دۇەن لیەنچىن

دىڭلىڭلار، ڤاڭقىللار ۋەتۇرالار

(1)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

دىڭلىڭلار، ڤاڭقىللار ۋەتۇرالار

(1)

ئاپتورى: دۇەن لیەنچىن
تەرجىمە قىلغۇچى: يۇنۇسجان ئېلى
ھەنىپە ئابدۇللا

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

بۇ كىتاب شاڭخەي خەلق نەشرىياتىنىڭ 1988 - يىل 6 - ئاي
بىرىنچى نەشرى، 1988 - يىل 6 - ئاي 1 - باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە
ۋە نەشر قىلىندى.
本书根据上海人民出版社1988年6月第1版1988年6月第1次印刷本翻
译出版

مەسئۇل مۇھەررىرى: ۋەلى
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: لىۋ پىيچىن

دىڭلىڭلار، قاڭقىللار ۋە تۈرالار
ئاپتورى: دۇەن لىيەنچىن
تەرجىمە قىلغۇچى: يۇنۇسجان ئىبلى، ھەنىپە ئابدۇللا
*
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 ملليمېتر، 1/32
باسما تاۋىقى: 37.75 قىستۇرما ۋاراقى: 4
1996 - يىل 4 - ئاي 1 - نەشرى
1996 - يىل 4 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1 — 2.700
ISBN7—228—03058—3/K·361
باھاسى: 31.50 يۈەن

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1

I باب مۇقەددىمە، گۇيفاڭ، دىڭلىڭ، قاڭقىل، تېلىلار-
نىڭ ئېتنىك مۇناسىۋىتى ۋە ئۇلارنى مىللەت
دەپ ئاتاشقا بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىق
مەسىلىسى 1

1. دىڭلىڭلار بىلەن گۇيفاڭلارنىڭ مۇناسىۋىتى 2
2. قاڭقىللار بىلەن دىڭلىڭلارنىڭ مۇناسىۋىتى 23
3. تۇرالار بىلەن قاڭقىللارنىڭ مۇناسىۋىتى 51
4. گۇيفاڭ، دىڭلىڭ، قاڭقىل، تۇرالارنى مىللەت
دەپ ئاتاشقا بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىق
مەسىلىسى توغرىسىدا 74

بىرىنچى قىسىم دىڭلىڭلار

I باب شيا، شاڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدە گۇيفاڭ
دېگەن نام ئاستىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان
دىڭلىڭلار 115

1. چىن سۇلالىسىدىن ئاۋۋالقى دەۋرگە ئائىت قەدىم-
كى كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن گۇيفاڭلار ۋە ئۇ-
لار ئورۇنلاشقان جايلار 115
2. گۇيفاڭلار بىلەن شياڭ، جۇ سۇلالىلىرىنىڭ
مۇناسىۋىتى 122
3. گۇيفاڭلارنىڭ تارقىلىش ۋە كۆچۈشلىرى 130

4. گۈيغانلارنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيىنى ئۆزلەشتۈرۈشى — قاراسۇق مەدەنىيىتى 140
II باب هون دۆلىتى مەزگىلدىكى دېڭلىكلار 164
1. دېڭلىكلارنىڭ باتۇر تەڭرىقۇت موڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرىكى مەزگىلدىكى جايلىشىشى 164
2. هون دۆلىتىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى، ئۇنىڭ دېڭلىكلارنى بويسۇندۇرۇشى ۋە ئۇلارغا هۆكۈمرانلىق قىلىشى 180
3. دېڭلىكلارنىڭ هون دۆلىتىنىڭ هۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرەشلىرى 201
4. دېڭلىكلارنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈمىنىڭ ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى 212
III باب موڭغۇل دالاسىدا مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشى مەزگىلدىكى دېڭلىكلار 225
1. دېڭلىكلارنىڭ موڭغۇل دالاسى بىلەن جۇڭغارىيە ئوتتۇرىلىقىغا كۆچۈشى، دېڭلىكلار بىلەن هونلار-نىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ قوشۇلۇشى 228
2. سىيانپىي قەبىلىلىرىنىڭ موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈشى، دېڭلىكلار بىلەن توغبات سىيانپىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى 254
3. سىيانپى تاغ شەخۋاي باشچىلىقىدىكى قەبىلىلەر-نىڭ چوڭ ئىتتىپاقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە شىمالدا دېڭلىكلارغا تاقابىل تۇرۇشى، توغبات سىيانپىلىرىنىڭ جەنۇبقا كۆچۈشى ۋە دېڭلىكلارنىڭ شىمالىي چېگرىسىنىڭ جەنۇبقا كۆچۈشى 290
IV باب ۋېي، جىن، شىمالىي سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دېڭلىكلار 302

1. دىڭلىڭلارنىڭ بىرتارمىقىنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبى
بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا كۆچۈشى... 304
2. ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭلارنىڭ ئۇرۇق-
قەبىلىلىرىنىڭ تەركىبى ۋە جايلىشىشى 310
3. 16 پادىشاھلىق دەۋرىدە ئىچكى رايونلارغا
كۆچكەن دىڭلىڭلار 326
(1) جوڭشەن دىڭلىڭلىرىنىڭ ئالدىنقى ۋە كېيىنكى جاۋ
پادىشاھلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، جۇدىڭ
بېگى دى بىن 326
(2) جوڭشەن دىڭلىڭلىرىنىڭ ئالدىنقى يەن پادىشاھلىـ
قىغا بەيئەت قىلىشى، ئادىل، بەيئەتچى ۋاڭ دىشۇ... 329
(3) ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىنىڭ جوڭشەن دىڭلىڭلـ
ىرىنى شىنئەن بىلەن مىيەنچىگە كۆچۈرۈشى، دى بىنـ
نىڭ چىن پادىشاھلىقىغا قارشى ئىسيان
كۆتۈرۈشى 330
(4) دىڭلىڭلارنىڭ كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى بىلەن
بولغان كۈرىشى 332
(5) دىڭلىڭلارنىڭ «بۈيۈك ۋېي بەگلىكى»نىڭ قۇرۇلۇ-
شى ۋە يىمىرىلىشى 339
4. توغىات-ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئىچـ
كى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭلار، دىڭلىڭلارنىڭ
توغىات-ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى
ئىلىپ بارغان كۈرىشى 349
5. ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭلارنىڭ خەنزۇ-
لارغا قوشۇلۇش مەسىلىسى توغرىسىدا 361

ئىككىنچى قىسىم قاڭقىللار

VI باب قاڭقىللارنىڭ ئىلادى IV ئەسىردىن VI ئەسىر-
نىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى

جايلىشىشى، ئىجتىمائىي ئىگىلىك تۈزۈمى ۋە
ئۆرپ - ئادەتلىرى 373
1. قاڭقىللارنىڭ مىلادى IV ئەسىردىن V ئەسىرنىڭ
باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى موڭغۇل دالا-
سىدىكى جايلىشىش ئەھۋالى..... 374
2. قاڭقىللارنىڭ ئىگىلىكى 383
3. قاڭقىللارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى 389
4. قاڭقىللارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى 397
VI باب 16 پادىشاھلىق، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋ-
رىدىكى ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ قاڭقىللارغا
قاراتقان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرى، جورجان
خانلىقىنىڭ قاڭقىللارنى بويسۇندۇرۇشى ۋە
ئۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى 411
1. ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ قاڭقىللارغا قاراتـ
قان ئۈچ قېتىملىق بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى 414
2. جورجان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ قاڭـ
قىللارنى بۇيسۇندۇرۇشى ھەم ھۆكۈمرانلىقى..... 420
(1) جورجان مىللىتىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە
جورجان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى 420
(2) جورجانلارنىڭ قاڭقىللارنى بويسۇندۇرۇشى ۋە
ئۇلارنىڭ ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈشى 428
3. قاڭقىل خەلقىنىڭ جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمـ
رانلىقىغا قارشى كۈرىشى، قاڭقىللارنىڭ پوۋۇر-
غۇر قەبىلىسىنىڭ قوزغىلىڭى ۋە غەربكە
كۆچۈشى 438
(1) قاڭقىل خەلقىنىڭ جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىـ
قىغا قارشى تۇرۇشتىكى ئۈچ خىل كۈرەش شەكلى... 438
(2) جورجانلارنىڭ يۇچىڭ قاغانىنىڭ يېڭى سىياسىتى ۋە

تولۇن قاغانلىق ئەكسىيەتچىلىكى، پوۋۇرغۇر قەبىلە-
سىنىڭ جورجان خانلىقىغا قارشى قوزغىلىڭى ۋە
غەربكە كۆچۈشى 441
(3) قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ قوزغىلاڭ
كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچكەن ۋاقتى توغرىسىدا..... 447
VII باب قاڭقىل دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ جور-
جان خانلىقى بىلەن بولغان كۈرىشى 463
1. قاڭقىل دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە غەربىي يۇرتنىڭ
ۋەزىيىتى 464
2. قاڭقىل دۆلىتىنىڭ تۇغبات ۋەيي سۇلالىسىنىڭ
زور كۈچ بىلەن ماسلىشىشى ئارقىسىدا، تىياد-
شاننىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا غەلىبىلىك ھالدا يۈ-
رۈش قىلىشى، قاڭقىللارنىڭ كىنگىيت، پىشامشان،
قوسلارنى ئىشغال قىلغان ۋاقتى توغرىسىدا..... 472
3. ئېغتالىتلارنىڭ شەرقە كېڭىيىشى ۋە قاڭقىل دۆلە-
تىگە بولغان تەھدىتى، ئېغتالىتلارنىڭ كىنگىتنى
ئىگىلىگەن ۋاقتى بىلەن تۈيغۇنلارنىڭ پىشام-
شاننى ئىشغال قىلغان ۋاقتى توغرىسىدا 480
4. قاڭقىل دۆلىتىنىڭ كىرىزىسى ۋە مىئوتۇنىڭ ئۆ-
زىنى قۇتقۇزۇشى، قۇدرەتلىك قاڭقىل
دۆلىتى 493
5. تۇغبات ـ ۋەيي سۇلالىسىنىڭ جورجان خانلىقىغا
قارىتا قوللانغان «قايتا يۆلەپ، گۈللەندۈرۈش ۋە
مۇنقەرز لىكتىن قۇتۇلۇشقا يار ـ يۆلەك بولۇش»
سىياسىتى، قاڭقىل دۆلىتىنىڭ ئاجىزلىشىشى
ۋە مۇنقەرز بولۇشى 507

IX باب توغبات ـ دەي (ۋېي) پادىشاھلىقنىڭ چۆللۈكـ
نىڭ شىمالىدىكى قاڭقىللارغا قاراتقان بۇلاڭ
چىلىق ئۇرۇشلىرى ۋە چۆللۈكتىنىڭ جەنۇبىدىكى
قاڭقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى 521
1. توغبات قەبىلىلىرىنىڭ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدا باش
كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە ئۇلار قۇرغان دەي (ۋېي)
پادىشاھلىقىنىڭ شىمالىي چۆللۈكتىكى قاڭقىللارغا
قارىتا ئېلىپ بارغان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرى 522
2. مىللەتلەرنىڭ 16 پادىشاھلىق، شىمالىي سۇ-
لالىلىرىدىكى زور كۆلەملىك
كۆچۈشى، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن چۆللۈكـ
نىڭ جەنۇبىغا كۆچكەن قاڭقىللارنىڭ سانى ۋە
قەبىلىلىرى توغرىسىدا يۇزەكى قىياس..... 545
3. چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ جايلىشىشى،
«غەربىي تۇرالار»، «خېشى تۇرالىرى»،
«شەرقىي تۇرالار»، «شىمالىي تۇرالار»
توغرىسىدا ئىزاھ 564
4. توغبات ـ ۋېي سۇلالىسىنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇ-
بىدىكى قاڭقىللارغا قاراتقان ھۆكۈمرانلىق شەكلـ
نىڭ باسقۇچ خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشى ... 578
5. توغبات ۋېي سۇلالىسىنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى
قاڭقىللارغا قاراتقان ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە
زۇلمى 603
X باب. چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ توغبات-
ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ
بارغان كۈرەشلىرى، ۋە ئۇلارنىڭ چۆللۈكنىڭ
شىمالىدىكى جايلارغا قايتىشى 620
1. چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئۇچ قېتىم-

لىق كەك كۆلەملىك قارشىلىق كۆرسىتىش كۆرىنىشى 621
2. ئالتە قورغان چوك قوزغىلىڭى مەزگىلىدىكى چۆللۈكنىك جەنۇبىدىكى قائقىللار 636
3. چۆللۈكنىك جەنۇبىدىكى قائقىللارنىك چۆللۈكنىك شىمالىغا قايتىشى 651

ئۇچىنچى قىسىم تۇرالار

XI باب ئالدىنقى تۇرك خانلىقى مەزگىلىدىكى تۇرالار 669
1. تۇركلەرنىك باش كۆتۈرۈپ چىقىشى، تۇرك خانلىقىنىك تۇرا قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇشى ... 671
2. تۇرا قەبىلىلىرىنىك قەبىلە تەركىبى، جايلىشىشى، ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى 681
(1) قەبىلە تەركىبى ۋە جايلىشىشى 681
(2) ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى 693
3. ئالدىنقى تۇرك خانلىقىنىك تۇرالار ئۈستىدىكى ھۆكۈمرانلىقى 700
4. تۇرا قەبىلىلىرىنىك مىلادى 599 ـ 603 ـ يىللاردا تۇرك خانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى، چۈبە ـ سىرتاردۇش خانلىقى (605 ـ 612) 717
5. تاك سۇلالىسى جەنگىۋەن يېڭىلىرىنىك باشلىرىدا پارتلىغان تۇراخەلقىنىك بۇيۇك قوزغىلىڭى ۋە شەرقىي تۇرك خانلىقىنىك مۇنەۋەرز بولۇشى ... 734
XII باب سىرتاردۇش خانلىقىنىك باش ـ ئاخىرى ... 763

1. سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى 764
2. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئوردىسى جايلاشقان ئورۇن ۋە ئۇلارنىڭ زېمىنلىرى 777
3. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئىگىلىكى، ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى 797
4. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ ئىچكى سىياسىتى 802
(1) قاغانلارنى «ئورتاق سايلاش» تۈزۈمى 802
(2) ھەربىي، مەمۇرىي رايونلىرىنىڭ ئايرىلىشى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىش 806
(3) ھەربىي قوشۇنلىرى ۋە ئۇنىڭ تەشكىل تېپىشى ... 812
(4) مالىيە، باج سېلىق تۈزۈمى 817
5. تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ «ئۈلۈش يەر» مەسىلىسى توغرىسىدا 819
6. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى 841
(1) تاڭ سۇلالىسىگە قارام دۆلەت بولغان مەزگىلىدىكى سىرتاردۇش خانلىقى 842
(2) تاڭ سۇلالىسى بىلەن دۈشمەنلىشىۋاتقان مەزگىلدىكى سىرتاردۇش خانلىقى، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ يوقىلىشىدىكى سەۋەبلەر 870
7. سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ تارىخىي ئورنى 896
XIII باب تاڭ سۇلالىسىنىڭ بىۋاسىتە ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ياشىغان چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالار... 917
1. تاڭ تەيزۇڭنىڭ شىمالدىكى تۇراقەبىلىلىرىنى ئەل بولۇشقا دالالەت قىلىش سىياسىتى ۋە تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىش

جەريانى 918
2. تاڭ سۇلالىسىنىڭ چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا-
لارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى 927
(1) تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۇرا قەبىلىلىرى ئارىسىدا مەھ-
كىمە، ئايماقلارنى تەسىس قىلىشى 927
(2) يەلۈەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ قۇرۇلۇشى،
تاڭ سۇلالىسىنىڭ چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالار
ئۈستىدە مەركەزىي ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇقىنى ئۇنۇملۇق
يۈرگۈزۈشى 937
(3) ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقاقىلى تۇمبىدىنىڭ «ئۆزۈنى
قاغان» دەپ ئاتاش مەسىلىسى توغرىسىدا 945
3. ئۇيغۇر ئاقسۆڭكى ئۇيغۇر بىلەن كۆلۈبىينىڭ
تاڭ سۇلالىسىگە قارشى سۈيىقەست پىلانلىشى،
تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلارنى تىنچلاندۇرۇپ،
ئۇلارنىڭ تارقىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش
ئۈچۈن قوللانغان تەدبىرلىرى ۋە ئۇنىڭ
ئەھمىيىتى 953
4. تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ دۈشمەن-
لەشكەن ئەللەرنى تىنچىتىشى ۋە زېمىن كېڭەي-
تىشى ئۈچۈن قوشقان زور تۆھپىسى 957
(1) تاڭ سۇلالىسىگە ياردەملىشىپ كۈمەننى تىنچىتىشى
(مىلادى 647 — 648 - يىللار) 958
(2) تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىرتاردۇشلار بىلەن تۈركلەر-
نىڭ چۈبەقاغانىنىڭ قەبىلىلىرىنى يوقىتىشىغا ياردەم
بېرىشى (مىلادى 648 — 650 - يىللار) 964
(3) تاڭ سۇلالىسىگە ياردەملىشىپ غەربىي تۈرك خانلى-
قىنى يوقىتىشى (مىلادى 651 — 658 - يىللار) ... 969

(4) تاغ سۇلالىسىگە يارەملىشىپ كۇرىمگە جازا يۇ-
رۇش قىلىشى (مىلادى 660 — 661 - يىللار) ... 977
5. تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ تاغ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈم-
رانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۇرەشلىرى 982
(1) مىلادى 659 — 660 - يىللاردىكى ئىزگىل، بار-
غۇت، بايىرقۇ، توقرا قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ تاغ
سۇلالىسىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۇرەشلىرى 988
(2) مىلادى 661 — 663 - يىللاردىكى ئۇيغۇرلار
باشچىلىقىدىكى توققۇز تۇرالارنىڭ تاغ سۇ-
لالىسىگە قارشى كۇرىشى 990
(3) مىلادى 669 - يىلى ۋە مىلادى 681 - يىلىدىكى
سىر تاردۇشلارنىڭ تاغ سۇلالىسىگە قارشى كۇرىشى... 1002
(4) مىلادى 686 - يىلىدىكى بارغۇت، توقسۇ الارنىڭ
«تاغ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشى»، تاغ
سۇلالىسىنىڭ قوشۇن چىقىرىپ ئىسيانچىلارنى تىنچ-
لىتىشى ۋە غەربىي تۇركلەرنىڭ «ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم
قىلىشقا ئۇرۇنۇش»ىمەسلىسى، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى
تۇرالارنىڭ تاغ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن
قۇتۇلۇشى 1007
XIV باب تاغ سۇلالىسى ۋە كېيىنكى تۇرك خانلىقى
ھۆكۈمرانلىقىدىكى تۇرالار 1045
1. كېيىنكى تۇرك خانلىقىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چى-
قىشى ھەم ئۇلارنىڭ تۇرالارنى بويسۇندۇرۇشى... 1047
(1) چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالار تاغ سۇلالىسىدىن
ئايرىلىپ چىقىپ كېيىنكى ۋەزىيەت 1047
(2) كېيىنكى تۇرك خانلىقىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى
تۇرالارنى بويسۇندۇرغان ۋاقتى ۋە جەريانى... 1052

2. تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ بەگچۇر قاغانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى ۋە جەڭ نۇبقا كۆچۈشى 1059
(1) كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىكى قۇتاۋق، بەگچۇر قاغانلارنىڭ شىمالدىكى تۇرالارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى 1059
(2) چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالارنىڭ كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كەڭ كۆلەمدىكى كۈرىشى ۋە جەڭنۇبقا ـ تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىگە كۆچۈشى 1070
3. بىلگە قاغانىنىڭ يېڭى سىياسىتى ۋە تۇرا خەلقىنى شىمالغا جەلپ قىلىپ، چۆللۈكنىڭ شىمالغا قايتۇرۇش سىياسىتى 1080
4. تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى تۇرالارنىڭ جايلىشىشى ۋە ئۇلارنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالغا قايتىش سەۋەبلىرى بىلەن جەريانى 1091
(1) تۇرالارنىڭ تاڭ سۇلالىسى چېگرىسى ئىچىدە جايلىشىشى ۋە ئۇلارنىڭ قەبىلە تەشكىلى 1093
(2) تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى تۇرالارنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالغا قايتىش سەۋەبلىرى ۋە جەريانى 1111
5. ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر مىللىتى بولۇپ شەكىللىنىشى 1128
(1) ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى 1128
(2) كېيىنكى تۈرك خانلىقىنىڭ مۇنەرز بولۇشى ۋە ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، تۇرا قەبىـ

لىلىرىنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر مىللىنى بولۇپ
شەكىللىنىشى 1136
خاتىمە 1156
قوشۇمچە:
دىڭلىڭلار، قاڭقىللار، ۋە تۇرالار تارىخىدىكى
چوڭ ئىشلار يىلنامىسى 1161
ئاخىرقى سۆز 1188

كىرىش سۆز

مەملىكىتىمىزنىڭ شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىن سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگىچە بولغان تارىخىدىكى گۈيغاڭ (ئۇي-لار، دېڭلىك (دېڭلىك دەپ ئاتالغان تۇرالار)، قاڭقىل (تۆلۈس-لەر ۋە تۇرا (تېلى دەپ ئاتالغان تۇرالار) لار، ئوخشاش بىر خىل مىللەتنىڭ ئوخشاشمىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى ئاتىلىشى ئىدى. بۇ كىتاب گۈيغاڭلاردىن باشلىنىپ، مىلادى 744 — يىلىدىكى ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇش هارپىسى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ، جەمئىي ئۈچ بۆلۈم (بىرىنچى بۆلۈم «دېڭلىكلار قىسمى»، ئىككىنچى بۆلۈم «قاڭقىللار قىسمى»، ئۈچىنچى بۆلۈم «تۇرالار قىسمى»)، XIV بابقا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا مەز-كۇر مىللەتنىڭ تەخمىنەن ئىككى مىڭ يىللىق تارىخى بايان قىلىنىدۇ.

گۈيغاڭلار شياڭ، جۇ سۇلالىلىرىنىڭ تارىخىغا نىسبەتەن مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتكەنىدى. دېڭلىكلار چۆلىلۈكىنىڭ شىمالىدىكى هونلارنىڭ گۈللىنىش ۋە مۇنقەرز بولۇشىدا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى 16 پادىشاهلىق دەۋرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا چەرياندا ئوخشاشلا مۇهىم رول ئوينىغانىدى. هالبۇكى، قاڭ-قىللارنىڭ جورجان خانلىقى بىلەن شىمالىي ۋېي (توغبات-ۋېي) سۇلالىسىدە، تۇرالارنىڭ تۈرك خانلىقى بىلەن سۈي، تاڭ سۇلالىلىرىدە ئوينىغان رولىغىمۇ هەرگىز سەل قاراشقا بولمايدۇ. قاڭقىللار بىلەن تۇرالارنىڭ نوپۇسى كۆپ بولۇپلا

قالماستىن، بەلكى چۆللۈكنىڭ غەربىدىكى كەڭ رايونلارنى ئىگىلىگەنىدى؛ تارقالغان ئورنىدىن ئالغاندا، ئۇلار مەملىكىتىمىزنىڭ ھازىرقى شىنجاڭ رايونىدىكى تىيانشاننىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىي قىسمى، ئىچكى موڭغۇل، شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا قاتارلىق ئۆلكە ۋە رايونلىرىغا تارقالغانىدى. ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى بىلەن سىياسىي پائالىيىتىنىڭ جورجان ۋە تۈرك خانلىقلىرىنىڭ گۈللىنىش ۋە مۇنقەرز بولۇشى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن زور بولغاچقا، مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي ۋېي، سۇي، تاڭ سۇلالىلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغىمۇ مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەنىدى. مەسىلەن، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھالاك بولۇشىغا سەۋەبچى بولغان ئالتە قورغان قوزغىلىڭىدا قاڭقىللار ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغانىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدىكى مۇھىم تارىخىي ئەھمىيەتلىك بولغان شىمال ۋە غەربىي شىمال تەرەپتىكى زېمىنلىرىنىڭ زور دەرىجىدە كېڭەيتىلىشىدە تۇرا قەبىلىلىرى غايەت زور تۆھپە قوشقانىدى. شۇڭا مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا شۇنداق ئېيتىشقىمۇ بولىدۇكى، قاڭقىل ۋە تۇرالارنىڭ تارىخىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىش، بۇ دەۋردىكى مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى مىللەتلەرنىڭ مۇناسىۋەت تارىخىدىكى ئىنتايىن مۇھىم بىر تەرەپ ۋە ھالقا بولۇپ، شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى بىلەن سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى تارىخىنى ئومۇمىيۈزلۈك چوڭقۇر تەتقىق قىلىشتىكى كەم بولسا بولمايدىغان تەتقىقات تېمىسى ھېسابلىنىدۇ.

ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك دېگىلىڭلار، قاڭقىللار ۋە تۇرالار ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى، دېگىلىڭلار، قاڭقىللار ۋە تۇرالارنىڭ تارىخى ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يىراق قەدىمكى زامان تارىخىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبى قىسمى دەپ قارايدۇ. بۇ كىتابتا تارىخىي كىتابلار، تار-

خېگولوگىيىلىك ماتېرىياللار. ئىلگىرىكىلەرنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى پايدىلىنىش ئاساسىدا، كۆپىغا ئىلارنىڭ دېڭىلىگلارنىڭ ئېتنىنىك مەنبەسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشنى مەقسەت قىلدىم. ئۇ كۆپغاق دېڭىلىگلار، قىناڭقىللار ۋە تۇرالارنىڭ تارىخىنى بىر كىتاب قىلىپ توپلاپ، ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى بىلەن تارىخىنى شەرھلەپ بېرىش، ئۇيغۇرلارنىڭ بىراق قەدىمكى زامان تارىخىنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىشنى مەقسەت قىلىدۇ، بۇ قىزىقارلىق بىر ئىلمىي مەسىلە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئالدىنقىلار دېڭىلىگلار، قاڭقىللار ۋە تۇرالارنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. بىراق مۇھىم ئىقلىرىدىن ۋاڭ گوۋېينىڭ «دېڭىلىگلارنىڭ تارىخى» ھەققىدىكى «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخىدىن قىسقىچە توپلام» ناملىق ئۇچىنچى بۆلۈم ۷ بابىدىكى «ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى» دىگەن جىلىشمىلىك، چېچەك سۇلۇ، مۇگۇاڭ ئۇبن قاتارلىقلار «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى» (بېيجىڭچە قىسمى)، «بىن جوڭمېيلىنىڭ «تۇرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى» (بېيجىڭچە، ئىنگلىزچە قىسمى) قاتارلىق ئەسەرلەر بار. بۇ كىتابتا يۇقىرىدىكى ئاپتورلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى پايدىلىنىلدى. ۋە قوبۇل قىلىندى. بۇ يەردە مەرھۇم تۇركولوگ بىن جوڭمېيەن ئەپەندىگە ئالاھىدە مىننەتدارلىقىمنى بىلدۈرىمەن. بىن جوڭمېيەن ئەپەندىنىڭ بىلىمى چوڭقۇر، يازغان ئەسەرلىرى ئىنتايىن كۆپ. ئۇ سۇي، تاڭ ۋە تۇرك تارىخى ھەققىدە چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بېرىپلا قالماستىن، بەلكى تۇرالار ۋە تۇركلەرگە ئائىت تارىخىي ئەسەرلەر بىلەن مەڭگۈ تاشلار ئۇستىدىمۇ ئالاھىدە كەڭ دائىرىلىك تەكشۈرۈپ ۋە ئۇنى ئىزاھلاپ چىقىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ تۇرا، تۇرك تارىخى تەتقىقاتىنى يېڭى بىر سەۋىيىگە كۆتۈرگەن

دی. بۇ كىتابتا گەرچە نۇرغۇنلىغان مەسىلىلەردە سېن جوڭ
ميەن ئەپەندىنىڭ قارىشىغا قوشۇلمىغان بولساممۇ، ئەمما كىـ
تابىمنىڭ ئۈچىنچى بۆلۈمى بولغان «تۇرالار قىسمى» نى يېـ
زىشتا يەنىلا سېن جوڭميەن ئەپەندىنىڭ تەتقىقات نەتىجىسىـ
دىن كۆپلەپ پايلاندىم.

1962 - يىلى ئۇستازىم ما چاڭشۇنىڭ قولىدا ئوقۇۋاتـ
قان چېغىمدىلا، مەندە مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى قەدىمكى
مىللەتلەر تارىخىغا نىسبەتەن چوڭقۇر قىزىقىش پەيدا بولغان
ھەمدە دەسلەپكى تەتقىقاتىمنى باشلىغانىدىم. شۇ ۋاقىتتىن
باشلاپ ھازىرغىچە 22 يىل ئۆتتى. بۇ جەريانـدا تەتقىقات
خىزمىتىم ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بىر مەھەل يېرىم
ولدا توختاپ قالغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بىر كۈنمۇ ئېسىمـ
دىن چىقارمىدىم. بۇ كىتابنىڭ يېزىلىشى بولسا، ئۆزۈمنىڭ
تەتقىقات نەتىجىلىرىم ئۈستىدە بىر قېتىملىق دەسلەپكى قەـ
دەملىك خۇلاسىلەش ئېلىپ بېرىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سەۋىيەمنىڭ ۋە شەرت - شارائىتنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيـ
لىدىن نۇقسانلاردىن خالى بولۇش تەس. شۇڭا كەسىپداشـ
لارنىڭ تۈزىتىش بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن!

دۇەن لىيەنچىن

غەربىي شىمال داشۆسى 1984 - يىل ئاۋغۇست

I باب مۇقەددىمە، گۇيفاڭلار، دىڭلىڭلار، قاڭقىللار ۋە تۇرالارنىڭ ئېتنىك مۇناسىۋىتى ۋە ۋە ئۇلارنى مىللەت دەپ ئاتاشقا بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىق مەسىلىسى

تارىخىي خاتىرىلەر ۋە كۆپ ساندىكى ئالىملارنىڭ پىكرىگە ئاساسلانغاندا، خەن، ۋېي سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار، 16 پادىشاھلىق ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللار، سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى تۇرالارنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بىر خىل مىللەتنىڭ ئوخشاشمىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى ئاتىلىشى ئىدى ①. ئەمما خەن، ۋېي سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى دىڭلىڭلارنى بۇ مىللەتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەنبەسى دەپ ھېسابلاشقا بولامدۇ ھەمدەدىڭلىڭلار، قاڭقىللار، تۇرالارنى بىر مىللەتنىڭ ئوخشاشمىغان تارىخىي دەۋرلەردىكى ئاتىلىشى دەپ قاراشتا تارىخىي ئەسەرلەردە قانداق ئاساسلار بار؟ نا-ھايەت، دىڭلىڭلار، قاڭقىللار ۋە تۇرالارنى مىللەت دەپ ئاتىغاندا، نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتتىن قانداق چۈشەنىدۈرۈش كېرەك؟ يۇقىرىدىكى مەسىلىلەر كىتابىمىزنىڭ ھەرقايسى بابلىرىغا چېتىلىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قەدەر مۇھىمراقلىرىنى يەنىلا ئوتتۇرىغا قويۇپ ھەمدە مەركەزلىك ھالدا ھەل قىلىشنى زۆرۈر تاپتۇق. ئۇنداق بولمايدىكەن،

بىز «ھەرقايسى ياتمىللەتلەرنى پۈتۈنلەي ئارىلاشتۇرۇۋېتىش»②
تىن ئىبارەت خاتالىقنى سادىر قىلىپ قويغان بولىمىز،
ئەلۋەتتە.

1. دىڭلىڭلار بىلەن گۇيفاڭلارنىڭ مۇناسىۋىتى

نۆۋەتتە بايان قىلىنىۋاتقان ئۇيغۇر، قەدىمكى ئۇيغۇر (خۇيخى) لار، تۇرالار ۋە قاڭقىللارغا ئائىت بەزى ئەسەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار بىلەنلا چەكلەنگەن بولۇپ، ناھايىتى ئاز بىر قىسمىدىلا ئۇنىڭدىن ئاۋۋالقى شياڭ، جۇسۇلالىلىرى مەزگىلىدىكى گۇيفاڭلارغىچە سۈرۈشتە قىلىندى. ئەمەلىيەتتە گۇيفاڭلار بىلەن دىڭلىڭلارنىڭ مىللەت جەھەتتىكى ئېتنىكىلىق مۇناسىۋىتى بارئىدى. بۇ خىل ئېتنىكىلىق مۇناسىۋەت مەملىكىتىمىزنىڭ قەدىمكى يازما مەنبەلىرىدىلا ئۆز ئىپادىسىنى تېپىپ قالماستىن، بەلكى شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى ۋېي شۇ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى لى يەنشۇ، دۇيو ۋە كېيىنكى دەۋردىكى ۋاڭ گوۋېي قاتارلىقلارنىڭ تەتقىقاتى. بولۇپمۇ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىش خىزمىتىنىڭ قانات يېيىشىغا ئەگىشىپ، تەمىن ئېتىلىۋاتقان تېخىمۇ مول ماتېرىياللار ئارقىلىق، نۆۋەتتە بىر قەدەر ئايدىڭلاشتى. ھازىر بىز گۇيفاڭلارنى دىڭلىڭلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى دەپ قارىغان تەقدىردىمۇ، گەرچە دەلىللەريەنىلا ئانچەتولۇق ئەمەس دېسەكمۇ بۇنىڭدىن ئاغرىنىشقا بولمايدۇ (نۇرغۇنلىغان مىللەتلەرنىڭ يىراق قەدىمكى زامان تارىخىنىڭ ھەممىسى بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس)، ئەمما بۇنىڭلىق بىلەن ئاساسسىز گەپ قىلىشقا تېخىمۇ ھاجەتسىز.

گۇيفاڭلارنى دىڭلىڭلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى دەپ

قاراش، تاريختا بىر قېتىملىق ئۇزاق مۇددەتلىك تونۇش جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەن.

شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ئەڭ ئاساسلىق ئېزىلگۈچى مىللەت قائقىللار ئىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا توغبات-ۋېي سۇلالىسىنىڭ جورجان خانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇشىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كۆپلىگەن قائقىل ئاھالىلىرى چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىن چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا كۆچۈپ كەلگەن. قائقىللار ئەينى ۋاقىتتا چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىدىكى ئادەم سانى ئەڭ كۆپ، تارقالغان ئورنى ئەڭ كەڭ مىللەتكە ئايلانغان بولۇپ، ئۇلار-نىڭ مايىل بولۇش - بولماسلىقى جورجانلار بىلەن توغبات-ۋېيلەر ئىبارەت ئىككى دۆلەتنىڭ گۈللىنىش ۋە زاۋاللىقىغا يۈزلىنىشىدە ئىنتايىن زور مۇناسىۋەتكە ئىگە ئىدى، شۇ سە-ۋەبتىن ۋېي شۇ «ۋېينامە» نى يازغاندا قائقىللار ئۈچۈن مەخ-سۇس قىسىم تۇرغۇزۇپ، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشى، ئۆرپ - ئادەتلىرى، ئېتنىك مەنبەسى، تارىخى قاتارلىقلىرى ئۇستىدە ئومۇميۈزلۈك خاتىرە قالدۇرغان. قائقىللارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا ۋېي شۇ مۇنداق دەيدۇ:

«قائقىللار ئىلگىرىكى قىزىل دىلار (قىزىل تۇرالار) نىڭ ئايرىم بىر قوۋمى بولۇپ، دەسلەپتە «تىل» (تۇرا) دەپ ئاتالغان، شىمال تەرەپتىكىلەر ئۇلارنى «چىلى» دەپ ئاتىسىمۇ، شۇنىڭدەك «قائقىل» دەپ ئاتىلىدىغان دىڭلىڭلار (قائقىل - دىڭلىڭلىرى) دەيتتى.»

«قائقىل» دەپ ئاتىلىدىغان دىڭلىڭلار ئەينى ۋاقىتتا موڭغۇل دالاسىنىڭ بىلەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدا ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىپ، سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدىغان دىڭلىڭلارنى كۆرسىتەتتى. «قائقىل» بۇ يەردە ھەم سۆيەت ھەم رەۋىش بولۇپ كەلگەنىدى. «قائقىل»

دەپ ئاتىلىدىغان دىڭلىڭلار دېگەنلىك ئېگىز چاقلىق ھارۋىلار-
دىن پايدىلىنىدىغان دىڭلىڭلار دېگەنلىك ئىدى. بۇ ئاساسەن
غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئىچكىرىسىگە
كۆچۈپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارغان تاغلىق دىڭلىڭلاردىن
ئۆزئارا پەرقلەندۈرۈشكە قارىتىلغانىدى. بۇ نۇقتا ھەققىدە
بىز تۆۋەندە يەنە قايتا توختىلىپ ئۆتىمىز. بۇنىڭ ئەڭ مۇھىم
ھالقىلىق تەرىپى ۋېي شۇنىڭ دىڭلىڭلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرى-
سىدىكى قارىشى بولۇپ، ئۇ دىڭلىڭلار «ئىلگىرى قىزىل دىلارنىڭ
ئايرىم بىر قوۋمى» دەپ قارىغانىدى. ۋېي شۇنىڭ بۇ قارىشىنى،
تاڭسۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ياشىغان تارىخشۇناس
لى يەنشۇ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، قاڭقىللار ھەققىدە قىس-
سە» نى تۈزگەندە پۈتۈنلەي قوبۇل قىلغانىدى. دەرۋەقە ئەس-
لىدىكى «ۋېينامە، قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» شىمالىي سۇڭ
سۇلالىسى دەۋرىدە يوقاپ كەتكەنىدى، «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەق-
قىدە قىسسە» نىڭ ھازىرقى نۇسخىسى سۇڭ سۇلالىسىدىن كې-
يىن يېزىلغان «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە
قىسسە» گە ئاساسەن تۆزگەرتىپ تولۇقلانغان، ئەمما «شىمالىي
سۇلالىلەر تارىخى» نىڭ تۈزۈلۈش ئۇسۇلى، تاڭ سۇلالىسى
دەۋرىدىكى لىيۇ جىجى باھا بەرگەندەك «يىغىنچاقلاپ كۆچۈر-
ۈلگەن يېقىنقى دەۋر تارىخلىرى» بولغانلىقى ئۈچۈن، تارىخ
شۇناسلارنىڭ كۆپ قىسمى مۇشۇ خىلدىكى يۈزلىنىش بويىچە
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»، «ۋېينامە.
قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىن كۆچۈرۈش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا
كەلگەن، شۇ سەۋەبتىن كېيىنكىلەر «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى.
قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» نى «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە
قىسسە» دىن ئۆزگەرتىپ تولۇقلىغان، دېگەن تونۇشتا بولماقتا
شۇڭا قاڭقىللار «ئىلگىرىكى قىزىل دىلارنىڭ ئايرىم
بىر قوۋمى» دېگەن بۇ خىل قاراشنى، باشتا ۋېي شۇنىڭ تىلغا

ئېلىپ، كېيىن لى يەنشۇنىڭ ئوڭى «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» غا كۆچۈرۈپ كىرگۈزگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدە ياشىغان تارىخشۇناس دۇيۇ تەرىپىدىن يېزىلغان «قانۇنلار قامۇسى» دا يەنىلا ۋەيشۇنىڭ قارىشى قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، پەقەت «قىزىل دىلارنىڭ ئايرىم بىر قوۋمى» دېگەن سۆزدىكى «ئايرىم» دېگەن سۆزنى چىقىرىۋېتىپ، «قىزىل دىلار قوۋمىدىن» دەپ ئالغان. بەزىلەر «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «قانۇنلار قامۇسى. قاڭقىللار» نىڭ ھەر ئىككىلىسى «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىن ئېلىنغان، ئارتۇقچە كۆڭۈل بۆلۈپ، ئەھمىيەت بېرىش ھاجەتسىز دەپ قارايدۇ. بۇ خىل قاراش توغرا ئەمەس. مەيلى لى يەنشۇ ياكى دۇيۇ بولسۇن، ئۇلار «ۋېينامە» دىن يىغىنچاقلاپ كۆچۈرگەندە، «ۋېينامە» دىكى ماتېرىيال ۋە كۆزقاراشلار ئۇستىدە بىرقېتىملىق ئىنتايىن پۇختا تەتقىقات ئېلىپ بارغان، تەكشۈرگەن ۋە مۇلاھىزە يۈرگۈزگەن. شۇڭا ئۇلارنى «ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگەن بارلىق ماتېرىياللار ئۇستىدە، بولۇپمۇ «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» ئۆز ئىچىگە ئالغان دېگلىلارنىڭ ئېتىنىك مەنبەسى ھەققىدىكى كۆز قاراش ئۇستىدە ھېچقانداق مۇھاكىمە يۈرگۈزمىگەن، پەرقلەندۈرمىگەن، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» بىلەن «قانۇنلار قامۇسى» غا ئۆز پېتىچە كۆچۈرۈپ قويغان، دېيىش ھەم ئورۇنسىز ھەم ئەھمىيەتكىمۇ ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىدا بىز «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىن نەقىل ئالغان «شىمال تەرەپتىكىلەر» دېگەن سۆزنىڭ كەينىدىكى سۆزلەر (يەنى «چىلى دەپ ئاتىسا، شيالىقلار بىلى دەيتتى») «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە ئۇچرىمايدۇ. ھالبۇكى، «قانۇنلار قامۇسى. قاڭقىللار» دىلا مۇشۇ سۆزلەر بار. ناھايىتى ئېنىقكى،

كېيىنكىلەر «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىن پايدىلىنىپ، «ۋېينامە» نى ئۆزگەرتىپ تولۇقلىغاندا، «قانۇنلار قامۇسى. قاڭقىللار» نىڭ «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» نى مەنبە قىلغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ خىل تونۇشقا ئاساسەن، ۋېى شۇنىڭ ئەسىرىدە بۇ سۆزلەر (يەنى، «چىلى دەپ ئاتىسا، شيالىقلار ... دەيتتى») ئەسلىدىنلا بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا تولۇقلاپ كىرگۈزۈلۈشى كېرەك، دەپ قارىغان. «ۋېينامە، قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» نىڭ ھازىرقى نۇسخىسى بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» نىڭ بۇ خىل پەرقىنىڭ قانداق كېلىپ چىقىشىدىن قەتئىينەزەر، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» نىڭ «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئەسلىدىكى نۇسخىسى بىلەن پەرقى بار. لى يەنشۇ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نى تۈزگەندە، ئالدىنقى دەۋرلەردىكى تارىخلارنى «يىغىنچاقلاپ كۆچۈرگەن» دىن تاشقىرى، يەنە ئالدىنقى دەۋرلەردىكى تارىخلاردىكى ئۇخاتا بولۇپ قالغان، قايتىلانغان، ئاددىي بولۇپ قالغان دەپ قارالغان ئوزۇنلارنى تۈزەتكەن، شاللاپ چىقىرىۋەتكەن ۋە تولۇقلىغان. بۇنى تارىخشۇناسلار ئېتىراپ قىلىدۇ. شۇڭا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە چۈشۈپ قالغان سۆزلەرنى، لى يەنشۇ كىتاب تۈزگەندە چىقىرىۋەتكەنىدى. كۆپچىلىككە مەلۇمكى، لى يەنشۇنىڭ «جەنۇبىي سۇلالىلەر تارىخى» نى تۈزۈپ چىقىشى، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نى تۈزۈشتىكى ئاساسلىق مۇددىئاسىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ ئالدىنقى دەۋرلەردىكى تارىخلارنىڭ «سۇڭ، چى، لياڭ، چېن، ۋېي، جۇ، سۇي» ئوردىلىرىنى جەنۇب ۋەشىمال دەپ ئايرىپ، جەنۇب تەرەپتىكىلەرنىڭ شىمالدىكىلەرنى «ئۇزۇن چاچلىق بۇلاڭچىلار»، شىمال تەرەپتىكىلەرنىڭ جەنۇبتىكىلەرنى «دېڭىز قاراقچىلىرى»

دەپ ئاتىغانلىقىغا بولغان نارازىلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئۇ تالاي سۆلالىسىنىڭ ئۇلۇغ بىرلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرغانلىقىدەك ۋەزىيەت ئاستىدا ھاقارەتلىك سۆز - ئىبارىلەرنى چىقىرىۋېتىپ، جەنۇب بىلەن شىمالدىكى ھەرقايسى سۆلالىلەرنىڭ ئايرىم - ئايرىم يېزىلغان تارىخلىرىنى بىر كىتاب قىلىپ ئىشلەپ چىققان. لى يەنشۇ «ۋېينامە» قاتارلىق ھەققىدە قىسسە» دە: «شىمال تەرەپتىكىلەر» دېگەن سۆز بىلەن «شىيالىقلار» دېگەن سۆزنىڭ بىللە تىلغا ئېلىنغانلىقىنى، ئۇنداق بولغاندا سۆز مەنىلىرى ئارىلىشىپ، تەكرارلاش تەكرار بولۇپ كېتىپلا قالماستىن، بەلكى «شىمال تەرەپتىكىلەر» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «شىيالىقلار» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى ئىستىسنا قىلىدىغانلىقىنى، بۇنىڭ ئۆزىنىڭ «شىمالىي سۆلالىلەر تارىخى» دېگەن كىتاب تېمىسىغىمۇ زىت بولۇپ قالىدىغانلىقىنى ھېس قىلغان. قىسقىسى، ئۇ بۇ خىل پىكرىنى چىقىش نۇقتا قىلىپ، «شىيالىقلار» دېگەن سۆزنى چىقىرىپ تاشلاپ، «شىمال تەرەپتىكىلەر» دېگەن سۆزنى ساقلاپ قالغان بولۇشى مۇمكىن؛ سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتە باغلىنىشى ئۇچۇن يەنە «شىيالىقلار» دېگەن سۆزنىڭ ئالدى - كەينىدىكى بىر قانچە سۆزنىمۇ چىقىرىۋەتكەن. بۇ ھال لى يەنشۇنىڭ «ۋېينامە» قاتارلار ھەققىدە قىسسە» نى يېغىنچاقلاپ كۆچۈرگەندە، ئەستايىدىللىق بىلەن تەتقىق قىلىپ، مۇلاھىزە يۈرگۈزگەنلىكىنى ھەمدە نوقۇل ھالدىلا ئۆز پېتىچە كۆچۈرۈۋالمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، مەسىلەن، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان جۇيونىڭ «قىزىل دىلارنىڭ ئايرىم بىر قوۋمى» دېگەن سۆزنى «قىزىل دىلار قوۋمىدىن» دەپ ئۆزگەرتكەنلىكىگە كەلسەك، گەرچە «ئايرىم» دېگەن بىرلا سۆز چىقىرىۋېتىلگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئىنتايىن مۇھىم بىر تۈزىتىش ئىدى. چۈنكى ۋېي شۇنىڭ دېگىنىدەك «ئىلگىرىكى قىزىل دىلارنىڭ ئايرىم بىر قوۋمى»

دېگەن قارىشىغا ئاساسەن، خەت مەنىسىدىن ئالغاندا بۇ گەپ «دىڭلىڭلار مىلادىدىن 594 يىل ئىلگىرى جىن بەگلىكى قىزىل دىلارنى يوقاتقاندىن كېيىن ساقلىنىپ قېلىنغان بىر قىسىم قىزىل دىلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى» (ئايرىم قوۋمى) بولۇپ قالىدۇ. بۇنداق بولغاندا چۈشەندۈرمەك ناھايىتى تەس. تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، قىزىل دىلار ئەينى ۋاقىتتا جىن بەگلىكىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمى (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمى)نى بازا قىلغان بولۇپ، جىن بەگلىكى قىزىل دىلارنى يوقاتقاندا، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۆلتۈرۈلگەن، كۆپ قىسمى جىن بەگلىكى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنىپ قۇل قىلىنغاچقا، تارىخىي كىتابلاردا قىزىل دىلارنىڭ ئايرىم قوۋملىرىنىڭ موڭغۇل دالاسىغا قېچىپ بارغانلىقى ھەققىدە زادىلا خاتىرە يوق. شۇڭا دىڭلىڭلار بىلەن قىزىل دىلارنىڭ ئايرىم قوۋملىرىنى باغلاش ناھايىتى تەس. دۇيۇ «قىزىل دىلارنىڭ ئايرىم بىر قوۋمى» دېگەن سۆزنى «قىزىل دىلار قوۋمىدىن» دەپ ئۆزگەرتكەندە، بىر تەرەپتىن ئۇ ۋېي شۇنىڭ دىڭلىڭلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى قىزىل دىلار دېگەن قارىشىغا قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ قىزىل دىلارنى «قىزىل دىلارنىڭ ئايرىم قوۋمى» دېگەن سۆز بىلەن چەكلەپ قويۇشقا قوشۇلمىغان. قىزىل دىلار ئەمىنىيە دەۋرىدىكى دى مىللىتىنىڭ ئۈچ چوڭ تارمىقى (قىزىل تۇرالار، ئاق تۇرالار، ئېگىز تۇرالار) نىڭ ئىچىدىكى ئەڭ قەدىمكى بىر تارماق بولۇپ، تۆۋەندە بىز ئۇلارنىڭ تارىخىنىڭ شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىگە يېتىپ بارىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. دۇيونىڭ ئۆزگەرتىشى بىرلا سۆز بولسىمۇ، ئەمما بىزنىڭ بۇ مەسىلىنى مۇھاكىمە قىلىشىمىزدا مۇھىم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. مەسىلەن، «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى «ئىلگىرىكى قىزىل دىلارنىڭ ئايرىم بىر قوۋمى» دېگەن سۆزنىڭ كەينىگە «دەسلەپتە تىل (تۇرا) دەپ ئاتالغان» دېگەن

سۆز يېزىلغان؛ دۇيۇ «قانۇنلار قامۇسى. قاڭقىللار» دا «دەسلەپتە تىل (تۇرا) دەپ ئاتالغانىكەن» دەپ يېزىپ، «دەسلەپتە» دېگەن سۆزنىڭ كەينىگە «ئىكەن» دېگەن سۆزنى قوشقان. گەرچە بۇ بىرلا سۆزنىڭ كۆپەيتىشى بولسىمۇ، ئەما مۇھىم بىر تولۇقلىنىش ئىدى. چۈنكى ۋېي شۇ ئىشلەتكەن سۆزلەرنىڭ ئىچىدە «دى» ۋە «تىل» (تۇرا) دىن ئىبارەت ئىككى نامنىڭ مۇناسىۋىتى ئۇنچىۋالا ئېنىق بولمىغان بولۇپ، دۇيۇ «ئىكەن» دېگەن سۆزنى كۆپەيتىپ، «تىل» (تۇرا) بىلەن «دى» دىن ئىبارەت ئىككى سۆزنىڭ ۋارىسلىق جەريانىدىكى مۇناسىۋىتىنى ئېنىق تۇرغۇزغان، شۇنارقىلىق دى، تىل (تۇرا) ۋە دىڭلىڭدىن ئىبارەت ئۇچ خىل نامنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئاھاڭ ئۆزگىرىش مۇناسىۋىتىنى بىزگە ناھايىتى ئېنىق ئېيتىپ بەرگەن، ئۇنىڭدىن باشقا دۇيۇ يەنە «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى مەزمۇنلارنىڭ كۆپ قىسمىنى قىسقارتىپ ۋەتكەن ۋە تۈزەتكەنىدى. دۇيۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدە ياشىغان كىشى بولۇپ، ئۇ تاڭ دەيزۇڭ، تاڭ دېزۇڭ، تاڭ شۇنزۇڭ ۋە تاڭ شيەنزۇڭدىن ئىبارەت تۆت پادىشاھنىڭ دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەن، جېنىيۇەن يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خۇەينەننىڭ ھىراۋۇلى بولغان، تۆھپىسى بولغانلىقى ئۈچۈن جېنىيۇەننىڭ 19 - يىلى (مىلادى 803 - يىلى) ئوردىغا كىرىپ ۋەزىرلىككە ئۆستۈرۈلۈپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ئىچىدىكى مۇھىم شەخسكە ئايلانغان. ئۇ قەدىمكى تۈزۈملەر ۋە شىمالىي چېگرىنىڭ مۇداپىئەسى، مىللەتلەرنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىش ۋە زاۋاللىقا يۈزلىنىشىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان. ئۇ يازغان «قانۇنلار قامۇسى» نىڭ كۆپ قىسمى ئالدىنقى دەۋرلەردىكى تارىخلاردىن ئېلىنغان بولسىمۇ، ئەما ئۇ بۇ ئەسەرنى تولۇق رەتلەپ ۋە تۈزىتىپ چىققانىدى؛ ئۇ يەنە يازما شەكىلدىكى كىچىك ئىزاھات بېرىش،

ماتېرىياللارغا تولۇقلىما بېرىش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، ئالدىنقى دەۋرلەردىكى تارىخلاردا ئۇچرىتىلغان نۇقسانلارنى بىۋاسىتە كۆرسىتىپ بېرىپ، نۇقسانلارنىڭ شۇ پېتى كېتىپ قىلىشىغا يول قويمىغان. ئۇنىڭ «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» ئۈستىدىكى تولۇقلىمىسى ۋە تۈزىتىشى، ئۇنىڭ ئىلمىي پوزىتسىيىسىنىڭ ئىنتايىن كەسكىنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. قىسقىسى، لى يەنشۇ بىلەن دۇيو «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» نى ئۆز پېتىچە كۆچۈرۈۋالغان، ھېچقانداق بىرەر يېڭى قاراش بارلىققا كەلتۈرەلمىگەن دېيىشنىڭ ھېچقانداق ئاساسى يوق.

ۋېي شۇ، لى يەنشۇ ۋە دۇيۇلار زادى نېمىگە ئاساسەن قىزىل دىلارنى دىڭلىڭلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى دەپ يازغان؟ بۇ مەسىلە ھەققىدە مەيلى ۋېي شۇ ياكى لى يەنشۇ بىلەن دۇيۇ بولسۇن ھەممىسى بۇ ھەقتە ھېچقانداق چۈشەنچە بەرگەن ئەمەس. ھازىرقى بار بولغان ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ دىڭلىڭلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى قىزىل دىلار دېگەن ئەقلىي خۇلاسىسىدىكى ئاساسى، ھېچبولمىغاندا تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇشى مۇمكىن:

(1) «ۋېينامە»دىن ئۈزۈندىلەر. غەربىي رۇڭلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، غەربىي جىن سۇلالىسى مەزگىلىدە كانگىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچۈپ بارغان دىڭلىڭلار (تاغلىق دىڭلىڭلار) «غەربىي دىڭلىڭ» دەپ ئاتالغانلارنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاتامانلىرى ئۆزلىرىنى دىشۇ، دىفۇ دىلىرى دەپ ئاتايتتى، بۇ بىر قىسىم دىڭلىڭلار دى ئۇرۇقىدىن ئىدى.

(2) دى ئۇرۇقى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىدا ياشىغۇچى قاڭقىللار (قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىڭلىڭلار)نىڭ

ئالته قەبىلىسىنىڭ بىرى بولۇپ، ئالته قەبىلىگەباشچىلىق قىلاتتى. غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسىدىن بۇيانقى موڭغۇل دالاسىنىڭ ۋەزىيىتىدىن قارىغاندا، بۇ بىر قىسىم دىڭلىڭلار شەكسىزكى، هونلار مۇلقەرزبو لغاندىن كېيىن، هونلارنىڭ شىمالىي (هازىرقى جەنۇبىي سىبىرىيە) دىن جەنۇبقا كۆچۈپ موڭغۇل دالاسىغا كەلگەن، ئۇلار غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «شىمالىي دىڭلىڭلار» نىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىدى.

(3) چىن سۇلالىسىدىن بۇرۇنقى دەۋردىكى دىلار، چىن سۇلالىسىدىن بۇرۇنقى هۇججەتلەردە كۆپىنچە يەنە دى 翟 دەپ يېزىلغانىدى. مەسىلەن، چىن شىيەنگۇڭنىڭ ۋاقتىدا جوڭئېر «دىلارنىڭ ئارىسىغا قېچىپ كەتكەن»، «زۇچيۇمىڭ تەپسىرى. شىگوڭنىڭ بەشىنچى يىلى» دا: «دىلار 翟 نىڭ ئارىسىغا قېچىپ كەتكەن» دەپ يېزىلغان؛ جۇ شياڭۋاڭ قىزىل دىلاردىن خوتۇن ئېلىپ، ئۇنى ئۆزىگە خانىكە قىلغان بولۇپ، «دۆلەت ئەربابلىرى هەققىدە بايان. جۇ سۇلالىسىدە، ئۆتكەن دۆلەت ئەربابلىرى هەققىدە بايان» دا: «دى (翟) لىق خانىكە» دەپ ئاتالغان؛ «تارىخىي خاتىرىلەر. هونلار هەققىدە قىسسە» دىمۇ «دى (狄) لىق خانىكە» دەپ تىلغا ئېلىنغان؛ رۇك دى، ئاق دى، قىزىل دى، ئېگىز دىلارنىڭ هەممىسى «تارىخىي خاتىرىلەر. هونلار هەققىدە قىسسە» دە ئاپىرىم ـ ئايرىم هالدا رۇك دى، قىزىل دى، ئاق دى، ئېگىز دى، دەپ يېزىلغان. ئومۇمەن ئۇلارنىڭ هەممىسى 狄 (دى) ۋە 翟 (دى) لار بىلەن تەڭ قاتارغا قويۇلۇپ تىلغا ئېلىنغانىدى، بۇ يەردە دېكى 翟 (دى) لار يەنى دى (狄) لاردىن ئىدى. «تارىخىي خاتىرىلەر. جۇ سۇلالىسى پادىشاهلىرى هەققىدە خاتىرىلەر» گە ئاساسلانغاندا، جۇقوۋمى بۇ جۇنىڭ دەۋرىدىن باشلاپ، دىلار بىلەن ئۇزلۇكسىز ئۇرۇش قىلغان بولۇپ، بۇ جۇ «رۇك، دىلارنىڭ ئارىسىغا قېچىپ كەتكەن»، گوڭ لىيۇ «رۇك، دىلارنىڭ ئارىسىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغانىدى»، دىلار بىن دېگەن

جايغا هۇجۇم قىلىپ كىرگەنلىكتىن گوگۇڭ دەلفۇ چى تېغىنىڭ ئېتىكىگە كۆچۈپ كەتكەنىدى. ئەمىنىيە دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىن كېيىن يېزىلغان يازما مەنبەلەردە دىلارنىڭ ئۈچ چوڭ تارمىقى خاتىرىگە ئېلىنىشقا باشلىغان بولۇپ، قىزىل دىلار ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ قەدىمكىسى ئىدى. دى تائىپىلىرى خۇاشيا دۆلەتلىرى تەرىپىدىن يوقىتىلغاندىن كېيىن، پەقەت قىزىل دىلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىلا دىلارنى ئۆزلىرىنىڭ جەمەتى قىلغانىدى. ۋاڭ گوۋېي قىزىل دىلار «دى تائىپىلىرىنىڭ ئەجدادلىرىدۇر»⑩ دەيدۇ، شياڭ، جۇسۇلالىلىرى دەۋرىدىكى دىلار قىزىل دىلارنىڭ بىۋاسىتە ئەجدادلىرى ھېسابلىنىدۇ.

(4) «نەزمىنامە»، «تارىخىي خاتىرىلەر. جۇ پادىشاھلىرى ھەققىدە خاتىرىلەر» گە ئاساسلانغاندا، دىلار شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىن بۇيان، مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال ۋە شىمالىدىكى رايونلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان بولۇپ، ئۇلار ئولتۇراقلاشقان جايلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ ماكانلاشقان ئورۇنلىرى بىلەن ئوخشايتتى، بەلكى ئارىلىقلىرى ئانچە توسۇلۇپ تۇرمايتتى. دېمەك، (1) ۋە (2) نۇقتىدىن شىمالىي ۋېي سۇلالىسى (توغبات — ۋېي دۆلىتى) دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار (قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىڭلىڭلار ۋە تاغلىق دىڭلىڭلار) بىلەن خەن، ۋېي دەۋرىدىكى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى دىڭلىڭلارنى بىر قوۋم دەپ خۇلاسە چىقىرىشقا، (3) ۋە (4) نۇقتىدىن خەن، ۋېي دەۋرىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى قىزىل دىلار دەپ خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇ. قىسقىسى، ۋېي شو، لى يەنشۇ، دۇيو قاتارلىق كىشىلەر، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىڭلىڭلار بىلەن تاغلىق دىڭلىڭلارنىڭ جايلاشقان ئورنى، كۆچۈشى، ئۇرۇق جەمەتلىرى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ماتېرىياللارغا ئاساسەن، ئۆزلىرى

ئىنتايىن پىششىق بىلىدىغان «زۇچيۇمىك تەپسىرى»، «دۆلەت ئەربابلىرى ھەققىدە بايانلار»، «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەنـ نامە»، «ۋېينامە» دىن ئۇزۇندىلەر» قاتارلىق كىتابلاردىن پايدىلىنىپ، دېڭىلىكلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى قىزىل دىلار دېگەن ئاساسىي بار خۇلاسىنى چىقارغان، يەنە كېلىپ ئۇلار پايدىلانغان ۋە ئاساسلانغان ئارخىپ ماتېرىياللار بىلەن تارـ خىي ئەسەرلەر، بىزنىڭ ھازىر كۆرۈۋاتقىنىمىزدىن تېخىمۇ كۆپ بولغان بولۇشى مۇمكىن.

بىزنىڭچە دېڭىلىكلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى قىزىل دىلار دېگەن مەسىلىگە مۇئامىلە قىلىشتا، تۆۋەندىكىدەك ئىككى نۇقتىنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش ئىنتايىن زۆرۈر:

بىرىنچى، ۋېي شۇ، لى يەنشۇ ۋە دۇيۇلار شىمالىي سۇلالىلەر بىلەن تاك سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر تارىخشۇناسلار بولۇپ، ئۇلار يازغان «ۋېينامە»، «جەنۇبىي سۇلالىلەر تارىخى»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، «قانۇنلار قامۇسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى، ئەينى ۋاقىتتا ئوردا ۋە ئاۋام خەلق تەرىپىدىن يېزىلغان ھەمدە ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە تارقالغان مەشھۇر ئەسەرـ لەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۇچىلىسىنى شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىن تاك سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىگىچە بولغان 300 — 400 يىللىق ئارىلىقتا مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخشۇناسلىق ساھەسىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە شەخسلەر دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئۇلارنىڭ دېڭىلىكلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى قىزىل دىلار دېگەن قارىشى، مۇنداقچە قىلغاندا، ۋېي شۇدىن دۇيۇغىچە بولغان بۇ نەچچە يۈز يىللىق ئارىلىقتىكى مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەرنىڭ دېڭىلىكلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە بولغان تونۇشى ۋە بۇ ھەقتىكى تەتقىقات نەتىجىسىنى

ئەگىس ئەقتۇرۇپ بېرىدۇ.

ئىككىنچى، ۋېي شۇ قاتقىل دەپ ئاتالغان دىئالېكتلار بىلەن تاغلىق دىئالېكتلارنىڭ پائالىيىتى ئىنتايىن جانلانغان دەۋردە ياشىغانىدى. مىلادى VI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، تۇغبات - ۋېي دۆلىتى چۆلۈكنىڭ شىمالىدىكى قاتقاللار (يەنى قاتقىل دەپ ئاتالغان دىئالېكتلار) نى ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى چېگرا رايونلارغا كۆچۈرگەندىن كېيىن، تۇغبات - ۋېي دۆلىتىنىڭ زېمىنى كېڭەيدى، ئولتۇراقلاشقان قاتقاللارنىڭ ئومۇمىي ئادەم سانى بىر مىليوندىن ئېشىپ كەتكەن. بۇ قاتقاللار تۇغبات - ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئىدى، ئۇلارنىڭ تۇغبات - ۋېي سۇلالىسى بىلەن زىچ سىياسىي، ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتى بار ئىدى. تۇغبات - ۋېي سۇلالىسى قاتقاللارنىڭ بەزى قەبىلە باشلىقلىرىغا يۇقىرى مەرتىۋە ۋە ئەمەلدارنى بەرگەنىدى. مەسىلەن، قاتقاللارنىڭ قۇغۇرسۇ قەبىلىسى (قاتقاللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ بىرى) نىڭ باشلىقى بېكقۇلى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، شىمالىي ۋېي ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا مېڭدۇ بېگلىك ئۇنۋانىنى بەرگەنىدى. ئۇنىڭ ئوغلى پانتېكىن ئوردا دىۋانبېگلىك مەنسىپىگە ئېرىشكەنىدى. ئۇنىڭ نەۋرىسى قۇغۇرسۇ تېكىن ئالتە قورغان قوزغىلىڭى مەزگىلىدە قوشۇن ئەمىرى بولغان بولۇپ، كېيىن ئىككىنچى سۇيۇرغال قۇۋمىلارنىڭ قەبىلە باشلىقلىقىغا ئۆستۈرۈلگەنىدى، پادىشاھ ۋېي جۇڭدىنىڭ دەۋرىدە «فۇچىڭ بارونى، ئالتۇن جۇلالىق ئىناۋەتلىك تۆرە» دېگەن مەرتىۋە بېرىلگەنىدى، ئۇ شىيايۇەن ئۇرۇشىدا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن گاۋخۇەن تەرىپىدىن باش ئەمىر لەشكەرلىكىگە ئۆستۈرۈلگەن، شىمالىي چى سۇلالىسىنىڭ باۋنەن يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى

(مىلادى 551 – 559 – يىللار) دا يەنە خەلپەت بەگلىكىكە تەيىنلىنىپ، سول قول ۋەزىرلىككە ئۆستۈرۈلگەن، مەشھۇر «تۇرا-قوشاقلىرى» نى مانا مۇشۇ قوغۇرسۇ تېكىن گاۋخۇەنگە ئېيتىپ بەرگەنىدى. جىن زىگۇاڭ ئۇلۇغسانغۇنلۇققا كۆتۈرۈلگەندىن كېيىن، گاۋخۇەن بىلەن قۇدىلاشقانىدى، ئۇنىڭ مەرتىۋىسى تەڭداشسىز ئىدى. قاڭقىللارنىڭ باشلىقى نېلىغ گاۋخۇەنگە بەيئەت قىلغاندىن كېيىن، يەنجۇ ئايمىقىنىڭ ئايماق بېگىلىكىگە ئۆستۈرۈلگەنىدى. قوغۇرسۇ تېكىن، قوغۇرسۇنۇر، نېلىغ، تۇرا يالچىن قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ۋېي شۇ بىلەن زامانداش كىشىلەر بولۇپ، تيەنباۋنىڭ 2 – يىلى (مىلادى 552 – يىلى) گاۋخۇەن ۋېي شۇنى «ۋېينامە» نى تۈزۈشكە تەيىنلىگەندە، قاڭقىللارنىڭ بۇ قەبىلە باشلىقلىرى گاۋخۇەننىڭ قول ئاستىدىكى چوڭ ئەمەلدارلار ئىدى. ۋېي شۇ «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» نى يازغاندا، ئېھتىمال ئۇ ئۆزى بىلەن بىرگە ئوردىدا ئەمەلدار بولغان قاڭقىل قەبىلە باشلىقلىرىنى ئۇزاق مۇددەت تەكشۈرگەن بولۇشى مۇمكىن. دەرۋەقە، تارىخىي ئەسەرلەردە بۇ جەھەتتىكى خاتىرىلەر بولمىسىمۇ، ئەمما مۇشۇنداق بولۇشى ئېھتىمالغا بەكلا يېقىن. ئىمكانىيەت قالدۇرۇپ سۆزلىگەندە، شىمالىي ۋېي، شىمالىي چى سۇلالىلىرى بىلەن قاڭقىللارنىڭ مۇناسىۋىتى شۇنداق زىچ بولغانىكەن، ئۇ ھالدا ئوردا ئىچىدە پايدىلىنىلىدىغان قاڭقىللارغا مۇناسىۋەتلىك ئارخىپ ماتېرىياللارمۇ ئاز بولماسلىقى مۇمكىن، قىسقىسى، ۋېي شۇنى كېيىنكى كىشىلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇ تېخىمۇ كۆپ ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە ئىدى، ئۇ يازغان «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» ئۇنىڭ دىڭلىڭلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە بولغان تونۇشىنى ئۆز ئىچىگە

ئالغان بولۇپ، بىر قەدەر چوڭ تېپتىكى ئەسەر بولغاچقا مۇناسىپ ئىشەنچلىككە ۋە نوپۇزغا ئىگە ئىدى. پەقەت يازما مەنبەلەر دۆۋىسىنىڭ ئىچىدىلا چۆگىلەپ يۈرىدىغان ياكى مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك نامىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن ماقالە يازىدىغان ئايرىم كىشىلەرنىڭ يازغىنىغا قارىغاندا، ئۇنىڭ ئىنتايىن زور ئوخشىماسلىق تەرىپى بار ئىدى.

يۇقىرىدىكى ئىككى نۇقتىغا ئاساسەن بىز، ئەگەر تېخىمۇ كۆپ يازما مەنبەلەر بىلەن ئارخېئولوگىيىلىك ئىسپاتلار بولمىغانىدا، ۋەي شۇ ئوتتۇرىغا قويىدىغان، لى يەنشۇ بىلەن دۇيۇ تۇزەتكەن ھەمدە قۇۋۇەتلىگەن دىئىلىلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى قىزىل دىلار دېگەن قاراشنى تولۇقرا ئەمەس، بۇ قاراش داۋاملىق رەۋىشتە ئەھمىيەت بېرىشكە ئېرەك دەپ قارىغان بولاتتۇق.

ئەمما دۇيۇدىن كېيىن تاكى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچىلىك دىئىلىلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى قىزىل دىلار دېگەن قاراش ئۇستىدە ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن داۋاملىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىلمىدى. بۇ مەزگىلدە، مەيلى ھۆكۈمەت تۈزگەن تارىخلاردا بولسۇن ياكى خۇسۇسلارنىڭ ئەسەرلىرىدە بولسۇن دىئىلىلار بىلەن قىزىل دىلارنىڭ مۇناسىۋىتى كەمدىن - كەم بايان قىلىنغان، بەلكى يېرىمىدىن كۆپرەكىدە «ۋېينامە. قاتقىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى قاراش قايتىلانغان بولۇپ، قىلچە ئىلگىرىلەش بولمىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە، مەملىكىتىمىزنىڭ زىيالىيلىرى چېگرا رايونلارنىڭ تارىخى بىلەن جۇغراپىيىلىك تۈزۈلمىسىنى تەتقىق قىلىشقا ئەھمىيەت بەردى، ئېلىم ساھەسىدىكىلەر ئۇزلۇكسىز ھالدا مۇھاكىمە ئېلىپ باردى ۋە دىئىلىلىك،

گۈيغاق. دىلارغا ئائىت ماقالە بىلەن ئەسەر-
لەرنى كۆپلەپ ئېلان قىلدى. بولۇپمۇ بۇنىڭ ئىچىدە ۋاڭ
گوۋېينىڭ «گۈيغاق، خۇنىي، شيەنيۈنلەر توغرىسىدا
مۇھاكىمە» ناملىق ماقالىسى ئەڭ مەشھۇر ئىدى. بۇ
ماقالىدە يازما مەنبەلەر بىلەن ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىد
يالالارنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى بويىچە، شياڭ، جۇ سۇلالە-
لىرى دەۋرىدىكى گۈيغاڭلار بىلەن ئەمنىيە دەۋرىدىكى
دىلارنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى كىشىنى قايىل قىلارلىق
دەرىجىدە دەللىلەنگەن، ئەمنىيە دەۋرىدىكى دى مىللىتى
گۈيغاڭلاردىن كېلىپ چىققان دەپ قارالغان. ۋاڭ گوۋېينىڭ
تەتقىقاتىنى دى مىللىتى بىلەن گۈيغاڭلارنىڭ
مۇناسىۋىتىنى شەرھلەشتە بىر قېتىملىق بۆسۈش پەيدا
قىلغان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ⑪.

گۈيغاڭلار شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدە مەملىكىتىمىز-
نىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغان ئاز سانلىق مىللەت ئىدى.
ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى «ئاستانىلىقتىن تېپىلغان جۇ
سۇلالىسى تارىخى»، «پالىنامە»، «تاغ - تىزمىلار قۇرئى»،
قەدىمكى ۋە ھازىرقى نۇسخىدىكى «بامبۇك يىلنامە»، «تارىخىي
خاتىرىلەر. يىن سۇلالىسى ھەققىدە خاتىرە» ۋە يەر
ئاستىدىن تېپىلغان «كىچىك يۈي داڭقىنى» ھەمدە شياڭ،
جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىنىڭ چېغىناق - تاغاق يېزىقىدىكى
پالىنامىلەردە خاتىرىلەنگەن. بولۇپمۇ، «كىچىك
يۈي داڭقىنى» بىلەن چېغىناق - تاغاق يېزىقىدىكى
پالىنامىلەر تېپىلغاندىن كېيىن. بىزدە شياڭ، جۇدىن
ئىبارەت ئىككى سۇلالە دەۋرىدە مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي
شىمالىدا «گۈي» دەپ ئاتىلىدىغان مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا
نىسبەتەن ھېچقانداق گۇمان قالمىدى. يۇقىرىدىكى
قەدىمكى ئەسەرلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئەھمىيەت بېرىشكە

تېگىشلىكى «قەدىمكى بامبۇك يىلنامە» دە خاتىرىلەنگەن «ۋۇيىنىڭ 35 - يىلى، جۇ ۋاڭجيې غەربتىكى گۇيرۇڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، دىلارنىڭ 22 خانىنى ئەسىرگە ئالدى» دېگەن ماتېرىيال ئىدى. گۇيفاڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، گۇيفاڭلارنىڭ خانىنى ئەسىرگە ئېلىشى، بەلكى دىلارنىڭ خانىنى ئەسىرگە ئېلىشى بولۇپ، بۇ ھال گۇيفاڭلارنىڭ قەبىلە باشلىقىنىڭ يەنە دى خانى دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنىڭغا ئاساسەن گۇيفاڭلار يەنە دىلار دەپمۇ ئاتالغان دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ؛ گۇي، دى دېگەن سۆزلەرنىڭ ھەممىسى بۇ مىللەتنىڭ ئاتىلىشى ئىدى⑫. بىراق يىن خارابىلىقىدىن چىققان پالنامىلەردىن قارىغاندا، گۇيفاڭ دېگەن بۇ نام شياڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمەت ھۈججەتلىرىدە بىرقەدەر كۆپرەك كۆرۈلۈپ تۇرغانىدى.

ئەگەر شياڭ سۇلالىسىدىكىلەر بۇ مىللەتنى ئاساسەن گۇيفاڭ ياكى گۇي دەپ ئاتىغان بولسا، ئۇ ھالدا جۇ سۇلالىسىدىكىلەر نېمىگە ئاساسەن بۇ مىللەتنى دى دەپ ئاتىغان بولغىيتتى؟ يۇقىرىدىكى جۇ ۋاڭجيېنىڭ گۇيفاڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، دى خانىنى ئەسىرگە ئالغانلىق ھەققىدىكى خاتىرە، ئەڭ دەسلەپتە جۇ سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ يازما ھۈججەتلىرىدە تىلغا ئېلىنغانىدى. جۇ جەمەتىدىكىلەر بۇ جۇدىن تارتىپ تاكى گوگوڭ دەنفۇنىڭ دەۋرىگىچە دى مىللىتى بىلەن ئۈزلۈكسىز ئۇرۇش قىلغان، ئەمەلىيەتتە بۇ گۇيفاڭلار بولۇپ، ئىككىسى بىر مىللەتنى كۆرسىتەتتى.

ئەمما يۇقىرىدىكى «قەدىمكى بامبۇك يىلنامە» دىكى گۇيفاڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، دى خانىنى ئەسىرگە ئالغانلىق ھەققىدىكى خاتىرە، پەقەت پارچە - پۇرات سۆزلەرلا بولغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى

قوزغىيالىىغانىدى، كېيىنكىلەر بىر دەك گۇيفاڭلارنىڭ ئۆزى گۇيفاڭلار، دى مىللىتىنىڭ ئۆزى دى مىللىتى دەپ قارىغاچقا، بەزى كىشىلەر ئۇلارنى بىر - بىرىگە باغلاشنى ئويلاپ يېتەلمىگەنىدى.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلىپ ئۆتۈلگەندەك، دىلار ئەمىنىيە دەۋرىدە قىزىل دى، ئاق دى، ئېگىز دى دەپ ئۈچ تارماققا بۆلۈنگەنىدى. «دۆلەت ئەربابلىرى ھەققىدە بايان. جۇ بەگلىكى ئەربابلىرى» دە «دىلار گۇي جەمەتىدىن ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن، ۋېي جاۋ «گۇي جەمەتى قىزىل دىلاردۇر» دەپ ئىزاھلىغان. جۇ شياڭۋاڭ قىزىل دىلارنىڭ مەلىكىسىگە ئۆيلەنگەندىن كېيىن مەلىكە «گۇيفاڭلىق خانىكە» دەپ ئاتالغانىدى. ئاق دىلار قىزىل دىلارنىڭ چياڭ جيۇرۇ ئۇرۇقىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئىككى نەپەر قىزنى قولغا چۈشۈرگەن، چوڭىنىڭ ئىسمى شۇگۇي، كىچىكىنىڭ ئىسمى جىگۇي ئىدى. ۋاڭ فۇ «خىيالچانلار. ئۇرۇق - جەمەتلەر ھەققىدە تەپسىر» دە «گۇي جەمەتىدىكىلەر قىزىل دىلاردۇر» دەپ ئېيتقانىدى. دېمەك، قىزىل دىلارنىڭ جەمەتىنىڭ گۇي ئىكەنلىكىدە ھېچقانداق مەسىلە يوق. ئۇنىڭدىن باشقا «نەسەبنامە» دە يەنە «ليۇجۇڭ جەمەتى گۇيفاڭ جەمەتىنىڭ سىڭلىسىغا ئۆيلەندى، ئۇ گۇيلۇق خانىش دەپ ئاتالدى» دېيىلگەن. يەر ئاستىدىن تېپىلغان ئالدىنقى چىن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت «باۋجۇن داڭقىنى»، «باۋجۇن ئىسرىقدانى»، «جېڭ بېگى تۇڭگۇينىڭ داڭقىنى»، «رۇي بېگى زوشۇگۇينىڭ داڭقىنى» دا دىلىق خانىكە گۇي جەمەتىدىن دەپ، تىلغائېلىنغانىدى. ۋاڭ گوۋېي مول يازما ھۇججەتلەر، ئارخېئولوگىيىلىك ۋە قەدىمكى يېزىقلارغا ئائىت ماتېرىياللارغا ئاساسەن، «隗» (ۋېي)، «媦» (گۇي)، «媿» (گۇي) لارنىڭ

ھەممىسى «鬼» (گۇي) نىسك ۋارىيانتى؛ ۋېي جەمەتى يەنى گۇي جەمەتىدۇر، دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇ «يىن. جۇ سۇلالىلىرى مەزگىلىدىكى گۇيغائلارنىڭ ھەممىسىنىڭ جەمەتى ۋېي ئىدى» دەپ قارايدۇ. «خەيالچانلار. ئۇرۇق ـ جەمەتلەر ھەققىدە تەپسىر» دە: «ۋېي ئەڭ قەدىمكى جەمەت ئىدى» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ يەردە دېيىلگەن «ئەڭ قەدىمكى جەمەتى»، بۇ جەمەتنىڭ ئەمىنىيە دەۋرىدىن ئىلگىرىكى شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىلا دى مىللىتىنىڭ ئارىسىدا مەۋجۇتلۇقنىڭ جەزملەشتۈرۈلۈشى ئىدى. ۋاڭ گوۋېينىڭ يەكۈنى پۈتۈنلەي توغرا⑬. ئەمىنىيە دەۋرىدىكى قىزىل دىلار شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى مىللەت جەمەتى (گۇي) نى دۆلەت نامى قىلغان گۇيغائلارنىڭ بىۋاستە ئەۋلادلىرى ھېسابلىنىدۇ⑭. ئاق دى، ئېگىر دىلارغا كەلسەك، ئۇلار كېيىنچە دى مىللىتىنىڭ تەركىبى ئىچىگە كىرگەن ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر بولۇشى مۇمكىن. پەقەت شىمالىي دىلارنىڭ ئىچىدىكى قىزىل دىلارلا گۇيغائلار بىلەن تومۇرداش ئىتنىكىلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە.

شۇنداق قىلىپ بىز قىزىل دىلار بىلەن گۇيغائلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىر ـ بىرىگە باغلىدۇق. ئەلۋەتتە يەكۈنمۇ ناھايىتى ئېنىق بولدى: گۇيغائلار غەربىي شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ ئەجدادلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئەمما يەنە بىر قېيىن مەسىلە داۋاملىق ھەل قىلىنمىشىنى كۈتۈپ تۇرماقتا.

دىڭلىڭلار «تاغ ـ تىزمىلار قۇرئى» دا: «钉灵» (دىڭلىڭ)، «تارىخىي خاتىرىلەر، ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە: «丁灵» (دىڭلىڭ)، «خەننامە. سۇۋۇنىڭ تەرجىمھالى» دا: «丁零» (دىڭلىڭ)، «ۋېي خاتىرىلىرى، غەربىي رۇڭلار ھەققىدە قىسسە» دە: «令丁» (دىڭلىڭ) دەپ يېزىلغان. خەن، ۋېي

دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار ھونلارنىڭ شىمالى بىلەن كانگىيىنىڭ شىمالىدا يەنى ھازىرقى جەنۇبىي سىبىرىيىدىن شەرقتە بايقال كۆلىگىچە، غەربتە بالقاش كۆلىگىچە بولغان جايلاردا ئولتۇراقلاشقانىدى، شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدە، مەملىكىتىمىزنىڭ چېگرىسى ئىچىدە ئولتۇراقلاشقان گۇيفاڭلار قايسى ۋاقىتتا، نېمە سەۋەبلەرتۈپەيلىدىن موڭغۇلىيىدىن جەنۇبىي سىبىرىيىگە كۆچۈپ كەتكەن؟

ۋاڭ گوۋېيدىن بۇيان ئېلىمىزنىڭ ۋە موڭغۇلىيە بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ *ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىش ۋە تەتقىقات خىزمەتلىرى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئالىملىرى، جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە موڭغۇلىيىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسەن، شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدە مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان دىڭلىڭلار (يەنى دىلار ياكى گۇيفاڭلار، سوۋېت ئالىملىرى تەرىپىدىن «دىڭلىڭ» دەپ تەرجىمە قىلىنغان تۇرالار) نىڭ بىرتارمىقى موڭغۇلىيە بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيىگە كۆچۈپ بارغان ھەمدە بۇ قېتىمقى چوڭ كۆچۈشتە شياڭ، جۇ سۇلالىلىرىنىڭ برونزا مەدەنىيىتىنى موڭغۇلىيە بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيىگە ئېلىپ بارغان دەپ ئىسپاتلىدى. ھالبۇكى، مەملىكىتىمىزنىڭ يازما ماتېرىياللىرىدا، بولۇپمۇ يەر ئاستىدىن تېپىلغان «كىچىك يۈي داڭقىنى» بىلەن چىغىناق - تاغاق يېزىقىدىكى پالنامىلەردە، شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا كۆپ قېتىم گۇيفاڭلارغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان كەڭ كۆلەمدىكى جازا ئۇرۇشلىرىنىڭ يۈز بەرگەنلىكى ئىسپاتلانغانىدى، ئىككى پارچە چېغىناق - تاغاق يېزىقىدىكى پالنامىدە «گۇيفاڭلار قاچتى» يەنى گۇيفاڭلار يىراق تامان

*بۇ يەردە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تۆۋەندىمۇ شۇنداق - تەھرىردىن.

قېچىپ كەتتى ياكى كۆچۈپ كەتتى دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ سوۋېت ۋە موڭغۇلىيە ئالىملىرىنىڭ مەملىكىتىمىزدىكى دىنىلىك لارنىڭ موڭغۇلىيە بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيەگە كۆچۈپ بارغانلىقى ھەققىدىكى ھۆكۈمنى پايدىلىق قوشۇمچە دەلىل بىلەن تەمىن ئەتتى. سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى يەنە ئانتروپولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى دىنىلىكلار بىلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى دىنىلىكلار (يەنى گۇيفاڭلار) نىڭ ئېتنىكىلىق مۇناسىۋىتىنى شەرھىلىدى (مۇشۇ كىتابنىڭ ئىككىنچى بابىغا قارالسۇن). شەكسىزكى، بۇ تەتقىقاتلار مەملىكىتىمىزنىڭ شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۇيفاڭلار بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى دىنىلىكلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى شەرھىلەشتە، يەنە بىر قېتىملىق بۆسۇش ئىدى.

يۇقىرىدىكى ئىككى قېتىملىق بۆسۇش نەتىجىسى بولغانلىقىن، بىز يېغىلىق دەۋرىدە كىتاب بولۇپ تۇزۇلگەن ھەمدە مەملىكىتىمىزنىڭ قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىنىڭ ئىچىدە «دىنىلىك دۆلىتى» بىلەن «گۇيفاڭلار دۆلىتى» ھەققىدە ئىككى كۆپ خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان «تاغ تىزمىلار قۇرئى» نى ئەسىدى داۋاملىق رەۋىشتە ئىپتىدائىي ئېپسانىلەر بىلەن تولغان دەپ سەل قارىماسلىقىمىز كېرەك، بەلكى مەزكۇر كىتابتىكى دىنىلىكلار بىلەن گۇيفاڭلارغائائىت پارچە پۇراتماتېرىياللار بىلەن چىن سۇلالىسىنىڭ ئالدىدىكى دەۋرلەرگە ئائىت باشقا ماتېرىياللارنى، تارىخىي ئولوگىيىلىك تەپىلما ماتېرىياللارنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۇنىۋېرسال رەتلەپ ۋە تەتقىق قىلىپ، دىنىلىكلار مىللىتىنىڭ يىراق قىياپىتىنى قەدىمكى زامان تارىخى تەمىنلىگەن يېڭى ئۇچى بىلەن ئەسلىگە كەلتۈرۈشىمىز كېرەك.

دىنىلىكلارنىڭ تارىخى «تاغ تىزمىلار قۇرئى» دا خاتىرىلەنگەن مەملىكىتىمىزنىڭ رىۋايەتلەردىكى دەۋرى بىلەن شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۇيفاڭلاردىن باشلىنىدۇ؛

گۈيغانلار مەملىكىتىمىزنىڭ قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىدىكى دىئالىكتلار تارىخىنىڭ مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ.

2. قاڭقىللار بىلەن دىئالىكتلارنىڭ مۇناسىۋىتى

قاڭقىللار بىلەن دىئالىكتلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئىككى مەزمۇنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بىرى، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللار بىلەن شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ چېگرىسى ئىچىدە ياشىغان دىئالىكتلارنىڭ مۇناسىۋىتى؛ يەنە بىرى، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللار بىلەن خەن، ۋېي دەۋرىدىكى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى دىئالىكتلارنىڭ مۇناسىۋىتىدۇر. ئالدىنقى خىلدىكى مۇناسىۋەت قاڭقىللار بىلەن دىئالىكتلارنىڭ تىل لىنىيىلىك مۇناسىۋىتى، كېيىنكى خىلدىكى مۇناسىۋەت قاڭقىللار بىلەن دىئالىكتلارنىڭ توغرا لىنىيىلىك مۇناسىۋىتى ئىدى.

ئاۋۋال، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللار بىلەن شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى دىئالىكتلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتەيلى.

«ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە قاڭقىللار: «سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ، تۇرا (تېرە) نى كىيىم، گۆشنى ئوزۇق قىلىدۇ، كالا، قوي قاتارلىق چارۋا مالىلارنى بېتىشتۇرۇشى، جورجانلارنىڭكى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ھارۋىلىرىنىڭ چاقى ئېگىز، گۈگۈسۈنى كۆپ» دېيىلگەن ھەمدە يەنە قاڭقىللار: «ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىپ، سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ، چارۋىچىلىققا تايىنىپ تىرىكچىلىك قىلىدۇ» دېيىلگەن. دېمەك، «چاقى ئېگىز، گۈگۈسۈنى كۆپ» ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ياساش

ۋە ئۇنى ئىشلىتىش، قاڭقىل مىللىتىنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە ئۇيغۇرلار (يەنى «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ ئىچىدىكى يۇەنخېلار ئاساس قىلىنغان)نىڭ ئەجدادلىرى ھونلار ئىدى، «ئۇلار ئادەتتە كۆپىنچە ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىپ يول يۈرىدۇ، ئۇلار يۇەنۋېي دەۋرىدە قاڭقىل قەبىلىسى دەپمۇ ئاتالغان» دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، قاڭقىللارنىڭ مىللەت نامى، ئۇلار ئىشلەتكەن ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى مەنبە قىلغانىدى. سېن جوڭمىيەن ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «قاڭقىللار، ئۆزلىرى ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتلىرىنىڭ نامى بويىچە ئاتالغانىدى»، سېن جوڭمىيەن ئەپەندىنىڭ سۆزى پۈتۈنلەي توغرا. قاڭقىللار بۇ مىللەتنىڭ ئۆزلىرىنى ئاتىشى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى باشقا مىللەتلەرنىڭ ئۇلارنىڭ ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلەتكەنلىكىگە قاراپ، ئۇلارغا بەرگەن لەقىمى ئىدى.

بۇ مىللەت نېمە ئۈچۈن مۇشۇنداق لەقەم بىلەن ئاتىلىپ قالغان؟ نېمە ئۈچۈن كېيىنكى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىمۇ، بۇ لەقەم بۇ مىللەتنىڭ رەسمىي نامىغا ئايلىنىپ قالغان؟ ئۇلارنىڭ ئەسلى مىللەت نامى نېمە؟ بۇ مەسىلىلەرگە توغرا جاۋاب بېرىش ئۈچۈن، قاڭقىللار بىلەن شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش زۆرۈر.

«ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى قاڭقىللارنىڭ ئاتىلىشلىرىدا دى، تىل (تۇرا)، چىلى (يەنى چىلى دېگەن سۆزدە 勅، 敕 دېگەن خەتلەر ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلۇپ قوللىنىلغان)، قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىڭلىڭلار بار ئىدى. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى بايانىدىن قارىغاندا، ۋېيشۇ

دى، تىل (تۇرا)، چىلى بىلەن دىڭىلىك دېگەن سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئاھاڭ ئۆزگىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى تەشەببۇس قىلغان (گەرچە تىل مەنىسى ئېنىق بولمىسىمۇ)، شۇڭا قاڭقىللارنىڭ ئەسلى نامى دىڭىلىك ئىدى. «دىڭىلىك» دېگەن بۇ نام غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسىدىن بۇيان خەنزۇچە مەنبەلەردە ئىنتايىن كەڭ تارقالغان قوللىنىلىپ كېلىندى. ۋېي شۇ چىلىلارنىڭ دىڭىلىكلار ئىكەنلىكىنى، ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئاھاڭ ئۆزگىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلىسىمۇ، تەرتىپ بويىچە دىڭىلىك دەپ يېزىپ، چىلى دەپ يازمىغان، ئەمما ئۇ «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە يەنە ئەتەي دىڭىلىك دەپ يازماي، بەلكى چىلى دەپ يازغان؛ قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىڭىلىكلارنىڭ نام تەركىبىدە گەرچە دىڭىلىكلار بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئالدىغا يەنە «قاڭقىل» دېگەن ئېنىقلىغۇچىنى قوشۇپ قويغان. ۋېي شونىڭ بۇنداق قىلىشى ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ خىيالىغا كەلگىنى بويىچە قىلغان ئىشى بولماستىن، بەلكى شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ بۇ بىر قىسىم دىڭىلىكلارنىڭ نامىنى ئاتاشتىكى ئەمەلىي ئەھۋالنى ئەكىس ئەتتۇرۇپ بەرگەنىدى.

ئەسلىدە چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئېگىز چاقلىق ھارۇلاردا ئولتۇرىدىغان دىڭىلىكلار، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىنى ئىستىلا قىلىش يولىدا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىغا ئەگىشىپ، زور بىر قىسمى تالان ـ تاراج قىلىنىپ ئەسىر ئېلىنىپ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ھەيدەپ كېلىنگەندە، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە خېلى بۇرۇنلا غەربىي جىن، 16 پادىشاھلىق دەۋرىدە، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن ئىچكىرىگە كۆچۈپ كەلگەن كۆپ سانلىكى دىڭىلىكلار ئولتۇراقلاشقانىدى، بۇ ئىككى تارماقتىكى دىڭىلىكلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنى دىڭىلىك دەپ ئاتىغانىكەن، ئەلۋەتتە

ئۇلار بىر مىللەت ئىدى. ئەمما ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا زور پەرقلەرمۇ بار. ئەينى ۋاقىتتا ئىچكىرىگە كۆچۈپ كەلگەن دىڭ لىڭلار خەنزۇلار رايونىدا ئۇزاق تۇرغاچقا، ئاساسلىق دېھقانچىلىق بىلەن مەشغۇل بولۇپ، ئىقتىسادىي تۇرمۇش، مەدەنىيەت، ئۆرپ ـ ئادەت قاتارلىق جەھەتلەردە مەلۇم دەرىجىدە خەنزۇلاشقانىدى. ھالبۇكى موڭغۇل دالاسىدىكى دىڭلىڭلار بولسا ئوندىق ئەمەس ئىدى، ئۇلار بەلكىم ئاۋۋالقىدەكلا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىدا تۇرمۇش كەچۈرگەنىدى ياكى موڭغۇل دالاسىدا شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەرىپىدىن تالان ـ تاراج قىلىنىپ، ئەمدىلا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا ھەيدەپ كېلىنگەنىدى. ئۇلار بۇ يەردىمۇ داۋاملىق ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىپ، سۇ ۋە ئوت ـ چۆپ قوغلىشىپ كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشىنى ئوتكۈزگەنىدى؛ مەدەنىيەت، ئۆرپ ـ ئادەت جەھەتلەردە ئاۋۋالقىدەكلا يايلاق چارۋىچىلىرىنىڭ جەسۇرلۇقىنى ساقلاپ قالغانىدى، ئىككى تارماقتىكىلەرنىڭ ئولتۇراقلاشقان ئورۇنلىرىمۇ بىر ـ بىرىگە ئوخشاشمايتتى، ئىچكىرىگە كۆچۈپ كەلگەن دىڭلىڭلار ئاساسلىق شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى دىڭجۇ ۋە بىڭجۇ ئايماقلىرىدا ئولتۇراقلاشقانىدى؛ موڭغۇل دالاسىدىكى دىڭلىڭلار بولسا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمال تەرەپتىكى چېگرىسى بىلەنچۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىدا ئولتۇراقلاشقانىدى. ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان دىڭلىڭلار بىلەن موڭغۇل دالاسىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ پەرقى، دائىم ئۇلار بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان شىمالىي سۇلالىلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ئانچە مۇھىم ئەمەس ئىدى. نام جەھەتتە بۇ ئىككى تارماقتىكى دىڭلىڭلارنى قانداق پەرقلەندۇرۇش، ئىككىسىنى بىر ـ بىرىگە ئارىلاشتۇرۇۋېتمەسلىك ئەينى ۋاقىتتىكى شىمالىي سۇلالىلەردىكى سىياسىيلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ كۆز ئالدىـ

دىكى بىر مەسىلىگە ئايلانغانىدى.

ئىچكىرىگە كۆچۈپ كەلگەن دېڭىلىڭلار خېلى بۇرۇنلا 16 پادىشاھلىق دەۋرىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلار ئاشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، 16 پادىشاھلىقتىكى ھۆكۈمران سىنىپلار بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلار تەرىپىدىن ئىزچىل تۈردە دېڭىلىڭلار دەپ ئاتالدى، شۇڭا شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، مەيلى توغىبات سىيانچىلىرى بولسۇن ياكى خەنزۇلار بولسۇن ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىچكىرىگە كۆچۈپ كەلگەن دېڭىلىڭلارنى «دېڭىلىڭ» دېگەن نام داۋاملىق ئاتاپ كەلدى، ھالبۇكى، بۇ ئىككى تارماقتىكى دېڭىلىڭلارنى نام جەھەتتە پەرقلەندۇرۇشنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى ئاساسلىقى تارىخ سەھنىسىدە كېيىنرەك ئوتتۇرىغا چىققان، چۆللۈكنىڭجەنۇبىدا ياشايدىغان، يول يۈرگەندە ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىدىغان دېڭىلىڭلارغا مەركەزلەشتۈردى.

«ۋېينامە. قائىللار ھەققىدە قىسسە» دە: «شىمال تەرەپتىكىلەر» يول يۈرگەندە ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىدىغان دېڭىلىڭلارنى «چىلى» دەيتتى، «شىيالىقلار» بولسا ئۇلارنى «قاڭقىل دەپ ئاتىلىدىغان دېڭىلىڭلار» دەپ ئاتايتتى، دېيىلگەن. «شىمالىي تەرەپتىكىلەر» ۋە «شىيالىقلار» دېگەن نېمە؟ بۇ ھەقتە بەزىلەر شۇنىڭغا قاراپلا تەبىر بېرىپ، نەتىجىدە خاتا يەكۈنگە سەۋەب بولغانىدى. مەن «شىمال تەرەپتىكىلەر» ۋە «شىيالىقلار» دېگەن سۆز «ۋېينامە» دە كۆرۈلگەن، شۇڭا شىمالىي ۋېيدىكىلەرنىڭ ئۇلارغا بەرگەن تەبىرىنى ئۆلچەم قىلىش كېرەك دەپ قارايمەن. «ۋېينامە. سۇي خاۋنىڭ تەرجىمھالى» دا دەل شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىلىدا شىمالىي ۋېيدىكىلەرنىڭ «شىمال تەرەپتىكىلەر» ۋە «شىيالىقلار» دېگەن سۆزنى ئىشلەتكەنلىكىگە

ئائىت ئەمەلىي مىساللار بار. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسـ
لەپكى يىلى، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى، يول يۈرگەنـدە ئېگىز
چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىدىغان كۆپ ساندىكى دىڭلىڭلار-
نىڭ جەنۇبقا كۆچۈپ ۋېي سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىگە
كەلگەن ھەم بۇ بىر قىسىم دىڭلىڭلارنىڭ نامىمۇ مۇقىملـ
شىشقا باشلىغان ۋاقىت ئىدى، شۇڭا بۇ ئەمەلىي مىسال
بىزنىڭ تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىشىمىزگە ئەرزىيدۇ. بۇ يەردە
كەلتۈرۈلگەن نەقىلنىڭ مۇھىملىقىدىن ئالغاندا ھەمدە كەلتۈ-
رۈلگەن نەقىلنىڭ ئۇ يەردىن - بۇيەردىن ئېلىنىشىدىن ساقلـ
نىش ئۈچۈن، قىسقىچە ئىزاھ بەردۇق، ئەسلى خاتىرىدىكىسى
تۆۋەندىكىچە:

«شېنرۇينىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 45 - يىلى) كۈزلۈك
ھوسۇل ياخشى بولمىغاچقا، سالنامىچى ۋاڭ لياڭ بىلەن سۇ خۇەن
مەلىكە خۇا يىننى ۋاسىتە قىلىپ، پادىشاھ تەيزۇڭ (يەنى شىمالىي
ۋېي سۇلالىسىنىڭ مىڭ يۇەندى پادىشاھى توغبات — سى كۆزدە
تۇتۇلىدۇ) غا: بېشارەتتە 50 يىللىق كاتتا مەرىكە كۈنىنى
ئۆتكۈزۈپ، ئاستانىنى يې (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ لىنجاڭ
ناھىيىسى) غا كۆچۈرۈپ، دۆلەت ئىدارە قىلىنىسىكەن دەپ
مەلۇم بولدى، دېدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە سۈي خاۋ بىلەن
جۇيانمۇ ئوردىغا كىرىپ پادىشاھ تەيزۇڭغا: بۇگۈنكى كۈنلۈكتە
ئاستانىنى يېغا كۆچۈرۈش، بۇيىلقى قەھەتچىلىكتىن قۇتۇلۇشنىڭ
مۇقىم بىر چارىسى ئەمەس. شەرقىي ئايماقتىكىلەر بىزنى
ھەمىشە دۆلىتى بىپايان چۆل - جەزىرىلەردە تۇرسىمۇ، پۇقرالىرى
بىلەن چارۋىلىرى ھەددى - ھېسابسىز، بەئەينى كالىنىڭ
مويىدەك كۆپ دەپ ئاتىشىدۇ. كونا ئاستانىدا تۇرۇپ قالىمىز
دېەك، پۇقرالار بۆلۈنۈپ كۆچكىلى تۇرسا، ئۇ ھالدا ئايماقتىكى
يەرلەر يېتىشمەي قېلىشى مۇمكىن. ھەرقايسى ۋىلايەت،

ناھىيىلەرگە تارقىلىپ، ئورمانلىقلاردا ئولتۇراقلاشقاندىمۇ، يەر - سۇ يېتىشمەي، كېسەللىك، ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى ھەدەپ كۆرۈلسە پۇقرالارنى ئۈمىدسىزلەندۈرۈپ قويىدۇ. بۇنىڭدىن ئەتراپتىكىلەر خەۋەر تاپسا، ئەلۋەتتە بىزنى نەزەرىگە ئالمايدۇ. چۆگەي (يەنى تاڭغىت پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى قۇلانبوبو كۆزدە تۇتۇلىدۇ) بىلەن جورجانلار باستۇرۇپ كەلگىلى تۇرسا، يۈنجوڭ بىلەن پېڭچىڭ خەۋپ ئىچىدە قالىدۇ - دە، بىزنى ئۇلاردىن ئايرىپ تۇرۇۋاتقان خېڭدايمۇ خەتەر ئىچىدە قالىدۇ، قۇتقۇزىمىزدېسەكمۇ، ۋاقتىدايېتىپ بېرىش ئۇنچىۋالا ئاسانغا توختىمايدۇ، شۇڭا بۇجاينى ئۇن - تىنسىز ھالدا قولدىن بېرىپ قويۇشقا توغرا كېلىدۇ. شىمال تەرەپتە تۇرساق شەندۇڭ تەرەپتە بىرەر غەليان بولغان تەقدىردىمۇ، جەنۇبقا ئەپچىللىك بىلەن ئەسكەر يۆتكەپ، ئۇ جايلارغا ھەيۋىمىزنى كۆرسىتىپ قويغىلى بولىدۇ. بۇنىڭغا كىمنىڭ ھەددى؟ پۇقرالارمۇ ھەدەپ ئىتائەت قىلىدۇ. بۇ دۆلىتىمىزنىڭ شيالىقلارنى تىزگىنلەپ تۇرۇشىنىڭ ئاقىلانە چارىسىدۇر. ياندۇرقى باھاردا ئوت - چۆپلەر ئاينىپ، سۈت - قايماقلار ئاۋۇسا ھەمدە كۆكتات، مېۋە - چېۋىلەر تەل بولسا، كۈز پەسلىگە ئوبدان ئۇلىشىۋالغىلى بولىدۇ، مۇبادا زىرائەتلەرنى ئارىلىقتا يىغىۋالالىساق، بۇ تېخىمۇ پايدىلىق بولىدۇ، پادىشاھ تەيزۇڭ ئاڭلاپ بۇنى ئىننايىن توغرا دەپ قارىدى».

يۇقىرىدىكى بايانىنى تەپسىلىي ئوقۇساق، «شىمال تەرەپتىكىلەر» دېگەن سۆز بىلەن «شيالىقلار» دېگەن سۆزنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئىككى جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم ئىكەنلىكى ئايان بولىدۇ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاستانىسى دەي ۋىلايىتىدىكى پېڭچىڭ شەھىرى بولۇپ، پېڭچىڭ شەھىرى «شىمال تەرەپتىكىلەرنىڭ تۇرالغۇسى» دەپ ئاتىلاتتى، دېمەك، پېڭچىڭ شەھىرى شىمال تەرەپ دەپمۇ ئاتالغانىدى. يەنە يۈنجوڭ ۋىلايىتىدىكى شېڭلېمۇ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ كونا ئاستانىسى بولۇپ، شىمالىي

ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى پادىشاھلىرىنىڭ قەبرىلىرى شېكىلىدا ئىدى، يۇنجوڭ پېكىچىڭ شەھىرى بىلەن تەڭ تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، يۇنجوڭ «شىمال تەرەپتىكىلەر» دېگەن سۆزنىڭ ئىچىدە گەۋدىلەندۈرۈلگەنىدى. يۇنجوڭ بىلەن پېكىچىڭ شەھىرىنىڭ توغبات سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ توپلانغان جايى ئىكەنلىكىدىن ئالغاندا، بۇ جايلار ئەينى ۋاقىتتا توغبات سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ سىياسىي ھۆكۈمرانلىق مەركىزى ئىدى. شۇڭا «شىمال تەرەپتىكىلەر» دېگەن سۆز جۇغراپىيىلىك ئۇقۇمدىن تاشقىرى ھەم بىر مىللىي ياكى سىياسىي ئۇقۇم بولۇپ، ئاساسلىقى توغبات - سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرىنى كۆرسىتىش بىلەن چەكلەنگەنىدى. «شىالىقلار» دېگەن سۆز بىلەن «شىمال تەرەپتىكىلەر» دېگەن سۆزنىڭ دەلمۇدەل تىلغا ئېلىنىشى، يۇنجوڭ بىلەن پېكىچىڭ شەھەرىنىڭ جەنۇبىدىكى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى خەنزۇلار ئولتۇراقلاشقان رايونلارغا قارىتىلغانىدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئەينى ۋاقىتتا يەنە ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خېتاۋ(ئوردوس)،شەنشىبىلەن خېبېيدىكى جايلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، سۇيخاۋ ئېيتقان شىالىقلار ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا، جەنۇبىي قىسمى بىلەن خېبېي ئۆلكىسىنى كۆرسىتەتتى. «شىالىقلار» دېگەن سۆز «ۋېينامە» ۋە ئۇنىڭدىكى خاتىرە، قىسسەلەردە يەنە «شىالىقلار رايونى» دەپمۇ ئاتالغان بولۇپ، ئۇنىڭ دائىرىسى، سۇيخاۋ ئېيتقان دائىرىدىن كەڭ ئىدى، كۆپىنچە خۇەيخې دەريالىرىنىڭ شىمالىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىنى كۆرسىتەتتى. «جاڭگۇننىڭ تەرجىمھالى» دا «ئوتتۇرا شيا» دېگەن نام ئۇچرايدۇ. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ داۋۇۋدى پادىشاھىنىڭ خۇاڭشى ئىككىنچى يىلى (مىلادى 397 - يىلى) ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ قارىمىقىدىكى جۇڭشەنگە ھۇجۇم

قىلىپ، كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ ھازىرقى خېبېي بىلەن شەنشى ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى زېمىنلىرىنى ئىشغال قىلىۋالغان؛ يوڭشىڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 409 - يىلى) غا كەلگەندە، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ زېمىنى جەنۇبتا خۇاڭخې دەرياسىغىچە يېتىپ بارغان، جاڭ گۇننىڭ ۋېي سۇلالىسى پادىشاھىغا سۇنغان مەكتۇپىدا «بۇيرۇققا بىنائەن ئوتتۇرا شيا تىنچىتىلغان بولسىمۇ» دېگەن سۆزلەر ئۇچرايدۇ، بۇنىڭدا «ئوتتۇرا شيا» نىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان دائىرىسى ئېنىق كۆرسىتىلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ جەنۇبتىكى چېگرىسىنىڭ خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتمىگەنلىكىنى شەكسىز ئىدى. «گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە «جەنۇبىي شيا» دېگەن نام ئۇچرايدۇ. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەي ۋۇدى پادىشاھىنىڭ دەۋرىدە، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ جەنۇبتىكى چېگرىسى خۇەيخې دەرياسىغا يېتىپ بارغان بولۇپ، خۇەيخې دەرياسى ئارقىلىق جەنۇبىي سۇلالىلەر بىلەن تىركىشىپ تۇرغانىدى. بۇ خىل خۇەيخې دەرياسى ئارقىلىق تىركىشىپ تۇرۇش ۋەزىيىتى تاكى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شياۋۋېندى (يەنى ۋېي گاۋزۇ) نىڭ دەۋرىگىچىلىك پۈتۈنلەي ئۆزگەرمىگەنىدى. «ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە «ۋېي سۇلالىسى ئەزەلدىن شىمالنى بازا قىلىپ، جەنۇبىي شيانى تىنچىتىپ كەلگەن ۋە بۇ جايلارنى نەچچە ئەۋلادتىن بۇيان ئۆزلەشتۈرۈپ، پۈتۈنلەي ھەيۋە بىلەن تىزگىنلەپ كەلدى» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇنى «ئوتتۇرا شيا» ئۆز ئىچىگە ئالغان دائىرە بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بۇنىڭدىكى «جەنۇبىي شيا» خۇاڭخې دەرياسى بىلەن خۇەيخې دەرياسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى جايلارنى كۆرسەتكەنىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ھازىرقى شەنشىنىڭ شىمالىي قىسمى، قەدىمكى دەۋردە شيالىقلار زېمىنى دەپ ئاتالغان بولۇپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە ھونلاردىن كېلىپ چىققان قۇلانبوبو بۇ جايدا تاكغىت

به‌گلىكنى قۇرغانىدى؛ تاڭغىت به‌گلىكى يوقىتىلغانىدىن كېيىن، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بۇ جايدا يەنە شياجو ئايمىقىنى تەسىس قىلغان، ئايماق ئورۇنلاشقان جايمۇ ئاۋۋالقىدەكلا تاڭ غىت دەپ ئاتالغانىدى، يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغانىدا، «شىالىقلار» دېگەن سۆز ئەملىيەتتە يۇنجوك بىلەن پېكچىك شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئوتتۇرا شيا، جەنۇبىي شيا، غەربىي شيالارنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ، خۇەيخې دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونلىرىنى كۆرسىتەتتى. «شىمال تەرەپتىكىلەر» دېگەن سۆزگە ئوخشاش، «شىالىقلار» دېگەن سۆزمۇ نوقۇل ھالدىكى بىر جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم بولۇپ قالماستىن، ئاساسلىقى بىر مىللىي ۋە سىياسىي ئۇقۇم بولۇپ، ئومۇمەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە ئولتۇرۇشلۇق خەنزۇلارنى كۆرسىتەتتى. خۇەيخې دەريا سىنىڭ جەنۇبىدىكى جەنۇبىي سۇلالىلەر بولسا «شىالىقلار» دېگەن سۆزنىڭ سىرتىدا بولۇپ، شىمالىي سۇلالىدىكىلەر ئۇلارنى شيا دەپ ئاتىماستىن، ئۇلارنى «دېڭىز قاراقچىلىرى» دەپ ئاتايتتى، مەسىلەن، لىيۇسوڭنى «دېڭىز قاراقچىسى لىيۇسوڭ» دەپ، شياۋچىنى «دېڭىز قاراقچىسى شياۋداۋچىڭ» دەپ ئاتىغانغا ئوخشاش.

شۇڭا يۇقىرىدا كەلتۇرۇلگەن نەقىلدە دېيىلگەن «شىمال تەرەپتىكىلەر چىلى دەپ ئاتىسا، شىالىقلار دېڭىلىڭلار دەپ ئاتايتتى» دېگەن سۆز يۇنجوك بىلەن پېكچىك شەھىرىدە ئولتۇراقلاشقان توغبات سىيانپىلىرىنىڭ ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىدىغان دېڭىلىڭلارنى چىلى دەپ ئاتىغانلىقى بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىدىكى خەنزۇلارنىڭ ئۇلارنى دېڭىلىڭ دەپ ئاتىغانلىقىغا قارىتىلغانىدى. دېمەك، توغبات ئاقسۆڭەكلىرى موڭغۇل دالاسىدىكى دېڭىلىڭلار بىلەن ئېچكىرىگە كۆچۈپ بارغان دېڭە

لىڭلارنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، دىڭلىك دېگەن نامنىڭ يەنە بىر خىل ئاھالە تەرجىمىسى بولغان «چىلى» دېگەن نامنى قوللانغانىدى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلار بولسا ئۇلار پىلەن ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان دىڭلىڭلارنىڭ ئەڭ چوڭ پەرقىنى ئېگىز چاقلىق ھارۋىلار ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈپ، ئۇلارنى «قاڭقىل» دەپ ئاتالغان دىڭلىڭلار دەپ ئاتىغانىدى. قاڭقىل - دىڭلىك دېگەن سۆز كېيىن قاڭقىل دەپ قىسقارتىلدى؛ بۇ يەردە بۇ ئىككىسىنىڭ پەرقى كۆزدە تۇتۇلغاچقا، «دىڭلىك» دېگەن سۆزنى قىسقارتىپ، «قاڭقىل» دېگەن سۆزنى قىسقارتماي ساقلاپ قالغانىدى.

قاڭقىللار «قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىڭلىك» لارنىڭ قىسقارتىلىپ ئاتىلىشى دېيىشتە يازما ئاساس بارمۇ-يوق؟ بار. بىرىنچى، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى «شيالىقلار قاڭقىل دېيىلگەنلەرنى دىڭلىك دەپ ئاتايتتى» دېگەن سۆز، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى خەنزۇلار قاڭقىل دەپ ئاتىغان دىڭلىڭلارنى كۆرسىتەتتى. كۆپچىلىككە مەلۇمكى، پۈتكۈل شىمالىي سۇلالىلەر-نىڭ يازما مەنبەلىرىدە پەقەت ئىچكىرىگە كۆچۈپ، دىڭجو بىلەن بىڭجو قاتارلىق ئايماقلاردا ئولتۇراقلاشقان دىڭلىڭلار (ياكى تاغلىق دىڭلىڭلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) لا دىڭلىك دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۇلار ھەرگىز قاڭقىل دەپ ئاتالمىغانىدى؛ ھالبۇكى، قاڭقىللار بولسا ياكى چىلىلار ياكى بولمىسا قاڭقىل دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۇلار ھەرگىزمۇ دىڭلىك دەپ ئاتالمىغانىدى. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە قاڭقىللار ئۈچۈن مەخسۇس قىسسە تۇرغۇزۇلغان، مەزكۇر قىسسەنىڭ بېشىدىن ئايرىپ ئېچىپ، ئىچكىرىگە كۆچۈپ كەلگەن دىڭلىڭلارغا چېتىشلىق بىرەر ئېغىز سۆزمۇ يوق. مەسىلەن، «شيالىقلار قاڭقىللارنى دىڭلىك دەيتتى» دېگەن سۆزنى «شيالىقلار قاڭقىل، دىڭلىك دەيتتى»

دەپ ئۆزگەرتىپ يازغاندا، چوقۇم قائقىللار ھەم دىڭلىك دەپمۇ ئاتىلاتتى دېگەنگە سەۋەبچى بولىدۇ، ھالبۇكى بۇ، شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ بارلىق يازما مەنبەلىرىدىكى قائقىللارنىڭ نامى بىلەن قارىمۇ قارشى بولۇپ قېلىپ، پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ. بەزىلەر «شيالىقلار» دېگەن سۆز جەنۇبىي سۇلالىلەر بىلەن شىمالىي سۇلالىلەردىكى ھەممە خەنزۇلارغا قارىتىلغان، قەدىمكىلەرنىڭ «شيالىقلار قائقىل ـ دىڭلىك دەيتتى» دېگىنى شىمالىي سۇلالىلەردىكى خەنزۇلارنىڭ قائقىللارنى شۇنداق دەپ ئاتىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. جەنۇبىي سۇلالىلەردىكى خەنزۇلار دىڭلىك دەپ ئاتايتتى دەپ قارايدۇ[19]. بۇنداق چۈشەندۈرۈش توغرا ئەمەس. دەرۋەقە، جەنۇبىي سۇلالىلەردىكىلەرمەيلى ئىچكىرىگە كۆچۈپ كەلگەن دىڭلىكلارنى بولسۇن ياكى قائقىللارنى بولسۇن، پەرقلەندۈرمەي ئومۇملاشتۇرۇپلا دىڭلىك دەپ ئاتىغانىدى. ئەمما خۇددى بىز كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىكىلەر جەنۇبىي سۇلالىدىكىلەرنى «شيالىقلار» دېگەن سۆزنىڭ ئىچىگە كىرگۈزمەي، بەلكى دۈشمەنلىك بىلەن ئۇلارنى ھاقارەتلەپ، «دېڭىز قاراقچىلىرى» دەپ ئاتىغانىدى. ۋېي شۇ «ۋېينامە» نى جەنۇبىي سۇلالىلەر بىلەن شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ تىركىشىش ۋەزىيىتى تېخى ئاخىرلاشمىغان ۋاقتىدىلا تۈزگەن بولۇپ، ئەلۋەتتە شىمالىي سۇلالىدىكىلەرنىڭ كۆزقارىشى بويىچە يازغان، ئۇنداق بولمىسا جەنۇبىي سۇلالىدىكىلەرنىڭ قائقىللار دەپ ئاتىغانلىقى قانداق قىلىپ «قائقىللار ھەققىدە قىسسە» گە كىرىپ قالىدۇ؟ شۇڭا، جەنۇبىي سۇلالىدىكىلەر قائقىللارنى دىڭلىك دەپ ئاتايتتى دېگەن چۈشەنچىمۇ ئوخشاشلا پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ، پەقەت قائقىللار دېيىلگەنلەرنىڭ دىڭلىك دېگەن نامىنى قائقىللارنىڭ تولۇق ئاتىلىشى دېگەندىلا، ئاندىن «ۋېينامە. قائقىللارھەققىدە قىسسە» دىكى ئەسلى مەنىگە مۇۋاپىق كېلىدۇ. ئىككىنچىسى، «ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگەن شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ دەسلەپكى

يىللىرىغا ئائىت تارىخىي پاكىتلاردا. يەنىلا «قاڭقىللار دېيىلگەن دىڭلىك» لار دېگەن ئومۇمىي نام ئاستىدا - مۇنچە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، «ۋېينامە. تەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» دە تەيچاڭنىڭ ئۇچىنچى يىلى (مىلادى 418 - يىلى) «پادىشاھ جاڭچۇەندىكى قاڭقىللارنى قوغدايدىغان كەپتاۋۇل شۆۋەنگە يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۇنىڭ قاڭقىللار دەپ ئاتىلىدىغان دىڭلىكلارنىڭ 12 قەبىلە سىنىڭ ئاقساقاللىرى بىلەن قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ، شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، ئېرغۇنا دەرياسىغا يېتىپ بېرىشنى ئۇقتۇرغان» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ 12 قەبىلىنىڭ ئاقساقلى قاڭقىللارنى قوغدايدىغان كەپتاۋۇلغا قاراشلىق بولۇپ، ھەممىسىنىڭ قاڭقىللارنىڭ ئاقساقاللىرى بىلەن ئۇلارنىڭ قوۋملىرى ئىكەنلىكىدە شەك يوق. شىمالىي سۇلالىلەرگە دائىر يازما مەنبەلەردە، يالغۇز سىيانپى، جورجان، قاڭقىللارنىڭلا قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ ئاقساقال دەپ ئاتىلىدىغانلىقى ئۇچرايدۇ (مۇشۇ كىتابنىڭ XI بابىغا قارالسۇن)، ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان دىڭلىكلارنىڭ باشلىقلىرىنىڭ ئاقساقال دەپ ئاتىلىدىغانلىقى كۆزگە چېلىقمايدۇ. شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ئىچكىرىگە كۆچۈپ بېرىپ، دېڭجو بىلەن بەڭجو قاتارلىق ئايماقلاردىكى تەيخاڭشەن تاغلىرىنىڭ ئىچىدە ئولتۇراقلاشقان دىڭلىكلار ئاساسلىقى دېھقانچىلىق بىلەن مەشغۇل بولغانىدى، ئۇلار جەڭ ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ يۈرەلمەيدىغان، ھەتتا چەۋەندازلار دەپمۇ ئاتالمىغان تۇرسا، قانداقلارچە چەۋەندازلار دەپ ئاتالغان قاڭقىللار بىلەن بىللە شىمالغا يۈرۈش ئېلىپ بارالىغاي؟ «ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگەن مانېرىيالاردىن قارىغاندا، ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان دىڭلىكلارنىڭ ئۇرۇش قىلىش كۈچى ئاجىز بولغاچقا، ۋېي سۇلالىسىدىكىلەر دائىم ئۇلارنى سۈپەر بولۇشقا مەجبۇرلايتتى، ھالبۇكى، قاڭقىللار ئۇلارغا قارىغاندا ئات مىنىپ ئوقيا ئېتىشقا ماھىر بولغاچقا،

ئۇلار دائىم دېگۈدەك ھەممىدىن ئاۋۋال ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە مەجبۇر ئىدى. شۇنداق ئىكەن، ۋېي سۇلالىسى پادىشاھى قانداقلارچە جەڭگىۋارلىقى بولمىغان دىڭلىڭلارنى چۆللۈكنىڭ شىمالىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپجورجان خانلىقىغائۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتەلىسۇن؟ شۇڭا، مەيلى قايسى تەرەپ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، شۆفەن باشچىلىق قىلغان «قاڭقىللار دەپ ئاتالغان دىڭلىڭلارنىڭ 12 قەبىلىسى بىلەن قوۋملىرى» نىڭ ھەممىسى قاڭقىللارنىڭ ئاقساقاللىرى بىلەن قوۋملىرى بولۇپ، ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان دىڭلىڭلارنىڭ ئاقساقاللىرى بىلەن قوۋملىرى ئەمەس. «ۋېينامە. گۇبىنىڭ تەرجىمىھالى» دا «پادىشاھ شىزۇ قاڭقىل دەپ ئاتالغان چىلىلارنى غەربىي شيا بەگلىكىنىڭ ھۆكۈمرانى قۇلاندىڭغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ ۋەقە شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا يۈر بەرگەنىدى، «قاڭقىل دەپ ئاتالغان چىلىلار» «قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىڭلىڭلار» نىڭ باشقىچە تەرجىمىسى ئىدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىڭلىڭ»، «قاڭقىل دەپ ئاتالغان چىلى» دېگەن ناملار، ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەسلىدىكى ئوردا ئارخىپلىرىدا ساقلانغان بولۇپ، ۋېيشۇ كىتاب تۈزگەندە قىسقارتىۋەتمەيلا «ۋېينامە» گە كىرگۈزگەنىدى. يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، «قاڭقىل»، دېگەن نامنىڭ «قاڭقىللار» دېيىلگەن دىڭلىڭلارنىڭ قىسقارتىلىپ ئاتىلىشى ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق.

قاڭقىل دېگەن بۇ نامنىڭ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ئىنتايىن كەڭ تارقىلىشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان دىڭلىڭلار مەۋجۇت بولغانلىقتىن، كىشىلەردە بۇئىككى قوۋمنى پەرقلەندۈرۈش ئېھتىياجى تۇغۇلغانىدى. شىمالىي سۇلالىلەر ئاخىرلىشىپ، ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان دىڭلىڭلار پۈتۈنلەي خەنزۇلارغا قوشۇلۇپ كەتكەندىن كېيىن، قاڭقىل

مىللىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما قاڭقىل دېگەن نامنىڭ مەۋجۇت بولۇش زۆرۈرىيىتى قالمىغانىدى. شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا ئائىت قەدىمكى تارىخىي كىتابلاردىن بىز كۈندىن - كۈنگە كۆپ قوللىنىلغان «چىلى» دېگەن نامنى كۆرىمىز، قاڭقىل دېگەن نام شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىن ئاۋۋالقىغا ئوخشاش تارقالمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. سۇي سۇلالىسى دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندە تارىخىي كىتابلاردا قاڭقىل دېگەن بۇ نامدىن ئەسەر قالمىدى.

يۇقىرىقىلار قاڭقىللار بىلەن شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ چېگرىسى ئىچىگە كۆچۈپ كەلگەن دىڭلىڭلارنىڭ مۇناسىۋىتىدۇر. تۆۋەندە قاڭقىللار بىلەن خەن - ۋېي دەۋرىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى مۇھاكىمە قىلىمىز.

يۇقىرىدىكى بايانلارغا ئوخشاش، شىمالىي سۇلالىدىكىلەر موڭغۇل دالاسىدىكى دىڭلىڭلارنى ياكى چىلى، ياكى قاڭقىللار دېيىلىدىغان دىڭلىڭلار دەپ ئاتايتتى. بۇ بىر تەرەپتىن، قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىڭلىڭلار بىلەن ئىچكىرىگە كۆچۈپ كەلگەن دىڭلىڭلارنىڭ ھەممىسىنىڭ دىڭلىڭلار ئىكەنلىكىدىن، ئوخشاش ئىرق، ئورتاق ئەجدادقا ئىگە ئىكەنلىكىدىن، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ ئىككى تارماقتىكى دىڭلىڭلارنىڭ پەرقلىق ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى. بۇ خىل ھەم ئوخشاشلىق ھەم پەرقلىق نام، شىمالىي سۇلالىدىكىلەرنىڭ ئەمەلىي پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەپ بەرگەنىدى. ئەمما مەملىكەت زېمىنىنىڭ يېرىمىنى ئىگىلىگەن جەنۇبىي سۇلالىدىكىلەر بۇنىڭغا ئوخشاشمايتتى، ئۇلار ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىدا ئولتۇراقلاشقان قاڭقىللار بىلەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ دىڭجو بىلەن بىڭجو قاتارلىق ئايماقلىرىدا ئولتۇراقلاشقان دىڭلىڭلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى

پەرقتىن بىخەۋەر ئىدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ مەخسۇس ئېتنىك جەھەتتىكى تەكشۈرۈش مەسىلىسى ئۇلارنىڭ نەزىرىدە، بۇ ئىككى تارماقتىكىلەرنىڭ ھەممىسى دېگلىگەلار بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىلا دېگلىگەلار دەپ ئاتىغانىدى. جەنۇبىي سۇلالىلەر بىلەن شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ قايسىسى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنىڭ بۇ ئىككى تارماقتىكى دېگلىگەلارنىڭ نامىنى ئاتىشىدا يۇقىرىقىدەك پەرق بار ئىدى، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ ئىككى تارماقتىكى دېگلىگەلارنى «دېگلىگەلار» دەپ قارىغانلىقتىن، بۇ نام جەھەتتە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللار (قاڭقىل دەپ ئاتالغان دېگلىگەلار) بىلەن دېگلىگەلار (يەنى ئىچكىرىگە كۆچۈپ كەلگەن دېگلىگەلار) نى خەن - ۋېي دەۋرىدىكى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى دېگلىگەلار بىلەن بىر - بىرىگە باغلاشنى مەقسەت قىلاتتى. ئەلۋەتتە، بۇ ئۇلارنىڭ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللار بىلەن دېگلىگەلارنى پۈتۈنلەي خەن - ۋېي دەۋرىدىكى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى دېگلىگەلارنىڭ ئەۋلادى دەپ قارىغانلىقىدىن بولغانىدى.

شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللار بىلەن دېگلىگەلارنى خەن - ۋېي دەۋرىدىكى دېگلىگەلارنىڭ ئەۋلادى دەپ قاراش پۈتۈنلەي توغرا. ئۇلارنىڭ ئەجداد، ئەۋلادلىق مۇناسىۋىتى ھەققىدە، ئۇلارنىڭ نامى بىلەن ئۇرۇق جەھەتىدىن يېپ ئۇچى تېپىلىپلا قالماي (بۇنى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدۇق)، بەلكى ھۇنلار مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن كۆپ سانىدىكى دېگلىگەلار جەنۇبىي سىبىرىيەدىن ئايرىلىپ موڭغۇل دالاسى بىلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى سەددىچىنىڭ ئىچكى قىسمىغا كۆچۈپ كەلگەن، بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك ھالقىلىرىنى تېپىپ چىقىشقا بولىدۇ (بۇنىڭ تەپسىلاتى ئۈچۈن مۇشۇ كىتابنىڭ Ⅳ، Ⅴ بابلىرىغا قارالسۇن)، شۇڭا شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللار بىلەن دېگلىگەلار-

لى خەن - ۋېي دەۋرىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دىڭلىڭ لاردىن كېلىپ چىققان دېگەن بۇ يەكۈن، مۇڭغۇل دالاسىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكەن ھۆكۈمدۇر.

قىسقىسى، قاڭقىللار بىلەن دىڭلىڭلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى مۇنداق بىر جۈملە سۆزگە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ: شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللار بىلەن شىمالىي سۇلالىلەر چېگرىسى ئۇچىدىكى دىڭلىڭلار ئوخشاش بىر مىللەت ئۇچىدىكى قېرىنداشلىق ياكى تارماق مۇناسىۋەتكە ئىگە بولۇپ، خەن-ۋېي دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار بىلەن ئەجداد ۋە ئەۋلادلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە ئىدى.

سېن جوڭمىيەن ئەپەندى قاڭقىللارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدە باشقىچە پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ئۇ «يېڭى تاڭنامە. توغباتلار ھەققىدە قىسقىچە ئىزاھ» دا مۇنداق دەيدۇ: «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 98 - جىلدتا: «قاڭقىللار... دەسلەپتە تىل (تۇرا) دەپ ئاتالغان، شىمال تەرەپتىكىلەر ئۇلارنى قاڭقىللار دەپ ئاتالغان دىڭلىڭلار دەپ ئاتايتتى» دېيىلگەن. «ۋېينامە» دىكى خاتىرىلەرنىڭ مۇھاكىمە قىلغاندا، قاڭقىللار بىلەن دىڭلىڭلار كۆپىنچە ئايرىم بايان قىلىنغان. مەسىلەن، تىيەنشىڭنىڭ ئۇچىنچى يىلى، تىيەنشىڭنىڭ بەشىنچى يىلى، تەيچاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى، شېنجيانىڭ تۇنجى يىلى، يەنخېنىڭ تۇنجى يىلى، تەيپىڭ جىنجۈنىڭ سەككىزىنچى يىلىدىكى خاتىرىلەرنىڭ ھەممىسىدە دىڭلىڭلار ئايرىم تىلغا ئېلىنغان، پەقەت تەيچاڭنىڭ ئۇچىنچى يىلىدىكى خاتىرىدىلا «قاڭقىللارنى ھىمات قىلىدىغان كەپتاۋۇل شۆخەنگە يارلىق چۈشۈرۈپ، قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىڭلىڭلارنىڭ 12 قەبىلىسىدىكى ئاقساقاللار بىلەن قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ، شىمالدىكى ئېرغۇنا دەرياسىغا يېتىپ بېرىشنى بۇيرۇغان» دېيىلگەن. بۇنىڭدا ئالدىنقىسىنىڭ كېيىنكىسىگە قوماندانلىق قىلغانلىقى بىلەن ئىككىسىنىڭ بىر-بىرىنى

تىزگىنلىگەنلىكى ئېنىق بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئورنى ھەق-
قىدىكى سېلىشتۇرمىدىن قارىغاندا. ئىككىسىنى بىر قاتاردا
قويۇش سەل توغرىدەك قىلىدۇ. بۇرۇنقى قىسسە، خاتىرىلەردىكى قاڭ-
قىللار بىلەن دىڭلىڭلار ئوخشاش مىللەت ئىدى دېگەن سۆزلەر-
نى شۇپېتىچە دەلىللەشمۇ زىددىيەتلىكتەك تۇرىدۇ». ئۇ يەنە
مۇنداق دەيدۇ: «‹سۇڭنامە› نىڭ 33 - جىلدتا، جىن سۇلا-
لىسى پادىشاھى شيا ۋۇدىنىڭ تەييۇەن 15 - يىلى 8 - ئاي-
دا گۇنجۇ ئايمىقىدا چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەردى، بۇ ۋاقتىدا
دىڭلىڭلار گۇنجۇ بىلەن يۈجۇ ئايمىقىغا پاراكەندىچىلىك
سالدى، سيانپىلار خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىغا باستۇرۇپ كىر-
دى، جازالاش ئۇرۇشلىرى تىنچىمىدى، ‹جىننامە›
نىڭ 113 جىلدتا: ‹فۇجيەن شىمالدىكى دىڭلىڭلارنى شىئەنگە
كۆچۈردى›، شۇ كىتابنىڭ 114 - جىلدتىكى ‹فۇجيەن ھەققىـ
دە خاتىرە› دە: ‹مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىنىڭ مۇلازىم كەپتاۋۇلى
دىۋۇ خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدا غەليان كۆتۈردى› ھەم ‹ۋېينامە›
نىڭ ئىككىنچى جىلدتا تيەنشىڭنىڭ ئىككىنچى يىلى دىڭ-
لىڭلارنىڭ قوماندانى دىۋۇ ئىچكىرىگە بەيئەت قىلدى دېگەن
سۆزلەر ئۇچرايدۇ. شۇڭا دىڭلىڭلارنى قاڭقىللار بىلەن بىر قىلىپ
ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ.»⑰ سېن جوڭمىيەن ئەپەندى قاڭ-
قىللارنىڭ تولۇق ئاتىلىشى بىلەن قىسقارتىلىپ ئاتىلىشىنىڭ
پەرقىنى چۈشەنمەي، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار
ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ۋېينامە. تەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» دىكى
«قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىڭلىڭلار» دېگەن سۆزنى «قاڭقىل ۋە
دىڭلىڭلار» دەپ چۈشىنىۋالغان ھەم بۇ يەردىكى قاڭقىللار
بىلەن دىڭلىڭلار ئوخشاش بىر مىللەت ئەمەس دەپ كېسىپ
ئېيتقان. ئەگەر «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى «قاڭقىل
دېيىلگەن دىڭلىڭلار» نى «قاڭقىللار، دىڭلىڭلار» دەپ يازغاندا
ھەمدە ئۇنىڭدىكى قاڭقىللار بىلەن دىڭلىڭلارنى ئايرىم مىللەت

دەپ ھۆكۈم قىلغاندا، «شيالىقلار قاڭقىل ـ دىڭلىڭ دەپ ئاتايتتى» دېگەننى چۈشەندۈرمەكمۇ قىيىن بولۇپ قالىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى قاڭقىللارنىڭ ئۇرۇق ـ قوۋملىرىنىڭ ناملىرىنى رەتكە تىزىپ، تۇيۇقسىزلا قاڭقىللار بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى بولمىغان يات مىللەتلەرنىڭ ناملىرىنى ئۇنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈپ قويغاندا، بۇ تېخىمۇ غەلىتە ئىش بولغان بولىدۇ. سېن جوڭمىيەن ئەپەندى كۆرسىتىپ ئۆتكەن «ۋېينامە» بىلەن «جىننامە» دىكى دىڭلىڭلارنىڭ ئايرىم نامىغا ئائىت مىسال پۈتۈنلەي ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان دىڭلىڭلار (يەنى تاغلىق دىڭلىڭلار) نى كۆرسىتىدۇ، دىڭلىڭلار بىلەن قاڭقىللارنى ئايرىم بايان قىلغان مىسال بولسا، ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان دىڭلىڭلار بىلەن قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىڭلىڭلارنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا تىلغا ئالغان مىسال بولۇپ، قالغانلىرىمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس. يۇقىرىدىكى بايانلارغا ئوخشاش، شىمالىي سۇلالىدىكىلەر ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان دىڭلىڭلارنى دىڭلىڭ ياكى تاغلىق دىڭلىڭلار دەپلا ئاتىغان بولۇپ، ئۇلارنى قاڭقىل دەپ ئاتىمىغانىدى، لېكىن بۇنىڭلىق بىلەن ئۇلار قاڭقىللاردىن ئايرىم مىللەت ئەمەس ئىدى. بەلكى ئۇلار ئىقتىسادىي تۇرمۇش قاتارلىق جەھەتلەردە ئاللىقاچان خەنزۇلىشىپ بولغانىدى. سېن جوڭمىيەن ئەپەندى قاڭقىللار بىلەن شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ نام جەھەتتىكى «ئايرىم ئاتىلىشى» ياكى شۇنىڭغا ئائىت «ئايرىم بايانلار» نىلا كۆرگەنىدى، ئەمما ئۇ «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى «قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىڭلىڭلار» نىڭ قاڭقىللارنىڭ تولۇق ئاتىلىشى ئىكەنلىكى بىلەن شىمالىي سۇلالىدىكىلەرنىڭ قاڭقىللار ۋە دىڭلىڭلار ھەققىدىكى ئايرىم بايانى بىلەن قاڭقىللارنىڭ تولۇق ئاتىلىشى بولغان «قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىڭلىڭلار» نىڭ پۈتۈنلەي ئىككى ئىش ئىكەنلىكىنى پەرقلەن

دۇرمىگەن، نەتىجىدە «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى «قاڭقىل دەپ ئاتالغان دىڭلىڭلار» نى ئوخشاش بولمىغان ئىككى مىللەت دەپ قارىغان، شۇ ئارقىلىق نام جەھەتتە يورۇتۇلغان قاڭقىللارنىڭ شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى دىڭلىڭلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى، خەن، ۋېي دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار بىلەن بولغان ئەجداد، ئەۋلادلىق مۇناسىۋىتىنى نەزەردىن ساقىت قىلغان.

سېن جوڭمېيەن ئەپەندى قاڭقىللار بىلەن خەن، ۋېي دەۋرىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى ئىنكار قىلسىمۇ، قاڭقىللارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى باشقا تەرەپتىن ئىزدىمەي تۇرالمىغانىدى. ئۇ «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن كانگىيە ھەققىدە ئىزاھ» ناملىق ماقالىسىدە مۇنداق دەيدۇ: «قاڭقىللار كانگىيىلىكلەرنىڭ بىر تارمىقى بولسا كېرەك، قاڭقىل بىلەن كانگىيە بىر خىل ئاھاڭنىڭ ئۆزگىرىشىدۇر.»⑱ ئۇ «يېڭى تاڭنامە. تۇغباتلار ھەققىدە قىسسە» گە ئىزاھ» دا يۇقىرىدىكى قارىشىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا راۋاجلاندۇرۇپ، مۇنداق دەيدۇ: «كانگىيە بىلەن دىڭلىڭلار خەنزۇچە يېزىلغان تارىخ كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن، كانگىيە يەنى kankali دېگەننىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى ھارۋا دېگەنلىك ئىدى، ۋېي دەۋرىگە كەلگەندە قاڭقىل دەپ ئۆزگەرتىپ تەرجىمە قىلىنغان بولسىمۇ، بۇرۇنقى مەنىدە قوللىنىلغان، بۇنىڭدىن قارىغاندا كانگىيە بىلەن دىڭلىڭلار ئىككى خىل ئىرق، قاڭقىللار بىلەن دىڭلىڭلارمۇ ئوخشاشلا ئىككى خىل ئىرقتۇر.» ئۇ «تۇركلەرنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى توغرىسىدا بايان»⑲ ناملىق ماقالىسىدە يەنە مۇنداق دەيدۇ: «كانگىيە ــ قاڭقىل ــ قاڭلى دېگەنلەرنىڭ ئوخشاش بىر سۆز ئىكەنلىكىنى پۈتۈنلەي بېكىتىشكە بولىدۇ». 1958 ــ يىلى ئۇ «چىلىلار بىلەن تېلە

لارنىڭ، قاڭقىللار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ پەرقى، (قوشۇمچە دېگىلىك، ئوغۇزلار ھەققىدە»⑳ ناملىق ماقالىسىدە «شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئەسلىدىكى «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دىكى كانگيە» ئىكەنلىكىنى قايتا تەكتلىگەنىدى، ئەمما ئۇ قاڭقىل «كانگسىينىڭ باشقىچە ئاھاڭ تەرجىمىسى» دەپ ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى «ئاھاڭ تەرجىمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى» دېگەن قارىشىنى «تۈزەتكەنىدى.»

سېن جوڭمىيەن ئەپەندىنىڭ بۇ قارىشى، ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر بىلەن غەرب ئالىملىرىنىڭ قاراشلىرىنى مەنبە قىلغانىدى. بۇ قاراش ئەڭ دەسلەپتە XIV ئەسىردىكى ئىرانلىق تارىخشۇناس راشىددىننىڭ «جامىئۇتتاۋارىخ» ناملىق ئەسىرىدە كۆرۈلگەنىدى. راشىددىن (Rashid — eddin) تىلغا ئالغان قاڭقىللار (يەنى «يۇەن سۇلالىسىنىڭ تارىخى. بۇ خانىنىڭ تەرجىمھالى» غا ئاساسلانغاندا قاڭقىللار مىلادى XII ئەسىردە ھازىرقى كاسپى دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمالىدا ئولتۇراقلاشقانىدى) «تۇنجى بولۇپ ھارۋا ياسىغانلىقى ئۈچۈن، قاڭقىللار دەپ ئاتالغانىدى، تۈركلەر ھارۋىنى قانقىل دەپ ئاتايتتى.»㉑ كېيىن روسىيىلىك ئالىم رادلوف (W.Radloff) «قەدىمكى ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىدە: «ئۇيغۇر رىۋايەتلىرىدىكى مۇقەددەس باتۇر ئوغۇزخان ئەتراپىتىكى ئەللەرنى بويسۇندۇرۇپ، نۇرغۇنلىغان غەنىيمەتلەرنى قولغا چۈشۈرگەندە، ئېلىپ كېتىش كە چارىسىز قالغان، زېرەك بىر كىشى ھارۋا ياساپ غەنىيمەتلەرنى ھارۋىغا قاچىلاپ توشۇغاندا، ئوغۇزخان بىلەن كۆپچىلىك ئىنتايىن خۇرسەن بولۇشقان، ھارۋا ماڭغاندا قانقا، قانقا دەپ ئاۋاز چىقارغاچقا، ئوغۇزخان ئۇ كىشىگە بەگلىك نامىنى بېرىپ، ئۇنى قانقىل (Kankly) دەپ ئاتىغان»㉒ دەپ

يازغان. قانقىل دېگەنلىك يەنى قاڭقىل ھەم قاڭلى دېگەنلىك ئىدى. يېقىنقى يىللاردا تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئوغۇزنامە» دىمۇ ئوغۇزخاننىڭ قوشۇنلىرى ئىچىدە زېرەك بىر چېۋەر ئادەم بار، ئۇ «بىر ھارۋا ياسىدى، ھارۋا ئۈستىگە بارلىق غەنىيمەتلەرنى قاچىلىدى، ھارۋىنىڭ ئالدىغا جانلىق غەنىيمەتلەرنى قوشتى. ئۇلارغا ھارۋىنى تارتقۇزدى. ئەتراپتىكى ئەل ـ جامائەت بۇنى كۆرۈپ ھەيران بولدى. ئۇلارمۇ ھارۋا ياسىدى. ھارۋا ماڭغاندا Qangha،Qangha دېگەن ئاۋاز چىقاتتى، شۇڭلاشقا ئۇ ئادەم Qangha دەپ ئاتالدى»㉓ دەپ رىۋايەت قىلىنغان. Qangha يەنى قاڭقىل ئىدى. فرانسىيلىك ئالىم پىللىئوت (P.Pelliot)، نىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا «ئوغۇزنامە» مىلادى XII ئەسىردىن XV ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئەسەر ئىدى㉔. يۇقىرىدىكى قاراشلارنى سېلىشتۇرغاندا، بۇ نامىلار ئانچە پەرق قىلمايتتى، يەنى ھەممىسىنىڭلا نامى ھارۋا دېگەن مەنىدىكى قاڭلى بولۇپ، ئۇلار ھارۋا ياساپ ۋە ئىشلەتكەنلىكى ئۈچۈن شۇ نام بىلەن ئاتالغانىدى، ئوغۇزخان ۋە ئۇنىڭ قوۋملىرىنى، مەيلى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا بولسۇن، مەيلى قەدىمكى تۈركلەرنىڭ تارىخىغا بولسۇن، پۈتۈنلەي تەڭ ئورۇنغا قويغىلى بولمايدۇ، بۇ ئەسلى مىلادى XII، XIV ئەسىرلەر مەزگىلىدە قاڭلى رايونىغا تارقالغان قاڭلى دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى رىۋايەت بولۇپ، كېيىن ئەدىبلەر («ئوغۇزنامە»نىڭ نامەلۇم ئاپتورىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) تەرىپىدىن تارىخقا كىرگۈزۈلگەن، بىراق ئۇ يەنىلا رىۋايەت بولۇغانلىقى ئۈچۈن رەسمىي تارىخلاردىكى مەلۇماتلار بىلەن بىر ـ بىرىگە ماس كەلمەيدۇ.

خوڭ جۇن قاڭلىلار بىلەن مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللارنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە

«يۇەن سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت تەرجىمە ـ ۋەسىقىلەرنى دەلىللەپ تولۇقلاش» ناملىق ئەسىرنىڭ 24 ـ جىلىدتىكى «قاغىلىلار ھەققىدە قىسسە» گە تولۇقلما» دا مۇنداق دېگەن: «قاغىلى ـ كاغلىك دەپمۇ باشقىچە يېزىلىدۇ، ئۇلار قەدىمكى قاغقىللارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىدى.» خوڭ جۇن يەنە ئۇنىڭ ئاستىغا ئۆزى «راشىددىن، ئەبۇلغازىلارنىڭ بايانلىرىمۇ پۈتۈنلەي ئوخشىشىدۇ» دەپ ئىزاھ بەرگەن، بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، قاغلىلار «قەدىمكى قاغقىللارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى» دېگەن قاراش، ئىران تارىخچىسى راشىددىن قاتارلىقلارنىڭكىنى مەنبە قىلغان بولۇپ، خوڭ جۇن ئۆزى ئوتتۇرغا قويغان ئەمەس، خوڭ جۇن يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرگەن «قەدىمكى قاغقىللارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى» دېگەن سۆز يەنە «ۋېينامە. قاغقىللار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدىكى قاغقىللارنىڭ پائالىيىتىدىن بىۋاسىتە ئىبلىنغان بولغاچقا، ئاندىن مۇنداق دېگەنىدى: «...جورجانلار تەرىپىدىن تارمار كەلتۈرۈلگەچكە، يۇەن، ۋېي دەۋرىدىن كېيىن ئۇلارنىڭ نامى تارىخنامىلەردە كۆرۈلمىدى، تۈركلەر باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، شەرقتىن غەربكىچە مىڭ چاقىرىم كېلىدىغان زېمىنلارنى ئىلكىگە ئالغاندا، ئۇلار تۈركلەرگە بەيئەت قىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ نامى ئۆزگىرىپ كەتكەچكە، كىتابلاردا ئىسپاتلانمىدى، موڭغۇللار باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىنلا، ئاندىن قاغلى دەپ يېزىلدى، ئۇلار ئارال دېڭىزىنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي بىلەن كاسپى دېڭىزىنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقانىدى.» خوڭ جۇن بۇ يەردە راشىددىننىڭ كۆز قارىشىغا تولۇق ئەمەل قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئۆز ئالدىغا مەلۇم قارىشى بار ئىدى. ئۇنىڭ «جورجانلار تەرىپىدىن تارمار كەلتۈرۈلگەچكە، يۇەن، ۋېي دەۋرىدىن كېيىن تارىخىي كىتابلاردا كۆرۈلمىدى» دېگىنىدىن قارىغاندا، ئۇ قاغلىلارنى مىلادى 541 ـ يىلى جورـ

جانلار تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان پوۋۇرغور قەبىلىسى تەرىپىدىن قۇرۇلغان قاڭقىل دۆلىتىنىڭ بىۋاستە كېيىنكى ئەۋلادلىرى دەپ ھېسابلىنغان بولۇشى مۇمكىن (قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغور قەبىلىسى قۇرغان قاڭقىل دۆلىتى «ئالدىنقى قوشۇنلىق غەربىي شىمالىي تەرىپىدە» يەنى ھازىرقى ئۇرۇمچى ئەتراپىدا ئىدى، مۇشۇ كىتابنىڭ VII بابىغا قارالسۇن). خوڭ جۇنلىڭ ئەسلى مەقىستىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، ئۇنىڭ راشىددىنىڭ «جامىئۇتتاۋارىخ» ناملىق ئەسىرىدىكى بايانلارنى نەقىل كەلتۈرگەنلىكىدىن قارىغاندا، راشىددىننىڭ پىكرىمۇ ئەلۋەتتە موڭغۇللارنىڭ يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قاڭقىللارنى مىلادى IV — V ئەسىرلەردە موڭغۇل دالاسى بىلەن شىنجاڭدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان قاڭقىللارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى دېگەنگە مايىل بولغاچقا، ئۇ قاڭقىللارنى قاڭلىلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى دەپ قارىمىغانىدى. خوڭ جۇنمۇ مۇشۇنداق چۈشەنگەنىدى، بۇ خىل قاڭلىلارنىڭ ئېتنىسىنى مەنبەسىنىڭ قاڭقىللار ئىكەنلىكىگە ئائىت رىۋايەتنىڭ مەلۇم ئاساسى بار. يۇقىرىدىكى خوڭ جۇن كەلتۈرگەن نەقىللەردىن تاشقىرى يەنە، يەنە بىرخىل ئېھتىماللىقىمۇ مەۋجۇت. «ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «قەدىمقى دۆلىتى ئۇدياناڭ غەربىدە بولۇپ، ئەسلى نامى پۇرۇسا پۇرائىدى، ئېغىتالىتلار تەرىپىدىن مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، بۇ يەردە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىدىمۇ ئۆزگىرىش يۈز بەردى. ئۇلارنىڭ خان جەمەتى تۇرالار ئىدى، ئۇلار بۇ ئەلگە ئىككى ئەۋلاد ھۆكۈمرانلىق قىلدى» دېيىلگەن. قەدىمقى دۆلىتىنىڭ ئورنى ھازىرقى پاكىستانىڭ شىمالىي قىسمىدا ئىدى. بۇ سۆزلەر تەييۇەنىنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 436 - يىلى) دوڭ ۋەن غەربىي يۇرتتىكى توققۇز جاۋۇپ دۆلىتىگە ئەلچىلىككە بېرىپ قايتىپ كەلگەندە، ئوردىغا مەلۇم قىلغان ماتېرىياللارنى ئاساس قىلى-

غانىدى، «ئۇلار بۇ ئەلگە ئىككى ئەۋلاد ھۆكۈمرانلىق قىلدى» دېگىنى، تۇرالارنىڭ قەدىمقى دۆلىتىگە مىلادى V ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىنىڭ ئالدى - كەينىدە ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ئىدى. دېمەك، غەربىي دىڭلىڭلارنىڭ ھون دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن باشلىغان جەنۇبقا كۆچۈش پائالىيىتى، مىلادى V ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدە، ئامۇ دەريا-سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى جايلارغا يېتىپ بارغانىدى، ھالبۇكى غەربىي دىڭلىڭلارنىڭ بۇرۇنقى ئورۇنلىرىغا يېقىن بولغان قاڭسىنى قاڭگىللارنىڭ ئىشغال قىلىۋېلىشى ھەمدە ئۇ جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشنىڭ مۇمكىنچىلىكى پۈتۈنلەي تولۇق ئىدى. «ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە تەييۇەننىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 436 - يىلى) يەنى شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن كۆكئارتنىڭ غەربىدىكى جايلار ئوتتۇرىسىدا قويۇق بېرىش - كېلىش يۈز بېرىشكە باشلىغان ئاشۇ يىللاردا «قاڭگىل دۆلىتىنىڭ ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇرغان» لىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ «قاڭگىل دۆلىتى» پوۋۇرغور قەبىلىسى قۇرغان «قاڭگىل دۆلىتى» (پوۋۇرغور قەبىلىسى قاڭگىل دۆلىتى مىلادى 487 - يىلى قۇرغانىدى) ئەمەس ئىدى. قاڭگىللار بىلەن تۇرالارنىڭ تارىخى ئۇستىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بارىدىغانلارمۇ بۇ «قاڭگىل دۆلىتى» نىڭ قەيەردىلىكىنى كۆرسەتمىشتە، قاراڭغۇلۇق ھېس قىلماقتا، مەن ئۇنى چوقۇم تۇرالار ئىشغال قىلىۋالغان جايلاردىكى قەدىمقى دۆلىتى ياكى قاڭلى دۆلىتى بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايمەن.

ئەمما «يۇەن سۇلالىسى تارىخى. بۇقانىڭ تەرجىمھالى» دا: بۇقان «قاڭلى بەگلىكىنىڭ ئاقساقاللىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغانىدى، قاڭلى دۆلىتىدىكىلەر يەنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قاڭگىل دۆلىتىدىكىلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىدى» دېيىلىپ، قاڭگىللارنىڭ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قاڭگىللارنىڭ

ئەۋلادلىرى ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەنىدى. لېكىن غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ كىتابلىرىدا غەربىي يۇرتتا قاڭقىل نامىدىكى دۆلەتنىڭ بارلىقى پەقەت خاتىرىلەنمىگەن، جاڭ چىيەنىنىڭ غەربىي يۇرتقا قىلغان ئىككى قېتىملىق ئەلچىلىكىنى تەكشۈرگەندىمۇ، ئۇنىڭ ئۆزى ۋە ئۇنىڭ نائىب ئەلچىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دۆلەتلەرگىلا بارغانىدى، بەن چاۋ ئاتا - بالا ئىككىيلەنمۇ غەربىي يۇرتنى كۆپ يىل ئىدارە قىلغانىدى، گەنيىڭ داكچېنغا ئەلچىلىككە بارغانىدا، ئۇنىڭ تېخىمۇ غەربىدىكى سۇرىيە (هازىرقى ئىراقنىڭ چېگرىسى ئىچىدە)گە بارغانىدى. ئەگەردە ئىككى خەن دەۋرىدە راستتىنلا قاڭقىل دۆلىتى بولغان بولسا، ئۇ چوقۇم خەۋەر تاپقان بولاتتى؛ «بۇقانىڭ تەرجىمھالى» دىكى سۆزنىڭ خاتا ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق. مەلۇمكى، «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» نىڭ نۇسخىلىرى كۆپ بولۇپ، پۈتۈن كىتاب 210 جىلد، كىتاب تۈزۈلۈشتىن باشلاپ كىتاب بولۇپ شەكىللەنگىچە «ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ پەقەت 331 كۈنلا كەتكەن»، قەدىمدىن ھازىرغىچە تۈزۈلگەن تارىخىي كىتابلارنىڭ ئىچىدە «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» دەك تېز تۈزۈلۈپ بولۇنغان كىتابلار كەم ئۇچرايدۇ.[29] ئالدىراپ تۈزۈش، ئاساسلانغان تارىخىي ماتېرىياللار ئۇستىدە تەپسىلىي تەكشۈرۈش ۋە تۈزىتىش ئېلىپ بارماسلىق تۈپەيلىدىن، «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» دا خاتا بولۇپ قالغان، چالا قالغان، قايتىلانغان ئورۇنلار ئىنتايىن كۆپ بولغاچقا، كىيىنكىلەر ئارىسىدا بۇ كىتابنى داۋاملىق ئۆزگەرتىپ ۋە تولۇقلاپ تۇرغانلار بار ئىدى. قاڭقىللارنى «خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قاڭقىل دۆلىتىنىڭ كىيىنكى ئەۋلادى» دەپ قاراش «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» نىڭ مۇشۇنداق سەۋەنلىكىگە دائىر بىر مىسالدۇر.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قاڭقىلارنىڭ ئورۇنلاشقان

جايلىرى ئەسلىدە، ئىككى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كانگىيە دۆلىتىنىڭ كونا زېمىنى ئىدى؛ قاتلى بىلەن كانگىيە دېگەن سۆز ھەم ئاھاڭ جەھەتتە يېقىن بولغاچقا، بۇ كىشىنى ئاھايىتى ئاسانلا ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا نېمە مۇناسىۋەت بارلىقىغا دۇر دېگەن ئويغا سالىدۇ، راشىددىننىڭ «جامىئۇتتاۋارىخ» ناملىق ئەسىرى بىلەن «ئوغۇزنامە» دە ئىزاھلانغان قاڭلىنىڭ ھارۋا دېگەن مەنىسى بىلەن ئۇلارنى «قەدىمكى قاڭقىل دۆلىتىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى» دەپ ئاتاش كېرەك دېگەن قاراش مەملىكىتىمىزگە تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن، ئەسلىدىلا بۇرمىلىنىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» دىكى «قاڭلىلار، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قاڭقىل دۆلىتىدۇر» دېگەن قاراشقا تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىلدى، سېن جوڭمىيەن ئەپەندىنىڭ يۇقىرىدىكى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كانگىيە دۆلىتى يەنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قاڭقىل دۆلىتىدۇر دېگەن قارىشى، دەل مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا مەيدانغا كەلگەنىدى.

سېن جوڭمىيەن ئەپەندى 1934 - يىلى، قاڭقىللار يەنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كانگىيىلىكلەردۇر دېگەن قاراشنى تەشەببۇس قىلغاندىن بۇيان، ئالىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئارىسىدا ئۇنىڭ بۇ قارىشىغا قوشۇلىدىغانلار ئىنتايىن ئاز بولدى، بۇنىڭدىكى ئاساسلىق سەۋەب شۇكى، سېن جوڭمىيەن ئەپەندىنىڭ بۇ قارىشىنىڭ يازما مەنبە جەھەتتىكى ئاساسى ئىنتايىن كەم ئىدى. مەملىكىتىمىزنىڭ «يۇەن سۇلالىسى تارىخى. بۇقانۇنىڭ تەرجىمھالى» بولسۇن، مۇسۇلمانلار يازغان «جامىئۇتتاۋارىخ» بولسۇن ۋە يېقىنقى يىللاردا تېپىلغان «ئوغۇزنامە» بولسۇن، قانچىلىك بىباھا قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنىڭ ھەممىسى XII ئەسىردىن كېيىنكى يازما ماتېرىياللار ئىدى، ئەمما قانچە قىلغان بىلەن

ئۇنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدىكى كانگىيىنى قەدىمكى قاڭقىل دۆلىتى دەپ ھۆكۈم قىلىشتىكى تۈپ ئاساسقا ئايلاندۇرۇشقا بولمايدۇ، يالغۇز كانگىيە، قاڭقىل، قاڭلى دېگەن ئۈچ سۆزنىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىش مۇناسىۋىتىگە تايىنىپلا، ئۇلارنى ئوخشاش مىللەت ئىدى دەپ ھۆكۈم قىلىشتا قايىل قىلىش كۈچى يېتەرلىك بولماس، ياپونىيىلىك ئالىم شىراتورى كۇراكىچى «كانگىيە بىلەن قاڭلى (قاڭقىل) نىڭ ھەرقايسىسى ئايرىم مىللەت»[26] دەپ قارايدۇ. 1958 - يىلى سېن جوڭمىيەن ئەپەندى قاڭقىل كانگىيىنىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشى دېگەن قارىشىدىن ۋاز كېچىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتتى. (بۇ قاراش سېن جوڭمىيەن ئەپەندىنىڭ كانگىيە يەنى قاڭقىل، قاڭلىدۇر دەيدىغان تەشەببۇسىنىڭ ئاساسلىق دەلىلى ئىدى). شۇنىڭ بىلەن شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كانگىيىلىكلەر دەيدىغان قاراش تېخىمۇ پۇت تىرەپ تۇرالمايدىغان بولۇپ قالدى.

بىز مىلادى VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كىتاب بولۇپ تۈزۈلگەن «ۋېينامە» دىكى قاڭقىللارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنىڭ خەن، ۋېي دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار ئىكەنلىكى ھەققىدىكى تەشەببۇسنى ھازىرغىچە ساقلىنىۋاتقان جۇڭگو بىلەن غەرب مەنبەلىرىنىڭ ئارىسىدا ئەڭ يۇقىرى قىممەتكە ئىگە ۋە ئەڭ ئەھمىيەت بېرىلىشكە تېگىشلىكى دەپ قارايمىز، بۇ يالغۇز ئۇنىڭ «جامىئۇتتاۋارىخ»، «ئوغۇزنامە» قاتارلىق ئەسەرلەردىن خېلى بۇرۇن ئىكەنلىكى بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ قالماستىن، بەلكى مەزكۇر قاڭقىل مىللىتى چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىدا ئادەتتىن تاشقىرى جانلانغاندا، ئاپتورنىڭ قاڭقىللارنىڭ ئارىسىغا بېرىپ بىۋاسىتە مىللەت تەكشۈرۈشى ئېلىپ بارغان دەۋردە يېزىلغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئۇنىڭدىن باشقا، جۇلىيەنكۇن ئەپەندىمۇ «ۋېينامە» دىكى قاڭقىللارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى خەن، ۋېي دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار دېگەن قاراشقا قارىتا، ئۆزىنىڭ گۇمانىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. (27) ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان «سەۋەبلىرى» نىڭ بەزىلىرىگە بىز يۇقىرىدىكى بايانلىرىمىزدا جاۋاب بەردۇق، بەزىلىرى دىڭلىڭلار بىلەن قاڭقىللارنىڭ تارىخىدىكى داۋاملىق تەتقىق قىلىنىشقا تېگىشلىك مەسىلە بولغاچقا، قاڭقىللارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنىڭ خەن، ۋېي دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار ئىكەنلىكى ھەققىدىكى قاراشقا قارىتا، ھەل قىلغۇچ ئىنكار دەلىللەرنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمىغانىدى، شۇڭا بۇ يەردە قىسقارتتۇق.

3. تۇرالار بىلەن قاڭقىللارنىڭ مۇناسىۋىتى

يۇقىرىدا بىز قاڭقىللار بىلەن تۇرالارنى ئوخشاش بىر خىل مىللەتنىڭ ئوخشاشمىغان ئاتىلىشى، يەنى «شىمال تەرەپتىكىلەر» چىلى دەپ ئاتىسا، «شيالىقلار» قاڭقىل دەيتتى دەپ تىلغا ئالغانىدۇق. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا قاڭقىللار يەنى چىللار ئىدى.

شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا كەلگەندە، يەنى «قاڭقىل» ۋە «چىلى» دىن ئىبارەت بۇ ئىككى نام، مەملىكىتىمىزنىڭ يازما مەنبەلىرىدە ئاز كۆرۈلۈشكە باشلىغان ۋاقىتتا، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللار ئەڭ زىچ تارقالغان چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى سەددىچىننىڭ سىرتى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا خەنزۇچە مەنبەلەردە تېلى دېگەن نام بىلەن ئاتالغان ئۇرۇق - قەبىلىلەر بارلىققا كەلدى. تۇرالار تاكى سۇي سۇلالىسى دەۋرىگىچە تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى 40 قا يېقىن ئۇرۇق، قەبىلىلەرنىڭ بىردىنبىر

نامىغا ئايلانغاندى، سۇي سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۇرالار شىمالىي سۇلالىلەر بىلەن جورجان خانلىقى دەۋرىدىكى چىلىلار شۇمۇ - قانداق؟

«قانۇنلار قامۇسى. تۇرالار» دا: «16 پادىشاھلىقتىكى كىيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى مورۇنچۇيىنىڭ دەۋرىدە، سەددىچىننىڭ شىمالىي ۋېي بىلەن كىيىنكى ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە خېشى ئارىلىقى بىلەن يىڭجۇ ئايىمىقىدا چىلى قەبىلىلىرى بار ئىدى؛ تۇرا ئۇنىڭ ئۆزگەرتىلىپ ئاتىلىشىدۇر» دېيىلگەن، «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە: ئۇيغۇرلار (يەنى قاڭقىللارنىڭ ئۇيغۇر ئۇرۇقى) «كىيىنكى ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە تۇرا قەبىلىلىرى دەپ ئاتالدى» دېيىلگەن. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە: ئۇيغۇرلار «ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىناتتى، ۋېي دەۋرىدە قاڭقىل قەبىلىسى دەپ ئاتالدى. كىيىن يەنە چىلى ياكى تۇرا دەپمۇ ئۆزگەرتىلىپ ئاتالدى» دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، مەملىكىتىمىزنىڭ كىتابلىرىدا، تۇرالارنىڭ چىلى دەپمۇ باشقىچە تەرجىمە قىلىنغانلىقىنى چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇ.

تۇرالارنىڭ يەنى چىلىلار ئىكەنلىكى ھەققىدە، ئاتىلىش تىكى ئاھاڭ ئۆزگىرىشى جەھەتتىنلا تارىخىي كىتابلاردا يۇقىرىقىدەك ئاساسلار بولۇپ قالماستىن، بەلكى شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا قاڭقىل ياكى چىلى قەبىلىسىنىڭ يەنە تۇرا دەپ ئاتالغانلىقىغا ئائىت دەلىللەرمۇ ئاز ئەمەس. «ۋېينامە» گە ئاساسلانغاندا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ جېڭگۇاڭ بەشىنچى يىلى (مىلادى 524 - يىلى) 3 - ئايدا، ئالتە قورغانىنىڭ بىرى بولغان ۋويې قورغىنى ئەتراپىدا قوزغىلاڭ پارتلىغان. 4 - ئايدا ئالتە قورغاننىڭ غەربىي قىسمىدا تۇرۇشلۇق «غەربىي چىلىلار» نىڭ قەبىلە

باشلىقلىرىدىن قوغۇرسۇتبېكىن، نېلىغ، تېلەنپى، تېلەنغۇت قاتارلىقلار ئۆز قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشقان. 8 ـ ئايدا ئالتە قورغاننىڭ شەرقىي قىسمىدا تۇرۇشلۇق «شەرقىي چىلىلار» مۇ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ، قوزغىلاڭچى قوشۇنغا قاتناشقان. تارىختا «شەرق ۋە غەربىي قىسمىدىكى چىلىلار يېغىلىقى» دەپ ئاتالغان («ۋېينامە. گۇاڭ ياڭ ۋاڭسى يۈەن شېننىڭ تەرجىمھالى»). شىمالىي ۋېي سۇلالىسى يۈەن شېننىڭ قوشۇن باشلاپ شىمالغا جازا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتكەن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن مەغلۇپ بولغاچقا، يۈەن شېن چېكىنىپ يۈنجوڭنى قوغداشقا مەجبۇر بولغان. 10 ـ ئايدا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ باش سانغۇنى خې بادۇبا چىلىلار بىلەن خۇەيسۇدا ئۇرۇش قىلغان. دۇبا ئۇرۇشتا ئۇلۇپ، قوزغىلاڭچى قوشۇنلار خۇەيسۇنى ئىشغال قىلىۋالغان. نەتىجىدە ئالتە قورغان ئەتراپى پۈتۈنلەي قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان. يۈەن شېن ئوردىغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «ھازىر ئالتە قورغاندىكىلەر توپىلاڭ كۆتۈردى، قاڭقىللارنىڭ ئىككى قەبىلىسى (شەرق ۋە غەربىي قىسىم چىلىلار كۆزدە تۇتۇلغان) ئۇلارغا ھەمنەپەس بولۇۋاتىدۇ» دېگەن. يۈەن شېن يۈجىننى ئەۋەتىپ، غەربىي قىسىم چىلىلارنى تەسلىم بولۇشقا قىزىقتۇرغان. غەربىي قىسىم چىلىلار ئۆز قەبىلە باشلىقىنىڭ باشچىلىقىدا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇپ ھەمدە جەنۇبقا كۆچكەن. «جۇنامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىكى بۇ بىر ئابزاس تارىخ چىلىلارغا چېتىشلىق بولۇپ، چىلىلار ھەمىشە «تۇرا» دەپ ئاتالغانىدى. مەسىلەن، «جۇنامە. يۈجىننىڭ تەرجىمھالى»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. يۈ سۇتەننىڭ تەرجىمھالى. قوشۇمچە يۈجىننىڭ تەرجىمھالى» دا جېڭگۇاڭنىڭ تۆتىنچى

يىلى يۇجېننىڭ «يېنىك قوراللار بىلەن قوراللانغان چەۋەندازلارنى باشلاپ ئوغرىلارنى چارلاش ئۈچۈن سەددىچىندىن چىققاندا، نەچچە مىڭ تۇرا چەۋەندازلىرىنىڭ يوشۇرۇنچە يېتىپ كەلگەن» لىكى، يۇجېننىڭ غەربىي قىسمىدىكى چىلەلارنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندىگەنلىكى، «شۇنىڭ بىلەن غەربىي قىسمىدىكى تۇرالارنىڭ باشلىقى نېلىغ قاتارلىقلارنىڭ 30 مىڭ تۇتۇنگە يېتەكچىلىك قىلىپ يەيئەت قىلىپ، داۋاملىق جەنۇبقا كۆچكەن» لىكى خاتىرىلەنگەن. «جۇنامە. خې باشكىنىڭ تەرجىمھالى» دا خې بادۇبانىڭ خۇەيسۇدا «تۇرالار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ ھالاك بولغان» لىقى خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭغا ئاساسەن «ۋېينامە» دە چىلى دەپ ئاتالغانلار-نىڭ «جۇنامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا پۈتۈنلەي تۇرا دەپ ئاتالغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. يۇقىرى قىلار چۆللۈكنىڭ جەنۇبى بىلەن سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى چىلىلارنىڭ ھەم تۇرا دەپمۇ ئاتالغانلىقىغا ئائىت دەلىلدۇر.

«ۋېينامە. قوچۇ تەزكىرىسى» دە: قوچۇنىڭ «شىمالىدا قىزىلتاغ بار، ئۇنىڭ شىمالىغا 70 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا تەكرىخانتېغى بار بولۇپ، يازدىمۇ قار - مۇز بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ؛ بۇ تاغنىڭ شىمالىي تۇرالار بىلەن چېگرىداش» دەپ خاتىرىلىنىپ، قاڭقىل دۆلتى بىلەن قوچۇ بەگلىكىنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئائىت ئىش - ئىزلار بايان قىلىنغان. بۇ يەردىكى قاڭقىل دۆلتىنى مىلادى 487 - يىلى قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغور قەبىلىسى غەربكە كۆچۈپ «ئالدىنقى قىسمى غەربىي شىمالغا كەلگەن» دىن كېيىن قۇرغانىدى. قىزىلتاغ بىلەن تەكرىخانتېغى ھازىرقى شەرقىي تېيانشان تاغ تىزمىسىدىكى بوغدا تېغىنى كۆرسىتەتتى. تاغنىڭ شىمالى يەنى قاڭقىل دۆلتىنىڭ زېمىنلىرى ئىدى. بۇ يەردە دېيىلگەن «تاغنىڭ شىمالىي تۇرالار بىلەن چېگرە-

داش» دېگەن سۆز تاغنىڭ شىمالىنىڭ تۇرالار يەرلىرى قاتقاللار تارقالغان جايلار ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەنىدى. ۋېي شۇ يازغان «ۋېينامە. قاتقاللار ھەققىدە قىسسە» سۆڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يوقىلىپ كەتكەنىدى. «ۋېينامە. قاتقاللار ھەققىدە قىسسە» نىڭ ھازىرقى نۇسخىسى بولسا «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاتقاللار ھەققىدە قىسسە» دىن تولۇقلاپ كۆچۈرۈلگەنىدى، ھالبۇكى، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاتقاللار ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئۆزى بولسا «ۋېينامە» دىن ئېلىنغانىدى. دېمەك، «ۋېينامە» دە قاتقال دەپ ئاتالغانلارنىڭ تۇرا دەپ ئاتالغانلىقى «جۇنامە» گە قارىغاندا، بىرئاز بۇرۇن تىلغا ئېلىنغانىدى. بۇ جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى قاتقاللارنىڭ ھەم تۇرا دەپ ئاتالغانلىقىغا ئائىت روشەن دەلىللەر.

يۇقىرىدىكىلەر 16 پادىشاھلىق، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى چىلى (قاتقال) لارنىڭ، شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن باشلاپ يەنە تۇرا دەپ ئاتالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. «قانۇنلار قامۇسى» بىلەن «يېڭى تاڭنامە» دىكى «تېلى»، «چىلى» نىڭ ئۆزگەرتىلىپ ئاتىلىشى ھېچەن قاراش توغرىسىدۇر. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەنىدەك «چىلى» لار «شىمالىي تەرەپتىكىلەر» يەنى سىيانپى ئاقسۆڭەك لىرىنىڭ دىڭلىڭلارنى ئاتىشى ئىدى. دىڭلىڭلار يەنى دى، دىلار ئىدى؛ ھالبۇكى دى، تىل بىلەن تۇرا دېگەن سۆز ئاھاڭ جەھەتتىن يېقىن بولغاچقا، دەۋرىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە شېۋە پەرقى تۈپەيلىدىن، چىلى دېگەن سۆزنىڭ تۇرا دەپ تەرجىمە قىلىنىشىدىن ساقلانغىلى بولمايتتى. «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە «تېلى» دېگەن سۆز «تۇرا» (特勒) دەپ يېزىلغان، سېن جوڭمېەن ئەپەندىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا «تې» (特) بىلەن «دى» (狄) سۆزلىنىڭ جاراڭسىز ۋە جاراڭلىق ئوقۇلۇشتىكى پەرقى («تې» جاراڭسىز، «دى»

جاراڭلىق تاۋۇش ئىدى) بولسىمۇ، ئەمما ئۇتتۇرا ئاسىيادا «تې» تاۋۇشى خېلى بۇرۇنلا جاراڭلىق «دى» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەنىدى.»㉘ بۇنىڭدىن قارىغاندا «تۇرا» (特勒) دېگەن سۆزنىڭ ئۇتتۇرا ئاسىيادا يەنە «تېلى» دېگەن سۆزگە ئاھاڭ جەھەتتە يېقىن بولغان «تىل» دېگەن سۆز بىلەنمۇ ئاتالغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. شۇڭا مەن تۇرانى غەربىي يۇرت ئارقىلىق تارقىلىپ كىرگەن دىئالېكتلارنىڭ ئاتىلىشىغا ئائىت نام بولۇشى مۇمكىن دەپ گۇمان قىلىمەن. تۇركلەر ئالتاي تېغىنىڭ كۈنگەي تەرىپى (هازىرقى جۇڭغارىيە ئويمانلىقى) دە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلارمۇ دىئالېكتلارنى تۇرا دەپ ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن. شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا تۇرك خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تېلەلەر دىئالېكتلاردىن ئىبارەت بۇ مىللەتنىڭ بىردىنبىر نامىغا ئايلانغانىدى.

ئىلىم ساھەسىدىكى بەزى يولداشلار تۇرالارنىڭ قاڭقىللار ئىكەنلىكىگە قوشۇلمايدۇ. جۇ لىيەنكۈن ئەپەندى ئۆزىنىڭ «دىئالېكتلارنىڭ ئىرقى بىلەن تىلى ۋە ئۇلارنىڭ شىمالىي چۆللۈكتىكى قوۋملار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى»㉙ ناملىق ماقالىسىدە «قاڭقىللار بىلەن تۇرالارنىڭ پەرقى بار» دەپ قارايدۇ، ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان بەش نۇقتا بىرقەدەر ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردە ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان ماددىلىرىنى تىلغا ئېلىش بىلەن بىرگە يىغىنچاقلاپ تۆۋەندىكىدەك بايان قىلدۇق:

(1) جۇ لىيەنكۈن ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ ئىچىدىكى دى ئۇرۇقى «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» بىلەن «سۇينامە» نىڭ «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە كۆرۈلمەيدۇ. يۇەنخې يەنى ۋېيخېلار «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە كۆرۈلىدۇ. قوغۇرسۇ ئۇرۇقى «تۇرالار

هەققىدە قىسسە»دە تىلغا ئېلىنمىسىمۇ، ئەمما «شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 17 - جىلدىدىكى «قوغۇرسۇ ئالتۇنـ نىڭ تەرجىمھالى» غا ئاساسلانغاندا، قوغۇرسۇ ئالتۇننىڭ تەخەللۇسى ئالتۇن بولۇپ، سۈجۇ ئايمىقىدىكى چىللار قوۋمىدىن ئىدى، قوغۇرسۇلارنىڭ ئۆزى بولسا تۇرا قەبىلـ لىرىنىڭ بىرى ئىدى.» ⑩ جۈبە ئۇرۇقى يەنى «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دىكى چۈبە قەبىلىسى ئىدى. قۇتلۇق غۇز ئۇرۇقى يەنى «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دىكى خاكاسلار ئىدى. ئىزگىل ئۇرۇقى بىلەن «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دىكى ئېركىننىڭ ئۇقۇلۇشى بىر - بىرىگە يېقىن بولسىمۇ، ئەمما «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە: «نامى ئېركىن دەپىيىلىدۇ» دەپ ئېركىننى ئەمەل ھەنىسىدە ئىپادىلىگەچكە، ئىزگىل ئۇرۇقى بىلەن ئوخشاشمايىتتى. شۇنداق بولغان تەقدىردە «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ تۆتىلا تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، قالغان ئىككى قەبىلە كۆرۈلمەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا «ۋېينامە» ئىككىنچى جىلد «تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» گە ئاساسلانغاندا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنـ لىرى قاڭقىللارنىڭ داۋغان قەبىلىسى (ئىلاۋە: «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە») دە «豆陈» (داۋغان) دەپ يېزىلغان. «臣» دەپ يېزىش خاتا) گە جازا يۈرۈش قىلىپ، بۆرە تېغىغچە يېتىپ بارغان، يەنە شۇ كىتابتىكى «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، «شىمالدا قاڭقىللارنىڭ ئايرىم قوۋملىرى بولغان يۈەنخېلار بىلەن ئۇيغۇرلارغا زەربە بېرىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلغانىدى»، بىراق قاڭقىللارنىڭ داۋغان قەبىلىسى بىلەن ئۇيغۇر قەبىلىسى «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە كۆرۈلمەيدۇ. يەنە شۇ كىتابتىكى «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، قاڭقىل قوۋملىرى (ئىلاۋە: «ئەسلىدىكى قىسسەدە «جەمەت»» دەپ يېزىلغان.

«قوۇم» دەپ يېزىش خاتا) نىڭ يەنە «12 جەمەتى بار ئىدى .....» بۇ 12 جەمەتنىڭ ئىچىدە ئارۇن يەنى ئالانلار، پوۋۇرغور يەنى پوۋۇرۋارلاردىن تاشقىرى، قالغان 10 جەمەت «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە يوق، بەلكى تۇرا قوۋملىرىنىڭ خېلى كۆپ سانىدىكىلىرىمۇ «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە كۆرۈلمەيدۇ، دېمەك، ئىككى قىسسەدە ئۆز ئىچىگە ئېلىنغان قوۋملارنىڭ بىر - بىرى بىلەن زور پەرقى بار ئىدى».

بىرىنچىدىن. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ ئىچىدىكى دى ئۇرۇقىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى خېلى بۇرۇنلا غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىلا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچۈپ كېلىپ، 16 پادىشاھلىق، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە دىڭلىڭلار (ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنكى پائالىيىتىنى مۇشۇكىتابنىڭ ۷بابىغا قارالسۇن)دەپ ئاتالغانىدى،چۆللۈكنىڭ شىمالىدا قالغانلىرى ئىنتايىن ئاز ئىدى. شۇڭا «سۇي نامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىكى «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە ئۇلارنىڭ پائالىيىتى خاتىرىلەنمەيلا قالماي، «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىمۇ ئۇلارنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ قويۇش بىلەنلا چەكلەنگەنىدى. «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە تىلغا ئېلىنغان «قاڭقىللارنىڭ داۋغان قەبىلىسى»، «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە يۇەنخې قەبىلىسىنىڭ «ئايرىم قوۋمى» دەپ ئاتالغان بولۇپ، يۇەنخې قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئىدى. «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن «يۇەنخې — ئۇيغۇر قەبىلىسى» دىكى يۇەنخېلار بىلەن ئۇيغۇر قەبىلىسى تەڭداش مۇناسىۋەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى، ئالدىنقىسى كېيىنكىسىگە قوماندانلىق قىلىدىغان بېقىنىدىلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە ئىدى، شۇڭا ئۇنى يۇەنخې قەبىلىسىگە قاراشلىق ئۇيغۇر قەبىلىسى دەپ چۈشىنىشكە بولمىدۇ.

قاڭقىللارنىڭ 12 جەمەتىدىكى بۆركلى ئۇرۇقى يەنى غەربىي چىلىلارنىڭ ئىچىدىكى چىلى ئۇرۇقى («ۋېينامە. تۇرا يالچىنىڭ تەرجىمىھالى». «جۇنامە. چىلى كىۋەكنىڭ تەرجىمىھالى». «شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى. چىلى بېكنىڭ تەرجىمىھالى» بىلەن مۇشۇ كىتابنىڭ IV بابىغا قارالسۇن) دىن ئىدى. جولىيەنكۇن ئەپەندىنىڭ چىلىلار يەنى تۇرالاردۇر دېگەن دەلىلىگە ئاساسلانغاندا، يۇقىرىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئۈچ قەبىلىسىنىڭ ھەممىسى تۇرا قەبىلىلىرى ئىدى. دېمەك، قاڭقىل قەبىلىلىرىنىڭ ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان ئۇرۇقلىرى ئىچىدە، دى ئۇرۇقىدىن باشقىسى «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە كۆرۈلمىگەننىڭ سىرتىدا. تۇرا دېگەن نام بىلەن ئاتالغانلىرى جۇلىيەنكۇن ئەپەندى كۆرسەتكەنگە قارىغاندا كۆپ ئىدى. ئىككىنچىدىن، «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە»نى سېلىشتۇرغاندا، دەرۋەق ئىككى «قىسسە» دىكى نۇرغۇنلىغان قەبىلىلەر بىر - بىرىگە ماس كەلمەيدۇ، بولۇپمۇ «تۇرالار ھەققىدە قىسسە»دە خاتىرىلەنگەن قەبىلىلەرنىڭ كۆپ قىسمى، «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە يوق. بىزنىڭچە بۇ مەسىلىگە قاڭقىللارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى بىلەن ئۇلار ئۇچراپ كەلگەن يات مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە زۇلمى جەھەتتىن چۈشەنچە ھاسىل قىلىش كېرەك. قاڭقىللارنىڭ مىللەت نامى مىلادى IV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ تاكى تۇرا قەبىلىلىرى «سۇينامە» دە خاتىرىلەنگىچە بولغان تەخمىنەن 240 يىللىق ۋاقىتقىچە بولغان تارىخنامىلەردە كۆرۈلۈپ تۇرغانىدى. گەرچە قاڭقىللارنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى يات مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە زۇلۇمى تۈپەيلىدىن ئاستىراق بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئومۇمىي جەھەتتىن يەنىلا تەرەققىي قىلغانىدى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ،

يېڭى قاڭقىل قەبىلىلىرىنىڭ بۆلۈنۈپ چىقىشى مۇقەررەر ئىدى. شۇڭا «سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن تۇرا قەبىلىلىرى «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن قاڭقىل قەبىلىلىرىدىن كۆپ ئىدى، بۇ قاڭقىللارنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى ئىدى. قاڭقىللار يات مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئازابىنى يەتكىچە تارتقان مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، IV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئۇلار ئاۋۋال ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن توغياتسىيانپىلىرىنىڭ دەي پادىشاھلىقىنىڭ تالان - تاراج قىلىشىغا، ئارقىدىنلا يەنە جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۇچرىغان، جورجان خانلىقىنىڭ دەۋرىدە، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى چۆللۈكنىڭ شىمالىغا ئۈزلۈكسىز ئىچكىرىلەپ كىرىپ جورجان خانلىقىغا ھۇجۇم قىلغانلىقتىن، نەتىجىدە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، بىر مىليوندىن ئارتۇق قاڭقىل ئاھالىلىرى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەرىپىدىن مەجبۇرىي تۈردە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈلگەنىدى؛ يەنە نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قاڭقىل ئاھالىلىرى ئاۋۋالقىدەكلا جورجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ زۇلمىغا ئۇچراپ، موڭغۇل دالاسىدىن كېتىشكە مەجبۇر بولۇپ، ئالدىنقى قىسمى غەربىي شىمالغا بېرىپ ماكانلاشقانىدى. قاڭقىل قوۋملىرى چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىغا تارقىلىپ كېتىشكە ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولغانىدى. تۈرك خانلىقى باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، ئۇلار يەنە تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىقىغا ئۇچرىغان. ئۇرۇش ۋە يات مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان قاڭقىل ئۇرۇق - قوۋملىرىنىڭ تارقاپ كېتىش ۋە كۆچۈشلىرى، ئۇرۇق - قوۋملارنىڭ بۆلۈنۈشى ۋە قايتا بىرىكىشىنىڭ مۇقەررەرلىكى ئىدى. بەزى ئۇرۇق - قوۋملار زاۋاللىققا يۈزلەنگەنلىكتىن،

هەتتاكى تارىختىن يوقالغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ ئەزالىرى يېڭى ئۇرۇق - قەبىلىلەرنى تەشكىل قىلغانىدى. يەنە بەزى ئۇرۇق - قوۋملار بولسا نۇرغۇنلىغان قوۋملارغا پارچىلىنىپ كەتكەنىدى ھەمدە يېڭى ناملارغا ئېرىشكەنىدى. ⑬ ئۇنىڭدىن باشقا «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» مەملىكىتىمىز جەنۇب بىلەن شىمال دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن دەۋردە قاڭقىللار ئۇچۇن تۇرغۇزۇلغان قىسسە بولۇپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنى ئاساسەن موڭغۇل دالاسىدىكى جورجان خانلىقى ۋە قاڭقىللار بىلەن ئۇرۇش قىلغانىدى، شۇڭا «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە ئاساسلىق موڭغۇل دالاسىغا تارقالغان ۋە موڭغۇل دالاسىدىن غەربكە كۆچۈپ جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا بارغان قاڭقىللارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنىڭ تەشكىللىنىش ئەھۋالى خاتىرىلەنگەنىدى. ھالبۇكى ھون دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن كانگىيىنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىدىن جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شىمالى بىلەن غەربىگە كۆچۈپ بارغان دېگىلىك قەبىلىلىرى توغرىلىق ئېنىق چۈشەنچە بېرىلمىگەنىدى. «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە بۇ رايوندىكى دېگىلىك قەبىلىلىرىنىڭ ناملىرىنى چۈشۈرۈپ قويغانلىقى ئېھتىمالغا بەكلا يېقىن بولسا كېرەك. سۇي سۇلالىسى قۇرۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، مەملىكىتىمىزنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىنىڭ تەپرىقە ۋەزىيىتى ئاخىرلاشتى. سۇي سۇلالىسىنىڭ بۇيۇك بىرلىكى ناھايىتى تېزلىكتىلا چۆللۈكنىڭ شىمالى بىلەن غەربىي يۇرتقا تەسىر كۆرسەتتى. بۇ شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك خانلىقلىرىنىڭ گۈللىنىش دەۋرىدە تۇرۇۋاتقان ۋاقتى بولۇپ، چۆللۈكنىڭ شىمالى بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ كۆپ قىسىم زېمىنلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ كونترولۇقى ئاستىدا ئىدى، ئەمما غەربىي يۇرت ئەلچىلىرى بىلەن غۇز سودىگەرلىرى يەنىلا تۈرك خانلىقىنىڭ توسقۇنلۇقىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ،

تۇركۈم - تۇركۈملەپ سۇي سۇلالىسىگە كەلگەنىدى. سۇي سۇلالىسى ئۆزىنىڭ تۇرك خانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇشىنىڭ ئېھتىياجىنى چىقىش قىلىپ، ئۇلاردىن چۆللۈكىنىڭ شىمالى بىلەن غەربىي يۇرتقا ئائىت نۇرغۇنلىغان ئاخبارات ماتېرىياللىرىنى توپلىغان، جۇملىدىن تۇرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى تۇرا قوۋملىرىغا ئائىت ماتېرىياللارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. سۇي سۇلالىسىنىڭ تۇرك خانلىقىغا ئەۋەتكەن ئەلچىلىرى، تۇرك خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئەھۋالىنى، بولۇپمۇ تۇرك خانلىقى تەرىپىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىنىدىغان ئاھالىلەرنىڭ كۆپ ساندىكىسىنى تەشكىل قىلىدىغان تېلى قوۋملىرىنىڭ ئەھۋالىنى كۆكۈل قويۇپ تەكشۈرۈپ ئىگىلىگەنىدى. ۋەزىر جاڭ سۇنشېڭ بىلەن فېي جۇي قاتارلىق كىشىلەر، چۆللۈكىنىڭ شىمالىغا كۆپ قېتىم ئەلچىلىككە بېرىپ، تۇرك خانلىقىنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسى، چۆللۈكىنىڭ شىمالى بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ تارىخى، جۇغراپىيىسى، مىللەتلەرنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى قاتارلىق جەھەتلەردە كۆپ تەرەپلىمىلىك مول بىلىملەرگە ئىگە بولغانىدى. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، سۇي سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرت بىلەن موڭغۇل دالاسىدىكى تۇرا قوۋملىرىنى چۈشىنىشى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە قارىغاندا، خېلى تەپسىلىي بولغانىدى، شىمالىي سۇلالىلىدىكىلەر خېلىدىن بېرى ئۇقماي كەلگەن جۇڭغارىيەئويمانلىقى بىلەن كۆكئارتنىڭ غەربىدىكى دىڭلىڭ قەبىلىلىرى سۇي سۇلالىسىدىن باشلاپ خاتىرىگە يېزىلىشىمۇ ئىنتايىن تەبىئىي ئىش ئىدى. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن قاڭقىل قەبىلىلىرى بىلەن تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆزئارا بىر - بىرىدە تولۇق كۆرۈلمەيدۇ ۋە «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن تۇرا قەبىلىلىرى، «قاڭقىللار ھەققى-

قىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن قاڭقىل قەبىلىلىرىدىن كۆپ، ئۇنىڭ سەۋەبىنى پۈتۈنلەي قاڭقىل مىللىتىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشىدىن مۇۋاپىق چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ. موڭغۇل دالاسىنىڭ تارىخىدىكى بويسۇندۇرۇلغان مىللەتلەرنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرى كۆپىنچە بويسۇندۇرغۇچى مىللەتلەرنىڭ نامى ياكى بويسۇندۇرغۇچى مىللەتلەرنىڭ نام - ئاتاقلىرى بىلەن ئاتالغانىدى، بۇنى ھون دۆلىتى، جورجان خانلىقى ۋە تۈرك خانلىقىنىڭ تارىخىدىن دەلىللىگىلى بولىدۇ. لېكىن مەيلى قاڭقىللار بولسۇن ياكى تۇرالار بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى سۇي سۇلالىسىدىن ئاۋۋال ھۆكۈمران مىللەتكە ئايلىنالمىغانىدى؛ يات مىللەتلەرنىڭ تۇرالارنى قارىسىغىلا ئاتاپ قويۇشىنىڭ مۇمكىنچىلىكىمۇ ئەسلا يوق ئىدى. قىسقىسى، تۇرا قوۋملىرىنىڭ نام - ئاتاقلىرىنىڭ «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە تولۇق كۆرۈلمىگەنلىكىگە ئاساسەن، «ئىككى قىسسەدە ئۆز ئىچىگە ئېلىنغان قوۋملارنىڭ زور پەرقى بار ئىدى» دەپ ھۆكۈم چىقىرىشنىڭ ئۆزىنىڭ قايىل قىلىش كۈچى تولۇق ئەمەس. ئەكسىچە تۇرا قوۋملىرىنىڭ ئارىسىدا قاڭقىل قەبىلىلىرىنىڭ خېلى كۆپ ساندىكىلىرىنىڭ نام - ئاتاقلىرىنىڭ بارلىقىدىن ئىبارەت بۇ تارىخىي پاكىتنىڭ ئۆزىمۇ، قاڭقىللار بىلەن تۇرالارنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى دەلىللەپ، كېيىنكىسىنىڭ ئالدىنقىسىدىن تەرەققىي قىلىپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

(2) جۇلىيەنكۇن ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «تۇرا قوۋملىرىنىڭ ئورۇنلاشقان جايلىرى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، موڭغۇل دالاسىدىن كاسپى دېڭىزغىچە بولغان جايلارغا تارقالغانىدى، ئەمما قاڭقىل قوۋملىرىنىڭ پائالىيىتىجۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېگرىسىدىن ئېشىپ كېتەلمىگەنىدى.» دېڭلىڭلار ھون

دۆلىتىنىڭ ۋاقتىدا ئاساسەن جەنۇبىي سىبىرىيىدە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ھون دۆلىتىنىڭ تالان ـ تاراج ۋە قۇل قىلىشىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، تەخمىنەن ھون دۆلىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، بىر قىسىم دىڭلىڭلار پەيدىنپەي غەربكە كۆچكەنىدى. ھون دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن كۆپلىگەن دىڭلىڭلار جەنۇبقا كۆچۈپ موڭغۇلىيەيايلىقى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا كەلگەنىدى. كېيىن جورجان خانامقى بىلەن تۇرك خانلىقىمۇ كەينى ـ كەينىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقتى. بىر بۆلۈم دىڭلىڭلار جورجانلار بىلەن تۇركلەرنىڭ تاجاۋۇز ۋە تالان ـ تاراج قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، تېخىمۇ غەربكە كۆچۈپ ئۇتتۇرا ئاسىيادىكى كاسپى دېڭىزىنىڭ ئەتراپىغا كۆچۈپ بارغانىدى. تۇرالارنىڭ موڭغۇل دالاسىدىن كاسپى دېڭىزىنىڭ ئەتراپىغىچە بولغان جايلارغا تارقىلىشىنى پۈتۈنلەي مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە زۇلمى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. «قاڭقىل» دېگەن نام بولسا «شيالىقلار» نىڭ موڭغۇل دالاسى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى دىڭلىڭلارنى ئاتىشى ئىدى. شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى «شيالىقلار» كۆكئارتنىڭ غەربىدىكى دىڭلىڭلار بىلەن قىلچە ئۇچرىشالمىغانىدى، شۇڭا بۇ جايلاردىكى دىڭلىڭلارنىڭ نامى مەسىلىسى ھەققىدە بىر نەرسە دېمىگەنىدى. «قاڭقىل» دېگەن نامنىڭ چەكلىمىلىكىنى پۈتۈنلەي دەۋر كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. بۇنىڭغا ئاساسەنلا قاڭقىللار بىلەن تۇرالارنى ئايرىم مىللەت دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولمايدۇ.

(3) جۇلىيەنكۇن ئېپەندى مۇنداق دەيدۇ: «قاڭقىللار چاقى ئېگىز، كۈگۈسۈنى كۆپ ھارۋىلارنى ئىشلەتكەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان، ھالبۇكى تۇرالار ھەققىدە قىسسە، دە بۇنداق سۆزلەر ئۇچرىمايدۇ.» قاڭقىللارنىڭ قايسى ۋاقىتلاردىن باشلاپ ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلەتكەنلىكى تارـ

مىي ماتېرىياللاردا ئېنىق ئەمەس. «ئوغۇزنامە» دە: ئۇيغۇرلار-
نىڭ ئوغۇز خاقانى ۋاقتىدا ئىشلىتىلگەن دېيىلگەن، ھالبۇكى
ئوغۇزخاننىڭ كىملىكى، قايسى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ
خاقانى ئىكەنلىكىنىڭ ھەممىسى ھەل قىلىش قىيىن بولغان
مەسىلە. «ئوغۇزنامە» نىڭ مىلادى XIII ۋە XV ئەسىرلەر ئارى-
لىقىدىكى ئەسەر ئىكەنلىكىدىن قارىغاندا، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ
ھارۋا ئىشلەتكەنلىكىگە ئائىت نىسبەتەن كېيىنكى رىۋايەت
خاراكتېرلىك بىر ھېكايىدۇر. شۇڭلاشقا مىلادى VI ئەسىرنىڭ
ئوتتۇرىلىرىدا كىتاب بولۇپ تۇزۇلگەن «ۋېينامە. قاتارلار
ھەققىدە قىسسە» دېكى «شىمال تەرەپتىكىلەر چىلى دەپ
ئاتىسا، شىيالىقلار قاتارى ـ دىڭلىڭلار دەيىتتى»
دېگەن قاراش، «ئوغۇزنامە» گە قارىغاندا زور تارىخىي ما-
تېرىيال قىممىتىگە ئىگە ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىدىكى تەھلىللەرگە
ئاساسلانغاندا، قاتقىل دېگەن نام شىيالىقلارنىڭ يەنى شە-
مالىي سۇلالىلەردىكى خەنزۇلارنىڭ ئۇلارنى ئاتىشى ئىدى،
شىيالىقلارنىڭ قاتقىللارنى ئاتىشى پۈتۈنلەي ئۇلار بىلەن
ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان دىڭلىڭلارنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن
ئىدى، «شىمالىي تەرەپتىكى» خېلى، دەي ئايماقلىرىدا ئولتۇ-
رۇشلۇق سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن باشقا مىللەتلەرگە كەل-
سەك، ئاۋۋالقىدەكلا ئۇلارنى چىلى دەپ ئاتىغانىدى، شىمالىي
سۇلالىلەردىن كېيىن ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان دىڭلىڭلار
پۈتۈنلەي خەنزۇلىشىپ كەتكەنىدى، چۈللۇكنىڭ جەنۇبىدىكى
قاتقىللارنىڭ كۆپ قىسمى يەنە چۆللۇكنىڭ شىمالىي (X
بابقا قارالسۇن) غا قايتىپ كېتىپ، داۋاملىق قاتقىل دەپ
ئاتالغان دىڭلىڭلار بىلەن ئىچكىرىگە كۆچۈپ بارغان دىڭلىڭ-
لارنىڭ قاتقىل دېگەن بۇنامىمۇ ئىجتىمائىي ئېھتىياجدىن قېپ
قالغان ۋە پەيدىنپەي پۈتۈنلەي يوقالغانىدى. سۇي،
تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى تۇرالارنىڭ داۋاملىق ئېگىز چاقلىق

هارۋىلارنى ئىشلەتكەن ياكى ئىشلەتمىگەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ مەسىلە ھەققىدە. گەرچە بىز يازما ماتېرىياللاردىن ئېنىق دەلىل تاپالمىساقمۇ، ئەمما ئېگىز چاقلىق ھارۋىلار يايلاقتا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان مىللەتلەرگە ماس كېلىدىغانلىقتىن، ئۇنى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلاردىن يوقلىپ كەتمىگەن دەپ مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ، شۇڭا بىز تۇرالارنى ئاۋۋالقىدەكلا ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلەتكەن دەپ تەخمىن قىلىمىز. «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە تۇرالارنىڭ بۇنداق ئادەتتىنىڭ بارلىقى ياكى بولمىسا ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلەتمىشنىڭ بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، بۇ مىللەتنىڭ ئالاھىدىلىكى بولماي قالغانلىقى خاتىرىلەنمىگەچكە، «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە ئالاھىدە تىلغا ئېلىنمىغانىدى. بىز «قاڭقىل» دېگەن نامنىڭ يوقلىشىنى ھەرگىزمۇ ئادەم سانى بۇنداق كۆپ قاڭقىل مىللىتىنىڭ يوقلىشىدىن دېرەك بەرمەيدۇ دەپ قارايمىز. «سۇينامە»، كونا ۋە يېڭى «تاڭنامە» دە قاڭقىللارنىڭ ئىش - ئىزلىرىنى تولۇق خاتىرىلىمەي، بۇ مىللەتنىڭ داۋاملىق تۇرا دېگەن نام ئاستىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنى ھەققىدە مۇۋاپىق چۈشەندۈرۈش بەرگەنىدى، ئۇنداق بولمايدىكەن، بىز شىمالىي سۇلالىلەر ئاخىرلىشىشى بىلەنلا، قاڭقىل مىللىتىنىڭ قانداق قىلىپ يوقالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيمىز.

(4) جۇلىيەنكۇن ئېپەندى مۇنداق دەيدۇ: «تۇرالار ئەسلىدە ھونلارنىڭ ئايرىم جەمەتىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ، قوماندانلىرى يوق ئىدى، سىياسىي جەھەتتە مۇستەھكەم قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئەمەس ئىدى، ئەزەلدىن ھۆكۈمران ئۇرۇقى يوق ئىدى. ئەمما قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ 12 جەمەتى ئىچىدىكى ئالتە قەبىلە مېھمان جەمەت بولۇپ، 12 جەمەت بولسا قاڭقىللارنىڭ ئەسلى جەمەتى ئىدى، ھالبۇكى

12 جەمەتنىڭ ئىچىدىكى پوژۇرغۇرلار قاتقاللارنىڭ ھۆكۈمران ئۇرۇقى ئىدى.» بۇنداق دېيىش قاتقاللاردا يوژۇرغور قەبىلىسىنى ھۆكۈمران ئۇرۇق قىلغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بار ئىدى، ھالبۇكى، تۇرالاردا بۇنداق قەبىلىلەر ئىتتىپاقى يوق ئىدى، شۇڭا ئۇلارنى بىر مىللەت ئەمەس دېگەنلىك بولىدۇ. «ۋېينامە. قاتقاللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، قاتقاللارنىڭ ئالتە «قوۋمى» (يەنى قاتقاللارنىڭ ئالتە قەبىلىسى) بىلەن قاتقاللارنىڭ 12 جەمەتى ئايرىم خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئالدىنقى ئابزاستا، «ئۇلارنىڭ قوۋمى» دە دى ئۇرۇقى قاتارلىق ئالتە قەبىلە بار دېيىلگەن، كېيىنكى ئابزاستىمۇ «قاتقاللارنىڭ جەمەتىدىن يەنە 12 جەمەت بار» دېيىلگەن. قاتقاللارنىڭ ئالتە قەبىلىسى بىلەن 12 جەمەتنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە، جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى ئالىملارنىڭ كۆپلىگەن تەتقىقاتلىرى بار، بەزىلىرى ئۇلارغا ئائىت قەدىمكى كىتابلاردىكى خاتىرىلەرنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىكىنى ئاساس قىلىپ، بەزىلىرى ئۇلارنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى تارقىلىش ئورنىنىڭ ئوخشىماسلىقىنى ئاساس قىلدى، بەزىلىرى ئۇلارنىڭ جورجان خانلىقى ۋە شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىكىنى ئاساس قىلدى، يەنە بەزىلىرى ئۇلارنىڭ نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشىنى ئاساس قىلدى[33]. قاراشلاردا ئوخشىماسلىق بولسىمۇ، ئەمما ھەممىسى ئۇلارنى بىر مىللەت دەپ قارىغانىدى. ئېلىمىز ئالىمى فېڭ چېڭجۇن ئەپەندى يۇقىرىدىكى قاراشلارغا ئوخشىمايدىغان قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، ئۇ قاتقاللارنىڭ ئالتە قەبىلىسى «قاتقاللارنىڭ ئەسلى جەمەتى ئەمەس»، بەلكى قاتقاللارنىڭ «مېھمان قەبىلىسىدۇر»؛ ھالبۇكى 12 جەمەتى بولسا «قاتقاللارنىڭ ئەسلى جەمەتىدۇر». ئالتە قەبىلە بىلەن 12 جەمەتنىڭ مۇناسىۋىتى «خۇددى تۇركلەر بىلەن تۇرا

قوۋملىرىنىڭ، توققۇز ئوغۇز ئۇيغۇرلىرى بىلەن قارلۇق، باسمىل قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشاشتۇر» دەپ قارىغانىدى. بۇ 12 جەمەت بىلەن ئالتە قەبىلىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئاساسىي گەۋدە بىلەن مېھمان قەبىلىنىڭ، ھۆكۈمرانلىق قىلىش بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنىشنىڭ، قۇل قىلىش بىلەن قۇل قىلىنىشنىڭ مۇناسىۋىتى دېگەنلىك ئىدى. فېڭ چېڭجۇن ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «قاڭگىللار (12 جەمەتنى كۆرسىتىدۇ) گۇللەنگەن مەزگىلدە ئۇلارغا قاراشلىق قوۋملار بۇنىڭ بىلەنلا چەكلەنمىگەنىدى.»[34] بۇ يەردە بايان قىلىنغان قاڭگىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسى بىلەن 12 جەمەتنىڭ مۇناسىۋىتى پۈتۈنلەي «ۋېينامە. قاڭگىللار ھەققىدە قىسسە»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭگىللار ھەققىدە قىسسە»، «قانۇنلار قامۇسى. قاڭگىللار» نى ئاساس قىلغان بولسىمۇ، ئەمما يۇقىرىدىكى قىسسەلەرنىڭ ھەممىسىدە ئالتە قەبىلىنىڭ قاڭگىللارنىڭ قوۋمى ئىكەنلىكى ئېنىق خاتىرىلىنىپلا قالماي، بەلكى ئالتە قەبىلىنىڭ 12 جەمەتكە تەۋەلىكى ھەققىدە ھېچقانداق ئاساس ئۇچرىمايدۇ. فېڭ چېڭجۇن ئەپەندى ئۆزىنىڭ ئالدىراپ چىقارغان ھۆكۈمگە ئاساسەنلا، ئالتە قەبىلىنىڭ 12 جەمەتىنىڭ «مېھمان قەبىلىسى» ئەمەسلىكىنى ئويلاپ يېتەلمىگەنىدى. جۇلىيەنكۇن ئەپەندى فېڭ چېڭجۇن ئەپەندىنىڭ قارىشىغا ئۆكتە قويۇپ، مەن ھەرگىزمۇ قوشۇلمايمەن دېگەنىدى. «قاڭگىللار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرە لەنگەن قاڭگىللارنىڭ «قوماندانلىرى بولمىسىمۇ، ھەرقايسى قوۋملارنىڭ جەمەت پېشۋالىرى بار ئىدى» دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، قاڭگىللارنىڭ بارلىق جەمەتلىرىنىڭ قوماندانلىرى يوق بولۇپ، پەقەت «قوۋم» پېشۋالىرىلا بار ئىدى، قوۋم يەنىلا قەبىلە بولۇپ، «قوۋم» نىڭ جەمەت پېشۋاسى قەبىلىنىڭ

قوماندانی یاکی قەبىلىنىڭ باشلىقى ئىدى. ئالتە قەبىلىنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ قەبىلە باشلىقلىرى بار ئىدى. مەسىلەن، قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ قەبىلە باشلىقى بېگسۇلى، يۇەنخې قەبىلىسىنىڭ باشلىقى شۇقا ئىدى. پوۋۇرغور ئۇرۇقى باشچى لىقىدىكى 12 جەمەتنىڭمۇ قەبىلە باشلىقى بار ئىدى؛ «قاڭ قىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقى كېيىن 12 جەمەتنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، غەربكە كۆچۈشىگە باشچىلىق قىلغان ئاپۇرغۇر ئىدى. قىسقىسى، قاڭقىل لارنى ھۆكۈمران ئۇرۇق بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى ئۇرۇقلارغا بۆلۈنگەن، شۇنىڭدەك ھەممە قاڭقىل سىلسىلىسىنىڭ «مۇستەھكەم قەبىلىلەر ئىتتىپاقى» نى تەشكىل قىلغان دەسلەپكى ئىگىز ئاساسى كەمچىلدۇر. ئۇنىڭدىن سىرت، بۇنداق قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى قاڭقىللار بىلەن تۇرالارنىڭ بىر مىللەت ئەمەسلىكىنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئۆلچىمى قىلغاندىمۇ، ئوخشاشلا قايىل قىلىش تەس. ئېنگېلس خېلى بۇرۇنلا «ئۆزئارا تۇغقانچىلىقى بولغان قەبىلىلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى ھامان ۋاقىتلىق ۋە جىددىي ئېھتىياج تۈپەيلىدىن ۋۇجۇدقا چىقىدۇ، بۇنداق ئېھتىياجنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ يەنە تارقىلىپمۇ كېتىدۇ.»[39] دېگەنىدى. بۇنى دىڭلىڭلار بىلەن تۇرالارنىڭ تارىخىغىمۇ ھەممىسىگە تەتبىقلاشقا بولىدۇ. «خەننامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، دىڭلىڭلار مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىردە، ھون دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن، قەبىلىلەر ئىتتىپاقى (مۇشۇ كىتابنىڭ IV بابىغا قارالسۇن) نى تەشكىل قىلغانىدى. مىلادى I ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ھون دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، دىڭلىڭلارنىڭ قەبىلە ئىتتىپاقىمۇ پەيدىنپەي يىمىرىلدى. بىز ئەلۋەتتە بۇنىڭلىق بىلەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىردىكى دىڭلىڭ مىللىتى بىلەن مىلادى I ئەسىرنىڭ

ئاخىرىدىكى دىڭلىك مىللىتىنى بىر مىللەت ئەمەس ئىدى دەپ قارىمايمىز. تۇرالارنى ئېيتقاندىمۇ، مىلادى VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، جۇڭغارىيە ئومانلىقىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش ئېھتىياجى ئۈچۈن، چۈبە قەبىلىسى بىلەن سىرتاردۇش قەبىلە سىنىڭ نامىدىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغانىدى، ئەمما ئۇ ئاران سەككىز يىللا مەۋجۇت بولۇپ يىمىرىلگەنىدى (بۇ كىتابنىڭ IX بابىغا قارالسۇن). بۇنىڭدىن بىلەن بىز ئەلۋەتتە قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغان چۈبە، سىرتاردۇشلار بىلەن قەبىلىلەر ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى چۈبە، سىرتاردۇشلارنى بىر مىللەت ئەمەس دېسەك بولمايدۇ. ئۇرغۇنلىغان مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ يىراق قەدىمكى زامان تارىخىدا، ئۇرۇقتىن قەبىلىگە، قەبىلىدىن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا ئۆتۈشتىن ئىبارەت ئورتاق تەرەققىيات يولىنى بېسىپ ئۆتكەنىدى، ئەمما تۇرلۇك مۇرەككەپ تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇلارنىڭ تەرەققىيات يولىدا، ھامان بۇرۇلۇش ھەتتا قىسقا مۇددەتلىك چېكىنىشلەرمۇ كېلىپ چىقاتتى. شۇڭا جۈلىيەنكۈن ئەپەندى كۆرسەتكەندەك، قاڭقىللار مۇستەھكەم قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغان بولسىمۇ، بۇنىڭغا ئاساسەنلا ئۇلار بىلەن تېخى بۇ خىل قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى قۇرمىغان تۇرالارنى بىر مىللەت ئەمەس ئىدى دەپ ھۆكۈم قىلالمايمىز.

(5) جۈلىيەنكۈن ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا: «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» ھەم «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» بار، «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە «شىمال تەرەپتىكىلەر چىلى دەپ ئاتىسا، شىيانبىلار قاڭقىل ـ دىڭلىك دەيتتى» دېيىلگەن، ئەمما «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە «پەقەتلا

شمال تەرەپتىكىلەر قاتقىل - دىڭىلىك دەيتتى» دېيىلگەن، ھەركىزمۇ «شمال تەرەپتىكىلەر چىلى دەپ ئاتىسا» دېيىلمەيدۇ. «ۋېينامە» گەرچە «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىن بۇرۇن تۇرغۇزۇلگەن بولسىمۇ، ئەمما «ۋېينامە» نىڭ ئەسلىدىكى 103 - جىلدى كەمتۈك بولغاچقا (ئىلاۋە: «قاتقىللار ھەققىدە قىسسە» مۇ مۇشۇ جىلدىنىڭ ئىچىدە)، كېيىنكىلەر بۇ ئابزاسنى «شمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىن ئېلىپ تولۇقلاپ كىرگۈزگەنىدى. تولۇقلاپ كىرگۈزگۈچى كىشى «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى». قاتقىللار ھەققىدە قىسسە» دىن پايدىلىنىپ، ئەسلىدىكى ئابزاسنى ئۆزگەرتىپ تۈزەتكەچكە، مۇشۇنداق بىر جۈملىنى قوشقانىدى. كېيىچىلىككە مەلۇمكى، «شمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا ۋېي، چى (شەرقىي ۋېينىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، جۇ (غەربىي ۋېينىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، سۇيدىن ئىبارەت تۆت سۇلالىنىڭ 230 يىللىق (شمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى داۋ ۋۇدىنىڭ دېگگو تۇنجى يىلىدىن سۇي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى دىڭ يىنىڭ ئىككىنچى يىلىغىچە يەنى مىلادىنىڭ 386 - يىلىدىن 618 - يىلىغىچە) تارىخىغا ئائىت ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن بولغاچقا، ئۇنىڭ تۇرغۇلۇش ئۇسۇلى ئاساسەن تۆت كىتاب يەنى «ۋېينامە»، «جۇنامە»، «شمالىي چى تارىخى»، «سۇينامە» گە قارىتا ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇش، چىقىرىۋېتىش (ھەم تولۇقلاشمۇ بار) ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. ئۇنىڭ «قاتقىللار ھەققىدە قىسسە» سى «ۋېينامە» دىن ئېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا شمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاتقىللارنىڭ تارىخى خاتىرىلەنگەن؛ «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» سى «سۇينامە» دىن ئېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا سۇي سۇلالىسى دەۋرىدىكى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالارنىڭ تارىخى خاتىرىلەنگەن. «قاتقىللار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دىن ئىبارەت بۇ ئىككى قىسسە

سەنىڭ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىن ئىبارەت بۇ بىر تارىخىي كىتابتا بىرگە مەۋجۇت بولۇشى. ئاپتور (لى يەنسۇ) نىڭ قاڭقىللار بىلەن تۇرالار بىر مىللەت ئەمەس، ئىككىسىنى بىرلەشتۈرۈپ بايان قىلىشقا بولمايدۇ دەپ قارىغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ؛ ھالبۇكى، ئاپتورنىڭ كىتابنى تۈزۈش ئۇسۇلى ئۇنىڭ ئۆزىدىن ئىلگىرىكى تارىخلارنى ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇش، چىقىرىۋېتىشنىلا يەنە كېلىپ ئۆزگەرتمەسلىكنى تەلەپ قىلغاچقا، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا ھەم «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» نىڭ ھەم «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» نىڭ بولغانلىقى، قاڭقىللار بىلەن تۇرالارنىڭ بىر مىللەت ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلاشنىڭ ئاساسى بولۇپ قالغاچقا «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» كەلتۈرۈپ چىقارغان خاتا چۈشەنچىنى بىلەلمىگەن ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» نىڭ ھازىرقى نۇسخىسىدا: «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە قارىغاندا، ھەقىقەتەنمۇ «...چىلى دەپ ئاتسا، شيالىقلار... دەيتتى» دېگەن سۆز كۆپلەپ تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، بۇ سۆزلەر ۋېي شۇنىڭ ئەسلىدىكى «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» سىدە جەزمەن بار ئىدى، بۇنى «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «قانۇنلار قامۇسى. قاڭقىللار» نى سېلىشتۇرۇپمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. لى يەنشۇ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نى تۈزگەندە، بۇ سۆزلەرنى چىقىرىپ تاشلىغانىدى. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشىنىڭ سەۋەبىنى يۇقىرىدا بىز سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق. كېيىنكىلەر «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىن پايدىلىنىپ، «ۋېينامە» نى كۆچۈرۈپ تولۇقلىغاندا، «قانۇنلار قامۇسى. قاڭقىللار» نى ئاساس قىلىپ

بۇ سۆزلەرنى تولۇقلاپ كىرگۈزۈپ، «ۋەينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» نى ئەسلىگە كەلتۈرگەنىدى، بۇنداق قىلىش پۈتۈنلەي توغرا. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە بۇ سۆزلەرنىڭ يوقلۇقىغا ئاساسەنلا، ئەسلىدىكى «ۋەينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىمۇ بۇ سۆزلەر يوق ئىدى دەپ ھۆكۈم قىلىشنىڭ ئۆزى، شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ قاڭقىللارنى چىلى دەپ ئاتىغانلىقىنى ئىنكار قىلىش ھەم قاڭقىللار بىلەن تۇرالارنىڭ مىللەتداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئىنكار قىلىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ «ۋەينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە زىت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى چىلىلار بىلەن قاڭقىللارنىڭ «ۋەينامە» دە كۆپ قېتىم بىرلىكتە تىلغا ئېلىنغانلىقىدىن ئىبارەت پاكىتقىمۇ ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. پۈتۈن تىرەپ تۇرالمايدۇ.

يۇقىرىدىكى قاراشلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، جۈملىنەكۇن ئەپەندىنىڭ تۇرالار بىلەن قاڭقىللارنى پەرقلىق دەپ قاراپ، ئۇلارنى ئىككى مىللەت دەپ ھۆكۈم قىلىشنىڭ «ئاساسى» تولۇق ئەمەس. ئۇنىڭ ئىچىدىكى بەزىلىرى ھەر خىل مۇمكىنچىلىكى بار جاۋابلارغا بولغان گۇمان ياكى تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن ماتېرىياللارغا بولغان خاتا چۈشەنچىلەر ئىدى. ئەلۋەتتە قاڭقىللار بىلەن تۇرالارنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى مەسىلىلەرنى، نۆۋەتتە تەتقىقاتتا پۈتۈنلەي ئايدىڭلاشقان ياسفۇچقا يەتتى دەپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. بىراق، بىزنىڭ قاڭقىللار بىلەن تۇرالارنى بىر مىللەتنىڭ ئاتىلىشى دەپ ھېسابلىشىمىز بىر قەدەر ئاساسى بار قاراش بولۇپ، ئەكسىچە قاراشلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۆز گۈپىنى يورغىلىتىشتىن خالى بولالمىغان.

4. گۇيفاڭ، دىڭلىڭ، قاڭقىل، تۇرالارنى مىللەت دەپ ئاتاشقا بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىق مەسىلىسى توغرىسىدا

يۇقىرىدىكى بايانلاردا بىز گۇيفاڭ، دىڭلىڭ، قاڭقىل، تۇرالارنى مىللەت دەپ ئاتىغانىدۇق. ئەمما ماركسىزملىق قاراشتىن ئالغاندا ئۇلارنى مىللەت دەپ ئاتاشقا بولامدۇ- يوق؟

مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخىدىكى گۇيفاڭ، دىڭلىڭ، قاڭقىل ۋە تۇرالارنى مىللەت دەپ ئاتاشقا بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىقىنى پەرقلەندۈرگەن ۋاقتىمىزدا، ستالىننىڭ «مىللەت ئادەملەرنىڭ تىل، تېررىتورىيە، ئىقتىسادىي تۇرمۇش ئومۇملۇقى ۋە مەدەنىيەت بىرلىكىدە ئىپادىلىنىدىغان روھى ھالەت تۈزۈلۈشى ئومۇملۇقى ئاساسىدا تارىخىي يوسۇندا شەكىللەنگەن مۇستەھكەم بىرلىكىدۇر» ㊱ دېگەن مەشھۇر ھۆكۈمنى شەرتسىز ھالدا ئۆزىمىزنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسىگە ئايلاندۇرۇشىمىز كېرەك. ئەمما شۇنىڭغىمۇ ئەھمىيەت بېرىشىمىز كېرەككى، ستالىننىڭ مىللەتنىڭ تۆت ئامىلى ھەققىدىكى يۇقىرىدىكى ھۆكۈمى، يېقىنقى زامان مىللىتىنىڭ يەنى بۇرژۇئازىيە مىللەتلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە قارىتىلغانىدى. ماركسىزم كلاسسىكلىرىمۇ كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىن ئاۋۋاللا مىللەتلەرنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە كۆپ قېتىم ئىپتىدائىي جەمئىيەت، قۇللۇق جەمئىيەت ۋە فېئوداللىق جەمئىيەتتىكى مىللەت ۋە مىللىي مەسىلىلەرنى ㊲ تىلغا ئالغانىدى. ستالىن ئۆزىنىڭ «مىللىي مەسىلە ۋە لېنىنىزم» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ كۆرسەتـ

كەلىدى: «تىل، تېررىتورىيە، مەدەنىيەت ئومۇملۇقى قاتارلىقلار ئاسماندىن چۈشكەن ئەمەس، بەلكى كاپىتالىزمدىن ئىلگىرىكى مەزگىللەردىلا پەيدىنپەى شەكىللەنگەن.» ㊳ ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىدە مىللەتنىڭ تۆت ئامىلى بىخ ھالەتتە ئىدى، قۇللۇق ۋە فېئوداللىق جەمئىيەتكە كەلگەندە، بۇ خىل بىخ ھالەت پەيدىنپەي تەرەققىي قىلىپ، نوتا بولۇپ ئۆسۈپ يېتىلگەنىدى. ئەلۋەتتە ئۇنى يېقىنقى زامان مىللىتى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىن ئاۋۋالقى مەزگىلدىكى مىللەتنىڭ تۆت ئامىلى يەنىلا پىشىپ يېتىلگەن، ئىنتايىن مۇقىم ھالەتتە ئەمەس ئىدى، ئەمما ئۇنىڭ بىخ، نوتا ھالەتتىكى مەۋجۇتلۇقى، مۇقەررەر ھالدا ئادەملەرنىڭ ئومۇملۇقى ئارىسىدىكى مىللەتنىڭ پەرقىنى نامايان قىلىپ بەرگەنىدى. ماركس بىلەن ئېنگېلس مانا مۇشۇ مەنە جەھەتتىن كاپىتالىزمدىن ئاۋۋالقى مەزگىلدىكى مىللەت ھەقىدە توختىلىپ ئۆتكەنىدى، شۇڭا بىز مەملىكىتىمىزدىكى قەدىمكى مىللەتلەرنى تەتقىق قىلغان ۋە پەرقلەندۈرگەن ۋاقتىمىزدا، شۇنداق پوزىتسىيە تۇتۇشىمىز كېرەككى: «ھەرگىزمۇ كاپىتالىزم دەۋرىدە شەكىللەنگەن مىللەتنىڭ ئالاھىدىلىكىنى دوگما قىلىپ، مىللەتنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئۆلچىمى قىلىۋالماسلىقىمىز ھەم بۇ ئالاھىدىلىكلەرنى تەتقىقاتتىكى يېتەكچى قىلىۋالماسلىقىمىز كېرەك.» ㊴

يىن، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۇيفاڭلار خەن، ۋېي دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللاردىن سۇي سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۇرالارغىچە تەخمىنەن ئىككى مىڭ يىللىق مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى. بۇ ئىككى مىڭ يىللىق ئۇزاق دەۋر ئىچىدە، بۇ مىللەتنىڭ بەزى ئۇرۇق - قەبىلىلىرى داۋاملىق بۆلۈنۈپ چىقىپ، قوشنا رايونلاردىكى باشقا مىللەتلەرگە قوشۇلدى ۋە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتتى

(مەسىلەن، قاڭقىللارنىڭ خاككاس، ئېلفان قاتارلىق ئۇرۇقلىرى توغبات-سىيانپىلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن،دى ئۇرۇقى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن خەنزۇلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن، مۇشۇ كىتابنىڭ IV، V بابلىرىغا قارالسۇن)؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە باشقا مىللەتلەرنىڭ بەزى ئۇرۇق قەبىلىلىرىمۇ ئۈزلۈكسىز ھالدا بۇ مىللەتكە قوشۇلغان (مەسىلەن، ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى دىڭلىڭلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن، مۇشۇ كىتابنىڭ IV بابىغا قارالسۇن)، نەتىجىدە بۇ ئۇلارنىڭ تىل، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، ئۆرپ - ئادەت قاتارلىق جەھەتلىرىدە ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلغانىدى. لېكىن ئۇلاردا قانداق زور ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ مىللەتنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى باشتىن - ئاياغ مەۋجۇت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى باشتىن - ئاخىر تومۇرداش بولۇپ كەلگەنىدى. گۇيفاڭ، دىڭلىڭ، قاڭقىل، تۇرالار ھەر قايسىسى ئۆزلىرىنىڭ تۇرۇۋاتقان دەۋرىدە، ھەممىسىنىڭ باشقا مىللەتلەردىن پەرقلىنىدىغان ئورتاق مىللەت بىرلىكى بار ئىدى.

شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۇيفاڭلار دەسلەپتە مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى رايونلىرىدا ئولتۇراقلاشقانىدى، كېيىن شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى قۇلدارلىرىنىڭ ئۇلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۈزلۈكسىز جازا يۈرۈشلىرى تۈپەيلىدىن، ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى چۆللۈكنىڭشىمالىغا، يەنە بىر تارمىقى شەرققە كۆچۈپ شەنشىنىڭ گاۋيۇەن ئەتراپىغا يېتىپ بارغانىدى. چۆللۈكنىڭشىمالىغا كۆچۈپ بارغان تارماقتىكىلەر غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە دىڭلىڭلار دەپ ئاتالدى. شەنشىنىڭ گاۋيۇەن ئەتراپىغا كۆچۈپ بارغان تارماقتىكىلەر يېغىلىق دەۋرىدە خۇاشيا مىللىتىگە قوشۇلۇپ كەتتى. ㊵ گۇيفاڭلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان جايلىرىدا قانداق

ئۆزگىرىشنىڭ يۈز بېرىشىدىن قەتئىينەزەر، گۈيغاڭلارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرى بەزىدە چۆللۈكنىڭ شىمالىدا، بەزىدە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلاردا تېررىتورىيە ئومۇملۇقىنىڭ بولغانلىقى ئىنتايىن ئېنىق ئىدى. گۈيغاڭلارنىڭ ئۇرۇق، قوۋملىرىنىڭ قانداق تىلنى قوللانغانلىقى هازىرغىچە ئېنىق ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولغان تېلىلار تىۈرك تىلىدا سۆزلەشكەنىدى، بۇنىڭغا ئاساسەن بىز گۈيغاڭلارمۇ تۈرك تىلىنى قوللانغان بولۇشى مۇمكىن دەپ قىياس قىلىمىز. گۈيغاڭ «گۈي» جەمەتىدىكى هەر قايسى ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ قانداشلىقىنى ئاساسىي بىرلىك قىلغان ئۇرۇقلارنىڭ ئورتاق بىرلىكى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇرۇق قەبىلىلەردە تىل، ئىقتىسادىي تۈرمۇش ئومۇملۇقىنىڭ بولىدىغانلىقىنى سۆزلەپ ئولتۇرۇش هاجەتسىز. ئۇلاردا يەنە ئورتاق ئەجداد ئېتىقادى بىلەن ياۋا توخۇغا بولغان توتېم ئېتىقادىمۇ بار ئىدى. ئۇلار تۇڤاك، گوڭفاك قاتارلىقلار بىلەن بىرگە شياڭ سۇلالىسى پادىشاهلىقىنىڭ غەربىي شىمال تەرەپلىرىدە ئولتۇراقلاشقانىدى، ئەمما شاڭ سۇلالىسىدىكىلەر ئۇلار بىلەن تۇڤاك، گوڭفاك قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇۋەتمىگەنىدى. بىز چىغىناق - سۆڭەك پۈتۈكتىكى پالىنامىلەردىن شياڭ سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ هامان ئۇلار بىلەن تۇڤاك، گۇڭفاك قاتارلىقلاردىن پەرقلەنىدۇرگەنلىكىنى كۆرىمىز. قىسقىسى، گۈيغاڭ تېررىتورىيە، تىل، ئىقتىسادۇەمەدەنىيەت، ئۆرپ - ئادەت جەهەتلەرنىڭ هەممىسىدە ئالاهىدىلىككە ئىگە مىللەتنىڭ ئورتاق بىرلىكىدۇر.

غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسىدەۋرىدە دىڭلىڭلارجەنۇبىي سىبىرىيىدە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، جەنۇبىي سىبىرىيە بۇ مەزگىلدىكى دىڭلىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنىڭ ئومۇمىي تېررىتورىيىسى ئىدى. دىڭلىڭلارنىڭ تىل، ئۆرپ - ئادەت قاتارلىق

جەھەتلەردىكى ئەھۋالىغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار كەمچىل بولغاچقا، بۇ ھەقتە بىز ھېچنېمە بىلمەيمىز. دېڭىلىڭلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى بولغان شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللار بىلەن ھونلارنىڭ ئايرىم قوۋملىرىنىڭ مۇڭغۇل دالاسىدىكى نەچچە يۈز يىللىق قوشۇلۇشىدا، ئەينى ۋاقىتتا ئىككىسى (يەنى قاڭقىل قوۋملىرى بىلەن ھونلارنىڭ بايىرغىت قەبىلىسى)نىڭ تىلىدا يەنىلا «ئازراق پەرق بار ئىدى.» غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بولسا ئىككىسىنىڭ «تىلىدىكى پەرق زورايدى.» ئىلىم ساھەسىدىكىلەر ئادەتتە ھونلارنى مۇڭغۇل تىلىدا سۆزلىشەتتى، دەپ قارايدۇ. دېڭىلىڭلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى بولغان تۈرالارنىڭ تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغانلىقىدىن ئالغاندا، غەربىي ۋەشەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى دېڭىلىڭلار ئەلۋەتتە تۈركىي تىلىدا سۆزلىشەتتى. دېڭىلىڭلار بىلەن ھونلارنىڭ سۆزلەيدىغىنى بىر - بىرىگە پۈتۈنلەي ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل تىل ئىدى. ھون دۆلىتىنىڭ دەۋرىدە، مەيلى ھونلار بولسۇن ياكى دېڭىلىڭلارنىڭ ئۆزلىرى بولسۇن، دېڭىلىڭلار باشتىن - ئاياغ ئورتاق بىر مىللەت بىرلىكى بويىچە مەۋجۇت بولغان ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئىدى. دېڭىلىڭلارنىڭ ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىغان ئۇچ قېتىملىق كەڭ - كۆلەملىك قوزغىلىڭىدىن قارىغاندا، دېڭىلىڭلاردا «مەدەنىيەت بىرلىكىدە ئىپادىلىنىدىغان روھى ھالەت تۈزۈلۈش ئومۇملۇقى» شەكسىز مەۋجۇت ئىدى، يەنى ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ ھونلارغا قارىمۇقارشى بولغان ئورتاق مىللەت بىرلىكىگە مەنسۇپلۇقىنى ھېس قىلغان. ھەممىسى ھون دۆلىتىنىڭ زۇلمىغا ئۇچرىغاچقا، ئۇلاردا ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇش، مۇستەقىل تەرەققىي قىلىشنى قولغا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت روھى ھالەت ئومۇملۇقى بار ئىدى. مانا مۇشۇنداق پۈتۈن مىللەتنىڭ روھى

هالەت تۇزۇلۇش ئومۇملۇقىنىڭ رولى بىلەن، دىڭلىڭ قوۋمـ
لىرى ئاندىن قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بولۇپ ئۇيۇشقان ھەمدە
ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى مىللىي كۈلەمگە ئىگە
ئۇرۇشلارنى ئۇزلۇكسىز ئېلىپ بارغاندى (مۇشۇ كىتابنىڭ
I بابىغا قارالسۇن). دېمەك، دىڭلىڭلارنىڭ ئورتاق بىر مىل
لەت بىرلىكى ئىكەنلىكى شۇبھىسىز.

شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللار، دەسلەپتە ئاساسەن
موڭغۇل دالاسى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي
قىسمىدا ئولتۇراقلاشقانىدى؛ جورجان خانلىقىنىڭ
ھۆكۈمرانلىقى ۋە جورجانلار بىلەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ
ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلار قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن،
بىر قىسمى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ
چېگرىسى ئىچىگە كۆچكەن، بىر قىسمى غەربكە كۆچۈپ
ھازىرقى جۇڭغارىيەئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىغابارغان، يەنە ئاز بىر
قىسمى غەربكە كۆچۈپ پامىرنىڭ غەربىي قىسمىغا بارغان
بولۇشى مۇمكىن. بۇ خىل ئولتۇراقلىشىش جەھەتتىكى ئىنتايىن
تارقاق ھالەت، ئەلۋەتتە بىر قىسىم قاڭقىللارنىڭ كېيىنكى
مەزگىلدىكى بۆلۈنۈشى، باشقا مىللەتلەرگە قوشۇلۇش ئۈچۈن
شارائىت يارىتىپ بەرگەنىدى، ئەمما مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشى
بىلەن ئاسسىمىلياتسىيىسى بىردەمدىلا ئىشقا ئاشمايىتتى. ئولتۇراق
لىشىشتىكى تارقاقلىق ھەرگىزمۇ نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان
بىر جايدا شەكىللەنگەن تىل، ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق
جەھەتلەردىكى ئومۇملۇقنى بىراقلا يوقىتالمايتتى، قاڭقىللارنىڭ
تىلىنى، جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى ئالىملار بىردەك تۈركىي
تىل دەپ قارايدۇ، مەسىلەن، ياپونىيىلىك ئالىم شىراتورى
كۈراكىچى قاڭقىللارنىڭ باشلىقى ئاپۇرغۇرنىڭ «كۆل بىلگە»
(ئۇلۇق) Ulu تىلدىكى تۈركىي (侯娄匐勒) دېگەن نامىنى
Beglik (بەگلىك) دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى㊷ دەپ

قارايدۇ. ئېلىمىزنىڭ ئالىمى سېھىن جوڭمىيەن ئەپەندىمۇ بۇ خىل قاراشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە: قاڭقىللارنى «ھونلارنىڭ تىلى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان، بەزى جەھەتتىن ئازراق پەرق قىلىدىغان» بىر خىل تىلدا سۆزلىشەتتى دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ يەردىكى ھونلارنىڭ تىلى شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە قاڭقىللار بىلەن قوشنا ئولتۇراقلاشقان ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى (مەسىلەن، بايىرغۇ قەبىلىسى) نىڭ تىلىنى كۆرسىتەتتى. قاڭقىللار ھون دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى ۋە توغبات سىيانپىلىرى بىلەن مىللىي قوشۇلۇشۇۋە ئاسسىمىلياتسىيە جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەن (مۇشۇ كىتابنىڭ IV بابىغا قارالسۇن). گەرچە ئۇلارنىڭ تىلىغا ھون تىلى (موڭغۇل تىل گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ) دىكى نۇرغۇنلىغان سۆزلەر بىلەن سىيانپى تىلى (تۇڭغۇس تىل گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ) دىكى سۆزلەر قوبۇل قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما ئاساسىي تىل قۇرۇلمىسىدا ئۆزگىرىش يۈز بەرمىگەچكە، داۋاملىق تۈركىي تىلدا سۆزلەشكەنىدى. قاڭقىللارنىڭ دەۋرىدە، ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى قاڭقىللارغا كۆپلەپ قوشۇلۇپ كەتكەنىدى، شۇڭا قەدىمكى ھون تىلىدىكى بەزى سۆزلەر قاڭقىللار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىشتىن تاشقىرى، قالغانلىرى پەيدىنپەي ئىستېمالدىن قېپقالغانىدى. «ھونلارنىڭ تىلى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان، بەزى جەھەتتىن ئازراق پەرق قىلىدىغان» دېگەن سۆز قاڭقىللارنىڭ تىلى بىلەن ھونلارنىڭ بايىرغۇ قەبىلىسىنىڭ تىلىنى سېلىشتۇرۇشقا قارىتىلغانىدى، بۇنى تەتقىقىسىگە ئۆرۈپ ھونلارنىڭ بايىرغۇ قەبىلىسىنىڭ تىلى «قاڭقىللارنىڭ تىلى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، بەزى جەھەتتىن ئازراق پەرق قىلىدۇ» دەپ ئېيتىشقىمۇ بولىدۇ. شۇڭا بىز شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى موڭغۇل دالاسىدىكى ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنى

قاڭقللار بىلەن ئازراق پەرق قىلمىدىغان تىلدا سۆزلىشەتتى، ئىككىسىنىڭ پەرقى ئىنتايىن زور دەرىجىدە تۈركىي تىلىنىڭ ئاچقى قىسمىدىكى شېۋىلەرنىڭ پەرقىگە ئوخشاپ كەتكەن دەپ ئېيتالايمىز. قاڭقللارنىڭ ئىقتىسادى گەرچە ئەينى ۋاقىتتىكى موڭغۇل دالاسىدىكى جورجان قاتارلىق مىللەتلەرنىڭكىگە ئوخشاش، كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىقتىساد بولسىمۇ، ئەمما «چاقى ئېگىز، گۈگۈسۇنى كۆپ» ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلىتىش، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشىدىكى ئالاھىدىلىكى ئىدى. ئۇلارنىڭ توي ـ تۆكۈن، دەپنە ـ مۇراسىم قاتارلىق ئۆرپ ـ ئادەتلىرىدە يەنە نۇرغۇنلىغان ئۆزگىچە تەرەپلەر بار ئىدى (مۇشۇ كىتابنىڭ VI بابىغا قارالسۇن). قاڭقللار كۆچ لۈك مىللىي ئاڭغا ئىگە بولۇپ، گەرچە ئۇلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان نۇرۇنلىرى كېيىنچە ئىنتايىن تارقاق بولۇپ ئۆزگىرىپ، ھەم جورجانلار بىلەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەرىپىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارغا قاراشلىق ئۇرۇق، قەبىلىلەر، قانچىلىك يىراقلىقتا ئايرىلىپ تۇرۇشتىن قەتئىينەزەر، ھەممىسى ئۆزلىرىنى چىللار دەپ ئاتىغانىدى. يات مىللەتلەرگە قارشى كۈرەش جەريانىدا، قاڭقللار ھامان بىردەك ئىتتىپاقلاشقانىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى قاڭقالارنىڭ باشقا مىللەتلەردىن پەرقلىنىدىغان ئورتاق بىر مىللەت بىرلىكى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى تۈرالارنى مىللەت دەپ ئاتاشقا بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىق مەسىلىسى توغرىسىدا، ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا تېگىشلىك ئىككى مەسىلە بار: بىرىنچى، تۈرالار بىلەن تۈركلەر بىر مىللەتمۇ ياكى ئايرىم مىللەتمۇ؟ ئىككىنچى، تۈرالار مىللەتنىڭ خاس نامىمۇ ياكى نۇرغۇنلىغان مىلسلەتتىن ئۆز ئىچىگە ئالغان «ئورتاقلىق نامىمۇ؟»

بىرىنچى مەسىلە يەنى تۇرالار بىلەن تۈركلەرنىڭ مۇناسىۋەت مەسىلىسى، جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئىلىم ساھەسىدە ئېختىلاپلار بىرقەدەر كۆپ، ھازىرغا قەدەر قانائەتلەنگۈدەك جاۋاب بېرىلگەن مەسىلە ئەمەس.

«سۇينامە، تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە تۇرالارنىڭ 40 تىن ئارتۇق قەبىلىسى باردەپ خاتىرىلەنگەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇدىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە تۇرالارنىڭ 15 قەبىلىسى بار ئىدى. جىنگۇەن يىللىرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە «توققۇز تۇرالار» بار دېيىلىپ، توققۇز تۇرالار يەنە «توققۇزدىلار» دەپمۇ ئاتالغانىدى. ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا «توققۇز ئوغۇز» دېگەن سۆز ئۇچرايدۇ. ئېلىمىز ئالىمى سېن جوڭمىيەن بىلەن ياپونىيىلىك ئالىم ئوناگاۋاخىدېمى توققۇز ئوغۇزلار بىلەن توققۇز تۇرالارنىڭ ھەممىسىنى توققۇز ئوغۇزلار دەپ ھىسابلايدۇ(44). ئۇنىڭدىن باشقا «تۈركچە ئۇيغۇر تۆھپىدار بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا «سەككىز ئوغۇز(45)» دېگەن نام، يەنەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى بارسىق دەرياسىنىڭ قىرغىقىدىن تېپىلغان مەڭگۈ تاشتا «ئالتە ئوغۇز» دېگەن نام ئۇچرايدۇ(46). سەككىز ئوغۇز، ئالتە ئوغۇز دېگەن ناملار، سەككىز تۇرا، ئالتە تۇرا دېگەن سۆزلەر بىلەن ئوخشاش بولۇشى كېرەك، ئەمما خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا سەككىز، ئالتە تۇرا دېگەن مۇنداق نام ئۇچرىمايدۇ.

تۇرا دېگەن نامنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى غەربنىڭ خەنزۇشۇناسلىرىدىن چاۋاننىس (Chavannes)، تومسۇن (V.Thomsen) قاتارلىقلار Tolis نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ قارايدۇ. ئېلىمىز ئالىمى سېن جوڭمىيەن ئەپەندى 1937 - يىلى ئېلان قىلغان «تۈركچە كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشىغا مۇقەددىمە» ناملىق ماقالىسىدە كۆپ تەرەپلىمە ماتېرىياللارنى نەقىل ئېلىش ئارقىلىق، «تۆلۈس» دېگەن نامنىڭ ئېلىمىزنىڭ سۇي،

تاغا سۇلالىلىرىنىڭ تارىخلىرىدا دائىم ئۇچرايدىغان تازدۇ بىلەن بىرلىكتە تىلغا ئېلىنىدىغان «تولشاد» دېگەن سۆز ئىككەنلىكىنى ئىسپاتلىغان، ئۇ «تولشادنىڭ تولۇق نامى تۆلۈس بولۇشى كېرەك، يەنى Tölis نى تولۇق تەرجىمە قىلغاندا، شەرقىي (شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىنى كۆرسىتىدۇ) مەمۇرىي رايونىنىڭ باشلىقى دېگەنلىك بولىدۇ»[47] دېگەنىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن 1940 - يىلى ياپونىيىلىك ئالىم ئۇناگاۋاخىدېمى «تۇرالار توغرىسىدا مۇھاكىمە» ناملىق ماقالىسىدە Tölis نى «مىللەت نامى سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى رايون نامى سۈپىتىدە چۈشەندۈرۈش كېرەك» دەپ ھېسابلىغانىدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن «تۇرا» نى Tölis نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ قاراشنىڭ خاتا قاراش ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى.

ياپونىيىلىك يەزى خەنزۇشۇناسلار تۇرالار بىلەن تۈركلەرنى بىر قىسىم، «تۇرا» نى يەنى تۈرك دېمەكتۇر دەپ قارايدۇ. «突厥» دېگەن خەت ئۇرقۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا «Türk» دەپ يېزىلغان، غەرب خەنزۇ شۇناسلىرىنىڭ ھەممىسى خەنزۇچىدىكى «突厥» دېگەن خەتنى «Türk» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ خىل قاراش ئاساسەن مۇقىملىشىپ قالدى. مىلادى 1915 - يىلى پېللىئوت «خەنزۇچىدىكى تۈرك دېگەن نامنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ھەققىدە» ناملىق ماقالىسىدە، تۈرك دېگەن سۆزنى «Türk» نىڭ موڭغۇل تىلىدىكى كۆپلۈك شەكلى بولغان «Türküt» نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى، بۇ سۆز موڭغۇل تىلىدا سۆزلىشىدىغان جورجانلار جورجان خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، غەربىي ۋېي خانلىقىغا قېچىپ بارغانىدا خەنزۇلار رايونىغا تارقالغان دەپ قارىغانىدى[48]. ياپونىيىلىك ئالىم خانىداتورۇ ئۆزىنىڭ تۇرالار بىلەن تۈركلەر بىر قوۋم دېگەن قارىشىنى

ئاساس قىلىپ، تۇرا تۈرك دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ قارايدۇ. شۇنا ئۇ ئوناگاۋاخىدېمىنىڭ قارىشىغا قارىتا «تارىخشۇناسلار تۇرا دېگەن سۆزنى ‹Türk› نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى، تۈرك موڭغۇل تىلىدىكى كۆپلۈك شەكلى ‹Türküt› نىڭ يازما شەكلى دەپ ھېسابلايدۇ. گەرچە ئۇنىڭ بىرلىك ۋە كۈپلۈك شەكلىدە پەرق بولسىمۇ، تۇرا بىلەن تۈرك دېگەن سۆزنىڭ ھەر ئىككىلىسى ‹Türk› دېگەن نامدىن كەلگەن[49]» دېگەنىدى. ئېلىمىز ئالىمى ماچاڭشۇ «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقى» دېگەن ئەسىرىدىمۇ «تۇرا دېگەن نامنىڭ ئەسلى ئاھاڭى تۈرك بولۇپ، 突厥 نىڭ ئەسلى ئاھاڭى بىلەن ئوخشاش. ھالبۇكى تۇرا دېگەننى كەڭ مەنىدىكى تۈرك دېگەن نام دەپ قاراشقا بولىدۇ»[50] دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۇ تۇرالار تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا تۈرك دېمەكتۇر دېگەن قاراشتۇر.

يەنە بىر خىل قاراشمۇ بار بولۇپ، ئۇنى ئاساسلىقى بەزى غەرب خەنزۇشۇناسلىرى تەشەببۇس قىلىدۇ، ئۇلارمۇ تۇرالار بىلەن تۈركلەرنى بىر مىللەت دەپ قارىسىمۇ، ئەمما «ئوغۇزلار VI ئەسىردە جۇڭگودىن قارا دېڭىزغىچە بولغان جايلاردا، بىر كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئېلىدە ياشىغان ئۇلۇغ مىللەتنىڭ ئومۇمىي نامىدەك قىلىدۇ»[51] دەپ ھېسابلايدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇ تۈرك خانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى «ئومۇمىي ئۇلۇغ خەلق» يەنى تۈركلەر بىلەن تۇرالارنىڭ ھەممىسى ئوغۇزلار (يەنى تۇرالار) غا مەنسۇپ دېگەنلىكتۇر. بۇ قاراشقا ئاساسەن، ئۇلار «تۈركچە مەڭگۈ تاشلاردىكى تۈرك دېگەن سۆزنى ئىرقىي مەنىسى بار دېگەندىن كۆرە، سىياسىي مەنىگە ئىگە دېگەن تۈزۈك»[52] دەپ ھېسابلىغانىدى. ئۇلارنىڭ نەزەرىچە «ئوغۇز مىللەت نامى، تۈرك ئوغۇزلىرى قۇرغان كۆچمەن چارۋىچىلار دۆلىتىنىڭ نامى يەنى سىياسىي جەھەتتىكى نام ئىدى.»[53] بۇ شەرق ئالىملىرى

نىڭ تۇرالارنى تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا تۈركلەردۇر دېگەن قارىشىنىڭ ئەكسى بولۇپ، بۇمۇ بىر خىل تۈركلەر تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا تۇرا (ئوغۇز) لاردۇر دېگەن قاراشتۇر.

يۇقىرىدىكى ئىككى خىل قاراش بىر ـ بىرىگە ئوخشاشمىسىمۇ ماھىيەتتە بىر بولۇپ، يەنى ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى تېلىلار بىلەن تۈركلەرنى بىر مىللەت دەپ قارايدۇ. بۇ مىللەتنىڭ نامى تۈركمىدى؟ ياكى ئوغۇز (تۇرا) مىدى؟ دېگەن مەسىلىگە كەلسەك بۇ ئانچە مۇھىم ئەمەس. مەسىلەن، تۇرا تۈرك دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دېگەن قاراشنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئوناگاۋاخىدېمى مۇنداق دەيدۇ: «قىياسىمچە، ئاشىنا (تۈركلەرنىڭ قاغانلىرىنىڭ فامىلىسى) ئۇرۇقىنىڭ مەنبەسىمۇ تۇرالارغا مەنسۇپ بولۇشى كېرەك.»(٤) ھالبۇكى، تۈرك ئوغۇزلارنىڭ قۇرغان دۆلەتلىرىنىڭ نامى دېگەن قاراشنى تەشەببۇس قىلىدىغان بارتولد (Barthold) «ئوغۇزلارنىڭ تۈركلەر ئىكەنلىكىدە گۇمان يوق»(٥) دەپ قارايدۇ. تارىخشۇناسلار تۇرالار بىلەن تۈركلەرنىڭ تۈركىي تىلى گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپلۇقىنى ئاللىبۇرۇن مۇقىملاشتۇرغاچقا، كۆپ ھاللاردا ئۇلار تۇرالار بىلەن تۈركلەرنى ئاساسەن تۈرك دەپ ھېسابلاۋاتىدۇ.

تۇرالار تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا تۈركلەردۇر دەپ قاراپ، ئۇلارنى تۈركلەردىن ئۆزگىچە بىر مىللەت دەپ قارالماسلىقتا، مېنىڭچە ئاساسلىقى ئۇرقۇن مەڭگۈ تاشلىرىدىكى تۆۋەندىكى ئىككى جۈملىگە ئاساسلىنىلغان: «تۈركچە كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى» نىڭ شىمالىي يۈزىدىكى تۆتىنچى قۇرىدا «توققۇز ئوغۇزلار ئەسلىدە ئۆز خەلقىم ئىدى، جاھان قالايمىقانلاشقانلىقى ئۈچۈن، (بىز بىلەن) دۈشمەنلەشتى» دېيىلگەن؛ «تۈركچە بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» نىڭ شەرقىي

يۇزىدىكى 29 - قۇردا: «توققۇز ئوغۇزلار مېنىڭ ئۆز جەلقىم ئىدى، جاھان قالايمىقانلىشىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ۋە ئىچىدە ئاداۋەت ساقلاپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن بىزگە دۈشمەن بولدى»(11) دېيىلگەن. مەڭگۈ تاشتا تەخمىنەن مىلادى 715 - يىلى توققۇز ئوغۇزلار تۈركلەرنىڭ بەگچور قاغانىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى، ئىككىنچى يىلى بەگچورنىڭ ئىسيانچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىگە ئائىت ئەھۋاللار سۆزلەنگەن. بىلگە قاغان بەگچورنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغان تۈرك قاغانى ئىدى. مەڭگۈ تاش تېكىستىدىن ئېلىنغان بۇ ئىككى جۈملە سۆز بىلگە قاغاننىڭ ئۆز سۆزى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئەمەلىي خاتىرە دەپ ئىشىنىشكە بولىدۇ. بىلگە قاغان ئوغۇزلار بىلەن تۈركلەرنى بىر قەۋم دەپ قارىپ، ئوغۇزلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىنى جاھاننىڭ قالايمىقانلىشىشى دەپ ھېسابلىغان. ئوغۇزلار بىلەن تۈركلەر راستتىنلا بىر قەۋمۇ؟ بىلگە قاغانىنىڭ ئوغۇزلار بىلەن تۈركلەر بىر قەۋم دېگەن قارىشىنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟

تۈرالار بىلەن تۈركلەر ھەرگىزمۇ بىر قەۋم ئەمەس. بىرىنچىدىن، تۈرالار بىلەن تۈركلەرنىڭ ياشىغان ئورۇنلىرى ئوخشاش ئەمەس. «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە جورجان خانلىقى دەۋرىدە تۈركلەر «ئالتۇن تاغنىڭ كۈنگەيىدە تەرىپىدە»، «قوچۇنىڭ شىمالىدىكى تاغدا» دېيىلگەن. («سۇيىنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە «ئەسىرلەر بويى ئالتۇن تاغدا»، «قوچۇنىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغان» دېيىلگەن؛ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە «ئالتۇن تاغنىڭ كۈنگەيىدە تەرىپىدە»، «قوچۇنىڭ غەربىي شىمالىدا» دېيىلگەن. بۇ جاي شەرقىي تېيانشان تاغ تىزمىسى بىلەن ئالتاي تېغىنىڭ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ). ھالبۇكى ئەينى ۋاقىتتا تۈرالار (قاڭقىللار) ئالماسەن چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى

موڭغۇل دالاسىدا ئولتۇراقلاشقانىدى. قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغۇر قەبىلىسى غەربكە كۆچكەنىدىن كېيىن، تۈركلەرنىڭ زېمىنلىرى قاڭقىللارنىڭ زېمىنلىرى بىلەن قوشنا بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان ئورۇنلىرى بىر - بىرىگە ئوخشاشمايتتى. ئەكسىنچىدىن، تۈرالار بىلەن تۈركلەرنىڭ ھەر ئىككىسى تۈركىي تىلداسۆزلەشسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ شېۋىلىرى ئوخشاشمايتتى(57)؛ تىلنىڭ ئوخشاشلىقى ياكى ئوخشماسلىقى، مىللەتنى پەرقلەندۈرۈشتە كەم بولسا بولمايدىغان پايدىلىنىش ئۇلۇغمۇ بولسىمۇ، لېكىن بۇ مۇتلەق دەرىجىدە ئەھمىيەتكە ئىگە دېگەنلىك ئەمەس، چۈنكى تارىختا بولۇن ياكى ھازىر بولۇن بىر خىل تىلدا سۆزلىشىدىغانلارنىڭ باشقا - باشقا مىللەت ھېسابلانغانلىقىغا ئائىت مىسالىلار ناھايىتى كۆپ. ئۇچىنچىدىن، ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئالغاندا تۈركىلەرمۇ كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ تۇمۇر ئىرىتىش تېخنىكىسى ئەينى ۋاقىتتا ئالاھىدە تەرەققىي قىلغانىدى، ئۇلار جورجانلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغانىدىن كېيىن، جورجان ئاقسۆڭەكلىرى ئۇچۇن مەخسۇس تۇمۇرچىلىك قىلغاچقا، «بازغانچى قۇللار» دەپ ئاتالغانىدى. ھالبۇكى قاڭقىللار بولسا «ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىپ، سۇ ۋە ئوت - چۆپ قېتىلمىغان كۆچۈپ يۈرگەن»، ئاساسلىقى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانىدى، قول سانائەت جەھەتتە ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ياساشتىن ئىبارەت ياغاچچىلىق سانائىتى بىرقەدەر تەرەققىي قىلغانىدى، مەسىلەن، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تېيەنشىك ئىككىنچى يىلى (مىلادى 399 - يىلى) شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى قاڭقىللارغا جازا يۈرۈش قىلغانىدا، بىر قېتىمدىلا ئىككى تۇمەندىن ئارتۇق ئېگىز چاقلىق ھارۋىنى غەنىيمەت ئالغانىدى، «قاڭقىل» لارنىڭ مىللەت نامى ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى

ياساش ۋە تۈنى ئىشلىتىشتىن كەلگەنىدى. تۈركىلەر تۆمۈر تاۋلاش بىلەن، قاغقىللار ھارۋا ياساش بىلەن نام قازانغانىدى، روشەنكى بۇ ئىككىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى بىر - بىرىگە ئوخشاشمايتتى، تۈرك خانلىقىدىن كېيىن تۈركىلەرنىڭ تۆمۈر تاۋلاش سانائىتى بىلەن تۈرالارنىڭ ھارۋىچىلىق سانائىتىگە ئائىت باشقا مەلۇمات ۋە خاتىرە بولمىسىمۇ، ئەمما ئىككىسىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بۇنداق پەرقى يەنىلا مەۋجۇت بولغانىدى، يەنە كېلىپ تۈرالار بىلەن تۈركىلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتىدىمۇ خېلى زور پەرق بار ئىدى. تۈركىلەر كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغانىدى، «ئۇلار مۇۋاپىق بىر كۈننى تاللاپ، ئۆلگۈچىنىڭ مىڭەن ئېتى ۋە كىيىم - كېچەك لىرىنى ئېلىۋالغان ھەمدە ئۆلۈكنى كۆيدۈرۈپ كۈلىنى دەپنە قىلغان» («جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە»). ھالبۇكى تۈرالار بولسا جەسەتىنى كۆمۈپ دەپنە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغان، قاغقىللار «جەسەتىنى ئازگالغا تاشلاپ قويۇپ كۆممىگەن» («ۋېينامە. قاغقىللار ھەققىدە قىسسە»)، تۈرالار «ئۆلگۈچىنى كۆمۈپ دەپنە قىلىدۇ» («سۇينامە. تېلىلار ھەققىدە قىسسە»). قاغقىللار بىلەن تۈرالارنىڭ دەپنە قىلىش ئۇسۇلىدا پەرق بولسىمۇ، ئەمما كېيىنكىسى ئالدىنقىسىدىن تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئاساسەن كۆمۈپ دەپنە قىلغان، بۇ تۈركىلەرنىڭ «جەسەتىنى كۆيدۈرۈش» ئۇسۇلى بىلەن زادىلا ئوخشاشمايدۇ. ھەرقايسى دەۋرلەردىكى تارىخلارنىڭ «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» لىرىدە تۈركىلەرنىڭ تۇي - تۆكۈن ئادەتلىرى خاتىرىلەنمىگەنىدى. «سۇينامە. تۈرالار ھەققىدە قىسسە» دە تېلىلار بىلەن تۈركىلەرنىڭ تۇي - تۆكۈن جەھەتتىكى ئادەتلىرىنىڭ پەرقى ھەققىدە «(تۈرالاردا) ئەرلەر تۇي قىلغاندىن كېيىن ئايال تەرەپنىڭ ئۆيىگە بېرىپ تۇرىدۇ، پەرزەنتلىك بولغاندىن كېيىن ئۆز ئۆيىگە قايتىپ كېلىدۇ»

دېيىلگەن. توي - تۆكۈن، دەپنە مۇراسىم ئادەتلىرى. مىللەت نىڭ روھىي ھالەت تۈزۈلۈش ئومۇملۇقىدىكى مۇھىم مەزمۇن، ئۇ ھەرقانداق بىرەر مىللەتنىڭ تارىخىدا بىرقەدەر مۇھىم بولغاچقا، ئەزەلدىن مىللەتنى پەرقلەندۈرۈشتىكى مۇھىم ئاساس بولۇپ كەلگەنىدى، مىللەتشۇناسلار بىزگە مىللەت تۈقۈمى يەنى ئورتاق بىرلىكتىكى ئەزالارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆزلىرىنى بۇنداق روھىي ھالەت ئومۇملۇقىغا مەنسۇپ دەپ ھېس قىلىشى، «مەدەنىيەت ئومۇملۇقىدا ئىپادىلىنىدىغان روھىي ھالەت تۈزۈلۈش ئومۇملۇقى» دىن ئىبارەت بۇ مىللەت ئامىلىنىڭ يادروسى دەيدۇ. تۇرالار كۆچلۈك مىللەت تۈقۈمىغا ئگە، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى تۇرا دېگەن مىللەت نامى بار. ئۇلار مەيلى چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئولتۇراق لاشقاندا بولسۇن ياكى يىراقتىكى كۆكئارتنىڭ غەربىدە ئولتۇراقلاشقاندا بولسۇن، ئۆزلىرىنى يەنىلا تۇرا دەپ ئاتىغانىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنى يەنىلا تۇرا دەپ ئاتىغانلىقىنى خارلانغانلىق دەپ ھېسابلىمىغان، مەسىلەن، تۇرالارنىڭ سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ باشلىقى يانۇن قاغان دەپ ئاتىلىپ 10 يىلدىن كېيىنمۇ ئۆزىنى يەنىلا «مەن تۇرا قوۋمىدىن» («يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ كېيىنكى قىسمى) دېگەنىدى. سۇي، تاڭ سۇلالىسىدىكىلەرمۇ ئۇلارنى تۇرا دەپ ئاتىغان. «سۇينامە» بىلەن «كونا تاڭنامە» دە ئۇلار ئۇچۇن تۇرالار قىسسىنى تۇرغۇزۇلغانىدى. سۇي، تاڭ سۇلالىلىرىنىڭ تارىخ كىتابلىرىدا تۇرا «تېلى» دەپ، تۇركىنى «تۇرك» دەپ، ئىككىسىنى ناھايىتى ئېنىق ئايرىپ، تۇرالارنى تۇرك دەپ، تۇركلەرنى تۇرا دەپ زادىلا ئارىلاشتۇرۇۋەتمىگەنىدى. ياپونىيىلىك خەنزۇشۇناسلارنىڭ تۇرالار تېگى - تەكتىدىن تۇركلەردۇر دەپ، نام جەھەتتە تۇرالار بىلەن تۇركلەرنى بىر - بىرىگە ئارىلاشتۇرۇۋېتىشىنىڭ تارىخىي كىتابلاردا ھېچقانداق

ئاساسى يوق. سېن جوڭمىيەن ئەيەندى مۇنداق دەيدۇ: «ما چاڭشۇ ئەپەندى ئېيتقاندەك، ئىككىسى «Türk» دەپ تەرجىمە قىلىنسا ھەمدە بۇ ئىككى نام ئەينى ۋاقىتتا ئۇخشاش قوللىنىلغان بولسا، سۆزدە ئۇلارنى قانداق پەرقلەندۈرۈش تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدىغان ئىش بولۇپ قالىدۇ. بولۇپمۇ «突» خېتى لەۋ تاۋۇشى ئامىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، «铁» خېتى بولسا ئۇنىڭغا ئۇخشىمايدۇ، «铁» خېتىنىڭ ئوقۇلۇشىنى «Tür» دەپ تەڭلەشتۈرۈش شەكىل جەھەتتە زورۇققانلىق.» (ه شۇنىڭدەك تۈركنى ئوغۇزلار قۇرغان دۆلەتنىڭ نامى دەپ قاراشنىڭمۇ ئاساسى كەمچىل. چۈنكى مىلادى 630 - يىلى شەرقىي تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن جەنۇبقا كۆچۈپ بېرىپ، تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان تۈركلەرنىڭ 10 تۈمەندىن ئارتۇق ئادىمى ئۆزلىرىنى ئوغۇز دېمەي، يەنىلا تۈرك دەپ ئاتىغان (تاڭ سۇلالىسىمۇ ئۇلارنى تۈرك دەپ ئاتىغان) ئىدى. قىسقىسى، تېلىلارنى تېگى - تەكتىدىن تۈركلەر دەپ، تۈركلەرنى تېگى - تەكتىدىن تۇرالار دەپ، ئۇلارنى نام جەھەتتە ئارىلاشتۇرۇۋېتىش، سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە پۈتۈلگەن تارىخىي كىتابلارغا پۈتۈنلەي زىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تۇرالار بىلەن تۈركلەرنىڭ مىللەت ئارا پايدا - زىيان توقۇنۇشى جورجان خانلىقى دەۋرىدىلا ئىپادىلەنگەنىدى. ئەينى ۋاقىتتا قاڭقىللار جورجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن چۆللۈكنىڭ شىمالى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا جورجان خانلىقى بىلەن كەسكىن كۈرەش ئېلىپ بارغانىدى. ھالبۇكى تۈركلەر بولسا «ئالتۇنتاغنىڭ كۈنگەي تەرىپىدە»، جورجان ئاقسۆڭەكلىرى ئۈچۈن تۆمۈر تاۋلاپ، «بازغانچى قۇللار» غا ئايلىنىپ، قاڭقىللارنىڭ جورجان خانلىقىغا قارشى كۈرىشىگە باشتىن - ئاياغ قاتناشمىدى. مىلادى 546 - يىلى (غەربىي ۋېي سۇلالىسى

پادىشاھى ژىندىنىڭ داتۇڭ 12 - يىلى) جۇڭغارىيە ئويماندا لىقىدىكى تۇرالار (يەنى قاڭقىللارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى) 50 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى شەرققە جورجانلارغا قارشى يۇرۇش قىلغاندا، تۇركلەرنىڭ باشلىقى تۇمەن قول ئاستىدىكىلىرىنى باشلاپ، ئۇلارغا زەربە بېرىپ، تۇرالارنى ئەل قىلىۋالغان، شۇنىڭدەك بۇ تۆھپىسى ئۈچۈن جورجان قاغانىغا «قۇدىلىشىش» تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان. تۈرك خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن تۈركلەر ھۆكۈمران مىللەت، تېلىلار ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى مىللەت بولغاچقا، پۈتكۈل تۈرك خانلىقى دەۋرىدە تۇرالار بىلەن تۈركلەر ئۈزلۈكسىز قارىمۇقارشى ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن. تۈركلەر ئىنتايىن شەپقەتسىز ۋاستىلەر ئارقىلىق تېلىلارنى تالان - تاراج قىلغان ۋە باستۇرغان. ھالبۇكى تېلىلار تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرەشنى بىر كۈنمۇ توختىتىپ قويمىغان (بۇ كىتابنىڭ XI—XIV بابلىرىدىن كۆرۈڭ). مىلادى 630 - ۋە 745 - يىلى ئالدىنقى ۋە كېيىنكى شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ يىمىرىلىشى بىلەن مۇنەققەز بولۇشنىڭ ئۆزى، تۇرا قوۋملىرىنىڭ قوزغىلىپ كۈرەش قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. تۇرالارنىڭ تۈركلەر بىلەن بولغان قارىمۇقارشىلىقى ۋە تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى، تۇرا قوۋملىرىنىڭ تۈركلەردىن كەلگەن مىللىي زۇلۇمنى ئورتاق ھېس قىلغانلىقىنى، ئۇلاردا زۇلۇمغا ئۇچراشتەك ئورتاق مىللىي تەقدىر بارلىقىنى، تۈرك لەرنىڭ مىللىي زۇلۇمدىن قۇتۇلۇشنىڭ تۇرا قوۋملىرىنىڭ ئورتاق ئارزۇسى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇلار تۇرا جەلقىنىڭ مىللىي ئېڭىدا ئەڭ مەركەزلىك ئىپادىلەنگەندى، يۇ نۇقتىنى سۆيۈ ۋە تاڭ سۇلالىسىدىن ئىبارەت ئىككى سۇلالىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىمۇ ئاھايىتى ئېنىق كۆرۈپ يەتكەچكە، ئۇلار تۈرك خانلىقىغا زەربە بېرىشتە، دائىم تۇرالارنىڭ تۈركلەرگە

قارشى كۆرىشنى قوللىغاندى. بولۇپمۇ تاڭ سۇلالىسى تۇرا قوۋملىرىنىڭ كۆرىشىگە ھەربىي يارەمنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆپ تەرەپلىمە يارەملەرنى بەرگەندى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن ئۇچىنچى يىلى (مىلادى 629 - يىلى) تۇرالارنىڭ سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ باشلىقى يانۇنىڭ سىرتاردۇش خانلىقىنى قۇرۇشى، تاڭ تەيزۇڭنىڭ زور كۈچ بىلەن مەدەت بەرگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى ئىدى، سىرتاردۇش خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ئالدىنقى شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ تېزلىكتە مۇنقەرز بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرگەندى. ئالدىنقى شەرقىي تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن تاڭ سۇلالىسى تۇرالار بىلەن تۈركلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئىككى مىللەت، ئۇلاردا ئوخشاشمىغان مىللىي مەنپەئەت بارلىقىنى چىقىش قىلىپ، ئۇلارغا قارىتا بۆلۈپ باشقۇرۇش سىياسىتىنى قوللانغاندى. ھەمىمگە مەلۇمكى، ئالدىنقى شەرقىي تۈرك خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، تۈركلەرنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ سىرتاردۇشلار باشچىلىقىدىكى تۇرا قوۋملىرى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنغان ۋە غەربىي يۇرتقا قېچىپ بارغانلىرىدىن باشقا، چۆللۇكنىڭ جەنۇبىغا كېلىپ تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغانلىرىدىن يەنە 10 تۈمەندىن ئارتۇق ئادەمى بار ئىدى. تاڭ سۇلالىسى ۋېن يەنبونىڭ تەكلىپى بويىچە چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدا تۈرك ئايماق - ۋىلايەتىنى تەسىس قىلىپ ئۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندى. بۇ ۋاقىتتا سىرتاردۇشلار باشچىلىقىدىكى تۇرا قوۋملىرى چۆللۇكنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلاشقاندى. تاڭ تەيزۇڭ يارلىق چۈشۈرۈپ «چۆللۇكنىڭ شىمالىنى سىرتاردۇشلار باشقۇرۇۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ جەنۇبىدا تۈركلەر تۇرۇۋاتىدۇ، ئۇلاردىن ئۆزئارا بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقانلىرى بولسا كەچۈرمەستىن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىش كېرەك» («يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسىم»نىڭ كېيىنكى قىسمى»)

دېگەندى. سىرتاردۇش خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن تاك سۇلالىسى چۆللۈكنىك شىمالىدىكى تۇرالارنىك زېمىنلىرىدا ئالتە ۋىلايەت، يەتتە ئايماق تەسىس قىلىپ، يەنىمۇ تۇتۇق مەھكىمىسى ئارقىلىق ئۇلارنى ئىدارە قىلغاندى. ھالبۇكى چۆللۈكنىك جەنۇبىدىكى تۇرك ئايماق-ۋىلايەتلىرى بولسا خانگاي تۇتۇق مەھكىمىسى ئارقىلىق ئىدارە قىلىنغاندى. بۇ خىلدىكى رايونلارغا بۆلۈپ باشقۇرۇش ۋەزىيىتى مىلادى 682 - يىلى قۇتلۇق بىلگە قايتا دۆلەت قۇرغان (يەنى كېيىنكى شەرقىي تۇرك خانلىقى) غا قەدەر داۋام قىلدى. ئەگەر ئىلىك قاغانىنىڭ دۆلتى مۇنقەرز بولغان ۋاقىتتىن باشلاپ ھېسابلىغاندا، تۇرا قوۋملىرى بىلەن تۇرك قوۋملىرىنىڭ چوڭ چۆللۈكنى پاسىل قىلىپ بۆلۈنۈپ ئولتۇراقلاشقان ۋاقتى 50 يىلدىن ئاشىدۇ. بۇنىڭدىن تاك سۇلالىسى دەۋرىدە تۇرالار بىلەن تۇركلەرنى ئايرىشنىڭ ناھايىتى ئېنىق بولغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. دەرۋەقە تاك سۇلالىسىنىڭ تۇرالار بىلەن تۇركلەرگە بۇنداق بۆلۈپ باشقۇرۇش سىياسىتىنى قوللىنىشتا، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا بىر - بىرىنى قوشۇۋېلىپ، موڭغۇل دالاسىدا تاك سۇلالىسىگە رەقىب بولىدىغان كۆچمەن چارۋىچى چوڭ دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش بولسىمۇ، ئەمما بۇ يەنە بىر تەرەپتىن، تۇرالار بىلەن تۇركلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان مىللىي ئاڭ ۋە مەنپەئەتكە ئىگە مىللەت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

نىھايەت، تۇرالار بىلەن تۇركلەر بىر مىللەت ئەمەس ئىكەن، نېمە ئۈچۈن بىلگە قاغان مەڭگۈتېشىدا قايتا - قايتا قىلىپ: «توققۇز ئوغۇزلار ئەسلى مېنىڭ ئۆز خەلقىم ئىدى» دېيىلىدۇ؟ «جۇنامە. تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن تۇرك لەرنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى رىۋايەت بىزنىڭ بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشىمىزنى يېپ ئۇچى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

«جۇنامە. تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» دە: «تۇركلەرنىڭ ئەجدادى سەك دۆلىتىدىن، يۇ دۆلەت ھونلارنىڭ شىمالىدا ئىدى»، دەسلەپكى ئەجدادىنىڭ ئىسمى ئىل نىشاچور، نىشاچوردىن تۆت ئوغۇل تۇغۇلۇپتۇ. «ئۇلاردىن بىرى ئاق ياۋا غازغا ئوزگىرىپ كېتىپتۇ، يىز ئوغۇلنىڭ دۆلىتى ئاباقان دەريا سى بىلەن كېيىم دەريا سىنىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ، نامى قىرغىز ئىكەن، يەنە بىر ئوغۇلنىڭ چۇاكىم دەريا سىنىڭ بويىدا بولۇپ، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى چۇاكىمىش تېغىنى ساقلايدىكەن»، «ئۇكلىرى بىرلىكتە چوڭ ئاكىسىنى ئۆزلىرىگە ھۆكۈمدار قىلىپ، ئۇنىڭغا تۇرك دەپ نام بېرىپتۇ. ئۇنىڭ ئىسمى «نارتۇغلاشاد ئىدى» دېيىلگەن، ما چاڭشۇ ئەپەندىنىڭ دەللىلىشىگە ئاساسلانغاندا، يۇقىرىقى دەريالار ھازىرقى جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى يەنسەي دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنلىرىدا ئىكەن. ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، نەقەل ئىلىنىڭ باياندىكى قىرغىزلارنى تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، يەنى «سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن ئاق تاغنىڭ ئەتراپىغا تارقالغان تۇرالارنىڭ خاككاس قەبىلىسى ئىدى. تۇرالارنىڭ خاككاس قەبىلىسى بىلەن تۇركلەر ئىل نىشاچورنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر. يۇ رىۋايەتتىن قارىغاندا، تۇرالار بىلەن تۇركلەردە ناھايىتى يىراق قەدىم زاماندا ئورتاق ئېتنىك مۇناسىۋەت بارىدەك قىلىدۇ. يۇ رىۋايەت تۇركلەر ئارىسىدىلا تارقالغان بولۇشى مۇمكىن (ھەرقايسى دەۋرلەردىكى تارىخىي كىتابلارنىڭ «تېلىلار ھەققىدە قىسسە» لىرىدە يۇ توغرىسىدا خاتىرە يوق). بىلكە قاغان ئېيتقان «ئۆز خەلقىم» دېگەن سۆز، ئورتاق ئەجدادى ئورتاق قانداشلىقنى كۆرسەتسە كېرەك، ئۇ يۇنداق ياكى ئۇنداق خىلدىكى رىۋايەتكە ئاساسلانغان بولۇشى مۇمكىن. يىلىش كېرەككى يىز دەۋاتقان مىللەت، مەركىزىلىق نەزەرىيىگە ئاساسەن، تارىختا شەكىللەنگەن ئورتاق تېررىتورىيە، ئورتاق

تىل، ئورتاق ئىقتىساد ۋە ئورتاق مەدەنىيى تۇرمۇش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئادەملەرنىڭ ئومۇمىي بىرلىكىگە قارىتا بېرىلگەن قاتتىق ئىلمىي مەنىگە ئىگە نامنى كۆرسىتىدۇ. بىلگە قاغاندا بۇنداق ئىلمىي مىللەت ئۇقۇمىنىڭ بولۇشى مۇمكىن، ئەمەس، شۇڭا بىز دەۋاتقان مىللەت بىلەن ئۇ ئېيتقان «قوۋم» نىڭ ھېچقانداق ئومۇملۇقى يوق. تۈركلەر بىلەن تۇرالار ناھايىتى يىراق قەدىم زاماندا مەنبەداش بولسىمۇ، ئەمما مىللەتلەرنىڭ تارىخىدا مەنبەداش مىللەتنىڭ بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتىشى يەنى قەدىمكى بىر مىللەت ناھايىتى مۇرەككەپ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، كېيىنچە ئىككى ياكى بىرقانچە مىللەتلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكىگە دائىر مىساللار ناھايىتى كۆپ. ئەگەر بىز سۇي، ئاڭ سۇلالىلىرىنىڭ كلاسسىك كىتابلىرىدىكى تۇرالار بىلەن تۈركلەرنى ئايرىم - ئايرىم مىللەتنىڭ ئورتاق بىرلىكى دەپ قارىغان مول ۋە قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە ماتېرىياللارغا سەل قاراپ، ئۇرقۇن مەڭگۈتاشلىرىدىكى مەنىسى گادىرماش بىرنەچچە جۈملىگە ئاساسلىنىپلا، ئۇلارنى بىر مىللەت دەپ ھۆكۈم قىلساق، ئۇنداقتا بۇ بەك بىر تەرەپلىمە بولۇپ قالمامدۇ؟ ئەلۋەتتە تۇرالار بىلەن تۈركلەر بىر خىل تىلدا سۆزلىشىدۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنى بۆرە نەسلىدىن دەپ ئاتايدۇ. ئەمما بۇلارنى ئۇلارنىڭ بىر قوۋملۇقىنى ھۆكۈم قىلىشنىڭ ئاساسى قىلىشقا بولمايدۇ.

تۆۋەندە بىز ئىككىنچى مەسىلىنى يەنى «تۇرالار» مىللەتنىڭ خاس نامىمۇ ياكى نۇرغۇنلىغان مىللەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مىللەتنىڭ ئومۇمىي نامىمۇ دېگەن مەسىلە ئۈستىدە توختىلايلى. دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا تۇرالارنى مىللەتنىڭ خاس نامى ئەمەس دېگەن قاراشنى تەشەببۇس قىلىدىغان تۈرك تارىخشۇناسلىرى بار، (6) ئۇلارنىڭ ئاساسلىق دەلىللىرى ئوچ تۈرلۈك: بىرىنچى، «ئەگەر تۇرا ئىرقنىڭ نامى بولسا، تۈركچە

مەڭگۈتاشلاردا نېمىشقا چېلىقمايدۇ؟» ئىككىنچى، «سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە تۇرالار ناھايىتى كەڭ جايلارغا تارقالغان. قەبىلە سانى 40 تىن كەم ئەمەس دېيىلگەن، بۇنىڭ دىن ئۇلارنىڭ مىللەتنىڭ خاس نامى ئەمەسلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ؛ ئۇچىنچى، «سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە «ئۇرۇق، قوۋمى ھەممىدىن كۆپ»، «نامىلىرى ھەر خىل بولسىمۇ، ئومۇملاشتۇرۇلۇپ تۇرا دەپ ئاتىلىدۇ» دېيىلگەن. بۇ سۆزنىڭ ئورامىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ تەركىبىنىڭ ئىنتايىن مۇرەككەپلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ(11).

دەرۋەقە، ئورقۇن مەڭگۈتاشلىرىدا تۇرا دېگەن نام ئۇچرىمايدۇ، «ئوغۇز» دېگەن ناملا ئۇچرايدۇ. ئەمما مەڭگۈ تاشلاردا تۇرا دېگەن نامنىڭ ئۇچرىمىغانلىقى، ھەرگىزمۇ تۇرا دېگەن نام مىللەتنىڭ خاس نامى ئەمەسلىكىگە سەۋەب بولالمايدۇ، چۈنكى كىشىلەر مۇنداق سوئاللارنى يەنە تېپىلى دېگەن نام مىللەتنىڭ خاس نامى بولمىسا، «سۇينامە»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، «كونا تاڭنامە» قاتارلىق ئەسەرلەردە نېمە ئۈچۈن تۇرالار ئۇچۇن مەخسۇس قىسسە تۇرغۇزۇلغان؟ سۇي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ تىيەنباۋ يىللىرىغىچە يەنى ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغانغا قەدەر بولغان 200 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، نېمىشقا «تۇرا» دېگەن نام ئىزچىل تۇردە قوللىنىلىپ كېلىنىدۇ؟ نېمىشقا بۇ مەزگىلدە بىرەر تېپىلى قەبىلىسىنىڭ ئۆز نامىنى ئۆزگەرتكەنلىكىنى چېلىقتۇرمايمىز؟ ئەگەر مەڭگۈتاشقا ئاساسەن تېپىلى دېگەن نامنى مىللەتنىڭ خاس نامى دەپ ئىنكار قىلىشقا بولسا، يازما مەنبەلەرگە ئاساسەن تۇرا دېگەن نامنىڭ مىللەتنىڭ خاس نامى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرگىلى بولمامدۇ؟ دېگەن سوئاللارنى ياندۇرۇپ قويالايدۇ. مەڭگۈتاشلاردىكى «تۇرا» دېگەن نامنىڭ چېلىقمىغانلىق مەسلىسىنى تەتقىق

قىلىشقا توغرا كەلسىمۇ، ئەمما بۇنىڭغا ئاساسەن تۇرا دېگەن نامنى مىللەتنىڭ خاس نامى ئەمەس دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولمايدۇ.

«سۆزىنامە» تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ ھەقىقەتەن 40 نەچچە ئىكەنلىكى، ئۇلارنىڭ شەرقتە موڭغۇل دالاسىدىن غەربتە تاكى كاسپى دېڭىزى ئەتراپىدىكى رىغىچە بولغان كەڭ جايلارغا تارقالغانلىقى خاتىرىلەنگەن. قەبىلىلەرنىڭ كۆكتارتنىڭ غەربىگىچە تارقىلىشى قاڭقىللار دەۋرىدىلا باشلانغانىدى. بىراق تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ غەربكە تارقىلىشى قاڭقىللارنىڭكىگە قارىغاندا تېخىمۇ يىراقتا ئىدى. تۇرا قەبىلىلىرى تارقالغان جايلارنىڭ كېڭىيىشى، كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ كۆچمەنلىك ئالاھىدىلىكىدىن باشقا، ئاساسلىقى ئۇلارنىڭ تۈرك قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تالان - تاراج قىلىشى، ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشىنى ئويلىغانلىقى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. مەسىلەن، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە: «كەيخۇاڭ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا، جىن بېگى گۇاڭ شىمالدىكى نارچى (ئەسلى چىمەن دەپ ئوقۇلسىمۇ، ئەمما خەنزۇچە ئاھاڭى تاڭ تەيزۇڭ-نىڭ ئىسمىغا ئوخشاپ قالماسلىقى ئۈچۈن نارچى دەپ ئىلىنغان) لارغا يۈرۈش قىلىپ، بىلگە قاغان (غەربىي تۈركلەرنىڭ تارىدۇ قاغانىنى كۆرسىتىدۇ) نى مەغلۇپ قىلغاندا، تۇرالار تارقىلىپ كېتىشتى» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ خاتىرە تۇرا قەبىلىلىرى سۇي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلغان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ھەر تەرەپكە قېچىپ كەتكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. تارىختا بىر مىللەت (بولۇپمۇ كۆچمەن چارۋىچى مىللەت) نىڭ ماكانى تەبىئىي سەۋەب (مەسىلەن، تەبىئىي ئاپەت) ۋە ئىجتىمائىي سەۋەب (مەسىلەن، ئۇرۇش ۋە مىللىي

زۇلۇم قاتارلىقلار. تۆۋەندىكى ۋاقتىلىق ئۆزگىرىپ تۇرغان ئەھۋالغا قارىتا تەلىماتنامىنىڭ بىر قىسىم رەزالىرى ياكى ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنىڭ ئورنىنىڭ ئۆزگەرگەنلىكى. ھەتتا يېراق جايلارغا كۆچۈپ كەتكەن مەۋەبلىك، ئۇلارنىڭ شۇ مىللەتنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكى ئېنىق ئىپادىلىنىپ. مەسىلەن، ئېلىمىز موڭغۇللىرىنىڭ تورغۇت قەبىلىسىدىن بەش تۇمەندىن كۆپرەك تۇتۇن يەنى 20 تۇمەندىن ئارتۇقراق كىشى، ئەسلى چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايى ھازىرقى شىنجاڭدىكى تارباغاتاي رايونىدىن مىلادىيە 1616 - يىلى غەربكە كۆچۈپ، نەچچە مىڭ كىلومېتر يول يۈرۈپ، ھازىرقى قازاقىستاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى ۋولگا دەرياسى بويلىرىغا بارغان، ئۇلار 165 يىلدىن كېيىن يەنى 1771 - يىلى، چار روسىيىنىڭ زۇلمىغا چىدىمايۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن. ئۇلار غەربكە كۆچكەن مەزگىللەردە، مەيلى تورغۇتلار ياكى باشقا مىللەت بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، يەنىلا موڭغۇللار دەپ ئاتالغان. ئۇلارنىڭ ئورۇنلىرى شۇنچە يېراق جايغا غەربكە يۆتكەلگەن بولسىمۇ، ئۇلار باشقا بىر مىللەت دەپ ئاتالمىغان. مەسىلەن، يەنە قىرغىزلارنىڭ كۆپ قىسمى شىنجاڭنىڭ قىزىلسۇ قاتارلىق جايلىرىدا تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان؛ يەنە بىر قىسمى خېلىۋاقىتلىق ئۆلكىمىزنىڭ ئۈرۈمچى ناھىيىسىدە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى چېنلۇڭنىڭ دەۋرىدە، مەجبۇرىي كۆچۈرۈۋېتىلگەن؛ يۇ ئىككى تارماق قىرغىزلارنىڭ تارىلىقى نەچچە مىڭ كىلومېتر كېلىدىغان ئۇلارنىڭ ھەممىسى قىرغىز دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا شىمالىي داغۇر قاتارلىق مىللەتلەرمۇ، شىنجاڭ ۋە خېلىۋاقىتلىق قاتارلىق ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارغا تارقالغان. ئېلىمىزدىكى موڭغۇللار تارقالغان رايونلارنىڭ ھاياتىي كەڭ دېنىشكە بولىدۇ. ئۇلار ئاساسەن ئىچكى موڭغۇلغا جايلاشقانلىق باشقا، يەنە لياۋنىڭ، خېلىۋاقىتلىق جىلىن، گەنسۇ، شىنجاڭ

يولنەن، قاتارلىق جايلارغا تارقالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ تارىم قالغان ئورۇنلىرى تېلىلارنىڭكىگە قارىغاندا تېخىمۇ كەڭ بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى موڭغۇللار دەپ ئاتالمىدۇ، قىسلقىسى، ئىگىلىگەن ئورنىنىڭ كەڭ ۋە تار بولۇشى مىللەتنىڭ پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئۆلچىمى ئەمەس.

ئەمدى «سۇينامە» تۇرالار ھەققىدە قىسسە»دە دېيىلگەن «ئۇرۇقى ھەممىدىن كۆپ»، «ئۇرۇق - جەمەتلەرنىڭ نامى ھەر خىل» دېگەن سۆزگە كەلسەك، بۇلار ھەرگىزمۇ «ئۇلارنىڭ تەركىبى مۇرەككەپ» دېگەننى بىلدۈرمەيدۇ. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسى يەنە ئالتە «قوۋم» دەپمۇ ئاتالغاندى. ئالتە قوۋمنىڭ ھەربىرى «پالانى ئۇرۇق» دەپ، «12 جەمەت» نىڭ ھەربىرىمۇ «پۇكۇنى ئۇرۇق» دەپ ئاتالغان. «سۇينامە. تېلىلار ھەققىدە قىسسە» دىكى «ئۇرۇقى ھەممىدىن كۆپ»، «ئۇرۇق - جەمەتلەرنىڭ نامى ھەر خىل» دېگەن سۆزلەر يەنىلا تۇرالارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئۇرۇق - جەمەتلەرنى كۆرسىتىدۇ، باشقا مىللەتنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنىڭ بارلىقىنى كۆرسەتمەيدۇ.

دەرۋەقە «سۇينامە» تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن تېلى قەبىلىلىرى، بولۇپمۇ كۆكتارتنىڭ غەربۇ ۋە شەرقىگە جايلاشقان تۇرا قەبىلىلىرى تارىخىغا باشقا مىللەتلەرنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنىڭ كىرىپ قالغانلىقىنىڭ ئىزھى كۆپ تەرەپلىمە. غۇز سودىگەرلىرىنىڭ خاتا مەلۇماتىغا بولغاندەكى ئاساسلىق ئىسۋە بىلەرنىڭ يېرى بولۇشى مۇمكىن. ھەمىشەكى ئايانكى سۇي سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى بىشبالىقتىكى ۋە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ جايلىشىشى تولۇقسىزلىكى بىلىنىپ، قالسا تىلىقى ئېچى جۇاڭنىڭ «غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىدىن خاتىرىلەر» دېگەن كىتابىدىن كەلگەن. «غەربىي

يۇرتىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىدىن خاتىرىلەر» نى، فېي جۇي «جاڭيىدا بازار نازارەتچىسى بولغاندا، غەربىي يۇرتلۇق غۇز سودىگەرلەرنى زىيارەت» قىلىپ ئېرىشكەن ماتېرىيالىلار ئاساسىدا يېزىپ چىقىلغان دى. ئۇ ئېيتقاندەك «لياڭجۇنىڭ باي سودىگەرلىرى جاھانكەشتىلەر بولغاچقا، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا ئۇلارنىڭ بىلمەيدىغىنى يوق» («سۇيىنامە. فېي جۇيىنىڭ تەرجىمھالى») بولغاچقا، ئۇنىڭ كىتابى مۇھىم تارىخىي ماتېرىيالىق قىممەتكە ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ئۇ تارىخ ۋە مىللەتنىڭ پەرق ئېتىش قابىلىيىتى يېتەرسىز سودىگەرلەرنىڭ سۆزىنى ئاساس قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭدا بەزى نۇقسانلارنىڭ بولۇشى تامامەن مۇمكىن.

قىسقىسى، تۇرانى مىللەتنىڭ ئومۇمىي نامى دېگەن سۆز كىشىنى قايىل قىلالمايدۇ. تۇرا دېگەن نامنىڭ مىللەتنىڭ خاس نامى ئىكەنلىكى ئېنىق.

ئىزاھلار:

① مەن ۋېنلەن يازغان «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخىغا ئائىت قىسقىچە توپلام» (تۇزىتىلگەن نۇسخا)، ئۇچىنچى بۆلۈم، بەشىنچى بابتىكى «ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى» خەلق نەشرىياتى 1965 - يىل نەشرى؛ مېنىڭ جىياشىڭ قاتارلىقلار تۇزگەن «ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللاردىن قىسقىچە توپلام» بىرىنچى كىتاب، بىرىنچى، ئىككىنچى باب، مىللەتلەر نەشرىياتى 1981 - يىل نەشرى ۋە يې چۈن يازغان «جۇڭگودىكى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ قىسقىچە تونۇشتۇرۇش»، خەلق نەشرىياتى 1958 - يىل نەشرى، 23 - بەتكە قارالسۇن.

② ۋاڭ رىۋبى، «دىڭلىك مىللىتىنىڭ تارىخى»، (دۆلەتلىك پېيىنىڭ تەتقىقات ئورنىنىڭ «تارىخشۇناسلىق مەجمۇئەسى» ئىلمىي

ئىككىنچى سانىغا بېسىلغان) دا خەن، ۋېي دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار بىلەن 16 پادىشاھلىق دەۋرىدىكى فاڭقىل، چىلىلارنى بىر قوۋم دەپ قاراپ، ئۇلارنىڭ تارىخىنى دىڭلىڭ دېگەن نام ئاستىدا بايان قىلغانىدى. سېن جوڭمىيەن ئەپەندى بۇنى نامۇۋاپىق دەپ ھېسابلايدۇ. سېن جوڭمىيەن ئەپەندىنىڭ «دىڭلىڭ مىللىتىنىڭ تارىخى» توغرىسىدىكى باھاسى ھەققىدە سېن جوڭمىيەن ئەپەندى يازغان «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ توپلىمى» نىڭ ئىككىنچى قىسمىدىكى «ئېڭى تاڭنامە. توغباتلار ھەققىدە قىسسە» گە ئىزاھ» قا قارالسۇن، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1958 - يىل نەشرى 747 - بەت.

③ مېنىڭ ئىگىلىشىمچە، ھازىرغىچە تۇرالار بىلەن دىڭلىڭلارنىڭ تارىخىنى گۇيفاڭلارغىچە سۈرۈشتە قىلىپ يېزىلغان ئەسەرلەردىن، پەقەت مېڭ ۋېنتوڭ يازغان «جۇ، چىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسەر (لوڭمىن بىرلەشمە كىتاب ئىدارىسى، 1958 - يىل نەشرى) لا بار. مېڭ ئەپەندى «ھونلارنىڭ شىمالىدىكى دىڭلىڭلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۇرالارنىڭ 15 قەبىلىسىنىڭ ھەممىسى ئەسلىدىكى قىزىل دىلارنىڭ ئايرىم بىر قوۋمى ياكى گۇيفاڭلارنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر» دەپ قارىغانىدى («جۇ، چىن سۇلالىرى دەۋرىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ھەققىدە تەتقىقات» 53 - بەتكە قارالسۇن).

④ «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن «شىيالىقلار قاڭقىل-دىڭلىڭلار دەيتتى» دېگەن جۇملىدىكى «قاڭقىل-دىڭلىڭ» دېگەن سۆزنى، چەت ئەللەردە تۇنجى بولۇپ ياپونىيىلىك ئالىم شىراتورى كۇراكىچى 1923 - يىلى ياپونىيىدىكى «تارىخشۇناسلىق ژۇرنىلى» دا ئېلان قىلغان «ھون مىللىتى توغرىسىدا مۇھاكىمە» ناملىق ماقالىسىدە تىلغا ئالغانىدى (خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسى 1936 - يىلى شاڭخەيدىكى جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى تەرىپىدىن نەشىر قىلىنغان بولۇپ، خې جيەنمىن

تۈزگەن دېيىلگەن. ئىچكى موڭغۇل داشۆسىدىكى يولداش لىن گەن تەكشۈرۈش ئارقىلىق، ئەسلى ئەسەرنىڭ شىراتورى كۇراكىچىنىڭ ئەسىرى ئىكەنلىكىنى، خې جيەنمىنىنىڭ تەرجىمە قىلغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان. شىراتورى كۇراكىچىنىڭ ئەسلىدىكى ماقالىسىنىڭ تېمىسى «ھونلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا مۇھاكىمە» بولۇپ، دەسلەپتە 1923 - يىلى پارىژدىكى «ئاسىيا ژۇرنىلى» نىڭ 202 - جىلدىغا بېسىلغان، كېيىن «موڭغۇللارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا مۇھاكىمە» دەپ ئۆزگەرتىلىپ، شۇ يىلى ياپونىيىدىكى «تارىخشۇناسلىق ژۇرنىلى» نىڭ 18 - سانىغا بېسىلغان، يېقىندا لىن گەن تۈزگەن «ھونلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» غا كىرگۈزۈلگەن. جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1983 - يىل نەشرى 184 — 216 - بەتلەر)، بۇ سۆز دۆلەت ئىچىدە تۇنجى بولۇپ، 1939 - يىلىدىكى «تىل، تارىخ مەجمۇئەسى» نىڭ VI توم، تۆتىنچى قىسمىدا ئېلان قىلىنغان «شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ يۈيۈېن جەمەتى ھەققىدە» ناملىق ئەسەردە تىلغا ئېلىنغانىدى. شىراتورى كۇراكىچى «قاڭقىل - دىڭلىڭ» دەپ قارىغان بولىنمۇ، لېكىن چۈشەندۈرۈش بەرمىگەنىدى، «شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ يۈيۈېن جەمەتى ھەققىدە» نىڭ ئاپتورى: «قاڭقىل - دىڭلىڭلار، ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلىتىدىغان بولغاچقا، بۇ ئىككى خەتنى يېزىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ سۈپىتى ئىپادىلىنىپ بېرىلگەنىدى، شۇ سەۋەبتىن قىسقارتىلىپ يەنە قاڭقىللار دەپمۇ ئاتالغان» دەپ قاراپلا، يەنىمۇ ئېنىق بايان قىلمىغانىدى.

⑤ ئىچكىرىگە كۆچۈپ، بىڭجۇ بىلەن دىڭجۇ ئايمىقىغا بارغان دىڭلىڭلار (ئاساسلىقى دى جەمەتىدىكى دىڭلىڭلار)، تاغلىق دىڭلىڭلار دەپ ئاتالغانىدى.

⑥ ليۇ جىجى يازغان «ئومۇمىي تارىخ» غا قاراڭ.

⑦ جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى تەرىپىدىن يېقىندا نەشىر

قىلىنغان تىنىش بەلگىسى قويۇلغان «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە بۇ سۆزلەر بار (تىرناق بەلگىسىنىڭ ئىچىگە ئېلىنغان)، كەينىدىكى قوشۇمچە «تەھقىق خاتىرىسى» دە: «ھەرقايسى نۇسخىلاردا ‹چىلى ...، شيالىقلار ... دەيتتى› دېگەن سۆزلەر چۈشۈپ قالغاچقا، ‹ۋېينامە› 103 - جىلد (يەنى ‹قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە› مۇ مۇشۇ جىلدنىڭ ئىچىدە)، ‹قانۇنلار قامۇسى› 197 - جىلد (يەنى ‹قانۇنلار قامۇسى، قاڭقىللار›) گە ئاساسەن تولۇقلاندى» دېيىلگەن. دەرۋەقە بۇ يەردە دېيىلگەن ھەرقايسى نۇسخىلاردا چۈشۈپ قالغان بۇ سۆزلەر، ئەسلىدىكى «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، قاڭقىللارھەققىدە قىسسە» دەيوق ئىدى. شۇڭا ھازىرقى نۇسخىدىكى «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «قانۇنلار قامۇسى. قاڭقىللار» دا بۇ سۆزلەرنىڭ بولغانلىقىغا ئاساسەنلا، بۇ سۆزلەرنى «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە تولۇقلاپ كىرگۈزۈپ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى تۈگىتىشكە ئۇرۇنۇشنىڭ ھېچقانداق ئاساسى يوق.

⑧ نەشىر قىلىنىش ئالدىدا تۇرغان ئەسىرىم «شىمالىي دىلار ۋە جوڭشەن بەگلىكى» گە قارالسۇن، خېبېي خەلق نەشرىياتى 1982 - يىل نەشرى 67 - 69 - بەتلەر.

⑨ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 94 - جىلدتىدىكى پادىشاھ جىن چېڭدىنىڭ شيەنخې بەشىنچى يىلىدىكى يارلىقىدا «دىڭلىڭلارنىڭ دىبىن جەمەتى دەسلەپتە كانگىيىدە ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن بولۇپ، كېيىن جۇڭگوغا كۆچۈپ كەلگەن دەپ كۆرسىتىلگەن، سىماگۇاڭنىڭ بۇ قارىشى سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يوقىلىپ كەتكەن ئالاقىدار ئەسەرلەردىن ئېلىنغان بولسا كېرەك. ۋېيشۇمۇ بۇ ئەسەرلەرنى كۆرگەن بولسا كېرەك.

⑩ ۋاڭ گوۋېي: «گۇيفاڭ، خۇنيى، شيەن يۈنلەر توغرىسىدا مۇھاكىمە»، «گۇەنتاڭ توپلىمى» 13 - جىلد.

⑪ ۋاڭ گوۋېي: «گۇيفاڭ، خۇنيى، شيەن يۈنلەر توغرىسىدا

مۇھاكىمە» ناملىق ئەسىرىدە قىزىل دىلار بىلەن گۈيىغۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا ئىنتايىن قىممەتلىك تەكشۈرۈش ۋە تەھلىل ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، لېكىن دىئالېكتلار بىلەن قىزىل دىلارنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە توختالمىغانىدى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ گۈيغۇلار بىلەن كېيىنكى مەزگىلدىكى خۇنىيى، شىيەنيۈن، ھونلارنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ بىر قىلىپ قويغان سۆزلىرىنى قوبۇل قىلىشقا بولمايدۇ.

⑫ «دى» ۋە «گۈي» سۆزلىرىنىڭ مەنىسى توغرىسىدىكى چۈشەندۈرۈشنى، نەشر قىلىنىش ئالدىدا تۇرغان ئەسىرىم «شىما-لىي دىلار ۋە جوڭشەن بەگلىكى» نىڭ 2 — 3 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

⑬ بۇنىڭدا ۋاڭ گوۋېينىڭ «گۈيغاڭ، خۇنىيى، شىيەنيۈنلەر ئوغرىسىدا مۇھاكىمە» ناملىق ئەسىرىدىكى ئەمىنىيە دەۋرىدىكى دىلار بىلەن پەن، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۈيغاڭلارنى بىر قاتار دەپ قارىغان قارىشى كۆزدە تۇتۇلغان. ۋاڭ گوۋېينىڭ بۇ ئەسىرىدىكى گۈيغاڭلار بىلەن كېيىنكى مەزگىلدىكى خۇنىيى، شىيەنيۈن، ھون قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىنى بىر قاتار دەپ قارىغان قارىشىغا كەلسەك، شەكسىز خاتا ئىدى.

⑭ ۋاڭ گوۋېينىڭ دىلار يەنى گۈيغاڭلار، ئەمىنىيە دەۋرىدىكى دىلار، شىياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۈيغاڭلار-نىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى دېگەن قارىشى، نۆۋەتتە مەملىكىتىمىز-نىڭ ئىلىم - ساھەسىدىكىلەرنى تەرىپىدىنمۇ قوبۇل قىلىنغانىدى. گومورو يازغان «جۇڭگو تارىخى» نىڭ بىرىنچى قىسمىدا: «دىلار ئەسلىدە گۈيغاڭلارنىڭ ئايرىم بىر تارمىقى ئىدى» دېيىلگەن، سېن جوڭمىيەن يازغان «شىيا دەۋرى ۋە شيا مىللىتى» («غەربىي جۇ سۇلالىسى مەدەنىيەت تارىخ مەجمۇئەسى» گە بېسىلغان) دە «مېنىڭ دىققەت قىلىشىمچە 20 نەچچە دى خانىسى، گۈيروگىلاردىن ئەسىر ئېلىنغانىدى، دى (翟) يەنى دىلار (狄) دۇر، گۈيغاڭلار-نىڭ ئۆزىمۇ دىلاردىن ئىدى» دېيىلگەن. مېڭ ۋېنتوڭمۇ گۈيغاڭلار

يەنى دىلار دەپ قارايدۇ. «جۇ، چىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ھەققىدە تەتقىقات» قا قارالسۇن.

⑮ مۇشۇ كىتابنىڭ Ⅱ بابىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن چىغىناق ـ سۆگەك پۈتۈكلەردىكى پالىنامىلەرگە مۇناسىۋەتلىك بايانلارغا قارالسۇن.

⑯ جۇۋېيجۇ: «چىنلىلار ۋە جورجانىلار» شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىل نەشرى 3 ـ بەت.

⑰ سېن جوڭمىيەن: «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ توپلىمى» ئىككىنچى كىتاب 746 ـ بەت.

⑱ «فۇرېن داشۆ ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» Ⅳ توم، ئىككىنچى سان.

⑲ «مىللەتشۇناسلىققا ئائىت تەتقىقات مەجمۇئەسى» ئالتىنچى سان.

⑳ سېن جوڭمىيەن: «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ توپلىمى» ئىككىنچى قىسىم 1059 ـ بەت.

㉑ جاڭ شىلياڭ تۈزۈپ ئىزاھلىغان «جۇگو بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار» نىڭ بەشىنچى قىسمىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىل، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1978 ـ يىل نەشرى 46 ـ بەت.

㉒ لېۋ يىتاڭ يازغان «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» تا كەلتۈرۈلگەن نەقىل، تەيۋەن مەركىزىي كىتاب ئىدارىسى نەشرى 77 ـ بەت.

㉓ سېن جوڭمىيەن: «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ توپلىمى» ئىككىنچى قىسىم 1118 ـ بەت.

㉔ بۇنىڭدا سېن جوڭمىيەننىڭ «تۈركلەرنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى توغرىسىدا بايان» ناملىق ماقالىسى ئاساس قىلىنىغان، «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ توپلىمى» ئىككىنچى قىسىم 1118 ـ بەتكە قارالسۇن، چىڭ سۇلالە ئەپەندى مىلادى

XII ئەسىرگە ئائىت ئەسەر دەپ ھېسابلايدۇ، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تۈزگەن «مىللەتلەر تەتقىقاتىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» (ئىككىنچى توپلام) نىڭ 160 - بېتىگە قارالسۇن.

㉕ چىيەن داشى: «خىلۋەتخانا خاتىرىلىرى» 9 - جىلد، «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» ماددىسى.

㉖ «سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى تارىخ، جۇغراپىيىگە ئائىت ماقالىلەر مەجمۇئەسى» 404 - بەت. «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ توپلىمى» نىڭ 2 - قىسىم 1120 - بېتىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

㉗ جۇ لىيەنكۇن: «دىڭلىڭلارنىڭ ئىرقى بىلەن تىلى ۋە ئۇلارنىڭ چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى قوۋملار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى»، «جوڭشەن داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى» 1957 - يىللىق 2 - سان. «ئىرق» بىلەن «مىللەت» بىر - بىرىگە ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ئۇقۇم. مىللەت تارىختا شەكىللەنگەن تىل، تېررىتورىيە ۋە ئىقتىسادىي مەدەنىيەت تۇرمۇش ئومۇمىيلىقىدىكى ئادەملەرنىڭ مۇستەھكەم بىرلىكىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ تارىخشۇناسلىق بىلەن مىللەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى بولۇپ، ئىجتىمائىي پەن كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. «ئىرق» دېگەن بۇ ئۇقۇم ئىنسانلارنىڭ تاشقى بەدەن قۇرۇلۇش ئالاھىدىلىكى (تېرىسى قاتارلىقلار) گە ئاساسەن شەكىللەنگەن ئىنسانلار گۇرۇھىغا قارىتىلغان، ئۇ ئانتىروپولۇگىيىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى بولۇپ، بىئولوگىيە ئىلمىگە كىرىدۇ. «مىللەت» بىلەن «ئىرق» بىر - بىرىگە ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ئىلىم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. جۇلىيەنكۇن ئەپەندى بۇ ماقالىسىدە «ئىرق» بىلەن «مىللەت» دىن ئىبارەت بىر - بىرىگە ئوخشاش بولمىغان بۇ ئىككى خىل كاتېگورىيىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ بىر قىلىپ سۆزلىگەچكە، نۇرغۇنلىغان نۇقسانلار بىلەن خاتا قاراشلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولغانىدى.

㉘ سەن جوڭسەن، «دى دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ئىزدىنىش»، «تۈرك تارىخىنا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ توپلىمى» نىڭ ئىككىنچى قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن.

㉙ «جوڭشەن داشبۇ ئىلمىي ژۇرنىلى» 1957 - يىللىق 2 - سان.

㉚ جۇلىيەنكۈن ئەپەندى «قانۇنلار قامۇسى» نىڭ «يېڭى تاڭنامە» دىكى چىللار يەنى تۈرالار دېگەن قاراشقا قوشۇلىدۇ، لېكىن ئۇ قاڭقىللار نىڭ چىللار ئىكىكى مىللەت، بىر مىللەت ئەمەس دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ «قاڭقىللار نىڭ تۈرالار ئايرىم - ئايرىم مىللەت» دەيدىغان قارىشى مانا مۇشۇنى ئاساس قىلغان. قاڭقىللار يەنى چىللار «ۋېينامە» قاڭقىللار ھەققىدە قىسمە»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» قاڭقىللار ھەققىدە قىسمە»، «يېڭى تاڭنامە» ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسمە» دە كۆرسىتىلگەن تاشقېرى» يەنە «ۋېينامە» شىزۇ ھەققىدە خاتىرە»، «گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە»، «دىلىڭ يىڭنىڭ تەرجىمھالى» ۋە «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلەردىمۇ كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن، «ۋېينامە» شىزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە شىنجياڭنىڭ تۆتىنچى يىلى «بىلىق يىلنىڭ 11 - ئۈيىدا چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى تۈرالار ئاقاقىلى باغا كوراگان قول ئاستىدىكى نەچچە يۈزمىڭ چەۋەندازغا باشچىلىق قىلىپ، نەچچە مىليون بۇغلارنى ھەيدەپ، پادىشاھ شىزۇنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنىغا ئاپىرىپ بەردى، پادىشاھ شىزۇ بۇ بۇغلارنى ئىشلاپ قول ئاستىدىكى مۇلازىملىرىغا تارتۇق قىلىپ بەردى» دەپ خاتىرىلەنگەن. ھالبۇكى، شۇ كىتابتىكى «دىلىڭ يىڭنىڭ تەرجىمھالى» دا بولسا «قاڭقىللارنىڭ ئاقاقىلى قول ئاستىدىكى نەچچە يۈز مىڭدىن كۆپ چەۋەندازلارغا باشچىلىق قىلىپ، نەچچە مىليوندىن كۆپ بۇغلارنى ھەيدەپ ئاپاردى ..... » دېيىلگەن. يەنە «ۋېينامە» گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرىلەر» دە تەيخىنىڭ 22 - يىلى «چىللارنىڭ ئاقاقىلى شۇقا ئۈز قوۋمىلىرىغا باشچىلىق قىلىپ،

ئىسيان كۆتۈردى» دېيىلگەن. ئەمما «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى، قاتقاللار ھەققىدە قىسسە» دە «قاتقاللار جەنۇبقا كۆچۈشنى خالىماغاچقا، شۇقانى ئۆزلىرىگە ئاقساقال قىلىپ سايلاپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىغا ئىسيان كۆتۈردى» دېيىلگەن، يۇقىرىقىلار قاتقاللارنىڭ چىللىلار ئىكەنلىكىنى دەللىلەپ بېرىدۇ.

㉛ ياپونىيەنىڭ ئالىم ئونوگاۋا خىدېمى «تۇرالار توغرىسىدا مۇھاكىمە» («شەرقىي ئوكيان تارىخ تەتقىقاتى» نىڭ 1940 ـ يىلىنىڭ 5 ـ جىلد، ئىككىنچى نومۇرلۇق سانىغا بېسىلغان، خەنزۇچە تەرجىمىسى «مىللەتلەر تارىخىغا ئائىت تەرجىمە ماقالىلەر توپلىمى» نىڭ 1978 ـ يىللىق 6 ـ سانىغا بېسىلغان) ناملىق ماقالىسىدە: «سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ياشىغان تېلىلارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ناملىرى بىلەن ئۇلاردىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردىكى قەبىلىلەرنىڭ ناملىرى (قاتقىل قەبىلىلىرىنىڭ ناملىرىنى كۆرسىتىدۇ) پۈتۈنلەي ئوخشىمايدۇ، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتنمۇ تەستە ئىزدەپ تېپىشقا بولىدۇ. بۇ قاتقىل دۆلىتى، جورجانلارنىڭ مۇنقەرز بولۇشى ۋە تۈركىلەرنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى قاتارلىق چۆللۈكنىڭ شىمالىنىڭ ۋەزىيىتىدىكى زور ئۆزگىرىشلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن، ھالبۇكى تېلى قەبىلىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يەنە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدىكى گۇللىنىش ۋە زاۋاللىققا يۈزلىنىشنىڭ ئالمىشىشىمۇ بار ئىدى» دەپ قارايدۇ. مېنىڭچە ئۇنىڭ تېلىلارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىنىڭ ناملىرى بىلەن قاتقىللارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىنىڭ ناملىرى «پۈتۈنلەي ئوخشاشمايدۇ» دېگەن بۇ نۇقتىسىنى زەرىنىڭ خاتا بولۇشىدىن سىرت، قالغان دەللىلىرى توغرا.

㉜ جۇ ۋېيجو: «چىللار ۋە جورجانلار» 39 ـ 40 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

㉝ فەن ۋېنلەن ئەپەندى «تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ توپۇسى كۆپەيگەنلىكتىن، ئەسلىدىكى بار قەبىلىلەردىن سىرت يەنە

پوژۇرغور قاتارلىق 26 نەپەلە بارلىققا كەلگەن» دەپ قارايدۇ. «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخىنىڭ قىسقىچە توپلىمى» ئۇچىنچى بۆلۈم، ئىككىنچى كىتابتىكى «ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى» غا قارالسۇن.

㉞ فېڭ چېڭجۇن: «قاڭقللارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە قۇش، پىشامشان بەگلىكلىرىدىكى خەلقلەرنىڭ تارقىلىپ كېتىشى»، «غەربىي يۇرت، جەنۇبىي دېڭىزنىڭ تارىخ، جۇغراپىيەسىنى تەكشۈرۈپ دەللىلەشكە ئائىت ماقالىلەر توپلىمى» غا بېسىلغان، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1957 - يىل نەشرى.

㉟ ئېنىگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، خەلق نەشرىياتى 1958 - يىل نەشرى 91 - بەت.

㊱ ستالىن: «ماركسىزم ۋە مىللىي مەسىلە»، «ستالىن تاللانما ئەسەرلىرى»، I توم 294 — 295 - بەتلەر.

㊲ لېنىن ياۋخۇا: «مىللەت» دېگەن سۆزنىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە ئۇنىڭ تەرجىمە نامى ھەققىدە» گە قارالسۇن، «تارىخ تەتقىقاتى» 1963 - يىللىق 2 - سان.

㊳ ستالىن: «مىللىي مەسىلە ۋە لېنىنىزم»، «ستالىن تاللانما ئەسەرلىرى» I توم، 289 - بەت.

㊴ فېي شياۋ توڭ: «مەملىكىتىمىزدىكى مىللەتلەرنى پەرق ئېتىش مەسىلىسى توغرىسىدا»، «جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1980 - يىللىق 1 - سان.

㊵ نەشىر قىلىنىش ئالدىدا تۇرغان ئەسەرنىڭ: «شىمالىي دىيار ۋە جوڭشەن بەگلىكى» گە قارالسۇن، 9 — 12 - بەتلەر.

⑭ نەشىر قىلىنىش ئالدىدا تۇرغان ئەسەرنىڭ: «شىمالىي دىيار ۋە جوڭشەن بەگلىكى» گە قارالسۇن، 2 — 9 - بەتلەر.

㊷ شىراتورى كۇراكىچى: «توڭغۇسلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا مۇھاكىمە» نىڭ ئىككىنچى بۆلۈمىدىكى «كېشى غۇزلىرى» غا قارالسۇن.

⑬ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى XIX ئەسىرلەك تارىخىدا ھازىرقى موڭغۇلىيەنىڭ ئۇرقۇن دەريا بويلىرىدىن تېپىلغان «تۇرك يېزىقىدىكى كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» بىلەن «تۇرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» نى كۆرسىتىدۇ. ھەر ئىككى مەڭگۈ تاشنى تۈنجى بولۇپ خەن رولىن ئەپەندى تېپىپچىقىپ خەتنى چۈچىكە تەرجىمە قىلغان، ئالدىنقىسى «بېيپىڭ تەتقىقات ئۇرۇنلىرى كەسپىي دوكلاتى» نىڭ VI تومى، 6 - سانىغا بېسىلغان، كېيىنكىسى «يۇگوگ يېرىم ئايلىق مەجمۇئەسى» نىڭ VI تومى 6 - سانىغا بېسىلغان. كېيىن 1937 - يىلى سېن جوڭمىيەن ئەپەندى «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشىغا مۇقەددىمە» نى يازغان («فۇرېن داشۇ ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» نىڭ VI تومى، بىرىنچى. ئىككىنچى بېسىلىشىمۇ سانىغا بېسىلغان)، 1958 - يىلى «تۇرك يېزىقىدىكى كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» بىلەن «تۇرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» يەنە قايتا تەرجىمە قىلىنىغان («تۇرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ توپلىمى» نىڭ ئىككىنچى قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن). ھەر ئىككى مەڭگۈ تاشتا كېيىنكى تۇرك خاقانلىقى دەۋرىدە يېزىلغان تارىخىغا ئائىت ئىنتايىن قىممەتلىك ماتېرىياللار بار بولۇپ، كونا ۋە يېڭى «تاڭنامە» دىكى بوشلۇقلارنى تولدۇرىدۇ.

⑭ سېن جوڭمىيەن: «تۇرك» تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ توپلىمى» ئىككىنچى قىسىم: «يېقىنقى مەن ئۇمۇمىيۈزلۈك رەتلەش ئارقىلىق، تۇرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلاردىكى «توقۇز ئوغۇز» ياكى «ئوغۇز» ھېكايىلىرىنىڭ توقۇز تۇرالارنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئېنىقلىدىم، ئۇنىڭ ھېس قىلدىم»، «ئوغۇز نامە» دىكى «تۇرالار توغرىسىدا مۇھاكىمە»: «چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرالارنىڭ توقۇز قەبىلە ئىتتىپاقىدىكى توقۇز تۇرالار توقۇز ئوغۇزلارغا توغرا كېلىدۇ.»

⑮ ۋاڭ جىڭيۇ: «تۇرك يېزىقىدىكى ئۇيغۇر تۆھپىدار بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشىنىڭ تەرجىمىسىگە ئىزاھ». «فۇرېن داشۇ ئىلمىي

ماقالىلەر توپلىمى» VII توم، 11، 14، 15، 47، 49 - ھاۋالىلار ئەينىكىدىن ئېلىنىشۇن ئىزاھلىغۇچى خەتبىمىز: «تۈرالار تۇغرىسىدا مۇھاكىمە» كە قارالسۇن.

47 «فولكلور داشۇ ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» VII توم 1 — 2 - بەتلەرشەھسان.

48 يىللىنىشوت: «خەنزۇچىدىكى تۈرك دېگەن نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى» خەنزۇچە تەرجىمىسى «غەربىي يۇرت جەنۇبىي دېگىزلىك تارىخى جۇغراپىيەسىنى تەكشۈرۈپ دەللىلەشكە ئائىت» تەرجىمىسىنىڭ ماقالىلەر توپلىمى» ئاپتونۇم كىتاب ئىدارىسى 1962 - يىل نەشرى 48 - بەت.

50 ما چاكشۇ «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقى» 99 - بەت.

51 «ئىسلام ئىنسىكلوپېدىيىسى» تۈرك ماددىسى، ئونوكاۋا خەتبىمىزنىڭ «تۈرالار توغرىسىدا مۇھاكىمە» نامىق ماقالىسىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

52 «ئىسلام ئىنسىكلوپېدىيىسى» غۇز (Ghuz) ماددىسى، ئونوكاۋا خەتبىمىزنىڭ «تۈرالار توغرىسىدا مۇھاكىمە» نامىق ماقالىسىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

53 سېن جۇڭمىيەن قايتا ئىزاھلىغان: «تۈرك يېزىقىدىكى كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» بىلەن «تۈرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»، «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ توپلىمى» ئىككىنچى قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن.

57 (سۇۋېت ئىتتىپاقى)ل. پوتاپوۋ: «جەنۇبىي ئالتايلىقلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا قىسقىچە بايان» (خەنزۇچە تەرجىمىسى 1959 - يىلى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ «مىللەتلەر تارىخىغا دائىر تەرجىمە ماقالىلەر توپلىمى» غا كىرگۈزۈلۈپ نەشىر قىلىنغان) نامىلىق ماقالىسىدە «تۇرا» دېگەن بىر بىرىكمە ئاتالغۇ مىللەت نامى ئەمەس» دەپ قارىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تۈرالار بىلەن تۈركلەر

«تىل مۇناسىۋىتى جەھەتتە ھازىرقى تۈرلۈك ئېتنىك كېلىپ چىقىش لار ۋە تۈرك خانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان قەبىلە ۋە مىللەتلەر- نىڭ تىلىغا ئاساسەن ئېيتقاندىمۇ ئۇلارنىڭ ھامىسى پەرقى بار ئىدى» دەپ قارايدۇ.

(28) سېن جوڭمىيەن: «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىيالالارنىڭ توپلىمى» بىرىنچى قىسىم 7 ـ بەت.

(29) ئالدىنقى نەقىلدىكى ل. پوتاپوۋ: «جەنۇبىي ئالتايلىق لارنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا تەتقىقات» دا يەنە تۈرا «بىر بىرىكمە ئاتالغۇ، مىللەت نامى ئەمەس» دەپ قارىغان ئىدى. دوكتور ئىچىدە «تۈرا» مىللەتنىڭ خاس نامى ئەمەس دېگەن قاراشنى ئاساسلىق سېن جوڭمىيەن ئەپەندى تەشەببۇس قىلىدۇ.

(30) سېن جوڭمىيەن: «سۆيىنامە». تۈرالار ھەققىدە قىسمەكە ئىزاھ» 84ـجىلد، «تۈرك تارىخىغا ئائىت ماتېرىيالالارنىڭ توپلىمى» ئىككىنچى قىسىمغا كىرگۈزۈلگەن، 662 ـ بەت.

بیرینجی قسم

دیگلیگلار

II باب شيا، شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدە گۇيفاڭ دېگەن نام ئاستىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان دىڭلىڭلار

«مۇقەددىمە» دە ئېيتىپ ئۆتۈلگەندەك، شيا، شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۇيفاڭلار دىڭلىڭلارنىڭ ئۆزى ئىدى. بۇ بابتا چىن سۇلالىسىدىن ئاۋۋالقى دەۋرگە ئائىت قەدىمكى كىتابلار ۋە مېتال پۈتۈك، چىغىناق - سۆڭەك پۈتۈكلەردىكى گۇيفاڭلارغا دائىر خاتىرىلەر ھەمدە جۇڭگو ۋە چەت ئەللەر-دىكى ئالىملارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن پايدىلىنىش ئاساسىدا، بۇ دەۋردىكى گۇيفاڭلارنىڭ تارقىلىشى، ئۇلارنىڭ خۇاشيالار قۇرغان سۇلالىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ بىر تارمىقىنىڭ شياڭ، جۇ سۇلالىلىرىنىڭ جازا ئۇرۇشلىرى تۈپەيلىدىن جەنۇبىي سىبىرىيىگە كۆچۈشى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە ئومۇمىيۈزلۈك بايان يۈرگۈزىلىدۇ.

1. چىن سۇلالىسىدىن ئاۋۋالقى دەۋرگە ئائىت قەدىمكى كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن گۇيفاڭلار ۋە ئۇلار ئورۇنلاشقان جايلار

«تاغ - ئېزىملار قۇرئى. ئەلنامە»دە خاتىرىلەنگەن ئەللەرنىڭ ئىچىدە «گۇرلار ئېلى» بار بولۇپ، گۇر ئېلىدىكى

كىشىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى «يەكچەشمە» ئىدى، شۇ كىتابنىڭ «چەت ئەللەر» دېگەن بابىدا يەنە ئۇلارنى «يەكچەشمىلەر ئېلى» دەپ ئاتاپ، ئۇ ئەلدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ «بىر كۆزى يۈزىنىڭ ئوتتۇرىسىدا چوقچىيىپ چىققان» دەپ كۆرسىتىلگەن. «ئۇستۇنكى ئايدالا» دىمۇ چوڭ چۆللۈكتە «بىر كۆزى يۈزىنىڭ ئوتتۇرىسىدا چوقچىيىپ چىققان «كىشىلەر بار، ئۇلار ۋېي (威) جەمەتىدىن»① دېيىلگەن. خاۋيى بۇنىسى ئىزاھلاپ «بۇ كىشىلەر يەكچەشمىلەر ئېلىدىن. «تاغ ـ ئېزىملار قوڕىسى. چەت ئەللەر، دىمۇ تىلغا ئېلىنغان» ② دەپ كۆرسەتكەنىدى. يېقىنقى زامانىدىكى يۈەن كېنىڭ بەرگەن ئىزاھىدا «تاغ ـ ئېزىملار قوڕىسى. ئەلنامە» دە خاتىرىلەنگەن گۈرلار ئېلى شۇلارنى كۆرسىتىدۇ؛ ۋېي (威) بىلەن گۇر (鬼) ئاھاڭ جەھەتتىن بىر ـ بىرىگە يېقىندۇر» دېيىلگەنىدى. بۇلارغا ئاساسلانغاندا، گۈرلار ئېلى يەنى يەكچەشمىلەر ئېلىدىن ئىدى؛ «يەكچەشمىلەر» دېگەنلىك گۇر ئېلىدىكىلەرنىڭ بېشىغا كىيىدىغان دۇبۇلغىسىغا ياكى يۈزلىرىگە تاقۇالىدىغان تۆشۈكلۈك نىقابقا قارىتا ئېيتىلغان بولۇشى مۇمكىن. «تاغ ـ ئېزىملار قوڕىسى. ئەلنامە» دە «دىگلىگلار ئېلى» خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا «ئۇلارنىڭ قوۋملىرىنىڭ تىزىنىڭ ئاستى پۇتۇنلەي موي بىلەن قاپلانغان، پۇتى ئاتنىڭ تۇيىقىغا ئوخشايدۇ. ئۇلار يول يۈرۈشكە بەك ماھىر» دېيىلگەن، گويۇ بۇ نەقىلنى «نەزىمنامىدىكى سىرلار» دا «ئاتقا ئوخشاش كۆنىگە 300 چاقىرىم يول باسىدۇ» دېيىلگەن دەپ ئىزاھلىغانىدى. بۇ قاراشلارنىڭ سىرلىق تەرەپلىرىنى چىقىرىۋەتكەنده، دىگلىگلارنى ئات بىلەن ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتتى بولغان كۆچمەنلىك تۇرمۇشىنى كەچۈرگەن دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

«تاغ ـ ئېزىملار قوڕىسى» چىن سۇلالىسىدىن ئاۋۋالقى دەۋرلەرگە ئائىت قەدىمكى جۇغرافىيە كىتابى بولۇپ، تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، كىتابتا ساقلىنىپ قېلىنغان كۆپلىگەن

ماتېريياللارغا ئىشىنىشكە بولىدۇ.④ «تاغ - ئېزىملار قۇرئى» يېغىلىق دەۋرىدە كىتاب بولۇپ پۈتكەنىدى. لېكىن خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى لیۇ شىن شەرھلەپ چىققان «تاغ - ئېزىملار قۇرئى» دا بۇ كىتابنى ئاقساقال دا يۈي بىلەن بويى يازغان، دېيىلگەن. ۋاڭ چوڭمۇ بۇ قاراشنى تەشەببۇس قىلمىدۇ. «تاغ - ئېزىملار قۇرئى» نى دايۈي بىلەن بويى يازغان دېگەن قاراشقا ئىشىنىشكە بولمايدۇ، ئەمما «تاغ - ئېزىملار قۇرئى» دا ھېكايەت قىلىنغان قىسسەلەردە شىيا، شياڭ، جۇ سۇلالىلىرىدىكى ھاكىمىيەتنى ئۆتۈنۈپ بېرىشكە ئائىت ئىشلار بىرقەدەر ئاز تىلغا ئېلىنغانلىقى ۋە شەيئىلەرگە بولغان ئىپتىدائىي دىنىي ئۇقۇم بىلەن تولغانلىقىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭدىكى ماتېريياللارنىڭ كۆپ قىسمى چوقۇم ئىنتايىن قەدىمكى دەۋرنى مەنبە قىلغان بولۇپ، ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ تارقىلىش شەكلى ئارقىلىق شيا سۇلالىسى دەۋرىگىچە تارقىلىپ يېتىپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇنداقتا، يەنە شۇنداق دېيىشكىمۇ بولىدۇكى، گۈيفاڭلار رىۋايەتلەر دەۋرىدىكى شيا سۇلالىسى دەۋرىدىلا، ئەينى مەزگىلدىكى كىشىلەرنىڭ بىلگىنى بويىچە خاتىرىگە ئېلىنغانىدى.

گۈيفاڭلارنىڭ رىۋايەتلەر دەۋرىدىكى جايلىشىشى ھەققىدە، «تاغ - ئېزىملار قۇرئى. ئەلنامە»دە: «گۈرلار ئېلى ئەرفۇجىشىنىڭ شىمالىدا»؛ «ئەرفۇجىشىن ئۇلارنىڭ شەرقىدە» دېيىلگەن. لیۇ شىن «تاغ - ئېزىملار قۇرئى» دىكى مەلۇماتلار» دا: «ئەرفۇجىشى شياڭجۇن ۋىلايىتىدە» دېگەنىدى. بۇ يەر ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى سۇيدىنىڭ شىمالىدا ئىدى. شەنشىنىڭ شىمالى ۋە ئىچكى موڭغۇلنىڭ خېتاۋ رايونى گۈر ئېلىنىڭ زېمىنلىرى ئىدى. «تاغ - ئېزىملار قۇرئى. يۇقىرىقى ئايدالا» دا ۋېي جەمەتىدىكى «يەكچەشمىلەر»، «چۇەنروڭ» ۋە «چۇەنروڭلار ئېلى» ماددىلىرىدا بايان قىلىنغان بولۇپ،

ئۇلارنىڭ زېمىنلىرى چۈەنروكلار بىلەن قوشنا يەنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىدىكى رايونلاردا ئىدى. «تاغ - ئېزىملار قۇرئى. ئەلنامە» دە «دىكلىك ئېلى» نىڭ ئورۇنلاشقان ئورنى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، مەزكۇر قىسسەنىڭ «شىمالىي دېگىزنىڭ ئىچىدە» (رۇەن يۇەن ئىزاھلىغان نۇسخىدا: «ماۋ يىنىڭ نۇسخىسىدا ‹ئىچىدە› دېگەن سۆز ‹جەنۇبىدا› دەپ يېزىلغان» دېيىلگەن) دېگەن مەزمۇنىدا، ئاۋۋال دىچاكلار، كېيىن دىكلىكلار ئېلى، ئاندىن كېيىن يەن، خۇاڭ جامائەسى خاتىرىلەنگەنىدى. بۇ يەردىكى «شىمالىي دېگىز» نى «تارىخىي خاتىرىلەر» بىلەن «خەننامە» دە خاتىرىلەنگەن شىمالىي دېگىز (خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىمالىي دېگىز ھازىرقى بايقال كۆلىنى كۆرسىتەتتى) دەپ مۇقىملاشتۇرۇشقا بولمىسمۇ،⑤ ئەمما دىكلىك ئېلى بايقالنىڭ جەنۇبىدا ھەم ۋېيشۇي دەرياسى بىلەن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنلىرىدىكى خۇاڭ، يەن، دىچاڭ جامائەلىرى بىلەن قوشنا زېمىنلارغا تارقالغان بولۇپ، ئۇ جايلار مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونىدىكى گەنسۇدىن ئىچكى موڭغۇلدىكى خېتاۋغىچە بولغان رايونلار ئىدى. ئومۇمەن، مەملىكىتىمىزنىڭ رۇايەتلەر دەۋرىدىكى گۇيفاڭ (گۇر ئېلى، يەكچەشماھر ئېلى، دىكلىكلار ئېلى) لارنىڭ تارقالغان رايونلىرى، مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمالىي رايونى يەنى ھازىرقى شەنشىنىڭ شىمالىي قىسمى، ئىچكى موڭغۇلنىڭ خېتاۋ رايونى، نىڭشيا ۋە گەنسۇنىڭ خېشى ئاربويى ئەتراپلىرى ئىدى.

شياڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى گۇيفاڭلارنىڭ تارقالغان ئورۇنلىرى، «ئاستانىلىقتىن تېپىلغان جۇنامە. ۋاڭ خوي شەرھى» دە خاتىرىلەنگەن يېجۇننىڭ تۆت ئەتراپتىكىلەردىن تارتۇق ئېلىش پەرمانىدا «كۇئېنلۇندىكى سەگلەر ئېلى بىلەن گۈرچىنلارنىڭ دەل غەربىدە» دېيىلگەن. كوئېنلۇن يەر نامى،

سەگلەر ئېلى چۈەنروڭلاردەك قىلىدۇ. «زۇچيۇمىڭ تەپسىرى» دە جاۋ گوڭنىڭ 14 - يىلىدا شياڭ سۇلالىسى گورچىنلارغا «تارتۇق ۋە ئىنئام بېرىپ، ئۇلار بىلەن بىرلەشتى» دېيىلگەن، دۇيۇنىڭ ئىزاھىدا «چىن (亲)، تۆت ئەتراپتىكى جامائەلەردۇر» دەپ كۆرسىتىلگەن، گۇرچىن — گۇيفاڭلارنىڭ جامائەلىرى (جەمەتلىرى) نى كۆرسەتتى. شياڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى جى يى ھازىرقى خېنەندىكى ئەنياڭنى مەركەز قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ غەربىدىكى ھازىرقى سەنشىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلار شياڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ شىكار قىلىدىغان رايونى ئىدى، جىڭۋېي دەريا ۋادىلىرى بولسا شياڭ سۇلالىسىگە قاراشلىق جۇ جامائەسىنىڭ تارقالغان ئورۇنلىرى بولۇپ، گۇر ئېلىنىڭ تارقالغان جايلىرى، جۇ جامائەسىنىڭ تارقالغان ئورۇنلىرىنىڭ غەربىدە، يەنى ھازىرقى گەنسۇ، نىڭشيا ئەتراپلىرى ئىدى. «ماۋ چاڭ - ماۋ خېڭ نەزملىرىنىڭ يەشمىسى»دە: «گوگۇڭ بىن دېگەن جايدا ئولتۇراقلاشقاندا، دىلار دائىم بۇ جايلارغا تاجاۋۇز قىلىپ تۇراتتى» دېيىلگەن. دىلارنىڭ بىن دېگەن جايغا بېسىپ كىرگەنلىكىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان جايلىرى بىن دېگەن جايدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدا ياكى ئۇنىڭغا قوشنا ئورۇنلاردا ئىدى. «كېيىنكى خەننامە. غەربىي چاڭلار ھەققىدە قىسسە» دە: «ۋۇدىڭ (يىن گاۋزۇڭ) غەربىي چاڭلار بىلەن گۇيفاڭلارغا جارا يۈرۈشى قىلغان» دېيىلگەن. چاڭلار جامائەسى تارىختىن بۇيان مەملىكىتىمىزنىڭ گەنسۇ، چىڭخەي رايونلىرىدا ئولتۇراقلىشىپ كەلگەنىدى، ۋۇدىڭ جازا يۈرۈشى قىلغان گۇيفاڭلار مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي قىسمى ۋە غەربىي چاڭلار بىلەن چېگرىداش رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان بولسا كېرەك. «قەدىمكى بامبۇك يىلنامە» دە جۇ سۇلالىسى پادىشاھى جيې «شىلودىكى گۇيرۇڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى» دېيىلگەن، شىلو يەنى

غەربتىكى لوشۇي دەريانى ئىدى. قەدىمكى دەۋردە لياۋ، شۇي ناممدىكى دەريادىن تۆتىنىك بولغانلىقىغا ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭ بىرى، ھازىرقى خېنەندىكى لوياڭنىڭ شەرقىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ خۇاڭخې دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان لوخې دەريانى ئىدى⑦؛ ئىككىنچىسى، شەنشىنىڭ ۋۇ جى ناھىيىسىدىن باشلىنىپ، شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ ۋېيخې دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان لوخې دەريانى ئىدى⑧؛ ئۈچىنچىسى، بولسا سىچۈەنىڭ شىمالىي قىسمىدىن شەرققە قاراپ ئېقىپ مىنجياڭ دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ⑨؛ تۆتىنچىسى، ھازىرقى نىڭشيا چېگرىسى ئىچىدە ئىدى. نىڭشيانىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى لوشۇي دەريانى ھەققىدە «تاغ - ئېزىملار قۇرئى. قىبلىدىكى تاغ - قىبلىدىكى تۆت تەرەپ» تە: «جىڭشۇي دەريانى جۇڭگو تېغىدىن باشلىنىدۇ ..... ئۇنىڭ غەربىدىن 120 چاقىرىم يىراقلىقتا گاڭشەن تېغى بار، ئۇنىڭ غەربىدىن يەنە 200 چاقىرىم يول يۈرگەندە گاڭشەن تېغىنىڭ ئايىغىغا يەتكىلى بولىدۇ، بۇ لوشۇي دەريانىڭ باشلىنىش مەنبەسى بولۇپ، شىمالغا قاراپ ئېقىپ، خۇاڭخې دەريانىغا قۇيۇلىدۇ» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، بۇ يەردىكى لوشۇي دەريانى ھازىرقى شەنشىدىكى جىڭشۇي دەريانىڭ غەربى بىلەن نىڭشيادىكى جىگيۈەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا ئىدى. يۇ جوگىيىڭ «تاغ ئېزىملار قۇرئى» دىكى جۇغراپىيىۋى مەلۇماتلارغا ئىزاھ» دا: «گاڭشەن تېغى دېگەن سۆزنى يۆشەن تېغى دەپمۇ ئوقۇشقا بولىدۇ، يۆشەن تېغىنىڭ ئايىغى، ھازىرقى گەنسۇنىڭ گويۈەن ئايمىقىدىكى جىتو، لىيۇ پان، دافاڭ، شيۇمى تاغلىرىدۇر، ئۇ شەنشىدىكى لوڭجو تېغى بىلەن ئۆزئارا يانتۇ تۇتىشىپ تۇرغاچقا، بۇرۇندىن تارتىپ يۆشەن تېغىنىڭ ئايىغى دەپ ئاتالغان. لوشۇي دەريانى ھازىرقى جىڭشۇيخې دەريانىدۇر، شىمالغا قاراپ ئېقىپ، لىڭجودىكى مىڭشا قورغىنىنىڭ غەربىدە خۇاڭخې

دەريا سىغاقۇيۇلمىدۇ» دەپ كۆرسەتكەنىدى. جۇڭاڭجيې گۇيروگلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ بارغان لو دېگەن جاي «شىلو» (غەربىي لو) دەپمۇ ئاتالغان بولۇپ، چىشەن تېغى ئېتىكىنىڭ غەربىدە ئىدى؛ ئالدىنقى ئۇچ لوشۇي دەريا سى جۇ جامائەسى ئېلىنىڭ غەربىدە ئەمەس ئىدى. شىلو (لو) دەپمۇ ئاتالمىغانىدى، پەقەت بۇنىڭ دىكى لوشۇي دەريا سىلا چىڭشۇيخې دەريا سىنىڭ ئورنىغا مۇڭاپىق كېلىدۇ. يۇقىرىقىلارنى خۇلاسىلىگەندە، شياڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى گۇيفاڭلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان ئورۇنلىرى، ئۇلارنىڭ رىۋايەتلەر دەۋرىدىكى ئولتۇراقلاشقان ئورنى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشىشاتتى.

جۇ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت پۈتۈكنامىلەردىمۇ، گۇيفاڭ لارنىڭ تارقالغان ئورۇنلىرىغا دائىر مەلۇماتلار داۋاملىق ئۇچرايدۇ. «لياڭ بېگىنىڭ يالمىنى» دا: «گۇيفاڭ بەدىۋىلىرى» ۋە «لياڭ بېگى ئۇرۇش قىلغان» دېگەن مېتال پۈتۈك يېزىقلىرى ئۇچرايدۇ، تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، «لياڭ بېگىنىڭ يالمىنى» نى غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، لياڭ بېگى گۇيفاڭلار بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن قۇيدۇرغانىدى⑩. لياڭ بېگىنىڭ سۇيۇرغاللىق زېمىنى، ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ خەنچىڭ ناھىيىسىدە ئىدى. لياڭ بېگى بىلەن گۇيفاڭلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن سۇركىلىشلەر، گۇيفاڭلارنىڭ لياڭ بېگىنىڭ سۇيۇرغاللىقىدا ياكى ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا بارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنىڭدىن غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى گۇيفاڭلارنىڭ تارقالغان رايونلىرىنىڭ ھازىرقى شەنشى، ئىگشيا چېگرىسى ئىچىدىن گۇەنجۇڭ تۈزلەڭلىكىگە تۇتىشىدىغان لوخې دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنلىرىغىچە كېڭەيگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. «كىچىك يۈي داڭقىنى» غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى كاڭۋاڭنىڭ دەۋرىدىكى ئەسۋاب بولۇپ، بۇ مېتال

پۈتۈكتە جۇ سۇلالىسىنىڭ گۇيفاڭلارغا قارشى ئېلىپ بارغان جازا يۈرۈشلىرى خېلى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن؛ گەرچە مېتال پۈتۈكتە ئۇرۇش بولغان ئورۇن خاتىرىلەنمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇرۇشنى، گۇيفاڭلارنىڭ جىڭلو دەريا ۋادىسىگە قىلغان كېڭىيىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇشى، ئۇرۇش جۇ سۇلالىسى بىلەن گۇيفاڭلار تۇتىشىپ تۇرىدىغان چىيەنلوڭدا ياكى لياڭ بېگىنىڭ سۇيۇرغاللىق زېمىنىنىڭ مەلۇم بىر ئورنىدا يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن.

قىسقىسى، رىۋايەتلەر دەۋرىدىكى شيا سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ، تاكى جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى كاڭۋاڭنىڭ دەۋرىگىچىلىك بولغان ئارىلىقتا، گۇيفاڭلارنىڭ تارقالغان ئورۇنلىرىدا مەلۇم ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار باشتىن - ئاياغ موڭغۇل چوڭ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى شەنشىدىكى ۋېيشۇي دەرياسىنىڭ شىمالى، ئىچكى موڭغۇلدىكى خېتاۋ ۋە نىڭشيا، گەنسۇ رايونلىرىدا ئولتۇراقلاشقان، مەملىكىتىمىزنىڭ يىراق قەدىمكى زامان تارىخىي دەۋرىدىكى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئۇلار خۇاڭخې دەرياسىدىكى خۇاشيا جامائەسى بىلەن بىرلىكتە، مەملىكىتىمىزنىڭ يىراق قەدىمكى زامان دەۋرىدىكى ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشىدە ئۆزلىرىنىڭ تۆھپىلىرىنى قوشقان.

2. گۇيفاڭلار بىلەن شياڭ، جۇ سۇلالىلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى

رىۋايەتلەر دەۋرى بىلەن شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۇيفاڭلار، خۇاشيا جامائەسى بىلەن قوشنا جايلاردا ياشىغاچقا،

ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتنىڭ بولغانلىقى شۈبھىسىز ئىدى. بۇ توغرىلىق شيا سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت مەنبەلەردە خاتىرە قالدۇرۇلمىغان. «ئاستانىلىقتىن تېپىلغان جۇنامە» گە ئاساسلانغاندا، شياڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى يى جۈن غەرب تەرەپتىكى گۇرچىنلارغا شياڭ سۇلالىسىگە ئۆز جايىدىن چىقىدىغان قىزىل بوياق. ئاق قوتاز قۇيرۇقى، پالاس، ئەنبەر، مۈڭگۈز، تاشپاقا تاپشۇرۇش ھەققىدە بۇيرۇق قىلغان؛ غەربىي شىمال تەرەپتىكى دى قەبىلىلىرىگە نار تۆگە، ئاق قاشتېشى، ياۋا ئات، دۇلدۇل، چاپقۇر ئات، ئېسىل ئوقيا تەقدىم قىلىشنى بۇيرۇق قىلغان. دەرۋەقە گۇيفاڭ قەبىلىلىرى شياڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، شياڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ھەمدە شياڭ سۇلالىسىگە ئولپان تاپشۇرىدىغان بىر ئاز سانلىق مىللەت ئىدى، يېقىنقى يىللاردا شەنشىدىكى چىشەن تېغى ئېتىكىدىن تېپىلغان غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت چىغىناق ـ سۆڭەك پۈتۈك پالنامىلىرىنىڭ ئىچىدىكى بىر پارچە پالنامىدە: «入鬼吏（事），乎实商西» دېيىلگەن. تەكشۈرۈپ دەلىللەشلەرگە ئاساسلانغاندا، «〈实〉 خېتى ئادەم ئىسمىنى، 〈商〉 خېتى 〈ئىنئام قىلىش〉 تىكى 〈赏〉 خېتىنى، 〈入鬼吏〉 بولسا 〈گۇيفاڭلاردىن..... مەنسەپكە تەيىنلەندى〉 دېگەننى بىلدۈرۈپ كەلگەن بولۇپ، بۇ ھال گۇيفاڭلارنىڭ جۇ سۇلالىسىدە خىزمەت قىلغانلىقى بىلەن ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ ئىناق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ» ⑫.

لېكىن شياڭ سۇلالىسى بىلەن كېيىن باش كۆتۈرۈپ چىققان جۇ سۇلالىسى، مەملىكىتىمىزنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى بولۇپ، قۇللارنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى ئۇرۇشتىكى ئەسىرلەر ئىدى: شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگىمۇ قۇللۇق تۈزۈمنىڭ چوڭقۇر تامغىسىـ

نىڭ بېسىلىشى شەكسىز ئىدى. شياڭ، جۇ سۇلالىلىرىنىڭ قۇلدارلار سىنىپى قۇللارغا ئېگە بولۇش ۋە قۇللارنىڭ سانىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن دائىم دېگۈدەك، ئەتراپتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىتا ئۇرۇش قوزغايتتى. چىغىناق - سۆڭەك پۈتۈك پالىنامىلەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، شياڭ سۇلالىسى ئاساسەن غەرب ۋە غەربىي شىمال تەرەپلەردىكى توفاڭ 方، تۇفاڭ، گۇيفاڭ، گوفاڭ قاتارلىقلارغا قارشى ئۇرۇش قوزغايتتى. جۇ سۇلالىسىمۇ ئەتراپتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىتا ئۇرۇش قوزغىغانىدى، «ئاستانىلىقتىن تېپىلغان جۇنامە. نەسەبىي ئەسەرلەر ھەققىدە پارچىلار» غا ئاساسلانغاندا، جۇ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە «99 بەگلىك يوقىتىلغان»، «652 بەگلىك ئەل قىلدۇرۇلغان»، «177 مىڭ 729 ئادەمنىڭ كاللىسى ئېلىنغان»، «310 مىڭ 230 ئادەم ئەسىرگە ئېلىنغان.»⑬ غەربىي شىمال رايونىدىكى گۇيفاڭ، رۇڭ قەبىلىلىرى بىلەن خۇەييى رايونىدىكى بەدەۋىلەر ئەللىرىنىڭ ھەممىسى شياڭ، جۇ سۇلالىلىرىدىكى قۇلدارلارنىڭ دائىم ئۇرۇش قوزغاپ قۇللارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىدىغان ئوبېيېكتىغا ئايلىنىپ قالغانىدى.

شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى قۇلدارلار دۆلىتىنىڭ گۇيفاڭلارغا قارشى ئېلىپ بارغان جازا يۈرۈشلىرىنىڭ ئىچىدە كۆلىمى بىر قەدەر چوڭراق بولغان ئۇرۇشتىن تۆۋەندىكى ئۈچ قېتىمقىسىنى مىسالغا كەلتۈرىمىز:

بىرىنچى قېتىمقىسى، شياڭ سۇلالىسىنىڭ گاۋزۇڭ پادىشاھى ۋۇدىنىڭ زامانىسىدا يۈز بەرگەنىدى. ئەينى زامانىدا بىن دېگەن جايدا ئولتۇرۇشلۇق، شياڭ سۇلالىسىگە قاراشلىق جۇ جامائەسى دائىم دېگۈدەك رۇڭ، دى جامائەلىرىنىڭ پاراكەندە قىلىشىغا ئۇچراپ تۇراتتى. «دۆلەت ئەربابلىرى

ھەققىدە بايان. جۇ بەگلىكىدىكى ئەربابلار ھەققىدە بايان» دا كۆڭلىيۇنىڭ ئەجدادى بۇجۇ «رۇك ۋە دىلارنىڭ ئارىسىغا قىچىپ شۇ يەردە بېرىپ ئۆلگەن» لىكى خاتىرىلەنگەن. «تارىخىي خاتىرىلەر. جۇ سۇلالىسى پادىشاھلىرى ھەققىدە خاتىرىلەر» دە كۆڭلىيۇنىڭ ئۆزىنىڭمۇ «روك، دىلارنىڭ ئارىسىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان» لىقى خاتىرىلەنگەن. كۆڭلىيۇ پايتەختىنى تەيي دېگەن جايدىن بىن دېگەن جايغا كۆچۈرگەنىدى، «تارىخىي خاتىرىلەر. جۇ سۇلالىسى ھەققىدە قىسسە» دە بۇ قېتىمقى كۆچۈشنىڭ سەۋەبى توغرىسىدا ھېچنەرسە دېيىلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن يۇقىرىدىكى ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، رۇك، دىلار بىلەن بولغان سۇركىلىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. كۆڭلىيۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئۇنىڭ يەتتىنچى ئەۋلادى گاۋيۇگە قەدەر، يەنى شياڭ سۇلالىسىنىڭ گاۋزۇڭ پادىشاھى ۋۇدىڭنىڭ دەۋرىگىچىلىك سەلتەنەت سۈرگەنىدى. ⑭ «پالنامە. رەمباللىق» تا: «پادىشاھ گاۋزۇڭ گۇيفاڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئۇچ يىلدا ئۇلارنىڭ ئۇستىدىن غەلىبە قىلغان» دېيىلگەن. قۇدرەتلىك شياڭ سۇلالىسى ئۇچ يىللىق ۋاقتىنى سەرپ قىلغاندىن كېيىنلا ئاندىن ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرەلىگەن بولۇپ، بۇ ھال گۇيفاڭلارنىڭمۇشياڭ سۇلالىسىگە قارشى كەسكىنۋە ئۇزاق مۇددەتلىك كۈرەش ئېلىپ بارغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش شياڭ سۇلالىسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەلۋەتتە قۇل بۇلاش ئۈچۈن بولسىمۇ، ئەمما گۇيفاڭلارغا قوشنا جايلاردا ئولتۇراقلاشقان جۇ جامائەسىنىڭ مەۋجۇت بولۇشىغىمۇ پايدىلىق ئىدى. گاۋيۇ باشچىلىقىدىكى جۇ جامائەسى ۋۇ دىڭنىڭ گۇيفاڭلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشىغا قاتناشقان بولۇشى مۇمكىن. جۇ جامائەسىنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇنى، شياڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جۇ بىلەن شياڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شياڭجياۋبيدىن

ئىبارەت مىللەتنىڭ گۈللىنىش ۋە مۇنقەرز بولۇشىدا زور تۆھپە قوشقان كىشىلەر بىلەن تەڭ قاتاردا قويۇپ، ئەڭ كاتتا نەزىر ـ چىراغلار ئارقىلىق ئۇنى خاتىرىلىگەنىدى، ⑯ ھەتتا ئەمىنىيە دەۋرىگە كەلگەندىمۇ، چۈجىكۈڭ يەنە تەسىرلىك سۆزلەر بىلەن ئۆزىنىڭ گاۋ يۈ، يايۈ (گاۋيۈنىڭ بالىسى) لەرنىڭ تۆھپىلىرىنى ئۇنتۇپ قالمايدىغانلىقىنى ئېيتقانىدى.

ئىككىنچى قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك جازا يۈرۈش، شياڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋاڭ يىنىڭ دەۋرىدە يۈز بەرگەنىدى. جۇ جامائەسىدە گاۋيۈ ئۆلگەندىن كېيىن گوگوڭ دەنفۇنىڭ دەۋرىگىچىلىك ئۇچ ئەۋلاد ئۆتتى. ئەينى ۋاقىتتا گۈيفائىلار ئارام ئېلىپ ئۆرىنى ئوڭشۇۋېلىش ئارقىلىق يەنە كۈچەيگەچكە، بىر دېگەن جايىنى تارتۇۋېلىش ئۈچۈن جۇ جامائەسى بىلەن كۈندىن ـ كۈنگە دەھشەتلىك بولغان ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان. دىلارنىڭ تەھدىتى تۈپەيلىدىن جۇ جامائەسىدىكىلەر بىر دېگەن جايدا ياشاشقا ئامالسىز قالغانىدى. «ماۋ چاڭ ـ ماۋ خېڭ نەزىلىرىنىڭ يەشمىسى» دە: «گوگوڭ دەنفۇ بىن دىياردا تۇرۇۋاتقان چاغدا، دىلار بىن دىياردا ھۇجۇم قىلىپ كىردى. گوگوڭ دەنفۇ ئۇلارغا مال ـ دۇنيا بەرسىمۇ، ئۇلار رازى بولۇشمىدى؛ ئۇلارغا سەممىيەتلىكنى بىلدۈرسىمۇ، ئۇلار يەنە رازى بولۇشمىدى؛ ئۇنچە ـ مەرۋايىت، قاشتاشلىرىنى بەرسىمۇ، ئۇلار يەنە رازى بولۇشمىدى. گوگوڭ دەنفۇ قول ئاستىدىكى چوڭ ـ كىچىكلەرگە: «دىلار ئاچكۆز بولغاچقا بىزنىڭ يېرىمىزگە بېسىپ كىردى. مەن قول ئاستىمدىكىلەرنىڭ جېنىغا زامىن بولۇپ، ئۇلارغا ھۆكۈمران بولۇشتەك بۇنداق ئىشنى قىلالمايمەن» دېدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆزىنىڭ قوۋملىرىنى باشلاپ، لياڭشەن تېغىدىن ئېشىپ، چىشەن تېغى ئېتىكىگە كېلىپ جايلاشتى» دېيىلگەن. گوگوڭ دەنفۇ بىن دىياردىن ۋاز كېچىپ،

چىشەن تېغىنىڭ ئېتىكىدىكى جويۇەن دېگەن جايغا كۆچۈپ كېلىشكە مەجبۇر بولغانىدى. ئەمما ئۇ بۇ جايدا ئۇزاق ئۆتمەيلا يەنە دىلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىغان. گوگۇك دەنىۋ بىر تەرەپتىن جۇ جامائەسىگە باشچىلىق قىلىپ دىلار بىلەن ئۇرۇش قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن قەبىلە تەشكىلىنى تەرتىپكە سېلىپ، يەرلەرنى بۆلۈپ تېرىشنى، ئەمەلدارلىق تەسىس قىلىپ جۇ يېۇەن دېگەن جايىنىڭ مۇنبەت تۇپرىقىدىن پايدىلىنىپ، ئىشلەپ چىقىرىشنى راۋاجلاندۇردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن جۇ جامائەسىدىكىلەر سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويغان ھەمدە تېخىمۇ كۆچەيگەن. گوگوك دەنىۋ ئۆلگەندىن كېيىن جىلى تەختكە چىقتى، بۇ ۋاقىت شياڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇيىنىڭ سەلتەنەت دەۋرىگە توغرا كېلەتتى. جىلى گوگوئنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، شياڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى راۋاجلاندۇردى. ۋۇيىنىڭ 34 - يىلى ئۇ شەخسەن شياڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە بېرىپ ۋۇيى بىلەن كۆرۈشكەن ھەمدە شياڭ سۇلالىسىنىڭ قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرى ئىچىدىكى رېن جەمەتىنىڭ جى ئۇرۇقى بىلەن قۇدىلاشقان، شياڭ سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى ئاكتىپ قوبۇل قىلىپ، جۇ جامائەسىنىڭ كۇچىنى تېخىمۇ زورايتقان. قۇدرەتلىك شياڭ سۇلالىسىنىڭ قوللىشى ئاستىدا، يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان جۇ جامائەسىنىڭ قۇلدارلار سىنىپى گۇيفاڭلارغا قارىتا ھۇجۇم قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغان. ئۇلار زەربە بېرىشنىڭ نۇقتىسىنى ئاۋۋال، جۇ جامائەسىنىڭ بازىسى بولغان جۇيۇەن دېگەن جايغا يېقىن بولغان شىلونىڭ ئەتراپىدىكى گۇيفاڭ قەبىلىلىرىگە قاراتقان. «قەدىمكى بامبۇك يىلنامە» دە: «ۋۇيىنىڭ 35 - يىلى (يەنى جۇۋاڭجىيشياڭ سۇلالىسى

نىڭ پادىشاھى ۋۇيىنى تاۋاب قىلىپ قايتىپ كەلگەن ئىككىنچى يىلى)، جۇۋاڭ جيې شىلودىكى گۇيفاڭلارغا ⑰ جازا يۈرۈشى قىلىپ،دىلارنىڭ㉒ خانىنى ئەسىرگە ئالغان» دېيىلگەن. «پالنامە، ئاخىرقى رەم» دە: «جېن گۇيفاڭلارغا قارشى جازا ئۇرۇش ئېلىپ بېرىشتا ئۇدا ،ئۇچ يىلغىچە ئۇلۇغ ئەلنىڭ ئىلتىپاتىغا مۇيەسسەر بولغان» دېيىلگەن. بۇ يەردىكى «جېن»، دېگىشەن ئەپەندىنىڭ تەقەققاتىغا ئاساسلانغاندا جۇۋاڭجيې بولۇشى مۇمكىن. ⑱ «ئۇلۇغ ئەل» شياڭ سۇلالىسىنى كۆرسەتكەن بولۇپ، جۇۋاڭ جېنىڭ بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا، شياڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇيىنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەسىرگە ئېلىنغان گۇيفاڭلارنىڭ ئادەم سانى ئىچىدە، يالغۇز ئاقساقاللىرىدىلا 22 نەپەر بولۇپ، بۇنىڭدىن ئەسىرگە ئېلىنغانلارنىڭ ئادەم سانىنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. جى لى ئۇزاق ئۆتمەي يەنە «يىن سۇلالىسىنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار» لىقىغا تەيىنلىنىپ، شياڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىتىكى ئەڭ كۈچلۈك بېقىندى ئېلىگە ئايلانغانىدى.

ئۇچىنچى قېتىم گۇيفاڭلارغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان كەڭ كۆلەملىك جازا يۈرۈشى، جۇ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن يۈز بەرگەنىدى. غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرى مەملىكىتىمىز قۇللۇق جەمئىيىتىنىڭ تولۇق گۈللەنگەن دەۋرى بولۇپ، قوللۇق تۈزۈم ئىقتىسادىي، شياڭ سۇلالىسى دەۋرىگە قارىغاندا تېخىمۇ زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانىدى. گۇيفاڭلارغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان جازا يۈرۈشىمۇ، كۆلەم جەھەتتە شياڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭكىدىن تېخىمۇ زورايغانىدى. گومورو، چېن مىڭجيا قاتارلىقلارنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، چوڭ ـ كىچىك يۈي داڭقىنى، جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى كاڭۋاڭنىڭ دەۋرىدىكى جابدۇق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «چوڭ يۈي

داڭقىنى» دا خاتىرىلىنىشىچە، يۇي جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى كاڭۇاڭ تەرىپىدىن «رۇڭلارغا قارشى پىدائىيلار مەھكىمىسىنىڭ بېگى» يەنى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىشلىرىنى باشقىن - ئاياغ باشقۇرىدىغان باشلىقلىققا تەيىنلەنگەنىدى[20]. «كىچىك يۇي داڭقىنى» دا جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى كاڭۇاڭنىڭ يۇينى ئىككى قېتىم قوشۇن باشلاپ بېرىپ گۇيفاڭلارغا قارشى جازا ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىشقا ئەۋەتكەنلىكى تەپسىلىي خاتىرە لەنگەن. بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇشتا يۇي «ئىككى نەپەر قەبىلە باشلىقى» نى تىرىك تۇتقان، 4812 دانە «بەلگە قۇلاق» (ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلگەن دۈشمەننىڭ سول قۇلىقى) يىغىۋالغان، «13 مىڭ 81 ئادەم ئەسىر ئالغان»، «30 دانە ھارۋا ئولجا ئالغان»، «□□ ئات ئولجا ئالغان»، «355 كالا ئولجا ئالغان»، «38 تۈياق قوي ئولجا ئالغان». ئىككىنچى قېتىملىق ئۇرۇشتا، بىر نەپەر قەبىلە باشلىقىنى تىرىك تۇتقان، 237 دانە «بەلگە قۇلاق» يىغىۋالغان، □□ ئادەم ئەسىر ئېلىنغان، 104 تۈياق ئات ئولجا ئالغان، 100 □ دانە ھارۋا ئولجا ئالغان. ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشتا گۇيفاڭلارنىڭ جەمئىي ئىككى تۈمەنگە يېقىن ئادىمى ئەسىر ئېلىنغان ۋە ئۆلتۈرۈلگەن بولۇپ، بۇنىڭدىن ئۇرۇشنىڭ كۆلىمىنىڭ زور ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

شۇنىمۇ ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، خۇاشيا مىللىتى بىلەن گۇيفاڭ قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا، بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرى بولۇپ ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا يەنە ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىمۇ مەۋجۇت ئىدى. مەسىلەن، 1956 - يىلى شەنشىدىكى تۇدې دېگەن جايىنىڭ ۋۇتۇ كەنتىدىن شياڭ سۇلالىسى- نىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە مەنسۇپ بىر تۇركۈم برونزا قوراللار تېپىلغان، بۇ قوراللارنىڭ ئىچىدە داڭقان، قۇمغان، چۆگۈن،

جام، جاۋۇر، ساپلىق، ئارا، ئىسكىنە، پىچاق، خەنجەر، يالمان، تەبەر قاتارلىقلار بار ئىدى، قورالـلارنىڭ شەكلى بىلەن نەقىشلىرى شياڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى قوراللار بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولـسىمۇ، ئەمما يەرلىك ۋە كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىدى[21]. تودىغا قوشنا بولـغان بودي، شىلو قاتارلىق جايلاردىنمۇ، ۋۇتۇ كەنتىدىن تېپىلغان قورالـلارغا ئوخشاش، شياڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىگە مەنسۇپ برونزا قورالـلار تېپىلغان[22]. بۇ برونزا قوراللارنىڭ شياڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى گۈيفاڭلاردىن قالغان يادىكارلىق ئىكەنلىكى ياكى ئەمەسلىكى، ئەلۋەتتە يەنىلا تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك بىر مەسىلە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ شياڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ برونزا مەدەنىيىتىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا، شىمالىي شەنشى، خېتاۋ رايونـلىرىدا ئولتۇراقلاشقان ئاز سانلىق مىللەتلەرگە كۆرسەتكەن تەسىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن، بولۇپمۇ شياڭ سۇلالىسى مەدەنىيىتىنىڭ چۆللۈكنىڭجەنۇبىدىكى كەڭ رايونلارغا تارقالغانلىقىنى مۇنازىرە قىلمايىدىغان پاكىت بىلەن ئىسپاتلاپ بەرگەنىدى.

3. گۈيفاڭلارنىڭ تارقىلىشى ۋە كۆچۈشلىرى

شياڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇدىڭنىڭ گۈيفاڭلارغا قارشى ئېلىپ بارغان كەڭ كۆلەملىك جازا يۈرۈشلىرى، بولۇپمۇ شياڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە جۇ جامائىسىنىڭ ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى جىڭۈېي دەريا ۋادىسىدا باش كۆتۈرۈپ چىقىشى، بۇ رايونـدىكى خۇاشىيالار بىلەن گۈيفاڭ ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشى

لىق ۋەزىيەتنى تۈپتىن ئۆزگەرتىۋەتكەنىدى، ئەگەر گوگوڭ دەنفۇدىن ئىلگىرى گۇيفاڭلار ھۇجۇم قىلىش ھالىتىدە، جۇ جامائەسى مۇداپىئە ھالىتىدە تۇراتتى دېيىلسە، ئۇنداقتا گوگوڭ دەنفۇ جۇيۇەن دېگەن جايغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، ۋەزىيەتتە ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، گۇيفاڭ خەلقى كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىۋاتقان جۇ جامائەسى قۇلدارلار ھاكىمىيىتىنىڭ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىدىغان ئوبيېكتىغا ئايلانغان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

شياڭ سۇلالىسىگە يېقىن جايلاردا ئولتۇراقلاشقان گۇيفاڭلارنىڭ بىر قىسىم قەبىلىلىرى شياڭ سۇلالىسى بىلەن جۇ بەگلىكىنىڭ بىرلەشمە كۈچلىرىنىڭ زەربىسى ئاستىدا ئۇرۇش ئاپەتلىرىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن شياڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولۇشتى؛ ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقى بۇ تۆھپىسى ئۈچۈن بەگلىك ئوتۇغاتىغا ئېرىشىپ، تارىختا «گۇر بېگى» دەپ ئاتالدى㉓. شياڭ جۇۋاڭنىڭ دەۋرىدە گۇر بېگى بىلەن كۈنپېتىش بېگى چاڭ، ئېخۇ (سۇيۇرغاللىق زېمىنى ھازىرقى شەنشىنىڭ نىڭشياڭ ناھىيىسىدە) قاتارلىقلار بىرلىكتە ئۈچ ۋەزىرلىك ئوتۇغاتىغا ئېرىشكەنىدى. گۇر بېگى يەنە شياڭ سۇلالىسى بىلەن قۇدىلىشىپ، قىزىنى شياڭ جۇۋاڭغا ياتلىق قىلغانىدى، گۇر بېگىنىڭ سۇيۇرغاللىق زېمىنى توغرىسىدا «تارىخىي خاتىرىلەر. يىن پادىشاھلىرى ھەققىدە» نىڭ شەرھىدە نەقىل كەلتۈرۈلگەن «زېمىنلار تەپسىرى» دە: «شياڭجو ئايمىقىنىڭ فۇياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 50 چاقىرىم يىراقلىقتا توققۇز بەگلىكلەر قەلئەسى بار، باشقىچە نامى گۇر قەلئەسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ يىن دەۋرىدىكى توققۇز بەگلىكلەر قەلئەسىدۇر» دېيىلگەن. ئۇنىڭ ئورنى خېبېيدىكى ھازىرقى سىشيەن ناھىيىسىدە ئىدى㉕. تارىخىي كىتابلاردا گۇر بېگىنىڭ قول ئاستىدىكى گۇيفاڭلارنىڭ ئەل

بولغان قوۋملىرىنىڭ سانى ۋە ئۇلارنىڭ تارقالغان ئورۇنلىرى مۇنداقچىلا خاتىرىلەنگەنىدى، گۇر بېگىنىڭ سۆيۈرغاللىق زېمىنىنىڭ ھازىرقى سىشيەن ناھىيىسى ئىچىدە ئىكەنلىكىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ باشچىلىقىدىكى گۇيفاڭلارنىڭ ئەل بولغان قوۋملىرى، ھازىرقى سىشيەن ناھىيىسىدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدا ياكى ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا ئولتۇراقلاشقانىدى. شىياڭ سۇلالىسى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن جۇ چېڭۋاڭ ئۆزىنىڭ تاغىسى يۇ خۇەيشىگە توقۇز ئۇرۇقنى سۆيۈرغال قىلىپ بەرگەچكە، تارىخچىلارنىڭ ھەممىسى خۇەي جەمەتىدىكىلەرنى بىردەك يەنى گۇر جەمەتىدىكىلەر دەپ ئاتىغانىدى㉘. خۇەي جەمەتىنىڭ توقۇز ئۇرۇقى يەنى يىن دەۋرىدىكى جۇۋاڭنىڭ مەزگىلىدىكى گۇر بېگىنىڭ باشچىلىقىدىكى گۇيفاڭلارنىڭ ئەل بولغان قوۋملىرى ئىدى، شۇڭا ئۇلار توققۇز بەگلىكلەر دەپمۇ ئاتالغانىدى، بۇ ئېھتىمال گۇر بېگىنىڭ باشچىلىقىدىكى گۇيفاڭلارنىڭ ئەل بولغان قوۋملىرىنىڭ ئىچىدە توققۇز ئۇرۇق ياكى توققۇز قەبىلىنىڭ بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن㉗. ياكى بولمىسا «گۇر» ياكى «جيۇ» (توققۇز) نىڭ بىرىنىڭ ئاھاڭى بىلەن پەرقلەندۈرۈلگەنىدى. بۇنىڭدىن شىياڭ جۇۋاڭ دەۋرىدىكى گۇيفاڭلارنىڭ ئەل بولغان قوۋملىرىنىڭ ئولتۇراقلاشقان ئورۇنلىرىنى، غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى جىن بەگلىكىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە، يەنى ھازىرقى سەنشىنىڭ جەنۇبىي ياكى شەرقىي جەنۇبىدىكى مەلۇم جايلاردا بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ (بۇ جايلارنىڭ شەرقىي گۇر بېگىنىڭ سۆيۈرغاللىق زېمىنىدىن ئانچە يىراق ئەمەس). «تارىخىي خاتىرىلەر. يىن پادىشاھلىرى ھەققىدە خاتىرىلەر» گە ئاساسلانغاندا، گۇر بېگى ئۇچ ۋەزىرنىڭ بىرلىك ئوتۇغاتىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما

ئۇ ھەقىقىي قەدىرلەشكە ئېرىشەلمىگەنىدى. شياك جۇۋاك سەل تەلتىنىك ئاخىرقى بىرقانچە يىلىدا، دۆلەتنىك ئىچكى قىسمىدا، قۇللار بىلەن قۇلدارلار، ئاددىي خەلق بىلەن ئاقسۆڭەكلەرنىك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت مىسلىسىز دەرىجىدە ئۆتكۈرلەشكەنىدى. ئۇ قۇللار بىلەن ئاددىي خەلقنىك كۆرىشىنىك يۆنىلىشىنى بۇرۇۋېتىش ئارقىلىق شياك سۇلالىسىنىك قۇلدارلىق ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، مىللەتلەر ماجىراسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. ئۇ يالغاندىن كۆر بېگىنىڭ قىزى «يولدىن چىقىپ كەتتى»㉘ دېگەننى باھانە قىلىپ، ئۇنىڭ قىزىنى ئۆلتۈرگەن، بۇ ئارقىلىق كۆر بېگىنىڭ غەزىپىنى قوزغاپ، ئارقىدىنلا يەنە كۆر بېگىنىڭ ئۆزىنىمۇ قىيما - قىيما قىلىپ چاناپ ئۆلتۈرگەن. «نەزمىنامە. مۇناجات. لاغايلىماق» تا جۇ ۋېنۋاڭ شياك جۇۋاڭنى سۆكۈپ: «ئىچكى جەھەتتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەرنىڭ نەپرىتىنى قوزغىسا، تاشقى جەھەتتە گۈيفاڭلارنىڭ ئۆچمەنلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى» دېگەنىدى، جۇ ۋېنۋاڭنىڭ دېگىنى ئېھتىمال مۇشۇ ۋەقەنى كۆرسەتسە كېرەك. جۇ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك، بۇ بىر تۈركۈم گۈيفاڭ قوۋملىرى (يەنى خۇەي جەمەتىنىڭ توقۇز ئۇرۇقى)، جۇ سۇلالىسىنىڭ سۈيۇرغاللىقىدىكى جىن بەگلىكىنىڭ پۇقرالىرىغا ئايلانغانىدى، ئالاھازەل غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە، ئۇلارنىڭ ھەممىسى خۇاشيا مىللىتىگە ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتتى.

شياك، جۇ سۇلالىلىرىدىكى قۇلدارلارنىڭ قوزغىغان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرىنىڭ زەربىسىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن گۈيفاڭلارنىڭ يەنە بىر قىسىم قوۋملىرى، مىللەتنىڭ كۆچۈش ھەرىكىتىنى قوزغىغانىدى.

گۈيفاڭلارنىڭ كۆچۈشى ھەققىدە چىن سۇلالىسىدىن

بۇرۇنقى دەۋرىگە ئائىت يازما ماتېرىياللاردا ھېچقانداق خاتىرە قالدۇرۇلمىغانىدى، پەقەت شياڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇ دىڭنىڭ دەۋرىگە ئائىت ئىككى پارچە چىغناق - سۆڭەك پۈتۈك پالنامىدە بۇ زور ۋەقەنىڭ ئۈچۈرىنى قىسقىچە قىلىپلا يورۇتۇپ ئۆتكەن. بۇ ئىككى پارچە پالنامە تېكىستىنىڭ تولۇق خاتىرىسى تۆۋەندىكىچە:

(1) قۇرئەندازنىڭ بېشارەت بېرىشىچە، توخۇ يىلىنىڭ 5 - ئېيىدا گۈيفاڭلار بالايىئاپەتلەر تۈپەيلىدىن يىراق تامان كۆچۈشكە باشلىغان («يىن خارابىلىقىدىن تېپىلغان يېزىقلارنىڭ B توپلىمى» 6684 - تارشا).

(2) بېشارەت بېرىلمىشىچە، توخۇ يىلىنىڭ 5 - ئېيىدا گۈيفاڭلار ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن يىراق تامان كۆچۈشكە باشلىغان («يىن خارابىلىقىدىن تېپىلغان يېزىقلارنىڭ A توپلىمى» 3343 - تارشا).

«سۆز - خەتلەر ئىزاھاتى» دا «易» خېتى «ئايرىلىش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ، «日» ۋە «勿» دېگەن ئىروگلىفلىقتىن بېرىكىپ بارلىققا كەلگەن. بەزىدە «كېتىش» دېيىلسە، بەزىدە «ئۆزىراش» ياكى «باشقىلاردىن پەرقلىنىش» دەپمۇ ئېيتىلىدۇ، دېيىلگەن. «鬼方易» دېگەن سۆز توغرىسىدا، ھازىرقى كىشىلەردىن دىڭشەن «شياڭ، جۇ سۇلالىلىرىنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنى تەكشۈرۈپ دەللىلەش» ناملىق ئەسىرىدە «易 خېتى 鬼 (ياڭ) دەپمۇ ئوقۇلۇشى مۇمكىن، بۇ گۈيفاڭلارنىڭ يىراق تامان كۆچۈپ كەتكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ» دەپ ئىزاھلىغان. ھازىرقى كىشىلەردىن يۇ شىڭۈمۇ «鬼方易 سۆزى توغرىسىدا ئىزاھ» ناملىق ئەسىرىدە «鬼方易 سۆزىگە بۇرۇندىن تارتىپ ھېچقانداق ئىزاھ بېرىلمىگەن». 易 خېتى بىلەن 扬 خېتىنىڭ ھەر ئىككىلىسى

قەدىمكى ۋە ھازىرقى خەت شەكلىدۇر. جۇ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت مېتال پۈتۈك يېزىقلىرىدا 扬 خېتى كۆپىنچە شەكلىدە يېزىلغان، بۇ خەت 凡 خېتى بىلەن 手 خېتى شەكلىدىن بارلىققا كېلىپ ئورتاق ئىشلىتىلگەن. «سۆز-خەتلەر ئىزاھاتى» دا: «扬خېتى كېتىش دېگەنلىكتۇر، ئۇ 手شەكلىدە بولۇپ، 易 ئاھاڭىدا ئوقۇلىدۇ» دېيىلگەن. «نەزمىنامە. مىيەنشۇي دەرياسى» دا «ھەم كۈتۈلمىگەندە ھەم تۈزۈش دەپ خاتىرىلەنگەن». كېتىش بىلەن تۈزۈشنىڭ مەنىسى بىر-بىرىگە يېقىن كېلىدۇ. 扬 خېتى ئادەتتە يەنە 颺 دەپمۇ يېزىلاتتى، «نەسىرنامە. پەن گېڭ» دا خاتىرىلەنگەن 优贤扬历 دېگەن سۆزدىكى 扬 خېتىنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكىلەر 颺 دەپ يازغان. جاڭ جەن «لېيزى. خۇاڭدى» دىكى «扬于地» دېگەن سۆزنى ئىزاھلاپ «扬 » خەتلىرىنىڭ ھەممىسى 风 خېتى شەكلىدىن بارلىققا كەلگەن دەيدۇ؛ «鬼方易» دېگەن سۆزدىكى 易 خېتى پېئىل ئورنىدا ئىشلىتىلگەن بولۇپ، گۇيفاڭلارنىڭ توزۇپ كەتكەنلىكىنى شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ سەرسانلىقتا قالغانلىقىنىڭ دەرىجىسىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ» دەپ يازغانىدى. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن پالنامىدىكى «鬼方易» دېگەن سۆز، گۇيفاڭلارنىڭ يىراق تامان كۆچۈپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ㉙. ئالدىنقى چىن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تارىخىي كىتابلاردا، جۇكاڭۋاڭنىڭ گۇيفاڭلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئىككى قېتىملىق جازا يۈرۈشىدىن كېيىن ياكى ئۇنىڭدىن كېيىنكى غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە، گۇيفاڭلارنىڭ پۈتۈنلەي ئىز - دېرەكسىز يوقالغانلىقى، چۈەنروڭ ۋە شىيەنيۇڭ دېگەن ناملارنىڭ ئۇنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەنلىكى يورۇتۇلغان. بىز بۇنى گۇيفاڭلارنىڭ كۆچكەنلىكىنىڭ ئېنىق بىر ھادىسىسى بولسا كېرەك دەپ قارايمىز.

گۈيغانلار قەيەرگە كۆچكەن؟ بۇمۇ ئوخشاشلا تارىخىي كىتابلاردا ھېچقانداق ئىز قالدۇرۇلمىغان مەسىلىنىڭ بىرىدۇر. لېكىن بىز شۇنىڭدىن كېيىنكى گۈيغانلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان رايونلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى جەھەتتىن ئايرىم قىياسلارغىمۇ ئىگە بولالايمىز. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا «ھونلار شىمالىدا دىڭلىڭلارنى بويسۇندۇرغان» دەپ خاتىرىلەنگەن، ھونلار غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن ئاۋۋال ئاساسلىقى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى چوغاي تېغىدىكى خېتاۋ رايونىغا تارقالغانىدى، ھونلارنىڭ شىمالىدىكى دىڭلىڭلار، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىغا تارقالغانىدى (بۇ ھەقتە مۇشۇ كىتابنىڭ Ⅲ باب، 1 - بۆلۈمگە قارالسۇن)؛ يەنە «خەننامە. سۇۋۇنىڭ تەرجىمھالى» دا سۇۋۇ شىمالىي دېڭىزنىڭ بويىدا تۇرۇۋاتقاندا «دىڭلىڭلار ھەمىشە سۇۋۇنىڭ قوي، كالىلىرىنى ئوغرىلاپ كېتەتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن، بۇنىڭدىن ھازىرقى بايقال كۆلى ئەتراپلىرىدىمۇ دىڭلىڭلارنىڭ بارلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. دەرۋەقە گۈيغانلارنىڭ بىر قىسىم خەلقلىرى شىمالغا كۆچكەنىدى. يەنە «زۇچيۇمىڭ تەپسىرى» جاۋگۈنىڭ 15 - يىلىدا «جىن بەگلىكىدىكى تاغلارنىڭ ئارىسىدا رۇك - دىلار ئۆزئارا قوشنا ئولتۇراتتى، ھالبۇكى بۇ جايلار جۇ سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىدىن يىراق ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن؛ «دۆلەت ئەربابلىرى ھەققىدە بايان، جىن بەگلىكىدىكى ئەربابلار ھەققىدە بايانىنىڭ ئىككىنچىسى» دە «(جىن بەگلىكى) جىڭغودا شەھەرىستان قۇرغاندىن كېيىن، فېنخې دەريا سى بىلەن سۇشۇي دەريا سىنىڭ ئارىلىقىدا بىر ئۆستەڭ قازدۇرغان، ھالبۇكى بۇ جايلار رۇك، دى قوۋملىرىنىڭ ئەڭ ئاۋات ماكانلىرىدۇر» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن ئەمنىيە دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىن كېيىن بىر قىسىم دى

قوۋملىرىنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان رايونلىرىنىڭ شەرقتە خۇاڭخې دەريا سىدنىمۇ ھالقىپ ئۆتۈپ، جەن بەگلىكىنىڭ جەنۇبىدىكى فېنشۇي دەريا ۋادىسى بىلەن تەيخاڭشەن رايونىغىچە يېتىپ بارغانلىقىنى كۆرسۈتىدۇ. دەرۋەقە يەنە گۇيفاڭلارنىڭ بىر قىسمى شەرقىمۇ كۆچكەنىدى. بىز گۇيفاڭلارنىڭ كۆچۈش جەريانلىرىنى تۆۋەندىكىدەك ھۆكۈم قىلالايمىز: گۇيفاڭ خەلقلىرى شياڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇدىڭنىڭ ئۇرۇشچەرەسلىك سىياسىتى تۈپەيلىدىن، ئۇزلۇكسىز ھۇجۇمغا ئۇچرىغان ۋاقىتتا، بىر بۆلۈم گۇيفاڭ خەلقلىرى كۆچۈش پائالىيىتىنى باشلىغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا گۇيفاڭلارنىڭ غەرب تەرىپى كۇچلۇك غەربىي رۇڭ قەبىلىلىرىنىڭ، جەنۇب تەرىپى كۇنىدىن - كۇنگە كۇچىيىۋاتقان جۇ جامائەسىنىڭ، شەرقىي تەرىپى شياڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھىغا قاراشلىق زېمىنلار ئىدى. گۇيفاڭ خەلقى پەقەت شىمال تەرەپتىكى موڭغۇل دالاسىغا كۆچىدىغان بىر يول ئارقىلىقلا كۆچەلەيتتى. چۆللۇكنىڭ شىمالىغا كۆچۈش پۈتۈن مىللەتنىڭ پىلانلىق كۆچۈشتىكى ھەرىكىتى ئەمەس ئىدى. بەزى قەبىلىلەر شياڭ، جۇ ھاكىمىيەتلىرىگە يېقىنراق جايلاردىن ئايرىلىپ چىقىشتا، بۇرۇنراق كۆچكەن بولسىمۇ، زور تەھدىتلەرگە ئۇچرىغان بولۇشى مۇمكىن. بەزى قەبىلىلەر شياڭ، جۇ سۇلالىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزىدىن يىراقراق ياكى چەت جايلاردا ئولتۇراقلاشقانلىقتىن، ئىنتايىن زور تەھدىتلەرگە ئۇچرىمىغان بولغاچقا، داۋاملىق چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدا قېپقالغان بولۇشى مۇمكىن. قىسقىسى، ۋۇدىڭ نىڭ دەۋرىدە باشلانغان چۆللۇكنىڭ شىمالىغا كۆچۈش، قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئېلىپ بېرىلغان بولۇشى مۇمكىن، شياڭ سۇلالىسى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، يېڭىدىن تىكلەنگەن جۇ جامائەسىنىڭ قۇلدارلار ھاكىمىيىتى يەنە گۇيفاڭلارغا بولغان

جازا ئۇرۇشلىرىنى جىددىيلەشتۈرگەنىدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى جۇ سۇلالىسىنىڭ سۇيۇرغال بەگلىكلىرى بىرقەدەر ئاجىز بولغانلىقتىن، بىر بۆلۈك گۇيفاڭ خەلقلىرى داۋاملىق رەۋىشتە چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كۆچۈشتىن تاشقىرى، يەنە بىر قىسىملىرى شەرقىگە كۆچۈپ، سەنشى ـ شەنشى ئېگىزلىكى بىلەن تەيخاڭشەن ئەتراپلىرىغا كەلگەن، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل يايلىقىغا كۆچۈپ بارغان گۇيفاڭ خەلقلىرىنىڭ بىر قىسمى، كېيىن يەنە جەنۇبىي سىبىرىيە، بايقال كۆلى ئەتراپلىرى ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى رايونلارغا كۆچكەن. بۇنىڭ بىلەن كېيىنكى مەزگىلدىكى تارىختا شىيا، شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىنىڭكىدىن پۈتۈنلەي ئوخشاشمايدىغان گۇيفاڭلارنىڭ تارقالغان رايونلىرى مەيدانغا كەلگەن: موڭغۇل دالاسى بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيىدە دېگلىكلار بار ئىدى، شىمالىي شەنشى، سەنشىنىڭ شىمالىي بىلەن جەنۇبىي، تەيخاڭشەن ئەتراپلىرىدا دىلار بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۇيفاڭ خەلقلىرىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىدى.

كىشىنى ئويلاندۇرىدىغىنى شۇكى، «زوچيۇمىڭ تەپسىرى»، «دۆلەت ئەربابلىرى ھەققىدە بايان» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ۋە ئەمىنىيە دەۋرىدە جۇ سۇلالىسىنىڭ لوياڭ شەھىرىنىڭ شىمالىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان قىزىل دى قەبىلىلىرى جىن بەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ ھەممىسى دى (翟 دەپمۇ يېزىلاتتى) جەمەتى دەپ ئاتالغانىدى، كېيىن ھەممىسى خۇاشيالارغا ئاسسىملياتسىيە بولۇپ كەتكەن، شۇڭا جىن، خەن سولالىلىرىنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا ئۇلارنىڭ نېمە پائالىيەتلەرنى

ئېلىپ بارغانلىقى توغرىسىدا ھېچقانداق خاتىرە قالدۇرۇلمىغان. لېكىن بىز 16 پادىشاھلىق دەۋرىدە جەنۇبىي سىبىرىيە دىن ئېچكىرىگە كۆچۈپ سەددىچىننىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا كەلگەن دېگلىگلارنىڭ يۇرت كاتتىلىرىنىڭ ئۇرۇق - جەمەتلىرىدىن جەنۇبىي سىبىرىيىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان دېگلىگلارنىڭ ئارىسىدا دى (翟) جەمەتىنىڭ بارلىقىنى، ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى ئېچكىرىگە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن ئۆز قەبىلە باشلىقلىرى بولغان دېشۇ، دېبىن قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدا، 16 پادىشاھلىق دەۋرىدىكى سىياسىي پائالىيەتلەرگە ئاكتىپ قاتناشقانلىقىنى ھەمدە خېنەننىڭ ھازىرقى خۇاشېيەن ناھىيىسى، شەندۇڭدىكى تەيئەن قاتارلىق جايلاردىكى «يەتتە بەگنىڭ زېمىنى» دا ئۇلۇغ ۋېي بەگلىكىنى قۇرغانلىقىنى بىلەلەيمىز.[31] ئۇلۇغ ۋېي بەگلىكى كېيىن كېيىنكى يەن بەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز بولغان. چۆللۇكنىڭ شىمالىدا داۋاملىق تۈرۈپ قالغان دېگلىگلار قاڭقىل قەبىلىلىرى دەپ ئاتالغان. ئەممىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ ناملىرى ئېچىدە ئالدىنقى قاتاردا تۈرىدىغىنى يەنىلا دى (狄) جەمەتى ئىدى، دى جەمەتى شۇبھىسىزكى چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى دېگلىگلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئۇرۇق - قەبىلىسى ئىدى. چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدىكى شىمالىي دىلار بىلەن چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى دېگلىگلارنىڭ ئورتاق ئۇرۇق - جەمەتداشلىققا ئىگە ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ تارىخىي پاكىت، ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ ئوخشاش ئىكەنلىكىنى، يەنى ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئېلىمىزنىڭ شىيا، شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۈيفاڭلاردىن كېلىپ چىققانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىپ قالماستىن، بەلكى چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى دېگلىگلارنىڭ چۆللۇكنىڭ جەنۇبىغا كۆچكەنلىكىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

4. گۇيغاتكلارنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيىنى ئۆزلەشتۈرۈشى — قاراسۇق مەدەنىيىتى

يۇقىرىدا كۆرسىتىلىپ ئۆتۈلگەندەك، دىلارنىڭ بىر قىسمى شىياڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىدىن باشلاپلا شىمالغا كۆچكەنىدى. ئەمما چىن سۇلالىسىدىن بۇرۇنقى دەۋرگە ئائىت يازما مەنبەلەردە ئۇلارنىڭ شىمالغا كۆچكەنلىكىگە ئائىت ھېچقانداق ماتېرىيال قالدۇرۇلمىغانىدى، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا كەلگەندىلا، ئۇلارچۆللۇكنىڭ شىمالى بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيىدە يېڭىباشتىن ئوتتۇرىغا چىققانداۋ، ئاندىن ئېلىمىزنىڭ يازما تارىخىي مەنبەلىرىدە خاتىرىلىنىشكە باشلىغان. «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەننامە»، «كېيىنكى خەننامە» قاتارلىق كىتابلاردا ھونلارنىڭ دىڭلىڭلارنى بويسۇندۇرۇشى ھەمدە دىڭلىڭلارنىڭ ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇچ قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك قوزغىلىڭى خاتىرىلەنگەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن چۆللۇك شىمالىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ تارىخى، جۈملىدىن سىياسىي ئونلىرى ۋە تارىخچىلىرى تەرىپىدىن ئىزچىل تۇردە ئەھمىيەت بېرىلگەنىدى. «ۋېينامە»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»، «سۇينامە» بىلەن «كونا تاڭنامە» دە «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» بار، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەڭ قايىل قىلارلىق پاكىت ھېسابلىنىدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ جەنۇبىدىكى يىللىرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى، تاڭ تەيزۇڭنى ھۇرمەتلەپ تەڭرى قاغان دەپ ئاتىغانىدى، تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنىڭ زېمىنلىرىدا ئايماق ـ مەھكىمىلەرنى تەسىس قىلغان ھەمدە يەرەن قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى

ئايماق - مەھكىمىلەرنىڭ سىياسىي، مەمۇرىي ئىشلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇرغان، ئېلىمىزدىكى دى مىللىتى ئاچقان جەنۇبىي سىبىرىيە، مانا مۇشۇ [illegible]تتىن باشلاپ رەسمىي مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇش تەۋەسىگە كىرگەن(32).

لېكىن يېقىنقى زامان ئارخېئولوگىيە ئىلمى گۈللىنىشتىن ئاۋۋال، يېغىلىق دەۋرىدىن ئاۋۋالقى مەزگىلدىكى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ تارىخىي، تارىخىي كىتابلاردا مۇنداقچىلاتىلغا ئېلىنىپ قالغاچقا، داۋاملىق ئېنىق بولماي كەلگەنىدى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئارخېئولوگىيە خىزمەتچىلىرى، جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى دىڭلىڭلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان جايلارنى كەڭ كۆلەمدە قازدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى XIII ئەسىردىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى XVII ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىققا مەنسۇپ بولغان قەدىمكى خارابەۋە قەبرىلەردىن نۇرغۇنلىغان ئۆزگىچە برونزا ۋە ساپال قاچىلار تېپىلدى. بۇ خىل ئۆزگىچە برونزا مەدەنىيىتى ئاۋۋال خاككاس باتىن كەنتىنىڭ ئەتراپىدىكى قاراسۇق دەرياسىنىڭ قىرغىقىدىن تېپىلغاچقا، ئۇنىڭغا قاراسۇق مەدەنىيىتى (КарасуксКаЯКуЛБтура) دەپ نام بېرىلدى. ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، تاشقى بايقال رايونىدىكى قاراسۇق مەدەنىيەت دەۋرىگە مەنسۇپ قەدىمكى خارابە ۋە قەبرىلەردىن شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىنىڭ قوراللىرىنىڭ شەكلى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان 13 خىلدىن ئارتۇق ساپال داڭقان، ئۈچ پۇتلۇق ساپال داڭقان، برونزىدىن ياسالغان پىچاق، پالتا تېپىلغان؛ تاشقى بايقالنىڭ غەربىدىكى دىڭلىڭلار ياشىغان يەنسەي دەريا ۋادىسىدىن، تاشقى بايقال رايونىدىن تېپىلغان يۇقىرىدىكى قوراللارنىڭ شەكلىگە ئوخشاش، كۆپلىگەن جابدۇقلار تېپىلىشتىن تاشقىرى، يەنە 1950 - يىلى ئەنياڭدىن تېپىلغان قوراللارنىڭ شەك

لىگە ئوخشىشپ كېتىدىغان ئوقيا، بروئزدىن ياسالغان نەيزە ۋە ئوق باشقى تېپىلغان㉝. دىققەت قىلىشقا تېررىيدىغىنى شۇكى، جەنۇبىي سىبىرىيىدىن تېپىلغان يۇقىرىدىكى برونزدىن ياسالغان پالتا بىلەن ساپال قاچىلار، موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىنمۇ كۆپلەپ تېپىلغان، ستالىنىنىڭ دەۋرىدە سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى بىلەن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ پەنلەر كومىتېتى بىرلىكتە تۈزگەن «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئومۇمىي تارىخى» دا مۇنداق دېيىلگەن: «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىن برونزا دەۋرىگە مەنسۇپ نۇرغۇنلىغان مەدەنىي يادىكارلىقلار قېزىۋېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ بالدۇرقىلىرى دەپ ھېسابلانغانلىرى قاراسۇق دەۋرىگە ئائىت يادىكارلىقلار-دۇر ..... موڭغۇلىيىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن تېپىلغان ۋە موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان برونزا قوراللىرىنىڭ كۆپ قىسمى مۇشۇ دەۋرگە مەنسۇپ. بۇ يەردە ئالدى بىلەن تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى بىر تۈركۈم برونزا پىچاقلاردۇر. بۇ پىچاقلار سىبىرىيىدىكى قاراسۇق پىچاقلىرىغا ئىنتايىن ئوخشايدۇ، شۇنىڭدەك يەنە شياڭ، يىن دەۋرى ۋە جۇ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە شىمالىي جۇڭگودا ئىشلەنگەن پىچاقلار بىلەنمۇ ئوخشىشىدۇ. چۆللۈكىنىڭجەنۇبىدىن قېزىۋېلىنغان ئاياپالتامۇكەممەل ياسالغان بولۇپ، مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئۇچ قىرلىق يوپۇرماق شەكلىدىكى برونزا چەمبىرىكى بىلەن بىر تۈركۈمدىكى يادىكارلىق بۇيۇم ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل چەمبىرەكنىڭ شەكلى ئەينى ۋاقىتتا جەنۇبىي سىبىرىيە بىلەن شىمالىي جۇڭگودىكى ئاياللارنىڭ چاچلىرىغا قىستۇرۇۋالىدىغان تاقا شەكىللىك چەمبىرەكنىڭ شەكلى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇرچۇن يولىدىن بايىن

ئۇلان تېغىغا 10 كىلومېتر ئايرىلىپ تۇرىدىغان جېڭىر تېغى ئېتىكىدىن بىر دۆۋە سۆڭەك، كۆزارتىس تاش پارچىلىرى ۋە قوپال ئۇسۇلدا ياسالغان ساپال پارچىلىرى تېپىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، چۆللۈك بىلەن سېلىنگا دەريا ئويمانلىقىدىن ھۇ ئوخشاش خىلدىكى ساپال بۇيۇملار تېپىلغان. بۇ قاچىلار- نىڭ ياسىلىش تېخنىكىسى ۋە شەكىل جەھەتتە، يەنىمۇ ۋە ئالتايدىكى قاراسۇق مەدەنىيىتىنىڭ قاچىلاش ئەسۋابلىرى بە- لەن بەك ئوخشىشىپلا قالماستىن، بەلكى رېخى رايونىدىكى تاش لەھەتتىن تېپىلغان ھەمدەپنە قىلىنغان ساپال كومزەك بىلەنمۇ ئىنتايىن ئوخشايدۇ.» ⑭ 1960 - يىلىدىن كېيىن قاراسۇق شەكلىدىكى برونزا ئاپپالتا بىلەن شىمالىي جۇڭگودىن تېپىلغان ساپال قاچىلار شەكلىدىكى ساپال قاچىلارچە نۇبىي چۆللۈك ئۆلكىسى بىلەن ئوردۇجار دەريا سى، دېل تېغى ئەتراپىدىن داۋاملىق كۆپلەپ تېپىلغان. دەرۋەقە قاراسۇق مەدەنىيىتى، جۇڭگونىڭ شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىنىڭ برونزا مەدەنىيىتى بولۇپ، جۇڭگو- دىن موڭغۇلىيە ۋە سىبىرىيە رايونلىرىغا تارقالغانىدى. 1956 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەھ- رىرلەپ نەشىر قىلغان «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى» دا مۇنداق دېيىلگەن: «قاراسۇق مەدەنىيىتىنىڭ خەنجەر، پىچاق، نەيزە، ئەگرى دەستىلىك پالتا، تاقا شەكىللىك ھالقا ۋە ھەرخىل شەكىلدىكى ئۇششاق پەيپەيزە قاتارلىق زىننەت بۇيۇملىرى، جۇڭگونىڭ سەددىچىن سېپىلىغا يېقىن بولغان شىمال تەرەپ- تىكى ھەرقايسى رايونلاردىن تېپىلغانلىرى بىلەن ئالاھىدە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. كۆپلىگەن ئەڭ تىپىك قاراسۇق جابدۇق لىرىنىڭ، بولۇپمۇ پىچاق، جۇپ ئات قوشۇلغان ھارۋىنىڭ رەسىمى، ساپال قاچىلارنىڭ زىننەتلىنىشىنى، پۈتۈنلەي ئەنياڭ بىنىڭ ئەتراپىدىكى شياڭ (يىن) سۇلالىسىنىڭ ئاستانىسىدىن تېپىلغان بۇيۇملار بىلەن، برونزا قوراللارنىڭ زىننەتلىرىدىن،

ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى بىۋاسىتە ئەندىزىلىرىنى تاپقىلى بولىدۇ. قاراسۇقنىڭ ئۆزگىچە تاش ئابىدىلىرى (تىك تاختا شەكىللىك تاش ئابىدە) دىكى نەقىشلەرنىڭ زىننەتلىرىنىڭ بىۋاسىتە ھالدا يىن بۇيۇملىرىنى مەنبە قىلغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ پاكىتمۇ، بۇ دەلىلنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ»[30]. سوۋېت ئىتنىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئاكادېمىكى س. ۋ. كىسىلېۋ ئەينى ۋاقىتتا مۇنداق دېگەنىدى: «قاراسۇقنىڭ ئۆزگىچە مىس، ساپال قوراللىرى بىلەن زىننەتلەش سەنئىتى، سەددىچىننىڭ شىمالىدىكى ئاشۇ رايونلار — ئوردوس، سۇييۈەن، رېخې (ئىلاۋە: يۇقىرىدىكى رايونلار پۈتۈنلەي ئىلىمىزنىڭ ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل، خېبېي، لياۋنىڭ ئۆلكىلىرىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە) نىڭكىگە ئەڭ يېقىن. ھالبۇكى، بۇ رايونلارنىڭ مەدەنىيىتى بىلەن جۇڭگونىڭ ئۆزىنىڭ يىمن، شياڭ دەۋرىنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەت بار ئىدى.»[31] «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئومۇمىي تارىخى» نىڭ ئاپتورلىرىمۇ، موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى قاراسۇق مەدەنىيىتىنى، مەملىكىتىمىزنىڭ شياڭ، جۇ سۇلالىلىرىنىڭ برونزا مەدەنىيىتىنى مەنبە قىلغان دەپ قارايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى، ئەينى ۋاقىتتىكى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تارىخشۇناس ۋە ئارخېئولوگلىرىنىڭ يەر ئاستىدىن تېپىلغان كۆپلىگەن ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئاساسىدا چىقارغان، قاراسۇق مەدەنىيىتى شياڭ سۇلالىسى مەدەنىيىتىنى مەنبە قىلغان دېگەن توغرا يەكۈنىنى چۇشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

شياڭ سۇلالىسى مەدەنىيىتىنى كىملەر جەنۇبىي سىبىرىيە بىلەن ئۇنىڭ غەربىدىكى رايونلارغا ئىلىپ بارغان؟ «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى» I تومىنىڭ ئاپتورى مۇنداق يازغان: «قاراسۇق تېپىدىكى مەدەنىي يادىكارلىقلارنى رايونلار بويىچە

چه تۆۋەندىكىدەك تەتقىقات تۈرلىرىگە بۆلۈشكە بولىدۇ: بايـ قال بويى رايونى (بۇ يەردىن يىن دەۋرىگە ئائىت ئۇچ پـۈتـ لۈق بۇيۇملار تېپىلغان)، مىنىسكى ئويمانلىقى، ئالـتـاي (بـۇ يەردىن تېپىلغان، بۇرۇندىن بـار بـولغان قاراسۇق مەدەنىي يادىكارلىقلىرىنىڭ سانى ئالاھىدە كۆپ)، قازاقستـان، جـۇڭ گونىڭ تارىخىي كىتابلىرىدىكى خاتىرىلەرگـە ئاساسلانغاندا، دەسلەپتە جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن خـەنزۇلارغـا يېـ قىن ئولتۇراقلاشقان دېگىلىك قەبىلىلـىرى يـۇقىرىدىكـى ئاشۇ جايلاردا ئولتۇراقلاشقانىدى، شۇبھىسىزكى، ئۇلار شياڭ (يىن) سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەدىمكى جۇڭگو ئاھالىلىرىنىڭ ھەرخىل مەدەنىيەت ئامىللىرى (بولۇپمۇ برونزا قۇيمىچىلىق ماھارىتـى) نى جەنۇبىي سىبىرىيەگە ئېلىپ كەلگەنىدى»[38]. «موڭغۇلـيـە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئومۇمىي تارىخى» نىڭ ئاپتـورلىرىمـۇ مۇنداق يازغان: «سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن موڭغـۇلىيىدىكـى قاراسۇق دەۋرىدىكى ئالاھىدە مەدەنىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشى، زور بىر تۈركۈم ئاھالىلەرنىڭ جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدىن بۇ يەرگە كەلگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ ئاھـالـىلـەر چۆللۈك بىلەن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا ياشىغان كۆچـمەن چارۋىچى قەبىلىلەر بولۇشى مۇمكىن.»[39] كىسېلېۋمـۇ ئۆزـ زىنىڭ «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى» نامـلـىـق ئەسىرىدە مۇنداق يازغان: «مىنىسكى ئويمانلىقىدىكى تېپىـك قاراسۇق بۇيۇملىرىنىڭ ئىچىدە، شەرقىي جـەنـۇب يۆنىلىشـ ىدىكى جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئاھالىلەرنىڭ يەنسەي دەرياسىنىڭ قىرغىقىغا ئېلىپ كەلگەن بـۇيـۇملىرى بـار دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇنى پېچاق ۋە يالماق بىلەنمۇ مۇقىملاشتۇـ رۇشقا بولىدۇ، قىسقا شەمشەر بىلەن مەلۇم زىننەت بۇيۇملىرى ئۇستىدىنمۇ مۇشۇنداق قىياس قىلغىلى بولىدۇ. شۇنىڭدەك قـا ـراسۇق دەۋرىدىكى يەنسەي دەرياسىنىڭ قىرغىقىدىكـى برونزا

سەنئىتى بىلەن غەربىي سىنبرىيىنىڭ ھېچقانداق ئوخشاشلىق ھادىسىسى مەۋجۇت ئەمەس، ئۇنىڭ يۇكسەك تەرەققىي قىلغانلىقىدىن قارىغاندا، شەرقىي جەنۇب تەرەپ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى كېرەك. مەلۇم پاكىتلىق قىياسلارغا ئاساسلانغاندا، جۇڭگودىن شىمالغا كۆچۈش، شىياڭ، يىن دەۋرىدىلا باشلانغان بولۇشى مۇمكىن.»[40] كىسىلبۇنىڭ ئۆزى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ باشقا تەسىرى بار ئارخېئولوگلىرى، يەنە قاراسۇق دەۋرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ بەدەن تۈزۈلۈش ۋە ئىنسانشۇناسلىققا ئائىت ماتېرىياللارغا ئاساسەن، ئەينى ۋاقىتتىكى جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى ئاھالىلەر بىلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى ئىلىمىزنىڭ شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئىرقىنىڭ ئوخشاشلىقىنى ئىسپاتلاش ئارقىلىق. قاراسۇق مەدەنىيىتىنىڭ شياڭ سۇلالىسى مەدەنىيىتىنى مەنبە قىلغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ يەكۈنىنىڭ توغرىلىقىنى تېخىمۇ پايدىلىق دەلىللەر بىلەن تەمىن ئەتكەنىدى.

دېڭلىڭلارنىڭ قاراسۇق مەدەنىيىتىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالى بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ تارىخىدىكى ئورنى ھەققىدە، «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئومۇمىي تارىخى» دا مۇنداق دېيىلگەن: «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىن تېپىلغان بۇ خىل قەدىمكى بادىكارلىقلار بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قاراسۇق شەكلىدىكى قەدىمكى يادىكارلىقلىرىنىڭ ئۆزئارا ئوخشاشلىقىنىڭ، شۇنىڭدەك جۇڭگونىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى سەددىچىننىڭ شىمالىدىن تېپىلغان قەدىمكى يادىكارلىقلارنىڭ ئوخشايدىغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ پاكىتلارنىڭ ئىنتايىن زور تارىخىي ئەھمىيىتى بار.»[42] كىسىلبۇ يەنە مۇنداق يازىدۇ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ برونزا دەۋرىدىكى يۇكسەك تەرەققىي قىلغان قاراسۇق تېپىدىكى مەدەنىيىتى، جۈملىدىن جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇلۇغ بىرلىك

كىنده ئىپادىلەنگەن». «بۇ جەنۇبىي سىبىرىيە مەدەنىيىتىنىڭ تېخىمۇ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ھازىرلانغان ئاساستۇر.»[43]

سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن موڭغۇلىيە ئالىملىرىنىڭ 50 - يىللاردا ئېلان قىلغان يۇقىرىدىكى ماتېرىيال ۋە بايانلىرىدىكى مۇھاكىمىلىرىدىن بىز يەن، جۇ ئارىلىقىدا گۈيغاك خەلقلىرىنىڭ شىمالغا كۆچۈپ، موڭغۇلىيە بىلەن سىبىرىيىگە بارغانلىقىغا ئائىت دەلىللەرگە ئىگە بولۇپلا قالماي، بەلكى شىمالغا كۆچكەن گۈيغاك خەلقىنىڭ شياڭ، جۇ سۇلالىلىرىنىڭ شانلىق برونزا مەدەنىيىتىنى موڭغۇلىيە بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيىگە ئېلىپ بېرىپ، موڭغۇلىيە بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيە قاتارلىق رايونلارنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۇلۇغ تۆھپىلەرنى قوشقانلىقىنى بىلەلەيمىز [44].

لېكىن 60 - يىللاردىن كېيىن ھەممەيلەنگە ئايان بولغان تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تارىخشۇناسلىق ساھەسىدىكى بەزى كىشىلەر قاراسۇق مەدەنىيىتىنىڭ مەنبە مەسىلىسىنى ئۆزگەرتىشكە باشلىدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ھېلىقى كىسىلىۋ ئۆزىنىڭ 1959 - يىلىدىكى جۇڭگوغا زىيارەتكە كېلىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، بىر تەرەپتىن «سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ برونزا دەۋرى بىلەن جۇڭگونىڭ شياڭ سۇلالىسى مەدەنىيىتىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە» سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى كۆپلىگەن ئىسەرلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك جۇڭگونىڭ خۇاڭخې ۋادىسىدا بارلىققا كەلگەن ۋە تەرەققىي قىلغان. شياڭ سۇلالىسى مەدەنىيىتى سەددىچىنىڭ ئەتراپلىرىغا تارقىلىپ بارغاندىن كېيىن يەنە، موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى تاشقى بايقال رايونى، يەنسەي، كۇما دەريا ۋادىلىرىغا، ھەتتا تاكى گورکي شەھىرى ئەتراپىدىكى ۋولگا دەريا ۋادىلىرى قاتارلىق رايونلارغا تەسىر كۆرسەتكەن»

دەپ ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولسا، يەنە بىر ئەرەپتىن، بۇ مەسىلە ھەققىدە ئۆزىنىڭ ھازىر «يېڭى» قارىشىنىڭ بارلىقىنى پەش قىلىپ: «ئىلگىرى شەرقنىڭ غەربكە كۆرسەتكەن تەسىرىدىلا مەۋجۇت دەپلا قارالغان، ھالبۇكى ھازىر بولسا ئىككى تەرەپ ئۆزئارا بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسەتكەن دەپ قاراش كېرەك» دېگەنىدى. ئۇ كىشىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ «ئۆزئارا تەسىر كۆرسەتكەن» دېگەن بۇ سۆزنى چۈشەنمەي قېلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، قايتا ئىزاھلاپ مۇنداق دېگەن: «تەسىرنى ئەكس دەسلەپ غەرب شەرقتە كۆرسەتكەن، ئارقىدىنلا يەنە شەرقمۇ غەربكە كۆرسەتكەن»، بۇ خىل غەلىتە شەرقتە كۆرسەتكەن تەسىرى «جۇڭگو چېگرىسى ئىچىگە تارقىلىپ كىرگەندە، ئېھتىمال ..... شياك سۇلالىسى دەۋرىنىڭ مەلۇم بۇيۇملىرىنىڭ شەكلىنىڭ ئۆزگىرىشىگە تەسىر كۆرسەتكەن بولۇشى مۇمكىن، شۇڭا، بۇ دەۋردىكى ئەنياڭ تېپىندىكى بۇيۇملاردا ناھايىتى زور دەرىجىدىكى ئىلگىرىلەشلەر بولغان.»[45] كىسېلبۇنىڭ «يېڭى» قارىشى مۇنداق بىر جۈملە سۆزدىن ئىبارەت ئىدى: مەيلى جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى قاراسۇق مەدەنىيىتى بولسۇن ياكى جۇڭگونىڭ ئەنياڭدىكى شياك سۇلالىسى مەدەنىيىتى بولسۇن، ھەممىسى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياۋروپا قىسمىنىڭ يىراق قەدىمكى مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا تەرەققىي قىلغانىدى.

1974 - يىلى ل. س. ۋاسىلىيېۋ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «تارىخ مەسىلىلىرى» ژۇرنىلىدا «قەدىمكى جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى» [46] ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلىغان. ئۇ ماقالىسىدە شياك سۇلالىسى مەدەنىيىتى «پەقەت سىرتتىن كىرگەن كۆپلىگەن ئۇچۇرلار ئارقىلىقلا، ئاندىن تەرەققىيات سۈرئىتىنى تېزلەتكەن» دەپ چورت كېسىپ ئېيتقان، ئۇ شياك سۇلالىسىنىڭ ئات ھارۋىسىنى مىسال قىلىپ مۇنداق دېگەن:

لايمن دەۋرىنىڭ ئات ھارۋىسى بىلەن غەربىي ئاسىيانىڭ ئات ھارۋىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت بولغان ئوخشاشلىق تەرەپ لەرنى مۇنازىرە قىلىش ھاجەتسىز. ..... ئۇلارنىڭ ئات ھارۋا ۋە جەڭ ھارۋىسىنى قەدىرلىشى بىلەن كىرىت ـ مىدىيە ۋە ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى نۇرغۇنلىغان مىللەت لەرنىڭ ئۇنى قەدىرلىشى بەكلا ئوخشايدۇ»، «بۇنى ھەرگىزمۇ تاسادىپىي ماس كېلىپ قالغانلىق دېگىلى بولمايدۇ.» ۋاسىلىيېۋ يىن دەۋرىنىڭ ئات ھارۋىسى بىلەن غەربىي ئاسىيادىكى ھىندى ـ ياۋروپاتىل سىستېمىسىدىكىلەرنىڭ قەدىمكى ھارۋىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قانداق ئوخشاشلىقلارنىڭ بارلىقى، شۇنىڭدەك بۇ ئوخشاشلىق تەرەپلەرنى مۇنازىرە قىلىشنىڭ ھاجەت ئىكەنلىكى ياكى ئەھمىيىتى توغرىسىدا ھېچقانداق دەلىل كۆرسەتمىگەنىدى. ئىنسانىيەتنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، ھەرقانداق بىر مىللەت ياكى ئۇنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ ھەممىسى مەلۇم ئوخشاشلىق قانۇنىيىتى بويىچە ئالغا تەرەققىي قىلىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىقتىسادىي مەدەنىي تۈرمۇشنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن، كۆپىنچە ياشقا مىللەت ۋە يەرلىكتىن مەلۇم جەھەتتىن ياكى ئۆزئارا ئوخشاپ كېتىدىغان شەيئىلەرنى بارلىققا كەلتۈرەلەيدۇ. يىن دەۋرىنىڭ ئات ھارۋىسىنىڭ غەربىي ئاسىيانىڭ ئات ھارۋىسى بىلەن بولغان مەلۇم تەرەپلەردىكى «ئوخشاشلىق تەرەپلىرى»، پەقەت يىن دەۋرى بىلەن غەربىي ئاسىيانىڭ ئومۇمىي قانۇنىيەتنىڭ رولىدىكى ئىقتىسادىي ئېھتىياجنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنىلا چۈشەندۈرۈپ بەرگەن، شۇڭا بۇنى چۈشىنىشكە بولىدۇ. ۋاسىلىيېۋنىڭ ئۆزىمۇ «غەربىي ئاسىيا بىلەن يىن دەۋرىدىكى جۇڭگونىڭ ئارىلىقى نەچچە مىڭ كىلومېتر كېلىدۇ، بۇ بۆلەكتىكى ئارىلىقتىن ئات ھارۋىسىنىڭ ئېزىنى پۈتۈنلەي تاپقىلى بولمايدۇ» دېگەنىدى. بۇ ھال ئارخېئولوگىيە ئىلمىدىمۇ غەربىي ئاسىيانىڭ ئات ھارۋىسىنىڭ يىن

ەۋرنگە ئارقىلىپ كىرگەنلىكىگە ئائىت ھەرقانداق ئۇزلۇكسىز يوقلۇقنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ۋاسىلىيېۋ ئېيتقان «سىرتتىن كەلگەن ئۇچۇرلار» جۈملىسىگە يەنە قانداق قىلىپ تارقىلىپ كىرگەندۇ؟ كېلىش يولى بولمىغان ئەھۋالدا، ئۇ يەنە قاراشۇق مەدەنىيىتىنى كۆتۈرۈپ چىققانىدى. ۋاسىلىيېۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قاراشۇق مەدەنىيىتىنىڭ بىرونزا قورالىرى بىلەن يېنى دەۋرىنىڭكى ئۆزئارا ئوخشايدۇ، يېنىلغىلار بىلەن قاراشۇقلۇقلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئۇچرىشىش مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلغۇچى كۆپلىگەن ئالىملارنىڭ ھەممىسى، بۇ نۇقتىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن» دەپ ئېتىراپ قىلغانىدى. قاراشۇق مەدەنىيىتى ئىلمىزنىڭ يېنى دەۋرى مەدەنىيىتىدىن كېيىن بولغان (قاراشۇق مەدەنىيىتىنىڭ يۇقىرى چېكى يېنى دەۋرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىگە توغرا كېلىدۇ) بىر خىل مەدەنىيەت، بۇ نۇقتىنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئارخېئولوگىيە ساھەسىدىكىلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئېتىراپ قىلغانىدى، بۇ ھەقتە ۋاسىلىيېۋمۇ مۇنداق دېگەنىدى: «قاراشۇقنىڭ بىرونزا قوراللىرى ئىچىدە ئىشلىتىلىشى ئېنىق بولمىغان، بويۇنتۇرۇق شەكىلدىكى بۇيۇملار بار، بۇ بىرمۇنچە ئۇزۇن تىك تۆت تەرەپلىك شەكىلدىكى مىس ياپراقچىلارنىڭ ئىككى بېشى ئەگرى، ياي شەكىلدە بولۇپ، نەقىشلىرىدە كىچىك بۆكەن ياكى يېرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ئوبرازلىرى بار. ئۇ يېنى دەۋرنىڭ جابدۇقلىرىنى تەقلىد قىلىپ ياسالغان كىچىك تېپتىكى بۇيۇم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.» بۇ نېگىزدىن شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، قاراشۇقنىڭ بىرونزا مەدەنىيىتى، شىياڭ سۇلالىسى دەۋرنىڭ بىرونزا مەدەنىيىتى جەنۇبىي سىبىرىيىگە تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن شەكىللەنگەن بىر خىل مەدەنىيەت بولۇپ، ۋاسىلىيېۋنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، ئۇ يېنى دەۋردە جەنۇبىي سىبىرىيىگە

تارقىلىپ كىرگەن كۆپلىگەن «سىرتنىڭ ئۇچۇرى» نىڭ نەتىجىسى ئىدى. ئەمما ۋاسىلىيېۋ ئۆزىنىڭ «يىن دەۋرى مەدەنىيىتى پەقەت سىرتتىن كىرگەن كۆپلىگەن ئۇچۇرلار ئارقىلىقلا، ئاندىن تەرەققىيات سۈرئىتىنى تېزلەتكەن» دەپ كېسىپ ئېيتقان سۆزىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن پاكىتلاردىن كېيىن يەنە تۆۋەندىكىدەك ئەقلىي خۇلاسە چىقارغان: «بۇ ناھايىتى تەبىئىي ھالدا ئېرىشىلىدىغان بىر يەكۈندۇر، يەنى قاراسۇقلارنىڭ ئەجدادلىرى ئات ھارۋىسىنى بىلەتتى، لېكىن كېيىنچە بۇنداق قورال - جابدۇقلارنى ئۇنتۇپ كەتكەن، پەقەت ئىشلىتىلىشى راستتىنلا ئېنىق بولمىغان كىچىك بۇيۇم سۈپىتىدە ساقلاپ قېلىپ (يەنى ۋاسىلىيېۋ ئېيتقان يىن دەۋرىنىڭكىنى تەقلىد قىلىپ ياسالغان بويۇنتۇرۇق شەكىلدىكى بۇيۇمنى كۆرسىتىدۇ)، ئۆتمۈشنىڭ ئەسلىمىسى قىلىغان، بۇنداق كىچىك تىپتىكى بۇيۇملار ئېھتىمال ئات ھارۋىسىغا بولغان ئېتىقادنى بىلدۈرسە كېرەك.» قاراسۇقلار يىنلىقلارنىڭكىنى تەقلىد قىلىپ برونزا بويۇنتۇرۇقنى ياسىغاندا، قانداق قىلىپ قاراسۇق كىشىلىرىنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ھارۋا ئىشلەتكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلالىغان؟ بۇ ئەڭ مۇھىم جىددىي مەسىلە ھەققىدە ۋاسىلىيېۋ جىم تۇرۇۋالغان. ئۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ مۇھىم بولغىنى شۇكى، ئۇ مۇنداق بىر چېكىنىش ئورنىنى قالدۇرغان ھەمدە بۇ چېكىنىش ئورنىغا ئاساسەن قاراسۇقلۇقلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ مەدەنىيىتى، يىن دەۋرى مەدەنىيىتىدىن ئىلگىرى ئىدى دېگەن ئەقلىي خۇلاسىسىنى چىقارغان. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «شۇڭا شۇنداق ئىزاھلاشقا بولىدۇكى، يەنى قاراسۇق مەدەنىيىتى بىۋاسىتە ھالدىكى مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى يۆنىلىشىنى كۆرسەتكەن بولۇپ، يىنلىقلارنىڭ ئەجدادلىرى بۇ مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى ئارقىلىق ئات ھارۋا (ئەلۋەتتە ئاتنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ۋە نۇرغۇنلىغان

هەربىي قورال، جابدۇقلار ھەققىدىكى بىلىملەرگە ئېرىشكەن»، «ھەمدە قاراسۇق مەدەنىيىتىنىڭ زۆرۈر بولغان روشەن تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە مەلۇم مىللىي تەركىبلەرمۇ، ئەنىلىك ئۇنىۋېرسال گەۋدىسىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىغا قاتناشقان.» باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، قاراسۇق مەدەنىيىتى شياڭ سۇلالىسى مەدەنىيىتىدىن كېلىپ چىققان ئەمەس، ھالبۇكى، ئۇنىڭ ئەكسىچە، شياڭ سۇلالىسى مەدەنىيىتى قاراسۇق مەدەنىيىتىگە ئوخشاش تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە «مەلۇم مىللىي تەركىبلەر»نى مەنبە قىلغان.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بەزى ئالىملىرىنىڭ قاراسۇق مەدەنىيىتىنىڭ مەنبە مەسىلىسىنى ئۆزگەرتىشى نېمىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ؟ ئەجەبا 1959 - يىلىدىن كېيىن جەنۇبىي سىبىرىيىدىن يەنە قانداق يېڭى ماتېرىياللارنىڭ چىققانلىقى بىلەن ھېسابلاشماي، قاراسۇق مەدەنىيىتى توغرىسىدىكى ئىلگىرىكى بارلىق نۇقتىنەزەرلەرنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، پۈتۈنلەي يېڭى يەكۈن ئوتتۇرىغا قويۇش ئەسلا ھاجەتمۇ؟ ياق، ئۇلارنىڭ قاراسۇق مەدەنىيىتىنىڭ مەنبە مەسىلىسى، ھەققىدىكى مەيدانىنىڭ ئۆزگىرىشى، پۈتۈنلەي سىياسىي جەھەتتىكى سەۋەبتىن بولغان. بۇ نۇقتا ناھايىتى ئېنىق.

ئىزاھلار:

① نەقىللەرنىڭ باشتىكىلىرى يۇەن كې يازغان «تاغ - ئېزىنىلار قۇرۇلىغا ئىزاھ» دىن ئېلىنغان. شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى 1960 - يىلى نەشرى، ئايرىم نۇسخىلىرى «تاغ ئېزىنىلار قۇرۇلى» دېگەن نام بىلەن بولۇپ، مەزكۇر كىتابنىڭ ئۆزىدىن ئېلىنغان.

② خاۋ يىشىڭ (چىڭ سۇلالىسى): «تاغ ئېزىنىلار قۇرۇلىنىڭ تەپسىرى»، يۇەن كېنىڭ «تاغ ئېزىنىلار قۇرۇلىغا ئىزاھ» ناملىق ئەسىرىدە. كەلتۇرۇلگەن. نەقىل، 436 - بەت.

③ ئىلگىرى كىشىلەر «تاغ ئېزىملار قۇرئى» دىكى بەزى ئاجايىپ - غارايىپ خاتىرىلەرنى تازا ياخشى چۈشىنەلمىگەنلىكتىن، قاملاشمىغان گەپلەرنى قىلغانىدى. مورگاننىڭ «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق ئەسىرى دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن، بولۇپمۇ ئېنگېلسنىڭ «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ناملىق كىتابى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغاندىن كېيىن، ئېلىمىزنىڭ ئىلىم ساھەسىدىكىلىرىمۇ ئىلمىي تارىخىي قاراش يەنى تارىخىي ماتېرىيالىزملىق پرىنسىپى بويىچە، «تاغ ئېزىملار قۇرئى» دىكى ئەپسانىلەرنى شەرھلەپ ۋە ئىزاھلىدى. «تاغ ئېزىملار قۇرئى» دىكى ئاشۇ ئىپتىدائىي ئۇرۇق قەبىلىلەرنىڭ ئەزالىرى ۋە ئۇلارنىڭ قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ سىرلىق تۈس بىلەن تولغان تەسەۋۋۇرلىرى ھەققىدىكى بايانلارنى، بەزى ئالىملار ئۇلار ئىپتىدائىي ئىنسانلارنى توتېم ئېتىقادىنى نامايان قىلغان دەپ قارىسا، يەنە بەزى ئالىملار ئىپتىدائىي سەنئەت نۇقتىسىدىن ئىزاھلىغان، ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا توغرا ئىدى. 1980 - يىلى ئېلىمىزدىكى تەيۋەنلىك رەسام ۋۇ شۇەنسەن ئەپەندى غەربىي ئافرىقىدىكى بىرقەدەر قالاق رايونلارغا ساياھەتكە بېرىپ، قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، «ئافرىقىدىكى غەلىتە نەرسىلەر» ناملىق بىر پارچە ماقالە يازغان، ماقالىدە مۇنداق دېيىلگەنىدى: «نىقاب ئافرىقىدىكى يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئۇسۇللىرىدا كەم بولسا بولمايدىغان مۇراسىم. توي - تۆكۈن، دەپنە - مۇراسىم ياكى ياشلارنىڭ ئۇسۇل پائالىيەتلىرىدە ئۇلار ياغاچتىن ئويۇلغان نىقابلارنى باشلىرىغا كىيىشىۋالىدۇ. نىقابقا ئىلاھلار، پېرىخۇنلار ياكى يىرتقۇچ ھايۋانلارنى تۇتقۇچىلارنىڭ سۈرەتلىرى سىزىلىدۇ. بەزىلىرىنىڭ ئېگىزلىكى ئىككى ئادەمنىڭ بويىچىلىك، بەزىلىرى قۇش، كالا قاتارلىقلارنىڭ شەكلىدە ئىدى. دالدىغۇچلاردا ئىپادىلەنگەن نەقىشلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ بىر تەرىپى قەستەنگە چوڭايتىۋېتىلگەن بولسا، بەزى رەسىملەردىكى ئادەملەر ھايۋان تەنلىك قىلىپ سىزىل-

غان. غەربىي ئافرىقىنىڭ ئەتراپىدىكى دالدىغۇچىلارنىڭ بەزىلىرىگە قاتمۇقسات رەسىم سىزىلغان، بەزىلىرىدە، سەككىز كۆزلۈكلەر چېلىنىپ قىدۇ، بەزىلىرىدە مۆڭگۈزى كالىنىڭ، ئېغىزى قۇشلارنىڭكىگە ئوخشايدىغان شەكىللەر بار. لەقىشلەرنىڭ قۇرۇلمىلىرى ئىنتايىن ئەركىن. تۇرمىنى ھېسابلاپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىز. نامىمۇ ھەر خىل» (ئەسلىدىكى نۇسخىسى تەيۋەندە چىقىدىغان «جۇڭگو ۋاقىت گېزىتى» نىڭ 1980 - يىللىق 10 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىكى سانىدىن 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىكى سانىغىچە ئېلان قىلىنغان). يەنە «دۇنيا بىلىملىرى رەسىملىك ژۇرنىلى» نىڭ 1984 - يىللىق 3 - سانىدا، «قىزىقارلىق قۇشلار دۆلىتى ــ پاپۇئا يېڭى گۋېنىيەسى» ناملىق بىر پارچە ماقالە ۋە ئۇنىڭغا قوشۇمچە قىلىپ، بېشىغا لايدىن ياسالغان نىقاب كىيىۋالغان بىر يەرلىك كىشىنىڭ سۈرىتى بېسىلغان، سۈرەتنىڭ ئاستىغا تۆۋەندىكىدەك ئىزاھ بېرىلگەن: «ئېپىتسىلارغا قارىغاندا، بۇرۇن سۇ يۇدۇقلىپ ئۇرۇش قىلىدىغان بىر قەبىلە بار بولۇپ، خېلى كۆپ كىشىلەر كۆچلۈك دۈشمەن تەرىپىدىن دەريالغا كىرگۈزۈۋېتىلگەنكەن. بۇ خىل ئەھۋال ئاسا-تىدا، جەڭچىلەر بەدىنىگە لايىنى سۈرتۈۋېلىپ قايتىدىن دۈشمەنگە ئېتىلغان. دۈشمەنلەر جەن - ئالۋاستىلار كېلىپ قالغان ئوخشايدۇ دەپ قاراپ قورقۇنچ ئىچىدە تەرەپ - تەرەپكە قاچقان، نەتىجىدە بۇ قەبىلە مەغلۇبىيەتنى غەلىبىگە ئايلاندۇرغان، شۇنىڭدىن تارتىپ بېشىغا لايدىن ياسالغان دالدىغۇچ كىيىدىغان، قولىغا ئوقيا ئالغان لاي ئادەملەرنىڭ ئۇسۇلى پەيدىنپەي تارقىلىپ، ھازىرقىدەك چەت ئەل ساياھەتچىلىرى ياخشى كۆرىدىغان نومۇر-لارغا ئايلانغان». كۈيغا ئىلارنىڭ «يەكچەشمىلەر» شۇنىڭدەك «يۇقىرىقى ئايدالا» دا خاتىرىلەنگەن «چۈەنروئىلارنىڭ ئېلىدە ئىلاھلار بار، ئادەملىرى ھايۋان تەسلىك»، «ئەلنامە» دە خاتىرىلەنگەن «مىياۋلىقلارنىڭ ئىلاھلىرى بار، ئادەملىرىنىڭ باشلىرى يىلان تەسلىك»، «غەربىي چۆللۈك ھەققىدە قۇرئى» دا خاتىرىلەنگەن

شيا فۇكەي «ئىككى كۆك يىلاننى بېشىغا يۆگۈۋالاتتى، ئىككى ئەجىدىھانى مىنىپ يۈرەتتى» دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى رەسىم قىلىپ سىزىلغان ياكى ئىشلەنگەن نىقاب بولۇشى مۇمكىن.

④ مېڭ ۋېنتوڭ يازغان«‹تاغ ئېزىملار قۇرئى›نىڭ يېزىلغان دەۋرى ۋە ئۇنىڭ پەيدا بولغان ئورنى توغرىسىدا قىسقىچە بايان» («جۇڭخۇا مەدەنىيەت تارىخ مەجمۇئەسى» 1 - كىتاب) بىلەن يۇەن كې يازغان «تاغ ئېزىملار قۇرئىغا ئىزاھ» ۋە شۇ شۇنجەن يازغان «‹تاغ ئېزىملار قۇرئى› ياخشى بىر كىتاب» («نۇر گېزىتى» 1962 - يىل 8 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىكى سانى) قاتارلىق ماقالىلەرنىڭ ھەممىسىدە «تاغ ئېزىملار قۇرئى» نى مۇمۇئەييەنلەشتۈرۈپ باھا بەرگەنىدى. شۇ شۇنجەن «‹تاغ ئېزىملار قۇرئى› دا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن توتېم ئۇرۇقى، جۇڭگونىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيىتىنى چۈشىنىشتىكى ئىنتايىن مۇھىم بىر تەرەپ بولۇپ، ئوخشاشىغان توتېم ئېتىقادىدىكى قوۋملارنىڭ تارقىلىشىنى تەتقىق قىلىشتا، مۇھىم قىممەتكە ئىگە» دەپ قارىغانىدى.

⑤ «خەننامە: سۇۋۇنىڭ تەرجىمىھالى» دا: «(ھونلار) سۇۋۇنى شىمالىي دېڭىزنىڭ بويىدىكى ئادەمزاتسىز جايغا سۈرگۈن قىلىپ، قوچقار باققۇزغان، قوچقار قوزىلىغاندا قايتىپ كېلىشىنى بۇيرۇغان. شۇ يىلى قىشتا، دېڭلىڭلار ئۇنىڭ قوي، كالىلىرىنى ئوغرىلاپ كەتكەن» دېيىلگەن. «خەننامە. ھونلار ھەققىدە قىسە» گە ئاساسلانغاندا، دېڭلىڭلار ھونلارنىڭ شىمالىدا ئىدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىمالىي دېڭىز ھازىرقى بايقال كۆلى ئىدى.

⑥ ئىلىم ساھەسىدىكىلەر بىردەك «تاغ ئېزىملار قۇرئى» نىڭ ھەرقايىسى قىسەلىرى «ھەرگىزمۇ بىر ئادەمنىڭ قولىدىن چىققان ئەمەس، شۇنىڭدەك بىر دەۋردە يېزىلغانمۇ ئەمەس» دەپ قارايدۇ (شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى نەشىر قىلغان «تاغ ئېزىملار قۇرئىغا ئىزاھ» دىكى نەشرىياتتىن بېرىلگەن چۈشەندۈرۈش)، شۇڭا گۇر ئېلى، يەكچەشمىلەر ئېلى ياكى دېڭلىڭ

لار ئېلى دەپمۇ ئاتالغاندى.

⑦ «تاغ ئېزىملار قۇرئى. كۇن چىقمىشتىكى ئەللەر» دە: «لوشۇي دەريا‌سى ئۇستۇنكى لوشى تېغىدىن باشلىنىپ، شەرقي شىمالغا قاراپ ئېقىپ، چېك كاۋنىك غەربىدە خۇاڭخې دەريا‌سىغا قۇيۇلىدۇ» دېيىلگەن. ئۇنىڭ ئورنىدىن قارىغاندا، بۇ يەردىكى لوخې دەريا‌سى يەنى خېنەندىكى لوياڭنىڭ شەرقي شىمالىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان، ھازىرقى كوڭشيەن ناھىيىسىدە خۇاڭخې دەريا‌سىغا قۇيۇلىدىغان لوخې دەريا‌سى ئىدى.

⑧ بۇ يەردىكى لوخې دەريا‌سى ھەققىدە «تاغ ئېزىملار قۇرئى. غەربىي تۆت قۇرئى» غا قارالسۇن.

⑨ «لياڭ بېگىنىڭ يالمىنى» ھەققىدىكى ئېنىقلىمىنى، ۋاڭ گوۋېيىنىڭ «گۇيغاڭ. خۇنيى، شيەنيۇنلەر توغرىسىدا مۇھاكىمە» ناملىق ماقالىسىغا قارالسۇن.

⑩ سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى شياڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دىلار (گۇيغاڭلار) يەنى دىڭلىڭلاردۇر، «ئۇلار دەسلەپتە جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمى ۋە خەنزۇلارغا يېقىن جايلاردا ئولتۇراقلاشقان» دەپ قارايدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى» I توم. 456 - بەت، موسكۋا 1956 - يىل نەشرىگە قارالا.

⑪ شۇشتەي: «جۇيۇەندىن تېپىلغان چىغىناق - سۆڭەك پۈتۈكنامىدە تىلغا ئېلىنغان ئادەم، ئەمەل، ئەل ناملىرى توغرىسىدا قىسقىچە ئىزاھ»، «قەدىمكى يېزىقلار تەتقىقاتى» 1 - توپلام، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1980 - يىل نەشرى.

⑫ «ئاستانىلىقتىن تېپىلغان جۇنامە. ئەسىرلەر» دە «107 مىلك 779 ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالغان، 300 مىلك 230 ئادەمنىئەسىرگە ئالغان» دېيىلگەن. گومورونىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، جۇ جامائەسىدىكىلەر 100 مىڭنى يۇز مىليون دەپ ھىسابلايتتى؛ «يۇز مىليون 100 مىلك» دېگەن سان «يۇز مىليون 70 مىلك»

دەپنۇ يېزىلاتتى (دجۇڭگونىڭ قەدىمكى جەمئىيىتى توغرىسىدا تەتقىقات» 271 - بەتكە قارالسۇن).

⑬ جۇ جامائەسىنىڭ قەبىلە باشلىقى گاۋيۇنىڭ يىن گاۋزۇڭ ۋۇدىڭ بىلەن دەۋرداش ياكى ئەمەلىكى توغرىسىدا تارىخىي كىتابلاردا ئېنىق خاتىرە يوق. بۇ يەردە مېڭ ژېنتوڭ نىڭ قىياسى ئاساس قىلىندى، مېڭ ئەپەندى يازغان «جۇ. چىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ھەققىدە تەتقىقات» نىڭ 51 - بېتىگە قارالسۇن.

⑭ «دۆلەت ئەربابلىرى ھەققىدە بايان. لو بەگلىكىدىكى ئەربابلار ھەققىدە بايان. بىرىنچى قىسىمى» دا «جۇ يۇنىڭ ئەۋلادى ئىدى. شيالىقلار ئۇنىڭغا بەك چوقۇناتتى: شياڭ جياۋبي چىنىڭ ئەۋلادى ئىدى، شياڭلىقلار ئۇنىڭغا بەك چوقۇناتتى؛ گاۋيۇ بىلەن تەيۋاڭ (يەنى گوگۇ دەنغۇ) جىنىڭ ئەۋلادى ئىدى. جۇلۇقلار ئۇلارغا بەك چوقۇناتتى» دېيىلگەن.

⑮ «زوچيۇمىڭ تەپسىرى» جاۋگوڭنىڭ يەتتىنچى يىللىدا. جو چىڭۋاڭ «گاۋيۇ بىلەن يايۇنىڭ تۆھپىلىرى قانداقمۇ ئۇنتۇپ كېتىلسۇن» دېگەنىدى.

⑯ غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە، جۇلۇقلار ھەمىشە ھەربىي ئىشلارنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدىغان كۈچلۈك دۇشمەنلىرىنى رۇئلار (戎) دەپ ئاتايتتى، مەسىلەن، شەرقىي يىلارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنى شۇرۇڭ، خۇەيرۇڭ دەپ، چاڭلارنى چاڭرۇڭ، ھەتتا يىن سۇلالىسىنى رۇئىيەن دەپ ئاتىغانىدى. بۇ يەردىكى گۇيرۇئلار گۇيفاڭلارنى كۆرسىتەتتى. نەشىر قىلىنمىش ئالدىدا تۇرغان ئەسىر رىم «شىمالىي دىلار ۋە جوڭشەن بەگلىكى» دە «گۇيرۇڭ» دېگەن سۆز، گۇيفاڭ ۋە غەربىي رۇئلار دەپ خاتا ئىزاھلانغان، تۈزەتمىشكە تېگىشلىك.

⑰ جېن (震) نىڭ ۋاڭ جى ئىكەنلىكى ياكى ئەمەسلىكى ھەققىدە ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ قارىشى بىردەك ئەمەس. بۇ يەردە

دىڭشەنىڭ فارىشى ئاساس قىلىنىدى. دىڭشەن يازغان «شياك جۇ سۇلالىلىرىنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنى تەكشۈرۈپ - دەلىللەش» كە قارالسۇن. لوڭمەن بىرلەشمە كىتاب ئىدارىسى 1960 - يىل نەشرى 78 - بەت.

⑱ «كېيىنكى خەننامە. غەربىي چاغلار ھەققىدە قىسسە» دە «قەدىمكى يېزىقتىكى بامبۇكنامە. خاتىرىلىرى» دىن ئېلىنغان «جۇ ۋاڭجى يىنلىقلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلىققا تەيىنلەنگەن» دېگەن نەقىلنى، ۋاڭ جى ۋېندىڭنىڭ تۆتىنچى يىلى ۋېندىڭ تەختكە چىققانلىقىدىن كېيىن يىنلىقلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلىققا تەيىنلەنگەن دەپ ئىزاھلىغان. لېكىن ئەينى مەزگىلدىكى ئەھۋالنى تەھلىل قىلغاندا، ۋاڭ جىنىڭ يىنلىقلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلىققا تەيىنلەنگەن ۋاقتى، ئۇنىڭ جامائەسى بىلەن شياك سۇلالىسىنىڭ گۈيفاڭلارنىڭ ئۇستىدىن قازانغان غەلىبىسىدىن كېيىن ئىدى، بۇ ۋاقىتتا شياك سۇلالىسى بىلەن جۇ جامائەسىدىكىلەرنىڭ مۇناسىۋىتى ئىنتايىن قويۇق بولغانىدى.

⑲ چېن مىڭجيا: «غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ مىس قورالىدىكى يۇتۇكلەرنىڭ يىل دەۋرى توغرىسىدا ئېنىقلىما (ئۈچىنچى قىسىم)». «ئارخېئولوگىيە ئىلمىي ژۇرنىلى» 1956 - يىللىق بىرىنچى سان.

⑳ «شەنشى ئۆلكىسىنىڭ سۇدېندىكى ۋۇسۇن كەنتىدىكى گەمىدىن تېپىلغان بىر تۈركۈم مىس قورالىلار». «مەدەنىي يادىكارلىقلار ژۇرنىلى» 1975 - يىللىق ئىككىنچى سان.

㉑ «باۋدې ناھىيىسىدىن يېڭىدىن تېپىلغان يەن دەۋرىگە ئائىت بىرونزا قورالىلار». «مەدەنىي يادىكارلىقلار ژۇرنىلى» 1972 - يىللىق ئىككىنچى سان. «شىلو خۇلەنجيا ئېقىنىدىن شياك دەۋرىگە ئائىت يېڭىدىن تېپىلغان بىرونزا قورالاردىن قىسمەن دوكلات». «مەدەنىي يادىكارلىقلار ژۇرنىلى» 1962 - يىللىق

4 ـ، 5 ـ سان.

㉒ كۆيغانلارنىڭ شياڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغانلىقى، تارىخىي كىتابلاردا كەمدىن ـ كەم تىلغا ئېلىنىغان، ئەمما كۆر بېگىنىڭ كۆر دېگەن نامىدىن قارىغاندا، بۇ نامنى كۆيغانلاردىن كېلىپ چىققان بىر قەبىلە باشلىقى شياڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغانلىدىن كېيىن، ئۇنىڭغا بەرگەن ئىتنوغات نامى ئىدى.

㉓ «يېغىلىق دەۋرىدىكى تەدبىرلەر. جاۋ پادىشاھلىرى تەدبىرلىرى» دە «بۇرۇن شياڭ جۇڭاڭ كۆر بېگى، ئې زېمىن بېگى، ۋېنۋاڭلارغا ئوچ ۋەزىرلىك مەرتىۋىسىنى بەرگەن» دېيىلگەن؛ «تارىخىي خاتىرىلەر. يىن خاتىرىلىرى» دە (شياڭ جۇڭاڭ غەرب تەرەپ بېگى چاڭ، توققۇز جەمەت بېگى («دىۋانلار شەرھى» دە شۇگۇاڭنىڭ «كۆر بېگى دەپمۇ يېزىلىدۇ» دەپ ئېيتقان سۆزى نەقىل كەلتۈرۈلگەن) ۋە ئې زېمىن بېگىنى «ئوچ ۋەزىرلىككە تەينىلىگەن» دېيىلگەن.

㉔ چېك ئېنزې: «يېغىلىق دەۋرىدىكى تەدبىرلەر» دە خاتىرىلەنگەن يەر نامىلىرى توغرىسىدا مۇھاكىمە» نىڭ 18 ـ جىلدىتىدا «ئىنانچىلىق تەپسىرى» دە تىلغا ئېلىنغان «يې دېگەن جاينىڭ غەربىدىكى توققۇز بەگ قەلئەسى، كۆر بېگىنىڭ ئېلى بولۇشى مۇمكىن» دەپ يازغان. «شەرھىنامە» دە: «توققۇز بەگ قەلئەسى شياڭجۇ ئايمىقىدىكى فۇياڭنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 50 چاقىرىم يىراقلىقتا» دېيىلگەن، «ئۇلۇغ ئادالەتلىك دۇنيا خاتىرىسى» دە: «توققۇز بەگ قەلئەسىنىڭ يەنە بىر نامى كۆر بېگى قەلئەسىدۇر، سىجۇ ئايمىقىدىكى فۇياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 50 چاقىرىم يىراقلىقتا، بۇ شيا جۇڭاڭنىڭ ۋاقتىدىكى كۆر بېگى قەلئەسىدۇر» دېيىلگەن.

㉕ سېن، جوڭمېن: «شيا ـ سۇلالىسى دەۋرى ۋە دى مىللىتى» دە: «گۇي ۋېي خواي سۆزلىرى بەقەت شېۋىدىكى ئاھاڭ جەھەتتىلا ئىنتايىن كىچىك پەرق قالمىدۇ»، «خواي جەمەتىنىڭ

توققۇز ئۇرۇقى ھەقىقەتەنمۇ دىلارنى كۆرسەتسە گېرەك» دەپ يازغان. گومورو: «جۇڭگونىڭ قەدىمكى جەمئىيىتى توغرىسىدا تەتقىقات» دا «خۇاي جەمەتىنىڭ توققۇز ئۇرۇقىدىكى خۇاي سۆزى ۋېي بىلەن ئوخشاش بولۇپ، يەنىلا دى جەمەتىدىندۇر» دەپ يازغان.

㉖ «زوچيۇمىڭ تەپسىرى» دىڭگوڭنىڭ تۆتىنچى يىلىدا «تاڭ شۇغا خۇەي جەمەتىنىڭ توققۇز ئۇرۇقى ئىنئام قىلىپ بېرىلدى» دېيىلگەن، جىن دەۋرىدىكى دۇيۇ «خۇەي جەمەتىنىڭ توققۇز ئۇرۇقىنىڭ بىر جەمەتى توققۇز جەمەت دەپ ئاتىلاتتى» دەپ ئىزاھ بەرگەن.

㉗ «تارىخىي خاتىرىلەر. يىن خاتىرىلىرى» دە شياڭ جۇ ۋاڭنىڭ گۇربېگىنىڭ قىزىنى ئۆلتۈرۈش سەۋەبىنى، يازغاندا ئۇنىڭ «يولدىن چىقىپ كەتكەن» لىكىنى سەۋەب قىلىپ يازغان. «لۇي بۇۋېي ئەمىنىيىسى» 23 - جىلد «يوللار» دىمۇ يەنە «شياڭ جۇۋاڭ گۇر بېگىنىڭ قىزىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئۆزىنى قولغا چۈشۈرگەن» دېيىلگەن، گاۋ شيۇ «شياڭ جۇۋاڭ خانىكە دايىنىڭ ئۆسەك گەپلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، گۇر بېگىنىڭ قىزىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىگە بەيئەت قىلغان گۇر بېگىنى تۇتۇۋالغان» دەپ ئىزاھ بەرگەن. بۇلار بىلەن «يىن خاتىرىلىرى» دىكى سۆزلەر سەل - پەل پەرق قىلىدۇ.

㉘ لى شۆچىن «يىن دەۋرىنىڭ جۇغراپىيىسى توغرىسىدا قىسقىچە بايان» دا «گۇيفاڭلار يىراق تامان كەتكەن» دېگەن سۆزنى ئادەم ئىسمى دەپ قارىغان. پالنامىدىكى سۆزلەرنىڭ ئومۇمىي مەنىسىدىن قارىغاندا، ئادەم ئىسمى دەپ ئىزاھلانتا، ئۇنىڭ ئالدى - ئارقىسىنى چۈشىنىش بەك قىيىن. بۇ يەردە دىڭشەن بىلەن يۈشىڭۋۇنىڭ قارىشى ئاساس قىلىندى.

㉙ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 94 - جىلد، پادىشاھ جىن چىڭدىنىڭ شيەنخې توققۇزىنچى

يىلى (مىلادى 334 - يىلى) دىكى يارلىقىدا «دىڭلىڭلارنىڭ ئاقساقىلى دى بىن دەسلەپتە كانگىيىدە ياشاپ كەلگەن بولۇپ، كېيىن جۇڭگوغا كۆچۈپ كەلگەن» دېيىلگەن. يۈي چۈەن يازغان «ۋېي سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى. غەربىي رۇڭلار ھەققىدە قىسە» دە «دىڭلىڭلار دۆلىتى كانگىيىنىڭ شىمالىدا» دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، 16 پادىشاھلىق دەۋرىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى دى بىننىڭ باشچىلىقىدىكى دىڭلىڭلار، ئەسلىدە بالقاش كۆلىدىن تاكى يەنسەي دەرياسىنىڭ ئەتراپىغىچە بولغان جايلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغان دىڭلىڭلار (تارىختا «غەربىي دىڭلىڭلار» دەپ ئاتالغانىدى) نىڭ بىر تارمىقى ئىدى.

㉚ دى جەمەتى قۇرغان بۈيۈك ۋېي بەگلىكى ھەققىدە «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»گە ئائىت خاتىرىلەرنىڭ داۋامى. دىڭلىڭلارنىڭ يەن بەگلىكىگە ئاسىيلىق قىلىشى»: «16 پادىشاھلىق يىلنامىسىگە تولۇقلىما. كېيىنكى يەن بەگلىكى خاتىرىلىرى» دىن كۆرۈڭ. بۇ كىتابنىڭ بەشىنچى باب ئۈچىنچى پاراگرافىدا تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

㉛ «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسە» گە قارالسۇن؛ ھەم بۇ كىتابنىڭ 13 - باب ئىككىنچى پاراگرافىدا تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

㉜ س. ۋ. كىسېلېۋ (سوۋېت ئىتتىپاقى): «سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسى ئىچىدىكى برونزا قوراللار بىلەن جۇڭگونىڭ شياڭ سۇلالىسى مەدەنىيىتىنىڭ مۇناسىۋىتى»، «ئارخېئولوگىيە ژۇرنىلى» 1960 - يىللىق ئىككىنچى سان؛ «سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى برونزا دەۋرىنىڭ ئون تۆت يىلدىن بۇيانقى تەتقىق قىلىنىشى»، «ئارخېئولوگىيە ژۇرنىلى» 1959 - يىللىق ئالتىنچى سان (ئەسلى نۇسخىسى «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» نىڭ 1957 - يىللىق تۆتىنچى سانىغا بېسىلغان). ئۇنىڭدىن باشقا سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى»

I توم 458 - بەت، موسكۋا 1956 - يىل نەشرىگە قارالا.

㉝ ㊳ ㊷ سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى بىلەن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىلىم - پەن كومىتېتى بىرلىكتە تۈزگەن «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئومۇمىي تارىخى» خەنزۇچە تەرجىمىسى، پەن نەشرىياتى 1958 - يىل نەشرى، 48 - بەت.

㊹ ن. سېرىنجاپ (موڭغۇلىيە): موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تارىخىنولوگىيىلىك يادىكارلىقلىرى توغرىسىدا قىسقىچە بايان». «تارىخىنولوگىيە ژۇرنىلى» 1961 - يىللىق ئۇچىنچى سان.

ياپونىيە ئالىمى شىراتورى كۇراكىچى 1923 - يىلى يازغان «ھون مىللىتى توغرىسىدا مۇھاكىمە» ناملىق ئەسىرىدە دىڭلىڭلار ھون ئىمپېرىيىسى باش كۆتۈرۈپ چىقىشتىن ئاۋۋال، ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئۇرقۇن ۋە سېلىنگا دەريا ئەتراپلىرىغا تارقالغان دەپ قارىغان.

㉟ ㊲ سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى» I توم 458 - بەت، موسكۋا 1956 - يىل نەشرى، ئۇنىڭدىن باشقا س. ۋ. كىسىلېۋ يازغان «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى» دېگەن تەپسىلىي مەلۇماتلىرىغىمۇ قارالا.

㊱ س. ۋ. كىسىلېۋ «سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جېگىرىنى ئىچىدىكى بىرونزا دەۋرىنىڭ 14 يىلدىن بۇيانقى تەتقىق قىلىنىشى»، «تارىخىنولوگىيە ژۇرنىلى» 1959 - يىللىق ئالتىنچى سان.

㊴ س. ۋ. كىسىلېۋ: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى» 191 - بەت، موسكۋا 1951 - يىل نەشرى.

㊵ ئا. ل. مېنگىت (سوۋېت ئىتتىپاقى): «سوۋېت ئارخىئولوگىيىسى» خەنزۇچە تەرجىمىسى 117 - بەت، سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى بىلەن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىلىم - پەن كومىتېتى بىرلىكتە تۈزگەن «موڭغۇلىيە خەلق جۇم-

ھۆرىيەتنىڭ ئومۇمىي تارىخى» خەنزۇچە تەرجىمىسى 48 - بەت. سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن «دۇنيانىڭ ئومۇمىي تارىخى» خەنزۇچە تەرجىمىسى 627 - بەت.

㊶ س. ۋ. كىسىلېۋ (سوۋېت ئىتتىپاقى):«كىسىلېۋ لېكسىيلىرى توپلىمى» خەنزۇچە تەرجىمىسى 81 - بەت.

㊷㊸ س. ۋ. كىسىلېۋ (سوۋېت ئىتتىپاقى): «سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسى ئىچىدىكى بورۇنزا مەدەنىيىتى بىلەن شياڭ سۇلالىسى مەدەنىيىتىنىڭ مۇناسىۋىتى». «تارىخىئولوگىيە ژۇرنىلى» 1960 - يىللىق ئىككىنچى سان.

㊹ ل. س. ۋاسىلېيېۋ (سوۋېت ئىتتىپاقى): «غەربىي جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى». سوۋېت ئىتتىپاقى «تارىخ مەسىلىلىرى ژۇرنىلى» 1974 - يىللىق 12 - سان. تەرجىمىسى «سوۋېت تارىخىئولوگىيىسىگە دائىر ماقالىلەردىن تاللانمىلار» غا بېسىلغان، مەدەنىيىي يادىكارلىقلار نەشرىياتى 1980 - يىل نەشرى. ئۇنىڭ تاسىدىكى نەقىللەرمۇ مۇشۇ ماقالىدىن ئېلىنغاچقا، ئايرىم ئىزاھ بېرىلمىدى.

III باب هون دۆلتى مەزگىلدىكى دىكلىكلار

هون دۆلتى مەزگىلدە، دىكلىكلار هونلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان ۋە هۆكۈمرانلىق قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، بولۇپمۇ ئىككى خەن سۇلالىسى بىلەن هون دۆلتىنىڭ قارىمۇقارشى لىقى سەۋەبىدىن، ئېلىمىزنىڭ يازما مەنبەلىرىدە دىكلىكلار-نىڭ بۇ مەزگىلدىكى پائالىيىتى بىرقەدەر ئاز خاتىرىلەنگەنىدى. لېكىن بىز بار بولغان يازما ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىش شۇنىڭدەك بەزى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار يادىكارلىقلاردىن پايدىلىنىش ئارقىلىقمۇ بۇ مەزگىلدىكى دىكلىكلارنىڭ تارىخىي ئىزنالىرىنى مەلۇم جەھەتتىن تېپىپ چىقالايمىز.

1. دىكلىكلارنىڭ باتۇر تەڭرىقۇت مۇڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرىكى مەزگىلدىكى جايلىشىشى

هون دۆلتى مىلادىدىن 209 يىل ئىلگىرى (چىن سىخۇاڭ I نىڭ تۇنجى يىلى) باتۇر تەڭرىقۇت تەختتە ئولتۇرغان ۋاقىتتا قۇرۇلغانىدى. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇ شىمالدا دىكلىك،

هۇنگېر، خاككاس، چۇشۇر قاتارلىقلارنى بويسۇندۇرۇپ، موڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن ھەمدە ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى پۈتكۈل چۆللۈكنىڭ شىمالىۋە ئۇنىڭغا قوشنا رايونلارغا كېڭەيتكەن. بىزچۆللۈكنىڭشىمالىدىكى قاراسۇق مەدەنىيىتىدىن يەنى دىڭلىڭلارنىڭ بىرونزا مەدەنىيىتىنىڭ تارقىلىشىدىن، ھازىرقى جەنۇبىي سىبىرىيە بىلەن موڭغۇل ياپلىقىدىكى رايونلارنىڭ، دىڭلىڭلارنىڭ جايلاشقان رايونى ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز. سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىنىڭ دەۋرلەرگە ئايرىشىغا ئاساسلانغاندا، قاراسۇق مەدەنىيىتى مىلادىدىن 1200 يىل ئىلگىرىدىن مىلادىدىن 700 يىل ئىلگىرىكى مەزگىلگىچە تارقالغان مەدەنىيەت بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ مەدەنىيەتنىڭ ئورنىنى تاغار مەدەنىيىتى (مىلادىدىن ئىلگىرى 700 — 1200) ئالغان. قاراسۇق مەدەنىيىتىنىڭ ئاخىرقى چېكىدىن باتۇر تەڭرىقۇت تەختتە ئولتۇرغان (تاغار مەدەنىيىتى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ) ۋاقتىنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 500 يىل ئىدى، بۇ مەزگىلدە جەنۇبىي سىبىرىيە بىلەن موڭغۇل دالاسىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ جايلىشىشىدا ھېچقانداق ئۆزگىرىش يۈز بەرمىگەنىدى، مۇناقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، باتۇر تەڭرىقۇت موڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرى دىڭلىڭلارنىڭ ئاۋۋالقىدەكلا يەنە جەنۇبىي سىبىرىيە بىلەن موڭغۇل دالاسىغا جايلاشقان ياكى جايلاشمىغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ مەسىلە ھەققىدە، ئېلىمىزنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا ياكى تونۇق خاتىرە قالدۇرۇلمىغان (مەسىلەن، جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى دىڭلىڭلار ھەققىدە) ياكى يېزىپ قالدۇرۇلغان خاتىرىلەرمۇ مۇجمەل بولغاچقا، ئانچە ئېنىق (مەسىلەن، موڭغۇل دالاسىدىكى دىڭلىڭلار ھەققىدە) يولماي كەلگەنىدى.

دىڭلىڭلارنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى جايلىشىشى ھەققى

قىدە، ئېلىمىزنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، يەنى باتۇر تەڭرىقۇت ھون دۆلىتىنى قۇرغان ۋە موگغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ئاندىن خاتىرە قالدۇرۇشقا باشلىغانىدى. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا باتۇر تەڭرىقۇت «شىمالدا ھۇنگېر، چۇشەر، دىڭلىڭ، خاككاس، شىنلىڭ ئەللىرىنى بويسۇندۇرغان» دېيىلگەن، يەنى بۇنىڭدا باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ موگغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن ۋە جەنۇبىي سىبىرىيەنى بويسۇندۇرغان ۋەقەسى كۆزدە تۇتۇلغانىدى. «خەتنامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە خەن شۇەندى دەۋرىدە «دىڭلىڭلار ئۇلار (ھونلار) نىڭ ئاجىزلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ شىمالىغا ھۇجۇم قىلغان» دېيىلگەن، «خەتنامە. سۇۋۇنىڭ تەرجىمھالى» دا سۇۋۇ بايقال كۆلى بويىغا بېرىپ ماكانلاشقانلىقى، «دىڭلىڭلار ئۇنىڭ قوي ـ كالىلىرىنى بۇلاپ تۇراتتى» دېيىلگەن، «كېيىنكى خەتنامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە خەن جاكدى دەۋرىدە «دىڭلىڭلار ئۇلارنىڭ ئارقا تەرەپىدىن ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى» دېيىلگەن، بۇلارنىڭ ھەممىسى دىڭلىڭلارنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بايقال كۆلى زايونلىرىدا ياشىغانلىقىنىڭ ئېنىق دەلىلى ھېسابلىنىدۇ. «خەتنامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شۆەندى پادىشاھ دەۋرىدە ھونلارنىڭ قوتىنۇش تەڭرىقۇتى غەربكە قېچىپ بېرىپ، ئاسىيولارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، «شىمالدا دىڭلىڭلارنى مەغلۇپ قىلغان» دېيىلگەن، بۇنىڭدىكى ئاسىيولار دىڭلىڭلارنىڭ شىمالدا بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋاڭ شىيەنچىيەن «خەتنامە»نىڭ تولۇقلىما ئىزاھلىرى» دا قوبدۇنىڭ شىمالدا يەنى ھازىرقى جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى يەنسەي دەريا سى بىلەن كاتوڭدەر-

ياسىنىڭ ئارىلىقىدا دەپ كۆرسەتكەنىدى. يۇي خۇمن «ۋېي سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى. غەربىي رۇئلار ھەققىدە قىسسە» دە دىئلىئلار شىمالىي دىئلىك ۋە غەربىي دىئلىئلارغا بۆلۈنگەن، شىمالىي دىئلىئلار «ھونلارنىڭ شىمالىدا»، غەربىي دىئلىئلار «كانگىيىنىڭ شىمالىدا» دېگەنىدى. ھالبۇكى، ئۇ يەنە غەربىي دىئلىئلارنى شىمالىي دىئلىئلارنىڭ «ئايرىم بىر ئۇرۇقى» دېگەنىدى. دىئلىئلارنىڭ تارىخىنى بايان قىلىدىغانلار بۇ ئىككى قەبىلىنى ئوخشاش مىللەت دەپ قارايدۇ①. «غەربىي رۇئلار ھەققىدە قىسسە» دە تىلغا ئېلىنغان ئورۇنلارغا ئاساسلانغاندا، غەربىي دىئلىئلار ھازىرقى بالقاش كۆلىنىڭ ئەتراپلىرىغا تارقالغانىدى. يۇقىرىقىلار خەن، ۋېي دەۋرىدىكى دىئلىئلارنىڭ بالقاش كۆلى ۋە ئۇنىڭ شەرقىگە تارقالغانلىقىغا ئائىت ئەھمىيلىك ئاساسلاردۇر. ئۇنداقتا دىئلىئلارنىڭ باتۇر تەڭرىقۇت موگغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن جەنۇبىي سىبىرىيىدە ئولتۇراقلاشقانلىقى راستتىنلا خاتا ئەمەس. بۇنىڭغا ئاساسەن بىز، تاغار مەدەنىيىتى دەۋرىدە يەنىلا قارا-سۇق مەدەنىيىتى ئاخىرلىشىپ، باتۇر تەڭرىقۇت موگغۇل دالا-سىنى بىرلىككە كەلتۈرگىچە بولغان 500 يىل ئىچىدە، دىئلىئلار جەنۇبىي سىبىرىيىگە جايلاشقان دەپ ھۆكۈم قىلالايمىز. چۈنكى ھون دۆلىتىدىن ئىلگىرى، جەنۇبىي سىبىرىيە بىلەن ئۇنىڭغا قوشنا موگغۇل دالاسىغا تارقالغان قوۋملارنىڭ ھەممىسى سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى تەرەققىيات باس-قۇچىدا تۇرۇۋاتاتتى. بۇ يەردە كۈچلۈك دۆلەت تېخى ئوتتۇرىغا چىقمىغان ئەھۋالدا، شۇڭا دىئلىئلارنىڭ كەڭ كۆ-لەملىك كۆچۈشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان تارىخىي ئامىلىمۇ مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. ئارخېئولوگىيە ئىلمىدىن قارىغاندا، بىر خىل مەدەنىيەت تىپىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى، دەر-ۋەقە يۇ خىل مەدەنىيەت تىپىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ۋە ئۇنى

تارقىتىدىغان مىللەتنىڭ گۈللىنىش ۋە زاۋاللىقتا يۈزلىنىشى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك ئىدى، لېكىن بۇ خىل مەدەنىيەت تىپىنىڭ زاۋاللىقتا يۈزلىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئورنىنى يەنە بىر خىل مەدەنىيەت تىپىنىڭ ئېلىشى، ئەسلىدىكى مىللەتلەرنىڭ يوقىلىشى ۋە كۆچۈشىدىن دېرەك بەرمەيدۇ؛ ئۇ كۆپ ھاللاردا ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى جەمئىيەتتە بار بولغان مەدەنىيەت تىپى ئاساسىدىكى تەرەققىياتىنى نامايان قىلىپ تۇراتتى، شۇنىڭ دەك يېڭى بىر باسقۇچقا تەرەققىي قىلاتتى. شۇڭا قاراسۇق مەدەنىيىتىنىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەن تاغار مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى، ھەرگىزمۇ جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دېڭىلىڭلارنىڭ جايلىشىشىدا ئۆزگىرىشنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى كۆرسەتمەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا دېڭىلىڭلار قاراسۇق مەدەنىيىتى ئاخىرلاشقاندا، باشقا جايلارغا كۆچۈپ كەتكەن دەپ تەسەۋۋۇر قىلىنسا، ئۇنداقتا ھون دۆلىتى قۇرۇلۇشىنىڭ ھارپىسىدا ئۇلار يەنە قايتا جەنۇبىي سىبىرىيىگە قايتىپ كەلگەن دېيىشىنىڭمۇ ئاساسى كەمچىلدۇر.

موڭغۇل دالاسىدىكى دېڭىلىڭلارنىڭ قاراسۇق مەدەنىيىتىنى ئاخىرلاشقان ۋە باتۇر تەڭرىقۇت موڭغۇل دالاسىنى مەركەزلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرىكى قەيەرگە جايلاشقانلىقى ھەققىدىكى مەسىلە ئېلىمىزنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا ئىنتايىن ئاز تىلغا ئېلىنغىچە، پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ دىققىتىدىن ئېتىبارى ۋە تەتقىق قىلىشىغا ئېرىشەلمەي، قالا ھازىرغىچە ئېنىق بولماي كەلگەنىدى. بۇ مەسىلە دېڭىلىڭلارنىڭ تارىخىدىكى ئىنتايىن زور بىر ئەھمىيەتكە ئىگە بولغاچقا، ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشى ئىنتايىن زۆرۈر.

موڭغۇل دالاسى ھازىرقى چوڭ ھىنگان تېغىنىڭ غەربىي، سۇۋېت ئىتتىپاقىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ جەنۇبى، ئالتاي تېغىنىڭ شەرقى، مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى موڭغۇل رايونىدىن

كى چوغاي تېغى، خېتاۋنىڭ شىمالىدىكى كېڭ رايونلارنى كۆرسىتىدۇ. موڭغۇل دالاسىنىڭ جەنۇبىي قىسمى چوڭ قۇملۇق ۋە چۆللۈك، غەربىي شىمال قىسمى ئېگىز كەتكەن تاغلىق، كۆل ۋە ئويمانلىقلار بولۇپ، شەرقىي جەنۇبى قىسمى ئېگىزلىك ۋە ئېگىز - پەس ئېدىرلىقلار ئىدى. شەرقىي قىسمىدا ئەگرى - بۈگرى كەتكەن كورولېن، ئونان دەريا سى ۋە خۇلۇمبىر كۆلى سۇ سىستېمىلىرى بار، تۈرا، ئۇرقۇن، سېلىنگا دەريالىرى ئوتتۇرا ۋە شىمالىي قىسمغا بۇرۇلۇپ ئاقىدۇ. غەربىي قىسمىدا قارا ئۇسۇ، قىرغىز كۆللىرىنى مەركەز قىلغان قوبىدۇ ئويمانلىقى بىلەن ئۇسۇپ كۆلىنى مەركەز قىلغان ئۇسۇپ ئويمانلىقى بار. قىشى ئۇزۇن ھەم قاتتىق سوغۇق، يېزى قىسقا ھەم مۆتىدىل بولۇپ، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ ئۆسۈشىگە ماس كەلمەيدۇ، پەقەت ھەم قۇرغاقچىلىققا ھەم شورغا چىدامليق كۆپ يىللىق سامان غوللۇق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆسۈشىگە باب كېلىدۇ. مانا بۇلار بۇ بىپايان كەڭ زېمىننىڭ ئوت - چۆپلىرى سېلىشتۇرمىسىدىكى كەڭ ئوتلاق بىلەن كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ تەبىئىي چوڭ ياپلىقىغا ئايلاندۇرغان. باتۇر تەڭرىقۇت موڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرىكى، موڭغۇل دالاسىدىكى مىللەتلەرنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى توغرىسىدا، «تارىخىي خاتىرىلەر» ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە «چۈنۇھىيدىن تۇمەنگىچە بولغان نەچچە مىڭ يىللار ماپەينىدە، گاھ كۆچمىپ، گاھ ئاجىزلاپ، تارقاق ياشاپ كەلگەنىدى. ئۇلارنىڭ شەجەرە، نەسەبنامىلىرىنى يىلىش، تۈزۈشكە بولمايتتى. لېكىن باتۇرغا كەلگەندە ئاھايىتى قۇدرەت تېپىپ، شىمالدىكى پات تاتىپىلەرنى تامامەن بويسۇندۇرۇپ، جەنۇبتا جۇڭگو بىلەن دۇشمەنلىشەلەيدىغان بولغان» دېيىلگەن. «ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە يېغىلىق دەۋرىدىن ئىلگىرىكى ئېلىمىزنىڭ شىمالىدىكى بارلىق ئاز سانلىق مىللەت

لەرنى، مەسىلەن، شيەنيۈن، خۇنبى، شەنرۇڭ قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ھونلارنىڭ ئەجدادلىرى دەپ قارىغان بولۇپ، بۇنداق قىلىش دەرۋەقە نۇرغۇنلىغان تارىخىي ئەسەرلەردە كۆرسىتىلگەنلەرگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ، لېكىن سىما چيەن ئېيتقان «گاھ كۈچىيىپ، گاھ ئاجىزلاپ، تارقاق ھالەتتە ياشاپ كەلگەنىدى» دېگىنى شۈبھىسىزكى، يىراق قەدىمدىن تۈمەنگىچە بولغان نەچچە مىڭ يىللىق ۋاقىتتا، ئېلىمىزنىڭ شىمالى بىلەن موڭغۇل دالاسىغا تارقالغان بارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەر (ھونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان) نىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئەھۋالىنى سۆزلىگەنلىكى ئىدى. بۇ مەزگىلدە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى «گاھ كۈچىيىپ، گاھ ئاجىزلاپ تارقاق ھالەتتە ياشاپ كەلگەن» تەقدىردىمۇ، ئەلۋەتتە كەڭ كۆلەملىك بويسۇندۇرۇش پائالىيەتلىرىنىڭ يۈز بېرىشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ۋەھالەنكى يىن، جۇ دەۋرىدىن بۇيان موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈپ كەلگەن ھەمدە ئۇ جايدا قاراسۇق مەدەنىيىتىنى تارقاتقان دىڭلىڭلارنىڭمۇ، موڭغۇل دالاسىدىن كۆچۈشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

سىما چيەن ئېيتقان باتۇر تەڭرىقۇت «شىمالدىكى يات تائىپىلەرنى تامامەن بويسۇندۇرۇپ، جەنۇبتا جۇڭگو بىلەن دۈشمەنلىشەلەيدىغان بولغان» دېگەن سۆزنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟ سىما چيەن ئېلىمىزنىڭ شىمالىنىڭ يېغىلىق دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى ۋەزىيىتى توغرىسىدا توختىلىپ «ئۇ چاغدا ئەتراپنى يەتتە كۈچلۈك بەگلىك ئوراپ تۇراتتى، ئۇلاردىن ئۈچى ھونلار بىلەن چېگرىداش ئىدى» دەپ ئېيتقان. «تارىخىي خاتىرىلەرنىڭ ئاچقۇچى» دىكى ئىلاۋىدە: «ئۈچ بەگلىك يەن، جاۋ، چىن بەگلىكىدۇر» دېيىلگەن. يەنى يېغىلىق دەۋرىدىكى يەن، جاۋ، چىن بەگلىكلىرىنىڭ زېمىنلىرى ھونلار بىلەن بىۋاسىتە چېگرىلانغانىدى. باتۇر تەڭرىقۇت چىن سۇ-

لالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا تەختكە چىققان، چىن بەگلىكى بۇ ۋاقىتتا يەن، جاۋ بەگلىكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شەندۇڭ دىكى ئالتە بەگلىكنى ئاللىقاچان يوقىتىپ بولغانىدى. ھونلارنىڭ زېمىنى چىن سۇلالىسىنىڭ لياۋدۇڭدىن — خېبېي، سەنشى، شەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىي قىسمىدىن گەنسۇنىڭ شەرقىي قىسمى (يەنى چىن بەگلىكىنىڭ سېپىل سىزىقىنى بويلاپ) غىچە بولغان جايلىرى بىلەن بۇ ۋاستە چېگرىداش بولغان بولسا كېرەك؛ «جەنۇبتا جۇڭگو بىلەن دۇشمەنلىشەلەيدىغان بولغان» دېگەندە، چىن ئىمپېرىيىسى بىلەن دۇشمەنلەشكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلغان بولسا كېرەك. باتۇر تەخرىقۇتنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ھونلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان «شىمالدىكى يات تائىپىلەر» نىڭ ھونلار بىلەن ئىمپېرىيىسىنىڭ تارىلىقىدا بولۇشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس، يەنى ھونلارنىڭ شىمالغا تارقالغان ئاز سانلىق مىللەتلەرنى كۆرسىتىدىغانلىقى ناھايىتى ئېنىق.

ئېنىقلىنىشىچە، تۇمەن ۋە باتۇر تەخرىقۇتلار تەختكە چىققان مەزگىللەردىكى ھونلارنىڭ سىياسىي مەركىزى ۋە ئۇلارغا قاراشلىق قەبىلىلىرىنىڭ پائالىيەت مەركىزى شىمالىي چۆللۈكتىكى موڭغۇل دالاسىدا ئەمەس ئىدى. «خەننامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دە ۋۇيۇەن ئايمىقىنىڭ ئايىغىدا تۇمەنبالىق دېگەن بىر، يەر بار، بۇ يەرچۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى چوغاي تېغى (ئۇچكى موڭغۇلدىكى ھازىرقى داچىڭشەن تېغى) نىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا② جايلاشقان دەپ يېزىلغان. ئۇنىڭ تۇمەنبالىق دەپ ئاتالغانلىقى، تۇمەن تەخرىقۇتنىڭ بۇ جايغا ئوردا سالدۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. «خەننامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە»دە كەپتاۋۇل خۇيىگنىڭ مۇنداق دېگەن بىر ئابزاس سۆزى خاتىرىلەنگەن، ئۇ: «شىمالىي چېگرىدىكى قورغان لياۋدۇڭغا توتىشىدۇ، سەددىچىننىڭ سىرتىدا چوغاي

تېغى بار، شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 1000 چا-قىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان جايدا دەل - دەرەخ، ئوت - چۆپ-لەر ئوبدان ئۆسىدۇ، قوشلار بىلەن ياۋايى ھايۋاناتلارمۇ ناھايىتى كۆپ، باتۇر تەكرىقوت مۇشۇ جايلارنىڭ ئوتتۇرا-سىدا تۇراتتى، ئۇ ئوقيا ئېتىپ قاراقچىلىق قىلاتتى، بۇ جاي-لار ئۇنىڭ ئوچۇن جەننەت ئىدى.» بۇنىڭدىن باتۇر تەكرى-قوتنىڭ ئوردىسىنىڭ چوغاي تېغىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. «ھونلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلان-غاندا، چوغاي تېغىدىن تاشقىرى يەنە، ھازىرقى ئىچكى موڭ-غۇلنىڭ خېتاۋ رايونى، جۇملىدىن چىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «خېنەن رايونى» مۇ، ھون قەبىلىلىرىنىڭ ئاساسلىق كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايلىرى بولغان. دەرۋەقە چوغاي تېغىنىڭ شىمالىدىكى قوملۇقلاردىكى بوستانلىقلار بىلەن مۇڭغۇل يايلاقلىنىڭ جەنۇبىدىكى بەزى جايلاردىمۇ قىسمەن ھون قەبىلىلىرى تارقالغان بولۇشى مۇمكىن. تارىخىي خاتىرىلەردە چىن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى مېك تېيەننىڭ شىمالىدا ھونلارغا زەربە بەرگەندە، خېتاۋ بىلەن چوغاي رايونىدىكى ھونلارنىڭ شىمالغا كېتىپ، «ئون يىلدىن ئارتۇق» يۇرگەنلىكى خاتىرىلەنگەن. مۇڭغۇل دالاسىدا ھونلارنىڭ تارقالغانلىقى ناھايىتى ئېنىق ئىدى③. ئەمما تۇمەن تەكرىقوتنىڭ دەۋرىدە-كى ھونلارنىڭ ئوردىسى چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدا تەسىس قىلىن-غانىدى، مېك تېيەننىڭ 100 مېك كىشىلىكتىن ئارتۇق چوڭ قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ، چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدىكى ھونلارغا زەربە بەرگەنلىكى، مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردىن ئىلگە-رىلا، ھونلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنىڭ مۇڭغۇل دالاسىدا بولماي، بەلكى چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدىكى چوغاي تېغىنىڭ خېتاۋ رايونىدا ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

«تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار تەزكىرىسى» دە تىلغا ئېلىنغ-

خان باتۇر تەڭرىقۇت تەختكە چىققاندىن كېيىن «شىمال تەۋ-رەپتە بويسۇندۇرۇلغان» ھونگېر، چۈشەر، دىڭلىك، خاككاس، شىنلى قاتارلىق ئەللەر، پۈتۈنلەي «شىمالدا بويسۇندۇرۇلغان» دېگەنلىك بولۇپ، بۇ مىللەتلەر باتۇر تەڭرىقۇت تەختكە چىقىشتىن ئىلگىرى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى چوغاي تېغىدىكى خېتاۋنى مەركەز قىلغان ھونلارنىڭ شىمالغا تارقالغانىدى، يەنى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسى بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيەگە تارقالغانىدى. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەق-قىدە قىسسە» دە ئېيتىلغان باتۇر تەڭرىقۇت «شىمالدىكى يات تائىپىلەرنى تامامەن بويسۇندۇردى» دېگىنى ئاساسلىق ئۇلارنى بويسۇندۇرۇشقا قارىتىلغان بولسا كېرەك.

چۈشەرلەرنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالغا تارقالغانلىقى، تارىخىي خاتىرىلەردە پۈتۈنلەي دېگۈدەك كەمدىن كەم خاتىرىلەنگەن. خاككاسلار يەنى «تاڭنامە» دە تىلغا ئېلىنغان قىرغىزلار بولۇپ، ئۇلارنى يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنلىرىغا تارقالغان دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. قالغان قەبىلىلەر چۆللۈكنىڭ شىمالغا تارقالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرىنى ئىزدەپ تېپىشقا بولىدۇ. ھونگېرلار «خەن-نامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە: «浑窳» (ھونگېر) دەپ تىلغا ئېلىنغان، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ سۇۋاق ئايمىقىدا ھونگېر ناھىيىسى (浑窳县) بار بولۇپ، سۇۋاق ئايمىقىدىكى غەربىي قىسىم كاھىبگىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى ئىدى، ئۇنىڭ ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خېتاۋنىڭ غەربىي شىمالىدا ئىدى. «浑窳» خېتى 浑窳 نىڭ ئالمىشىپ قالغانلىقىدىن بولغان خاتالىق بولۇپ، خەن دەۋرىدىن ئىلگىرى ھونگېرلارنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى بولغان، خەن سۇلالىسى ئۇ جايدا تەسىس قىلغان ناھىيىنىڭ قەدىمكى نامىمۇ ئاشۇنداق ئاتالغان. بۇ پىكىر خاتا بولمىسا، ھونگېرلارنىڭ تۇرۇشلۇق

ئورۇنلىرى موڭغۇل دالاسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى مەلۇم جايدا بولسا كېرەك. ما چاڭشۇ ئەپەندى شىنلىنى «تارىخىي خاتىرىلەر. لى سىنىڭ تەرجىمىھالى» دىكى شىيەنلى (纤离) مىكىن دەپ گۇمان قىلغان④. «لى سىنىڭ تەرجىمىھالى» غا ئاساسلانغاندا، چىن بەگلىكىنىڭ بېگى يېڭ جېڭنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، خەن بەگلىكى جېڭ گونى ئەۋەتىپ، ئېرىق شاخاپ چاپتۇرۇپ، چىن بەگلىكىنىڭ ئەسكەرلىرىنى توسىغانىدى، چىن بەگلىكىنىڭ شەرققە جازا يۈرۈش قىلىش سۈيىقەستى ئاشكارىلىنىپ قالغاندىن كېيىن، چىن بېگى مۇساپىر بەگلەرنى قوغلاپ چىقىرىش بۇيرۇقىنى چىقارغاندا، لى سىن مەكتۇپ سۇنۇپ توسۇپ، «ھازىر جانابلىرى قاراقۇرۇم قاشتېشىغا..... ئاستىلىرىدىكى تۇلپار (纤离之马)غا ئىگە بولدىلا» دەپ، تۇلپار ئاتنى «چاپقۇر دۇلدۇل» (骏良驶骒) دەپ ئاتىغانىدى. ھالبۇكى «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە موڭغۇل دالاسىدىكى چۆللۈكنىڭ شىمالىدا «دۇلدۇل» دەپ ئاتىلىدىغان ئات چىقىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان، بۇ يەردىكى تۇلپار ئات موڭغۇل دالاسىدىن چىقىشى مۇمكىن. بىراق، ھونلارغا قوشنا بولغان مىللەتلەرنىڭ ئىچىدىكى شىنلى دەپ ئاتىلىدىغان مىللەتنىڭ نامى شىيەنلىگە يېقىن بولغاچقا، شىيەنلىنىڭ شىنلى بولۇشىنىڭ ئېھتىماللىقى چوڭراق. ئەينى چاغدا چىن سۇلالىسىنىڭ شىمالدىكى چېگرىسى شياڭجۇن ئايمىقى (ئورنى فۇشىدا بولۇپ، ھازىرقى شەنشىدىكى يۈلىننىڭ جەنۇبىدا ئىدى) دىن ئۆتمىگەنىدى، ھازىرقى نىڭشيا، ئىچكى موڭغۇلدىكى خېتاۋ پۈتۈنلەي ھونلارنىڭ زېمىنلىرى بولۇپ، ئۇلارغا قاراشلىق تۇلپار ئاتلار قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، يىراقتىكى سىبىرىيىدىن كەلگەن بولماستىن، بەلكى چىن سۇلالىسىدىن ئانچە يىراق بولمىغان موڭغۇل دالاسىدىن كەلگەنىدى. قىسقىسى، شىنلىلار چىن

سۇلالىسىگە يېقىن بولغان موڭغۇل دالاسىنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان بولسا كېرەك. دىڭلىڭلار توغرىسىدا «ۋېي سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى» غەربىي رۇڭلار ھەققىدە قىسمە» دە: ھونلارنىڭ شىمالىدا «دىڭلىڭ، خاككاس، شىنلى ئەللىرى بار، شىمالىي دېڭىزنىڭ جەنۇبىدا دىڭلىڭلارنىڭ بارلىقى ئېنىق» دەپ كۆرسىتىلگەن. دېڭ چېن «رىخەننامە. ھونلار ھەققىدە قىسمە» دىكى جۇغراپىيىلىك مەلۇماتلارغا ئېنىق لىما» دا دىڭلىڭلارنى بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان دەپ كۆرسەتكەن، ياپونىيىلىك ئالىم شىراتورى كۇراكىچى ئۆزىنىڭ «ھون مىللىتى توغرىسىدا مۇھاكىمە» نامىلىق ئەسىرىدە، باتۇر تەڭرىقۇت موڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرى، «ھونلارنىڭ تايانچ بازىسى سەددىچىن سەپىلىنىڭ شىمالىدىكى چوغلىي تېغىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بولۇشى كېرەك». دىڭلىڭلار بىلەن ئۇيغۇرلار (ئۇيغۇرلارنى دىڭلىڭلار دەپ قارىغان) «بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى سىلىنگا ۋە ئورقۇن دەريا ۋادىلىرىغا جايلاشقان»⑤ دەپ ھېسابلىغان. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، باتۇر تەڭرىقۇت موڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرى، چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئاساسەن شىمالدىكى يات تائىپىلەر يەنى ھونگېر، چۈشەر، دىڭلىڭ، شىنلى قاتارلىق مىللەتلەر تارقالغانىدەك قىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە دىڭلىڭلارنىڭ ئىگىلگەن جايلىرى ئەڭ كەڭ بولۇپ، موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا، شىمالىي ۋە غەربىدىكى مەلۇم جايلارغا تارقالغانىدى. باتۇر تەڭرىقۇت موڭغۇل دالاسىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، موڭغۇل دالاسىغا تارقالغان دىڭلىڭلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قۇل قىلىنغانىدىن تاشقىرى⑥، يەنە بىر قىسمى شىمالغا يەنى جەنۇبىي سىبىرىيىگە قېچىپ بېرىپ، شۇ جايلارغا تارقالغان قوۋملارغا قوشۇلۇپ كەتكەن. ھونگېر، چۈشەر، شىنلى قاتارلىقلار، باتۇر

تەڭرىقۇت ئۇلارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ئۇلار تارىخىي كىتابلاردا قايتا كۆرۈلمىگەن، ئېھتىمال، ئۇلارنىڭ خەلقى ھونلار تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنىپ، قۇل قىلىنغاندىن كېيىن، پۈتۈنلەي تارقىلىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

يۇقىرىدىكى يەكۈنلەر چۆللۈكنىڭ شىمالىنىڭ يېرىم ئەسىردىن بۇيانقى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلما ماتېرىياللىرى ئارقىلىق دەسلەپكى قەدەمدە ئىسپاتلانغانىدى. موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئارخېئولوگى س. دورجى ۋە ئۇنىڭ «شىمالىي ھونلارنىڭ قەبرىلىرى» ناملىق كىتابىدا ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، موڭغۇل دالاسى رايونىنىڭ برونزا قوراللار دەۋرى تاكى مىلادىدىن ئىلگىرىكى IV ئەسىرگىچە داۋاملاشقان، ھەتتا مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردىن ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە ئائىت ئايرىم قەبرىلەردىنمۇ يەنە، بىرقانچە پارچە تۆمۈردىن ياسالغان پالتا ۋە تۆمۈر باشاق تېپىلغان، ئەمما مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا باتۇر تەڭرىقۇت موڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، موڭغۇل دالاسىدا «تۆمۈر قوراللار كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلگەنىدى.» ئۇلانباتۇرنىڭ شىمالىدىن 70 ئىنگلىز چاقىرىم كېلىدىغان نويان تېغىدىكى ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن قېزىۋېلىنغان ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، بۇ ۋاقىتتا تۆمۈر قوراللارنى ئىشلىتىش، موڭغۇل دالاسىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ۋە ھەربىي پائالىيەتلىرىگە ئارىسىغا كەڭ كۆلەمدە، چوڭقۇر سىڭىپ كىرگەن. موڭغۇل دالاسىدا تۆمۈر قوراللارنى ئىشلىتىش ئەھۋالىدىن ئىبارەت بۇنداق قىسقا ۋاقىتنىڭ ئىچىدە يۈز بەرگەن جىددىي ئۆزگىرىش، شۈبھىسىزكى بۇ دەۋردىكى ھونلارنىڭ پائالىيەت مەركىزىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن، شۇنىڭدەك ھونلارنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كۆچۈشىۋە چۆللۈكنىڭ شىمالىنى

بويسۇندۇرۇشى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

ئېلىمىزدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلما ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن ئىلگىرىكى VI ۋە VII ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدىلا، سەددىچىننىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسى، ئۇزاق ئۆتمەي يەنە تۆمۈر قۇيمىچىلىق تېخنىكىسى كەشپ قىلىنغانىدى. ئارخېئولوگىيە خىزمەتچىلىرى ھازىرقى جياڭسۇنىڭ لىيۇخېچىڭ كۆۋرۈكى، چاڭشانىڭ شەرقىي شەھەر رايونىدىكى لوڭدوڭپو، شىزىلىڭ قاتارلىق جايلاردىكى شەرقىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت قەبرىلەردىن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، تۆمۈر ساقا، تۆمۈر تاياقچە، تۆمۈر خەنجەر، تۆمۈر ئارا قاتارلىق تۆمۈر قوراللارنى تاپقان بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا تۆمۈر قوراللارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتا قوللىنىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مىلادىدىن ئىلگىرىكى V ئەسىرگە كەلگەندە، تۆمۈر قوراللارنى ئىشلەپ چىقىرىش ۋە ئىشلىتىش تېخىمۇ ئومۇملاشقان. لوياڭ سېمونت زاۋۇتىدىن تېپىلغان، يېغىلىق دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە مەنسۇپ تۆمۈرئوتىغۇچ ئىنچىكىلىك بىلەن تەپسىلىي تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق ئاق چويۇنغا سۈرمەتاش ئارىلاشتۇرۇلۇپ تاۋلاش ئارقىلىق قۇيۇلغانلىقى ئېنىقلانغان بولۇپ، تۆمۈرتاۋلاش بىلەن تۆمۈر قوراللارنى ياساش تېخنىكىسىنىڭ يېغىلىق دەۋرىدىن ئىلگىرىلا ئىنتايىن يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مىلادىدىن ئىلگىرىكى IV ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىلىرىگە كەلگەندە، تۆمۈر قوراللارنى ياساش ۋە ئىشلىتىش، ئېلىمىزنىڭ شىمالى ۋە چېگرا رايونلىرىغا كەڭ تارقىلىشقا باشلىغان، خېبېيدىكى شىڭلوڭ، يىشەن، شىجياجۇاڭ، سەنشىدىكى چاڭجى قاتارلىق جايلاردىن، ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ، يېغىلىق دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى مەزگىلىگە مەنسۇپ زور بىر تۈركۈم تۆمۈر قوراللار تېپىلغان، دېھقان-

چىلىق قوراللىرىدىن بىگەن، جوتۇ، ئوتىغۇچ، ئورغاق، يونۇش قوزالى، پالتا، ساپان قاتارلىقلار، ھەربىي قوراللاردىن ساۋۇت ـ قۇياق، شەمشەر، نەيزە، يالمان، پىچاق، ئۇمۇت، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قول ھۈنەرۋەنچىلىككە ئىشلىتىدىغان رەندە پىچىقى، ئىسكىنە، بولقا قاتارلىق قوراللار بار. ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، شىڭلوڭدىكى جۇۋاڭ قەبرىستانلىقىدىن ئوتىغۇچ، جوتۇ، ئورغاق، پالتىلارنى قۇيۇپ ياسايدىغان زور بىر تۈركۈمدىكى تۆمۈر قېلىپلار تېپىلغان بولۇپ، تۆمۈر قوراللارنى ياساش ھۈنەر ـ سەنئىتىنىڭ تېخىمۇ يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. چوغاي تېغىدىكى خېتاۋ رايونىغا تارقالغان ھونلارنىڭ يۇقىرىدىكى رايونلار بىلەن بولغان ئارىلىقىنى ناھايىتى يېقىن دەپ ئېيتىشقا بولغاچقا، شۈبھىسىزكى، ئۇلار مىلادىدىن ئىلگىرىكى IV ئەسىردە يۇقىرىدىكى رايونلاردىن تۆمۈر قوراللار بىلەن تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسىنى قوبۇل قىلغانىدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى ھونلارنىڭ تۆمۈر قوراللارنى ئىشلىتىش ئەھۋالى ئىنتايىن ئومۇملاشقان، «تارىخىي خاتىرىلەر» بىلەن «خەننامە» نىڭ ھەر ئىككىلىسىدە بۇ مەزگىلدىكى ھونلارنىڭ ئىشلەتكەن ھەربىي قوراللىرى ئىچىدە تۆمۈردىن ياسالغان پىچاق، ئۇمۇت قاتارلىقلارنىڭ بارلىقى قەيت قىلىنغان. موڭغۇل دالاسىدا تۆمۈر قوراللارنىڭ ئىشلىتىلىشىنى ھازىر بار بولغان ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، ئاساسەن ھونلار ئارقىلىق تارقالغان بولسا كېرەك. موڭغۇل دالاسىدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردىن ئىلگىرىكى ۋاقىتقا ئائىت قېزىۋېلىنغان تۆمۈر قوراللار شۇنىڭ ئۈچۈن ئازكى، چۈنكى بۇ ۋاقىتتا ھون قەبىلىلىرى

موڭغۇل دالاسىغا بىرقەدەر ئاز جايلاشقانىدى؛ مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردىن كېيىن موڭغۇل دالاسىدا تۆمۈر قوراللارنى ئىشلىتىشنىڭ ئومۇملىشىشى بولسا، چۈنكى بۇ ۋاقىتتا تېخىمۇ كۆپ ھون قەبىلىلىرى موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈپ كەلگەنىدى. ھونلارنىڭ چۆللۈكىنىڭشىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈپ كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرگۈچى ھەربىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ، ھونلارنىڭ ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىدىن تاشقىرى، ئەڭ دەسلەپكى ئېھتىمالليق مىلادىدىن 265 يىل ئىلگىرى جاۋ پادىشاھلىقىنىڭ سانغۇنى لى مۇنىڭ ھۇجۇمى، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن يۈز بەرگەن چىن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى مېڭ تيەننىڭ «شىمالغا ھۇجۇم قىلىشى» ئەڭ ئاخىرىدىكىسى مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ موڭغۇل دالاسىنى بويسۇندۇرۇشى ئىدى. موڭغۇل دالاسىدا تۆمۈر قوراللارنىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە ئۆتۈش بىلەن ھونلارنىڭ موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈپ كەلگەن ۋە موڭغۇل دالاسىنى بويسۇندۇرغان ۋاقتى بىر دەك، بۇ بىر جەھەتتىن ھونلارنىڭ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىنىڭ تۆمۈر قوراللارنى ئىشلىتىش بىلەن ئۇنى ياساش تېخنىكىسىنى چۆللۈكىنىڭشىمالىغا ئېلىپ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ؛ يەنە بىر جەھەتتىن، مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردىن ئىلگىرى، تۆمۈر قوراللارنى ئىشلەتكەن ھونلارنىڭ ئاساسەن چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىغا تارقالغانلىقىنى، ھالبۇكى، چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىنىڭ ئاۋۋالقىدەكلا برونزا دەۋرىدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى، بۇ جايلاردا ئاساسلىق جايلاشقانلارنىڭ برونزا قوراللارنى ئىشلەتكەن دېگۈلۈك قاتارلىق مىسالەتلەر ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

2. هون دۆلىتىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى، ئۇنىڭ دىكتاتلارنى بويسۇندۇرۇشى ۋە ئۇلارغا هۆكۈمرانلىق قىلىشى

مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردە، هونلار تۆمۈر قورال لارنى چاروپچىلىق، قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدا كەڭ كۆلەمدە ئىشلەتكەنلىكتىن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچ لىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشتەك ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. هونلارنىڭ ئىپتىدائىي ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىدىكى ئىگىلىكى ۋە قانداشلىق مۇناسىۋىتى ئاساسىدا تۈزۈلگەن ئۇرۇق - قەبىلىلەر تەشكىلاتى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە خۇسۇسىي بايلىقنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، پەيدىنپەي پارچىلاندى، قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇلەي يوز بېرىپ تۇرىدىغان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرى، بۇنداق پارچىلىنىشنىڭ جەريانىنى تېزلەتتى. قۇللارنىڭ ئەمگىكى ئىشلەپچىقىرىشتا خېلى كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىدىغان بولدى. تۇمەن باشچىلىقىدىكى هونلارنىڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن ئىبارەت ئىجتىمائىي تەشكىلات شەكلى، قۇللار ۋە قۇلدارلار- دىن ئىبارەت ئىككى چوڭ سىنىپ كەسكىن تىركىشىۋاتقان يېڭى ۋەزىيەتكە ماسلىشالمايي قالدى. قەبىلىلەر ئىتتىپاقى قۇل لۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەتكە ئۆتۈشكە باشلىغانىدى.

مىلادىدىن 209 يىل ئىلگىرى، هون تەخرىقۇتى، باتۇر (頓冒 مەتەي) ئاۋازلىق ئوقيادىن پايدىلىنىپ، ئاتىسى تۇمەن، ئۆگەي ئانىسى، ئىنىسى ۋە ۋەزىرلەرنىڭ ئىچىدىكى گەپكە كىرمەيدىغانلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، قورال كۈچى بىلەن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ سايلام تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، قۇل

لۇق تۈزۈمدىكى ھون دۆلىتىنى قۇردى. باتۇر تەڭرىقۇت ئىچكى قىسمىنى زور كۈچ بىلەن تەرتىپكە سېلىپ، قۇللۇق تۈزۈمنى قوغدايدىغان ھەر خىل قانۇن - تۈزۈملەرنى تۈزۈپ چىقتى. ھەمدە ھەربىي ئىشتىياج بويىچە ھون چارۋىچىلىرىنى تەشكىل لىدى. شۇنىڭدىن كېيىن سىرتقا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق قىلىشقا باشلىدى. باتۇر تەڭرىقۇت «دۇشمەندىن بىرنى ئۆلتۈرگۈچى ياكى ئەسىر ئالغۇچىغا بىر ئاپقۇر شاراب ئىنئام قىلىنىدۇ، ئىرىشكەن غەنىيمەت، ئولجىسى كۆرسەتكەن خىزمىتىگە قاراپ بىرىلىدۇ، ئەسىر ئالغان ئادىمنىڭ ئۆزى قۇل قىلىدۇ» («تارىخي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە») دېگەن چاقىرىق ئاستىدا ناھايىتى زور ۋە كۈچلۈك قوشۇن ئۇيۇشتۇردى. ئۇ بۇ قوشۇننى باشلاپ، شەرقتە توڭغۇسلارنى يوقىتىپ، «پۈقرالىرىنى ئەسىر ئالدى، مال - چارۋىلىرىنى ئولجا ئالدى»، چوڭ-كىچىك ھېنگان تېغى ۋە لياۋخېدەريياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىندىكى رايونلارنى ئىگىلىدى؛ غەربتە خېشى ئارىلىقىغا جايلاشقان توخرىيلار بىلەن غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، توخرىيلارنى غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلىپ، غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنى بويسۇندۇردى؛ جەنۇبتا خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، تەسىر دائىرىسىنى غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چەت ئايماق، ناھىيىلىرىگىچە كېڭەيتتى؛ شىمالدا ھۇنكېر، چۆشەرى دېڭىزلىرى، خاككاس، شىنلى قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، پۈتكۈل موڭغۇل دالاسىنى ئىگىلەپ، جەنۇبىي سىبىرىيىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى، ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدىكى بىپايان كەڭ موڭغۇل دالاسىدا زېمىنى ئىنتايىن كەڭ بولغان ھون دۆلىتىنى قۇردى.

ھونلارنىڭ دېڭىزلارنى بويسۇندۇرغان ۋاقتى، «تارىخي خاتىرىلەر» بىلەن «خەننامە» نىڭ ھەر ئىككىلىسىدە تەپسىلىي خاتىرىلەنمىگەن. ئەمما بۇ ئىككى كىتابنىڭ «ھونلار ھەققى-

دە قىسسە» سۈندە دىڭلىڭلارنى بويسۇندۇرغان ۋاقىت ھونلار غەربتە توخرىلارغا زەربە بەرگەندىن كېيىنكى، خەن سۇلالىسى خەن بېگى خەن شىننى مايىغا ئەۋەتىشتىن ئىلگىرىكى ۋاقىتقا توغرا كېلىدىغانلىقى يورۇتۇلغان. ئېنىقلىنىشچە، ھونلار غەربتىكى توخرىيلارغا ئىككى قېتىم زەربە بەرگەن: بىرىنچىسى قېتىمقىسى. شياڭ يۈي يىلىن لىيۇ باڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى تالىشىۋاتقان مەزگىلدە يەنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 206 — 202 يىل بولغان ئارىلىقتا يۈز بەرگەن؛ ئىككىنچى قېتىمقىسى، مىلادىدىن 175 يىل ئىلگىرى يۈز بەرگەن. توخرىيلار ھونلارنىڭ ئىككى قېتىملىق زەربىسى تۈپەيلىدىن خېشى ئارىلىقىدا پۈت دەسسەپ تۇرالماي، غەربكە ھازىرقى شىنجاڭنىڭ ئىلى رايونىغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. خەن ئوردىسىنىڭ خەن بېگى خەن شىننى مايىغا ئەۋەتكەن ۋاقتى، «تارىخىي خاتىرىلەر» گە ئاساسلانغاندا، گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرىلەر» گە ئاساسلانغاندا، گاۋزۇنىڭ ئالتىنچى يىلى يەنى مىلادىدىن 201 يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. ھونلار دىڭلىڭلارنى بويسۇندۇرغان ۋاقىت ھونلار بىرىنچى قېتىم توخرىيلارغا زەربە بەرگەندىن كېيىن ۋە خەن گاۋزۇنىڭ ئالتىنچى يىلىدىن بۇرۇن يەنى مىلادىدىن ئىلگىرى 206 — 201 يىللار ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ.

لېكىن بۇ ئىككى كىتابنىڭ «ھونلار ھەققىدە قىسسە» لىرىدىكى ھونلارنىڭ دىڭلىڭلارنى بويسۇندۇرغانلىقىغا ئائىت مەزمۇنلىرىنى تەپسىلىي مۇلاھىزە قىلساق، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۆتۈلگەن دىڭلىڭلارنىڭ ھونلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان ۋاقتىنىڭ ئىلگىرى — كېيىنلىكىنى تېخىمۇ ئېنىقلاپ چىققىلى بولىدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر» ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە «شىمالدا ھۇنگېر، چوشەر، دىڭلىڭ، خاككاس، شىنلى ئەللىرىنى بويسۇندۇرغان» دېگەن سۆزلەردىن كېيىن، «بۇ ۋاقىتتىن

سۇلالىسى ئەلنى ئەمدىلا تىنچىتقان، خەن بېگى خەن شىن دەي ۋىلايىتىگە بەگ بولۇپ يۆتكەلگەن، مايى شەھىرى مەر-كەز قىلىنغان ۋاقىت ئىدى، زور كۆچ بىلە، ھۇجۇم قىلغان ھونلار مايىنى مۇھاسىرىگە ئالغاچقا، خەن بېگى خەن شىن ھونلارغا تەسلىم بولغان» دېيىلگەن. «بۇ ۋاقىت» دېگەننى «شۇ چاغدا»، «شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا» ياكى «شۇ يىلى» دەپ چۈشىنىش مۇمكىن. «خەن سۇلالىسى ئەلنى ئەمدىلا تىنچىتقان» دېگەن سۆز بىلەن «تارىخىي خاتىرىلەر. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرىلەر» نىڭ خەن گاۋزۇنىڭ بەشىنچى يىلى دېگەن ئىقتىسمىنىڭ ئاخىرىدا ئېيتىلغان «جاھان تازا تىنچىغان» دېگەن سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىكى پەرقى بولسىمۇ (بىرىدە «ئەمدىلا تىنچىتقان» يەنە بىرىدە «تازا تىنچىتقان» دېيىلگەن)، ئەمما بۇ سۆزلەرنى ئالدى - ئارقىسىدىكى سۆزلەر بىلەن باغلاپ قارىغاندا، ھەر ئىككىلىسىدە خەن گاۋزۇنىڭ بەشىنچى يىلى (مىلادىدىن 202 يىل ئىلگىرى) شىياڭ يۈينىڭ گەيشادا يوقىتىلغانلىقى، جاھاننىڭ خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى لىيۇ باڭنىڭ قولىدا بىرلىككە كەلتۈرۈلگەنلىكى كۆرسىتىلگەن. خەن سۇلالىسىنىڭ خەن بېگى خەن شىننى مايىغا ئۆتكەنلىكى، خەن بېگى خەن شىننىڭ ھونلارغا تەسلىم بولغانلىقى خەن گاۋزۇنىڭ ئالتىنچى يىلى يۈز بەرگەن ۋەقەلەردۇر. ۋۇقىيدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن نەقىلنىڭ ئالدى - ئارقىسىدىكى مەز-مۇنلارنى باغلاشتۇرۇپ قارىغاندا، ئۇنىڭ مەنىسى مۇنداق: ھونلار شىمالدا دىڭلىڭ قاتارلىق مىللەتلەرنى بويسۇندۇرغان «ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە»، خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنلىرىمۇ ئاساسىي جەھەتتىن تىنچىتىلغان، شۇڭا، خەن گاۋزۇ ھونلار-دىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن خەن بېگى خەن شىننى مايىغا ئەۋەتكەن. مۇبادا مۇشۇنداق چۈشەندۈرۈشنى توغرا دېيىلسە، ئۇ ھالدا ھونلارنىڭ دىڭلىڭ قاتارلىق مىللەتلەرنى بويسۇن-

دۇرغان ۋاقتى چوقۇم، خەن سۇلالىسىنىڭ خەن بېگى خەن شىننى مايىغا ئەۋەتىشتىن ئىلگىرى، شۇنىڭدەك «خەن سۇلالىسى ئەلنى ئەمدىلا تىنچىتقان» ۋاقىتقا ياكى شۇنىڭغا يېقىن ۋاقىتقا، يەنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 202 — 201 يىللار ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. يۇقىرىدا دېيىلگەن ۋاقىت شۇنداق بىر تارىخىي پاكىتتىن دېرەك بېرىدۇكى: خەن گاۋزۇ چۇ، خەن ئۇرۇشىنى ئەمدىلا ئاخىرلاشتۇرۇپ تۇرۇشىغا، باتۇر تەڭرىقۇتىنىڭ شىمالدا دىڭلىڭ قاتارلىق مىللەتلەرنى بويسۇندۇرۇپ، موڭغۇل دالاسىنى پۈتۈنلەي بىرلىككە كەلتۈرۈپ بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان، شۇڭا، ئۇ ھون قوشۇنلىرىنىڭ جەنۇبقا ھۇجۇم قىلىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ چېت يېراق ئايماق، ۋەلايەتلىرىگە تەھدىت سېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، شۆھرىتى ئالەمگە پۇر كەتكەن سانغۇن خەن شىننى ئىلگىرى سۈيۇرغال قىلىپ بەرگەن يېڭىچۈەن (ھازىرقى خېنەننىڭ يۈيشەن ناھىيىسى) دىن دەرھال شىمالدىكى مۇھىم چېگرا جاي — مايىغا ئەۋەتىپ، ھونلارنىڭ زور قوشۇنىنىڭ جەنۇبقا ھۇجۇم قىلىشىنى توسۇماقچى بولغان. ھونلارنىڭ دىڭلىڭلارنى بويسۇندۇرغان ۋاقتىنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 202 — 201 يىللار ئەتراپىدا دەپ، خەن بېگى خەن شىننىڭ مايىغا ئەۋەتىلگەن ۋاقتى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ قاراش شۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ھونلارنىڭ دىڭلىڭلارنى بويسۇندۇرۇش جەريانى تارىخىي كىتابلاردا تەپسىلىي خاتىرىلەنمىگەن. ئەمما دىڭلىڭلار «گاھ كۈچىيىپ، گاھ ئاجىزلاپ، تارقاق ياشاپ كەلگەن» ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر سانجاق ـ سانجاق بولۇپ تۇرغان بىر قۇچتا تۇرغاچقا، بۇ شەكسىزكى، ھونلارنىڭ ئىستىلاسىغا ئىنتايىن پايدىلىق ئىدى. ئۇ چاغدا دىڭلىڭلار بىرونزا قورالـلار دەۋرىگە، ھونلار بولسا تۆمۈر قورالـلار دەۋرىگە

ئۆتكەنىدى. دېڭىزلار ھون دۆلىتىگە قارىغاندا، بولۇپمۇ ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆزلىرىدىن ئۈزۈپ كەتكەن ھونلارنىڭ ئىستېلاسىغا قارىتا ئۇنۇملۇك قارشىلىق كۆرسىتەلمەيتتى، ئۇلارنىڭ ھون قۇلدارلىرى تەرىپىدىن تېزلا بويسۇندۇرۇلۇشى تۇرغانلا گەپ ئىدى، ئەلۋەتتە.

ھازىر بار بولغان ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ھون ئاقسۆڭەكلىرى موڭغۇل دالاسىدىكى دېڭىزلار بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دېڭىزلارغا قارىتا شەكىل جەھەتتە سەل پەرق لىنىدىغان قوللۇق تۈزۈمىدىكى سىياسەتنى قوللانغانىدەك تۇرىدۇ.

ھون ئاقسۆڭەكلىرى موڭغۇل دالاسىدىكى دېڭىزلارنى بويسۇندۇرغان ۋاقىتتا، كۆپلىگەن دېڭىزلارنى ئەسىرگە ئالغان. ئاشۇنداق تۈتۈپ كېلىنگەن دېڭىزلار «كىم ئەسىر ئالغان بولسا شۇ قۇل قىلىدۇ» دەيدىغان قائىدە بويىچە، پۈتۈنلەي ھون قۇلدارلىرىنىڭ ئائىلە قۇللىرىغا ئايلىنىپ، ئاساسەن قۇلدارلارنىڭ ئائىلە مەجبۇرىيەتلىرىنى ئۆتىگەن؛ ھالبۇكى، پۈتۈن ئۇرۇق ياكى قەبىلە بويىچە قولغا چۈشۈرۈلگەن ياكى تەسلىم بولغان دېڭىزلار بۇقىرى قاتلام ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ يەنى چوڭ قۇلدارلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قۇللىرىغا ئايلىنىپ، نازارەت ئاستىدا كوللېكتىپ كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللانغان. قىسقىسى، پۈتكۈل موڭغۇل دالاسىدىكى دېڭىزلارنىڭ ھەممىسى ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ خۇسۇسىي قۇللىرىغا ئايلىنىپ قالغانىدى.

تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، موڭغۇل دالاسىدا ھونلارنىڭ قول ئاستىدا مەجبۇرىيەتلەرنى ئۆتىگەن ھەرقايسى مىللەتلەردىن بولغان قۇللارنىڭ ئومۇمىي سانى 300 مىڭ دىن 500 مىڭغىچە بولۇپ، ھونلارنىڭ نوپۇسىنىڭ $\frac{1}{3}$

قىسمىدىن $\frac{1}{5}$ قىسمىغىچىلىكىنى تەشكىل قىلغان⑩. بۇنىڭ ئىچىدە بىۋاستە ھون ئاقسۆڭەكلىرى ئۇچۇن مەجبۇرىيەتلەرنى ئۆتەيدىغان دېڭىلىك قۇللىرىنىڭ زادى قانچىلىك ئىكەنلىكىنى بىلمىسەكمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ سانىنىڭ خېلى كۆپ ئىكەنلىكىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ. «ۋېي سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى. غەربىي رۇئلار ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلگەن: «زىلو (قۇل) ھونچە سۆزىدۇر، ھونلار قوللارنى «زىلو» دەيدۇ، جىيەنۇۋ يىللىرى (مىلادى 26 — 57 - يىللار) دىن باشلاپ ھونلار ئاجىزلىشىپ پارچىلىنىپ كەتتى، ئۇلارنىڭ قوللىرى جەنجىڭ، ۋۇۋېي، جۇچىيەننىڭ شىمالىدىكى خېشۇي، شىنخې دەريا سىنىڭ شەرق ۋە غەرب تەرەپلىرىگە قېچىپ بېرىپ، سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ، كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلدى، لياڭجۇ ئايمىقىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى، ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرى كۆپەيىپ، نەچچە ئون مىڭغا يەتتى،... ئۇلار بىرلا ئۇزۇقتىن ئەمەس ئىدى، ئۇلۇغ غۇزلار — دېڭىلىكلار بولۇپ، چېڭاك قوۋملىرى بىلەن ئارىلاش ياشايتتى، بۇ جايلار قوللارنىڭ قەدىمكى ماكانى ئىدى.» ئۇلار مىلادى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھونلارنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدىن پايدىلىنىپ موڭغۇل دالاسىدىن خېشى ئارىلىقىغا قېچىپ كەلگەن ئۇلۇغ غۇز (غەربىي يۈرتلۇقلار)، دېڭىلىك ۋە چياڭلاردىن بولغان قوللار ئىدى. بۇنىڭدىكى «نەچچە ئون مىڭ تۇتۇن» دېگەن سۆزگە دېققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. «تۇتۇن» كىگىز ئۆيگە قارىتىلغان. جايى «يېڭىنامە» ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە غەربىي خەن سۇلالىسى مەزگىلىدىكى ھونلارنىڭ نوپۇسى ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ، «ئىگىلىشىمچە، ھونلارنىڭ 60 مىڭدەك ئاتلىق ئەسكىرى بار ئىكەن، ھەر بەش جاندىن بىرى ئەسكەر بولىدىكەن، بەش كەررە ئالتە 30 بولىدۇ، شۇنداقتا ھونلارنىڭ

نوپۇسى 300 مىڭ ئەتراپىدا بولغان بولىدۇ» دېگەن. بەش جاننى بىر تۈتۈن قىلىپ ھېسابلاش ئېھتىمال، يايلاق ئاھالىلىرىنىڭ سانىنى ئېنىقلاشنىڭ بىر قائىدىسى بولۇشى مۇمكىن. تاڭ تەيزۇڭنىڭ ۋاقتىدا ۋەلىئەھد چىڭ جيەن «تۈركلەرنىڭ تىلى ۋە كىيىم - كېچەكلىرىگە قىزىقىپ قېلىپ، ئادەملىرىنى تۈركلەردىن ئۆگىنىشكە، بەش جاننى بىر ئۆيلۈك قىلىپ، چاچلىرىنى ئۆرۈمە قىلىشقا، تېرىدىن كىيىم - كېچەك قىلىپ چارۋىچىلىق قىلىشقا دالالەت قىلغانىدى» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 196 - جىلد، جېنگۇەننىڭ 17 - يىلى). نەچچە ئون مىڭ دېگەن ساننى 30 مىڭ تۈتۈندىن 50 مىڭ تۈتۈنگىچە دەپ چۈشىنىپ، 40 مىڭ تۈتۈن دەپ تەخمىن قىلساق، خېشى ئارىلىقىغا قېچىپ كەلگەن ھونلارنىڭ قۇللىرىنىڭ سانى 200 مىڭدىن ئارتۇق بولغان بولىدۇ⑪. بۇ بايانىدىن قارىغاندا، بۇ 200 مىڭدەك قۇل ئاساسەن غەربىي يۇرتلۇقلار بىلەن دىڭلىڭلار بولۇپ، چياڭلار بىرقەدەر ئاز ئىدى. ئەگەر غەربىي يۇرتلۇقلار بىلەن دىڭلىڭلارنىڭ ھەرقايسىسىنى 5:2 نىسبەت بويىچە ھېسابلىغاندا، خېشى ئارىلىقىغا قېچىپ كەلگەن دىڭلىڭ قۇللار ئاز دېگەندە، 100 مىڭ ئەتراپىغا يېتىدۇ. بۇنىڭغا باشقا جايدىن قېچىپ كەتكەن ۋە قېچىپ كېتەلمەي قالغانلارنى (بۇلار كۆپ ساندا بولۇشى كېرەك) قوشقاندا، موڭغۇل دالاسىدا ھون قۇلدارلىرى بىۋاسىتە قۇل قىلىپ ئىشلەتكەن دىڭلىڭ قۇللارنىڭ ئومۇمىي سانى بۇ ساندىن ئېشىپ كېتىشى، بەلكىم نەچچە يۈز مىڭدىن ئېشىپ كېتىشى مۇمكىن. دىڭلىڭلارنىڭ ئەزەلدىن موڭغۇل دالاسىدا ئولتۇراقلاشقانلىقىدىن شۇنىڭدەك ھونلارنىڭ دىڭلىڭلارنى بويسۇندۇرۇشىدىن ئىبارەت بۇ ئەھۋالدىن ئويلاشقاندا، ھونلارنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى مەجبۇرىيەتلىرىنى ئۆتەيدىغان قۇللىرى

ئاساسەن دېڭلىڭلاردىنلا تەشكىل تاپقان بولۇشى مۇمكىن. نەچچە يۈز مىڭلىغان دېڭلىك قوللار موڭغول دالاسىدا ھون قوۋلدارلىرىنىڭ چارۋىلىرىنى بېقىش، يۇڭ قىرقىش، سېغىنچىد لىق قىلىش، كۆن - خۇرۇم ئىشلەش، ھەربىي ئەشيالارنى توشۇش، كۈتكۈچىلىك قىلىش قاتارلىق قوللار ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللانغان، ھەتتا ھون ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن ھەمدەپنە قىلىنغان⑫، تەسەۋۋۇر قىلىش تەس بولغان ھەر خىل تەن ۋە مەنىۋى ئازابلىرىغا دۇچار بولۇپ، ھايۋاندىنمۇ بەتتەر ئېچىنىشلىق تۇرمۇش كەچۈرگەن.

جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دېڭلىڭلارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلە لىرىگە، ھون قوۋلدارلىرى قەبىلە قوللۇق تۈزۈمى (ئىرقىي قوللۇق تۈزۈمى دەپ ئاتىغۇچىلار مۇ بار) نى قوللانغان. جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دېڭلىڭلار تەخمىنەن موڭغول دالاسى دىكى دېڭلىڭلار ھونلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان يىلى ئەل قىلىنغاندىن كېيىن، ھونلارغا تىز پۈكىكەن. ھونلار ئۇ- لارنىڭ ئەسلىدىكى ئۇرۇق - قەبىلە تەشكىلاتلىرىنى ساقلاپ، ئۆز جايلىرىدا چارۋىچىلىق قىلىشقا رۇخسەت قىلىپلا قالماي- تىن، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ۋە تۈزۈملىرىنى ساقلاپ قېلىشىغىمۇ يول قويغان؛ ئەمما ئۇلار- نىڭ ئۇرۇق، قەبىلە ئاقساقاللىرى ھون دۆلىتىنىڭ يارلىقلىرى (مەلۇم بىر قوۋلدارغا ئەمەس) غا مۇتلەق بويسۇنۇشى، ھون دۆلىتىنىڭ ۋە ئۇنىڭ ۋەكالەتچىلىرىنىڭ باشقۇرۇشى ۋە نازا- رىتىنى قوبۇل قىلىشى، دېڭلىڭلارنىڭ تاپشۇرۇشى ئۈچۈن ھون دۆلىتى بەلگىلەپ بەرگەن، دېڭلىڭلارنىڭ تۆلەش ئېقتىدارى- دىن كۆپىنچە ئېشىپ تۇرىدىغان ماددىي نەرسىلەر ۋە ئىجارە سېلىقلارنى ۋاقتىدا تاپشۇرۇشى كېرەك ئىدى. ئۇلار ھون دۆلىتىنىڭ يەنى پۈتكۈل ھون قوۋلدارلىرىنىڭ قوللىرى ئىدى؛ ئۇلار موڭغول دالاسىدىكى دېڭلىڭلاردىن بولغان قوللارغا

قارىغاندا، سىنىپىي ئورلى، تەقدىرى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى، ئىزىلىش دەرىجىسى جەھەتتىن ھېچقانداق پەرقلەنمەيتتى.

ھون قۇلدارلار دۆلىتىنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دېڭلىكلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىق ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى ئىدىئالى ھەققىدىكى ماتېرىياللار كەمچىل بولغاچقا، بۇ مەسىلىنى بىۋاستە مۇھاكىمە قىلىش قىيىن. بىراق تەلىيىمىزگە يارىشا تارىخىي كىتابلاردا ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئوغان (توڭغۇسلارغا تەۋە) لار بىلەن غەربىي يۇرتتىكى خەلقلەرنى قۇل قىلغانلىقىغا ئائىت بەزىبىر پارچە - پۇرات ماتېرىياللار ساقلىنىپ قېلىنغانىدى. ئوغانلار بىلەن غەربىي يۇرتتىكى شەھەر قەلئە بەگلىكلىرىنىڭ ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا كىرگەن ۋاقتى، دېڭلىكلارنىڭكى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش. يەنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا ـ ياتۇر تەكرىقوت تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلگە توغرا كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ھون دۆلىتىدە تۇتقان ئورنىمۇ ئوخشاش يەنى ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھون دۆلىتىدە قۇل قىلىنىدىغان قەبىلە قۇللار ئىدى. شۇڭا ھون دۆلىتىنىڭ دېڭلىكلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى بىلەن قۇل قىلىشى ئاساسىي جەھەتتىن ئوغان ۋە غەربىي يۇرتقا بولغان ھۆكۈمرانلىق ۋە قۇل قىلىشىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ھونلارنىڭ ئوغان ۋە غەربىي يۇرتتىكى خەلقلەرنى ئەزگەن ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغانلىقىغا دائىر بەزىبىر ئەمەلىي پاكىتلاردىن، ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قۇل قىلىنغان قەبىلەرگە قارىتا يۈرگۈزگەن قۇللۇق تۈزۈمىدىكى ھۆكۈمرانلىقنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇ ئارقىلىق يەنە ھون دۆلىتىنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دېڭلىكلار ئارىسىدا يۈرگۈزگەن قەبىلە قۇللۇق تۈزۈمى ئەھۋالى توغرىسىدا ۋاستىلىك ھالدىكى چۈشەنچىگە ئىگە بولالايمىز.

ئوغانلار هونلارنىڭ شەرق تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، توڭغۇسلارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى، تۇمەن تەڭرىقۇتنىڭ دەۋرىدە توڭغۇسلار ئىنتايىن قۇدرەت تاپقان بولۇپ، تەسىر دائىرىسىنى موڭغۇل يايلىقىنىڭ شەرق ۋە شەرقىي جەنۇب قىسىملىرىغىچە كېڭەيتكەنىدى. باتۇر تەڭرىقۇت تەختكە ئولتۇرغان دەسلەپكى چاغلاردا ئۇ توڭغۇسلارنىڭ «تەيىارلىقسىز تۇرغان» لىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى بويسۇندۇرۇپ، خەلقىنى، چارۋا ـ مالىلىرىنى قولغا چۈشۈرگەن؛ هونلار توڭغۇسلارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسىدىن تەسلىم بولغان، هۆكۈمرانلىق تەجرىبىسىگە باي بولغان لۇۋەن (خەن گاۋزۇنىڭ دەۋرىدە يەن بەگلىكى سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەن) نىڭ توڭغۇسلارغا بەگ قىلىپ تەيىنلىگەن، لۇۋەن ئوغانلارنىڭ زېمىنىدا چىڭ ئورۇنلىشىۋېلىپ، ئوغانلارغا بولغان هۆكۈمرانلىق ۋە قۇل قىلىشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرىنى ئۆزىگە قولچوماق بولۇشقا مەجبۇرلىغان. هونلار ئوغانلارنى ناھايىتى ئېغىر «تۈياق بېجى» ۋە رەخت بېجى» تاپشۇرۇشقا مەجبۇرلىغان، باجنىڭ مۆھلىتىنى ناھايىتى قىسقا قىلىپ بەلگىلىگەن. ئوغان خەلقى سەللا كېچىكتۈرۈپ قويسا، ئىنتايىن ئېغىر جازاغا ئۇچرىغان، هەتتا قۇل قىلىنغان. «خەننامە. هونلار هەققىدە قىسسە» دە هون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئوغانلاردىن ئېغىر باج ـ سېلىق ئېلىپ ئۇلارنى دەهشەتلىك تۇردە شىلىۋالغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ ئاھالىلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغانلىقىغا ئائىت ئەھمەلىي پاكىتلار خاتىرىلەنگەن بولۇپ، كىشىنى چۆچۈتىدۇ. مىلادى I ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، هونلار ئوغانلاردىن تۈياق بېجى، رەخت بېجى يىغىش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتكەن، ئەلچى بىلەن بىر قىسىم سودىگەر ۋە ئادەم بىدىكلىرىمۇ بىرگە بارغان، هون ئەلچىسى رەخت بېجى تاپشۇرۇشنى رەت قىلغان ئوغانلارنى رەھىمسىزلىك بىلەن

تۇرۇپ ـ قىينىغان، ھەتتا ھونلارغا خۇشامەت قىلىپ ئادەتـ لىنىپ كەتكەن قەبىلە ئاقساقاللىرىمۇ كەچۈرۈم قىلىنمىغان. ئوغانلار تاقەت قىلىپ تۇرالمايدىغان ئەھۋال ئاستىدا قوزغـ لىپ قارشىلىق كۆرسىتىپ، رەخت بېجى تاپشۇرۇشنى رەت قىلغان ھەمدە ھون ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ بىلەن بىرگە كەلگەن ئادەم بىدىكىلىرىنى گۆرۈگە ئالغان. ھون تەڭـ رىقۇتى ناڭقۇتىسۇش بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ قاتتىق غەزەپـ لىنىپ، زور قوشۇن باشلاپ بېرىپ باستۇرۇپ، نۇرغۇن بەختسىز ئوغانلارنى قىرىپ تاشلىغان. «ئوغانلار تارقىلىپ كەتكەن، بەزىلىرى تاغلارغا قېچىپ كەتكەن، بەزىلىرى شەرق تەرەپتىكى قورۇلارغا چېقىپ كەتكەن.» ھونلار ئوغانلارنىڭ خوتۇن ـ بالىلىرىدىن مىڭدەك ئادەمنى بۇلاپ كەتكەن ۋە ئۇلارغا «ئات ئېپكىلىپ قايتۇرۇپ كەتسەڭلار بولىدۇ» دېگەن، بۇلاپ كېتىلگەن ئوغانلارنىڭ تۇغقانلىرى «ئۇلارنى قايتۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن مال ـ چارۋا ئىلىپ كەلگەن» بولسىمۇ، ھونـ لار مال ـ مۈلۈكلەرنى ئىلىپ قېلىپ، ئادەملەرنى قايتۇرۇپ بەرمەي، ھون قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتىنى تولۇق ئاشكارىلىغان.

ھونلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى شەھەر ـ قەلئە بەگلىكلىرىگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىمۇ ئىنتايىن ۋەھشىيانە بولغانىدى. باتۇر تەگرىقۇت غەربىي يۇرتنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، غەربىي يۇرت باتمىقانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان. باتمىقان غەربىي يۇرتلۇقلارنى پۇتۇنلەي ھون دۆلىتىنىڭ قۇللىرى دەپ قارىغان. مەسىلەن، غەربىي يۇرتتىكى شەھەر ـ قەلئە بەگلىكلىرىنى باشقۇرىدىغان چوڭ ئەمەلدارلارنى «قۇلدارلار چاكار بېگى» يەنى «ئاغلاقچى» دەپ ئاتىغان. ھون ئاقسۆڭەك لىرى غەربىي يۇرتتا يەنە «ھېسابسىز ئىغىر» باج ـ سېلىق تۈرۈمىنى يۈرگۈزگەن، غەربىي يۇرتلۇقلار سەللا نارازىلىق

ياكى قارشىلىق بىلدۈرسە، ھون ئاقسۆڭەكلىرى «ئۇلارنىڭ باج تاپشۇرماسلىقىدىن قاتتىق ئەھمىيات قىلىپ، ھەممە بەگ لىكلەرنى ئەدەبلەپ، باج نىسبىتىنى ئۆستۈرگەن، باج مۆھلىتىنى قاتتىق بېكىتكەن» («كېيىنكى خەننامە. يەن چاۋنىڭ تەرجىمھالى»).

ھونلار جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دىڭلىڭلارغا، ئوغاز ۋە غەربىي يۇرتلۇقلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانغا ئوخشاش دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىق قىلغان بولسا كېرەك. تارىخىي خاتىرىلەردە ھونلار دىڭلىڭلارنى بويسۇندۇرغانلىقىدىن كېيىن، خۇددى توڭ غۇلارغا بەگ تەيىنلىگەنىدەك، جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دىڭلىڭلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن ۋېي لۇي ئىسىملىك بىر غۇزنى دىڭلىڭلارغا بەگ قىلىپ تەيىنلىگەن.

ۋېي لۇي خەن ۋۇدى زامانىسىدا ياشىغان كىشى ئىدى، «خەننامە. لى لىڭنىڭ تەرجىمھالى» دا خاتىرىلىنىشىچە، ئۇنىڭ ئاتىسى چاڭشۇي ۋادىسىدىكى غۇز چەۋەندازلىرىدىن ئىدى. چاڭشۇي يەنى ھازىرقى شىمشەن شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى چەنشۇي دەرياسىنى، غۇزلار ــ غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەۋرىدە ھونلارنى كۆرسىتەتتى⑭. خەن ۋۇدى پايتەختىنى قوغداش ئۈچۈن، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان بىر قىسىم ھون چەۋەندازلىرىنى تەشكىللەپ، چاڭشۇيگە يۆتكەپ، چېرىكچى بەگ تۇرغۇزۇپ، ئۇلارنى باشقۇرغانىدى. ۋېي لۇيىنىڭ ئاتىسىنىڭ تەرجىمھالى ئېنىق ئەمەس. ۋېي لۇيىنىڭ ئۆزى خەن ۋۇدىنىڭ خانىشى لى خېنىمىنىڭ چوڭ ئاكىسى، يارەمچى مۇراسىمبېگى لى يەنيەن بىلەن قويۇق ئالاقىدە بولغان. خەن ۋۇدى جىگخېنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 92 ــ يىلى) لى يەنيەنىنىڭ كۆرۈستىنىشى بىلەن ئۇنى ھونلارغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن، ئۇ كېلىش ۋاقتىدا، لى يەنيەنىنىڭ كۈناھ ئۆتكۈزۈپ قويۇپ، پۈتۈن جەمەتى⑮

بىلەن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، قۇرقۇپ كېتىپ، ھونلارغا تەسلىم بولغان. ۋېي لۇي خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنىدا چوڭ بولغانلىقتىن، خەن سۇلالىسىنىڭ قائىدە - تۈزۈملىرىنى پىششىق بىلىدىغان قۇۋۇ، تەدبىرلىك كىشى ئىدى، ھونلارغا تەسلىم بولغاندىن كېيىن «ھونلار ئۈنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەن، تەڭرىقۇت ئۈنى ئۆزىنىڭ يېنىدا ئېلىپ قېلىپ مەسلىھەتچى قىلىۋالغان» («خەننامە. لى لىگىنىڭ تەرجىمھالى») ۋە دىڭلىڭلارغا بەگ قىلىپ تەيىنلىگەن. ۋېي لۇي ئۆزىنىڭ ھىيلە ۋە ئىقتىدارىغا تايىنىپ، تېزلىكتە ھون دۆلىتىنىڭ ئەڭ ئالىي ھوقۇق مەركىزى ھون ئوردىسىغا كىرىپ، تەڭرىقۇتقا ئەقىل كۆرسىتىپلا قالماي، بەلكى «باشقىلارنىڭ ھايات - ماماتىنى بەلگىلەيدىغان». ھەتتا تەڭرىقۇتنىڭ قارار چىقىرىش ۋە قارارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشتىمۇ رول ئويناپ بولۇۋالغان. ۋېي لۇي ئۆزىنى ماختاپ، «بەگ دېگەن نامىم بار، قول ئاستىمدا نەچچە ئون مىڭ خەلق ۋە تاغ دالىلارغا تارىلىپ كەتكەن يىلقىلىرىم بار، بايلىق دېگەن مانا شۇ-دە» دېگەن («خەننامە. سۇۋۇنىڭ تەرجىمھالى»). ئۇ ھون قۇلدارلار دۆلىتىنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان، ئۇلارنى تالان - تاراج قىلىدىغان ئەڭ ئالىي ۋەكالەتچىسى بولۇپلا قالماي، بەلكى نەچچە ئون مىڭ دېگلىك قۇلغا ۋە ئۇلارنىڭ مال - مۈلۈكلىرىگە بىۋاسىتە ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان ئەڭ چوڭ قۇلدار ئىدى.

1940 - يىلى، سوۋېت ئىتتىپاقى تارىخىئولوگلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى يەنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى خاككاس ئاپتونوم ئۆلكىسىنىڭ مەركىزى ئاباقاننىڭ سەككىز كىلومېتر جەنۇبىدىكى جايدىن روشەن جۇڭگو ئۇسلۇبىدىكى خان ئوردىسىنىڭ خارابىسىنى تاپقان. پۈتكۈل خارابىلىق 144 كۋادرات مېتر

كۆلەمگە ئىگە، مەركىزىي ئوردا ۋە 15 قوشۇمچە بىنا قالدۇقلىرىدىن تەركىب تاپقان. ئوردا سېپىلىنىڭ ئۇلىنىڭ قېلىنلىقى تەخمىنەن ئىككى مېتر، ئوردا ئۇلىنىڭ تۆت ئەتراپىدا جۇڭگو ئۇسلۇبىدىكى كاھىشلار ۋە «تەڭرىنىڭ ئەركە بالىسى مەڭگۈ ياشىغاي، خۇشاللىق مەڭگۈ يار بولۇپ، زاۋاللىق يەتمىگەي» دېگەن خەنزۇچە خەت يېزىلغان زىننەت كاھىشلىرى بار، بىنانىڭ ئاستىدا تاشتىن قوپۇرۇلغان كانا سىستېمىلىرى بار. ئوردا قوۋۇقلىنىڭ يېنىدىن مىستىن ياسالغان جۇڭگو ئۇسلۇبىدىكى شىر بېشى تېپىلغان.⑯ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئېلىمىزنىڭ ئالىملىرىنىڭ ھەمكارلىقى ئۇنى، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە دېڭلىكلار جايلاشقان رايونلاردا جۇڭگوچە ئۇسلۇبتا ياسالغان خان ئوردىسى دەپ ھېسابلىغانىدى. ئەمما بۇ ئوردىنىڭ خوجايىنى كىم؟ بۇ مەسىلىدە تالاش ـ تارتىشلار بار. سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگى كىسېلېۋ ۋە ئوردا خارابىسىنى تەكشۈرۈپ قېزىشقا قاتناشقان بېيجىڭدىكى بىلەن ۋالىنسوۋا قاتارلىقلار خەن ۋۇدي دەۋرىدە ھونلارغا تەسلىم بولغان لى لىڭ بولۇشى مۇمكىن دېگەن قاراشقا مايىلراق تۇرماقتا⑰. ئېلىمىزنىڭ ئالىملىرىدىن بەزىلىرى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھون تەڭرىقۇتنىغا ياتلىق قىلىنغان بىرەر مەلىكە بولسا كېرەك⑱ دەپ قارىماقتا. بەزىلەر ۋاڭ جاۋجۇننىڭ قىزى شۇي‌بۇقىز بولسا كېرەك دەيدۇ⑲. «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، خاكاسلار «دېڭلىكلار بىلەن ئارىلاش ئۇرۇق ئىدى، ھونلارنىڭ غەربىدە تۇراتتى، ھونلار خەن سۇلالىسىدىن ئەل بولغان سانىغا لى لىڭنى خاككاسلارغا ئوك قول بىلىكخان قىلىپ، ۋېي لۇينى دېڭلىكلارغا بەگ قىلىپ تەيىنلىگەنىدى»، «ئۇلارنىڭ بويلىرى ئىگىز، چاچلىرى قىزغۇچ، يۈزلىرى ئاق سۇزۇك، كۆزلىرى كۆكۈچ كېلەتتى، قارا چاچلى شۇملۇقنىڭ بېشارىتى دەپ بىلەتتى،

قارا كۆزلۈكلەرنى لى لىكلىق مىياۋلارنىڭ ئەۋلادى دېيىشەتتى.» يەنە تاك گاۋزۇك خاكاس (يەنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كەنكۈنلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى) لەرنىڭ ئەلچىلىرىگە «سىلەرنىڭ ئەجدادلىرىڭلار بىزنىڭكى بىلەن بىر، باشقىلار بىلەن تەڭلەشتۈرگىلى بولمايدۇ» دېگەن، بۇلاردىن قارىغاندا، لى لىك ھونلارغا تەسلىم بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا قاراشلىق قوۋملار يەنىمۇ دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى كەنكۈنلەرنىڭ زېمىنلىرىدا ئولتۇراقلاشقاندى. بۇ يەردىكى مەسىلە شۇكى، بىرىنچىدىن، «تارىخنى خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە» دەبايان قىلىنغان مەنسەپتۇزۇمىگە ئاساسلانغاندا، ئۇك قول بىلىكخان ھون دۆلىتىدىكى تەڭرىقۇت ۋە سول قول بىلىكخاندىن كېيىن تۇرىدىغان، چېگرا رايونلارغا ئەۋەتىلىدىغان چوك ئەمەلدار ئىكەن، ئۇنىڭغا قاراشلىق زېمىن ھون دۆلىتىنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ يېرىمىغا توغرا كېلىدىكەن، شۇنداق بولغاندائۇ چوقۇم تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى ياكى ئىنىسى بولۇشى كېرەك؛ لى لىكنىڭ بۇ ئەمەلنى تۇتالماسلىقى ئېنىق، «يېڭى تاڭنامە» دە دېيىلگەن لى لىك ئۇك قول بىلىكخان بولغان دېگەن سۆزدە خاتالىق بولۇشى ئېنىق. «خەننامە» لى لىكنىڭ تەرجىمھالى» دا تەڭرىقۇت لى لىكنى ئەتسۇارلاپ، «ئۇنى ئۇك قول دورغاپلىقىغا ئولتۇرغۇزدى» دەپ خاتىرىلەنگەن، «خەننامە» دە ئېيتىلغىنى ئورۇنلۇق بولسا كېرەك. ئىككىنچىدىن، تارىخنى خاتىرىلەردە ئۇك قول بىلىكخان ياكى ئۇك قول دورغاپلارنىڭ دىكلىكلارنى باشقۇرغانلىقىغا ئائىت مەلۇماتلار يوق، دىكلىك بېگى ۋېي لۇينىڭ ئۇك قول بىلىكخان ياكى ئۇك قول دورغاپلارنىڭ چەكلىشىگە ئۇچرىغانلىقى ھەققىدىمۇ خاتىرە يوق؛ ئۇنىڭ ئۇستىگە، ۋېي لۇينىڭ ئورنى لى لىكنىڭكىدىن يۇقىرى بولغاچقا، ئۇلاردا بېقىنىش مۇناسىۋىتىنىڭ بولمىغانلىقىمۇ ئېنىق. ئۇچىنچى، غەربىي خەن

سۇلالىسى دەۋرىدەچۆللۇكىنىڭ شىمالىدىكى ھونلارغا قاراشلىق قەبىلىلەرنىڭ ئىچىدە دىڭلىڭلار ئەڭ كۈچلۈكى ئىدى. قىرغىزلار دىڭلىڭلار بىلەن ئارىلاش ياشىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ زېمىنلىرى دىڭلىڭ بېگى ۋېي لۈيگە تەۋە ئىدى. قىسقىسى، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخىي كىتابلاردىن لى لىڭ بىلەن قىرغىزلارنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئائىت ھەرقانداق بىرەر خاتىرىنى تاپقىلى بولمايدۇ، شۇڭا بۇ خان ئوردىسىنىڭ لى لىڭنىڭ ئىكەنلىكىنى ئىشەندۈرىدىغان ئاساس ھەقىقەتەنمۇ كەمچىل. «يېڭى تاڭنامە» دە دېيىلگەن خاككاسلارنىڭ دۆلىتى ئىچىدىكى لى لىڭلىق مياۋلارنىڭ ئەۋلادلىرى، ئەينى ۋاقىتتا لى لىڭ ئۆلگەندىن كېيىن، ھونلار تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن خاككاسلارنىڭ ئىچىدىكى لى لىڭنىڭ ئادەملىرىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىدى. گەرچە بۇلار خاتىرىلەنمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ھونلار لى لىڭنىڭ ئادەملىرىنى، لى لىڭ ئۆلگەندىن كېيىن قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا قېچىپ كەتمىسۇن دەپ، ئۇلارنى شىمالدىكى كەنكۈنلەرنىڭ زېمىنلىرىگە كۆچۈرگەنلىكى پۈتۈنلەي ئېھتىمالغا يېقىن ئىدى. ئوردا خوجايىنىنىڭ شۈي بۇ قىز ياكى خەن سۇلالىسىنىڭ باشقا بىر مەلىكىسى ئىكەنلىكىدىنمۇ گۇمان بار. مەلۇمكى، دىڭلىڭلار ھون دۆلىتىنىڭ قۇل قەبىلىلىرى بولغاچقا، ھون ئاقسۆڭەكلىرىگە قاتتىق ئۆچمەنلىك بىلەن قارايتتى، پۈتكۈل ئىككى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە دىڭلىڭلار پۇرسەت تاپسىلا ھون دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ تۇرغان. ھون تەڭرىقۇتىنىڭ ئۆزىنىڭ بالا - چاقىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا، مۇشۇنداق بىر جاينى تاللىۋېلىشى، ۋەزىيەتكە سەل قارىغانلىقى ئەمەسمۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يەر بىلەن جەنۇبتىكى تەڭرىقۇت ئوردىسىنىڭ ئارىلىقى، تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلىغاندىمۇ، 1000 كىلومېتردىن ئارتۇق، يەنە كېلىپ ئارىنى چوڭ تاغلار ئايرىپ تۇرغاچقا،

بۇنىڭ ئەقىلغا سىغمايدىغانلىقى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم. بۇ جۇڭگوچە ئوردىنىڭ ئىگىسى باشقا بىرى بولماستىن، پەقەت دىڭلىڭلار بېگى ۋېي لۈيلا بولۇشى كېرەك، ۋېي لۈي خەن سۇلالىسى زېمىنىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، ھونلارغا تەسلىم بولغاندىن كېيىن، ھونلارغا سادىق بولغان بولسىمۇ، خەن سۇلالىسىنىڭ مەدەنىيىتىگە مەپتۇن ئىدى. تەڭرىقۇت ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكىلەرگە «دائىم قۇدىلىشىشنىڭ پايدىسىنى سۆزلەيتتى.» ئۇنىڭ جۇڭگو ئۇسلۇبىدىكى سارايلاردا تۇرۇشنى ياخشى كۆرۈشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى[20]. موڭغۇلىيىلىك ئالىم س. دورجىسېرىننىڭ «شىمالىي ھونلار» ناملىق كىتابىدا يېزىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلما ماتېرىياللار ۋە «خەننامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە»، «خەننامە. سۇۋۇنىڭ تەرجىمىھالى»، «ۋېي سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى. غەربىي رۇڭلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، غەربىي خەن دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار شەرقتە ھازىرقى بايقال كۆلىگىچە بولغان جايلار بىلەن، غەربتە ھازىرقى بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىگىچە بولغان جايلار بىلەن چېگرىلانغانىدى، يەنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى ئاباقان دىڭلىڭلار كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان ئاشۇ يەرلەرنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان. ۋېي لۈي ئوتتۇرىغا ئوردا قۇرۇپ، چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايلىرى كەڭ بولغان دىڭلىڭلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان، يەر شارائىتىدىن قارىغاندا، ئوردا خوجايىنى ۋېي لۈيدىن باشقا كىشى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

ھونلار جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇش ۋە ئۇلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، دىڭلىڭلارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايلىرىغا ۋە ئۆزلىرى بىلەن دىڭلىڭلار چېگرىلىنىدىغان يەرلەرگە مۇداپىئە قورغانلىرىنى سالغان ھەمدە نۇرغۇن ئەسكەر تۇرغۇز-

غان. «خەننامە. سۇۋۇنىڭ تەرجىمىھالى» دا خەن ۋۇدىنىڭ تيەنفەن تۇنجى يىلى (مىلادىدىن 100 يىل ئىلگىرى) دا سۇۋۇ ھونلار تەرىپىدىن «شىمالىي دېڭىز» (ھازىرقى بايقال كۆلى) بويىغا سۈرگۈن قىلىنغان، «سۇۋۇ دېڭىز بويىغا بارغان،..... ئۇ جايدا بەش - ئالتە يىل تۇرۇپ قالغان. تەڭرىقۇتنىڭ ئىنىسى ئايكۈنبەگ (於靬王) دېڭىز بويىدا ئوۋچىلىق قىلغان، سۇۋۇ تور توقۇيالايتتى، يانىڭ كىرىچىنى تەڭشەشكە ماھىر ئىدى. ئايكۈنبەگ ئۇنىڭغا ئىجىل بولۇپ قېلىپ،ئۇنىڭغا كىيىم - كېچەكۋەيېمەك - ئىچمەكبەرگەن. ئۈچ يىلدىن كېيىن ئايكۈنبەگ ئاغرىپ قالغاندا، سۇۋۇغا ئات - چارۋا ۋە كىگىز ئۆي ئىنئام قىلغان» دەپ يېزىلغان. بۇنىڭدىن بايقال كۆلى رايونى ياكى كۆلىنىڭ جەنۇبىنىڭ ھون تەڭرىقۇتى غولىقۇ (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 96 — 85 - يىللار) نىڭ ئىنىسى ئايكۈنبەگكە سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن زېمىن ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. بۇ جاي ھونلاردىن دېڭلىڭلارغا بېرىشتىكى مۇھىم قاتناش يولى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھونلارنىڭ پايتەختىنىڭ شىمالىي دەرۋازىسى ئىدى. غولىقۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئۆزىنىڭ ئەتىۋارلىق ئىنىسىنى بۇ جايغا قويغانلىقىدىن ئۇنىڭ دېڭلىڭلارنىڭ ئىسىيانىنى باستۇرۇش ۋە ئۇلاردىن مۇداپىئەلىنىشنى كۆزدە تۇتقانلىقى مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللاردا بۇ جايدىكى ھونلار بىلەن دېڭلىڭلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئىنتايىن جىددىي ئىكەنلىكىنى، ھونلار سەللا پەرۋاسىزلىق قىلسا، دېڭلىڭلارنىڭ كىچىك كۆلەمدىكى ئاتلىقلىرى («قاراقچىلار») نىڭ بۇ جايلاردا پەيدا بولۇپ قالىدىغانلىقى روشەن كۆرسىتىپ بېرىلگەن.

1927 - يىلدىن باشلاپ سوۋېت ئارخېئولوگلىرى بايقال كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى

سۇبىت بۇرىيات ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەركىزى تۇلانىۇد شەھىرىنىڭ 16 كىلومېتر غەربىي جەنۇبىدىن خەن دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان بىر چاسا شەكىلدىكى شەھەر خارابىسىنى تاپقان، بۇ خارابىگە «ئۇۋولگىا شەھىرى» دېگەن نامنى بەرگەن. شەھەرنىڭ تۆت ئەتراپى سېپىللىق بولۇپ، سېپىلنىڭ ئۇچىدە خەندەك بار، غەرب تەرەپتىكى سېپىلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 348 مېتر، جەنۇب بىلەن شىمال تەرەپتىكى ئىككى سېپىلنىڭ قالدۇقلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 216 ۋە 194 مېتر. شەرق تەرەپتىكى سېپىلنى سىلىنگا دەرياسى بۇزۇۋەتكەن. شەھەر ئىچىدىكى توققۇز جايدا ئادەتتىكى ئۆيلەرنىڭ ئىزلىرى بار، ئۇلار كىچىكرەك دۆڭگە سىلىنغان؛ ئىككى جايدا چوڭراق ئۆيلەرنىڭ ئىزلىرى بار، ئۇلار چوڭراق دۆڭگە سىلىنغان. بۇنداق ئېگىزلىكتىكى ئىمارەت، ئادەتتە ھەربىي مەقسەت (مۇداپىئە ۋە يىراقنى كۆزىتىش) نى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. خارابىلىقتىن ساپال دىن ئىشلەنگەن داس، كاسسا، تاۋاق، تەخسە، پەتنۇس، مىستىن ياسالغان قەدەھ، قازان، ساپالدىن ياسالغان ئۇرچۇق، تۆمۈر ساپان چىشى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىدىن باشقا، يەنە تۆمۈر قىلىچ، تۆمۈر باشاق، سۆڭەك باشاق قاتارلىق قورال - ياراقلار شۇنىڭدەك تۆمۈر ۋە مىس تاۋلىغان ئورۇنلارنىڭ ئىزلىرى تېپىلغان. س. دورجىسىرىن «ئۇۋولگا شەھىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىن ھونلارنىڭ قەبرىلىرى ۋە شەھەر خارابىلىرى پەقەت تېپىلمىدى. شۇڭا ئۇۋولگا شەھىرى ھونلارنىڭ ئەڭ شىمالىي تەرەپتىكى شەھىرى بولۇشى كېرەك؛ شەھەر ئەتراپىدا سېپىل ۋە خەندەكلەرنىڭ بولغانلىقىدىن قارىغاندا، بۇ شەھەر مۇداپىئە قەلئەسى» [22] دەپ ھېسابلىغان. ئۇ يەنە يەر ئاستىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلارغا ئاساسەن، «بۇ شەھەر چوقۇم ئاقسۆڭەكلەر تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان»

دېگەن. شۇبھىسىزكى بۇ توغرا كۆز قاراشتۇر. بۇ ھەم تۇر-
مۇش بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرالايدىغان، ھەم قورال - ياراق
ياسىيالايدىغان، رېمونت قىلالايدىغان، قاتتىق مۇداپىئەلىنىپ
تۇرىدىغان چوڭ قەلئەنىڭ خوجايىنى كىم؟ بۇ قەلئەنىڭ ئاي-
كۈنبەگكە تەۋە جايدا قۇرۇلغانلىقىدىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ-
زاق مۇددەت ئەسكەر تۇرغۇزۇش خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكىـ
دىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئايكۈنبەگ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ
دىڭلىڭلارنىڭ جەنۇبقا باستۇرۇپ كېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش
ئۈچۈن قۇرغان چېگرا مۇداپىئە قورۇلى بولۇشى ئېھتىمالغا
ناھايىتى يېقىن، ئايكۈنبەگ ئېھتىمال بۇ جايدا شىكارغا چىقـ
قاندا پايدىلىنىش ئۈچۈن ۋاقىتلىق ئوردا قۇرغان بولۇشىمۇ
مۇمكىن. «خەننامە. سۇۋۇنىڭ تەرجىمىھالى» دا ئايكۈنبەگ «دېـ
ڭىز بويىدا ئوۋچىلىق قىلاتتى» دېيىلگەن، بايقال كۆلى بىلەن
ئىۋولگا شەھىرىنىڭ ئارىلىقى نەچچە ئون كىلومېتىر كېلىدۇ،
ئايكۈنبەگنىڭ بۇ ۋاقىتلىق ئوردىنى تۇرالغۇ قىلىپ، كۆل بو-
يىدا ئوۋ ئوۋلىغان بولۇشى تامامەن مۇمكىن. يۇقىرىدىكى
«سۇۋۇنىڭ تەرجىمىھالى» دا يەنە «ئايكۈنبەگ ئۆلگەندىن كېـ
يىن ئادەملىرى كۆچۈپ كەتكەن» دېيىلگەن، بۇنىڭدىكى «ئادەمـ
لىرى كۆچۈپ كەتكەن» دېگەن گەپنى ھونلارنىڭ چېگرا مۇ-
داپىئە قوشۇنلىرى، بۇ جايدىن كەتكەن دەپ چۈشەنمەي، ئاي-
كۈنبەگنىڭ قوغدىغۇچىلىرى ۋە ئۇنىڭ كۈتكۈچىلىرى بۇ جاي-
دىن كەتكەن دەپ چۈشىنىش كېرەك. ئىۋولگا شەھىرىنى ئاي-
كۈنبەگنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ دىڭلىڭلارنى باستۇرۇش
ۋە ئۇلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن
ياسىغان ھەربىي قورغانى دەپ قاراش، تارىخىي كىتابلاردا
خاتىرىلەنگەن پاكىتلار بىلەن بىر يەردىن چىقىپلا قالماي،
بەلكى بۇ خارابىلىقتىن تېپىلغان يادىكارلىقلار ۋە ئۆي - ئىما-
رەتلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنىڭ روشەن ھەربىي خاراكتېرگە

ئىگە ئىكەنلىكى بىلەنمۇ تولۇق ماسلىشىپ كېلىدۇ.

ۋېي لۇي قوياندى تەڭرىقۇتنىڭ يەتتىنچى يىلى (خەن جاۋدىنىڭ يۈەنفېڭ ئىككىنچى يىلى، مىلادىدىن 79 يىل ئىلگىرى) دىن ئىلگىرى ئۆلگەن. ئۇنىڭ دېڭلىڭلارغا بەگ قىلىپ تەيىنلىنىشىدىن تارتىپ تا ئۆلگىچە بولغان ۋاقتى نەچچە ئون يىلغا يەتمىسمۇ، ھونلار باتۇر تەڭرىقۇت دېڭلىڭلارنىي بويسۇندۇرغاندىن تارتىپ، مىلادى I ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە يەنى ھون دۆلىتى ھالاك بولغىچە تەخمىنەن 300 يىلدەك ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ۋېي لۇي دېڭلىڭلارغا بەگ بولۇشتىن ئىلگىرى، ھونلارنىڭ دېڭلىڭلار ئۇستىدىن قانداق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەنلىكىگە، ۋېي لۇي ئۆلگەندىن كېيىن ھونلارنىڭ دېڭلىڭلارغا يەنە بەگ قويغان ياكى قويمىغانلىقىغا، شۇنىڭدەك ھونلارنىڭ دېڭلىڭلارغا قارىتا قوللەنگەن تۈزۈمنى يۈرگۈزگەنلىكىگە ئائىت كونكرېت ئەھۋاللارنىڭ ئىزى يوقاپ كەتكەن.

يۇقىرىدا بىز ھونلارنىڭ موڭغۇل دالاسىي بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دېڭلىڭلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىغا دائىر ئەھۋاللارنى يازما ھۇججەت ۋە ئارخېئولوگىيەدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپتىن ئايرىم - ئايرىم بايان قىلدۇق. بۇ بايانلاردىن بىز ھون قۇلدارلار دۆلىتىنىڭ دېڭلىڭلار ئۇستىدىن قوللۇق تۈزۈمى ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزگەنلىكىنىڭ بەزى ئەھۋالىنى كۆرۈۋالالايمىز.

3. دېڭلىڭلارنىڭ ھون دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرەشلىرى

ھون دۆلىتىنىڭ دېڭلىڭلار ئۇستىدىن يۈرگۈزگەن ۋەھشىيانە ھۆكۈمرانلىقى مۇقەررەر ھالدا دېڭلىڭلارنىڭ ھون قۇلدار

ئاقسۆڭەكلىرىگە بولغان قارشىلىقى ۋە ئۆچمەنلىكىنى قوزغايتى، دىڭلىڭلار ھون قولدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تۇرغان 300 يىل ئىچىدە، ھون قولدارلار دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە تالان - تاراج قىلىشىغا قارشىلىق كۆرسەتىش، ئۆز مىللىتىنىڭ مۇستەقىل تەرەققىي قىلىش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، كۆپ قېتىم زور كۆلەملىك قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنىدى.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا غەربىي خەن ئىمپېرىيىسى دەسلەپكى ئون نەچچە يىللىق ئۆز زىنىن ئوڭۇشۇلۇش ئاساسىدا، ئىلگىرىكى ھونلار بىلەن «قۇدا-لىشىش» تىن ئىبارەت سىياسەتىدىن ئۈزۈل - كېسىل ۋاز كېچىپ، ھونلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق، بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشىغا قارىتا قايتۇرما زەربە بېرىشكە باشلىدى. مىلادىدىن 123 — 119 يىللار ئىلگىرى، خەن ۋۇدى چوڭ سانغۇن ۋېي چىڭ، خۇ چۈ-بىڭلارنىڭ باشچىلىقىدا زور قوشۇن ئەۋەتىپ، ھونلار بىلەن قايتا - قايتا قاتتىق ئېلىشتى، ئۇچ قېتىملىق ھەل قىلغۇچ ئۇرۇشتا ھونلار پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. مىلادىدىن 104 يىل ئىلگىرى (خەن ۋۇدىنىڭ تەيچى تۇنجى يىلى) دىن باشلاپ، خەن سولالىسى غەربىي يۇرتقا ئەلچى ئەۋەتىپ، غەر-بىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئاساسىدا، ھون-لار بىلەن غەربىي يۇرتنى تالىشىش يۈزىسىدىن ئۇرۇش ئېلىپ بارىدى، ھونلار بۇ ئۇرۇشلاردىمۇ ئۇرخاشلا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. چەت ئەللەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتىكى مەغلۇبىيەت ھون دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپى ۋە مىللىي زىددىيەتلەرنى كەسكىنلەشتۈرۈپ، ھون دۆلىتىنىڭ كۈچىنى تېز سۈرئەتتە ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى.

مىلادىدىن 72 يىل ئىلگىرى (خەن شۇەندىنىڭ بەنشى ئىك-كىنچى يىلى) خەن سۇلالىسى بىلەن ئىنتىپاق تۈزگەن ئاسىيۇ-

لار خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن زور قو-
شۇن ئەۋەتىپ، ھونلارنىڭ ئولۇغ تەرىپىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئولۇغ
قول بېلىكخانىنىڭ ئوردىسىنى ئىگىلەپ، ئۇنىڭ 40 مىڭدىن
ئارتۇق ئادىمىنى، 70 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق چارۋىسىنى ئول-
جا ئالدى، ئارقىدىنلا ھونلار تەۋەسىدە يەنە ئاز كۆرۈلمىغان
چوڭ جۇت بولۇپ كېتىپ، ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ كۆپ قىسمى
قىرىلىپ كەتتى. ھونلار زور دەرىجىدە ھالسىزلاندى. بۇ چاغدا،
ھونلارنىڭ زۇلمى ئاستىدا ناله قىلىۋاتقان دىڭلىڭ خەلقى پۈر-
سەتتىن پايدىلىنىپ، بىراقلا قوزغىلىپ زور كۆلەملىك قارشىلىق
كۆرسىتىش كۆرەشلىرىنى ئېلىپ باردى. «خەننامە. ھونلار ھەق-
قىدە قىسسە» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن
71 يىل ئىلگىرى (خەن شۇەندىنىڭ بېنشى ئۇچىنچى يىلى)
«ھونلار ئاجىزلاشقاندا، دىڭلىڭلار ئۇلارنىڭ شىمالىدىن، ئوغان-
لار شەرقتىن، ئاسىيۇلار غەرب تەرەپتىن زەربە بەردى. بۇ
ئۇچ ئەل تەڭلا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ نەچچە ئون مىڭ
ئادەم ۋە چارۋىلىرىنى قىرىپ تاشلىدى. ھونلار ئېلىدە ئاچار-
چىلىقتىن ئادەملەر كۆپلەپ ئۆلۈپ كېتىپ ئاھالىنىڭ 30 پىر-
سەنتى، چارۋىنىڭ 50 پىرسەنتى كېمەيىپ كەتتى، نەتىجىدە
ھونلار ناھايىتىمۇ بەك ئاجىزلىشىپ كەتتى، ئۇلارغا بېقىندى
بولغان بەگلىكلەرمۇ پارچىلىنىپ كېتىپ، ئۆز ھەلەكچىلىكىدە
قالدى.» گەرچە دىڭلىڭلارنىڭ شۇ قېتىم ھونلار بىلەن ئۇرۇش
قىلغان ئورنى ئېنىق بولمىسىمۇ، ئەمما بۇ دىڭلىڭلارنىڭ ھون-
لارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشىنىڭ تۇن-
جى قېتىم خاتىرىگە ئېلىنىشى بولغاچقا، مۇھىم تارىخىي ئەھ-
مىيەتكە ئىگە. جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دىڭلىڭلار بۇ قېتىمقى
كۆرەش ئارقىلىق، ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن
قۇتۇلۇپ، مۇستەقىل تەرەققىي قىلىش يولىغا قاراپ مېڭىشقا
باشلىدى.

دېڭلىك ۋە باشقا تېزلىگۈچى مىللەتلەرنىڭ كۈرىشىنىڭ غەلىبىسى، ھون قۇلدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قاتتىق زەربە بېرىپ، ھون ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتنى زور دەرىجىدە كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. مىلادىدىن 60 يىل ئىلگىرى يېڭىدىن تەختكە چىققان قويانغۇت تەڭرىقۇت بىلەن كونا تەڭرىقۇت شۇرۇي چانچۇي تەڭرىقۇتنىڭ ئوتتۇرىسىدا كۈرەش يۈز بەردى. ھون ئاقسۆڭەكلىرىمۇ ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ كېتىپ، ھاكىمىيەتنى تالىشىش ئۈچۈن ئۆزئارا قىرغىنچىلىق قىلىشتى. دېڭلىك خەلقى ھون ھۆكۈمرانلىرى سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئۆزئارا قىرغىنچىلىقتىن پايدىلىنىپ، ھون دۆلىتىگە داۋاملىق زەربە بەردى. خاتىرىلەرگە قارىغاندا، مىلادىدىن 60 يىل ئىلگىرى، «دېڭلىڭلار ھونلارغا ئۇدا ئۇچ قېتىم زەربە بېرىپ، نەچچە مىڭ ئادىمنى ئۆلتۈرگەن، چارۋىلىرىنى ھەيدەپ كەتكەن. ھونلار 10 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىقلارنى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ھېچ نەرسە قىلالمىغان» («خەننامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە»). بۇنىڭدىكى «نەچچە مىڭ ئادىمنى ئۆلتۈرگەن»، «ھونلار 10 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىقلارنى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ھېچنەرسە قىلالمىغان» دېگەن سۆزلەردىن قارىغاندا، دېڭلىڭلارنىڭ شۇ قېتىم ھون دۆلىتىگە قارشى ئۇچ يىلغىچە ئېلىپ بارغان كۈرىشىنىڭ كۆلىمى ئىنتايىن زور بولغان بولۇپ، ھون دۆلىتىگە بەرگەن زەربىسىمۇ قاتتىق بولغان، بۇ قېتىمقى كۈرەش مىلادىدىن 71 يىل ئىلگىرىكى مەزگىلدىكى قوزغىلاڭلارنىڭ مېۋىسىنى قوغداش خاراكتېرىگە ئىگە بولغاچقا، ھەققانىي كۈرەش ھېسابلىناتتى.

دېڭلىڭلارنىڭ غەلىبىلىك كۈرەشلىرى، جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دېڭلىڭلارنى مۇستەقىللىققا قولغا كەلتۈرۈش ۋە بۇ مۇستەقىللىقنى 20 يىلدىن ئارتۇقراق (مىلادىدىن ئىلگىرى 71 — 51) ساقلاپ قېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغانلىقى،

بۇ دىڭلىڭلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە جەمئىي
يەتتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىدا زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. دىڭ
لىڭ ۋە باشقا مىللەت خەلقلىرىنىڭ قوزغىلىپ زەربە بېرىشى
ئارقىسىدا، ھون دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەر
كەسكىنلىشىپ، ئۇزاق ئۆتمەيلا دۆلەتنى بەش تەڭرىقۇت تەڭ
لا تالىشىدىغان قالايمىقانچىلىق ۋەزىيەتكە پېتىپ قالدى. مە
لادىدىن 53 يىل ئىلگىرى (خەن شۇەندىنىڭ گەنلۇ تۇنجى
يىلى) ھونلار ئاخىرى جەنۇبىي ۋە شىمالىي ھونلار دەپ ئىك
كى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كېتىپ، جەنۇبىي ھونلار خەن سۇلالە
سىگە تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى، شىمالىي ھونلار چۆل
لۈكىنىڭ شىمالىغا كېتىپ، جەنۇبقا ھۇجۇم قىلىشقا ئامالسىز
قالدى.

لېكىن دىڭلىڭ خەلقىنىڭ مۇستەقىللىققا تەرەققىي قىلىش
يولى ئەگرى - توقاي بولغانىدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئە
سىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، شىمالىي ھونلارنىڭ تەڭرىقۇتى قۇتە
بۇش، غەربىي خەن سۇلالىسى ۋە جەنۇبىي ھونلارنىڭ بىر
لەشمە كۈچىنىڭ غايەت زور بېسىمى بىلەن موڭغۇل دالاسى
نىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن ئايرىلىپ، غەربكە قېچىشقا باشلىغان.
مىلادىدىن 51 يىل ئىلگىرى (گەنلۇنىڭ ئۇچىنچى يىلى) قۇتە
بۇش تەڭرىقۇت ھون قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، كەنكۈن،
ئۇغۇز (قىرغىزلارنىڭ غەربىدە) ۋە ئاسىيۇلارغا ھۇجۇم قىلغان
ھەمدە ئاسىيۇلارنىڭ شىمالىدىن دىڭلىڭلارغا ھۇجۇم قىلغان،
دىڭلىڭ خەلقى بېسىپ كىرگەن ھون قوشۇنلىرى بىلەن كەسە
كىن جەڭ قىلغان بولسىمۇ، قايتا يەنە ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ
ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى.

ئەمما شىمالىي ھونلارنىڭ ھالاك بولۇشى مۇقەررەر ئىدى.
قۇتبۇش تەڭرىقۇت غەربكە قېچىپ بېرىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا،
جەنۇبىي ھونلارنىڭ قوغۇشار تەڭرىقوتى ئادەملىرىنى باشلاپ،

شىمالغا ــ موڭغۇل دالاسىدىكى تەڭرىقۇت ئوردىسى (ھازىرقى موڭغۇلىيەدىكى ئۇرقۇن دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى قوش سەيدام كۆلىنىڭ ئەتراپىدا) غا كۆچۈپ باردى. قۇتلۇق تەڭرىقۇت قوغۇشارنىڭ ھۇجۇم قىلىشىدىن قورقۇپ، تېخىمۇ غەربكە كۆچۈپ، تالاس دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ئوردا قۇردى. مىلادىدىن 36 يىل ئىلگىرى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى قوروقچىبېگى گەن يەنشۇ بىلەن يانداش چېرىكچى بەگ چىن تاڭ غەربىي يۇرتتىكى شەھەر قەلئە بەگلىكلىرىنىڭ نەچچە ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى باشلاپ قۇتلۇق تەڭرىقۇتقا ھۇجۇم قىلدى. قۇتلۇق تەڭرىقۇت مەغلۇپ بولۇپ ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن شىمالىي ھونلار مۇنقەرز بولدى.

ھون دۆلىتىنىڭ پارچىلىنىشى ۋە شىمالىي ھون قۇلدارلار ھاكىمىيىتىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى، خەنزۇ خەلقى باشچىلىقىدىكى ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقلىرىنىڭ بىرلىشىپ كۈرەش قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر، ھالبۇكى، دېڭىلىڭ خەلقىمۇ بۇ جاپالىق كۈرەشكە غايەت زور تۆھپە قوشقانىدى.

قوغۇشار تەڭرىقۇت شىمالغا ــ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئوردىسىغا كۆچكەندىن كېيىن، ئۇزاق ئۆتمەيلا پۈتكۈل موڭغۇل دالاسى قايتىدىن قوغۇشار سىستېمىسىدىكى ھون قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى، موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىدىكى سىيانپىلار، شىمالدىكى دېڭىلىڭلار شۇنىڭدەك غەربىي يۇرتتىكى شەھەر قەلئە بەگلىكلىرىمۇ ئىلگىرى ــ كېيىن بولۇپ، ھون قۇلدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى. قوغۇشار ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى تەڭرىقۇتلار بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى خەن شۇەندى (مىلادىدىن ئىلگىرى 73 ــ 49) دىن كېيىنكى 70 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە ئاساسىي

جەمەتتىن ياخشى ئۆتتى. ئۇرۇشلار توختىتىلدى، خەن سۇلالىسى بىلەن ھونلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ماددىي مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش بىرقەدەر كۆپەيدى. ۋاڭ ماڭنىڭ تۇزۇمىنى ئۆزگەرتىشىگە ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، ھونلار يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت دەرمانىغا كېلىپ كېلىۋالغانلىقتىن، ماغدۇرىغا كۇچىيۇالغانلىقىنى ھېس قىلمىشتى. ئۇلار خەن سۇلالىسىنىڭ بايلىقى ۋە ئاھالىسىگە چىشىنى بىلەپ كەلگەندى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنىدىكى يېڭى ھاكىمىيەت بىلەن كونا ھاكىمىيەت ئالمىشىۋاتقان قالايمىقانچىلىق ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، خەن سۇلالىسى (شەرقىي خەن) گە قارشى يېڭىباشتىن بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشىنى باشلىدى. ئۇرۇش ھون دۆلىتىدىكى قۇللار بىلەن قۇلدارلار ئوتتۇرىسىدىكى، ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئىچىدىكى گۇرۇھلارنىڭ ئۆزئارا زىددىيىتىنى كەسكىنلەشتۇرۇۋەتتى. مىلادى 47 - يىلىغا كەلگەندە قايتا بىرلەشكەن ھون دۆلىتى يەنە جەنۇب، شىمال دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. جەنۇبىي ھونلار خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ، شىمالىي ھونلارنى قامال قىلدى. ئۇرۇش گاھ ئەۋج ئېلىپ، گاھ پەسىيىپ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ نەچچە ئون يىل داۋاملاشتى. شىمالىي ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىمۇ كۇنسايىن كىچىكلەپ كەتتى. شىمالىي ھونلار ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇش ۋە ھۆكۈمران سىنىپىنىڭ ئەيش - ئىشرەت تۇرمۇشىنى قامداش ئۈچۈن، ئۆز دۆلىتىدىكى قۇللار سىنىپىنىڭ ۋە قۇل قىلىنغان خەلقلەرنىڭ بايلىقلىرىنى ھەدەپ تالان - تاراج قىلدى. بۇنىڭ بىلەن قۇللار ۋە قۇل قىلىنغان خەلقلەرنىڭ ئەھۋالى تېزلا يامانلاشتى. سىنىپىي زىددىيەت، مىللىي زىددىيەت ۋە ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەر مىسلى كۆر

رۇلمىگەن دەرىجىدە كەسكىنلىشىپ كەتتى. شىمالىي ھونلار بۆلۈنۈپ، پارچە - پارچە بولۇپ كەتتى، قۇللار ھون دۆلىتىدىن قاچقىلى تۇردى. يۇقىرىدا بىز كۆرسەتكەن «ۋېينامە» دىن ئۈزۈندىلەر. غەربىي رۇڭلار ھەققىدە قىسسە» دىكى نەقىلدىكىدەك خەن گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋۇ يىللىرىدا ئۇلۇغ غۇز، دىڭلىڭ ۋە چياڭلاردىن بولغان قۇللار خېشى كارىدورىغا قېچىپ كەتكەنلىرى نەچچە ئون مىڭ قەبىلە، تەخمىنەن 250 مىڭغا يەتكەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە دىڭلىڭلاردىن بولغان قۇللار 80 مىڭدىن ئاشاتتى. بۇ قېتىمقى كەڭ كۆلەملىك قېچىش، ھون دۆلىتى ئاجىزلىشىپ، ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى پارچىلىنىپ كەتكەن ئەھۋال ئاستىدا يۈز بەرگەنىدى. دىڭلىڭ قۇللار ۋە باشقا مىللەتتىن بولغان قۇللار قېچىش جەريانىدا، ھونلارنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن بىر نىيەتتە، بىر نىشانغا قاراپ ئورتاق ھەرىكەت قىلىپ قېچىش ھەرىكىتىنى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۈرگەن، شۇڭا بۇ روشەن قوزغىلاڭ خاراكتېرىگە ئىگە ئىدى. موڭغۇل دالاسىدىن يەنى ھون دۆلىتىدىن قېچىپ كەتكەن بۇ 200 مىڭ دىڭلىڭ ۋە باشقا مىللەتتىن بولغان قۇللارنىڭ ھەممىسى، ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قۇللىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ قېچىشى، ھون دۆلىتىنىڭ ئاساسىنى تۈپتىن تەۋرىتىپ، ھون دۆلىتىنىڭ پارچىلىنىش ۋە ھالاك بولۇش جەريانىنى تېزلەتتى.

موڭغۇل دالاسى دىڭلىڭ قاتارلىق مىللەتلەردىن بولغان قۇللار كۆپلەپ قاچقان ۋاقىتتا، جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى دىڭلىڭلار ۋە باشقا قۇل قىلىنغان خەلقلەرمۇ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە باشلىغانىدى. مىلادى 85 - يىلى (خەنجاڭدىنىڭ يۇەنخى ئىككىنچى يىلى) جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى دىڭلىڭلار بىلەن سىيانپىلار، غەربىي يۇرتتىكى خەلق بىلەن بىرلىكتە، ھون دۆلىتى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدىكى ئۈچىنچى قېتىملىق

زور قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە «كېيىنكى خەتنامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە: «ئۇ چاغدا شىمالدىكى بۇلاڭچىلار (شىمالىي ھونلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ئاجىزلاشقان، گۈرۈھلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن ۋاقىت ئىدى. جەنۇبتىكىلەر (خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان جەنۇبىي ھونلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ئۇدۇل تەرەپتىن، دىڭلىڭلار ئارقا تەرەپتىن، سىيانپىلار سول تەرەپتىن، غەربىي يۈرتلۇقلار ئوڭ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى، نەتىجىدە ئۇلار قايتا پۈت دەسسەپ تۇرالماي، تېخىمۇ يىراققا قاچتى» دېيىلگەن. يۇقىرىدىكى تەزكىرىدە يەنە «شىمالىي ھون تەخرىقوتى جەنۇبىي ھونلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ھەزەر ئەيلىدى، دىڭلىك، سىيانپىلار-دىن ئەندىشىگە چۈشۈپ، يىراققا قېچىپ، ئورقۇن دەرياسىنىڭ غەربىگە بېرىپ ئورۇنلاشتى»㉓ دېيىلگەن. ھون دۆلىتى ئاخىرى مۇنقەرز بولۇشتىن ئىبارەت شۇم تەقدىرگە دۇچ كەلدى، خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلدى. مىلادى 89 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن جەنۇبىي ھونلارنىڭ نەچچە ئون مىڭ ئاتلىق قوشۇنى چۆللۇكنىڭ شىمالىغا ئېچكىرىلەپ كىرىپ، خانگاي تېغىنىڭ جەنۇبىدا شىمالىي ھونلارنى مەغلۇپ قىلدى. مىلادى 90 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن جەنۇبىي ھونلار سەددىچىندىن چىقىپ شىمالىي ھونلارغا يەنە زەربە بېرىپ، ئۇلارنىڭ تەخرىقوتىنى ياردەم قىلدى. مىلادى 91 - يىلى، خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئالتاي تېغىدا شىمالىي ھونلارنىڭ تەخرىقوتىنى قورشىۋالدى، تەخرىقوت غەربكە — كانگىيگە قېچىپ كېتىپ ئىز - دېرەكسىز يوقالدى. ھونلارنىڭ قۇللۇق تۇزۇمىدىكى دۆلىتى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مۇنقەرز بولدى (جەنۇبىي ھونلار خەن سۇلالىسىگە بېقىنغان بولسىمۇ، قايتا دۆلەت بولۇپ شەكىللىنەلمىدى).

1952 — 1955 - يىللىرى، موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ مۇرخېئولوگىيە خ. پۇرلە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ موڭغۇلىيىنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدىكى كورولېن دەريياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىن ۋە دوڭبۇرخان دەريياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىن ھونلارنىڭ ئەزىر - چىراغ ئۆتكۈزىدىغان گوۋا - دۆبۈ، دۆرچىن، بۈرخاندىن ئىبارەت ئۇچ خارابىسىنى تاپقان. گوۋا - دۆبۈ خارابىسىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 367 مېتر، غەربتىن شەرققە كەڭلىكى 360 مېتر بولۇپ، تۆت ئەتراپىدا سېپىلنىڭ خارابىسى ساقلىنىپ قېلىنغان، شەھەرنىڭ ئىچىدە سېپىلنى بويلاپ نۇرغۇن ئىمارەتلەر سېلىنغان، شەھەرنىڭ مەركىزىدە چوڭ بىر ئىمارەتنىڭ ئىزى بار، قالغان ئىككى خارابىلىقتىكى ئىمارەتلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇ ئۇچ خارابىلىقتىن ئەزىر - چىراغ سۆپىسىغا ئوخشاپ كېتىدىغان لاي سۆپىدىن باشقا، ئېنىقسادىي تۈرمۇش بىلەن ئالاقىدار بولغان ھېچقانداق نەرسە تېپىلمىغان. شۇڭا ئۇ ھونلارنىڭ ئەزىر - چىراغ سۆپىسى دەپ قارالغان. ئەھمىيىتى بىرىشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، گوۋا - دۆبۈ خارابىلىقىنىڭ يەر يۈزىدىلا چۆچۈلە بولۇپ كەتكەن ناھايىتى نۇرغۇن ياغاچ پارچىلىرى، كۇل دۆۋىلىرى تېپىلغان بولۇپ، ئوتتا كۆيگەن ئىزلىرى ئېنىق بار. قالغان ئىككى خارابىلىقتا ئوتتا كۆيگەن ئىزلار بولمىسىمۇ، ئەمما ۋەيران قىلىنغانلىقى ۋە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانلىقىغا دائىر ئىزلار ئېنىق ساقلىنىپ قېلىنغان. يېرلە بۇ ئۇچ خارابە مىلادى 85 — 93 - يىللىرى ئەتراپىدا شىمالىي ھونلار سىيانپىلار ۋە دىڭلىڭلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇرغان مەزگىللەردە بۇزۇلغان دەپ قارايدۇ②. ئەگەر يېرلەنىڭ پەرىزى توغرا بولىدىغان بولسا، بۇ بىرنەچچە خارابىلىق بىلەن بايقال كۆلى رايونىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ ئارىلىقى يېراق، سىيانپىلار بىلەن بولغان ئارىلىقى يېقىنراق بولغانلىقتىن،

ئۇنىڭ دىڭلىڭلارنىڭ شىمالدىن ھۇجۇم قىلىپ كەلگەندىن كېيىن بۇزۇۋېتىلگەنلىك ئېھتىمالى خېلى زور بولۇپ چىقمدۇ؟ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى دىڭ لىڭلار ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغالغاندا، بۇزۇلۇ غانلىق ئېھتىمالىنىمۇ يوققا چىقىرىشقا بولمايدۇ. 1961 - يىلى، موڭغۇلىيە ئالىمى س. دورجى سېرىن «شىمالىي ھونلار» ناملىق كىتابىدا، مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن 50 - يىللىرى نىڭ ئاخىرىلىرىغىچە سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى بىلەن موڭغۇلىيە ئالىملىرى بىرلىشىپ قازغان نەچچە يۈز ھون قەبرىسى ۋە شەھەر خارابىلىرى ئۈستىدە كۆپ تەرەپتىن تەتقىقات يۈرگۈزگەن. ئۇ كىتابنىڭ ئاخىرىدا «ھازىر تېپىلغان 800 دىن ئارتۇق چوڭ - كىچىك ھون قەبرىسىنىڭ ھەممىسى بۇرۇن ئوغرىلانغان، بۇ ئىش ھون دۆلىتى ھالاك بولغاندىن، سىيانپىلارنىڭ ھونلار رايونىنى بېسىۋالغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك»[25] دېگەنىدى. دورجى سېرىننىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى ھون قەبرىلىرىنىڭ ئوغرىلانغانلىقىنى سىيانپىلارغا دۆڭگەپ قويغانلىقى تارىخىي پاكىتلارغا ئانچە ئۇيغۇن ئەمەس. يەنىي موڭغۇل دالاسىدىكى دىڭلىڭ قاتارلىقلارنىڭ قارشىلىق كۆرسەتىش كۈرەشلىرىنى دېمىگەندەمۇ، جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دىڭلىڭلار، سىيانپىلار موڭغۇل دالاسىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىن خېلىلا ئىلگىرى موڭغۇل دالاسىغا باستۇرۇپ كىرگەنىدى، ھېچ بولمىغاندا، ھازىرقى موڭغۇلىيەنىڭ پايتەختى ئۇلانباتۇرنىڭ شىمالىدىكى شۇنىڭدەك سېلىنگا دەريالىسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى ھون قەبرىلىرى دىڭلىڭلار جايلاشقان رايونلارغا يېقىن بولغانلىقتىن؛ ئۇنى دىڭلىڭلارنىڭ كولاپ كەتكەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىنراق، ھونلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ قەبرىلىرى ۋەنى كولاشتا قەبرىدىكى مال - دۇنيالارنى ئېلىۋېلىش مەقسەت قىلمىغىلا قالماستىن، بەلكى ئۇ ھون ئاقسۆڭەكلىرىدىن ئۆچ

ئېلىش ۋاستىسى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ، سىيانپىلار شۇنداق قىلغان يەردە، دىڭلىڭلار ئۇنداق قىلالماسمىدى؟[20]

ھون دۆلىتىنىڭ مۇنقەرز بولغانلىقى، تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا، ھون دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي كۈرەشنىڭ نەتىجىسىدۇر. دىڭلىڭ ۋە باشقا مىللەتنىڭ ئەمگەكچى خەلقلىرى بىرلىكتە، نەچچە يۈز يىلغا سوزۇلغان كەسكىن سىنىپىي كۈرەش ئارقىلىق ھونلارنىڭ قۇلدارلىق دۆلىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆز ئالدىغا تەرەققىي قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشىپ، موڭغۇل يايلىقىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى، بۇنىڭ ئەھمىيىتى ئىنتايىن زور.

4. دىڭلىڭلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشى ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمى

ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلما ماتېرىياللار، موڭغۇل دالاسى بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيىدە برونزا دەۋرىنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى IV ئەسىردىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىرگىچە داۋام قىلغانلىقىنى، مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىردىن كېيىن ئاندىن تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە قەدەم قويغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. دىڭلىڭلار ئىشلەتكەن تۆمۈر قوراللار ئاساسەن ھونلار ئارقىلىق كىرگەن، شۇڭا دىڭلىڭلارنىڭ تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە كىرىشى ھونلاردىن سەل كېيىنرەك. ئاباقاندىكى جۇڭگوچە ئوردا خارابىسىدىن تۆمۈر قىلىچنىڭ تېپىلغانلىقى، بايقال كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى «ئىۋولگا شەھىرى» دىن تۆمۈر ئوق باشىقى، تۆمۈر قىلىچلارنىڭ تېپىلغانلىقى، بىز تەكشۈرۈۋاتقان ئاشۇ دەۋردە جەنۇبىي سىبىرىيە رايونىدا تۆمۈر قوراللارنىڭ خېلىلا ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ

بېرىدۇ.

هون تەڭرىقۇتى باتۇر دىڭلىڭلارنى بويسۇندۇرغان مەز-گىلدە، دىڭلىڭلار تېخى ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئۇرۇقداشلىق جامائە باسقۇچىدا تۇرۇۋاتاتتى، چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى ئىلىمىزنىڭ شىمالىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر تۇغرىسىدا سىماچىيەن ئېيتقان ئەھۋال يەنى «ھەرقايسىسى بىرەر يۇز تۇ-تۇندىن توپلىشىپ ئايرىم - ئايرىم جىلغىلاردا ياشايتتى، ئۇ-لارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئاقساقاللىرى بار ئىدى، ئۇلار بىرلىككە كېلەلمىگەنىدى» («تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە») دېگەن ئەھۋالنى دىڭلىڭلارغىمۇ تەتبىقلاشقا بولاتتى.

تۆمۈر قورالالارنىڭ دىڭلىڭلارنىڭ ئارىسىدا تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، دىڭلىڭلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە ئاھالىسى مىلادى I ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدە كۆرۈنەرلىك ئاشتى، ۋېيلۇي دىڭلىڭلارغا بەگ بولغاندا «نەچچە ئون مىڭ ئادىمىم بار» دېگەن، «نەچچە ئون مىڭ ئادەم» دېگەندە، ۋېيلۇي باشقۇرغان دىڭلىڭ ئاھالىلىرى كۆزدە تۇتۇلسا كېرەك. مىلادى III ئەسىرگە كەلگەندە، يۈيخۇەن «ۋېينامە» دىن قىس-قىچە ئۈزۈندىلەر» دېگەن كىتابنى يازغان ۋاقىتتا، «غەربىي دىڭلىڭلارنىڭ 60 مىڭ قاۋۇل ئەسكىرى بار» دېگەن. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەندەك «غەربىي دىڭلىڭ»، «شىمالىي دىڭلىڭ» دېگەندە، جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دىڭلىڭلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇلار بىر مىللەت ئىدى. بۇنىڭدىكى «60 مىڭ قاۋۇل ئەسكەر» دىڭلىڭلارنىڭ ئومۇمىي ئەسكەر سانى بولسا كېرەك. ئەگەر جايىنىڭ «يېڭىنامە» دىكى يايلاقتىكى كۆچمەن چارۋىچى خەلقنىڭ «بەش جاندىن بىرى ئەسكەر بولىدۇ» دېگىنى بويىچە ھېسابلىغاندا، بۇ چاغدىكى دىڭلىڭلارنىڭ ئاھالىسى ئاز دېگەندە ئىككى 300 مىڭغا بارغان. ئاھالىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ دىڭلىڭلارنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى تارقىلىشى تېخىمۇ كەڭ

بولغان. هونلار دۆلەت قۇرغاندا، پەقەت بايقال كۆلى رايونىدىلا دىڭلىڭلارنىڭ بازلىقى مەلۇم بولغانىدى، «ۋېي سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى» يېزىلغاندىن كېيىن، كانگسىنىڭ شىمالىدىكى «غەربىي دىڭلىڭلار» ئوتتۇرىغا چىقىپ، تارىخقا پۈتۈلدى، بۇ ھەرگىز تاسادىپىي ئەھۋال ئىدى.

ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، بولۇپمۇ ھون دۆلىتى بىلەن بولغان كۈرەش قىلىش ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، مىلادىدىن 71 يىل ئىلگىرى دىڭلىڭلار ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى زور كۆلەمدە قوزغالغان چاغلاردا، ئۇرۇق ـ قەبىلە باسقۇچىدىن قەبىلىلەر ئىتتىپاقى باسقۇچىغا ئۆتكەن. شۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنىڭ ئۈيۈشتۇرۇلۇشىدا پەيت ئوبدان تاللىنىپلا قالماي، بەلكى ھوججەتلەردىكى خاتىرىلەردىن قارىغاندا، بۇ قوزغىلاڭغا دىڭلىڭلارنىڭ ھەممىسى قاتناشقان بولسا كېرەك. بۇ ئىشنى ئۇرۇق ـ قەبىلىدىن ھالقىغان چوڭ ئىجتىمائىي ئاپپاراتنىڭ ئۈيۈشتۇرۇشى ۋە رەھبەرلىكىلا قىلىشى ئارقىلىقلا ئورۇندىغىلى بولاتتى. شۇڭا دىڭلىڭ مىللىتى ھون دۆلىتىنىڭ كېيىنكى دەۋرلىردە قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ياكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا ئوخشاپ كېتىدىغان تەشكىلاتنى بازلىققا كەلتۈرگەن بولۇشى تامامەن مۇمكىن. دىڭلىڭلار قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئاپپاراتىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈنلا، ئۇلارنىڭ ھون دۆلىتى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرەشلىرى مىللەت كۆلىمىگە ئىگە بولغان ۋە دائىم غەلىبە قىلىپ تۇرغان. بۇ نۇقتىنى «خەنىنامە. ھونلار ھەققىدە قىسىم»، «كېيىنكى خەنىنامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسىم» دە خاتىرىلەنگەن ماتېرىياللاردىن تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئىزاھلار:

① يۇيخۇەن «ۋېينامە» دىن ئۇزۇندىلەر. غەربىي رۇڭلار ھەققىدە قىسە» دە شىمالىي دىڭلىڭ ۋە غەربىي دىڭلىڭ دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە يەنە ياغلاقارجۇ تەرىپىدىن قايتا ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ «قوش ئېقىن بويىدىكى زاھىتلىق خاتىرىلىرى» نامىلىق ئەسىرىدە ئىزاھ بېرىپ «كانگىيىنىڭ شىمالى. ئاسىيۇلارنىڭ غەربىدە دىڭلىڭلار (丁令) بار دېگەن سۆزنىڭ ئوقۇلۇشى بىلەن ھونلارنىڭ شىمالىدا دىڭلىڭلار (丁零) بار دېگەن سۆزنىڭ ئوقۇلۇشى ئوخشاشمايدۇ، ئۇلار بىر ئىرق ئەمەستەك قىلىدۇ» دېگەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شىمالىي دىڭلىڭ، غەربىي دىڭلىڭ دېگەن قاراش ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئارىسىدا تارقالغانىدى. كېيىنكى زاماندا ئۆتكەن بەزى ئالىملارمۇ ياغلاقارجۇنىڭ قارىشىنى خاتا دەپ ھېسابلىدى، ۋاڭ رىۋېي «دىڭلىڭ مىللىتىنىڭ تارىخى» (دۆلەتلىك تەتقىقات ئورنىنىڭ «تارىخشۇناسلىق مەجمۇئەسى» نىڭ 2 ـ سانىغا بېسىلغان) دا مۇنداق كۆرسەتكەنىدى: «دىڭلىڭلار يەنى سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى تېلىلار بولۇپ، موڭغۇلىيىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغىچە بولغان رايونلارغا تارقالغان ئىنتايىن چوڭ بىر ئىرق ئىدى. خەن دەۋرىدىكى تارىخشۇناسلار ئۇلارنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى بىلمىگەچكە، دىڭلىڭلارنى ھونلارنىڭ شىمالىدىلا بار، بىراق كانگىيىنىڭ شىمالىدىكى دىڭلىڭلار ئۇلار بىلەن بىر مىللەت ئەمەس دەپ قاراپ، ئۇلارنىڭ بىر مىللەت ئىكەنلىكىگە سەل قارىغان. گەرچە ياغلاقارجۇنىڭ ئۆزى موڭغۇلىيىدە تۇرغان، ئاسىيانىڭ شىمالىي قىسمىدىن غەربىي قىسمىغىچە تارقالغان ئىرقلار توغرىسىدا مۇپەسسەل چۈشەنچىگە ئىگە بولىمۇ، ئىككى سۆزنىڭ ئوقۇلۇشىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا ئاساسەن، رەسمىي تارىخ ۋە

مۇھىم تارىخىي پاكىتلارغا قارىماستىنلا، ئىككىسىنى بىر ئىرق ئەمەس دەپ ھۆكۈم چىقىرىۋەتكەن». سېن جوڭمىيەن: «ئىپىگى تاڭنامە. توغباتلار ھەققىدە قىسسە» گە ئىزاھ» («تۈرك تارىخىغا دائىر ماتېرىياللارنىڭ توپلىمى» نىڭ ئىككىنچى قىسمىغا بېسىلغان) دا ياغلۇقارجۇنىڭ دىڭلىن (丁令) بىلەن دىڭلىڭ (丁零) دىن ئىبارەت ئىككى سۆزنىڭ ئاھاڭىنىڭ ئوقۇلۇشى ئوخشاشمايدۇ، شۇڭا ئۇلار ئىككى خىل ئىرق دەپ چىقارغان ھۆكۈمگە قارىتا رەددىيە بېرىپ مۇنداق يازغان: «تەرجىمىدە قوللىنىلىدىغان خەتلەرنىڭ ئوخشىماي قېلىشى دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان ھادىسە، ng تاۋۇشى بىلەن n تاۋۇشى قاپىيداش بولۇپ، خەنزۇ تىلىنىڭ شېۋىلىرىدە كۆپلەپ ئالمىشىپ تۇرىدۇ، شۇڭا بۇنىڭغا ئاساسلىنىپلا دىڭلىڭلار (丁零) بىلەن ئۇلارنىڭ ئىرقىنى پەرقلەندۈرۈشكە بولمايدۇ.»

② بەنگۇ «خەننامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دە ۋۇيۇەن ئايمىقىدىكى گۇياڭغا ئىزاھ بېرىپ «ئۇنىڭ شىمالىدىكى تاشقوۋۇق ئۆتكىلىدىن چىقىپ، گۇاڭلۇ شەھىرىنى ئىگىلىگىلى بولىدۇ، ئۇنىڭ غەربىي شىمالىدا يەنە جىجۇ شەھىرىنى ئىگىلىگىلى بولىدۇ، ئۇنىڭ غەربىي شىمالىدا يەنە تۈمەنبالىقنى ئىگىلىگىلى بولىدۇ» دېگەن. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى گۇياڭ ناھىيىسى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى گۇياڭ ناھىيە شەھىرىنىڭ شىمالىدا ئىدى، ئۇنىڭ شىمالىدىكى تاشقوۋۇق ئۆتكىلى ھازىرقى دارخان ماۋمىڭئەن بىرلەشمە خوشۇنىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە ئىدى، گۇاڭلۇ شەھىرى يەنى گۇاڭلۇ قورغىنى بولۇپ، خەنۋۇدىنىڭ ۋاقتىدا، ئۇنى كېڭەش بېگى شۇەنشۇ بىنا قىلدۇرغاچقا شۇنداق ئاتالغان. تۈمەنبالىق ئۇنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن بولغان ئارىلىقى سەل يىراقراق، ئۇنىڭ ئورنى ئىچكى موڭغۇلدىكى داچىڭشەن تېغى (چوغاي تېغىنىڭ شەرقىي تارماق تىزمىسى) نىڭ ئوتتۇرىسىدا.

③ «تاريخي خاتىرىلەر، ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە «چىن بەگلىكى ئالتە بەگلىكنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، چېن شىخۇاڭ مېڭ تيەننى 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن شىمالدىكى ھونلارغا قارشى جازا يۈرۈشكە ئەۋەتتى ..... تۈمەن تەڭرىقۇت چىن خاقانلىقىغا تەڭ كېلەلمەي، شىمالغا كۆچكەن» دېيىلگەن. تۈمەن تەڭرىقۇتنىڭ ئوردىسى چوغاي تېغىدىكى تۈمەنبالىقتا ئىدى، چوغاي تېغىنىڭ شىمالى چوڭ قۇملۇق بولۇپ، ئۇ شىمالغا كۆچكەندە، چوڭ قۇملۇقنىڭ ئۇتتۇرىسىدىكى بۇستانلىق بىلەن ياكى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىنىڭ جەنۇبىنى بويلاپ كۆچكەن. شىراتۇرى كۇراكىچى ھونلار خەن دەۋرىدىن ئىلگىرى ئاساسەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى چوغاي تېغىدىكى خېتاۋ رايونىغا تارقالغان، چىن سۇلالىسىنىڭ مىڭ تيەننى ھونلارغا قارشى جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىشى بىلەن تۈمەن تەڭرىقۇتنىڭ شىمالغا كۆچۈشى، «چۆللۈكنىڭ شىمالىدىمۇ ئۇلارنىڭ جايلاشقان» لىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ دەپ قارايدۇ. «ھون مىللىتى توغرىسىدا مۇھاكىمە» گە قارالسۇن.

④ ماچاڭشۇ: «شىمالىي دىلار ۋە ھونلار» 24 - بەت.

⑤ لىن گەن تۈزگەن «ھونلارنىڭ تارىخىغا دائىر ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» 214 - بەتكە قارالسۇن.

⑥ شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ جيەنۋۇ يىللىرىدا موڭغۇل دالاسىدىن خېشى ئارىلىقىغا قېچىپ بارغان تەخمىنەن 80 مىڭ دىڭلىڭ قۇل، ئېھتىمال بۇ بىر قىسىم دىڭلىڭلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بولىسا كېرەك.

⑦ س. دورجى سېرىن (موڭغۇلىيە) نىڭ «شىمالىي ھونلارنىڭ قەبرىلىرى» ناملىق ماقالىسى، ئەسلى نۇسخىسى ئۇلانباتۇر ئىلىم - پەن كومىتېتى نەشىر قىلغان «ئاكادېمىيىنىڭ ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرى» نىڭ 1956 - يىللىق بىرىنچى سانىغا بېسىلغان، قالغان ماتېرىياللار بىلەن نەقىللەرنىڭ ھەممىسى لىن گەننىڭ «ھونلارنىڭ قەبرىلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش» ناملىق

ماقالىسىدە. كەلتۈرۈلگەن. نەقىللەردىن. ئۇلىنىدى. ئىلى كەن. تۈرگەن. ھونلارنىڭ تارىخىغا. ئائىت ماقالىلەردىن تاللانمىلار» غا بېسىلغان. 375 — 412 - بەتلەر.

⑧ ماچاڭشۇ «شىمالىي دىلار ۋە ھونلار» ناملىق ئەسىرىدە: «مۇئەللىم دالاسىدىكى تۆمۈر قوراللارنىڭ قەيەردىن كىرگەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ مەسىلە، كىشىلەرنىڭ بەكرەك دىققىتىنى ئېتىبارىنى قوزغايدۇ. بىزنىڭ ئېگىلمىشىمىزچە، مىلادىدىن ئىلگىرىكى ▮ ئەسىرلەر مەزگىلىدە سىبىرىيەدىكى مىنۇسىكىدا تۆمۈر قوراللار خېلى ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەنىدى، بۇ شۇ جايدىكى چوڭ جامائەت قەبىلىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان بروئزا پالتا بىلەن تۆمۈر پالتىنىڭ سېلىشتۇرما ئەھۋالىدىنمۇ تامامەن شۇنداق ئىسپاتلانغان. شۇڭا بىز مىنۇسىكىنىڭ تۆمۈر قوراللىرى ياكى تۆمۈر ئەپتىدىش تېخنىكىسىنى موڭغۇلىيەنىڭ شىمالىي قىسمىغا تارقالغان بولۇشى مۇمكىن دەپ ھۆكۈم چىقىرالايمىز. لېكىن يەنە بىز جەھەتتىن ئېلىمىزنىڭ ئەمنىيەت دەۋرىدىن يېغىلىق دەۋرىگىچە بولغان تارىلىقتا، خۇاڭخې ۋادىسىدا تۆمۈر قوراللار كېڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلگەنىدى، خەنزۇلارنىڭ تۆمۈر قوراللىرى بىلەن تۆمۈر ئەپتىدىش تېخنىكىسىنىڭ موڭغۇل دالاسىغا تارقىلىشى زادىلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى» دەيدۇ. ئەمما ماچاڭشۇ ئەپەندى ئۇزۇ باياندا موڭغۇل دالاسىدىكى تۆمۈر قوراللار جەنۇبىي سىبىرىيەدىن تارقىلىپ كىرگەن دەپ ھېسابلىغاندەك قىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇ بايقال كۆلى رايونىدىن چىققان تۆمۈردىن ياسالغان ئات ئېغىزدۇرۇقىنىڭ ھونلارنىڭ تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە كىرىشىدىكى ئوھىمىيىتىنى ئالاھىدە تەكىتلىگەنىدى، ئېنىق راق قىلىپ ئېيتقاندا، ماچاڭشۇ ئەپەندى يەنە جەنۇبىي سىبىرىيە بىلەن موڭغۇل دالاسىنىڭ بروئزا مەدەنىيىتىنى، مىلادىدىن ئىلگىرىكى ▮ — ▮ ئەسىرلەردە ياۋروپادىكى دونای دەرياۋادىسىدا تارقالغان سكىتىيان مەدەنىيىتىدىكى تارقىلىپ كىرگەن دەپ قارىغانىدى. دەرۋەقە، ماچاڭشۇ ئەپەندى قارا سۇق مەدەنىيىتى

بىلەن ئېلىمىزنىڭ شياڭ، جۇ سۇلالىلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ مۇنا-
سىۋىتىگە ئەھمىيەت بەرمەي، سىكتىيانلارنىڭ برونزا مەدەنىيىتى
بىلەن مىنۇسكىنىڭ تۆمۈر قوراللار مەدەنىيىتىدىن كۆپ ئىلگىرى
بولغان. ئېلىمىزنىڭ شياڭ، جۇ سۇلالىلىرىنىڭ برونزا مەدەنىيىتى
ئەمىنىيە، يېغىلىق دەۋرىنىڭ تۆمۈر قوراللار مەدەنىيىتىگە، شۇنىڭ-
دەك بۇ مەدەنىيەتنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە موڭغۇل دالاسىدىكى
ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرىنى تۆ-
ۋەن مۆلچەرلىگەنىدى»

⑨ «تارىخىي خاتىرىلەر. خەن بېگى خەن شىن، لۇفەننىڭ
تەرجىمىھالى» دا: «خەن شىننى قابىلىيەتلىك، ئۇنىڭ ئۈستىگە
پالۋان، ئۇنىڭغا تەۋە يەرلەر (خەن بېگى خەن شىننىڭ بەگلىكى
يىڭچۇەندىن، ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ يۈيشەن ناھىيىسىدە
ئىدى)، شىمالىدا گوڭشيەن ناھىيىسى، لوياڭغا يېقىن، جەنۇبىدا ۋەن،
يىشيەن ناھىيىلىرىگە چېگرىداش، شەرق تەرەپتە خۇەيياڭ بار، بۇ
ئورۇنلارنى مەملىكەت بويىچە قاۋۇل ئەزىمەتلەر چېقىدىغان يەرلەر
دەپ قاراپ، خەن بېگى خەن شىننى تەييۇەننىڭ شىمالىدىكى
رايونلاردا بەگلىك تەسىس قىلىشقا، ھونلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇ-
داپىئە كۆرۈشكە، جىنياڭنى بەگلىكنىڭ باش شەھىرى قىلىشقا يار-
لىق چۈشۈردى. خەن شىن مەكتۇپ سۇنۇپ بەگلىكنىڭ مەركىزىنى
مايىغا كۆچۈرسەك دەپ ئىلتىماس قىلدى، خاقان ئىلتىماسنى ما-
قۇل كۆردى» دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، خەن گاۋزۇ خەن
شىننى مايىغا ئەۋەتىشتە، بىرىنچىدىن، ئۇنىڭ يەر شارائىتى ئىنتا-
يىن مۇھىم بولغان «يىڭچۇەندە بىرەر ئۆزگىرىش پەيدا قىلىشىدىن
ئېھتىيات قىلىش، ئىككىنچىدىن، ھونلارنىڭ بېسىپ كىرىشىدىن مۇ-
داپىئە كۆرۈش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. گاۋزۇنىڭ خىزمەت كۆرسەت-
كەن ۋەزىرىدىن گۇمانلىنىپ، ئۇنى مايىغا يۆتكىۋېتىشى ئېھتىمال
باشقىلارنىڭ قولىدا ئادەم ئۆلتۈرۈشنى مەقسەت قىلغانلىقى بولسا
كېرەك: ئەمما شۇ چاغدا ھونلار جەنۇبقا باستۇرۇپ كىرىشكە تەيـ

يارلانغان ياكى رەسمىي باستۇرۇپ كىرىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ چېت ـ يېراق جايلىرىدىكى ئايماق ـ ۋىلايەتلىرىگە تەھدىت سالغاندىن كېيىنلا، خەن گاۋزۇ ئاندىن ئۇنى مايمغا «ھونلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇداپىئە كۆرۈشكە ئەۋەتكەنىدى.»

⑩ ھون دۆلىتىنىڭ موخۇل دالاسىدىكى قۇللىرىنىڭ سانى توغرىسىدا، تارىخشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەرنىڭ قارىشى بىردەك ئەمەس. ماچاڭشۇ «شىمالى دىلار ۋە ھونلار» دا «ھونلارنىڭ پۈتۈن مەملىكەتتىكى قۇللىرىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 550 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەت نوپۇسىنىڭ $\frac{1}{3}$ دىن كۆپرەكنى تەشكىل قىلىدۇ» دەيدۇ؛ لىن گەن «ھونلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش» (لىن گەن تۈزگەن «ھونلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماقالىلەردىن تاللانمىلار» غا بېسىلغان) دە ھونلارنىڭ قۇللىرىنىڭ نوپۇسى 300 مىڭ بولۇپ، ھونلارنىڭ نوپۇسىنىڭ $\frac{1}{7}$ نى ياكى $\frac{1}{5}$ قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ دەپ قارايدۇ. بۇ يەردە ئۇنىڭغىنى قوبۇل قىلدۇق.

⑪ ماچاڭشۇ: «نەچچە ئون مىڭ تۇتۇن» نى 50 مىڭ تۇتۇن بويىچە ھىسابلىنىشى كېرەك دەپ، خېشى ئاردىلىقىغا قېچىپ بارغان غەربىي يۇرتلۇق غوزە، دېڭلىك، چىياڭ قۇللىرىنىڭ ئومۇمىي نوپۇس سانىنى 250 مىڭ دەپ قارايدۇ. ماچاڭشۇ ئەپەندىنىڭ ئەسىرى «شىمالىي دىلار ۋە ھونلار» نىڭ 39 ـ بېتىگە قارالسۇن.

⑫ «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە ھون ئاق سۆڭەكلىرىنىڭ قۇللارنى ھەمدەپنە قىلىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. «ھونلار ئۆلۈكنى دەپنە قىلىشتا، ئىچ ـ تاش قىلىپ، قوش قەۋەت تاۋۇت ياساپ، ئۇنىڭغا ئۆلۈكنى ئالتۇن، كۈمۈش، كىيىم ـ كېچەك بىلەن بىللە سالاتتى. ئۇلاردا گۆر ئۈستىگە دەرەخ تىكىش، ھازا كېيىمى كىيىش ئادىتى يوق ئىدى. ئۆلگۈچى بىلەن ئۇنىڭ

يېقىن خىزمەتچىلىرى بىللە كۆمۈلەتتى، بىللە كۆمۈلگۈچىلەر كۆپ بولغاندا، بىر لەچچە ئون ياكى 100 كىشىگە يېتەتتى». بۇنىڭدىكى «يېقىن خىزمەتچىلىرى» نىڭ ئىچىدىكى 100 كىشى، ئاساسلىق قۇللارنى كۆرسەتسە كېرەك.

⑬ تارىخىي كىتابلاردا هونلارنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى دىڭلىڭلار ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن قەبىلە قۇللۇق تۈزۈمىنى بىۋاسىتە دەلىللەپ بېرىدىغان ماتېرىياللار بولمىغاچقا، ئالىملار كۆپىنچە هونلارنىڭ ئوغانلارنىڭ ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن قەبىلە قۇللۇق تۈزۈمىگە ئاساسەن، دىڭلىڭلارنىڭكىنى قىياس قىلىدۇ، ماچاڭشۇ يازغان «هون دۆلىتىنىڭ قۇللۇق تۈزۈمى توغرىسىدا» غا قاراڭ، «تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1954 - يىللىق 5 - سان.

⑭ سېن جۇڭمىيەن «ئىران غۇزلىرى ۋە هون غۇزلىرى» («هەقىقەت ژۇرنىلى» بىرىنچى توپلام، 3 - سانىغا بېسىلغان) دا «تارىخىي خاتىرىلەر» بىلەن «خەننامە» دە غۇزلارنى يەككە ئاتىغاندا، هونلارنى كۆرسەتكەن، ئەمما كېيىنكى خەن سۇلالىسىدىن كېيىن خۇ «(胡 غۇز) خېتىنى ئىشلىتىشنىڭ ئۇسۇلى، پەيدىنپەي مەخسۇس غەربكە قارىتىلغاندەك قىلىدۇ» دەپ قارايدۇ.

⑮ «خەننامە. لى يەنيەننىڭ تەرجىمىهالى» دا «لى يەنيەن ئىنىسى لى جى بىلەن ئوردىدىكى قالايمىقانچىلىقلاردىن پايدىلىنىپ، ئوردىغا كىرىپ - چىقىشتا بەك ئەركىن بولۇپ كەتتى؛ كېنىزەكلەر بىلەن ناشايان ئىشلارنى قىلغانلىقى ئۈچۈن خانىش لى ئۆلگەندىن كېيىن يارلىق بويىچە ئىنىسى لى جى بىلەن ئائىلىسى بويىچە پۈتۈن جەمەتى قىرىپ تاشلاندى» دېيىلگەن.

⑯ ⑰ س. ۋ. كېسىلېۋ (سوۋېت ئىتتىپاقى) «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى» موسكۋا 1951 يىل نەشرى 458 - بەت.

⑱ گومورو كېسىلېۋنىڭ «ئوردىنىڭ خوجايىنى لى لىڭ» دېگەن قارىشىغا قوشۇلماي، ئوردىنىڭ خوجايىنى خەن سۇلالىسىدىن

ىنىڭ مەلۇم بىر مەلىكىسى بولۇشى كېرەك دەپ قارايدۇ. گوموزو يازغان «سوۋېت ئىتتىپاقىغا سەپەر»، چەت ئەل تىلى نەشرىياتى 1946 - يىل نەشرى 136 - بەت.

⑲ جۇلىيەنكۇن: «سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيىدىن تېپىلغان جۇڭگوچە ئوردا خارابىسى»، «ئارخېئولوگىيە» ژۇرنىلى 1956 - يىللىق 4 - سان.

⑳ جۇلىيەنكۇن مۇنداق دەيدۇ: بەلكىم بۇ ئوردا دىڭلىڭلارغا ياكى خەن سۇلالىسىنىڭ مەلىكىسى ياتلىق قىلىنغان دىڭلىڭ خانىغا ياكى بولمىسا دىڭلىڭلار باشقۇرىدىغان هون خانلىرىغا قاراشلىق بولۇشى مۇمكىن. ۋېي لۇي دىڭلىڭلارغا بەگ بولغان بولسىمۇ، ئەمما تەڭرىقۇتنىڭ يېقىنى، يەنە كېلىپ هونلارغا ئىنتايىن سادىق بولغاچقا، چوقۇم بۇ خىل كاهىشلار (يەر ئاستىدىن تېپىلغان «تەڭرىنىڭ ئەركە بالىسى مەڭگۇ ياشىغاي، خۇشاللىق مەڭگۇ يار بولۇپ، زاۋال يەتمىگەي» دېگەن خەتلەرنى كۆرسىتىدۇ) دىن پايدىلىنىپ خەن سۇلالىسىگە بولغان سېغىنىشىنى ئىزهار قىلمايتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە خەن سۇلالىسى دەۋرىدە دىڭلىڭ ياكى هون خانلىرىغا مەلىكە ياتلىق قىلىنغانلىقىغا ئائىت بىرەر مىسالىمۇ يوق («سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى جۇڭگوچە ئوردا خارابىسى» غا قاراڭ)؛ بۇ قاراشنىڭ مەسلىهەتلىشىشكە تېگىشلىك ئىككى تەرىپى بار: بىرىنچى، ۋېي لۇي هون تەڭرىقۇتىغا سادىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇ خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەنىدى، «خەننامە» هونلار هەققىدە قىسە» دە ئۇ يەنە خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان قۇدىلىشىشنى ئىزچىل تەشەببۇس قىلاتتى دېيىلگەن، بۇنىڭدا ئۇنىڭ خەن سۇلالىسىگە بولغان دوستلۇق مۇهەببىتى بىلەن خەن سۇلالىسى مەدەنىيىتىگە بولغان مەپتۇنلۇقى يوشۇرۇنغان بولۇپ، قانداقمۇ ئۇنى «خەن سۇلالىسىنى ياد ئەتمەيتتى» دېگىلى بولسۇن؟ ئىككىنچى، ئوردىغا ئىشلەتكەن خەنزۇچە خەت يېزىلغان كاهىشلار بىلەن جۇڭگوچە ئۇسلۇبتىكى قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى، چوقۇم ئورد

دىنىڭ خوجايىنلىرىنىڭ سىياسىي پوزىتسىيىسى بىلەن باغلىنىشلىق ئەمەس، بەلكى كۈتمىكەن ئەھۋاللار بولۇشى مۇمكىن، مەسىلەن، خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدىكى خەن سۇلالىسى بىلەن ھونلارنىڭ قۇدىلىشىش دەۋرىدە، خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنىدىن چۆللۈكنىڭ شىمالىغا، مەلۇم بىر مەلىكىنىڭ ئوردا قۇرۇلۇشىغا تەييارلىق قىلىش ئۈچۈن يۆتكەپ كېلىنىپ، كېيىن ئوردا قۇرۇلۇشى مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن توختاپ قېلىپ، ۋېي لۈي دىڭلىڭلارنىڭ بەگ ئوردىسىنى ياسىغاندا، ئۇنى ئىشلەتكەن بولۇشى مۇمكىن؛ بەلكىم يەنە خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە، خەن سۇلالىسىنىڭ ھۈنەرۋەنلىرى چۆللۈكنىڭ شىمالىدا مەلۇم بىر مەلىكە ئۈچۈن ئوردا قۇرغاندا قېپقېلىپ، كېيىن ۋېي لۈي تەرىپىدىن ئوردا ياسالغاندا ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن. ۋەھاكازالار، ئېھتىماللىقىنى يەنە خىلمۇخىل تەسەۋۋۇز قىلىشقا بولىدۇ، بىر پارچە كاھىشقا ئاساسلىنىپلا، ئاباقلىدىكى ئوردىنى چوقۇم شۇ جايدىكى خەن سۇلالىسىنىڭ مەلۇم بىر مەلىكىسى ياكى قىزى ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولمايدۇ.

㉑ س. دورجى سدرىن (موڭغۇلىيە): «شىمالىي ھونلار»، موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى ئىلىم - پەن كومىتېتى 1961 - يىل نەشرى.

㉒ س. دورجى سېرىن يازغان «شىمالىي ھونلار» بىلەن لىن گەن يازغان «ھونلارنىڭ شەھەر ۋە ئىبادەتخانا خارابىلىرى» دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل، لىن گەن تۈزگەن «ھونلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماقالىلەردىن تاللانمىلار» 418 - بەتكە قاراڭ.

㉓ دېڭ چيەن «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسەدىكى جۇغراپىيىلىك مەلۇماتلارنى تەكشۈرۈپ دەلىللەش» دە «ئەنخۇ دەرياسى (安侯河) يەنى «ۋېينامە» دىكى ئېگىن دەرياسىنى ھازىرقى «ئۇرقۇن دەرياسى» دەپ قارىغان.

㉔ خ. پۈرلە (موڭغۇلىيە) «ھونلارنىڭ ئۈچ شەھىرىنىڭ خا-

رايىسى»، ئۇلانباتۇر ئىلىم ـ پەن كومىتېتى 1957 ـ يىل لەشرى، بۇنىڭدا لېن گەن يازغان «ھونىلارنىڭ شەھەر ۋە ئىمپېراتسىخانا خارابىلىرى» ناملىق ماقالىدە كەلتۈرۈلگەن بايانغا ئاساسلانغان. لېن گەن تۈزگەن «ھونلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماقالىلەردىن تاللانمىلار»، 418 — 429 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

㉕ لېن گەن تۈزگەن «ھونلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماقالىلەردىن تاللانمىلار»، 409 ـ بەتكە قارالسۇن.

㉖ سىيانىيىلارنىڭ ھونلارنىڭ قەبرىلىرىنى كولاپ كەتكەللىكىگە ئائىت ۋەقەسى توغرىسىدا، تارىخىي كىتابلاردا ئېنىق دەلىل يوق. «كېيىنكى خەنناما» ئوغان، سىيانىيىلار ھەققىدە قىسمەن ئادەتتىكى ئوغانلارنىڭ ھونلارنىڭ قەبرىلىرىنى كولاپ كەتكەللىكىگە ئائىت ۋەقەلىرى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا «جاۋ دىنىڭ زامانىسىدا ئوغانلار ئېسىدىپەيي كۇچەيدى ھەمدە ھونلارنىڭ قەبرىلىرىنى قەبرىلىرىنى كولاشقا قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇ ئارقىلىق باتۇر قەبرىلىرىنى قىياسىيىنى ئالماقچى بولغان» دېيىلگەن.

㉗ ... ...

IV باب موڭغۇل دالاسىدا مىللەتلەرنىڭ چوڭ ھۇشۇلۇش مەزگىلىدىكى دىڭلىڭلار

قوغشار تەڭرىقۇت قايتا قۇرغان ۋە گۈللەندۈرگەن ھون دۆلىتى بوران - چاپقۇنلۇق سىنىپىي كۈرەش ۋە مىللىي كۈرەشلەرنىڭ قاتتىق زەرىبىسى ئاستىدا، ئىچكى جەھەتتە يىمىرىلىپ، ناھايىتى تېزلا جەنۇب ۋە شىمال دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. جەنۇبىي ھونلار موڭغۇل دالاسىدا پۈت دەسسەپ تۇرالماي، شەرقىي خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى، شەرقىي خەن ھۆكۈمىتى جەنۇبىي ھونلارنىڭ زېمىنىدا سەككىز ئايماق تەسىس قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن شىمالىي ھونلار كەينى - كەينىدىن خەن سۇلالىسى بىلەن جەنۇبىي ھونلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىنىڭ، شۇنداقلا دىڭلىڭ، سىيانپىلارنىڭ كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. مىلادى 87 - يىلى شىمالىي ھونلارنىڭ تەڭرىقۇتى ئۇلۇغ تەڭرىقۇت سىيانپىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، «شىمالىي ھونلارنىڭ ئوردىسىدا زور قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىقتى». شىمالىي ھونلارنىڭ قوۋملىرى تەرەپ - تەرەپكە پېتىراپ كېتىپ، تۈركۈملەپ جەنۇبقا كۆچۈپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. موڭغۇل دالاسىدىكى ھەرمىللەت قۇللىرى جىيەنۋۋ يىللىرىدىكى قېچىشتىن كېيىن، تېخىمۇ زور كۆلەمدىكى قېچىش

نى باشلىدى. مىللادى 89 - يىلى، شەرقىي خەن سۇلالىسى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، دۇشيەننىڭ باشچىلىقىدىكى زور قوشۇنـ نى ئۈچ يولغا بۆلۈپ شىمالغا ئەۋەتتى. خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى سەددىچىندىن ئۆتۈپ 3000 چاقىرىمغىچە ئىچكىرىلەپ كىردى، «شىمالىي ھونلارنىڭ تەڭرىقۇتى قېچىپ كەتتى»، خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى «200 مىڭدىن ئارتۇق كېشىنى ئەسىرگە ئالدى» («كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونـ لار ھەققىدە قىسە»). شىمالىي تەڭرىقۇت (تەڭرىقۇتنىڭ نامى تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنمىگەن) نىڭ باشچىلىقىدىكى ھون قۇلدار ئاقۆڭەكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تەھدىتى ئاستىدا مەجبۇرىي ئەگەشكەن بىر قىسىم قالدۇق ھون قوۋملىرى موڭـ غۇل دالاسىنىڭ مەركىزىدىن ئايرىلىپ، غەربكە كۆچۈشكە باشلىدى. شۇنىڭدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ھون دۆلىتى مۇنقەرز بولدى. موڭغۇل دالاسىدا قېپقالغان 100 مىڭدىن ئارتۇق ھون قوۋملىرى قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ باشچىلىقىدا، موڭغۇل دالاسىدىن ئايرىلىپ، «لياۋدۇڭغا بېرىپ ئارىلاش ئولتۇراقـ لىشىپ»①، شەرقىي قىسىمدىكى سىيانپىلارغا ئەل بولدى ②. دۇشيەن يوڭيۇەننىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 89 - يىلى) يەنىرەن تېغى (ھازىرقى موڭغۇلىيىدىكى خانگاي تېغىنىڭ شەرقىي تىزمىسى) غا تۆھپە تېشىنى ئويدۇرغاندا، ئۇنىڭ كۆرگىنى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى «تۈمەن چاقىرىملىق ئارىلىق تازىلىنىپ، كەڭ دالىدا بۇلاڭچىلىقتىن ئەسەرمۇ قالمىغان» («كېيىنكى خەننامە. دۇشيەننىڭ تەرجىمىھالى») ئەھۋال ئىدى. فەن خۇا يازغان «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسە» نىڭ ئاخىرىدىمۇ «تەڭرىقۇت قاتتىق ئەندىشىگە چۈشۈپ، ئالـ دىراپ - تېنەپ، ئاسىيۇلارنىڭ زېمىنىگە كەتكەچكە، چۆللۈكنىڭ شىمالى بوش قالدى» دەپ كۆرسەتكەنىدى. لى شيەنمۇ «كېـ يىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسە» گە ئىزاھ

بەرگەندە: «ئولارنىڭ 3000 چاقىرىمدىن ئارتۇق زېمىنى بوش قالدى». دەپ كۆرسەتكەنىدى. دەرۋەقە بۇ قاراشلاردا بىرئاز ئاشۇرۇۋېتىلگەن جايلار بولسىمۇ، لېكىن چۆل لوكىنىڭ شىمالى، زور تۈركۈمدىكى ھونلارنىڭ يۇرتىدىن ئايرىلىشلىرى ۋە ھەر مىللەت قوللىرى (بولۇپمۇ ئادەم سانى ئەڭ كۆپ بولغان دېڭلىڭ قوللىرى) نىڭ قېچىشىغا ئەگىشىپ، ھەر قېتەتەن بوش قالغاندەك بولۇپ قالغانىدى، ئەمەلىي ئەھۋال ئۇنداقراق ئىدى.

ھون دۆلىتىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى ۋە ھون قەبىلىلىرىنىڭ تارقىلىپ كېتىشى بىلەن بىرلايان كەڭ مۇڭغۇل دالاسىدا، داۋاملىق شۇ جايلاردا تۈرۈپ قالغان قالدۇق ھون قوۋملىرىنىڭ باشقا، نەچچە يۈز يىلدىن بۇيانقى زېمىن كەڭ بولۇش، ئادەم شالاڭ بولۇش، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆچلۈك ھاكىمىيەتنىڭ يوق بولۇشىدەك ۋەزىيەت تۇنجى قېتىم كېلىپ چىققىتى. بۇ مۇڭغۇل دالاسىنىڭ ئەتراپىدىكى ھەرقايسى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ، ئاساسلىقى شىمالىي قىسمىدىكى جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دېڭلىڭ مىللىتى بىلەن شەرقىي قىسمىدىكى توغۇبات سىيانپىلىرىنىڭ مۇڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى جايلارغا كۆچۈپ كېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. مىلادى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن سىيانپىلارنىڭ ئاقساقىلى تانشىخۇاينىڭ باشچىلىقىدىكى سىيانپىلارنىڭ چوڭ ھەربىي ئىتتىپاقى «شىمالدا دېڭلىڭلارغا تاقابىل تۇرۇپ، شەرقتە خۇيۇلەرنى بويسۇندۇردى، غەربتە ئاسىيولارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھونلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنىنى ئىگىلىدى» («كېيىنكى خەننامە. ئۇغان سىيانپىلىرى ھەققىدە قىسسە») بولسىمۇ، لېكىن ۋاقتى ئىنتايىن قىسقا، ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ 30 يىلچە داۋام لاشقاچقا، موڭغۇل دالاسىدىكى مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشىگە قارىتا ئېغىر تەسىر كۆرسىتەلمىدى.

شۇنداق قىلىپ، مىلادى I ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ھونلا

دۆلىتى يىمىرىلگەندىن تارتىپ، مىلادى V ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە جورجان خانلىقى قۇرۇلغانغا قەدەر بولغان ئارىلىققا (ئومۇمەن شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن ۋېي، جىن دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىققا توغرا كېلىدۇ)، موڭغۇل دالاسىدا مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشى ۋە قوشۇلۇش مەزگىلى بارلىققا كەلدى. زامان جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇ سەددىچىن سېپىلىنىڭ جەنۇبىدىكى غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى باشلىنىپ، سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگىچە داۋاملاشقان مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىن بالدۇر بولدى. مىللەتلەرنىڭ بۇ ئىككى قېتىملىق قوشۇلۇشى ۋاقىت جەھەتتىكى ئىلگىرى-كېيىنلىكتە بىر-بىرىگە ماس كېلىدۇ، شۇنىڭدەك كۆپ تەرەپلىمىلىك مۇناسىۋەتكە ئىگە ئىدى.

مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى ۋە قوشۇلۇشى مىللەتلەر تارىخى تەتقىقاتىدىكى مۇھىم تېما بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ بابتا ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە، توپلىغان ماتېرىياللارغا ئاساسەن، نۇقتىلىق ھالدا دىڭلىڭلارنىڭ مىلادى I ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلانغان موڭغۇل دالاسىنىڭ مەركىزىي قىسمىغا بولغان كۆچۈشى ۋە ئۇلارنىڭ ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى ۋە سىيانپى قاتارلىق مىللەتلەر بىلەن بولغان قوشۇلۇش مەسىلىسى بايان قىلىنىدۇ.

1. دىڭلىڭلارنىڭ موڭغۇل دالاسى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا كۆچۈشى، دىڭلىڭلار بىلەن ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ قوشۇلۇشى

ھون دۆلىتىنىڭ يىمىرىلىشى ۋە ھون قەبىلىلىرىنىڭ تارقىلىپ كېتىشى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان مىللەتلەرنىڭ

كۆچۈش ھەرىكىتىنى ئالدى بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيىگە جايلاشقان دىڭلىڭلار باشلىغانىدى.

«كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە»، «كېيىنكى خەننامە. ئوغان، سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە». ۋاڭ شېن تۈزگەن «ۋېينامە» دە ۋە باشقا شۇ دەۋردە يازغان ئۇنىڭ دىن سەل كېيىن يېزىلغان تارىخىي كىتابلاردا، جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ موڭغۇل دالاسىغا ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا كۆچكەنلىكى توغرىسىدا بۈاستە توختالمىغان بولسىمۇ، ئەمما بىز ئۇلاردا خاتىرىلەنگەن بەزى ئىشەنچلىك تارىخىي ماتېرىياللاردىن، يەنىلا ۋاستىلىك ھالدا دىڭلىڭلارنىڭ موڭغۇل دالاسى ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا كۆچكەنلىنى كىنگە ئائىت ئىشەنچلىك پاكىتلارنى كۆرۈۋالالايمىز. ئالدى بىلەن دىڭلىڭلارنىڭ موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈشى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتەيلى. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلگەن:

يۈەنخېنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 85 - يىلى) ھەمەل ئېيىدا شىمالىي ھونلارنىڭ ئاقساقاللىرىدىن جۇلى، سۈيىبىڭ قاتارلىقلار سەدىچىننىڭ ئىچىگە قېچىپ كەلدى. ئۇلار جەمئىي 73 لەڭ ئادەم ئىدى. شۇ چاغدا شىمالدىكى يۈلاڭچىلار ئاجىزلاشقان، گۈرۈھلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن ۋاقىت ئىدى. جەنۇبتىكىلەر ئۇدۇل تەرەپتىن، دىڭلىڭلار ئارقا تەرەپتىن، سىيانپىلار سول تەرەپتىن، غەربىي يۈرت لۇقلار ئوڭ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى. نەتىجىدە ئۇ قايتا پۈت دەسسەپ تۇرالماي تېخىمۇ يىراقىا قاچتى.

چاڭخېنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 87 - يىلى) سىيانپىلار سول تەرەپتىن شىمالىي ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى، ..... شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى جەنۇبىي ھونلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ئۆزىنى

چەتكە ئالدى، دىڭلىڭ، سىيانپىلاردىن ئەندىشىگە چۈشۈپ، يىراققا قېچىپ، ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ غەربىگە بېرىپ ئورۇنلاشتى.

بۇلارغا ئاساسلانغاندا، ھونلار دىڭلىڭ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ بىرلا ۋاقىتتا قىلغان ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، ئۆزلىرىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىنىڭ مەركىزىدىكى ئورۇنلىرىدىن ئايرىلىپ تېخىمۇ يىراق جايلارغا كەتكەنىدى. ھون تەڭرىقۇتىنىڭ ئوردىسى ھازىرقى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى خانگاي تېغىنىڭ شەرقىي چېتىدە ئىدى③. ئارخېئولوگلار تەڭرىقۇت ئوردىسىدىن 300 كىلومېتر يىراقلىقتىكى شەرقىي رايون (ھازىرقى ئۇلانباتۇردىن 112 كىلومېتر شىمالدا) دىن ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ يىر تۇركۇم قەبرىلىرىنى تېپىپ، بۇ جاينىڭ ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىشەنچلىك ھەم ئۇزاق مۇددەتلىك ئولتۇراق جايى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. بۇنىڭدىن ھون ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ سىياسىي مەركىزى بىلەن ھون قەبىلىلىرىنىڭ ئاساسلىق جايلاشقان رايونىنىڭ، موڭغۇل دالاسىنىڭ سۇ ۋە ئوت - چۆپى ئەڭ ئەلۋەك بولغان ئۇرقۇن، تۇرا ۋە كوولىن دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى يەنى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بۇ جايلار بىلەن بايقال كۆلىنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارغا جايلاشقان دىڭلىڭلارنىڭ ئارىلىقى ئەڭ يېقىن ئىدى. «دىڭلىڭلار ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن بۇلاڭچىلىق قىلدى» دېگەن سۆز دىڭلىڭلارنىڭ ھونلارنىڭ شىمالىدىن يەنى بايقال كۆلى ئەتراپىدىكى رايونلاردىن ئەسكەر چىقىرىپ بۇ جايلارغا ھۇجۇم قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، ھونلار «تېخىمۇ يىراققا قاچتى»، «يىراققا قېچىپ ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ غەربىگە بېرىپ ئورۇنلاشتى» دېگەنلىك ھونلارنىڭ بۇ رايوندىن ئۇرقۇن دەرياسىـ

نىڭ غەربىگە قېچىپ بارغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.
يۇقىرىقى نەقىللەردىن، سىيانپى، جەنۇبىي ھونلار ۋە غەربىي
يۇرتلۇقلارنىڭ بۇ ۋاقىتتىكى ھۇجۇملىرىنىڭ يەنىلا ھون
دۆلىتىنىڭ شەرقىي («سول تەرىپى»)، جەنۇبىي ۋە غەربىي
جەنۇبىي تەرەپلىرى بىلەنلا چەكلەنگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى
بولىدۇ. ئەگەر دىڭلىڭلارنىڭ ھون دۆلىتىنىڭ مەركىزىي رايون
لىرىغا قىلغان ھۇجۇمى بولمىغان بولسا، شىمالىي تەڭرىقۇت
غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە خەن ۋۇدىنىڭ ھۇجۇمىغا
ئۇچرىغانغا ئوخشاش، موڭغۇل دالاسىنىڭ مەركىزىي قىسمىدىن
شىمالغا قاراپ، چۆللۈكنىڭ «شىمالىدىكى سۇ ۋە ئوت - چۆپى
كەمچىل بولغان رايونغا كۆچۈپ بارغان» («خەننامە، ھونلار
ھەققىدە قىسسە») بولاتتى، ئەكسىچە «تېخىمۇ يىراققا قېچىپ»
موڭغۇل دالاسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ
غەربىگە بېرىپ ئۇرۇنلاشمىغان بولاتتى. ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ
قېچىش ھەرىكىتى، دىڭلىڭلارنىڭ «ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن بۇ
لاڭچىلىق قىلىشى» دىن ئىبارەت كۆچلۈك رولىنى كۆرسىتىپلا
قالماي، بەلكى يەنە دىڭلىڭلارنىڭ ئاللىقاچان ئۇرقۇن، تۇرا
دەريالىرىنىڭ شىمالىدىكى جايلارنى ئىگىلىگەنلىكىنى چۈشەن
دۈرۈپ بېرىدۇ. ئەگەر مۇشۇنداق تەھلىل قىلىش توغرا بولىد
ىغان بولسا، ئۇ ھالدا دىڭلىڭلارنىڭ قورال كۈچى بىلەن
موڭغۇل دالاسىدىكى ھونلارنى قوغلاپ چىقارغان ۋە بۇ جاي
لارنى ئىگىلىگەن ۋاقتى (يەنى جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى دىڭ
لىڭلارنىڭ موڭغۇل دالاسىنىڭ مەركىزىي قىسمىدىكى جايلارغا
بولغان كۆچۈشنى باشلىغان ۋاقتى)، مىلادى 85 - 87 - يىل
لىرى ئارىلىقىدا بولغان بولۇشى كېرەك.
«كېيىنكى خەننامە» ئوغان، سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە
دە مۇنداق دېيىلگەن:
خېدىنىڭ يوڭيۇەن يىللىرى (مىلادى 89 - 104 - 8

يىللار) دا، ئۇلۇغ سانئۇن دۇشيەن ئوك قول چېرىكچى گېك‌بېننى ئەۋەتىپ، ھونلارنى مەغلۇپ قىلدى، شىمالىي ھون لارنىڭ تەڭرىقۇتى قېچىپ كەتتى، لەتىجدە سىيانپىلار ئۇلارنى نىڭ زېمىنلىرىنى ئىگىلىدى. ھونلارنىڭ قالدۇق ئۇرۇقلىرى دىن قېچىقالغان 100 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆزلىرىنىڭ نامىنى سيانپى دەپ ئاتىدى، بۇنىڭ بىلەن سيانپىلار پەيدىنپەي كۈچىيىشكە باشلىدى.

«كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە» ۋە «دۇشيەننىڭ تەرجىمھالى» غا ئاساسلانغاندا، دۇشيەن بىلەن گېك بىن قاتارلىقلارنىڭ شىمالىي ھونلارغا زەربە بەرگەن ۋاقتى يوگىيۇەننىڭ 1 - ۋە 3 - يىللى يەنى مىلادى 89 - ۋە 91 - يىلى ئىدى. دۇشيەننىڭ يوگىيۇەننىڭ تۇنجى يىلىدىكى جازا يۈرۈشىنى تارىخىي كىتابلاردا «شىمالىي تەڭرىقۇتنى قوغلىۋەتتى» دەپ قەيت قىلىنغان، يوگىيۇەننىڭ 3 - يىلىدىكى جازا يۈرۈشىنى تارىخىي كىتابلاردا «شىمالىي تەڭرىقۇت يەنە ئوك قول چېرىكچى گېك‌بىن تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ قاچىدىن كېيىن، قايا قا قاچقانلىقىنىڭ ئىز - دېرىكى بولمىدى». («كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە»)، بۇ نىڭغا ئاساسلانغاندا، يۇقىرىدا نەقىل ئالغان «ئوغان، سيانپىلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن «شىمالىي تەڭرىقۇتنىڭ قېچىپ كەتكەن» لىك ۋەقەسىنىڭ مىلادى 89 - يىلى ياكى 91 - يىلى يۈز بەرگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە»، «ئوغان، سيانپىلار ھەققىدە قىسسە» دە سيانپىلارنىڭ بۇ ئىككى قېتىملىق جازا يۈرۈشىنىڭ ھەر ئىككى نۆۋەتتىكىسىگە قاتناشقانلىقى توغرىسىدا ھېچقانداق خاتىرە قالدۇرۇلمىغان، ھالبۇكى بۇنىڭ دىن ئىككى يىل ئاۋال، يەنى جاڭخېنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 87 - يىلى) سيانپىلار يەنىلا ھونلارنىڭ سول تەرىپىدە

يەنى ھون دۆلىتىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە ھونلار بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشقانلىقى، تارىخىي كىتابلارغا نەزەر سالغاندا، سىيانپىلارنىڭ ئۇنىڭدىن كېيىنكى پائالىيىتى ئاساسەن شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ لياۋدۇڭ، يوبېيپېڭ، يۈياڭ قاتارلىق ۋىلايەتلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش بىلەن ئۆتكەن. بولۇپ سىيانپىلارنىڭ چۆللۈكىنىڭ شىمالىنىڭ مەركىزىي قىسمىدىكى چايلارغا كىرگەنلىكى ھەققىدە خاتىرە يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە يۇقىرىدا بايان قىلىنغان نەقىلنىڭ بېشىدىكى «يوگېيۇەننىڭ ئوتتۇرىلىرى» دېگەن سۆزگە كەلسەك، يوگېيۇەن يىلىنىڭ ئۆزى ئىلگىرى ـ ئاخىرى 16 يىل بولۇپ، شىمالىي تەڭرىقۇت يوگېيۇەننىڭ تۇنجى يىلى بىلەن 3 ـ يىلىدا «قېچىپ كەتكەن» ياكى «قاچقان»، شۇڭا، «يوگېيۇەننىڭ دەسلەپكى يىللىرى» بولۇشى كېرەك بولۇپ، كىتابتىكىدەك «يوگېيۇەننىڭ ئوتتۇرىلىرى» بولماسلىقى كېرەك. دەرۋەقە، «شىمالىي تەڭرىقۇتنىڭ قېچىپ كەتكەن» لىكى بىلەن «سىيانپىلارنىڭ ئۇلارنىڭ زېمىنىنى ئىگىلىگەن» لىكىدىن ئىبارەت ئىككىسى ۋاقىت جەھەتتىمۇ بىر ـ بىرىگە ماسلاشمايدۇ. قىسقىسى، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان «ئوغان، سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە» دىن كەلتۈرگەن نەقىلدە ھەققەتەن مۇجمەللىك ۋە ئېنىق بولمىغان تەرەپلەر مەۋجۇت. بۇ مەسىلە ھەققىدە، «كېيىنكى خەننامە» يېزىلىشتىن بۇرۇن كىتاب بولۇپ تۈزۈلگەن ۋاڭ شېننىڭ «ۋېينامە» سىدە پىرقەدە ئېنىق بايان قىلىنغان. «ۋېينامە» دە «ھونلارنىڭ شىمالىي تەڭرىقۇتى قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قالدۇق ئۇرۇقلىرىدىن 100 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق ئادەم لياۋدۇڭغا كېلىپ، سىيانپىلار بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشتى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سىيانپىلارنىڭ ئاملىرىنى قوللاندى» دېيىلگەن. بۇ نېگىزغا ئاساسلانغاندا، ھونلارنىڭ مۇڭغۇل دالاسىدىكى 100 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق قالدۇق قوۋملىرى ئۇلار «لياۋدۇڭغا كېلىپ سىيانپ

پىلار بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان» دىن كېيىن سىيانپىلارغا ئەل بولغان بولۇپ، ھەرگىزمۇ سىيانپىلار چۆللۈكنىڭ شىمالىنى ئىشغال قىلغاندا، مەجبۇرىي ئەل بولمىغانىدى. ۋاڭشېننىڭ بۇ سۆزى «كېيىنكى خەننامە. ئوغان، سىيانپىلار ھەققىدەقىسسە» دە خاتىرىلەنگەن ئېنىقسىزلىقلارنى تۈگىتىپلا قالماي، بەلكى يەنە ئەينى ۋاقىتتىكى موڭغۇل دالاسىنىڭ ۋەزىيىتىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا دىڭلىڭلار جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى بايقال رايونىدىن داۋاملىق موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ھونلارغا رەربە بەرگەندە، شىمالىي تەڭرىقۇت ھونلارنىڭ ئاساسلىق ھەربىي كۈچى بىلەنمۇ دىڭلىڭلارنىڭ ھۇجۇمىنى توسۇيالماي، جېنىنى ئېلىپ ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ غەربىدىكى جايلارغا كېتىشكە مەجبۇر بولغانىدى. شىمالىي تەڭرىقۇت قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، قېپقالغان قالدۇق ھونلار يەنىلا 100 مىڭ تۈتۈندىن ئارتۇق بولغان بولسىمۇ، لېكىن باشپاناھسىز قالغاچقا، ئەلۋەتتە دىڭلىڭلارنىڭ ھۇجۇمىغا قارىتا ھېچقانداق قارشىلىق كۆرسىتەلمەيتتى، ئۇلار موڭغۇل دالاسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ «لياۋدۇڭغا بېرىپ»، سىيانپىلار بىلەن «ئارىلاش ئولتۇراقلىشىش» قا مەجبۇر بولغان، كېيىن يەنە شۇ جايدىكى سىيانپىلارغا ئەل بولغانىدى. ۋاڭ شېننىڭ قارىشىنىڭ توغرىلىقىدا گۇمان يوق. ناھايىتى ئېنىقكى، 100 مىڭ تۈتۈندىن ئارتۇق ھون ئەگەر دىڭلىڭلار ئارقا تەرەپتىن قورالىلىق قوغلىمىغاندا، ھەرگىزمۇ موڭغۇل دالاسىدىن ئۆزلۈكىدىن ئايرىلمىغان بولاتتى، ئۇلارنىڭ 2000 چاقىرىمدىن ئارتۇق يولنى بېسىپ لياۋدۇڭغا بېرىپ سىيانپىلارغا ئەل بولۇشى، پۈتۈنلەي جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا يولمۇ يوق ئىدى④. شۇنداق قىلىپ بىز، شىمالىي تەڭرىقۇت موڭغۇل دالاسىنىڭ غەربىگە قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، دىڭلىڭلارنىڭ جەنۇبقا باستۇرۇپ كىرىپ، موڭغۇل

دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى جايلارنى ئىشغال قىلغانلىقىغا ئائىت يەنە بىر پاكىتقا ئىگە بولالايمىز.

«ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدىكى قاڭقىللارنىڭ يىراق قەدىمكى تارىخىنى تىلغا ئالغاندا، ئۇلارنىڭ «كېيىن روقۇن كۆلى (ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى سۇ يىغىلىدىغان ئورۇندا)⑤ نىڭ غەربىي شىمالىدىكى نەچچە يۈز چاقىرىملىق جايغا كۆچۈپ بارغان» لىقىنىلا تىلغا ئېلىپ، قاچان، قايسى جايدىن كۆچۈپ بارغانلىقىنى چۈشەندۈرمىگەن. يۇقىرىدىكى دەلىللەرگە ئاساسەن بىز شۇنداق ھۆكۈم قىلالايمىزكى: قاڭقىل (دىڭلىڭ) لارنىڭ بەزى ئۇرۇق - قەبىلىلىرى ئەڭ كېيىن بولغاندىمۇ، مىلادى I ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، ھون دۆلىتى يىمىرىلگەندە، جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى بايقال كۆلى رايونىدىن روقۇن كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىغا كۆچۈپ بارغانىدى.

بالقاش كۆلى بىلەن يەنسەي دەرياسىنىڭ ئەتراپىدىكى دىڭلىڭلار («غەربىي دىڭلىڭلار») نىڭ جەنۇبقا كۆچۈپ جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا بارغانلىق مەسىلىسى توغرىسىدا، تارىخىي كىتابلاردا ئوخشاشلا بىۋاسىتە دەلىل - ئىسپات بولىدىغان ماتېرىياللار يوق. ئەمما بىر نۇقتا ئېنتايىن ئېنىق، ئۇ بولسىمۇ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەندەك، ھون دۆلىتىنىڭ يىمىرىلىش ھارپىسىدا، شىمالىي ھونلارنىڭ كۈچى زور دەرىجىدە ئاجىزلىشىپ، دىڭلىڭلارنىڭ كۈچى ھونلارنىڭكىگە قارىغاندا تېخىمۇ كۈچىيىپ كەتكەچكە، شۇ سەۋەبتىن شىمالىي ھونلار «دىڭلىڭلاردىن ئەندىشە قىلىدىغان» بولۇپ قالغانىدى. مىلادى 91-يىلى ھون دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، ھونلارنىڭ قوۋملىرى ھون تەڭرىقۇتى ۋە غوياندۇ دەپ ئاتىلىدىغان بىر ھون ئاقسۆڭىكىنىڭ ئايرىم - ئايرىم رەھبەرلىكىدە موڭغۇل دالاسىدىن ئايرىلىپ غەربكە قاراپ قاچقان. ئەھمىيەت بېرىشكە

ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ھون تەڭرىقۇتى قوۋلىرىنى باشلاپ جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىغا قېچىپ بارغاندىن كېيىن، ئالدىراپ ـ تېنەپ «ئاجىز، ئۇرۇق، ماڭالمايدىغانلىرى» نى كۆسەتمەك شىمالىدىكى جايلاردا قالدۇرۇپ قويۇپ، داۋاملىق غەربكە ـ كانگىيىگە قاراپ قاچقان بولسىمۇ («ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»)، كېيىنكى ئاقمۇتىنىڭ قانداق بولغانلىقىنى بىلگىلى بولمىدى. غويانداۋخان غەربكە قاراپ قېچىپ بارىسكۆل (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى بارىكۆل كۆلى) ئەتراپىغا بارغاندىن كېيىن، شۇ يەردە تۇرۇپ قېلىپ، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا قاراپ داۋاملىق ئىلگىرىلىمىدى. شۇنىڭدىن كېيىن غويانداۋخان بارىسكۆلنى بازا قىلىپ، پات ـ پات بەرىپ جەنۇبىي يولدىكى يۇرت شەھەر قەلئە بەگلىكلىرى (كىنگىت قاتارلىقلار) گە ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. غويانداۋخان ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى قوۋملىرى يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق تۇرۇپ، تاكى مىلادى II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تانشىخواي موڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىنلا ئاندىن دەرىكى يوقالدى. بۇ مەزگىلدە ئۇلارنىڭ جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا زادى نېمىلەرنى قىلغانلىقى پۈتۈنلەي نامەلۇم. ھون تەڭرىقۇتى ۋە غويانداۋخانىڭ يۇقىرىدىكى ھەرىكىتى، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇتىئۇش تەڭرىقۇتىنىڭ غەربتە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا قېچىپ بېرىپ ھەمدە جۇڭغار ئويمانلىقىنى بازا قىلىپ تۇرۇپ، غەربتە ئاسيۇلارنى مەغلۇپ قىلغانلىقى، شىمالدا دىڭلىڭلارنى ئەل قىلدۇرغانلىقى بىلەن كۆپ جەھەتتىن ئوخشاشمايتتى، دەرۋەقە ئەينى مەزگىلدە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدا چوقۇم ھونلار بىلەن داۋشەنلىشەلەيدىغان زور بىر كۈچ مەۋجۇت بولۇپ، بۇ خىل كۈچ ھون تەڭرىقۇتىنى مۇشۇ جايدا تۇرۇشقا جۇرئەت قىلدۇرغان ھەم غويانداۋخانىنى بۇ جايغا ئاسان ئىچكىرىلەپ كىرىشكە

جۈرئەت قىلدۇرمىغان. ھونلار بىلەن دۈشمەنلەشكەن بۇنداق كۈچ، «خەننامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە» دىكى «دىڭلىڭلار ئۇلارنىڭ شىمالىدا بۇلاڭچىلىق قىلاتتى» دېگەن خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، چوقۇم دىڭلىڭلار ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا غەربىي دىڭلىڭلارنىڭ «60 مىڭ ياراملىق ئەسكىرى»⑥ بار بولۇپ، ئىنتايىن زور بىر كۈچ ئىدى، ھالبۇكى، ھون خانى غوياندۇنىڭ كۈچى بولسا، ئەينى ۋاقىتتا دۇنخۇاڭ ۋالىيسى جاڭداڭ كۆپتۈرۈپ «غوياندۇخان دائىم بارىكۆل بىلەن كۆككۆل (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ قاراشەھەرخۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى باغراش كۆلى)⑦ ئارىلىقىدا ئايلىنىپ يۈرۈپ، غەربىي يۇرتتا زوراۋانلىق قىلماقتا» («كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى») دەپ ئېيتقاندەك بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھەر قېتىم ئەسكەر چىقارغاندا، كۆپ بولغاندا ئاران 3000 دىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەر چىقىرالايدىغانلىقى ھەمدە ئەمەلىي ئۇرۇش قىلىش كۈچىنىڭ تۆۋەنلىكىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ باشچىلىقىدىكى ھونلار، ئانچە زور بولمىغان بىر قالدۇق كۈچلەر ئىدى. مەسىلەن، شۇندىنىڭ ياڭجيا 3 - يىلى (مىلادى 134 - يىلى) ئارقا قۇس بېگى كاتانا 1500 كىشىلىك قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ غوياندۇخاننى تەڭرى غول (جۇغراپىيىلىك ئورنى ئېنىق ئەمەس) دا مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنىڭ كۆپلىگەن قوۋملىرىنى ئۆلتۈرۈپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئانىسى، كىچىك ئاپىسى ۋە خوتۇن-قىزلىرىدىن بولۇپ نەچچە يۈز ئادەمنى قولغا چۈشۈرگەن؛ مەسىلەن، يەنە شۇندىنىڭ يوڭخې 2 - يىلى (مىلادى 137 - يىلى) دۇنخۇاڭ ۋالىيسى فېي سېن دۇنخۇاڭ ۋىلايىتىنىڭ 3000 ئەسكىرى بىلەن بىر يولىلا «غوياندۇخان قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈپ، قوۋملىرىنى تىرىپىرەن قىلىپ، دۈشمەن قوشۇنىنى پۈتۈنلەي مەغلۇپ قىلدى ⑧» قۇس قاتارلىق بەگلىكلەرنى ھونلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ

15 يىلغىچە خالاس قىلغان. دەرۋەقە، غوياندۇخاننىڭ باشچىلىقىدىكى ھونلار قۇدرەتلىك دىڭلىڭلارنىڭ رەقىبى بولالىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ئۇنىڭ باشچىلىقىدىكى ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ بارىسكۆل ئەتراپىدىلا تۇرۇپ قىلىشقا مەجبۇر بولۇپ، قۇتىئۇشنىڭ ئىزىدا مېڭىپ، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا قاراپ راۋاجلىنىشقا جۈرئەت قىلالماسلىقىدىن ئىبارەت بۇ پاكىت. ئەينى ۋاقىتتا قۇدرەتلىك دىڭلىڭ قەبىلىلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تەسىر كۈچىنى ئاللىقاچان جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا كېڭەيتىپ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

فېيسوڭجى «ئۈچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى» گە ئىزاھ بەرگەندە، «ۋېينامە» دىن بىر ئابزاس سۆزنى نەقىل كەلتۈرگەن بولۇپ، بىزنىڭ «غەربىي دىڭلىڭلار»، ھون دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا كۆچۈپ بارغان دەپ ھۆكۈم قىلىشىمىزنى يەنە بىر دەلىل ئىسپات بىلەن تەمىنلەپ بېرىدۇ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن:

ئۇلار ئىسيان كۆتۈرۈپ مەغلۇپ بولغانلىقى ئۈچۈن، (ئوغانلارنىڭ) ئاقساقاللىرى تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىندى، ئۇلار ئۇ جايدا تۇرۇۋېرىشنى خالىمىدى، نەتىجىدە ھەممىسى بىردەك يارىش تۈزلەڭلىكى (؟) گە كۆچۈپ باردى. ئۇ جايدا تاغ دېگەن نەرسە يوق بولۇپ، پەقەت قۇم ۋە ئوت، سۇ، دەل - دەرەخلەرلا بار ئىدى، چار يىلانلار كۆپ ئىدى، دىڭلىڭلارنىڭ غەربىي جەنۇبىغا، ئاسىيۇلارنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلەتتى، تۇرمۇشى جاپالىق ئىدى.

بۇنىڭدىكى «يارىش تۈزلەڭلىكى» نىڭ قايسى جايغا قارىتىلغانلىقى مەلۇم ئەمەس. ئاسىيۇلار شىنجاڭنىڭ ھازىرقى ئىلى ۋىلايىتىگە تارقالغان بولۇپ، ئۇنىڭ شەرقىي شىمالىدا قۇربان توڭغۇت (قاۋان توڭگۇز) قۇملۇقى بار ئىدى، «يارىش تۈزلەڭلىكى» بۇ قۇملۇقنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدا ئىدى⑨، «يارىش

تۆزلەڭلىكى» نىڭ شەرقىي شىمالىدا دېڭلىكلار بار بولۇپ، بۇ دېڭلىكلار جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدىكى ھازىرقى ئالتاي ۋىلايىتىگە تارقالغان بولسا كېرەك.

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، يەنسەي دەريياسى بىلەن بالقاش كۆلى رايونىدىكى دېڭلىكلارنىڭ جەنۇبقا كۆچۈپ جۇڭغار ئويمانلىقىغا كەلگەن ۋاقتى، مىلادى 1 ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ھون دۆلتى يىمىرىلگەن ۋاقىتتا يۈز بەرگەن بولۇپ، بايقال كۆلى رايونىدىكى دېڭلىكلارنىڭ جەنۇبقا كۆچۈپ، موڭغۇل دالاسىغا كەلگەن ۋاقتى بىلەن ئوخشاش ۋاقىتتا يۈز بەرگەن.

تۆۋەندە بىز دېڭلىكلار بىلەن ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ موڭغۇل دالاسى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى مىللەتلەر بىلەن قوشۇلۇش مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىمىز. ئالدى بىلەن بىز ھون دۆلتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن موڭغۇل دالاسىدا قېپقالغان ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ سانىنى تەكشۈرۈپ باقايلى.

يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن دۇشيەن ئېيتقان «تۆمەن چاقىرىملىق ئارىلىق تازلىنىپ، بۇلاڭچىلىقتىن ئەسەرمۇ قالمىغان» دېگەن سۆز، دۇشيەن خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ بېرىپ كۆرگەن موڭغۇل دالاسىنىڭ قىسمەن ئەھۋالىنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئارىلىقى 2000 كىلومېتردىن، جەنۇبتىن شىمالغىچە بولغان ئارىلىقى 1000 كىلومېتردىن ئارتۇق بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن ئىككى مىليون كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. دۇشيەنىڭ ھەربىر جايىنى تەكشۈرۈپ كېتىلمىگەن، ھون قەبىلىلىرىنىڭ بۇ كەڭ زېمىندىن پۈتۈنلەي يوقىلىپ كېتىشىمۇ زادىلا مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا ھون دۆلتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، غەربكە كۆچۈپ ئوتتۇرا ئاسىياغا بارغان، جەنۇبقا بېرىپ

خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغان ۋە «لياۋدۇڭغا بېرىپ سىيانپىلار بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان» ھون قەبىلىلىرىدىن سىرت، موڭغۇل دالاسىدا يەنىلا ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى مەۋجۇت ئىدى دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ، «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلگەن:

سەللان يىراق چۆللۈكنىڭ شىمالغا قېچىپ بېرىپ، قاڭقىللارنىڭ زېمىنىغا ئىچكىرىلەپ بېسىپ كىردى، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ قوۋمىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، ئۆكتەملىك بىلەن كۈچىنى ھەدەپ زورايتتى. شىمالدا تاكى رولو دەرياسى (ھازىرقى تۇرا دەرياسى) غىچە يېتىپ باردى، تۇرا دەرياسىنىڭ غەربىي شىمالىدا ھونلارنىڭ قالدۇق ئۇرۇقلىرى بار ئىدى، ئۇلارنىڭ ئېلى باي ھەم قۇدرەتلىك بولۇپ، قەبىلە قوماندانى بايىرغىت دەپ ئاتىلاتتى، سەللانغا قارشى ئىنيان كۆتۈرگەندە، سەللان ئېگىن دەرياسى (ھازىرقى ئۇرقۇن دەرياسى) بويىدا ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى، كېيىن سەللان تەرىپىدىن قوشۇۋېلىندى.

يۇقىرىدىكى نەقىل جورجان خانى سەللاننىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى قاڭقىللار (دىڭلىڭلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى) بىلەن ھونلارنىڭ بايىرغىت قەبىلىسىنى بويسۇندۇرغانلىقىغا ئائىت ۋەقە بولۇپ، ۋاقتى توغبات - ۋېي دۆلىتىنىڭ تيەنشىنىڭ 5 - يىلى، يەنى مىلادى 402 - يىلى يۈز بەرگەنىدى، بۇنىڭدىن مىلادى V ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە يەنى ھون دۆلىتى مۇنقەرز بولۇپ، ئارىدىن 300 يىل ئۆتكەندىن كېيىنمۇ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا دەرياسىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە يەنىلا «ئېلى قۇدرەتلىك ھەم باي بولغان» ھونلارنىڭ قالدۇق ئۇرۇقلىرىنىڭ بارلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. دېمەك، مىلادى I ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ھون دۆلىتى ئەمدىلا مۇنقەرز

بولغان ۋاقىتتا، موڭغۇل دالاسىدا تېخىمۇ كۆپ ھونلار قېپ قالغان دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، ھون دۆلىتى قۇدرەت تېپىپ گۈللەنگەن مەزگىلدە نوپۇسى تەخمىنەن ئىككى مىليون ئىدى. مىلادى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ھون دۆلىتى جەنۇب ۋە شىمال دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەندە، شىمالىي ھونلارنىڭ نوپۇسى تەخمىنەن 1 مىليون 500 مىڭ ئىدى. لېكىن «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، خەن سۇلالىسى جاڭدىنىڭ جيەنچۇ 7 - يىلى (مىلادى 82 - يىلى) دىن بۇرۇن، «شىمالىي ھونلار ئاۋۋالقىدەكلا كۈچلۈك بولغانلىقى، شۇنىڭدەك كۆپ قېتىم پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرغانلىقى ئۈچۈن ئۇلاردىن غەم قىلىدىغان بولۇپ قالغان» ئىدى. خەن سۇلالىسى يىلەن شىمالىي ھونلار دائىم ئۇرۇشۇپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ھونلارنىڭ نوپۇسى ئىنتايىن ئاز زىيانغا ئۇچرىغان؛ يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، زىيانغا ئۇچرىشى ئەڭ كۆپ بولغىنى، جيەنچۇنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 76 - يىلى) دىكى يەنى «نەچچە يۈز ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئېلىش بىلەن 3 - 4 مىڭ ئادەمنىڭ تەسلىم بولۇشى» ئىدى. بۇنىڭدىن مىلادى I ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدە، شىمالىي ھونلارنىڭ يەنىلا 1 مىليون 500 مىڭ ئەتراپىدا نوپۇسقا ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

جيەنچۇنىڭ 8 - يىلى (مىلادى 83 - يىلى) دىن باشلاپ، ھون ئاھالىلىرى كەڭ كۆلەمدە جەنۇبقا كۆچۈپ بېرىپ، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ياكى خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى يىلەن جەنۇبىي ھونلارنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن، «كېيىنكى خەننامە. جەنۇبىي ھونلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭدا

مۇنداق دېيىلگەن:

جيەنچۇنىڭ 8 - يىلى، شىمالىي ھونلارنىڭ گۇندۇلۇچ ئاقساقىلى كىلەۋسى قاتارلىقلار 38 مىڭ ئادەمنى باشلاپ، «ۋۇيۇەن قورۇلىدا ئۆزلىرىنىڭ تەسلىم بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى».

يۇەنخېنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 85 - يىلى)، «شىمالىي ھونلارنىڭ ئاقساقاللىرىدىن جۇلى، سۇيىبىڭ قاتارلىقلار سەددىچىننىڭ ئىچىگە قېچىپ كەلدى، ئۇلار جەمئىي 73 لەك ئادەم ئىدى». بىر لەك ئادەمنىڭ قانچە ئادەملىكى، تارىخىي كىتابلاردا ئېنىق خاتىرىلەنمىگەن. «سۆز - خەتلەر. ھارۋا» دا «لەشكىرىي يۇرۇشتە 100 ھارۋا بىر لەك ھېسابلىنىدۇ» دېيىلگەن. دەي توك يازغان «لىيۇشۇ خەت شەكلى. ماھارەت» دە «ھارۋىلار لەك بويىچە ئايرىلىدۇ» دېيىلگەن. ئەگەر بۇ قاراشلارنى ئورۇنلۇق دەپ، ھەم ھەربىر ھارۋىدا ئۈچتىن تۆتكە قەدەر ئادەم ئولتۇرىدۇ دەپ ھېسابلىساق، ئۇنداقتا 73 لەك ئادەم تەخمىنەن 25 مىڭ ئەتراپىدا بولغان بولىدۇ.

يۇەنخېنىڭ 3 - يىلى (مىلادى 86 - يىلى) جەنۇبىي ھونلارنىڭ قوشۇنلىرى سەددىچىندىن چىقىپ ئۇرۇش قىلغاندا، نەچچە مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىرگە ئالغان، «بۇنىڭ بىلەن ھەر يىلى تەسلىم بولىدىغانلارنىڭ سانى بىرنەچچە مىڭغا يەتكەن». يۇقىرىدىكى جيەنچۇنىڭ 8 - يىلى بىلەن يۇەنخېنىڭ 2 - يىلىدا خاتىرىلەنگەنلەرنىڭ ھەممىسى شىمالىي ھونلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ئادەم سانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. جيەنچۇنىڭ 8 - يىلىدىن باشلاپ ھېسابلىغاندا، ئۈچ يىل ئىچىدە جەنۇبىي ھونلار قوبۇل قىلغان شىمالىي ھونلارنىڭ تەسلىم بولغان ئادەملىرى، تەخمىنەن 13 - 14 مىڭ ئەتراپىدا بولۇپ، بۇنىڭغا شۇ يىلى ئەسىرگە ئېلىنغان 1000 ئادەمنى قوشقاندا تەخمىنەن جەمئىي 15 مىڭ

ئەتراپىدا ئادەم بولىدۇ.

جاڭخېنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 87 - يىلى) سىيانپىلار ھونلارنىڭ سول تەرىپىدىكى زېمىنغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئۇلۇغ تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرگەن. شىمالىي ئوردىدا زور قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىقىپ، «ھونلارنىڭ 58 قەبىلىسىدىن 200 مىڭ نوپۇس، 8000 ياراملىق ئەسكەر» جەنۇبقا كېلىپ خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان.

جاڭخېنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 88 - يىلى)، «شىمالدىكى بۇلاڭچىلارنىڭ ئارىسىدا زور قالايمىقانچىلىق ۋە ئاچارچىلىق، چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەرگەنلىكتىن، تەسلىم بولىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىگەن». بۇ يىلى تەسلىم بولغانلارنىڭ سانىنىڭ قانچىلىكلىكى، تارىخىي مەنبەلەردە خاتىرىلەنمىگەن.

يوڭيۇەننىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 89 - يىلى) خەن سۇلالىسى بىلەن جەنۇبىي ھونلارنىڭ قوشۇنلىرى سەددىچىندىن چىقىپ، شىمالىي ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، «200 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئەسىرگە ئالغان.

يوڭيۇەننىڭ 2 - يىلى (مىلادى 90 - يىلى)، خەن سۇلالىسى بىلەن جەنۇبىي ھونلارنىڭ قوشۇنلىرى يەنە سەددىچىندىن چىقىپ، شىمالىي ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، «8000 ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، بىرقانچە مىڭ ئاھالىنى ئەسىرگە ئالغان»، ئىككىسىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا تەخمىنەن بىر تۈمەندىن ئارتۇق ئادەم بولىدۇ.

يوڭيۇەننىڭ 5 - يىلى (مىلادى 93 - يىلى) خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى بارىسكۆل بويىدا شىمالىي ھونلارنىڭ ئوڭ قول بېلىكخانى ئېلتېكىننىڭ باشچىلىقىدىكى بىر قانچە مىڭ ئادەمنى مەغلۇپ قىلىپ يوقاتقان.

يوڭيۇەننىڭ 6 - يىلى (مىلادى 94 - يىلى)، ھونلارنىڭ ئۆز تېكىن باتىسقانى بىۋونخو يېڭىدىن تەسلىم بولغان 15

هون قەبىلىسىدىن 200 مىڭدىن ئارتۇق كىشىگە باشچىلىق قىلىپ، ئىسيان كۆتۈرۈپ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قايتىپ كەتكەن. خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ، ئۇلتۇراقلاشقان ۋە ئەسىرگە ئالغان ئادىمىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا، ھەممىسى بولۇپ جەمئىي 34 مىڭ ئادەم ئىدى. يوئېيۇەننىڭ 8 - يىلى (مىلادى 96 - يىلى)، تەسلىم بولغان، ئىسيان كۆتۈرگەن ھەم ئىسيان كۆتۈرۈپ ھەم قارشى چىققان، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ھونلار تەخمىنەن 30 مىڭدىن ئارتۇق ئىدى. يوئېيۇەننىڭ 12 - يىلى (مىلادى 100 - يىلى) «جەنۇبىي تەڭرىقۇت بىسۇر بىۋوتخوغا قارشى ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇنىڭ تىرىك تۇتقان ھەمدە ئۆلگىرى - ئاخىر بولۇپ نەچچە مىڭ ئادەمنى قولغا چۈشۈرگەن.»

يۇقىرىدىكىلەر مىلادى 83 - يىلىدىن مىلادى 100 - يىلىغىچە بولغان ھون دۆلىتى يىمىرىلىشىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى تەخمىنەن 20 يىل ئىچىدىكى، خەن سۇلالىسى بىلەن جەنۇبىي ھونلارنىڭ ئۆلتۇرگەن ۋە ئەسىرگە ئالغان شىمالىي ھونلار ۋە شىمالىي ھونلارنىڭ تەسلىم بولغان ئاھالىلىرىنىڭ نوپۇس سانى بولۇپ، ئىسيان كۆتۈرۈپ قايتىپ كەتكەنلەرنىڭ سانى بىلەن ئۆزئارا زىددىيەتلىك بولسىمۇ، ئومۇمىي سانى تەخمىنەن 300 مىڭدىن ئارتۇق ئىدى.

غەربكە كۆچكەن ھونلارنىڭ نوپۇس سانىدا «ۋېينامە» غەربلىي يۇرت تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، كىۋسەننىڭ شىمالىدا تەخمىنەن 200 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم قېپقالغانىدى؛ تەڭرىقۇتقا ئەگىشىپ كانگىيىگە قېچىپ بارغانلارنىڭ سانى ئېنىق ئەمەس. سوغدىيانا كانگىيىدىكى كىچىك بىر بەگلىك بولۇپ، «ۋېينامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە: «دەسلەپتە ھونلار ئۇلارنىڭ بېكىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، ئۇلارنىڭ ئېلىستى

ئىگىلىۋالغان» دېيىلگەن. ئەمما كانگسىيدىكى باشقا ئۇشتاق بەگلىكلەرنىڭ ھونلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىغانلىقى توغرىسىدا خاتىرە يوق. شۇڭا سوغدىيانىغا تاجاۋۇز قىلغان بۇ ھونلار تەڭرىقۇتنىڭ باشچىلىقىدىكى ھونلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئادەم سانى ئانچە كۆپ بولماسلىقى مۇمكىن. غويياندۇخان باشچىلىقىدىكى ھونلارنىڭ ئىلكىدىكى ئەڭ زور ئەسكىرىي كۈچىنىڭ ئاران 3 - 4 مىڭچە ئاتلىق ئىكەنلىكىدىن قارىغاندا، ئەڭ كۆپ بولغاندا 20 مىڭچە كىشە لەتتىن. غەربكە كۆچكەنلەرنىڭ نوپۇس سانىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا، كۆپ بولدى دېگەندىمۇ 300 مىڭدىن ئاشمايدۇ. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۇتكەندەك، ھون دۆلتى يىمىرىلىگەندىن كېيىن 100 مىڭ ئۆيلۈك، تەخمىنەن 4 - 5 يۈزمىڭ ئادەم لياۋدۇڭغا قېچىپ بېرىپ، دەسلەپتە سىيانپىلار بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان، كېيىن سىيانپىلارغا تەسلىم بولغان، بۇ سانغا يۇقىرىدىكى ئۆلتۈرۈلگەن، ئەسىرگە چۈشۈپ خىزمەتكارلىققا تەسلىم بولغانلار بىلەن غەربكە كۆچكەنلەرنىڭ سانىنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا، ھەممىسى بولۇپ جەمئىي 1 مىليون 100 مىڭ ئەتراپىدا بولىدۇ. بۇنى 1 مىليون 500 مىڭدىن ئىلگىرى تەڭ، قېپقالغانلىرى 4 - 5 يۈز مىڭچە ئادەم بولىدۇ. ئەگەر بۇنىڭغا باشقا سەۋەبلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان نوپۇسنىڭ كېمىيىشى (تەبىئىي ئاپەت، كېسەل قاتارلىقلار) بىلەن ئاز مىقداردىكى يارىلانغان ۋە ئۆلگەنلەرنىڭ كىرگۈزۈلمىگەنلىكىنى ئويلاشقاندا، ئۇنداقتا ھون دۆلتى يىمىرىلىگەندىن كېيىن، موگھۇل دالاسىدا داۋاملىق تۇرۇپ قالغان ھونلار ئاز دېگەندىمۇ 200 مىڭ ئادەم ئەتراپىدا بولىدۇ. ۷ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جورجان خانلىقىنى تەرىپىدىن ئېگىن دەريا سىنىڭ بويىدا بويسۇندۇرۇلغان، ھونلارنىڭ قالدۇق ئۇرۇقلىرىدىن بولغان بايىرغۇت

قەبىلىسى ئۇلارنىڭ تارىسىدىكى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدۇر.

تارىختا مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى كۆپىنچە، مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن بىللە يۈز بېرىدۇ، دېگىلىكلار جەنۇبىي سىبىرىيەدىن جەنۇبقا كۆچۈپ موڭغۇل دالاسىغا كەلگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورنى بىلەن يايلاقلىرى، ھونلارنىڭ شۇ جايدىكى نەچچە يۈز مىڭ قالدۇق قوۋملىرى بىلەن ئۆزئارا تارىلىشىپ كەتكەندى. تارىخىمىزنىڭ ئولتۇراقلىشىش نەتىجىسىدە ئېككى مىللەت خەلقىنىڭ ئوتتۇرىسىدا، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، نىكاھ، ئۆرپ ـ ئادەت قاتارلىق جەھەتلەردە ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى بىلەن مۇقەررەر ھالدا مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇش ھادىسىسى پەيدا بولىدۇ. ھون دۆلىتىنىڭ يىمىرىلىشى بىلەن ھونلارنىڭ دېگىلىكلارغا بولغان ئىلگىرىكى ھۆكۈمرانلىق قىلىش ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىنىش مۇناسىۋىتىمۇ تەڭلا يوقالدى. ئەينى ۋاقىتتا دېگىلىكلار يەنىلا سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقاچقا، يېڭىباشتىن دېگىلىكلارنىڭ ھونلارغا بولغان قۇل قىلىش ۋە قۇل قىلىنىش مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرەلمىدى. بۇ خىل ئەھۋال شۇبھىسىزكى ئېككى مىللەتنىڭ قوشۇلۇشىنى تېخىمۇ ئەركىن شەكىل بىلەن كەڭ كۆلەمگە ئىگە قىلىپ، ئېككى مىللەتنىڭ قوشۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ ۋە تېزلەتكەنىدى.

مىلادى I ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى باشلانغان ھون دۆلىتى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى دېگىلىكلار بىلەن ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ قوشۇلۇشى توغرىسىدا، تارىخىي كىتابلاردا پەقەت سەرلىق تۇسكە ئىگە بەزى بىر رىۋايەتلەرلا ساقلىنىپ قېلىنغان، شۇڭا ئېككى مىللەتنىڭ ئەينى ۋاقىتتا پۈتۈنلەي يېزىقى بولمىغان شارائىتتا، ئېككى مىللەت خەلقى

ىنىڭ قوشۇلۇشىنىڭ ئەينى تارىخىي جەريانىنى تولۇق يورۇتۇپ بەرگىلى بولمايدۇ. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلگەن:

بەزىدە ئۇلارنىڭ ئەجدادى ھونلار، ئۇلار ھونلارنىڭ جىيەنى دېيىلىدۇ، ..... ئېيتىلىشىچە، ھون تەڭرىقۇتىنىڭ چىراي - تۇرقى ناھايىتى گۈزەل ئىككى قىزى بار ئىكەن. بۇ ئەلدىكىلەر ئۇلارنى خاسىيەتلىك دەپ بىلەتتىكەن، تەڭرىقۇت: «بۇ قىزلىرىمنى ئۆز لايىقىغا بېرىش ئۈچۈن كۆك تەڭرىنىڭ ئىختىيارىغا قويىمەن» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئەلنىڭ شىمالىدىكى ئادەمزات يوق جايغا ئېگىز تۇر ياسىتىپ، ئىككى قىزىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، قىزلىرىغا «كۆك تەڭرىگە تاپشۇردۇم» دەپتۇ. ئارىدىن ئۈچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئانىسى قىزلىرىنى سېغىنىپ، ئۇلارنى ياندۇرۇپ كەلمەكچى بولغاندا، تەڭرىقۇت: «بولمايدۇ، تېخى ۋاقتى ئەمەس» دەپتۇ. يەنە بىر يىل ئۆتىكەندىن كېيىن، بىر قېرى بۆرە كېچە - كۈندۈز تۇرنى ساقلاپ ھۇۋلاپتۇ، تۇرنىڭ تۈۋىدە ئورا بولغاچقا، كىرگىلى بولمايدىكەن. كىچىك قىز: «ئاتام بىزنى بۇ يەردە كۆك تەڭرىگە تاپشۇرغان، ئەمدىلىكتە بۆرە كەپتۇ، يەلكىم خاسىيەتلىك مەخلۇقتۇر، كۆك تەڭرى ئەۋەتكەن بولسا كېرەك» دەپ پەسكە چۈشمەكچى بولۇپتۇ. ئاچىسى ھەيران بولۇپ: «ئۇ ھايۋان تۇرسا، ئاتا - ئانىمىزغا نومۇس بولىدۇ!» دېسىمۇ - ئىلىسى ئۇنىماي پەسكە چۈشۈپ بۆرىگە تېگىپتۇ ۋە ئۇنىڭدىن تۇغۇپتۇ، كېيىن بارا - بارا ئاۋۇپ ئەل بولۇپتۇ، ئۇلارنىڭ ئاۋازى ھەم ناخشا ئاۋازىغا، ھەم بۆرىنىڭ ھۇۋلىشىغا ئوخشاپ كېتەتتىكەن.

يۇقىرىدىكى رىۋايەت قاڭقىللارنىڭ دىڭلىڭلار بىلەن

ھونلارنىڭ نىكاھلىنىشى ئارقىسىدا كېلىپ چىققانلىقىغا ئائىت ئەپسانە، رىۋايەت بولۇپ، مۇڭغۇل دالالىسىدىكى ھەر مىللەتتىن بولغان چارۋىچىلارنىڭ ئارىسىدا ئۇزاقتىن بۇيان كەڭ تارقالغان. شۇڭا ۋېنې شۇ تەرىپىدىن تارىخقا كىرگۈزۈلۈپ، «رىۋايەت» تەرىپىدە نەقىل كەلتۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر بۇ ئەپسانىدىكى خۇراپىي تەركىبلەر بىلەن ھون ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قالاق دېگىلىرى كەمىستىپ ئېيتقان ئىبارىلىرىنى چىقىرىپ تاشلىغاندا، مۇنداق بىر ئاددىي تارىخىي پاكىت قالىدۇ، يەنى مۇڭغۇل دالاسىدا تۇرۇپ قالغان ھون ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن دېگىلىگلار (ئېھتىمال دېگىلىك مىللىتىنىڭ ئىچىدىكى ئۇرۇق ـ قەبىلە ئاقساقاللىرى ياكى ئۇرۇق ئاقسۆڭەكلىرى بولۇشى مۇمكىن) نىكا ئۇتتۇرىسىدا نىكاھلىنىش مۇناسىۋىتى يۈز بەرگەن. قاڭقىللار دەل بۇ خىل نىكاھلىنىش مۇناسىۋىتى ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن كېيىنكى ئەۋلاد ئىدى. «سۇينامە»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، «قانۇنلار قامۇسى» قاتارلىق كىتابلارنىڭ «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» سىنىڭ ھەممىسىدە: «تۇرالارنىڭ ئەجدادلىرى، ھونلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدۇر» دېيىلگەن؛ «كونا تاڭنامە» ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىمۇ: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ھونلاردىندۇر، ئادەتتە ئۇلار كۆپىنچە ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردا يۈرىدۇ، يۈەنۇپي زامانىسىدا قاڭقىل قەبىلىسى ياكى چىلى دەپمۇ ئاتالغانىدى» دېيىلگەن. تۇرا دېگىلىگلارنىڭ مىللىي نامىنىڭ باشقىچە تەرجىمىسى، ھالبۇكى خۇيۇخې (يەنى خۇيگو ـ قەدىمكى ئۇيغۇرلار) بولسا تۇرالارنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ نامى ئىدى. بىزغەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تارىخىي كىتابلاردىن دېگەنىنىڭ دېگىلىگلار ئىكەنلىكىنى، ھون دېگەنىنىڭ ھونلار ئىكەنلىكىنى، ئىككىسىنىڭ جايلاشقان ئورنىنىڭمۇ ئوخشىمايلا قالماستىن، بەلكى نەچچە يۈز يىللىق تارىخ جەريانىدا ئۇلارنىڭ ئىزچىل ھالدا ئۆزئارا قارشىلىشىپ كەلگەن ئىككى مىللەت ئىكەنلىكىنى،

ئەينى ۋاقىتتا ياشىغان سىياسىئون ۋە تارىخشۇناسلار تەرىپىدىن ئارىلاشتۇرۇۋېتىلمىگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. لېكىن شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىن كېيىنكى تارىخشۇناسلار، دىڭلىڭلار ھونلار بىلەن موڭغۇل دالاسىدا ئارىلاش ئولتۇراقلىشىشقا باشلىغاندىن كېيىن، «ۋېينامە» دىن «يېڭى تاڭنامە» گىچە پۈتۈنلەي دېگۈدەك شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدىكى قاڭقىللارنى ھونلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى دەپ قۇرۇقتىن - قۇرۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، ئېتنىكىلىك جەھەتتە دىڭلىڭلار بىلەن ھونلارنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە باشلىغان. بۇ ھەرگىزمۇ تاسادىپىي بولۇپ قالغان ئەمەس، ئۇنى ئوردا تارىخچىلىرىنىڭ سەۋەنلىكى دەپ چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. بۇ دىڭلىڭلار بىلەن ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ موڭغۇل دالاسىدا يۈز بەرگەن كەڭ كۆلەملىك نىكاھلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشىنى ئېلىپ بارغانلىقىنىڭ ھەقىقىي ئىنكاسىدۇر.

«ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە يەنە: «ئۇلار (قاڭقىللار) نىڭ تىلى ھونلارنىڭ تىلىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، بەزى جەھەتتىن ئازراق پەرق قىلىدۇ» دېيىلگەن. دىڭلىڭلار جەنۇبىي سىبىرىيىدىن جەنۇبقا كۆچۈپ موڭغۇل دالاسىغا كېلىپ، ھونلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىشتىن ئاۋۋال، دىڭلىڭلار بەلكىم ھونلارغا ئوخشىمايدىغان باشقا بىر خىل تىلدا سۆزلىشىدىغان باشقا بىر مىللەت بولۇشى مۇمكىن، ياپونىيە ئالىملىرى بىلەن موڭغۇلىيە ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتلىرىغا ئاساسلانغاندا، ھونلار موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ بولۇپ، قەدىمكى موڭغۇل تىلىدا سۆزلىشەتتى؛ دىڭلىڭلار بولسا تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپ بولۇپ، قەدىمكى تۈرك تىلىدا سۆزلىشەتتى⑪. لېكىن بۇ ئىككى مىللەت موڭغۇل دالاسىدا ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن، دىڭلىڭلارنىڭ تىلى بىلەن ھونلارنىڭ تىلى ئويلىمىغان يەردىن، «ئازراقلا پەرق قىلىدىغان» ئوخشاش بىر تىل بولۇپ قالغان،

«قاڭقللار هەققىدە قىسسە» دە دېيىلگەن ھونلار ئەلۋەتتە غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھونلار ئەمەس ئىدى، ۋېي شۇ «ۋېينامە» نى يازغاندا، ئىككى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھونلارغا ئاللىقاچان 400 يىلدىن ئارتۇق (مىلادى I ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ھون- دۆلتى يىمىرىلگەندىن باشلاپ ھېسابلىغاندا) بولغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ۋېي شۇ قاتارلىقلار تېخى ئېنىق بىلمەيتتى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە شىمالىي ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئىچكى رايونلاردا ياشايدىغان ھونلارنىڭ تىلى ئەمەس ئىدى، چۈنكى بۇ ھونلار ۋېي شۇنىڭ زامانىسىدا ئاللىقاچان خەنزۇلىشىپ كەتكەن ياكى خەنزۇلىشىپ كېتىشكە ئاز قالغانىدى. «قاڭقللار هەققىدە قىسسە» دە دېيىلگەن ھونلار، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرى بىلەن بىر دەۋردە، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئېگىز دەريانىڭ بويىدا ماكانلاشقان ھونلارنىڭ بايىرغىت قەبىلىسىگە قارىتىلغان، «ھونلارنىڭ تىلى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ، بەزى جەھەتتىن ئازراق پەرق قىلىدۇ» دېگىنى بولسا، قاڭقللارنىڭ تىلى بىلەن) ھونلارنىڭ بايىرغىت قەبىلىسىنىڭ تىلىنىڭ «ئوخشاپ كېتىدىغانلىقى بىلەن بەزى جەھەتتىن ئازراق پەرق قىلىدىغان» لىقىغا قارىتىلغان بولسا كېرەك. ئەينى ۋاقىتتىكى بۇ ئىككى مىللەتنىڭ تىلى قاڭقللارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھەرگىزمۇ غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەدىمكى دىكلىكلارنىڭ تىلى ئەمەس ئىدى؛ ھونلارنىڭ بايىرغىت قەبىلىسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىككى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھونلارنىڭ تىلى ئەمەس ئىدى، بەلكى دىكلىكلار بىلەن ھونلارنىڭ قوشۇلۇشى جەريانىدا شەكىللەنگەن، دىكلىكنىڭ تىلىنى ئاساس قىلىپ، ھون تىلىنىڭ كۆپلىگەن ئېلېمېنتلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان تىل ئىدى. «ھونلارنىڭ تىلى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ، بەزى جەھەتتىن ئازراق پەرق قىلىدۇ» دېگىنى مانا مۇشۇنىڭغا قارىتىلغانىدى.

يېقىنقى زامان سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىنىڭ قەدىمكى هون تىلى هەققىدىكى تەتقىقاتى بىزنىڭ يۇقىرىدىكى يەكۈنىمىزنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى. شىراتورى كۇراكچى «هون مىللىتى توغرىسىدا» دا خەنزۇچە تەرجىمە قىلىنغان هون تىلىدىكى 17 سۆزنى مىسال كەلتۈرگەن بولۇپ، ئىككىسى تۈرك تىلىغا، ئىككىسى موڭغۇل تىلىغا، ئۈچى توڭغۇس تىلى (توڭغۇس تىلى غۇز مىللەتلىرى يەنى سىيانپى، ئوغانلاز ئىشلەتكەن بىر خىل تىل) غا مەنسۇپ، بىرى تۈرك تىلى بىلەن موڭغۇل تىلىغا، تۆتى موڭغۇل تىلى بىلەن توڭغۇس تىلىغا، بەشى تۈرك، موڭغۇل، توڭغۇس تىللىرىغا ئورتاق بولغان سۆزلەر هېسابلىنىدۇ. يۇقىرىدىكى تىل جەهەتتىكى ئورتاقلىقلار، شەكسىز هالدا تىل تەرەپتىن دېگىدەكلار بىلەن سىيانپىلار (ئاساسلىقى توغبات سىيانپىلىرى) نىڭ هونلار بىلەن بولغان قوشۇلۇشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەنىدى. دېگىدەكلار بىلەن سىيانپىلارنىڭ قوشۇلۇشى توغرىسىدا بىز تۆۋەندە قايتا توختىلىپ ئۆتىمىز. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، شىراتورى كۇراكچى تىلغا ئالغان هون تىلىدىكى ئىككى تۈركچە سۆز (قىزاق، قىز)، هون دۆلىتى مەزگىلىدىكى هۆكۈمرانلىق قىلىنغان دېگىدەكلارنىڭ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان. تۈرك، موڭغۇل تىللىرىغا ئورتاق بولغان ئالتە سۆز (تەڭرى، تۇغ، تۇمەن، ئوتاغ، تۇپراق، پىشلاق بۇلارنىڭ ئىچىدىكى كېيىنكى بەشى تۈرك، موڭغۇل، توڭغۇس تىلىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل تىلىغا ئورتاق بولغان سۆزلەر) نىڭ كۆپ قىسمى «تارىخىي خاتىرىلەر» هونلار هەققىدە قىسسە» بىلەن «خەنناما». هونلار هەققىدە قىسسە» دە كۆرۈلگەن قەدىمكى هون تىلىدىكى سۆزلەر بولۇپ، دېگىدەكلار جەنۇبقا كۆچۈپ موڭغۇل دالاسىغا كەلگەندىن كېيىن، هون تىلىدىن قوبۇل قىلىپ ئىشلەتكەنىدى. ئىككىسىنى قوشقاندا، شىراتورى كۇراكچى تىلغا ئالغان قەدىمكى هون

ئىلىدىكى سۆزلەرنىڭ تەخمىنەن 50 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛ ھالبۇكى، دىڭلىڭلار قەدىمكى ھون تىلىدىن قوبۇل قىلىپ ئىشلەتكەن سۆزلەر، ھونلار تۈرك تىلىدىن قوبۇل قىلىپ ئىشلەتكەن سۆزلەرگە قارىغاندا خېلىلا كۆپ ئىدى. ئالدىنقىسى دىڭلىڭلار بىلەن ھونلارنىڭ تىل جەھەتتىكى قوشۇلۇش ھادىسىسىنىڭ گەۋدىلىك ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرگەنىدى؛ كېيىنكىسى، ھونلارنىڭ ئىقتىسادىنىڭ دىڭلىڭلارغا قارىغاندا تەرەققىي قىلغانلىقىنى، تىلدىمۇ دىڭلىڭلارنىڭكىدىن باي ئىكەنلىكىنى، شۇ سەۋەبلىك دىڭلىڭلار جەنۇبقا كۆچۈپ موڭغۇل دالاسىغا كەلگەندىن كېيىن، ھون تىلىدىن نۇرغۇنلىغان سۆزلەرنى قوبۇل قىلىپ، ئۆز تىلىدىكى كەم سۆزلەرنى تولۇقلاشقا مەجبۇر بولغانلىقىدىن دېرەك بەرگەنىدى⑫.

دىڭلىڭلار بىلەن ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى قوشۇلۇشى توغرىسىدا، تارىخىي كىتابلاردىن بەزىبىر ئىزلارنى ئىزدەپ تېپىشقا بولىدۇ. مىلادى V ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، كۈسەننىڭ شىمالىدىكى ئاسىيۇلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنى (ھازىرقى ئىلى ۋىلايىتى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمى. بۇ ۋاقىتىدا ئاسىيۇلار ئاللىقاچان غەربىي جەنۇبقا كۆچۈپ پامىر تاغلىرىنىڭ ئارىسىغا كەتكەنىدى) دا ياپىان دۆلىتى بار ئىدى. يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، «ئۇلار شىمالىي تەڭرىقۇتنىڭ قەبىلىسىدىن ئىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى دۇشيەن ئۇلارنى سۈرۈپ چىقارغاندا، شىمالىي تەڭرىقۇت ئالتۇن تاغدىن ئۆتۈپ غەربتىكى كانگىيىگە كەتتى، ئاجىز - ئورۇق ماڭالمايدىغانلىرى كۈسەننىڭ شىمالىدا قالدى. زېمىنى نەچچە مىڭ چاقىرىم، ئاھالىسى 200 مىڭدىن ئارتۇق ئىدى» («ۋېيىنامە. غەربىي يۇرت ھەققىدە قىسسە»). لېكىن شىمالىي تەڭرىقۇتنىڭ غەربتىكى كانگىيىگە كەتكەن ۋاقىتىدىن

ياپبان دۆلىتىنىڭ دەۋرىگىچە 300 يىل ئۆتكەندە «ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بىلەن تىلى قاڭقىللارنىڭكى بىلەن ئوخشىشىپ قالغان»، بۇ ھال مىلادى V ئەسىرگە كەلگەندە، «غەربىي دىڭلىڭلار» نىڭ بىر تارمىقىنىڭ جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ئولتۇراقلاشقىنىغا ئىنتايىن ئۇزاق بولغانلىقىنى ھەمدە شۇ يەردە تۇرۇپ قالغان ھونلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىشتىن ئۆزئارا قوشۇلۇشقا تەرەققىي قىلىپ، خۇددى موڭغۇل دالاسىدا يۈز بەرگەن دىڭلىڭلار بىلەن ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ قوشۇلۇشىغا ئىنتايىن ئوخشاپ كېتىدىغان ئەھۋالنىڭ شەكىللەنگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، مىلادى I ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ھون دۆلىتى يىمىرىلىشىنىڭ ئالدى - كەينىدىن باشلاپ، جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى دىڭلىڭلار، يەنى مەيلى «شىمالىي دىڭلىڭلار» ياكى «غەربىي دىڭلىڭلار» (ئەمەلىيەتتە بىر مىللەت) بولسۇن، ھەممىسى ئوخشاش ۋاقىتتا ياكى ئۇنىڭدىن سەل - پەل كېيىن جەنۇبقا كۆچۈپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى ئىشغال قىلغان ھەمدە شۇ جايدا قېپقالغان ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى بىلەن مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ھونلار جەمئىيەت تەرەققىياتى جەھەتتىن دىڭلىڭلارغا قارىغاندا، تۇپتۇغرا بىر دەۋر ئالدىدا تۇراتتى، دىڭلىڭلارغا قارىغاندا، ئىلغار چارۋىچىلىق، قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش تېخىنىكىسىغا ئىگە ئىدى. دىڭلىڭلارنىڭ ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى بىلەن بولغان قوشۇلۇشى، دىڭلىڭلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇستقۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرگەن، ئۇنىڭ ئىلغارلىق خاراكتېرىدىن گۇمان قىلىش ھاجەتسىز «شىمالىي سۇلالىلەر

تارىخى. قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ «تەرجىمھالى» دا قوغۇرسۇ ئالتۇنى (قاڭقىللارنىڭ قوغۇرسۇ قەبىلىسىدىن) «ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىشقا ماھىر، ھەربىي يۈرۈشتە ھونلارنىڭ ئادىتى بويىچە ماڭاتتى، چاڭ-توزانىنى كۆرۈپلا، ئاتلىقلارنىڭ قانچە ئاتلىق ئىكەنلىكىنى، يەردىكى تۈشقا قارا‌پلا قوشۇننىڭ يىراقتا ياكى يېقىنلىكىنى بىلۈالالايتتى» دېيىلگەن. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ تەرجىمھالى» دىمۇ «ھەربىي يۈرۈشتە ھونلارنىڭ رەمبالىق ئادىتى بويىچە، ياخشىلىق بىلەن ياماناتلىقنى ئايرىماي قويمايتتى» دېيىلگەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى، دىڭلىڭلارنىڭ ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى بىلەن بولغان قوشۇلۇشىنىڭ، دىڭلىڭلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشىغا ئىلغارلىق ۋە ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلگەنلىكىنى ھەلۋەتە‌ئىپادىلىيەلەيدۇ.

2. سىيانپى قەبىلىلىرىنىڭ موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈشى، دىڭلىڭلار بىلەن توغبات سىيانپىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى

سىيانپى قەبىلىلىرىنىڭ موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈشىنىڭ بايان قىلىشتىن ئاۋۋال، ئالدى بىلەن سىيانپى مىللىتىنىڭ ئەسلىدىكى جايلاشقان ئورۇنلىرى ئۈستىدە توختىلىپ باقايلى.

سىيانپى مىللىتى شەرقىي غۇزلارنىڭ بىر تارمىقى. شەرقىي غۇزلارنىڭ يەنە بىر تارمىقى ئوغانلار دەپ ئاتىلىدۇ. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە شەرقىي غۇزلار ھون دۆلىتىنىڭ شەرقىگە يەنى موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي قىسمىغا تارقالغانىدى. ئوغانلار جەنۇبقا، مەملىكىتىمىزنىڭ ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسىدىكى شارمۇرۇن دەريا‌سىنىڭ جەنۇبىدىكى

جايلارغا تارقالغاندى. سيانپلار بولسا تۇلارنىڭ شىمالىدا بولۇپ، شامۇرۇن دەۋياسىنىڭ شىمالىدىن ئېرغۇنا، نېنجيانىڭ دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنلىرىغىچە بولغان جايلارغا تارقالغاندى.

يازما مۇنجەتلەرگە ئاساسلانغاندا، سيانپىلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى رايونلار بىلەن بولغان ئۇچرىشىشى، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى باشلانغاندى. بۇنىڭدىن ئاۋۋال ئۇلار «يەنىلا يېراق لياۋدۇڭنىڭ سرتىدا تۇرغاچقا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى دۆلەتلەر بىلەن ئالاقىلەشمىگەنىدى». («كېيىنكى خەننامە. ئۇغان، سيانپىلار مەقىدە قىسمى»). لېكىن يېقىنقى يىللاردىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلما ماتېرىيالىلارغا ئاساسلانغاندا، سيانپى مىللىتى قەدىمىي بىر مىللەت ئىدى. يازما مۇنجەتلەردە خاتىرىلەنگەن مۇناسىۋەتلىك ماتېرىيالىلاردىن قارىغاندا، دەسلەپكى مىەزگىلدىكى سيانپى مىللىتى ئاز دېگەندە ئىككى قەبىلە گۇرۇھىغا ئايرىلغان: بىرى، توغبات ـ سيانپى قەبىلىلىرى گۇرۇھى بولۇپ، 36 بەگلىك (قەبىلە) ۋە 99 چوك جەمەت (ئۇرۇق) تىن تەشكىل تاپقان؛ يەنە بىرى، «شەرقىي قىسىم سيانپى» قەبىلىلىرى گۇرۇھى بولۇپ، مورۇك دۇنشى، يۈيۈپىن ئۇرۇقى قاتارلىق قەبىلىلەردىن تەشكىل تاپقان. «كېيىنكى خەننامە. ئۇغان، سيانپىلار مەقىدە قىسمى» دە «سيانپىلار توغباتلارنىڭ سر تارىمقەدىر، ئىلگىرى سيانپى تېغلىغا يېقىن ئولتۇراقلاشقانلىقى ئۈچۈن شۇ نام بىلەن ئاتالغان» دېيىلگەن. «ۋېينامە. پادىشاھلار مەقىدە خاتىرە» مۇقەددىمە» دە «سيانپى ئىلىدە سيانپى نامىلىق چوك تاغ بولغاچقا، شۇ نام بىلەن ئاتالغان» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، سيانپى مىللىتىنىڭ نامى ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايىدىكى سيانپى تېغى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتەك قىلىدۇ.

توغبات سىيانپىلىرىنىڭ دەسلەپكى جايلاشقان ئورنى «ۋېينامە، قائىدە - يوسۇنلار تەزكىرىسى»، «ۋۇلوخولار ھەققىدە قىسسە»، «پادىشاھلار ھەققىدە خاتىرە، مۇقەددىمە» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە ۋۇلوخو ئېلىنىڭ غەربىي شىمالىدا دېيىلگەن، ئۇ جايدا ھەيۋەتلىك سىيانپى تېغى بىلەن توغبات سىيانپىلىرىنىڭ ئەجدادلىرى بۇتخانىسى بولغان «تاش ئۆيى» بار ئىدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋۇلوخو ئېلى ھازىرقى خېيلۇڭجياڭ ئۆلكىسىدىكى نېنجياڭ دەرياسى ۋادىسىدا ئىدى. توغبات سىيانپىلىرىنىڭ ئەجدادلىرى بۇتخانىسى بولغان «تاش ئۆي»، ۋۇلوخو ئېلىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولغاچقا، ئۇلارنىڭ دەسلەپكى جاشلاشقان ئورنى ھازىرقى چوڭ ھىنگان تېغىنىڭ شىمالىي تىزمىسىنىڭ ئىچىدە بولسا كېرەك. 1980 - يىلى 8 - ئايدا ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايوىنىنىڭ خۇلۇمبىر ئايمىقىنىڭ ئېلىنچۇن ئاپتونوم خوشۇنىدىكى ئالىخى بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 10 كىلومېتر كېلىدىغان جايدىكى گاشيەندوڭ دېگەن غارنىڭ تاش تېمىدىن ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەي ۋۇدى پادىشاھى توغبات (شو يۈنىڭ) تەيپىڭ جېنجۇن 4 - يىلى (مىلادى 443 - يىلى)، بۇ غارغا ھۆدەيچى بەگ لى مىننى ئەجدادلىرىغا نەزىر - چىراغ قىلىشقا ئەۋەتكەندە ئويدۇرغان تىلاۋەت سۆزى تېپىلدى. تىلاۋەت سۆزىدە: «خانىدانىمىزنىڭ تەڭرى ئىلاھى پادىشاھلىقىمىزنىڭ باشلىنىشى، ئۇ خان جەمەتىمىز بىلەن زېمىنىمىزغا ئامان - ئېسەنلىك ئاتا قىلىدۇ. بىھېساب ئەسىرلەردىن كېيىن ئاندىن جەنۇبقا كۆچتۇق»⑬ دېيىلگەن. بۇنىڭدىن بۇ غارنىڭ يەنى يازما ھۈججەتلەردە خاتىرىلەنگەن توغبات سىيانپىلىرىنىڭ ئەجدادى بۇتخانىسى بولغان «تاش ئۆيى» ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. «پادىشاھلار ھەققىدە خاتىرە، مۇقەددىمە» دە دېيىلگەن ھەيۋەتلىك سىيانپى تېغى گاشيەندوڭ غارىنىڭ يېنىدىكى چوڭ

تاغنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ توغبات سىيانپىلىرىنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئۇلادمۇئەۋلاد ياشاپ كەلگەن جايى، («بىھىساب ئەسىرلەردىن كېيىن») بولۇپ، بلىزنىڭ بۇ ھەقتىكى ئىشەنچىسىزنى كامىل قىلدى. كاشيەندوك غارىدىكى تاشقا ئويۇلغان تىلاۋەت سۆزىنىڭ تېپىلىشى، توغبات سىيانپىلىرىنىڭ جايلاشقان ئورنىنى يازما ھۇججەت جەھەتتىن دەلىللەپ بەردى.

«شەرقىي قىسىم سىيانپىلار» نىڭ دەسلەپكى جايلاشقان ئورنىنى، ئۇلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇچرىشىشىنىڭ توغبات سىيانپىلىرىغا قارىغاندا خېلى بالدۇر ئىكەنلىكىدىن قارىغاندا، لياۋدۇڭدىكى ئۇغانلارنىڭ زېمىنلىرىنىڭ شىمالى بىلەن توغبات سىيانپىلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئايرىم جايلاردا بولۇشى كېرەك. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۆلىما جاڭ مۇ يازغان «موڭغۇللارنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرى ھەققىدە خاتىرە» دە، شەرقىي موڭغۇللارنىڭ كېرچىن قەبىلىسىنىڭ ئوڭ قانات ئوتتۇرا خوشۇنىنى تىلغا ئالغاندا، «خوشۇننىڭ غەربىدىن 30 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا سىيانپى تېغى بار، يەرلىكلەر مېڭگە دەپ ئاتايدۇ» دەپ خاتىرىلىگەن. ئۇ بۇ سىيانپى تېغىنى يەنى «شەرقىي قىسىم سىيانپىلار» نىڭ ئاپىرىدە بولغان جايى دەپ قارايدۇ، جاڭ مۇنىڭ ھۆكۈمىدە يازما ھۇججەت ۋە ئارخېئولوگىيە جەھەتتە بىۋاستە دەلىل ئىسپات بولىدىغان ماتېرىياللار كەم بولسىمۇ، لېكىن جۇغراپىيىلىك ئورنىدىن قارىغاندا، «شەرقىي قىسىم سىيانپىلار» نىڭ ئەسلىدىكى جايلاشقان ئورنىنى مۇشۇ ئەتراپتا دېگەنگە ئىشىنىشكە بولىدۇ.

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، ھونلارنىڭ باتۇر تەڭرىقۇتى شەرقىي غۇزلارنى مەغلۇپ قىلغاندا، شەرقىي غۇزلارنىڭ تەركىبىي قىسمىدىكى سىيانپى قەبىلىلەر ئۇغانلارغا ئوخشاشلا، پۇتۇنلەي ھون قۇلدارلار دۆلىتىنىڭ

ئۇلۇس قۇللىرىغا ئايلانغانلىقىدا شەك يوق ئىدى. لېكىن غەر-
بىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھونلارنىڭ سىيانپىلارغا بولغان
ھۆكۈمرانلىقى يازما مەنبەلەردە پۈتۈنلەي
خاتىرىلەنمىگەنىدى.

سىيانپى مىللىتىنىڭ موڭغۇل دالاسىغا بولغان كۆچۈشىدە،
شەرقىي قىسىم سىيانپىلار بىلەن توغبات سىيانپىلىرىنىڭ
بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدۇ. بۇنىڭ تەپسىلاتى ئايرىم - ئايرىم
ھالدا تۆۋەندىكىچە:

شەرقىي قىسىم سىيانپىلارنىڭ موڭغۇل دالاسىغا بولغان
كۆچۈشى، مىلادى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ھون دۆلىتى
جەنۇب، شىمال دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەندە يۈز بەرگە-
نىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ گۇاڭۋۇدىنىڭ جيەنۋو 21 -
يىلى (مىلادى 45 - يىلى) سىيانپىلار بىلەن ھونلارنىڭ بىر-
لەشمە قوشۇنلىرى شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ لياۋدۇڭ
ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىرىپ بۇلاڭچىلىق قىلغاندا، خەن
سۇلالىسىنىڭ لياۋدۇڭ ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيىسى سەي رۇڭنىڭ
باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، «پۈتۈن-
لەي ئۆلتۈرۈلۈپ ياكى ئەسىرگە ئېلىنىپ، زور ۋەھىمە پەيدا
قىلغان» («كېيىنكى خەننامە. ئوغان، سىيانپىلار ھەققىدە
قىسىمە»). جيەنۋۇنىڭ 25 - يىلى (مىلادى 49 - يىلى)
ھونلار بۆلۈنگەندە، جەنۇبىي ھونلار خەن سۇلالىسىگە تەسلىم
بولدى. شەرقىي سىيانپىلارمۇ خەن سۇلالىسىگە «ئەلچى ئەۋەتىپ
ئالاقە باغلىدى»، سىيانپىلارنىڭ ئاقساقىلى بيەنكې سەي رۇڭ-
نىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ، «ئۆزىگە خىزمەت كۆرسىتىش پۇرسىتى
بېرىشنى تەلەپ قىلدى». سەي رۇڭ بيەن كېغا كۆپلەپ ئىنئام
بېرىدىغانلىقىنى پەش قىلىپ، ئۇنى ئەسكەر چىقىرىپ شىمالىي
ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتتى. بيەنكېنىڭ باشچىلىقى-
دىكى سىيانپى قوشۇنلىرى ھازىرقى شارمۆرۈن دەرياسىنىڭ

غەربىگە ھۇجۇم قىلىپ، ھونلارنىڭ سول تەرىپىدىكى زېمىنلار-
غا باستۇرۇپ كىردى. شارمۇرۇن دەريا سىنىڭ غەربىدىكى يەنى
ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى شىلىنغۇل ئايمىقىدا، شىمالىي
ھونلارنىڭ سول قول قەبىلىسى ــ ئىچىغسە قەبىلىسىنى⑭ مەغ-
لۇپ قىلىپ، 2000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭدىن
باشلاپ، شەرقىي قىسىم سىيانپىلار موڭغۇل دالاسىغا كىرىپ
ئورۇنلاشتى.

لېكىن بىيەنكېنىڭ سول قول ئىچىغسە قەبىلىسىگە ھۇجۇم
قىلغىنىدىن، خەن جاڭدىنىڭ جاڭخې تۇنجى يىلى (مىلادى
87 ـ يىلى) سىيانپىلارنىڭ شىمالىي ھونلارنىڭ سول تەرى-
پىگە باستۇرۇپ كىرىپ، «ئۇلۇغ تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرگەن» لېكىگە
قەدەر بولغان 40 يىل ئىچىدە شەرقىي قىسىم سىيانپىلارنىڭ
پائالىيىتىنى ئىزچىل تۇردە ھونلارنىڭ سول تەرىپىدىكى زېمىن-
لارنىڭ شەرقىي جەنۇبى يەنى موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي
جەنۇبى قىسمى بىلەن چەكلەنگەنىدى. شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ
شىمالىي ھونلار بىلەن بولغان ئۇرۇشى، پۈتۈنلەي بايلىق
بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش بىلەن قىزغىنچىلىق قىلىپ، «لياۋدۇڭغا
بېرىپ ئىنئام ئېلىش» («كېيىنكى خەننامە. ئۇغان، سىيانپىلار
ھەققىدە قىسسە») خاراكتېرىگىلا مەنسۇپ بولغاچقا، ھەرگىزمۇ
موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى ئىشغال قىلىش ۋە كۆچۈپ
بېرىشنى مەقسەت قىلمايتتى. ھەتتا خەن خېدىنىڭ يوڭىيۈەن
تۇنجى يىلىدىن 3 ـ يىلىغىچە ھونلار ئۇزۇل ـ كېسىل يىمىق
رىلىپ، قەبىلىلىرى غەربىكە كۆچكەنىدىن كېيىن، شەرقىي قىسىم
سىيانپىلار دەرھال موڭغۇل دالاسىنى ئىشغال قىلمىدى، ئۇلار-
نىڭ كۆپ قىسىم ئورۇق ـ قەبىلىلىرى يەنىلا لياۋدۇڭ
قورۇلىنىڭ سىرتى بىلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا
جايلاشقان بولغاچقا، شۇ سەۋەبلىك موڭغۇل دالاسىدا تۇرۇپ
قالغان ھونلارنىڭ 100 مىڭ تېۇتۇنىدىن ئارتۇق ئادەمى

دىكتاتورلار ھۆجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن لياۋدۇڭغا قېچىپ بېرىپ، ئۇلارغا تەسلىم بولدى. بۇنىڭ سەۋەبى مۇنداق ئىدى: ئۇسلىدە غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ۋۇدى دەۋرىدىلا، خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى ھونلارنىڭ سول قانىتىنى مەغلۇپ قىلىپ، كۆچمەن ئاجىزلاشتۇرۇش ئۈچۈن، يۈەنشو 4 - يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 119 - يىلى) ئوغانلارنى شياڭنۇ (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ خۇەيلەي ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى)، يۈيياڭ (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ ھېيۇن ناھىيىسى)، يوبېيىڭ (خېبېيىنىڭ پىڭچۇەن ناھىيىسى)، لياۋدۇڭ (ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ لياۋياڭ ناھىيىسى)، لياۋشى (ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ چاۋياڭ ناھىيىسى) دىن ئىبارەت بەش ۋىلايەت ۋە قورۇلنىڭ سىرتىغا «ھونلارنىڭ ھەرىكىتىنى كۆزىتىش» كە ئورۇنلاشتۇردى. جەيۈەنىڭ 22 - يىلى (مىلادى 46 - يىلى) ھونلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىپ، ئۇزاق ئۆتمەي يەنە ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتكەندە، «ئوغانلار ھونلارنىڭ ئاجىزلاشقان پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى». ھونلار شىمالغا قاراپ بىرقانچە مىڭ چاقىرىم يىراقلاپ كەتتى، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار بوش قالدى» («كېيىنكى خەننامە. ئوغان، سيانبېلار ھەققىدە قىسسە»). بۇنىڭ بىلەن ئوغانلار پەيدىنپەي مۇڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىنى كونترول قىلدى. ئارىدىن-ئۇزۇن ئۆتمەيلا، ئۇلار جەنۇبىي جېنۇنىڭ 25 - يىلى (مىلادى 49 - يىلى) گە كەلگەندە، لياۋشىدىكى ئوغانلارنىڭ ئاقسۇڭلى جېنىڭ دەن قاتارلىق 922 ئادەم «قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ كۆچمەكچى بولۇپ»، خەن سۇلالىسىگە ئولپان تەقدىم قىلدى. خەن سۇلالىسى ئوغانلارنىڭ ئاقسۇڭلىلىرىدىن 81 كىشىگە تارخان، يەگەن ئىنانچى دېگەن ئوتۇغات زامانىي بەردى. ھېيتىدە ئۇلارنىڭ قېۋۇملىرىنى (باشلاپ لياۋدۇڭ

لياۋشى، يوبېيىڭ، يۈيياڭ، گۇاڭياڭ، شياڭگۇ، دەي، يەنمىن، تەپيۈەن، سۇخاڭ قاتارلىق 10 ۋىلايەت بىلەن سەددىچىننىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كېلىشىگە قوشۇلدى. بۇنىڭ بىلەن سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار، شارمۆرۈن دەرياسىنىڭ جەنۇبى ئادەم سانى كۆپ بولغان ۋە ئۆز ئالدىغا بولۇۋالغان سىيانپى قەبىلىلىرى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىۋېلىندى. چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنىڭ يېرى كەڭ، مۇنبەت يايلاقلىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان خەنزۇلارنىڭ ماددىي مەدەنىيەت رايونىغا يېقىن بولغاچقا، خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنىدىن ئىلغار مېتال بۇيۇملىرى بىلەن تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى كىرگۈزۈشكە پايدىلىق ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىدىكى ۋىلايەتلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقىمۇ پۇرسەت يارىتىلغانىدى. شەرقىي خەن ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ مەزگىلدە يولغا قويغان كۆپلەپ ئىنئام بېرىپ ھونلارنىڭ كاللىسىنى سېتىۋېلىش سىياسىتىمۇ، بايلىققا ھەۋەس قىلىدىغان شەرقىي قىسىم سىيانپىلارنىڭ ئاقساقاللىرى بىلەن سەركەردىلىرىنى جەلپ قىلغاچقا، سىيانپىلار شىمالدىكى بۇلاڭچىلارغا ئۈزۈلدۈرمەي زەربە بەردى ھەمدە «ئۇلارنىڭ كاللىسىنى كېسىۋېلىپ» لياۋدۇڭغا ئەۋەتىپ بېرىپ، «ئىنئام ئالدى»، شەرقىي خەن ھۆكۈمىتى ھەر يىلى مۇشۇنىڭ ئۈچۈنلا 27 مىليون يارماق سەرپ قىلاتتى. («كېيىنكى خەننامە. ئوغان، سىيانپىلار ھەققىدە قىسسە»)، شەرقىي قىسىم سىيانپىلار چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايوندا مانا مۇشۇنداق پايدىلىق ئورۇنغا ئىگە بولغاچقا، ئۇلارنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى رايونى (ھونلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، كۈچلۈك دىڭلىڭ قەبىلىلىرى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان) غا قارىتامۇ ئانچە چوڭ قىزىقىشى يوق ئىدى، ئەلۋەتتە.

مىلادى II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى، سىيانپى قەبىلىسىدىن

بولغان تانشىخۇاي «ئاقساقال» لىققا سايلاندى. سىياپىلارنىڭ باشقا قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرىنىڭ «ھەممىسى ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىپ»، سىيانپى قەبىلىسىنى (شەرقىي قىسىم سىيانپىلار بىلەن توغبات سىيانپىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نىڭ زور ھەربىي ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلدى. تانشىخۇاي ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ يانگاۋ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 300 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا ئوردا قۇرۇپ، «جەنۇبتا چېگرا رايونلارنى بۇلاپ، شىمالدا دىڭلىڭلارغا تاقابىل تۇرۇپ، شەرقتە فۇيۈكلەرنى بويسۇندۇرۇپ، غەربتە ئاسىيولارغا زەربە بېرىپ، ھونلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرىنى ئىگىلىدى، دائىرىسى شەرقتىن غەربكە 14 مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق (ۋاڭ شېن يازغان «ۋېينامە» دە: «شەرقتىن غەربكە 12 مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇقراق» دېيىلگەن)، جەنۇبتىن شىمالغا 7000 چاقىرىمدىن ئارتۇقراق كېڭىيىپ، بۇ دائىرىدىكى تاغ ـ دالا، دەريا، كۆل، سازلىقلارنى ئىگىلىۋالدى»، شۇنىڭ بىلەن بىرگە «ئۇ يەنە ئۆز زېمىنىنى ئۇچ قىسىمغا بۆلۈپ»، يوبېيىنىڭ (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ پىكچۇەن ناھىيىسى) نىڭ شەرقىدىكى 20 دىن ئارتۇق قەلئەنى شەرقىي قىسىم؛ يوبېيىنىڭ غەربتە شىياڭگو (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ خۇەيلەي ناھىيىسى) غىچە بولغان 10 دىن ئارتۇق قەلئەنى ئوتتۇرا قىسىم؛ شياڭگودىن غەربتە دۇنخۇاڭ، ئاسىيولارغىچە بولغان ئارىلىقتىكى 20 دىن ئارتۇق قەلئەنى غەربىي قىسىم قىلدى. ئۇچ قىسىمنىڭ «ھەرقايىسىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلەنگەن ئاقساقاللارنىڭ ھەممىسى تانشىخۇايىنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇندى» (يۇقىرىدىكىلەر ھەققىدە «كېيىنكى خەننامە. ئۇغان، سىيانپىلار ھەققىدە» قىسمىنى گە قارالسۇن). بۇنىڭدىن ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ خۇەيلەي ناھىيىسىدىن تاكى شىمالى ۋە شەرقىنچە يەنى موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي جە-

لۇبىي قىسمىنىڭ تانشىخۇاينىڭ ئوتتۇرا ۋە شەرقىي قىسمىدە-كى ئاقساقاللىرى تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنغانلىقىنى؛ خوتەيلەي ناھىيىسىدىن تاكى شىمال ۋە غەربكىچە يەنى ھازىرقى موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمى بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئاق ساقاللار تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. ۋاڭ شېن تەرىپىدىن تۈزۈلگەن، «ۋېينامە» گە ئاساسلانغاندا، شەرقىي قىسمىنىڭ ئاقساقاللىرى مى جا، چۆچى، سۇلى، گۈي تۇئىدى؛ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ ئاقساقاللىرى كې زۇي، چۆجۇ، مورۇڭ قاتارلىقلار ئىدى؛ غەربىي قىسمىنىڭ ئاق ساقاللىرى جى جىيەن، لو لو، رى لۇ، تۇي يەن، يان لى قاتارلىقلار بولۇپ، «ھەممىسى ئوت تازلار ئىدى». شەرقىي قىسمىنىڭ ئاقساقاللىرى ئىچىدىكى گۈي تو، ياۋ ۋېيۋەن يازغان «شىمالىي سۇلالىلەردىكى «غۇزلار» فاملىسى توغرىسىدا تەھسىل» غا ئاساسلانغاندا، شەرقىي قىسىم سىيانپىلارنىڭ يۇيۇېن ئۇرۇقىنىڭ ئەجدادى يۇۋېن موگۇي بولۇپ، «جۇنامە. يۇۋېن مو-گۇينىڭ تەرجىمھالى» دا ئۇ: «ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە شەرقىي قىسىم سىيانپىلارنىڭ ئاقساقىلى بولغان» دېيىلگەن، بۇ يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ۋاڭ شېننىڭ «ۋېينامە» دە دېگەن-لىرى بىلەن ماس كېلىدۇ. ئوتتۇرا قىسىم ئاقساقاللىرىنىڭ ئىچىدىكى مورۇڭ، خۇ سەنشېڭنىڭ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» گە بەرگەن ئىزاھىدا، شەرقىي قىسىم سىيانپىلارنىڭ مورۇڭ، ئۇرۇقىنىڭ ئەجدادى دەپ كۆر-سىتىلگەنىدى. غەربىي قىسىم ئاقساقاللىرىنىڭ ئىچىدىكى تۇي يەننى، خۇ سەنشېڭ ئىزاھلىغان «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» بىلەن ماچاڭشۇ يازغان «ئوغان ۋە سىيانپىلار» دا توغبات سىيانپىلار-نىڭ قەبىلە ئاقساقىلى يولۇشى ⑮ كېرەك (يۇ ۋاقىتتا توغبات سە-

يانپىلىرى ئاللىقاچان مۇڭغۇل دالاسىغا كۆچۈپ كىرگەن، تەپسىلاتى تۆۋەندە) دەپ كۆرسىتىلگەن، يۇنىكىدىن تانىشخۇاي مۇڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، شەرقىي قىسىم سىيانپىلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسىنىڭ ئاساسەن يەنىلا مۇڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمى (يەنى ھونلارنىڭ ئۇل تەرىپىدىكى زېمىنلار) ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ مۇڭغۇل دالاسىغا بولغان كۆچۈشۈشىنىڭ ئۇمۇمەن مۇشۇ جايلار بىلەن چەكلەنگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. بۇ جايلارغا ھون دۆلىتى يىمىرىلىشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئاساسەن، خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى بىلەن ئۆزلۈكىدىن تەسلىم بولغىلى قېچىپ كەلگەن ھونلار تارقالغان بولۇپ، دىڭلىڭلار پۈتۈنلەي دېگۈدەك تارقالمىغانىدى. شۇڭا تانشخۇاينىڭ ئۇلارغا باشچىلىق قىلىپ، «شىمالدا دىڭلىڭلارغا تاقابىل تۇرغان» لىقىدىن يەنى چۆلۈكنىڭ شىمالىدىكى دىڭلىڭلارغا زەربە بەرگەنلىكىدىن تاشقىرى، ئۇلار دىڭلىڭلار بىلەن تېخىمۇ كۆپ ئۇچراشمىغانىدى. شۇ سەۋەبتىن بىز شەرقىي قىسىم سىيانپىلارنىڭ پائالىيىتى خاتىرىلەنگەن كۆپلىگەن ماتېرىياللاردىن، ئاساسەن دېگۈدەك ئۇلارنىڭ دىڭلىڭلار بىلەن بولغان ھەرقانداق پاكىت ۋە ئىزلارنى ئۇچرىتالمايمىز ⑯. ئەكسىچە، تارىخىي كىتابلاردا ئۇلارنىڭ ھونلار بىلەن بولغان قوشۇلۇشىغا ئائىت ئۇرغۇنلىغان ماتېرىياللار ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن، شەرقىي قىسىم سىيانپىلارنىڭ ئۇچىدىكى يۈيۈبن ئۇرۇقى، تارىخ كىتابلىرىدا ئۇلار ھونلارنىڭ «جەنۇبىي تەرىقىتىنىڭ شەرەم تۇغقىنى» («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ھون يۈۋبن موگۈينىڭ تەرجىمھالى») دەپ كۆرسىتىلگەن؛ «ۋېينامە. توبا لیۇخۇنىڭ تەرجىمھالى» دا: توغبات لیۇخۇ «جەنۇبىي تەرىقىتىنىڭ پۈشتى»، «شىمالىي سۇلالىلەر» ئائىسى غۇز (ھون)، ئائىسى سىيانپىلار-

دىن بولغانلارنى توغبات دەپ ئاتىغاچقا، شۇ نام بىلەن ئاتالغان» دېيىلگەن، ۋەھاكازالار.

تۆۋەندە توغبات سىيانپىلىرىنىڭ موڭغۇل دالاسىغا كۆچكەنلىك مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىمىز. يۇقىرىدا بىز توغبات سىيانپىلىرىنىڭ دەسلەپتە چوڭ ھىنگان تېغىنىڭ شىمالىي تىزمىسى ئىچىدىكى ئېلىنچۇن ئاپتونوم خوشۇنى ئەتراپىدا جايلاشقانلىقىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدۇق. «ۋېينامە. مۇقەددىمە» گە ئاساسلانغاندا، توغبات سىيانپىلىرىنىڭ بۇزرۇكۋار بوۋىسى خۇاڭدىنىڭ كىچىك ئوغلى چاڭيى ئىدى. بۇ ئەلۋەتتە بىر قوشۇمچە قاراش. شۇنىڭدىن چېڭدى ماۋغىچە 67 ئەۋلاد ئۆتكەن، ماۋ «ئەقىللىق ھەم ئۇرۇشتا تەدبىرلىك بولۇپ، ئىشنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ ھۆكۈم چىقىراتتى، 36 بەگلىك، 99 چوڭ جەمەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلغان، پۈتۈن شىمالىي زىلزىلىگە سالغان، بىرەرىمۇ قالماي ئىتائەت قىلغان». بۇنىڭدا ئەلۋەتتە بەزى ئاشۇرۇۋېتىلگەن سۆزلەر بار ئىدى؛ لېكىن «36 بەگلىك، 99 چوڭ جەمەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلغان» دېگىنى، «جۇنامە. ۋېندى ھەققىدە خاتىرىنىڭ داۋامى» دا: «كۆرسەتكەن خىزمىتى يۇقىرى بولغان سانغۇنلاردىن 36 بەگلىك، كۆرسەتكەن خىزمىتى تۆۋەنرەك بولغانلىرىدىن 99 جەمەت ۋۇجۇدقا كەلگەن» دەپ دەلىللەنگەچكە، راستتىنلا مۇشۇنداق ئىش بولغان بولۇشى مۇمكىن. دەرۋەقە، توغبات سىيانپىلىرى ئاخىرقى قېتىم ئۆزلىرىنىڭ دەسلەپكى جايلاشقان ئورنىدىن ئايرىلىشتىن ئاۋۋال، ئاللىقاچان 36 قەبىلە (بەگلىك) بىلەن 99 ئۇرۇق (چوڭ جەمەت) قا ئىگە كۈچلۈك قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بولۇپ قالغانىدى.

توغبات ماۋنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن شۇەندى تۈي يەن (بىرىنچى تۈي يەن) گىچە V ئەۋلاد ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ جەمەتىدىكىلەرگە باشچىلىق قىلىپ، «جەنۇبتىكى دائىرىسى

1000 چاقىرىمدىن ئارتۇقراق كېلىدىغان چوڭ سازلىقنى كۆڭ چۆپ باردى، ئۇ جاي كېرەكسىز چوڭ سازلىق ئىدى. شۇڭا تېخىمۇ جەنۇبقا كۆچمەكچى بولغاندا، ئىشقا ئاشماي تۇرۇپلا ئۆلدى» («ۋېنامە. مۇقەددىمە»). شۇەندىنىڭ كۆچكەن سازلىقى، جۇغراپىيىلىك ئورنىدىن قارىغاندا، ئورنى سىيانپىلارنىڭ گاشىيەندۇڭ غاربىدىكى تاش ئۆڭىنىڭ غەربىي جەنۇبىي تەرىپىدىكى ھازىرقى جۇلۇمبىر كۆلى بولسا كېرەك؛ كۆلنىڭ شەرقىي كەڭ كەتكەن سازلىق بولۇپ، «ئۇ جاي كېرەكسىز چوڭ سازلىق ئىدى» دېگەنگە ئويغۇن كېلىدۇ. بۇ توغبات سىيانپىلىرىنىڭ موڭغۇلىيە دالاسىغا كىرىشىنىڭ باشلىنىشىدۇر.

شۇەندى تۇي يەنىنىڭ جۇلۇمبىر يايلىقىغا كىرگەن ۋاقتى، تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنمىگەن، لېكىن ئومۇمىي جەھەتتىن ئۇنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. «ۋېنامە. مۇقەددىمە» گە ئاساسلانغاندا، شۇەندى تۇي يەنىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن، پادىشاھ شېنيۇەن توغبات لى ۋېيگىچە توققۇز ئەۋلاد ئۆتكەن؛ ھالبۇكى، لى ۋېينىڭ تەختتە ئولتۇرغان تۇنچى يىلى «گېڭزى يىلى ئىدى». لېكىن چېڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن چىن داشىن يازغان «22 تارىختىكى غەيرىي ئىشلار» بىلەن ۋاڭ مىڭشېڭ يازغان «17 تارىخ ئۇستىدە مۇتالىئە» دىكى تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ گېڭزى يىلى شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ شۇەندى پادىشاھىنىڭ يەنكاك تۇنجى يىلى يەنى مىلادى 220 - يىلى ئىدى. توققۇز ئەۋلادنىڭ ھەر بىرىنى 30 يىل دەپ ھېسابلىغاندا، شۇەندى تۇي يەنىنىڭ جۇلۇمبىرغا كۆچكەن ۋاقتى مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىنىڭ ئالدى - كەينىدە، يەنى ھون خانلىرى تەڭرىقۇتلۇقنى تالاشقان ۋە بىرىنچى قېتىم جەنۇب، شىمال دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن ۋاقىتقا توغرا كەلگەن كېرەك. توغبات سىيانپىلىرى ھون دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا

قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىپ، شەرقىي غۇزلارنىڭ قەبىلىلىرىنى كونترول قىلىشقا ئامالسىز قالغاندا، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، جەنۇبقا كۆچۈپ، سۇ ۋە ئوت - چۆپى ئەلۋەك بولغان خۇلۇنبىر چوڭ يايلىقىغا بارغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ شۈبھىسىزكى، توغبات سىيانپىلىرىنىڭ كېيىنكى ئىقتىسادىي تەرەققىياتى بىلەن جەمئىيىتىنىڭ ئالغا بېسىشىغا قارىتا ئىنتايىن زور رول ئوينىدى، كۆچۈش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىقتىن، شۇەندى جەمەتىدىكىلەر تەرىپىدىن «تۈي يەن» (سىيانپى تىلىدا ئاتاش، بېغىشلاش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) لىككە سايلاندى.

توغبات سىيانپىلىرىنىڭ خۇلۇمبىر يايلىقىدا قانچە ئۇزۇن ئولتۇراقلاشقانلىقى توغرىسىدا، تارىخىي كىتابلاردا ئېنىق مەلۇمات يوق، لېكىن توغبات سىيانپىلىرى شۇەندى تۈي يەننىڭ كېيىنكى VII ئەۋلادى شيەندى تۈي يەن (ئىسمى لەڭ، تارىختا ئىككىنچى تۈي يەن دەپ ئاتىلىدۇ) گىچە بولغان مەزگىلدە، ئاللىقاچان موڭغۇل دالاسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى رايونلارغا ماكانلىشىپ بولغانىدى. بۇ نۇقتىنى تۆۋەندىكىدەك ئىككى جەھەتتىن ئىسپاتلاشقا بولىدۇ: بىرىنچى، شيەندى تۈي يەن بىلەن شۇەندى تۈي يەننىڭ ئارىلىقىدا VII ئەۋلاد ئۆتكەن، ھەربىر ئەۋلادىنى يەنىلا 30 يىل دەپ ھېسابلىغاندا، شيەندى تۈي يەننىڭ تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتى تەخمىنەن مىلادى II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن بولۇپ، سىيانپىلارنىڭ ئاقساقىلى تانشىخۇاينىڭ موڭغۇل دالاسىنى بىرلىككە كەلتۈرگىنى (مىلادى 160 — 180 - يىللار ئەتراپىدا) بىلەن دەل بىر ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. يۇقىرىدانەقىل كەلتۈرۈلگەن ۋاڭ شېننىڭ «ۋېينامە» سىدىكى، تانشىخۇاينىڭ قەبىلىلەر ھەربىي ئىتتىپاقىنىڭ غەربىي قىسىم ئاقساقاللىرىنىڭ ئىچىدىكى تۈي يەن يەنى شيەندى تۈي يەنلىك بولسا كېرەك (17). توغبات سىيانپىلىرى مانا مۇشۇ شيەن

دی تۇي يەننىڭ دەۋرىددىلا موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا غەربىي قىسىملىرىدا ئولتۇراقلىشىپ بولغانىدى. ئىككىنچى، «ۋېنىامە. مۇقەددىمە» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، شىيەنـ دى تۇي يەننىڭ ئاخىرقى يىللىرى، تـوغبات سىيانپىلىرى يەنە جەنۇبقا كۆچمەكچى بولغاندا، «شىيەندى جەنۇبقا كۆچۈش نى بۇيرۇغان، تاغ ـ جىلغىلار ئېگىز ۋە چوڭقۇر، يول ئۇزۇن، كۇرمىڭ جاپا ـ مۇشەققەت بىلەن تولغاچقا، بۇ يەردىن ساق چىقىپ كېتىشتىن ھېچقانداق ئۈمىد قالمىغان. دەل شۇ چاغدا شەكلى ئاتقا، ئاۋازى كالىغا ئوخشايدىغان سىرلىق بىر ھايۋان ئۇلارنىڭ ئالدىدا يول باشلاپ ماڭغان، بىرقانچە يىلدىن كېيىن ئاندىن جىلغىدىن چىققان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇلار ھونىلارنىڭ زېمىنىدا ئولتۇراقلىشىشنى باشلىغان». توغبات سىيانپىلىرى جەنۇبقا كۆچكەندىن كېيىن دەسلەپتە خەن سۇلالىسىنىڭ ۋۇيۇەن ۋىلايىتىدە يەنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ۋۇيۇەن ناھىيىسىدە ئولتۇراقلاشقانىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ ۋۇيۇەن ۋىلايىتىدە ھونىلارنىڭ تۇمەن تەڭرىقۇتىنىڭ ئوردىسى جايلاشقان، تۇمەن بالىق شەھىرى بار ئىدى، خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىن بۇرۇن ھون قەبىلىلىرى مانا مۇشۇ جايغا تارقالغان، توغبات سىيانپىلىرى جەنۇبقا كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلاشقان «ھونىلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرى» مۇشۇنى كۆرسەتسە كېرەك. بۇنىڭدىن شىمالدىكى موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسىم رايونلىرىغا قاراپ ئۆزگەرگەن. «جەنۇبقا كۆچۈپ ھونىلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرىدا ئولتۇراقلاشقان» دېگىنىدە يەنە توغبات قەبىلىسىنىڭ موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمىدا ئولتۇراقلىشىشىمۇ كۆزدە تۇتۇلغان. توغبات قەبىلىلىرى موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمىنى بىلەن جەنۇبقا كۆچكەندە، دەل خانگاي تېغى بىلەن چۆللۈك ۋەئالتاي تاغلىرىنىڭ تۇسقۇنلۇقىغا ئۇچرايتتى، «تاغ ـ جىلـ

ھىلار ئېگىز، ۋە چوڭقۇر، يول ئۇزۇن، كۆرمەك جاپا ـ مۇشەققەت بىلەن تولغان، ... بىرقانچە يىلدىن كېيىن ئاندىن جىلە ئىدىن چىققان، دېگىنى بولسا، ئۇلارنىڭ جەنۇبقا كۆچۈشتە بۇ چوڭ تاغلاردىن ئۆتكەن ۋاقتىدىكى تارتقان كۆرمەك جاپا لىرىغا قارىتىلغان بولسا كېرەك. يۇقىرىدىكى ئىككى نۇقتىنى ئومۇملاشتۇرغاندا، توغبات سىيانپىلىرى شىمالىدىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى جەنۇبقا كۆچۈشتىن ئاۋۋال، ئۇلارنىڭ موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمىدا ئولتۇراقلاشقانلىقى توغرىسىدا ئانچە چوڭ مەسىلە يوق.

شۇنداق قىلىپ يەنىدىن شىمالىدا قالغان بولغان جەمئىي VI ئەۋلاد تەخمىنەن 210 يىل ئىچىدە (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن مىلادى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە)، توغبات سىيانپىلىرىنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى خولۇن بىرىدىن موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمىغا يۆتكەلدى. بۇ توغبات سىيانپىلىرىنىڭ تارىخىدىكى يەنە بىر قېتىملىق مىللەتلەر كۆچۈشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەپسۇسكى، «ۋېينامە» دە شۇنىدىن شىمالىدىن بولغان خانلارنىڭ نەسەبنامىسىنىڭ رەت تەرتىپىلا كۆرسىتىلگەن بولۇپ، بۇ قېتىمقى كۆچۈش توغرىسىدا بىر ئېغىزمۇ سۆز قىلىنمىغان. «ۋېينامە» مۇقەددىمە» گە ئاساسلانغاندا، شۇنداق دېگىنىمىز ۋە شىمالىدىن بۇرۇنقى نەسەبنامىسى مۇنداق:

پادىشاھ جەمەدى توغبات لى تەختتە، ئۆلگەن.

پادىشاھ يۈندى توغبات سى تەختتە، ئۆلگەن.

پادىشاھ خېدى توغبات سى تەختتە، ئۆلگەن.

پادىشاھ دېگدى توغبات جى تەختتە، ئۆلگەن.

پادىشاھ شىدى توغبات گەي تەختتە، ئۆلگەن.

پادىشاھ ۋېيدى توغبات كۇەي تەختتە، ئۆلگەن.

يۇقىرىدىكى پەرىزىمىزگە ئاساسلانغاندا، شۇەندىنىڭ چوڭ هىنگان تېغىنىڭ شىمالىي تىزمىسى ئىچىدىكى تاش ئۆيدىن جەنۇبقا كۆچۈپ چوڭ سازلىققا بارغان ۋاقتى، مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى هون دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەن ۋاقىت بولۇپ هېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، شىمالىي هونلارنىڭ قۇتىئۇش تەڭرىقۇتى غەربتىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا قېچىپ بارغان، جەنۇبىي هونلارنىڭ قوغشار تەڭرىقۇتى شىمالغا كۆچۈپ موڭغۇل دالاسىغا بارغان، پۈتكۈل موڭغۇل دالاسىنى هون ئاقسۆڭەكلىرى قايتا كونترول قىلغان، شۇنىڭدىن مىلادىدىن كېيىنكى I ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى هون دۆلىتىنىڭ مۇنقەرز بولۇشىنىڭ هارپىسىغىچە بولغان 100 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە، قوغشار تەڭرىقۇت ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ هۆكۈمرانلىقىدىكى هون دۆلىتى، ئومۇمەن ئالغاندا يەنىلا كۈچلۈك ئىدى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇنىڭ ئوردىسى جاڭدىنىڭ يۇەنخې 2 - يىلى (مىلادى 85 - يىلى) دىن ئاۋۋالمۇ ئىزچىل تۈردە موڭغۇل دالاسىنىڭ مەركىزىدىكى قوش سەيدام كۆلىنىڭ ئەتراپىدا بولۇپ، تېخى يۆتكەلمىگەنىدى. توغبات سىيانپىلىرىنىڭ بۇ مەزگىلدە ئۆزلىرىنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرىدىن، موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمىغا يۆتكەلمەسلىكى ناهايىتى ئېنىق ئىدى؛ ئۇلار موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا مىلادى I ئەسىرنىڭ ئاخىرى هون دۆلىتى يىمىرىلىپ، مۇنقەرز بولغاندا ياكى ئۇنىڭدىن سەل كېيىن كۆچكەن بولسا كېرەك. ئەگەر بۇ قاراش خاتا بولمىسا، ئۇنداقتا بىز توغبات سىيانپىلىرىنىڭ موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈشىنى تۆۋەندىكىدەك پەرەز قىلالايمىز: مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى شۇەندى هونلارنىڭ ئىچكى قالايمىقانچىلىقىدىن پايدىلىنىپ ئۆز قوۋمىنى باشلاپ چوڭ هىنگان تېغىنىڭ شىمالىي

ئىزمىسىدىكى سىيانپى تېغىدىن جەنۇبقا قاراپ كۆچۈپ، موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقى قىسمىدىكى خۇلۇمبىر يايلىقىغا يېتىپ بارغان؛ ئۇلار داۋاملىق جەنۇبقا كۆچمەكچى بولغاندا، شۇنىڭدىن «كۆچمەي تۇرۇپلا ئۆلگەن». بۇ ئېھتىمال موڭغۇل دالاسىنىڭ ۋەزىيىتىدە ئۆزگىرىش بولغان (ئەتىسالىم جەنۇبىي ھونلارنىڭ قوغشارتەگرىقۇتىنىڭ ئوردىسىنى چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كۆچۈرگەنلىك ئىشى تۇپەيلىدىن) لېكىنىڭ بېشارىتى بولسا كېرەك. شۇنىڭدىن كېيىن، توغبات سىيانپىلىرى خۇلۇمبىردا بەلكىم تۆت ـ بەش ئەۋلاد، تەخمىنەن بىر يېرىم ئەسىر ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان بولۇشى مۇمكىن. پادىشاھ دېگىدى ياكى پادىشاھ شىدىنىڭ دەۋرى (تەخمىنەن مىلادىدىن كېيىنكى I ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى) لىرىدە، ھون دۆلىتى يىمىرىلىپ، ئارقىدىنلا مۇنقەرز بولدى. ئەسلىدە نوپۇسى 2 مىليونغا يېقىن بولغان ھونلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنۇبلىنغان ئادەتتىن تاشقىرى كەڭ موڭغۇل دالاسىنىڭ بىر قىسمى ھونلارنىڭ 100 نەچچە مىڭدىن ئارتۇق قالدۇق قوۋمى بىلەن جەنۇبىي سىبىرىيىدىن جەنۇبقا كۆچۈپ كەلگەن دىڭلىڭلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغان بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا ئىنتايىن كەڭ ئىدى. شۇڭا توغبات سىيانپىلىرى پادىشاھ دېگىدى ياكى پادىشاھ شىدىنىڭ باشچىلىقىدا موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا كۆچتى. توغبات سىيانپىلىرى پادىشاھ شىدى بىلەن پادىشاھ ۋېيدىدىن شىيەندى تۇيەنگىچە بولغان تەخمىنەن 80 يىل ئىچىدە، موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقى قىسمىدىن «سۇ ۋە ئوت ـ چۆپ قوغلىشىپ»، موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمىغا كۆچۈپ بارغانىدى. تانشىخۇاي موڭغۇل دالاسىدا سىيانپى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقىنى قۇرغانىدا، شىيەندى بۇ ئىتتىپاقنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ ئاقساقىلى بولدى. شىيەندى تۇيەنىنىڭ ئاخىرقى يىلى تانشىخۇاي ئۆلگەندە، تانشىخۇاينىڭ

قورال كۆچكه ئايمنتپ قۇرۇپ چىققان قەبىلىلەر ھەربىي چوڭ مۇتتىپاقنىمۇ تەڭلا يىمىرىلدى (تانشىخۇاي شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ لىڭدى پادىشاھىنىڭ گۇاڭخې يىللىرىدا، مىلادى 178 — 184 - يىللىرى ئۇلكەن) توغبات سىيانپىلىرىنىڭ جايلاشقان ئورنىنىڭ ئۇنۇمسىزلىكىدىن ياكى خەن سۇلالىسىنىڭ پارلاق فېئودالىزىم مەدەنىيىتىنىڭ جەلپ قىلىشى تۈپەيلىدىن ھەم شۇنىڭدەك ئادەم سانى كۆپ بولغان دىڭلىڭلارنىڭ چەتكە قېچىشى سەۋەبىدىن، ئەڭ ئاخىرىدا شىيەندى ئۇغلى پادىشاھ شېكۈۋدى جەنۇبنىنى قوۋملىرىنى باشلاپ، چۆل لوكىنىڭ جەنۇبىدىكى چوغاي تېغىدىكى «ھونلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرى»⑱ غا كۆچۈپ بېرىشىنى بۇيرۇغان بولۇشى مۇمكىن. ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، توغبات سىيانپىلىرى خۇلۇمبۇر يايلىقىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، موڭغۇل دالاسىنىڭ مەركىزىدىن موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمىغا كۆچۈشتە، ئوچ - توت ئەۋلادقا سوزۇلغان 100 يىلغا يېقىن ۋاقىتنى باشتىن كەچۈردى. بۇنداق ئۇزۇن ۋاقىت ئىچىدە، توغبات سىيانپىلىرىنىڭ 36 قەبىلە ۋە 99 ئۇرۇقى، دىڭلىڭلار ۋە ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى بىلەن موڭغۇل دالاسىدا ئۆزئارا قوشنا، ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشتى. شۇنداق قىلىپ، يۇقىرىدا بىز تىلغا ئالغان دىڭلىڭلار بىلەن ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ مىللەتلەر قوشۇلۇشى بىلەن ئوخشاش ۋاقىتتا ياكى ئونىڭدىن ئەل كېيىن، موڭغۇل دالاسىدا يەنە توغبات سىيانپىلىرى بىلەن دىڭلىڭ ۋە ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ مىللەتلەر قوشۇلۇشى بارلىققا كەلدى. توغبات سىيانپىلىرى بىلەن دىڭلىڭلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى يەنىلا سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان بولغاچقا، تانشىخۇاينىڭ قەبىلىلەرھەربىي چوڭ مۇتتىپاقى قۇرۇلۇشىنى ئاۋۋالقى يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە، توغبات سىيانپ

پىلىرى‌بىلەن دېڭىلىكلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا، قاسادىپىي يۈز بەر-
گەن يايلاق ۋە سۇ تالىشىش قاتارلىق كىچىك كۆلەمدىكى سۈر-
كىلىشلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسىي جەھەتتىن ئىناق ئۆتكەن
بولۇشى مۇمكىن دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ؛ ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا
توقۇنۇش يۈز بەرگەن تەقدىردىمۇ مەغلۇپ بولغان بىر تەرەپ
(ئۇرۇق، قەبىلە ياكى شەخسلەر) قولغا ئايلاندۇرۇلمىدى،
بەلكى كۆپ جەھەتتىن، بۇخىل تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرغان
ئامېرىكىدىكى ئىندىئانلارغا ئوخشاش، مەغلۇپ بولغان بىر تە-
رەپ، بەزىدە ئۆزلىرى ئىگىلىگەن يايلاقلىرىدىن قوغلاندى
ياكى مەجبۇرىي رەۋىشتە غەلبە قىلغۇچى تەرەپنىڭ ئۇرۇق
قەبىلىلىرىگە قاتناشتى ھەمدە غەلبە قىلغۇچى تەرەپكە ئوخشاش-
ئىمتىيازدىن تەڭ بەھرىمەن بولدى، بۇنداق مىللىي ئۆلۈم
ۋە مىللىي كەمسىتىلىش بولمىغان، ئىپتىدائىي مىللىي باراۋەر-
لىك، شۇبھىسىزكى توغبات سىيانپىلىرى بىلەن دېڭىلىكلارنىڭ
يېقىنلىشىش ۋە قوشۇلۇش جەريانىنى ئىلگىرى سۈرگەنىدى.
دەرۋەقە، توغبات سىيانپىلىرى بىلەن دېڭىلىكلارنىڭ مىللەتلەر
قوشۇلۇشىنىڭ كونكرېتنى جەريانى بىلەن ھالقىلىرى، دېڭىلىڭ-
لار بىلەن ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ قوشۇلۇشىغا ئوخ-
شاشلا، تارىختىن ئۆچكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھەقىقەتەن
مۇ توغبات سىيانپىلىرى بىلەن دېڭىلىكلارنىڭ تارىخىدا بولۇپ
ئۆتكەنلىكىنى مۇنازىرە قىلغىلى بولمايدىغان پاكىتتۇر.
ھەمىلكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى قەدىمكى ئاز سانلىق
مىللەتلەر (دېڭىلىكلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نىڭ ئىچكى قىسىم-
دىكى ئۇرۇق ياكى قەبىلىلەرنىڭ ئايرىلىشىنى، كۆپىنچە، ئۇلار-
نىڭ ئۇرۇق ياكى قەبىلە ئەزالىرىنىڭ ئىسىملىرىدىن كۆرۈۋالغىلى
بولىدۇ. مەسىلەن، سىيانپى مىللىتى توغبات، مورۇن،
يۈيۈپىن، دۇمەن قاتارلىق ئۇرۇق، قەبىلىلەرگە بۆلۈنەتتى، ئومۇمەن
ھۇشۇ ئۇرۇق، قەبىلىلەردىن كېلىپ چىققان مەيلى قەبىلە

ئاقساقاللىرى ياكى ئادەتتىكى ئەزالار بولسۇن، ھەممىسى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىسمىنىڭ ئالدىغا توغبات، مورۇن، يۈيۋېن ۋە دۇەن دېگەن خەتلەرنى يېزىپ، كېلىپ چىققان ئۇرۇق، قەبىلىلىرىنىڭ ئوخشاشمايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنىدى. دىڭلىڭ مىللىتى ۋە ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى بولغان قاڭقىللارمۇ شۇنداق بولۇپ، ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرى بىلەن ئادەتتىكى ئەزالىرىمۇ ئىسمىغا ئۇرۇق قەبىلىلەرنىڭ ناملىرىنى قوشۇپ يازاتتى. ياۋ ۋېيىۋەن ئۆزىنىڭ «شىمالىي سۇلالىلەردىكى ‹غۇزلار› فامىلىسى توغرىسىدا تەھسىل» ناملىق ئەسىرىدە: «غۇزلارنىڭ ئەسلىدىنلا فامىلىسى يوق ئىدى، قەبىلىنىڭ نامىنى جەمەت قىلاتتى. ئومۇمەن بىر قەبىلە بىر جەمەت ھېسابلىناتتى، قەدىمكى دەۋردىكى غۇزلارنىڭ جەمەتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرىنىڭ نامى ئىدى»⑲ دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۇ قاراش، شىمالدىكى قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالىغا ئىنتايىن باب كېلىدۇ. تۆۋەندە بىز جەمەتنى تۇتقا قىلىپ تۇرۇپ، «ۋېينامە. مەنسەپ - فامىلە تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن توغبات سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ جەمەتلىرى بىلەن «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» ۋە باشقا تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن دىڭلىڭلارنىڭ جەمەتلىرىنى سېلىشتۇرۇپ، توغبات سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ جەمەتلىرى ئىچىدە دىڭلىڭلارنىڭكىنى مەنبە قىلغانلىرىدىن زادى قانچىلىكىنىڭ بارلىقىنى كۆرۈپ يېقىپ، بۇ ئارقىلىق توغبات سىيانپىلىرى بىلەن دىڭلىڭلارنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى مىللەتلەر قوشۇلۇش مەسىلىسىنى شەرھلەپ ئۆتىمىز.

بىزگە مەلۇم، توغبات سىيانپىلىرى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كېلىپ خوجايىنلىق قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ يۇقىرى قاتلام ھۆكۈمرانلار سىنىپى، ئۇرۇقنىڭ ئون

جەمەتی بىلەن تۆھپىدار ۋەزىرلەرنىڭ سەككىز جەمەتى ۋە ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەن باشقا جەمەتتىكىلەردىن تەشكىل تاپقانىدى. ئۇرۇقنىڭ بۇ ئون جەمەتىدىكىلەر يەنە ئون قوۋمدىكىلەر دەپمۇ ئاتىلاتتى؛ ئون قوۋمدىكىلەر «ئۆزئارا توي قىلىشمايتتى، تەيخې يىلىدىن بۇرۇن (ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شياۋۋېندىنىڭ ئىسلاھاتىدىن بۇرۇن) دۆلەتتە دەپنە، نەزىر - چىراغ مۇراسىملىرى ئۆتكۈزۈلگەندە ئۇنىڭغا ئون قوۋمدىكىلەردىن باشقىلىرى قاتناشمايتتى» («ۋېينامە. مەنسەپ - فامىلە تەزكىرىسى»)، سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىچىدە ئۇلارنىڭ ئورنى ئەڭ قەدىرلىنەتتى. تۆھپىدار ۋەزىرلەرنىڭ سەككىز جەمەتىدىكىلەر توغبات قەبىلىسىنىڭ دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشىدا زور خىزمەت كۆرسەتكەن سەككىز ئۇرۇق ياكى بۆلەك ئائىلىدىكىلەر ئىدى، ئۇلار ھەمىشە خان جەمەتى بىلەن قۇدىلىشىپ تۇراتتى، قىزلىرى خانىكە، ئوغۇللىرى كوراگان بولاتتى، «خىزمەت كۆرسەتسە، شاھزادە - بەگلىك مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلاتتى»، سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىچىدە، ئۇلارنىڭ ئورنى ئۇرۇقتىكى ئون فامىلىلىكتىنىلا كېيىن تۇراتتى. ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەن باشقا جەمەتتىكىلەر، «ۋېينامە. مەنسەپ، جەمەت تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، جەمئىي 68 جەمەت بولۇپ، ئەسلىدە ھەننىۋاسى باشقا مىللەتتىن بولغان قەبىلىلەر ياكى ئۇرۇقداش جەمەتتىكىلەر ئىدى، ئۇلار پادىشاھ شېنىيۇەن توغبات لى ۋېي (مىلادى 173 — 277 - يىللار) نىڭ ئالدى - كەينىدە، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ توغبات قەبىلىسىگە كىرىپ ۋە قوشۇلۇپ، توغبات سىيانپىلىرىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغان، ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرى توغبات سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلغان، ئۇلارنىڭ ئورنى يەنە تۆھپىدار ۋەزىرلەرنىڭ سەككىز جەمەتىدىكىلاردىنلا كېيىن تۇراتتى.

لېكىن بىر توغبات سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ يۇقىرى قاتلاملىرىنى تەشكىل قىلغان ئۇرۇقنىڭ ئون جەمەتىدىكىسىلەر، تۆھپىندار ۋەزىرلەرنىڭ سەككىز جەمەتىدىكىسىلەر، ۋە ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەن باشقا جەمەتىدىكىلەرنىڭ ئارىسىدىن، دىڭلىڭلارنىڭ توغبات سىيانپىلىرىغا قوشۇلۇپ كەتكەنلىكىگە ئائىت كۆپلىگەن پاكىتلارنى تېپىپ چىقالايمىز. ئاۋۋال ئۇرۇقنىڭ ئون جەمەتى ئىچىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ جەمەتلىرى ئۇستىدە توختىلىپ باقايلى. ۋۇبىنامە. مەنسەپ - فامىلە تەزكىرىسى» دەپ مۇنداق دېيىلگەن: ئەينىسى ۋاقىتتا، پادىشاھ ئەندى (ئىلاۋە: «ۋۇبىنامە. ئۇقەددىمە» دە ئەندىنىڭ نامى يوق، چىڭدى دەپ خاتا ئېلىنغان) دۆلەتنى ئىدارە قىلمۇاتقان مەزگىلدە، پادىشاھەزادىسى قەبىلەردە وو جەمەت بار ئىدى. شەندىنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، دۆلەتنىڭ ئاھالىسىنى يەتتە قىسمغا ئايرىپ، بۇ يەتتە قىسمغا ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۇنىڭ ئاكا - ئىنىلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلدى، ئۇلارنى جەمەت بويىچە ئايرىدى، ... شەندى ئاكىسىنىڭ جەمەتىنى خاكىناس دەپ، كېيىنكى غۇز جەمەتى (فامىلىنى ئۆزگەرتىش شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شياۋۋېندى پايتەختىنى لويادىغا كۆچۈرگەندىن كېيىن بولغان) گە ئۆزگەرتتى؛ ئىككىنچى ئاكىسىنىڭ جەمەتىنى پۇ دەپ، كېيىن چۇ جەمەتىگە ئۆزگەرتتى؛ ئۈچىنچى ئاكىسىنىڭ جەمەتىنى توغبات (ئەسلى خاتىان جەمەتى دەپ خاتا يېزىلىپ قالغان بولۇشى كېرەك)⑳ دەپ، كېيىن چاكۇن جەمەتىگە ئۆزگەرتتى؛ ئىنىسىنىڭ جەمەتىنى داشى دەپ، كېيىن شى جەمەتىگە ئۆزگەرتتى، ئىككىنچى ئىنىسىنىڭ جەمەتىنى يلو دەپ، كېيىن يې جەمەتىگە ئۆزگەرتتى؛ ئۈچىنچى ئىنىسىنىڭ جەمەتىنى چېۋدۇن دەپ، كېيىن چېۋ جەمەتىگە ئۆزگەرتتى؛ تۆتىنچى ئىنىسىنىڭ جەمەتىنى خۇ دەپ،

گەيىن گەي جەمەتىگە ئۆزگەرتتى. يەتتە قوۋمدىكىلەر مانا مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ گۈللەندى. ئۇ يەنە تاغنى يىلتىز ئېلخان جەمەتى دەپ، كېيىن شۇنىڭ جەمەتىگە ئۆزگەرتتى. يەنە شۇ شۇنى چېگۈن جەمەتى دەپ، كېيىن چې جەمەتىگە ئۆزگەرتتى. بۇلار يۇقىرىدىكى خان جەمەتى (يەنى توغبات جەمەتى) بىلەن قوشۇلۇپ ئون بولۇق خان، توي قىلىشمايتتى.

يۇقىرىدىكى ئۇرۇقنىڭ ئون جەمەتى ئىچىدە، خان جەمەتى بولغان توغبات جەمەتىدىن باشقا، قالغان توققۇز جەمەتىنىڭ ئاز دېگەندە ئىككىسى يەنى خاككاس جەمەتى بىلەن ئېلخان جەمەتى دائىملىق مىللىتىدىن كېلىپ چىققان، خاككاس جەمەتى دائىملىقلارنىڭ خاككاس قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققانىدى. «ۋېنامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە «ئۇلار-نىڭ ئىچىدە قۇتلۇق غۇز جەمەتى بار» دېيىلگەن، بۇ قاڭقىل مىللىتىنىڭ ئىچىدىكى قۇتلۇق غۇز جەمەتى ئىدى. «سۇيىنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە «ئۇيغۇرغولنىڭ شىمالىدا، ئاقتاغ-نىڭ يېنىدا خاككاسلار بار» دېيىلگەن، بۇ تۇرا مىللىتىنىڭ ئىچىدىكى خاككاسلار ئىدى. 护 بىلەن 纥 خېتى ئوخشاش ئۇرغۇدىكى خەت ھېسابلىنىدۇ، مەسىلەن، «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە: «يۇەنخىلار ئوغۇز (乌护) ياكى ئۇيغۇر (乌纥) دەپمۇ ئاتىلىدۇ، سۇي سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئۇيغۇر (韦纥) دەپ ئاتالدى» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن خاك-كاسلارنىڭ قۇتلۇق ئوغۇزلار ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. ھالبۇكى توغبات ۋېي دەۋرىدىكى قاڭقىللار بىلەن سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى تۇرالارنىڭ ھەممىسى دائىملىقلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىدى. خاككاس جەمەتىنىڭ ئەسلىدە دائىملىقلار جەمەتىدىن ئىكەنلىكىدىن گۇمان قىلىش ھاجەتسىز.

ئۇرۇقنىڭ ئون جەمەتى ئىچىدىكى ئېلخان جەمەتىمۇ دىڭلىڭلار جەمەتىدىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن قاڭقىللارنىڭ 12 جەمەتىنىڭ ئىچىدىكى ئېلخان جەمەتى بۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. تارىخشۇناسلار «ۋېينامە. مەنسەپ جەمەت تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن توغبات سىيانپىلىرى ئۇرۇقىنىڭ ئون جەمەتى ئۈستىدە مۇھاكىمە قىلغاندا، خاككاس جەمەتى بىلەن ئېلخان جەمەتىنى دىڭلىڭ قەبىلىسى ياكى دىڭلىڭلار جەمەتىدىن دەپ ئۈزۈپ ئېيتقانىدى(21). توغبات سىيانپىلىرى تەرىپىدىن «ئۇرۇق جەمەتى»، «ئوخشاش جەمەت» دەپ قارالغان، توي قىلىشىا بولمايدىغان خاككاس جەمەتى بىلەن ئېلخان جەمەتى، دىڭلىڭلار بىلەن قانداق قىلىپ ئېتنىكىلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە بولۇپ قالغان؟ بىزنىڭچە، بۇنى توغبات سىيانپىلىرى بىلەن دىڭلىڭلارنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى مىللەتلەر قوشۇلۇشى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈش كېرەك. سىيانپىلارنىڭ «36 بەگلىك بىلەن 99 چوڭ جەمەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلغان» لىقى، پادىشاھ چېڭدى ماۋنىڭ سىيانپى تېغىدىكى ۋاقتىدىكى ئەھۋالى ئىدى. توغبات جەمەتى چېڭدى ماۋدىن شىيەندى لىڭغىچە 12 ئەۋلاد، يۈز نەچچە يىلنى باشتىن كەچۈرگەن، شۇنىڭدەك موڭغۇل دالاسىدا يۈز نەچچە يىلدىن ئارتۇق ماكانلاشقانىدى. بىر تەرەپتىن توغبات سىيانپىلىرىنىڭ ئۆز جەمەتى (يەنى 36 «بەگلىك» بىلەن 99 «چوڭ جەمەت» تىكىلەر) نىڭ نوپۇسى كۆپەيگەن؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئىككى خىل چىگىش مۇرەككەپ مىللەتلەر قوشۇلۇش مۇناسىۋىتى تۈپەيلىدىن، دىڭلىڭلارنىڭ خاككاس جەمەتى بىلەن ئېلخان جەمەتىنىڭ ئەزالىرى ياكى ئۇرۇقلىرى، توغبات جەمەتىنىڭ باشچىلىقىدىكى سىيانپى قەبىلىسىنىڭ تەركىبىگە كىرىپ، توغبات جەمەتىنىڭ باشچىلىقىدىكى دۆلەتنىڭ يېڭى كىشىلىرىگە ئايلانغان. ئۆز جەمە-

تەنتەك نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى ۋە يات مىللەت ئەزالىرى ياكى ئۇرۇقلىرىنىڭ قانىشىشىغا ئەگىشىپ، توغبات جەمەتىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ياكى باشقۇرۇش ئورگانلىرىمۇ مۇناسىپ دەرىجىدە كېڭەيدى، بۇ ئېھتىمال شېئەندى لىڭنىڭ «ئالتى يەتتە ئۇلۇشقە ئايرىغان» لەقەمنىڭ سەۋەبى بولسا كېرەك. شېئەندى ئىلگىرى - ئاخىر ئۆزبېكنىڭ ئوچ نەپەر ئاكىسى بىلەن تۆت ئىنىسى ۋە تاغىسى، شۇشۇ قاتارلىق جەمئىي توققۇز ئادەمنى يېگىدىن قانداشقان يات قەبىلىلەرنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىقىغا تولۇقلاپ ئەۋەتكەن. ئۇلار توغبات خان جەمەتى بىلەن بىر جەمەتتىن بولسىمۇ، لېكىن بۇ يات قەبىلىلەرنى باشقۇرغاندىن كېيىن، ئۇلارمۇ ئۆزلىرىنى مۇشۇ قەبىلىلەرنىڭ فامىلىلىرى بويىچە ئاتىماي تۇرالمىدى. توغبات جەمەتىگە بۇ توققۇز يېگى جەمەت قوشۇلغان، مانا بۇ ئۇرۇقنىڭ ئون جەمەتتىكىلەرنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىدۇر. بۇ ئون جەمەتتىكىلەر قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە بولغاچقا، «توي قىلىشا بولمايتتى». ئەلۋەتتە بۇ توغباتلارنىڭ خان جەمەتى بىلەن باشقا توققۇز جەمەتنىڭ يۇقىرى قاتلامدىكىلىرىگە قارىشلىغان بولۇپ، قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولمىغان ئادەتتىكى پۇقرالارنىڭ ئىچىدە ئۇنداق بولماسلىقى مۇمكىن. قىسقىسى، توغبات جەمەتى ئۇرۇقىنىڭ ئون جەمەتى ئىچىدىكى دېگلىك جەمەتىدىكىلەر، دېگلىك مىللىتى بىلەن سىيانپى مىللىتىنىڭ قوشۇلۇشىدىن كېيىن قېپقالغان ئىزلاردۇر.

تۆھپىدار ۋەزىرلەرنىڭ سەككىز جەمەتى بىلەن ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەن 68 جەمەتنىڭ ئىچىدىكى دېگلىكلاردىن بولغانلىرى جەمەتتىكىلەر تۆۋەندىكىچە:

(1) خې شى جەمەتى تۆھپىدار ۋەزىرلەرنىڭ سەككىز جەمەتىنىڭ بىرى بولۇپ، كېيىن چې جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن، «ۋېينامە» قاتارلىقلار ھەققىدە قىسمەن «خې شى جەمەتىنىڭ

قوماندانلىك تېنىگەن (叱奴根) دەپ ئاتىلىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قاڭقىللارلىق 12 جەمەتلىك ئېچىدە تېلە دەپ ئاتىلىدىغان جەمەتلىك بارلىقى خاتىرىلەنگەن. «ۋېينامە. جورجانلار. ھەققىدە قىسسە» دە قاڭقىل قەبىلىسىدە ئائىب قوماندانى تېلەكخور دەپ ئاتىلىدىغانلار بار دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، تېنە، تېلە، تېلەك دېگەنلەر بىر خىل ئاھاڭلىق ئۆزگىرىشى بولۇپ، قاڭقىل قبىلىتىنىڭ جەمەتلىرىدىن بولۇشى كېرەك. «ۋېينامە» دە «خەن شىلار ھەققىدە قىسسە»نى «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئارقىسىغا قوشۇمچە قىلىپ بېرىشنىڭ ئۆزىمۇ، ئۇلارنىڭ قاڭقىللاربىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ئىنتايىن قويۇق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئېھتىمال ئۇلار قاڭقىللارنىڭ بىر قەبىلىسى بولۇشى مۇمكىن.

(2) تېلو جەمەتى كېيىن لو جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەن جەمەتتىكىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ (تۆۋەندە ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەن جەمەتتىكىلەر دەپ ئاتىلىدۇ). تاڭ چاكرۇي ئەپەندى بۇ جەمەت بىلەن «مەنسەپ ـ فامىلە تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن تېلى بىلەن تېلونى قاڭقىللارنىڭ 12 جەمەتىدىكى تېلەنىڭ باشقىچە تەرجىمىسى، «بىر قەبىلىدىن ئايرىلىپ چىققان»㉒ دەپ قارايدۇ.

(3) ئاپۇرغان جەمەتى كېيىن ئاپۇرنۇر جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. «يۇەنخې يىللىرىدىكى فامىلىلەر قوللانمىسى» 7 جىلد، «قەدىمكى ۋە ھازىرقى فامىلىلەرگە ئائىت ئەسەرلەر ھەققىدە ئىسپات» 26 ـ جىلد، «ئەلنى ئىندازە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 118 ـ جىلد، خۇسەنشىڭنىڭ ئىزاھاتىغا ئاساسلانغاندا، «阿伏于» (ئاپۇرغان) دېگەن ئاتالغۇ «于阿伏» (ئاپۇرغان) دەپمۇ يېزىلغان.

يېزىلغان. ياۋۇيېيۇەن «شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى غەرب جەمەتلىكىلەر توغرىسىدا» دا «مەنسەپ - جەمەتلەر تەزكىرىسى» دىكى «于伏阿» (ئاپۇرغان) «于薄阿» (ئاپۇرغان) نىڭ خاتا يېزىلىپ قېلىشى دەپ قارايدۇ[23]. ياۋۇيېيۇەنىڭ قارىشى توغرا. ئاپۇرغان (于伏阿) دېگەن سۆز يەنە «于薄阿» (ئاپۇرغان) دەپمۇ يېزىلغان. «جىنىنامە. ئەندى ھەققىدە خاتىرە» بىلەن «سۆڭنامە. جۇلىڭشىنىڭ تەرجىمھالى» دا «于薄阿» (ئاپۇرغان) دېيىلگەن. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق نومۇسى ئۇرنەك لەر» دىكى خوسەنشىڭنىڭ ئىزاھاتىدا يەنى «مەنسەپ - فامىلە تەزكىرىسى» دىكىسى «于伏阿» (ئاپۇرغان) نىڭ باشقىچە تەرجىمىسى دەپ قارالغان. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە قاڭقىللاردا داۋغان دېگەن جەمەتنىڭ بارلىقى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئاپۇرغان دېگەننىڭ باشقىچە تەرجىمىسى بولۇشى مۇمكىن. لېكىن «ۋېينامە. جاڭ سۇنغېينىڭ تەرجىمھالى» دا: «ئاپۇرغان» داتەن (جورجان خاقانى) نىڭ ئەمرىلەشكىرىنىڭ نامى دېيىلگەن. بۇ شۇ چاغدىكى قاڭقىللارنىڭ جورجانلارغا قاراشلىق قەبىلىسى يەنى باشقا بىر قەبىلىسى ئىدى. داتەننىڭ باشچىلىقىدىكى ئاپۇرغان قاڭقىللارنىڭ داۋغان جەمەتىنىڭ قوماندانى بولۇشى كېرەك.

(4) ئۈلتەبىر جەمەتى كېيىن باۋ جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. ئۈلتەبىر (俟力伐) يەنە «俟利发» (ئۈلتەبىر) دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ تۈركىلەردە ئەمەل نامى ئىدى. توغبات سىيانپىلىرى موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا كۆچۈپ كەلگەندە، چۆللۈكىنىڭ شىمالىدا دېڭىزلار بىلەن ھونلارنىڭ قالدۇق ئۇرۇقلىرىلا باۋ بولۇپ، تۈركىلەر تېخى باش كۆتۈرۈپ چىقمىغانىدى. ھونلارنىڭ بۇنداق ئەمەل نامى يوق ئىدى، ئۈلتەبىر ئەسلىدە دېڭىزلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ نامى ئىدى، شىمالدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئارىسىدا «بۇزرۇكئوار ۋە باتۇرلارنىڭ

ئاملىرىنى جەمەت نامى قىلىدىغان» ئادەت بولغاچقا، كىيىن پەيدىنپەي دىڭلىك ياكى قاڭقىللارنىڭ ئۇرۇق نامىغا ئۆزگەرگەن بولۇشى مۇمكىن. تۈرك خانلىقى دەۋرىدە يەنە ئەمەل نامىغا ئۆزگەردى.

(5) تېلى جەمەتى كىيىن لى جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. «شىمالىي چى تارىخى. تېلىبېكنىڭ تەرجىمھالى» دا تېلىبېكنى غەربىي قىسىم تۈرالاردىن دەپ ئاتىغان، بۇنىڭدىن تېلىنىڭ قاڭقىللارنىڭ جەمەتىدىن ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، قاڭقىللارنىڭ 12 جەمەتىنىڭ ئىچىدە بۆركلى ئۇرۇقى بار، «泣» بىلەن «叱» ئاھاڭ جەھەتتىن بىر - بىرىگە يېقىن. تېلى جەمەتى (叱利氏) نىڭ قاڭقىللارنىڭ بۆركلى جەمەتى (泣伏利氏) نىڭ باشقىچە تەرجىمىسى ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق㉔.

(6) چى فۇ جەمەتى كىيىن فۇ جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. «شىمالىي چى تارىخى. گۇاڭنىڭ ۋاڭى شياۋخېنىڭ تەرجىمھالى» دا «ئاستىي ۋەزىر چىفۇلىڭخې» دەپ خاتىرىلەنگەن، شۇ كىتابتىكى «جاڭ باۋلۇنىڭ تەرجىمھالى» دىمۇ «چىفۇلىڭخې» دېيىلگەن. «ۋېينامە. ئىرجۇرۇڭنىڭ تەرجىمھالى» دا چىفۇمويۇ دېگەن ئىسىم بار، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە «چىفۇمويۇ» دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، چىفۇ جەمەتى (乞伏氏) يەنى 乞扶氏 (چىفۇ جەمەتى) ئىدى. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. چىفۇباۋنىڭ تەرجىمھالى» دا «چىفۇباۋ قاڭقىل قەبىلىسىدىن» دېيىلگەن. چىفۇ جەمەتى قاڭقىل قەبىلىسىنىڭ يەنى دىڭلىڭلارنىڭ جەمەتىلىرىدىن ئىدى. تاڭچاڭرۇي چىفۇ جەمەتىنى يەنىلا بۆركلى جەمەتىنىڭ باشقىچە تەرجىمىسى دەپ، يۇقىرىدىكى تېلى جەمەتى (叱利氏) بىلەن «بىر قەبىلىدىن ئايرىلىپ - ئايرىلىپ بۆلۈنۈپ چىققان»㉕ دەيدۇ.

(7) تېلەن جەمەتى كېيىن بى جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن، «جىننامە. چىفۇگورېن ھەققىدە خاتىرە» دە: «چىفۇگورېن لوڭشىدىكى سىيانپىلاردىن (ئىلاۋە: «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. چىفۇباۋنىڭ تەرجىمىھالى» دا چىفۇباۋنى قاڭقىل قەبىلىسىدىن دەپ ئاتىغان، بۇنىڭدىكى چىفۇگورېن بولسا لوڭشىدىكى سىيانپىلاردىن ئىدى. چىفۇگورېن قاڭقىللارنىڭ چىفۇ جەمەتى بىلەن سىيانپى ئۇرۇقلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن كېيىن تۆرەلگەن كېيىنكى ئەۋلاد بولۇپ، ئۇنىڭ جەمەتىنىڭ كېلىپ چىقىشى، روشەن ئىككى ياقلىمىلىققا ئىگە ئىدى) بولۇپ، ئىلگىرى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن جەنۇبتا چوغاي تېغىغىچە بولغان جايلاردا روفۇس، تېلەن، تېلەدىن ئىبارەت ئۈچ قەبىلىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان» دېيىلگەن. يۇقىرىدا تېلەنىڭ قاڭقىللاردىن ئىكەنلىكى دەلىللەنگەنىدى، ئۇنداقتا تېلەنمۇ قاڭقىللارنىڭ چىفۇ، تېلە جەمەتلىرىگە ئوخشاش بىر قەبىلىدىن بولۇپ، ئۆزئارا ئايرىلالمىغان مۇناسىۋەتكە ئىگە ئىدى، يەنى كېلىپ قاڭقىللارنىڭ جەمەتلىرىدىن بولۇشى مۇمكىن.

(8) غۇبات جەمەتى كېيىن نامى خې جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. غۇبات جەمەتى يەنە قۇبات جەمەتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «شىمالىي چى تارىخى. شېنۋۇ ھەققىدە خاتىرە» دە غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ شياجو ئايمىقىدا قۇبات مىئوتو دېگەن ئايماق بېگىنىڭ بارلىقى خاتىرىلەنگەن، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. شېنۋۇ ھەققىدە خاتىرە» نىڭ ئوردا نۇسخىسىدا غۇبات مىئوتو دېيىلگەن، بۇنىڭدىكى غۇبات جەمەتى يەنى قۇبات جەمەتى ئىدى، «جۇنامە. غۇبات گىئوكنىڭ تەرجىمىھالى» غا ئاساسلانغاندا، غۇبات مىئوتو تۇرالاردىن يەنى كېلىپ قاڭقىللاردىن ئىدى. بۇمۇ غۇبات جەمەتىنىڭ قاڭقىللارنىڭ جەمەتىدىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، لېكىن مىئوتو ئادەمنىڭ ئىسمى ئىدى، ئەڭ دەسلەپتە «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە

قىسسە» كۆرۈلگەن بولۇپ، پوۋژورغور قەبىلىسىنىڭ «كۆلبىيى» (نائىب خاقانى) چوڭچىسىنىڭ ئوغلى ئىدى، بۇ ئادەم پوۋژورغور قەبىلىسىنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى بىرقانچە يىل ئىگىلەپ تۇرغانىدى. مانا بۇلارمۇ، غۇبات جەمەتىنىڭ قاڭقىللارنىڭ جەمەتلىرىدىن ئىكەنلىكىنى دەللىلەپ بېرىدۇ.

(9) تېلە جەمەتى كېيىن نامى لۇ جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. «ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە: «تېلە تېكىن جورجانلارنىڭ بىر ئەمرەلەشكىرىنىڭ نامى» دېيىلگەن. فونېتىكا جەھەتتىن ئالغاندا، تېلە قاڭقىللارنىڭ تېلا ۋە تېلى جەمەتىنىڭ باشقىچە تەرجىمىسىدۇر. قىلسىۇ، توغباتلار بىلەن تۇفالارغا ئوخشاش كېلىپ چىقىشى جەھەتتىن بىردۇر، لېكىن ھەرقايسىسى ئايرىم-ئايرىم بۆلۈنۈپ چىققاچقا، خەنزۇچىدا پەرقلەندۈرۈلۈپ تەرجىمە قىلىنغانىدى.

(10) مولۇجىن جەمەتى كېيىن نامى لۇ جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. «شىمالىي سۇلالىلەردىكى «غۇزلار» فامىلىسى توغرىسىدا تەھلىل» قاڭقىللارنىڭ جەمەتلىرىدىن دەپ گۇمان قىلىنغان.

(11) خېگەن جەمەتى كېيىن نامى گەن جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. «16 پادىشاھلىق يىلنامىسى» گە قوشۇمچە غەربىي چىن پادىشاھلىقى ھەققىدە خاتىرە» گە ئاساسلانغاندا، خېگەن ئەسلىدە چىفۇ قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلىنىڭ ئاسراندىسى بولۇپ، باتۇر، ئۇرۇش قىلىشقا ماھىر بولغاچقا، چىفۇ، تېلەن، تېلە، روفۇس قاتارلىق تۆت قەبىلىگە بىر تۇتاش ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، كېيىنچە ئايرىم بىر جەمەت بولۇپ شەكىللەنگەن. بۇنىڭدىن خېگەنلەرنىڭ قاڭقىللارنىڭ چىفۇ قەبىلىسىنىڭ بىر تارمىقى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

(12) ئارسلان جەمەتى كېيىن شى جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. شىراتورى كۆراكچى «توغۇسلار توغرىسىدا» دا ئۇنىڭ

«لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دىكى «ئارسلان ئۇيغۇرلىرى» دېگەن دىكى «ئارسلان» سۆزىنىڭ باشقىچە تەرجىمىسى دەپ قارايدۇ. ئەگەر شىراتورى كۇراكىچىنىڭ قارىشى خاتا بولمىسا، ئارسلان جەمەتى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى يەنە كېلىپ قاڭقىللارنىڭمۇ بىر تارمىقى بولۇشى كېرەك.

(13) چۈبە جەمەتى كېيىن جې جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. چۈبە جەمەتى «يەرلىك شېۋىدىكى 12 چۈبەلەر» دا 解批氏 (چۈبە جەمەتى) دېيىلگەن؛ «فامىلىلەر دەستۇرى. 12 فامىلىلىك چۈبەلەر» دا 解毗氏 (چۈبە جەمەتى) دەپ يېزىلغان. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە قاڭقىل مىللىتىدە چۈبە جەمەتى بار دېيىلگەن. ياۋۋېييۈەن «شىمالىي سۇلالىلەردىكى «غۇزلار» فامىلىسى توغرىسىدا تەھسىل» دە بۇنىڭغا ئاساسەن 枇 (بى)، 批 (پى)، 毗 (بى) دېگەنلەرنىڭ ھەممىسىنى بىر خىل ئاھاڭنىڭ ئۆزگىرىشى دەپ قارايدۇ㉗. بۇنىڭدىن 解枇 (چۈبە)لەرنىڭ يەنىلا قاڭقىللارنىڭ چۈبە جەمەتىدىن ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

(14) ئىزگىل جەمەتى كېيىن چى جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە «ئۇلارنىڭ ئۇرۇقلىرىنىڭ ئارىسىدا ئىزگىل جەمەتى بار» دېيىلگەن. 奇斤 (ئىزگىل) قاڭقىللارنىڭ ئىزگىل جەمەتى (异奇斤氏) نىڭ قىسقارتىلغان تەرجىمىسى بولۇشى كېرەك.

(15) ۋۇيىن جەمەتى كېيىن خاڭ جەمەتىگە ئۆزگەرتىلگەن. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، قاڭقىللارنىڭ ھۆكۈمرانى مىئوتو «ئۆزىنىڭ باغاتۇركابونى (ئەمەل نامى) ۋۇيىن تېكىن» نى سوۋغا ـ سالاملار بىلەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن. بۇنىڭدىن ۋۇيىن جەمەتىنىڭ قاڭقىللارنىڭ جەمەتىدىن ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

(16) كۆدى جەمەتى كېيىن دى جەمەتىنگە ئۆزگەرتىلگەن. «قامۇسىلىق رۇسچا-ھاتى» غا ئاساسلانغاندا، كۆدى جەمەتى شېدى جەمەتى دەپمۇ يېزىلغان، شې (厍) يەرلىك شېۋىدە شې (舍) دەپ ئوقۇلاتتى. «ۋېنامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە قاڭقىللارنىڭ ئارىسىدا دى جەمەتى بار دېيىلگەن. ياۋۇپېيۇەن بۇنىڭغا ئاساسەن، «كۆدى»، «چىدى» (قىزىل تۇرا) دېگەننىڭ خاتا يېزىلىشى يەنى قاڭقىللارنىڭ دى جەمەتى بولۇپ ھەم سابىلىندۇ دەپ تەخمىن قىلغان.

(17) كې گو جەمەتى كېيىن نامى گو جەمەتىنگە ئۆزگەرتىلگەن. «ۋېنامە. لۇدافېينىڭ تەرجىمھالى» دا: «لۇدافېي داتەنگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى مەغلۇپ قىلدى ھەمدە كې گو تېغىنچە بېرىپ، شەرقىي قىسىم قاڭقىللارنى زىنبتباي كۆلى (ھازىرقى بايقال كۆلى) بويىدا بويسۇندۇردى» دېيىلگەن. كې گو تېغىنىڭ ھازىرقى ئورنى ئېنىق ئەمەس. ئەمما «لۇدافېينىڭ تەرجىمھالى» نىڭ ئۆزىدىكى بايانغا ئاساسلانغاندا، قاڭقىللار بايقال كۆلىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقانىدى. كې گو جەمەتى كې گو تېغىدا ماكانلاشقان قاڭقىللارنىڭ جەمەتلىرى بولۇشى مۇمكىن.

(18) تېلە جەمەتى كېيىن نامى جۇ جەمەتىنگە ئۆزگەرتىلگەن، يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن «غەربىي چىن پادىشاھلىقى ھەققىدە خاتىرە» گە ئاساسلانغاندا، تېلە جەمەتى بىلەن چې فۇ، رۇفۇس، تېلەن جەمەتلىرى، غەربىي چىننىڭ چۆللۇكىنىڭ شىمالىدىكى ئاقسۆڭەك جەمەتلىرى ئىدى، لېكىن تاڭ چاغلىرى رۇينىڭ تەكشۈرۈپ دەلىللىشىگە ئاساسلانغاندا، تېلە جەمەتى قاڭقىللارنىڭ 12 جەمەتىنىڭ ئىچىدىكى تۆرە جەمەتى ئىدى. تۆ (叶) چى (叶) نىڭ خاتا يېزىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.[29]

(19) تېنە كېيىن بۆرە ئۇرۇقىنىڭ نامى بولغان. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە خې شى جەمەتىنىڭ

تېنىگەن دەپ بىر ئەمىرلەشكىرى بارلىقى خاتىرىلەنگەن، تېنە (叱奴) بىلەن تېلا (叱卢) بىر خىل ئاھاڭنىڭ ئۆزگىرىشى بولۇپ، بىر قەبىلىدىن ئايرىم - ئايرىم بۆلۈنۈپ چىققان بولۇشى كېرەك.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، توغبات - سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرىنى تەشكىل قىلغان تۆھپىدار ۋەزىرلەرنىڭ سەككىز جەمەتى بىلەن ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەن 68 جەمەتىنىڭ ئىچىدە دىڭلىڭلاردىن كېلىپ چىققانلىرى ياكى دىڭلىڭلاردىن كېلىپ چىقىش ئېھتىمالى بولغانلىرى جەمئىي 19 جەمەت بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ ئىچىدە خې شى جەمەتى (ئۇلارنىڭ ئەمىرلەشكەرلىرىنىڭ نامى تېنىگەن) بىلەن تېلو جەمەتى، تېلا جەمەتى، تېلە جەمەتى، تېنە جەمەتلىرى ئوخشاش جەمەت ھېسابلىنىدۇ؛ تېلى جەمەتى بىلەن چى فۇ ئوخشاش جەمەت ھېسابلىنىدۇ؛ لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى، ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شياۋۋېندىنىڭ دەۋرىدە ئوخشاشمىغان جەمەتلەرگە ئۆزگىرىپ كەتكەنىدى. «ۋېينامە. مەنسەپ - جەمەتلەر تەزكىرىسى» دە «شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئېلىنى قوشۇۋالدى، ئۇلار ھەرقايسى جايلارنى قاپلىدى، ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدە باشقا جەمەتتىكىلەر بار ئىدى، كېيىن ئۇلار ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەنلەرنىڭ جەمەتىدىكىلەرگە ئايلانغان» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەن جەمەتتىكىلەرنىڭ ئىچىدىكى دىڭلىڭ جەمەتىدىكىلەرنىڭ، توغبات سىيانپىلىرىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ ئۇرۇق ياكى قەبىلىلىرىگە قاراتقان بويسۇندۇرۇشىدىن ئاپىرىدە بولغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. بۇ بويسۇندۇرۇش تانىشىخۇاينىڭ قەبىلە ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقى مەزگىلىدە يەنى مىلادى II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق بويسۇندۇرۇش ئارقىلىق

توغبات ئۇرۇقىنىڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا كىرگەن دىڭلىڭ جەمەتىدىكىلەرنىڭ دەسلەپتە يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق قەبىلە ئاقساقاللىرى بار بولۇشى، ئەمما ئۇلارنىڭ سىيانپى مىللىتى بىلەن بولغان قوشۇلۇشىغا ئەگىشىپ، پەيدىنپەي سىيانپى مىللىتىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغان بولۇشى مۇمكىن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى داۋ ۋۇدىنىڭ دېڭگو دەسلەپكى يىلى يولغا قويغان «تارقىلىپ جايلاشقان قەبىلىلەرنى بىر تۇتاش نوپۇسلۇق پۇقراغا ئايلاندۇرۇشى» دىن كېيىن، سىيانپىلاشقان بۇ دىڭلىڭ جەمەتىدىكىلەر يەنە سان-ساناقسىز ئائىلە ۋە ئۇرۇقلارغا بۆلۈندى. شياۋ ۋېندىنىڭ فامىلە ئۆزگەرتىشىگىچە بولغان ئارىلىقتا يەنە 100 يىلغا يېقىن ۋاقىتنى باشتىن كەچۈردى. «بېسىپ ئۆتكەن ۋاقتى سەل ئۇزۇن بولسىمۇ، ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقاچقا ناھايىتى تېز ئۆزگەردى»، نەتىجىدە ئەسلىدىلا جەمەتى ۋە كېلىپ چىقىشى ئوخشاش بولغان قوۋمدىكىلەر، ناھايىتى ئاسانلا ئوخشاشمىغان جەمەتلەرگە ئۆزگىرىپ كەتتى، ئەكسىچە ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى جەھەتتىكى ئوخشاشلىق مۇناسىۋىتىمۇ قالمىدى.

قىسقىسى، سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرىنى تەشكىل قىلغان ئۇرۇقنىڭ ئون جەمەتى، تۆھپىدار ۋەزىرلەرنىڭ سەككىز جەمەتى بىلەن ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەن 68 جەمەتنىڭ ئىچىدە، دىڭلىڭلارنىڭ جەمەتىدىكىلەردىن كېلىپ چىققانلىرى 21 جەمەتتىن كۆپرەك بولۇپ، «ۋېينامە. مەنسەپ-فامىلە تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن سىيانپىلارنىڭ پۈتكۈل جەمەتىنىڭ $\frac{1}{4}$ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. بۇ يەنە توغبات سىيانپىلىرىغا قوشۇلۇپ كەتكەن دىڭلىڭ جامائەلىرىنىڭمۇ سانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دىڭلىڭ مىللىتىگە قوشۇلۇپ كەتكەن توغبات سىيانپىلىرىنىڭ سانىغا كەلسەك، تارىخمي كىتابىلاردا

خاتىرىلەنمىگەن بولغاچقا، بىز ھېچقانداق سانلىق مەلۇماتنى ھېسابلاپ چىقالمايمىز. لېكىن ئىككى مىللەتنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى جەمئىيەت تەرەققىيات سەۋىيىسىنى ئومۇمىي جەھەتتىن سېلىشتۇرغاندا، توغبات سىيانپىلىرىنىڭ بەزى جامائەلىرىمۇ ھەر خىل يوللار بىلەن دىڭلىڭ مىللىتىگە قوشۇلغان، ئۇلارنىڭ سانىمۇ ئانچە ئاز ئەمەس ئىدى. يالغۇز توغبات سىيانپىلىرىغا قوشۇلغان دىڭلىڭ جامائەلىرىنىڭ يۇقىرىدىكى سانلىق مەلۇماتىدىن قارىغاندا، ئىككى مىللەتنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىدىكى مىللەتلەر قوشۇلۇشى بىلەن ئاسسىمىلياتسىيە كۆلىمى شەكسىزكى ئىنتايىن زور ئىدى. دىڭلىڭلار بىلەن سىيانپىلارنىڭ مىللەتلەر قوشۇلۇشى، دىڭلىڭلارنىڭ ھونلارنىڭ قالدۇق ئۇرۇقلىرى بىلەن بولغان قوشۇلۇشىغا قارىغاندا بىرئاز كېيىن باشلانغانىدى، ئەمما ئىككى خىل قوشۇلۇش، روشەنكى ئارىلاش ئېلىپ بېرىلغانىدى.

لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «زوراۋانلىق ياكى ئىمتىيازغا تايانغان ئاسسىمىلاتسىيە بولمىسىلا، مىللەتلەرنىڭ ھەرقانداق ئاسسىمىلاتسىيىدە بولۇشىنى قارشى ئالىمىز». ئۇ يەنە مۇنداق كۆرسەتكەنىدى: «بارلىق مىللىي پەرق بىلەن مىللىي چەك - چېگرىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان نەرسىلەرنى يوقىتىشقا ياردەم بېرىدىغان، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ (پرولېتارىياتنىڭ — نەقىل كەلتۈرگۈچىدىن) ياردىمى ئارقىلىقلا ئېلىپ بېرىلىدۇ. باشقا ئۇسۇللار ئەكسىيەتچىل دەللال مىللەتچىلىك تەرەپكە ئېلىپ بارىدۇ»[30]. دىڭلىڭ خەلقىنىڭ ھون، توغبات سىيانپىلىرى بىلەن بولغان مىللەتلەر قوشۇلۇشى، ھون دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن موڭغۇل دالاسىدىكى مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشىنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى بولۇپ، مەملىكىتىمىزنىڭ مىللەتلەر مۇناسىۋەت تارىخىـ

دىكى ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە زور ۋەقە ھېسابلىنىدۇ، شۇڭا بۇ ۋەقەگە جەزمەن يۇقىرى باھا بېرىلىشى كېرەك.

3. سىيانپى تانشىخۇاي باشچىلىقىدىكى قەبىلىلەر ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە «شىمالدا دىڭلىڭلارغا تاقابىل تۇرۇشى»، توغبات سىيانپىلىرىنىڭ جەنۇبقا كۆچۈشى ۋە دىڭلىڭلارنىڭ ئىككىنچى نۆۋەت جەنۇبقا كۆچۈشى

مىلادى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى، يەنى موڭغۇل دالاسىدىكى مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى بىلەن قوشۇلۇشى دەل يۇقىرى دولقۇنغا قەدەم قويۇشقا باشلىغان مەزگىلدە، موڭغۇل دالاسىدا سىيانپىلارنىڭ ئاقساقىلى تانشىخۇاينىڭ باشچىلىقىدىكى سىيانپى قەبىلىلىرىنىڭ ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقى (قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ بىر خىل شەكلى) ۋۇجۇدقا كەلدى.

شەرقىي قىسىم سىيانپىلار مىلادى I ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، ھون دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقى جەنۇبىي قىسمى يەنى شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ لياۋدۇڭ، لياۋشى، شياڭگۇ، دەيجۇندىن ئىبارەت تۆت ۋىلايىتىنىڭ سەددىچىنىنىڭ سىرتىدىكى زېمىنىدا تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، ھەدەپ ھونلارنىڭ 100 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق قالدۇق قوۋمىنى قوبۇل قىلىپ ۋە ئۆزىگە قوشۇۋالدى، خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنىدىن «ئىلغار تۆمۈر قوراللار» نى كىرگۈزگەچكە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى زور دەرىجىدە يۈكسىلىشكە ئېرىشتى، بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ تارقاق ئۇرۇق، قەبىلە ھالەتتىن، قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا ئۆتۈش

قەدىمى تېخىمۇ تېزلەشتى.

شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ خۇەندى پادىشاھ دەۋرى (مىلادى 147 - 167 - يىللار) دە، «باتۇر ھەم پەم - پارا-سەتلىك»، قەبىلىلەرنى «يول - يولى» بىلەن باشقۇرۇشقا ما-ھىر بولغان تانشىخۇاي (شەرقىي قىسىم سىيانپىلارنىڭ قايسى قەبىلىسىگە تەۋە ئىكەنلىكى، تارىخىي مەنبەلەردە خاتىرىلەن-مىگەن) سىيانپى ئۇرۇق - قەبىلىلىرى تەرىپىدىن ئاقساقال (قەبىلە ئاقساقىلى) لىققا سايلاندى. ئۇزاق ئۆتمەي باشقا سى-يانپى قەبىلىلىرى (ئەينى ۋاقىتتا چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كۆچۈپ بارغان توغبات سىيانپىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) مۇ ئۇنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ ئىتائەت قىلدى. بىر نەچچە يىلنىڭ ئىچىدىلا ئۇموڭغۇل دالاسىدا دائىرىسى شەرقتىن غەربكە 14 مىڭ چاقى-رىمدىن، جەنۇبتىن شىمالغا 7000 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېـ-لىدىغان قەبىلىلەر ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقىنى قۇردى. تانشى-خۇاي گاۋلىيۇ (ھازىرقى سەنشىنىڭ ياڭگاۋ ناھىيىسى) نىڭ شىمالىدىن 300 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان تەڭرىخان تېغىدىكى جۇ شۇي دەرياسىنىڭ بويىدا ئوردا قۇردى، پۈتۈن زېمىنىنى شەرق، ئوتتۇرا، غەرب دەپ ئۈچ قىسمىغا بۆلۈپ، 12 نەپەر ئاقساقالنى ئايرىم - ئايرىم ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا تەيىنلىدى، ئۆزى ئوتتۇرا قىسىمدا تۇرۇپ، ئومۇمىي ئىشلارنى باشقۇردى. بۇ غايەت زور ھەربىي مەمۇرىي بىرلەشمە گەۋدە 100 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە بولغاچقا، ھەر يىلى شەرقىي خەن سۇلالىسىگە تەۋە ياۋجۇ، بىڭجۇ، لياڭجۇدىن ئىبارەت ئۈچ ئايماقنىڭ ئەتراپىدىكى جايـ-لارغا ھۇجۇم قىلىپ تۇردى، شەرقىي خەن سۇلالىسى ئاجىزلىشىپ كەتكەچكە، زور تەھدىتكە ئۇچرىدى.

تانشىخۇاينىڭ قەبىلىلەر ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقىغا ئاساسەن سىيانپى قەبىلىلىرى قاتناشقان بو-

لۇپ، ئۇ سىياسىي مىللەتنىڭ ئىنتايىن زور دەرىجىدىكى قەبىلىلەر ھەربىي چوڭ بىرلىكى ئىدى. شۇڭا يېقىن ئەتراپتىكى قوشنا مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇئامىلىسى مۇناسىۋىتىدە، ئۇ ھەر دېگەندىلا تار مىللىي بىر تەرەپلىمىلىك ئىپادىسىنى كۆرسەتتى. خۇددى ۋاڭ شېن «ۋېينامە» دە ئېيتقاندەك، تانشىخۇاي: «شىمالدا دىڭلىڭلارغا تاقابىل تۇردى». تانشىخۇاينىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى زېمىنلارنىڭ جەنۇبتىن شىمالغىچە بولغان دائىرىسى 7000 چاقىرىمدىن ئارتۇق كەلگەچكە، شىمالدا تاكى موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغىچە يەتكەن بولۇشى كېرەك. بۇنىڭدىن ئاۋۋال موڭغۇل دالاسىنىڭ يايلىقىغا كۆچۈپ كېلىپ بولغان دىڭلىڭلارنىڭ ئۇرۇق ـ قەبىلىلىرى، سىيانپىلار تەرىپىدىن جەنۇبىي سىبىرىيىگە قوغلىۋېتىلگەنمۇ، ياكى قوغلىۋېتىلمىگەنمۇ؟ بۇ مەسىلە توغرىسىدا، بىز «شىمالدا دىڭلىڭلارغا تاقابىل تۇرۇپ» دېگەن بىر جۈملە سۆزگە قارىپلا ھۆكۈم چىقىرالمايمىز. «ۋېينامە» نەسەپ ـ فامىلە تەزكىرىسى» بىلەن يۇقىرىدىكى بۆلۈمەردىكى دىڭلىڭلار بىلەن تۇغبات سىيانپىلىرىنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى مىللەتلەر قوشۇلۇشى ھەققىدە ئېلىپ بېرىلغان تەھلىلگە ئاساسلانغاندا، تانشىخۇاي قەبىلىلەر ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقىنى قۇرغان مەزگىلدە، موڭغۇل دالاسىدىكى دىڭلىڭلار يا خېلى بۇرۇنلا ئۆزلۈكىدىن تۇغبات قەبىلىسىگە قاتنىشىپ، تۇغبات سىيانپىلىرىنىڭ پۇقرالىرىغا ئايلانغان (مەسىلەن، ئۇرۇقنىڭ ئون جەمەتى ئىچىدىكى قۇتلۇق غۇز جەمەتى بىلەن ئېلخان جەمەتى)، ياكى بولمىسا ئەينى ۋاقىتتا تانشىخۇاينىڭ قەبىلىلەر ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقىغا قاتناشقان تۇغبات سىيانپىلىرى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇپ، تۇغبات سىيانپىلىرىنىڭ ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەن جەمەتلىرى (مەسىلەن، خېشى جەمەتى 19 جەمەت) گە ئايلانغان. لېكىن دىڭلىڭلارنىڭ كۆپ قىسمى قوغلىنىپ جەنۇ-

بىي سىبىرىيىگە قايتىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

مىلادى 180 - يىلى، تانشىخۇاي ئۆلگەندە، سىيانپىلارنىڭ قەبىلىلەر ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقىمۇ تەڭلا يىمىرىلدى. مىلادى II ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن III ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، شەرقىي قىسىم سىيانپىلار بىلەن توغبات سىيانپىلىرى كەينى - كەينىدىن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى ھازىرقى لياۋنىڭ بىلەن ئىچكى موڭغۇلدىكى خېتاۋ رايونىغا كۆچۈپ باردى. توغبات قەبىلىلىرىنىڭ جەنۇبقا كۆچۈشىنىڭ سەۋەبى تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنمىگەن. ئەينى ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتتىن قارىغاندا، ئېھتىمال ئۇلار تانشىخۇاينىڭ قەبىلىلەر ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندىن كېيىن. دىڭلىڭلارنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيىدىن قايتا موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈش بېسىمىغا تاقابىل تۇرالمىغان؛ ئۇلارنىڭ جەنۇبقا كۆچۈشى، مانا مۇشۇنداق نائىلاجلىقتىن بولغان بولۇشى مۇمكىن.

توغبات سىيانپىلىرى موڭغۇل دالاسىدىن ئايرىلىپ جەنۇبقا كۆچۈپ «ھونلارنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرى» غا بارغاندىن كېيىن، موڭغۇل دالاسىدا II ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن IV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى جورجان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇش ھارپىسىغىچە، ھون دۆلىتى ۋە تانشىخۇاينىڭ قەبىلىلەر ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقىغا ئوخشاش ھوقۇقنىڭ مەركەزلىشىش ھادىسىسى قايتا ئوتتۇرىغا چىقمىدى. كۆپلىگەن دىڭلىڭلار، مۇنداقچە قىلغاندا پۈتكۈل دىڭلىڭ مىللىتى بىپايان، مۇنبەت، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئادىمى شالاڭ موڭغۇل دالاسىغا بېسىپ كىردى. شۇنىڭدىن تارتىپ تاكى مىلادى IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى ئۇزقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشىغىچە بولغان 600 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە، موڭغۇل دالاسى ئىزچىل تۈردە دىڭلىڭ ۋە ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى (قاڭقىل، تۇرا، ئۇيغۇر)

نىڭ ئاساسلىق تارقالغان ئورنى بولۇپ كەلدى. دىڭلىڭ خەلقى بۇ مۇنبەت يايلاقتا ھايات كەچۈرۈپ ۋە كۆپىيىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ شانلىق قەدىمكى مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرۈپ ۋە بەرپا قىلىش ئۈچۈن تىرىشىپ ئەمگەك قىلدى.

ئىزاھلار:

① ۋاڭ شېن يازغان «ۋېينامە» دە: «ھونلارنىڭ شىمالىي تەڭرىقۇتى قېچىپ كەتتى، ئۇلارنىڭ 100 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق قالدۇق ئۇرۇقلىرى لياۋدۇڭغا بېرىپ ئارىلاش ئولتۇراقلاشتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ ناملىرىنى سىيانپى دەپ ئاتىدى» دېيىلگەن.

② قەدىمكى سىيانپى مىللىتى موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي چېتى بىلەن چوڭ ھىنگان تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىي تىزمىلىرىنىڭ ئىچىدە ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى؛ توغبات سىيانپىلىرى شىمالدا، قالغان سىيانپى قەبىلىلىرى (يۈيۋېن جەمەتى، مورۇن جەمەتى، دۇەنشى جەمەتى) جەنۇبتا بولغاچقا، ئەسلىدە شەرقىي قىسىم سىيانپى قەبىلىلىرى دېگەن نام يوق ئىدى. مىلادى III ئەسىردىن كېيىن، توغبات سىيانپىلىرى يۆتكىلىپ ئىچكى موڭغۇلدىكى چوغاي تېغى بىلەن سەنشىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى جايلارغا كۆچۈپ باردى. باشقا سىيانپى قەبىلىلىرى يەنى يۈيۋېن جەمەتى، مورۇن جەمەتى، دۇەنشى جەمەتىدىن ئىبارەت ئۈچ قەبىلە داۋاملىق لياۋخې دەرياسىنىڭ شەرقى بىلەن غەربى ۋە ئۇنىڭ شىمالىدىكى لوخې دەريا ۋادىسىدا ياشىدى، ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى توغبات سىيانپىلىرىنىڭ شەرقىدە بولغاچقا، «شەرقىي قىسىم سىيانپىلار» دەپ ئاتالغانىدى.

③ ھون تەڭرىقۇتىنىڭ ئوردىسى تەختىھون دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تەختىھوننىڭ زادى قەيەردىلىكى ھەققىدە جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرى كۆپ قېتىم تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بارغانىدى.

بىردەك ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ شەرقىي چېتى بىلەن قوش سەيدام كۆلىنىڭ ئەتراپىدا دەپ قارايدۇ.

④ مېنىڭچە ھازىرغىچە نەشىر قىلىنغان ئومۇمىي تارىخلار بىلەن مىللەتلەر تارىخىغا ئائىت ئەسەرلەردە، ھونلارنىڭ 100 مىڭ تۈتۈندىن ئارتۇق قالدۇق قوۋمىنىڭ زادى موڭغۇل دالاسىدا ياكى «لياۋدۇڭغا بېرىپ» سىيانپىلارغا تەسلىم بولغانلىق مەسىلىسى توغرىسىدا بىرنەرسە دېيىلمىگەنىدى. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ۋاڭ شىن يازغان «ۋېينامە» دىمۇ، ھونلارنىڭ 100 مىڭ تۈتۈندىن ئارتۇق قالدۇق قوۋمىنىڭ قەيەردىن «لياۋدۇڭغا بېرىپ ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان» لىقى ھەققىدە چۈشەنچە بېرىلمىگەنىدى. ئەگەر بۇ مەسىلىنى دىڭلىڭلارنىڭ موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا ھۇجۇم قىلغانلىقى بىلەن بىرلەشتۈرمىگەندە، ھەقىقەتەنمۇ چۈشەندۈرۈش تەس.

⑤ رۇقۇن كۆلىنىڭ ھازىرقى ئورنى توغرىسىدىكى قاراشلار ئوخشاش ئەمەس، بەزىلەر ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ بېشىدا دەپ قارايدۇ (فېڭ جياشىڭ قاتارلىقلار تۈزگەن «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ قىسقىچە توپلىمى»)؛ يەنە بەزىلەر ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ سۇ يىغىلىدىغان ئورنىدا دەپ قارايدۇ (ماچاڭشۇ: «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقى»)؛ يەنە بەزىلەر بولسا ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى سازلىقتا دەپ قارايدۇ («جۇڭگو تارىخىغا ئائىت خەرىتىلەر توپلىمى»). دىڭ چيەن «ۋېينامە، چەت ئەللەر تەزكىرىسىدىكى جۇغراپىيىلىك مەلۇماتلارنى تەكشۈرۈپ تولۇقلاش»دا ھازىرقى بۇرۇلتوقاي كۆلى (يەنە بىر نامى ئۇلۇنگۇ كۆلى بولۇپ، شىنجاڭنىڭ ھازىرقى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدا)نى شۇ دەپ قارايدۇ. دىڭ چيەننىڭ قارىشى توغرا ئەمەس. رۇقۇن سۆزى بىلەن ئۇرقۇن سۆزى ئوخشاش بىرخىل ئاھاڭنىڭ باشقىچە تەرجىمىسى بولۇپ، رۇقۇن كۆلىنى ئۇرقۇن

دەریاسىدىن ئىزدەش كېرەك. بۇ يەردە «جۇڭگو تارىخىغا ئائىت خەرىتىلەر توپلىمى» دىكىسى ئاساس قىلىندى.

⑥ جاڭ پىڭيى يازغان «ۋېي خاتىرىلىرى توپلىمى» نىڭ 22 ـ جىلد، «غەربىي رۇڭلار ھەققىدە قىسە» دە «دىڭلىڭ دۆلىتى كانگىيىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، 60 مىڭ يارامليق ئەسكىرى بار» دېيىلگەن.

⑦ «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە «داكچىن دۆلىتى» تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا داكچىن دۆلىتىنى «غەربىي دېڭىزدا، شۇڭا غەربىي دېڭىز دۆلىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ» دېيىلگەن. داكچىن دۆلىتى يەنى قەدىمكى رىم ئىمپېرىيىسى ئىدى. داكچىن دېڭىزى دېگەننى ۋاڭ شيەنچيەن «كېيىنكى خەننامە. توپلاملىرىغا ئىزاھ» دا «ۋېينامە» دىن ئۈزۈندىلەر. تەزكىرىلەر» دىن نەقىل كەلتۈرگەنلىكىنى يەنى ئۇنىڭ ئوتتۇرا يەر دېڭىز ئىكەنلىكىنى ئېيتقانىدى. ۋاڭ شيەنچيەن «داكچىن غەربىي دېڭىزدا بولغاچقا، شىمالىي ھونلار بىلەن بولغان ئارىلىقى بەكلا يىراق، قويان خاننىڭ بۇ ئارىلىقتا ئايلىنىپ ھەرىكەت قىلىشى مۇمكىن ئەمەس، شۇڭا يۇقىرىدىكى كىتابتا داكچىن دېڭىزىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنى چۈشەنمەي تۇرۇپلا، مۇشۇنداق كەلە ـ كەلمەس بېكىتىپ قويغان» دەپ كۆرسەتكەن. قويان خاننىڭ ئاران دېگەندە 20 مىڭ قەبىلىسى (3000 دىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكىرىنىڭ بارلىقى مەلۇم) بولغاچقا، ئۇنىڭ تەسىر كۈچىنى ئوتتۇرا دېڭىزغىچە كېڭەيتەلمەيدىغانلىقى ئېنىقتۇر. دىڭ چيەن «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسىنىڭ جۇغراپىيىسىنى تەكشۈرۈپ ئىسپاتلاش» دا ئايار كۆلى (ھازىرقى ماناس كۆلى)نى كۆك كۆل دەپ قارىغان. «جۇڭگو تارىخىغا ئائىت خەرىتىلەر توپلىمى» نىڭ 2 ـ قىسىدا تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى باغراش كۆلىنى كۆك كۆل دەپ قارىغان. بۇ يەردە «جۇڭگو تارىخىغا ئائىت خەرىتىلەر توپلىمى» دىكىسى ئاساس قىلىندى.

⑧ «مېتال تاش پۇتۈكلەر توپلىمى» 7 - جىلد، «خەن سۇلالىسىنىڭ دۇنخۇاڭ ۋالىيىسى فېي سېننىڭ شىمالىي ھونلارنى مەغلۇپ قىلغانلىق تۆھپە مەڭگۈ تېشى».

⑨ نەقىل كەلتۈرۈلگەن بايانىدىكى جۇغراپىيىلىك ئورۇندىن قارىغاندا «يارىش تۈزلەڭلىكى»، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى قۇربان توڭغۇت (قاۋان تۇڭگۇز) چوڭ قۇملۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇشى كېرەك. «كېيىنكى خەننامە. ئوغان. سىيانپىلار ھەققىدە قىسە» گە ئاساسلانغاندا، ئوغانلارنىڭ جايلاشقان ئورنى، ئەڭ غەربتە تاكى سۇفاڭغىچە يېتىپ باراتتى، غەربىي شىمالدا جۇڭغارىيە ئويمانلىقى بىلەن بولغان ئارىلىقى نەچچە ئون مىڭ چاقىرىم بولغاچقا، ئوغانلارنىڭ ئاقساقاللىرى قانداق قىلىپ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ بۇ جايغا قوغلىۋەتكەن؟ بۇ بايان ئەسلى سىيانپىلار ھەققىدە قىسە (II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سىيانپىلارنىڭ تەسىر كۈچى بۇ جايلارغا يېتىپ كەلگەن) نىڭ ئىچىدە بولۇپ، خەنخۇا خاتا ھالدا ئۇنى «ئوغانلار ھەققىدە قىسە» نىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈپ قويغان بولۇشى مۇمكىن.

⑩ لىن گەن تۈزگەن «ھونلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ماقالىلەردىن تاللانمىلار»نىڭ 12 - بېتىگە قاراڭ.

⑪ شىراتورى كۇراكىچى يازغان «ھون مىللىتى توغرىسىدا» بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى، موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىلىم - پەن كومىتېتى بىرلىشىپ تۈزگەن «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئومۇمىي تارىخى»غا قاراڭ.

⑫ شىراتورى كۇراكىچى دىڭلىڭ، ھون، توڭغۇسلارنىڭ تىل جەھەتتىكى ئارىلاشما ھادىسىسىنى كۆرسەتكەندىن كېيىن «توڭغۇس، ھون، تۈركلەردىن ئىبارەت ئۈچ مىللەتنىڭ ئۇرال - ئالتاي مىللەتلىرىنىڭ ئىچىدە مۇناسىۋىتى قويۇق بولغاچقا، ئۇلارنىڭ تىللىرىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئېتىمولوگىيىسى ئۆزئارا ئوخشىشىپ كېتەتتى، بۇ ناھايىتى تەبىئىي، شۇڭا قىلچىمۇ ئەجەبلىنىش ھاجەتسىز. مۇنداقچە قىلغاندا يەنە باتۇر تەڭرىقۇتتىن باشلاپ، بولۇپمۇ ھونلار

چۆللۈكنىڭ شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇچ مىللەت جەزمەن بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتە بولغان، شۇ سەۋەبلىك ئۇلارنىڭ بىرى بولغان ھونلارنىڭ تىلىغا قالغان ئىككى مىللەتنىڭ تىلىنىڭ كۆپلەپ ئارىلىشىپ كېتىشى تۇرغانلا گەپ» (لىن گەن تۈزگەن «ھونلارنىڭ تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» 212 - بەتكە قاراڭ) دەپ كۆرسەتكەنىدى. ماركسىزملىق تىلشۇناسلىق قارىشىغا ئاساسلانغاندا، تىلنىڭ سىنىپىيلىكى بولمايدۇ، لېكىن تىلنى قوللىنىدىغان ئىجتىمائىي گۇرۇھلار مىللەت بىلەن سىنىپقا ئايرىلىدۇ. ئومۇمەن، ھۆكۈمران مىللەتنىڭ ئىچىدىكى ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئېزىلگۈچى مىللەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئېھتىياجىنى چىقىش قىلىپ، ئەلۋەتتە ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى مىللەتنىڭ تىلىدىن بەزى سۆزلەرنى قوبۇلمۇ قىلىدۇ، ئەمما ئاساسىي جەھەتتىن كەمسىتىدۇ ۋە چەتكە قاقىدۇ، شۇڭا يۇقىرىدىكى ئۇچ مىللەتنىڭ تىل جەھەتتىكى كۆپلەپ ئارىلىشىش ھادىسىسىنىڭ تەڭدىن تولىسى، ھون دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەزگىلىدە يۈز بەرمەي، بەلكى ھون دۆلىتى يىمىرىلگەندىن كېيىن ئۇچ مىللەتنىڭ موڭغۇل دالاسىدا ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ۋاقتىدا يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن.

⑬ مى ۋېنپىڭ: «سىيانپىلارنىڭ تاش ئۆيىنىڭ تېپىلىشى ۋە دەسلەپكى تەتقىقات»، «مەدەنىي يادىكارلىقلار ژۇرنىلى» 1982 - يىللىق 2 - سان.

⑭ لىن گەننىڭ تەكشۈرۈپ ئىسپاتلىشىغا ئاساسلانغاندا، شىمالىي ھونلارنىڭ سول قول ئىچىغسە قەبىلىسىنىڭ يايلاقلىرى، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ شېلىنغول ئايمىقىنىڭ ئەتراپىدا ئىدى. لىن گەن يازغان «ھونلارنىڭ تارىخى»، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى 1 - نەشرى، 44 - 45 - بەتلەرگە قاراڭ.

⑮ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 77 - جىلدتىكى خۇ سەنشىڭنىڭ ئىزاھاتىدا شۇەندى تۈي يەن (بىرىنچى تۈي يەن) دېيىلگەن، ماچاڭشۇ يازغان «ئوغانلار

ۋە سىياپىلار» (شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1962 – يىل نەشرى، 185 – 186 – بەتلەر) دا شەندى تۇي يەن(ئىككىنچى تۇي يەن) دېيىلگەن. ئىلاۋە: يىل دەۋرىدىكى مۇلچەرگە ئاساسلانغاندا، ماچاڭشۇنىڭ قارىشى توغرا بولۇشى كېرەك.

⑯ «يۇەنخي يىللىرىدىكى فامىلىلەر قوللانمىسى» نىڭ بىرىنچى تومىدىكى «توققۇز بۇغا يۈيۈپىنلىرى» ماددىسىنىڭ كېيىنكى قىسمىدا: «(يۈيۈپىن) ئەسلىدە لياۋدۇڭدىكى جەنۇبىي تەڭرىقۇتنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى ئىدى. ئۇ قاشتېشى تامغىدىن بىرنى تېپىۋېلىپ، ئۇنى تەڭرى ئاتا قىلغان دەۋالغان. ئادەتتە سىياپىلارنىڭ تىلىدا تەڭرىقۇت دېگەننى يۈيۈپىن دەپ ئاتايتتى. شۇڭا ئۇ يۈيۈپىن جەمەتى دەپ ئاتالغان. بەزىدە يەنە ئەجدادى يەندىنىڭ ئوت – چۆپلەرنى ئېرىق ئېتىش ماھارىتى بار ئىدى. ئوت – چۆپ دېگەن سۆز سىغىن دەپ ئاتالغاچقا، بۇ سۆزنىڭ ئاھانىسى يۈيۈپىن دېگەنگە ئۆزگەرگەن دەپمۇ ئېيتىلمىدۇ» دېيىلگەن. «يەرلىك شېۋىلەر» دىكى بىرىنچى تومىدىكى «توققۇز بۇغا يۈيۈپىنلىرى» سۆزلىرىنىڭ ئاخىرىدىكى يۈيۈپىن سۆزى، سىغىن سۆزىنىڭ خاتا تەلەپپۇز قىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىلاۋە: قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ ئارىسىدا چوپان جەمەتى بار ئىدى. بۇنىڭدىكى يۈيۈپىنىڭ خاتا يېزىلىشى بولغان سىغىن بىلەن قاڭقىللارنىڭ چوپان جەمەتىنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بار – يوقلۇقى توغرىسىدا تارىخىي ماتېرىياللاردا دەلىل بولمىغاچقا، بۇنىڭغا ئاساسەن دېگىلىگلار بىلەن شەرقىي قىسىم سىياپىلارنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋىتى بار دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولمايدۇ.

⑰ ماچاڭشۇ: «ئۇغانلار ۋە سىياپىلار» 458 – بەت.

⑱ توغبات سىياپىلىرىنىڭ كۆچۈش يۆنىلىشى بىلەن ئۇنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى توغرىسىدا بىز، ماچاڭشۇ ئەپەندىنىڭ «ئۇغانلار ۋە سىياپىلار» ناملىق كىتابىدىكى بەزى تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن پايدىلاندۇق.

⑲ ياۋ ۋېييوەن: «شىمالىي سۇلالىلەردىكى ‹غۇزلار› فامىلىسى توغرىسىدا تەھسىل»، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1962 – يىل نەشرى، 4 – بەت.

⑳ «ۋېينامە. مەنسەپ – فامىلىلەر تەزكىرىسى» نىڭ جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى نەشىر قىلغان تىنىش بەلگىلىك «تۈزىتىلگەن خاتىرىسى»دا: «ۋېينامە. مەنسەپ – فامىلىلەر تەزكىرىسىگە شەرھ» دە، «قەدىمكى ۋە ھازىرقى فامىلىلەرگە ئائىت كىتابلار ئۈستىدە ئايرىپ تەھسىل» نىڭ 37 – جىلدى بىلەن «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 119– ۋە 140 – جىلدلىرىگە ئاساسەن توغبات جەمەتى بوبو جەمەتى (拔拔氏) دەپمۇ يېزىلىدۇ دەپ كۆرسىتىلگەن» دېيىلگەن، «شىمالىي سۇلالىلەردىكى ‹غۇزلار› فامىلىسى توغرىسىدا تەھسىل»دا يۇەن خۇڭ يازغان «داۋىخان قەبرە تېشىغا ئويۇلغان بېغىشلىما سۆزى»دىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن «بوبوجېن» دېگەن سۆز بار، بۇ «توغبات» دېگەن سۆزنىڭ «بوبو» (باتبات) دەپ خاتا يېزىلىپ قالغانلىقىنى دەلىللەپ بېرىدۇ.

㉑ ياۋۋېييۇەن: «شىمالىي سۇلالىلەردىكى ‹غۇزلار› فامىلىسى توغرىسىدا تەھسىل» نىڭ 9–، 23 – بەتلىرى بىلەن ماچاڭشۇ يازغان «ئوغانلار ۋە سىيانپىلار»نىڭ 247–، 248 – بەتلىرىگە قاراڭ.

㉒ تاڭ چاڭرۇي: «ۋېي، جىن، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى توغرىسىدا مۇھاكىمىلەر»، سەنلىيەن كىتاب ئىدارىسى 1955 – يىل نەشرى، 437 – بەتكە قاراڭ.

㉓ ياۋۋېييۇەن: «شىمالىي سۇلالىلەردىكى ‹غۇزلار› فامىلىسى توغرىسىدا تەھسىل» 72 – بەت.

㉔ ياۋۋېييۇەن: «شىمالىي سۇلالىلەردىكى ‹غۇزلار› فامىلىسى توغرىسىدا تەھسىل» 104–، 297 – بەتلەر.

㉕ تاڭ چاڭرۇي: «ۋېي، جىن، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى توغرىسىدا مۇھاكىمىلەر» 437 – بەت.

㉖ ياۋۋېييۈەن: «شىمالىي سۇلالىلەردىكى ‹غۇزلار› فامىلىسى توغرىسىدا تەھسىل» 129 – بەت.

㉗ ياۋۋېييۈەن: «شىمالىي سۇلالىلەردىكى ‹غۇزلار› فامىلىسى توغرىسىدا تەھسىل» 144 – بەت.

㉘ ياۋۋېييۈەن: «شىمالىي سۇلالىلەردىكى ‹غۇزلار› فامىلىسى توغرىسىدا تەھسىل» 185 – بەت.

㉙ تاڭ چاڭرۇي: «ۋېي، جىن، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى توغرىسىدا مۇھاكىمىلەر» 437 – بەت.

㉚ لېنىن: «مىللىي مەسىلىگە ئائىت تەنقىدىي پىكىر توغرىسىدا».

V باب ۋېي، جىن، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭلار

چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي بىلەن سەددىچىننىڭ ئىچىدە ياشىغان دىڭلىڭلار ھەققىدە ئەڭ بۇرۇنقى خاتىرە «كېيىنكى خەننامە. ئوغان سىيانپىلىرى ھەققىدە قىسسە» بولۇپ، ئۇنىڭدا: «ۋاڭ ماڭ سەلتەنەت سۈرگەندىن كېيىن، ھونلارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇپ، 12 قەبىلە قوشۇننى سەپەرۋەر قىلدى، كۈنچىقىش تەرەپ سانغۇنى يەنيونى ئوغان، دىڭلىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ، دەي ۋىلايىتىدە ھەربىي تېرىقچىلىق قىلىشقا ئەۋەتتى، ئۇلارنىڭ خوتۇن - بالىلىرىنى ۋىلايەت، ناھىيىلەردە بارىمتايلىققا تۇرغۇزدى» دېيىلگەن. ۋاڭماڭنىڭ 12 يول قوشۇننى سەپەرۋەر قىلىپ ھونلارغا ھۇجۇم قىلغانلىقىنى «خەننامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، جيەنگۇڭنىڭ 3 - يىلى يەنى مىلادى 11- يىلى باشلانغانىدى. ۋاڭ ماڭ سانغۇن يەنيو باشچىلىقىدىكى دىڭلىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ قېچىپ كېتىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئۇلارنىڭ خوتۇن - بالىلىرىنى بارىمتاي قىلىپ ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە ئورۇنلاشتۇرغانىدى، بۇ ھال غەربىي خەن ۋە ۋاڭ ماڭنىڭ يېڭى ھاكىمىيىتى دەۋرىدە دىڭلىڭلارنىڭ قەبىلىلىرى ياكى ئۇرۇقلىرىنىڭ ئاللىقاچان غەربىي خەن ۋە ۋاڭ ماڭنىڭ يېڭى

ھاكىمىيىتىنىڭ زېمىنى ئىچىدە ئولتۇرا قلاشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەمما، غەربىي ۋەشەرقىي ئىككى خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تارىخىي كىتابلارنىڭ ئۇلار ھەققىدىكى خاتىرىلىرى مانا مۇشۇنىڭ بىلەنلا چەكلەنگەنىدى. ئۇلارنىڭ قاچان، قانداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنىغا كۆچكەنلىكى، خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنكى جايلىشىشى، پائالىيىتى، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئاقىۋىتى قاتارلىقلار تارىخىي مەنبەلەردە پۈتۈنلەي خاتىرىلەتمىگەن.

ئۇنىڭدىن باشقا «ۋېي سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى. غەربىي رۇڭلار ھەققىدە قىسسە» دە خەن سۇلالىسىنىڭ جيەنۋۇ يىللىرىدا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن خېشى ئارىلىقىغا قېچىپ بېرىپ، «زىلۇ» (قۇل) دەپ ئاتالغان دىڭلىڭلار خاتىرىلەنگەن. بۇ قىسىم دىڭلىڭلار خەن سۇلالىسى زېمىنىغا بارغاندىن كېيىن «لياڭجۇ ۋىلايىتىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان». ئەمما جيەنۋۇ يىلىدىن كېيىن ئۇلار تارىخ كىتابلىرىدا پۈتۈنلەي كۆرۈلمىدى.

مەملىكىتىمىزنىڭ قەدىمكى ئەسەرلىرىدە باش - ئايىغى بىرقەدەر باغلىنىشلىق قىلىپ خاتىرىلەنگىنى ۋېي، جىن دەۋرىدىكى ئىچكىرى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭلاردۇر. يۇقىرىدا بايان قىلىنغانغا ئوخشاش، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە تانشىخۇاينىڭ قەبىلىلەر ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى دىڭلىڭلار قايتا بىپايان موڭغۇل دالاسىغا بېسىپ كىردى. ئەڭ دەسلەپتە كىرگىنى دىڭلىڭ قەبىلىسى ئىچىدىكى دى جەمەتى بولۇپ، چوڭ قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتۈپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي بىلەن خۇاڭخى دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەنكى ئېقىنلىرىغا كۆچۈپ كەلدى. بۇ تارماقتىكى ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭلار ئۆز قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ باشچىلىقىدا 16 پادىشاھلىق مەزگىلىدىكى تارىخىي پائالىيەت

لەرگە پائال قاتناشتى ھەمدە ھازىرقى خېنەننىڭ شىمالىي قىسمى، شەندۇڭنىڭ غەربىي قىسمىدا دى جەمەتىنىڭ دىڭلىڭ دۆلىتى يەنى «بۇيۇك ۋېي بەگلىكى» نى قۇردى. بۇيۇك ۋېي بەگلىكى يوقالغاندىن كېيىن، دىڭلىڭلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى توغبات ۋېي سۇلالىسى بىلەن ئۈزلۈكسىز كۈرەش ئېلىپ باردى. بۇ ئۇرۇش تاكى توغبات ۋېي سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغىچە داۋاملاشتى. سۇي سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭلارنىڭ پائالىيىتى سۇسلىشىپ، ئۇلار تەدرىجىي يوسۇندا ھون، ئوغان، سىيانپى مىللەتلىرىگە ئوخشاش، 16 پادىشاھلىق، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى 200 يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلغان مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق، خەنزۇلارغا پۈتۈنلەي قوشۇلۇپ كەتتى.

بۇ بابتا ئاساسلىق قىلىپ، ۋېي، جىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ ئىچكى رايونلارغا كۆچۈشى بىلەن ئۇلارنىڭ ئىچكى رايونلارغا كۆچكەندىن كېيىنكى تارىخى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ بايان قىلىنىدۇ.

1. دىڭلىڭلارنىڭ بىر تارمىقىنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا كۆچۈشى

ۋېي، جىن دەۋرىدە تۇنجى تۈركۈمدە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي رايونىغا كۆچكەن دىڭلىڭلار — دىڭلىڭلارنىڭ ئېرشەن قەبىلىسى ئىدى. «كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 968 - جىلدىتىدا: «ۋېي مىڭدىنىڭ تەيخې 5 - يىلى 4 - ئايدا، سىيانپىلارنىڭ ئىتائەتمەن، ئادىل ۋاڭى كى بېيىنىڭ ئۆز ئۇرۇقىنى ۋە دىڭلىلارنىڭ ئاقساقىلى ئېرشەن قاتارلىقلارنى ياۋجۇ ئايمىقى (ۋىلايەت ئورنى جى يەنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ داشىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمى) غا باشلاپ

كېلىپ داڭلىق ئاتلارنى تەقدىم قىلدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئېرشەن قەبىلىسىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ قايسى جايدا ئولتۇراقلاشقانلىقى، تارىخ كىتابلىرىدا خاتىرىلەنمىگەن. كې بىينىڭ تانشىخۇاي ئۆلگەندىن كېيىن سىيانپىلارنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي رايونىدىكى ئەڭ كۈچلۈك رەھبىرىگە ئايلانغان بولۇپ، ساۋ - ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ دەسلىپىدە، ئۇ 100 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە ئىدى. ئۇنىڭ قوۋملىرى گاۋلىۇ (سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى گاۋشەن ناھىيىسى) نىڭ شەرقىي قىسمىدىكى دەي، شاڭگۇ (ۋىلايەت ئورنى چۆياڭدا بولۇپ، خۇەيلەيشەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى) دىن ئىبارەت ئىككى ۋىلايەتكە ۋە سەددىچىننىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى رايونلىرىغا كېلىپ ماكانلىشىپ، دەي ۋىلايىتىنىڭ غەربى ۋە جەنۇبىي قىسمىدىكى سىيانپىلارنىڭ بۇرۇگېن ئىتتىپاقى بىلەن لياۋشى، يۈيياڭ، يوبىيىڭدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەتكە، شۇنداقلا سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان سۇلى مىجيا ئىتتىپاقى بىلەن ئۆز ئارا تىركىشىپ تۇردى. تەيخېنىڭ 5 - يىلى كى بېينىڭ يەنە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى سىيانپى قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن بۇرۇن، ئۇنىڭغا قاراشلىق رايونلاردا ئانچە چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولمىدى. ئۇنىڭ باشچىلىقىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ ئېرشەن قەبىلىسىنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي، دەي ۋە شاڭگۇ ۋىلايىتىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى ئايرىم جايلار بولسا كېرەك①.

دىڭلىڭ قەبىلىلىرى جىن سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە سەددىچىننىڭ ئىچىگە كۆپلەپ كۆچۈپ كەلگەنىدى. جىن ۋۇدىنىڭ تەيشى تۇنجى يىلى (مىلادى 265 - يىلى) سەددىچىننىڭ سىرتىدا زور سۇ ئاپىتى يۈز بەردى. سەددىچىننىڭ سىرتى ۋە موڭغۇل دالاسىدا ئولتۇراقلاشقان كۆچمەن

چارۋىچى قەبىلىلەر ئارقا - ئارقىدىن سەددىچىننىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كىردى. شۇنىڭدىن تارتىپ تاكى تەيكاڭنىڭ 5 - يىلى (مىلادى 284 - يىلى) غىچە بولغان 20 يىل ئىچىدە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، ھون ۋە باشقا «ئارىلاشما غۇزلار» دىن 280 مىڭ ئادەم سەددىچىننىڭ ئىچىگە كىرىپ ئولتۇراقلاشتى. «جىننامە. شىمالىي دىلار ھەققىدە قىسسە» دە «شىمالىي دىلار قەبىلىلەرنى ئاساس قىلىپ سەددىچىننىڭ ئىچىدىكى رايونلارغا كېلىپ ئولتۇراقلاشتى. ئۇلار جەمئىي 19 ئۇرۇق ئىدى. قەبىلىلەر ئايرىم - ئايرىم ئولتۇراقلاشقان» دېيىلگەن. بۇ 19 ئۇرۇق:

(1) تۇغا ئۇرۇقى
(2) شيەنجى ئۇرۇقى
(3) كۇەنتو ئۇرۇقى
(4) ئوغان ئۇرۇقى
(5) چىلى (تۇرا) ئۇرۇقى
(6) خەنجى ئۇرۇقى
(7) كۆك بۆرە ئۇرۇقى
(8) چىشا ئۇرۇقى
(9) يۇبىڭ ئۇرۇقى
(10) ۋېيشا ئۇرۇقى
(11) تۇتۇڭ ئۇرۇقى
(12) بوممي ئۇرۇقى
(13) جياڭجۇ ئۇرۇقى
(14) قۇلان ئۇرۇقى
(15) جۇڭجى ئۇرۇقى
(16) دالۇ ئۇرۇقى
(17) يوڭچۇ ئۇرۇقى
(18) جېنشۇ ئۇرۇقى
(19) لى جى ئۇرۇقى

(«شىمالىي دىلار ھەققىدە قىسسە» دە «赤勤» دەپ يېزىلغان. بۇنىڭدا «ئۇلۇغ ئادالەتلىك دۇنيا خاتىرىسى» دىكىسى ئاساس قىلىنغان)

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان 19 ئۇرۇق «جىننامە. شىمالىي دىلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ «ھون ماددىسى»غا كىرگۈزۈلگەن. ئەمما تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ھون ئەمەس، بەلكى ھون دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان غەيرىي مىللەت قەبىلە ياكى ئۇرۇقلىرى يەنى ھونلارنىڭ باشقا

قەبىلىلىرى ئىدى.

19 ئۇرۇقنىڭ ئىچىدىكى چىلى قەبىلىسى يەنى تۇرا (敕勒) دىڭلىڭلار ئىدى②. جىن سۇلالىسىنىڭ ئوردا سالنامىچىلىرى سەددىچىنىنىڭ سىرتىدىن سەددىچىنىنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كەلگەن كۆپ ساندىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلىرىگە قارىتا، يۈزەكىلا ھەم تازا ياخشى چۈشەنچىدە بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ بىر - بىرى بىلەن بولغان مىللەت تەركىبى بىلەن ئىتىنىكىلىق مۇناسىۋىتىنى ئايدىڭلاشتۇرالمىغان. شۇ سەۋەبتىن ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ بۇرۇندىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان تەرجىمەناملىرىنى قوللانماي، بەلكى يېڭى تەرجىمەناملارنى قوللانغان، شۇڭا بىز 19 ئۇرۇقنىڭ ئىچىدىكى دىڭلىڭ دېگەننىڭ ئاھاڭ جەھەتتىن يېقىن بولغان چىلى (赤勒) دەپ تەرجىمە قىلىنىپلا قالماي، بەلكى ھونلارنىڭ قۇلان قەبىلىسىنىڭ خېلەي ئۇرۇقى (贺赖种) دەپ، ئوغان دېگەننىڭ ۋۇتەن (乌谭) دەپ تەرجىمە قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. كىشىلەر «19 ئۇرۇق» نىڭ ئىچىدىكى كۆپىنچىسىنىڭ مىللەت تەۋەلىكىنى ھازىرغىچە بىلەلمىدى. بۇنىڭدىكى سەۋەب ئۇلارنىڭ تەرجىمەناملىرى بىلەن ئەسلىدىكى ناملىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ بەكلا چوڭ بولۇپ كەتكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

19 ئۇرۇقنىڭ ئىچىدە ھېچ بولمىغاندا، قۇلان، تۇغا، كۇەنتو قاتارلىق ئۇرۇقلار ھون مىللىتىگە تەۋە؛ بۇنىڭدىن باشقا يەنە سىيانپى، ئوغان مىللەتلىرىگە تەۋە ئۇرۇقلارمۇ بار. ئەينى ۋاقىتتىكى دىڭلىڭلار كەڭ كۆلەمدە كۆچۈپ پوتكۇل موڭغۇل دالاسىنى ئىگىلەپ، ئارقىدىنلا 16 پادىشاھلىق دەۋرىدە كەڭ كۆلەمدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا ئۇرۇنلاشقانلىقتەك ئومۇمىي ئەھۋالنى تارىخىي يوسۇندا كۆزەتسەك، 19 ئۇرۇقنىڭ ئىچىدە چىلى قەبىلىسىدىن سىرت، يەنە

دىڭلىڭلارغا تەۋە كۆپلىگەن ئۇرۇقلار بولۇشى مۇمكىن. ئەمما تۇرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ھازىرغىچە پەرقلەندۈرۈپ چىقالمىدۇق.

چىللار سەددىچىنىڭ ئىچىدىكى جايلارغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىن باشلاپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى دىڭلىڭلار بىلەن سىياسىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشقا باشلىدى. ھەممىگە ئايانكى، 16 پادىشاھلىق تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچىلاردا مۇنداق بىر ئورتاق چۈشەنچە بار ئىدى. يەنى 16 پادىشاھلىق مەزگىلىدە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا تۈيۈقسىزلا نۇرغۇن دىڭلىڭ قەبىلىلىرى پەيدا بولۇپلا قالماي، يەلكى مۇرەككەپ سىنىپىي كۈرەش ۋە مىللىي كۈرەشتىن ئىبارەت سانھەنە ئادەتتىن تاشقىرى جانلىنىپ كەتكەنىدى. «جىننامە .شىلا ھەققىدە خاتىرە» دە مۇنداق دېيىلگەن:

ئەينى ۋاقىتتا، جوڭشەن بىلەن چاڭشەندە، ئادەتتىن تاشقىرى زور چېكەتكە ئايىتى يۈز بەردى. جوڭشەندىكى دىڭلىڭلاردىن دى شۇشىلادىن يۈز ئۆرۈپ جوڭشەن بىلەن چاڭشەنگە ھۇجۇم قىلدى، نەتىجىدە شىلا ئاتلىق ئەسكەرلىرىگە باشچىلىق قىلىپ ئۇنىڭغا زەربە بېرىپ، ئۇنىڭ ئانىسى بىلەن خوتۇن-بالىلىرىنى تۇتۇپ كەتتى، شۇگۈەننى ساقلاپ يانغان دى شۇدەي ۋىلايىتىگە قېچىپ كەتتى.

خۇڭ لياڭجى «16 پادىشاھلىقنىڭ زېمىنلار تەپسىراتى. كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقى» دە، بۇ ۋەقەنى غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ مىندى پادىشاھىنىڭ جىيەنشىنىڭ 4 - يىلى يەنى مىلادى 316 - يىلى بولغان دەپ خاتىرىلەنگەن. مانا بۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا دىڭلىڭ قەبىلىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشقا باشلىغانلىقىنىڭ تارىخىي كىتابلاردا ئېنىق

خاتىرىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. 14 يىلدىن كېيىن، يەنى مىلادى 330 - يىلى كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقىنىڭ زېمىنى ئىچىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ دى بىن ئاتلىق قەبىلە ئاقساقىلى، دىڭلىڭ قەبىلىلىرىگە باشچىلىق قىلىپ كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقىغا ئەل بولدى. دىڭلىڭلارنىڭ ئاقساقاللىرىدىن دى شۇ بىلەن دى بىن جاۋ پادىشاھلىقىدىن گاھ يۇز ئۆرۈپ گاھ ئەل بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ قەبىلە نامى بىلەن جۇغراپىيىلىك ئورنىدىن قارىغاندا، يەنىلا بىر مىللەت ياكى بىر قەبىلە ئىدى. دىڭلىڭلارنىڭ دى بىن قەبىلىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 94 - جىلدىدا: «ئىلگىرى دىڭلىڭلارنىڭ دى بىن قەبىلىسى كانگىيىدە ياشايتتى، كېيىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچۈپ كەلدى» دېيىلگەن. «ۋېينامە» دىن ئۈزۈندىلەر. غەربىي رۇڭلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، كانگىيە رايونىدىكى دىڭلىڭلار «غەربىي دىڭلىڭلار» بولۇپ، دى بىننىڭ باشچىلىقىدىكى دىڭلىڭ قەبىلىسى ئەسلى غەربىي دىڭلىڭلارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى. بۇ ئابزاستىكى نەقىل «جىننامە» بىلەن «16 پادىشاھلىق يىلنامىسىگە تولۇقلىما» دا ئۇچرىمايدۇ، ئەمما سىماگۇڭ بېكىتكەن نۇسخىدىكىسى بولسا، بەلكىم سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئالىلىقاچان يوقىلىپ كەتكەن بىرەر تارىخ كىتابىدىن ئېلىنغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ.

دىڭلىڭلارنىڭ دى جەمەتىنىڭ قايسى ۋاقىتتا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچۈپ كەلگەنلىكى، ئۇلارنىڭ ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدىكى ۋېي پادىشاھلىقىغا ئات تارتۇق قىلغان دىڭلىڭلارنىڭ ئېرشەن قەبىلىسى بىلەن قانداق مۇناسىۋىتىنىڭ بارلىقى، ئۇلارنىڭ جىن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋردە سەددىچىننىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كەلگەن چېلى قەبىلىسىدىن ياكى

ئەمەسلىكىدىن ئىبارەت. بۇ مەسىلىلەر تاكى ھازىرغىچە ئېنىقلانماي كېلىۋاتىدۇ. بىراق ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە سەددىچىننىڭ سىرتىدا ماكانلاشقان دېڭلىڭلارنىڭ ئېرشىگەن قەبىلىسىدىن، غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىكى چىلىلارنىڭ سەددىچىننىڭ ئىچىگە كىرىشىگىچە، دې جەمەتىدىن بولغان دېڭلىڭلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا كۆچۈشىگىچە ماڭغان يوللار شۇبھىسىزكى، جەنۇبىي سىبىرىيەدىكى دېڭلىڭلارنىڭ موڭغۇل دالاسى ئارقىلىق ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا كېلىشتىكى بېسىپ ئۆتكەن يوللىرىدۇر. ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچۈپ كەلگەن زور تۈركۈمدىكى دېڭلىڭ قەبىلىلىرى بار ئىدى.

2. ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دېڭلىڭلارنىڭ ئۇرۇق ـ قەبىلىلىرىنىڭ تەركىبى ۋە جايلىشىشى

ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دېڭلىڭلارنىڭ ئۇرۇق ـ قەبىلىلىرىنى، ۋېي، جىن، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە ئائىت تارىخىي كىتابلاردىكى پارچە ـ پۈرات ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، دې جەمەتى، شىيەنيۇ جەمەتى، لو جەمەتى ۋە يان جەمەتى بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۇرۇق ـ جەمەتى ئېنىق بولمىغان سۇفاڭ دېڭلىڭلىرى بىلەن مىيۇن دېڭلىڭلىرى قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى. ئەمدى ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ جايلىشىشىنى تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىمىز:

(1) دې جەمەتى ئاساسلىقى دېڭجۇ ئايمىقىنىڭ چاڭشەن، جۇڭشەن، جاۋجۇن ۋىلايىتى بىلەن بېڭجۇ ئايمىقىنىڭ شياڭداڭ ۋىلايەتلىرىگە تارقالغان.

چاڭشەن ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى جيۇمىن (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ جېڭدىڭ ناھىيىسى)؛ جوڭشەن ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى لۇنۇ (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ دىڭشيەن ناھىيىسى)؛ جاۋجۇن ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى پىڭجى (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ جاۋشەن ناھىيىسى) ئىدى. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، ھازىرقى شىجياجۇاڭنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىدىكى نەچچە 100 چاقىرىم كېلىدىغان دائىرە دىڭلىڭلارنىڭ دى جەمەتىنىڭ تارقالغان جايلىرى ئىدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان دىڭلىڭلارنىڭ قەبىلە ئاقساقلى دى شۇ بىلەن دى بەننىڭ باشچىلىقىدىكى قەبىلىلەرمۇ ئاساسەن مۇشۇ جايلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغانىدى. مىلادى 371 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى جيەن ۋېندىنىڭ شىيەنئەن تۇنجى يىلى) ئالدىنقى جىن پادىشاھلىقى ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنى يوقىتىپ بىر يىلدىن كېيىن، فۇجيەن دى بەن باشچىلىقىدىكى دىڭلىڭ قەبىلىلىرىنى شىنئەن (ھازىرقى خېنەن ئۆلكەسىنىڭ مەيەنچى ناھىيىسىنىڭ شەرقى) بىلەن مەيەنچى (ھازىرقى مەيەنچى ناھىيىسىنىڭ غەربىي) گە كۆچۈرىدۇ. ئالدىنقى جىن پادىشاھلىقى پارچىلانغاندىن كېيىن، مىلادى 384 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شاۋۋۇدىنىڭ تەييۇەن 9 - يىلى) بۇ قىسىم دىڭلىڭ قەبىلىلىرى دى بەننىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ باشچىلىقىدا، قايىتىدىن چاڭشەن بىلەن جوڭشەن ۋە جاۋجۇن ۋىلايىتىدىن ئىبارەت كونا ماكانلىرىغا قايتىپ كېلىدۇ. شۇڭىدىن كېيىن، جىن سۇلالىسىنىڭ تەييۇەن 11 - يىلى (مىلادى 386 - يىلى) «16 پادىشاھلىقنىڭ يەر - زېمىن تەپسىرى. كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى» دە خاتىرىلەنگەن دى ياۋ بىلەن ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيچاڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 417 - يىلى) «ۋېينامە. تەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» دە خاتىرىلەنگەن دى شۇ

باشچىلىقىدىكى دېڭىزلارنىڭ پائالىيەت رايونىنى ئوخشاشلا چاڭشەن، جوڭشەن ۋە جاۋجۇن ۋىلايىتى بولىدۇ. مىلادى 451 - يىلى شىمالىي ۋېينىڭ ۋۇدى پادىشاھى تۇغباتتاۋ قوشۇن باشلاپ جەنۇبىي سۇلالىدىكى لىيۇسۇڭ ھاكىمىيىتىنىڭ شۇيى شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇنىڭ لىيۇسۇڭ ھاكىمىيىتىنىڭ شۇيى شەھىرىدىكى باقاۋۇل سانغۇنى ساڭ جىغا ئەۋەتكەن خەتتىدە، ئۇنىڭ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن «ئەسكەرلىرى» نىڭ چاڭشەن بىلەن جاۋجۇن ۋىلايىتىدىن ئەسكەرلىكە ئالغان دېڭىزلىق ئەسكەرلىرى ئىسكەنلىكىنى ئېيتقانىدى. تۇغبات ۋېي سۇلالىسىگە مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان بۇ تۈركۈم دېڭىزلار چاڭشەن بىلەن جاۋجۇن ۋىلايىتىدىكى دى جەمەتىدىن بولغان دېڭىزلارنى ئاساس قىلغانىدى. تارىخىي ماتېرىيالىلاردا قەيت قىلىنىشىچە، دى جەمەتىدىن بولغان دېڭىزلار يۇقىرىقى ئۇچ ۋىلايەتتە پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان مەزگىللەردە، كۆپ ھاللاردا «غەربىي تاغلىقلار»، «شىمالىي تاغلىقلار» دەپ تىلغا ئېلىنغانىدى. ھەتتا بەزىدە يەنە بۇ جايدىكى دى جەمەتىدىن بولغان دېڭىزلار، «غەربىي تاغ دېڭىزلىرى» ۋە «شىمالىي تاغ دېڭىزلىرى» دەپمۇ ئاتالغانىدى③. بۇ تەيخاڭشەن تېغىنىڭ قەدىمدە «غەربىي تاغ» دەپ ئاتالغانلىق سەۋەبىدىن بولغانىدى④. چاڭشەن، جاۋجۇن ۋىلايىتى بىلەن جوڭشەندىكى غەربىي تاغ، ئەينى ۋاقىتتىكى بۇ ئوچ ۋىلايەت چېگرىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تەيخاڭشەن تېغىنىڭ تارماقلىرى بولغان لياڭشەن تېغى، چاڭشەن تېغى (خېڭشەن تېغى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، جىڭشەن تېغى، ۋاڭشەن تېغى بىلەن ئۇنىڭغا قوشنا بولغان تاغلارنى كۆرسىتەتتى. گۇزۇيۇ «تارىخ كىتابلىرىدىكى چېگرا قورغانلارغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» دە چۈياڭ ناھىيىسى (تۇغبات - ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدىكى دېڭىزنى ئايمىقىغا قاراشلىق جوڭشەن

ناھىيىسى) نىڭ ئورنىنى «تەيخاڭشەن تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەگرى-بۈگرى جايغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان» دەپ كۆرسەتكەن. دىڭلىڭلار جايلاشقان شىمالىي تاغ بەلكىم چۈياڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى تاغنى كۆرسەتسە كېرەك⑤. خۇسەنشېڭ «غەربىي دىڭلىڭلار» غا ئىزاھ بېرىپ: «جوڭ-شەنىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 200 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا لاڭشەن تېغى بار. لاڭشەن تېغىنىڭ غەربىي جەنۇ-بىي قىسمى چاڭشەن تېغى بىلەن تۇتىشىدۇ، تاغ جىلغىلىرى ئىنتايىن خەتەرلىك، خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى-دە، قارا تاغلىق جاڭ يەنىنىڭ بەشىنچى ئەۋلاد نەۋرىسى ئاكا - ئۇكا فاڭ جىيەنلەرمۇ مۇشۇ جايغا بېكىنگەن» دېگەنىدى («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 109 - جىلد، جىن سۇلالىسى پادىشاھى ئەندىنىڭ لوڭئەن تۇنجى يىلى). دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلار دەل مۇشۇ «خەتەرلىك تاغ جىلغىلار» دا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، بۇ جايلار ئىشلەپ چىقىرىشقا بىسەپ ئىدى. شۇبھىسىزكى، دىڭلىڭلار ئەينى ۋاقىت-تا كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى بىلەن توغبات - ۋېي سۇلالىسى-نىڭ ھۆكۈمران سىنىپلىرى تەرىپىدىن ئاشۇ جايلارغا قوغلى-نىشقا مەجبۇر بولغانىدى.

دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلارنىڭ يەنە بىر جايلاشقان ئورنى بىڭجۇ ئايمىقى بولۇپ، تارىختا «بىڭجۇ دىڭلىڭلىرى» دەپ ئاتالغانىدى. توغبات ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدىكى بىڭجۇ ئايمىقىنىڭ مەركىزى جىنياڭ ئىدى، تەييۇەن، شياڭداڭ ۋىلايەتلە-رىنىڭ مەركىزىي خۇگۇەندە بولۇپ (ھازىرقى سەنشى ئۇلكىسىنىڭ لۇچېڭشىيەن ناھىيىسىنىڭ غەربى)، شياڭجۇن، لىپىڭ ۋە شىياڭيۈەنلەر ئىبارەت بەش ناھىيىنى باشقۇراتتى. دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلار ئاساسلىقى شياڭداڭ ۋىلا-يىتىنىڭ خۇگۇەن ناھىيىسىگە جايلاشقان بولغاچقا، «شياڭداڭ

دىڭلىڭلىرى» دەپمۇ ئاتالغانىدى. «ۋېينامە. موتىنىڭ تەرجىمىھالى» دا ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تەيزۇنىڭ تيەنشىڭ 5 - يىلى (مىلادى 402 - يىلى) «دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلار خۇگۇەنگە توپلاندى» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا «ۋېينامە. گوڭسۇن گۇينىڭ تەرجىمىھالى» دا تۆۋەندىكى ماتېرىيال خاتىرىلەنگەن:

لىيۇيىلوڭ (يەنى جەنۇبى سۇلالىلەردىكى لىيۇسوڭ ھاكىمىيىتىنىڭ پادىشاھى ۋېندى) داۋيەنجىنى قول ئاستىدىكى قوشۇنلىرىنىڭ سانغۇنى ياۋزوڭغۇ بىلەن جىڭ دەرياسىغا بىللە يېبەنگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. پادىشاھ شىزۇ (يەنى توغباتتاۋ) ئۇنىڭ شىمالىغا بېسىپ كىرىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، گوڭسۇن گۇينى خۇگۇەنگە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ئەۋەتتى. دەل بۇ چاغدا شياڭداڭدىكى دىڭلىڭلار ئىسيان كۆتۈردى، گوڭسۇن گۇي ئۇلارنى تىنچىتتى ..... شىزۇ سۈي خاۋغا: «مەن شياڭداڭدىن ئۆتكىنىمدە پۇقرالار ماڭا: گوڭسۇن گۇي مال - دۇنيانى دەپ ئوغرى - قاراقچىلارنى مەيلىگە قويۇۋەتتى. شۇ ۋەجىدىن ھازىرغىچە يامانلىقلار تۈگىتىلمىدى، گوڭسۇن گۇي جازاغا لايىق ئىدى. ئۇ دەسلەپتە تەنھا مال - دۇنياسىز كەلگەنىدى؛ قايتىشىدا يۈز نەچچە ھارۋىغا مال - دۇنيانى بېسىپ جەنۇبقا قايتتى. دىڭلىڭلارنىڭ قوماندانى تاغقا چىقىپ ئۇنى راسا قارغىدى دېيىشتى،» دېگەنىدى...

داۋيەنجى يېبيەنگە مىلادى 430 - يىلى ھۇجۇم قىلغان بولۇپ، گوڭسۇن گۇي شياڭداڭدىكى دىڭلىڭلارنى مۇشۇ يىلى ياكى ئۇنىڭدىن بىر يىل كېيىن باستۇرغان. بىز يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرگەن ماتېرىيالدىكى دىڭلىڭلارنىڭ دى جەمەتىدىن ئىكەنلىكىنى كېسىپ ئېيتالمىساقمۇ، ئەمما شياڭداڭ دىڭلىڭلىرىنىڭ ئاقساقاللىرىنىڭ ناملىرى، تارىخىي كىتابلاردا

پۈتۈنلەي دېگۈدەك دى جەمەتىدىن دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ماتېرىيالدىكى شياڭداڭ دىڭلىڭلىرىنى دى جەمەتىدىن دەپ مۇقىملاشتۇرۇش كۆپ جەھەتتىن خاتا بولمىسا كېرەك. بىڭجۇ ئايمىقىدىكى دىڭلىڭلار دىڭجۇ ئايمىقىدىكى دىڭلىڭلارغا ئوخشاش ئاساسلىقى يەنىلا تەيخاڭشەن تاغ تىزمىسىنىڭ تاغ جىلغىلىرىغا تارقالغانىدى.

ئۇنىڭدىن باشقا، ۋېنجۇ ئايمىقىدىكى شىخې دەرياسى (ھازىرقى سەنشىدىكى ۋېنياڭ) دا دى توڭنىڭ قوماندانلىقىدىكى دىڭلىڭلار («ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»)، سىجۇ ئايمىقىدىكى بەيمىنشەن (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ ياڭچېڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالى) بىلەن شياڭجۇ ئايمىقىدىكى لىنلۇشەن (ھازىرقى خېنەن ئۈلكىسىنىڭ لىنشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىگە 20 چاقىرىم كېلىدىغان جاي) دى مېڭچۇنىڭ قوماندانلىقىدىكى دىڭلىڭلار («ۋېينامە. جۇجىنىڭ تەرجىمىھالى») بار بولۇپ، بۇ جايلارغىمۇ دى جەمەتىدىن بولغان ئاز مىقداردىكى دىڭلىڭلار تارقالغانىدى.

قىسقىسى، شىمالدا دىجۇ ئايمىقىنىڭ جوڭشەن، چاڭشەن ۋە جاۋجۇن ۋىلايەتلىرىدىن، جەنۇبتا بىڭجۇ ئايمىقىنىڭ شياڭداڭ ۋە شياڭجۇدىكى لىنلۇشەن تېغىدىن تارتىپ تاكى سىجو ئايمىقىدىكى بەيجىنشيەن تېغىغىچە بولغان، تەيخاڭشەن تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى 1000 چاقىرىم كېلىدىغان ئىككى يان تەرىپى بىلەن تاغ جىلغىلىرىغا دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلار تارقالغانىدى، ھالبۇكى، جوڭشەن، چاڭشەن، جاۋجۇن ۋىلايەتلىرى (يۇقىرىقى ئۈچ ۋىلايەت تەيخاڭشەن تېغىنىڭ شەرقىي چېتىدە) بىلەن شياڭداڭ (تەيخاڭشەن تېغىنىڭ غەربىي چېتىدە) قاتارلىق ۋىلايەتلەر دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلارنىڭ مەركەزلىك تارقالغان جايلىرى ئىدى.

دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلار ئىچكى قىسمىدا ئۇرۇق - قەبىلىلەر بويىچە ئايرىلغانمۇ - يوق؟ تارىخىي كىتابلىرىدا دىڭلىڭلاردىن بولغان دى بىن تىلغا ئېلىنغان چاغدا، ئۇنىڭ ئىنىسى قايتا - قايتا تىلغا ئېلىنىدۇ ھەمدە دىبىننىڭ باشچىلىقىدىكى 4000 نەپەر دىڭلىڭ قوشۇنىنى «چاچما قوشۇن» («16 پادىشاھلىق يىلنامىسىگە تولۇقلىما. كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى») دەپ كۆرسىتىلىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇنىڭدا دى بىن باشچىلىقىدىكى دى جەمەتى دىڭلىڭلارنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋىتى يورۇتۇپ بېرىلگەن. ئېھتىمال، دى جەمەتى دىڭلىڭلارنىڭ ئىچىدە ئۇرۇق ئايرىمىسى بولغان بولۇشى كېرەك. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان نەقىلدىكى تاغقا چىقىپ گوڭسۇن گۇينى قارغىغان «دىڭلىڭ قوماندانى» بەلكىم دىڭلىڭلارنىڭ ئۇرۇق ئاقساقىلى بولۇشى مۇمكىن. ئۇرۇقتا قەبىلە ياكى قەبىلە ئىتتىپاقى تۈرىدىكى تەشكىلنىڭ بار ياكى يوقلۇقىدىن ئىبارەت بۇ مەسىلە تارىخ كىتابلىرىدا خاتىرىلەنمىگەن. لېكىن بەزى ماتېرىياللاردا ئوخشاش بولمىغان رايونلارغا تارقالغان. دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلارنىڭ ئارىسىدا ئۆزئارا مۇناسىۋەتنىڭ بارلىقى چۈشەندۈرۈلگەن، مىلادى 402 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ يۈەنشىڭ تۇنجى يىلى) شياڭداڭدىكى دىڭلىڭلار دى دۇنىڭ باشچىلىقىدا خۇگۇەنگە توپلىنىپ ۋېي سۇلالىسىگە قارشى تۇرغان، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن لىنلۇشەن تېغىغا قېچىپ بېرىپ شۇ يەردىكى دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلارغا قوشۇلغان («ۋېينامە. موتىنىڭ تەرجىمىھالى»). مىلادى 416 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ يىشى 12 - يىلى) سىجۇ ئايمىقىنىڭ بەيجىنشەن تېغىدىكى دىڭلىڭلارمۇ دى مىڭچۆنىڭ باشچىلىقىدا ۋېي سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن لىنلۇشەن تېغىغا قېچىپ بارغاندا، ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى مېڭچۆنى

لىنلۇشەن تېغىشچە قوغلاپ كەلگەن. مېڭچۆنىڭ قالدۇق قوۋملىرى «شىڭتاڭ بىلەن شاڭگو ئارىلىقىدا قېچىپ يۈرگەن» («ۋېينامە. جۇجىنىڭ تەرجىمھالى»). شىڭتاڭ چاڭشەن ۋىلايىتىگە تەۋە ئىدى؛ شاڭگو (ھازىرقى خېبېيدىكى شىڭتەي) بولسا سىجو ئايمىقىنىڭ گۇاڭپىڭ ۋىلايىتىگە تەۋە بولۇپ، شىمالدا دېڭجۇ ئايمىقىنىڭ جاۋجۇن ۋىلايىتى بىلەن ئۆزئارا تۇتاشقاچقا، دېجۇ ئايمىقىدىكى دېڭلىڭ لارنىڭ جايلاشقان رايونلىرى ئىدى. بۇ دى جەمەتىدىن بولغان دېڭلىڭلارنىڭ ھەر قايسى ئۇرۇقلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەتنىڭ بارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مىلادى 383 - يىلى دى بىن ئۆز قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ فۇجىيەن قۇرغان ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىغا قارشى تۇرغاندا، ئۇنىڭ 4000 كىشىلىك «چاچما قوشۇنى» بار ئىدى. ھەر بىر تۇتۇندىن بىردىن كىشى چىققان دەپ ھېسابلىغاندا، دى بىننىڭ باشچىلىقىدىكى دى جەمەتىدىكى ئادەم تەخمىنەن 20 مىڭ ئەتراپىدا بولىدۇ، بۇ ئاساسەن، دى بىننىڭ باشچىلىقىدىكى دى جەمەتىدىن بولغان دېڭلىڭلارنىڭ ئومۇمىي سانى بولۇپ ھەسابلىنىدۇ. يانداۋرقى يىلى بولسا مۇروكچۇي يېگە ھۇجۇم قىلغان، تارىخ كىتابلىرىدا «مورۇكچۇي 200 مىڭ دېڭلىڭ ۋە ئۇغان ئەسكەرلىرىگە باشچىلىق قىلىپ، ئاسما شوتا ۋە لەخمىلەردىن پايدىلىنىپ يېگە ھۇجۇم قىلغان.» («جىننامە. فۇجيەن ھەققىدە خاتىرىلەرنىڭ داۋامى») دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ ۋاقىتتا دى بىننىڭ ئىنىلىرىنىڭ قول ئاستىغا ئاز دېگەندە دى جەمەتىدىن بولغان دېڭلىڭلاردىن 100 مىڭ ئادەم توپلانغانىدى. بۇ ئەينى ۋاقىتتا تەيخاڭشەن تېغىنىڭ باشقا رايونلىرىدىكى دى جەمەتىدىن بولغان دېڭلىڭ ئۇرۇقداشلىرىنىڭ ئاۋاز قوشقانلىقىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، دى بىننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئەسلىدىكى ئۇرۇقنىڭ ئادەم سانى ئەمەس. مىلادى

338 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ تەييۇەن 13 - يىلى) دى بىننىڭ ۋارىسى دىلاۋ «بۇيۇك ۋېي بەگلىكى) نى قۇرغان ۋاقىتتا، «30 مىڭدىن ئارتۇق تۇتۇنى بار» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 108 - جىلد جىن ۋۇدىنىڭ تەييۇەن 17 - يىلى) دەپ ئاتالغان بولۇپ، تەخمىنىي ھېسابلىغاندا، 100 نەچچە مىڭ ئادەم ئىدى. بۇ 100 نەچچە مىڭ ئادەم ئاساسەن دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلار بولۇپ، تەيخاڭشەن تېغىدىكى دى جەمەتىدىن بولغان بارچە دىڭلىڭلارنىڭ بىرلەشكەنلىكىنىڭ مەھسۇلى ئىدى. مەسىلەن، شاڭداڭنىڭ خۇگۇەن دېگەن يېرىدىكى دى دۇ دەل بۇيۇك ۋېي بەگلىكىنىڭ سانغۇنى ئىدى. يۇقىرىقى ماتېرىياللار 16 پادىشاھلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلارنىڭ ئۇرۇقلىرى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم مۇناسىۋەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەمما بۇ خىل مۇناسىۋەتنىڭ قانداق جەمئىيەت قۇرۇلمىدا ئېلىپ بېرىلغانلىقى بىزگە يەنىلا نامەلۇم. كېيىن، بۇ خىل مۇناسىۋەت داۋاملىق كۈچەيگەن، بولۇپمۇ ئۇلار سىيانپىلار بىلەن كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىغا قارشى مىللىي ئۇرۇش ئېلىپ بارغان ۋە دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلارنىڭ بۇيۇك ۋېي بەگلىكىنى قۇرغان ۋاقىتتا، تېخىمۇ قويۇقلاشقانىدى.

(2) شيەنيۇ جەمەتى شيەنيۇ جەمەتى ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭلارنىڭ ئىچىدە دى جەمەتىدىن قالسىلا، دىڭلىڭلارنىڭ ئىككىنچى چوڭ جەمەتى ئىدى. ئۇلارمۇ دىڭجۇ ئايمىقىغا تارقالغانىدى. مىلادى 385 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ تەييۇەن 10 - يىلى) دى بىن مورۇڭچۈي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. دى بىننىڭ ئەۋلادى دى جېن دىڭلىڭ قەبىلىلىرىگە باشچىلىق قىلىپ يې (ھازىرقى خېبېينىڭ لىنجاڭ

ناھىيىسى) دىن خەندەن ئارقىلىق شىمالغا قاراپ مېڭىپ شىڭتاڭغا كېلىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈردى. تارىخ كىتابلىرىدا قەيت قىلىنىشىچە، «دى جېننىڭ ئەمىر لەشكىرى شيەنيۇچى دى جېن ۋە دى بىننىڭ ئەۋلادلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنى جاۋبېگى دەپ ئاتىغان» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 109 - جىلد جىنۋۇدىنىڭ تەييۇەن 10 - يىلى). مۇشۇنىڭدىن كېيىنكى خاتىرىلەردە 16 پادىشاھلىق دەۋرىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ شيەنيۇ جەمەتى كۆزگە چېلىقىشقا باشلايدۇ. دى جېن ئۆلگەندىن كېيىن، دى جەمەتىدىكى قوۋملار شيەنيۇچىنى ئۆلتۈرۈپ دى چېڭنى ئۆزلىرىگە باشلىق قىلىپ تىكلەيدۇ. (دى چېڭ دى جېننىڭ ئىنىسى ئىدى). دى چېڭنىڭ شيەنيۇدى ئىسىملىك بىر دورغاپى بار بولۇپ، ئۇ دى چېڭنى ئۆلتۈرىدۇ ھەمدە كۈندىن - كۈنىگە قىستاپ كېلىۋاتقان مۇرۇڭچۈينىڭ كېيىنكى يەن قوشۇنىغا تەسلىم بولىدۇ. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، شيەنيۇچى بىلەن شيەنيۇدىنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان جايى شىڭتاڭ (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىڭتاڭ ناھىيىسى) ئىدى. ياندۇرقى يىلى (مىلادى 386 - يىلى) شيەنيۇچىباۋ⑥ ئىسىملىك بىرەيلەن مورۇڭچۈينىڭ جەنۇبقا بېسىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئىشتىپ قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ، «چۈياڭدىكى ‹غەربىي تاغ› نى بازا قىلىپ قوۋملىرىنى باشلاپ» ۋاڭدۇغا كەلمەكچى بولغاندا («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 106 - جىلد، جىنۋۇدىنىڭ تەييۇەن 11 - يىلى)، كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى مورۇڭچۈي تەرىپىدىن تىرىك قولغا چۈشۈرۈلىدۇ. ۋاڭدۇ جوڭشەن ۋىلايىتىگە تەۋە بولۇپ؟ جەنۇبتا چاڭشەندىكى شىڭتاڭغا تۇتىشاتتى. پائالىيەت ئېلىپ بارغان رايونلىرىدىن قارىغاندا، بۇنىڭدىكى شيەنيۇچىباۋ بىلەن يۇقىرىدا بايان قىلىنغان شيەنيۇچى، شيەنيۇ دىلەر بىر مىلـ

لەتتىن ئىدى. مىلادى 402 - يىلى شىەنيۇسىباۋ ئىسسىلىك يەنە بىرەيلەن (ئېھتىمال يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان شىەنيۇچە باۋ يىلەن بىر ئادەم بولۇشى مۇمكىن) «چاڭشەندىكى يېقىنلىرىنى شىكىتاڭغا توپلاپ» («ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە») ۋېي سۇلالىسىگە قارشى تۇرغان، ۋېي سۇلالىسى چاڭشەنلىك ۋالىيسى لوفۇليەننى ئەۋەتىپ ئۇلارنى باستۇرغان، مىلادى 428 - يىلى (شىمالىي ۋېينىڭ شېنجيا تۇنجى يىلى) «دىڭجۇ ئايمىقىدىكى دىڭلىڭلاردىن شىەنيۇتەيياڭ ئىسيان كۆتۈرۈپ شىشەنگە بېسىپ كىرىپ، ئايماق - ناھىيىلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغاندا، ئايماق قوشۇنلىرى ئۇلارغا جازا يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ، زور چىقىمغا ئۇچرىغان» («ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە»)، بۇ يەردىكى شىشەن يۇقىرىدا تىلغا ئالغان شىەنيۇچاۋ ئىگىلىۋالغان چۆياڭدىكى غەربىي تاغ بولۇشى كېرەك. يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، 16 پادىشاھلىق ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ شىەنيۇ جەمەتىنىڭ پائالىيىتى باشتىن - ئاياغ دىڭجۇ ئايمىقىنىڭ چاڭشەن ۋە جوڭشەن ۋىلايەتلىرى بىلەن چەكلەنگەنىدى. مىلادى 447 - يىلى (ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تەيپىڭنىڭ جېنجون 8 - يىلى) ۋېيشىيزۇ توغباتتاۋ «دىڭجۇ ئايمىقىدىكى دىڭلىڭلاردىن 3000 ئۆيلۈكنى ۋېي سۇلالىسىنىڭ پايتەختى (ۋېي سۇلالىسىنىڭ پايتەختى يەنى دەي بولۇپ، ھازىرقى داتوڭ شەھرىنىڭ ئەتراپىدا) گە كۆچۈرگەن»، كۆچۈرۈلگەن بۇ 3000 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق دىڭلىڭلارنىڭ ئىچىدە دى جەمەتىدىن باشقا يەنە شىەنيۇ جەمەتىمۇ بولۇشى مۇمكىن. ئالتە قورغان توپىلىڭى ۋاقتىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ مەشھۇر رەھبىرى شىەنيۇشىلىنىڭ ئىسلى يۇرتى دىڭجۇ ئايمىقى بولۇپ، ئۇ پايتەخت دەيگە سۈرگۈن قىلىنغاندىن كېيىن قايتا يەنە ۋۇيەن قورغىنىغا ھەيدەلگەنىدە

دى. ئالته قورغان توپلىنگى ۋاقتىدا، شيەنيۇ شيۇلى دىنگجۇ ئايمىقىغا قايتىپ كېلىپ، شيەنيۇ قوۋملىرىنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قوزغىغان. شۇڭا «ۋېينامە. سۇزۇك ھەققىدە خاتىرە» دە «ۋۇيۇەندىكى تەسلىم بولغان ئاھالىلەر (ئىلاۋە: دىنگجۇ ئايمىقىدىكى شيەنيۇ جەمەتى، ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاچقا، «تەسلىم بولغان ئاھالىلەر» دەپ ئاتالغان) دىن شيەنيۇشيۇلى دىنگجۇ ئايمىقىدا ئىسيان كۆتۈردى» دېيىلگەنىدى. شيەنيۇشيۇلىنىڭ ۋۇيۇەن (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى باۋتونىڭ غەربىدە) دە ئەمەس، بەلكى دىنگجۇ ئايمىقىغا بېرىپ ئىسيان كۆتۈرۈشى، توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى (يەنى شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ ئاخىرقى يىللىرى) دىمۇ دىنگلىڭلارنىڭ شيەنيۇ جەمەتىنىڭ ئاساسەن يەنىلا دىنگجۇ ئايمىقىغا تارقالغانلىقىنى، بولۇپمۇ جوڭشەن ۋىلايىتىنىڭ ۋاڭدۇ، چاڭشەن ۋىلايىتىنىڭ چۈياڭ، شىڭتاڭ ۋە ئۇنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تاغ ئېچىگە بىرقەدەر زىچ تارقالغانلىقىنى، دى جەمەتىدىن بولغان دىنگلىڭلارغا ئوخشاش كەڭ ۋە تارقاق تارقالمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

(3) لو جەمەتى دىنگلىڭلارنىڭ لو جەمەتى «ۋېينامە. تەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» دىلا چىلىقىدۇ، ئۇنىڭدا: «تەيچاڭ نىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 417 - يىلى) 11 - ئايدا، ئەمىر زېمىن چاڭسۇن سوڭ قاتارلىقلار قوشۇن باشلاپ لېپىڭغا باردى. چاڭسۇن سوڭ يارلىققا بىنائەن ئىي جىڭ، جۇجى ۋە خان تاغىسى سۇنجەن بىلەن بىرگە غەربىي تاغدىكى دىنگلىڭلاردىن بولغان دى شۇ ۋە لوجىلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى، ئۇلارنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنى يوقىتىپ قايتتى» دەپ قەيت قىلىنغان. لېپىڭ دىنگجۇ ئايمىقىنىڭ لېپىڭ ۋىلايىتىدىكە تەۋە بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى ھازىرقى سەنشىنىڭ

شياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا ئىدى. ئىي چىڭ قاتارلىقلار جازا يۇرۇش قىلغان دىڭلىڭلارنىڭ لو جەمەتى ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى يېتىپ بارغان لېپىڭدىن ئانچە يىراق بولمىغان دىڭجۇ ئايمىقىنىڭ چاڭشەن ۋىلايىتى ياكى جوڭشەن ۋىلايىتىنىڭ دائىرىسىگە، يەنى بۇ ئىككى ۋىلايەتكە تارقالغان دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلار بىلەن بىر جايغا تارقالغانىدى.

(4) يەن جەمەتى دىڭلىڭلارنىڭ يەن جەمەتى «جىننامە: مورۇڭشىڭ ھەققىدە خاتىرە» دە كۆرۈلىدۇ. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن:

«ئەندىنىڭ لوڭئەن ئىككىنچى يىلى (مىلادى 398 - يىلى) مورۇڭچى قوۋملىرىنى جەنئەنگە توپلاپ لەنخەنگە جازا يۇرۇش قىلدى، پۇقرالار ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلدى ..... مورۇڭچى يىلىيەنگە كىرىپ ئورۇنلاشتى، موروڭشىڭ لەنخەننى قەتل قىلماقچى بولۇپ، مورۇڭچىنى قوشۇننى ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە بۇيرۇق قىلغاندا، مورۇڭچى دىڭلىڭلاردىن بولغان يەن شىڭ ۋە ئوغانلاردىن بولغان ۋاڭ لوڭ بىلەن بىرلىشىپ مورۇڭشىڭغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى، قوشۇنلىرىنى ئېلىپ خېڭگوغا كېلىپ، لوڭچىڭ شەھىرىگە 10 چاقىرىمچە يېقىنلاپ باردى، مورۇڭشىڭ ئەسكەر چىقىرىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى، مورۇڭچىنى تۇتۇپ، ۋاڭ لوڭ، يەن شىڭ قاتارلىق 100 دىن ئارتۇق ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى».

«تارىخىي كىتابلاردىكى جىگرا - قورغانلارغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» نىڭ 18 - جىلد، دانىڭ ياساۋۇلخانىسىنىڭ يىلىيەن قەلئەسى ماددىسىدا «يىلىيەن قەلئەسى يىڭجۇ ئايمىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 200 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا»،

«جەنئەن قەلئەسى بۇرۇنقى يىلىيەن قەلئەسنىڭ جەنۇبىي لىڭجىنىڭ شىمالىدا. ..... جىن سۇلالىسىنىڭ لوڭئەن 2 يىلى مورۇكشىڭ مورۇكچىنى لوكچىڭ قەلئەسىنى تاشلاپ چىقىشقا مەجبۇر قىلىپ، جەنئەندىن قوزغىلىپ يىلىيەنگە كىرىپ ئورۇنلاشتى» دەپ قەيت قىلىنغان. يىڭجۇ ئايمىقىنىڭ بۇرۇنقى شەھەر ئورنى ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ چاۋياڭ ناھىيىسىنىڭ دائىرىسىدە ئىدى. لىڭجى بولسا ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى چېيەنئەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە ئىدى. يىلىيەن بىلەن چېيەنئەن قەلئەسى ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ جېيەنچاڭ ناھىيىسى ئەتراپىدا ئىدى. مورۇكچى جەنئەندە قوشۇنلىرىنى قوزغىتاندا، ئۇنىڭ بىلەن بىرگە مورۇكشىڭغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن دىڭلىڭلارنىڭ يەن جەمەتى شۇبھىسىز كى، جەنئەنگە يا كى جەنئەنگە يېقىن ئايرىم جايلارغا يەنى ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ جېيەنچاڭ ناھىيىسى ئەتراپىغا تارقالغانىدى.

دىڭلىڭلارنىڭ يەن جەمەتى ۋاڭ ماڭنىڭ يېڭى ھاكىمىيىتىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى يەنيونىڭ باشچىلىقىدىكى دىڭلىڭلاردىن بولغان قەبىلىلەرنىڭ كېيىنكىسى ئەۋلادى بولۇشى مۇمكىن. «رەھنامە. ھونلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ داۋامى» دا يەنيونىڭ ۋاڭ ماڭغا ھونلارغا جازا يۈرۈش قىلىش توغرىسىدا بەرگەن بىر پارچە ئۇزۇن تەكلىپى خاتىرىلەنگەن. تەكلىپنامىدىن قارىغاندا، يەنيو مەدەنىيەتلىك، تەربىيە كۆرگەن ۋە تارىخ كىتابلىرىنى ئىنتايىن پىششىق بىلىدىغان ئادەم ئىدى. ئۇ دىڭلىڭلارنىڭ بارلاسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى خەنزۇ مىللىتىنىڭمۇ تۆرىسى ئىدى. بۇنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ «كۇنچىقىش تەرەپ لەرنىڭ سانغۇنى» دەپ ئاتىلىشىي ۋاڭ ماڭنىڭ يېڭى ھاكىمىيىتىنىڭ شەرقىي شىمال چېگرىسىنى قوغداشقا مەسئۇل

قىلىنغانلىقىدىن بولسا كېرەك. شۇڭا ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى دىڭلىڭلار خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرا رايونىنى مەركەز قىلىپ ماكانلاشقانىدى. بۇ بىر قىسىم دىڭلىڭلار ئىشەنجىلىك 16 پادىشاھلىق دەۋرىدىكى جەنئەندە ئولتۇراقلاشقان يەرلىك جەمەتلەردىن بولغان دىڭلىڭلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى بولۇشى مۇمكىن. ئەمما ئۇلار كېيىن نېمە ئۈچۈن خەنزۇ مىللىتىنىڭ يەن (ﻳﻪ) فامىلىسىنى ئۆزلىرىگە جەمەت نامى قىلىۋالغان؟ «ئۇيغۇر پادىشاھلىق. ۋېي پادىشاھلىقى تەزكىرىسى» دە ۋېي سۇجى «ۋېينامە» دىن نەقىل كەلتۈرۈپ، «ئۇغانلارنىڭ فامىلىلىرى تۈراقسىز، ئۇلار ئاتاغلىق بۇزرۇكئۇلارنىڭ نامىلىرىنى ئۆزلىرىگە جەمەت نامى قىلاتتى» دەپ كۆرسەتكەن. بۇ بىر قىسىم دىڭلىڭلار ئۇغانلار بىلەن ئۇزاققىچە ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقاچقا، ئۇغانلارنىڭ بۇ خىل ئادىتىنى قوبۇل قىلغان بولۇشى مۇمكىن. يەنىيو ئۇلارغا باشچىلىق قىلغانداء، بەلكىم يەنە ئۇلار ئۇچۈن نۇرغۇن پايدىلىق ئىشلارنى قىلغانلىقى ئۈچۈن، «پالۋان» دەپ ئىززەتلىنىپ، ئۇنىڭ نامى بىردەك جەمەت نامىي قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن. ئەلۋەتتە بۇمۇ بىر خىل پەرەزدۇر.

(5) سۇئال: دىڭلىڭلىرى «ۋېينامە» توغبات لىيو خۇنىڭ تەرجىمھالى» دا ئۇچرايدۇ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: لىيو خۇ دەسلەپتە دەي دۆلتى (توغبات دەي دۆلىتى) نىڭ كۆرستەندۇ) گە بەيئەت قىلغانىدى. كېيىن قەبىلىلىرىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، قوشۇن توپلاپ ئىسيان كۆتۈردى. پىڭۈبن (توغبات) يۈلۈ، مىلادى 321 — 316 — يىللار) جىن سۇلالىسىنىڭ بىنجۇ ئايماقىنىڭ بىر قىسىم لىيو كۈن قىلىپ بىرلىكتە ئۇنىڭغا جازا يۈرۈش قىلدى. لىيو خۇ قېچىپ بېرىپ، سۇفاڭنى ئىگىلىدى..... لىيو سوك (لىيو يەنىنىڭ ئوغلى، ئالدىنقى جاۋ پادە-

شاهلىقىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ھۆكۈمرانى) لىيۇ خۇنى «بىر جەمەتتىن» دەپ قاراپ، ئۇنى شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن، سىياسىپىلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى نازارەت قىلغۇچى، دىڭلىڭلارنىڭ كەپتاۋۇلى قىلىپ دەريادىن قايتا ئۆتۈپ دەي دۆلىتىنىڭ غەربىي قىسمى (توغبات ـ دەي دۆلىتىنىڭ غەربىي قىسمى) غا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. يىگىرمە قايتۇرما زەربە بېرىپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلدى. لىيۇ خۇ چېكىنىپ، شىمالغا قېچىپ كەتتى.

لىيۇ خۇنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان جايى سۇفاك ۋىلايىتى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئېكجاۋ ئايمىقى بىلەن سەنشىنىڭ غەربىي شىمال قىسمى) دا بولۇپ، شەرقتە خۇاڭخېدىن ئۆتمەيتتى، يەنە كېلىپ نامى شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن دېگەن ئاتاققا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ راستىنلا سۇفاك ۋىلايىتىگە تارقالغانلىقىدا شەك يوق ئىدى.

(6) مىيۇن دىڭلىڭلىرى «ۋېينامە». شىزۇ ھەققىدە خاتىرىلەنگەن بولۇپ، مىلادى 432 ـ يىلى (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ يەنخې تۇنجى يىلى) دا ۋېي شىزۇ (يەنى شىمالىي ۋېينىڭ پادىشاھى تەيۋۇدى) تۇغباتتاۋنىڭ مىيۇن دىڭلىڭلىرىنى ئېسىكەرلىككە تۇتۇپ، شىمالىي يەن بەگلىكىگە جازا يۈرۈش قىلغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. «ۋېينامە» گە ئاساسلانغاندا، ئەينى ۋاقىتتا ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان مىيۇن دىڭلىڭلىرى «بىر تۈمەن» دىن ئارتۇق بولۇپ، مۇشۇ بوينچە ھېسابلىغاندا، مىيۇن دىڭلىڭلىرىنىڭ ئاز دېگەندە 40 ـ 50 مىڭ نوپۇسى بولغان. بۇ سان ئاز ئەمەس. يەنە «ۋېينامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، تىشى قەلئەسى مىيۇن ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ مىيۇن ناھىيىسى) بولۇپ،

خۇاڭشىنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 397 - يىلى) تىنەسىس قەلىنغان. مىيۇن، ياۋياڭ، بەيشۇندىن ئىبارەت ئۈچ لاھىيىنى باشقۇرغان. 2231 تۇتۇن، 9111 نوپۇس بولغان. لەچچە ئون مىڭ مىيۇن دىڭلىڭلىرى ئەينى ۋاقىتتا نوپۇس سانىغا كىرگۈزۈلمىگەن، بەلكى دىڭلىڭلارنىڭ ئاقساقاللىرى تەرىپىدىن ئايرىم - ئايرىم ئىدارە قىلىنغانىدى.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، ۋېي، جىن سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەلگەن دىڭلىڭلارنىڭ تارقالغان رايونلىرى كۆندىن - كۈنگە كېڭىيىپ مەملىكىتنىڭ مەزنىڭ پۈتكۈل شىمالىي قىسمىنى دېگۈدەك قاپلىغان. بۇنىڭ ئىچىدە خېبەي، سەنشى ۋە خېنەندىن ئىبارەت ئۈچ ئۆلكىگە تارقالغان دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلارنىڭ تەسىر كۈچى ئەڭ زور بولغان. ئۇلارنىڭ زېمىن دائىرىسىمۇ ئەڭ كەڭ ئىدى. مۇشۇنداق بولغاچقا، 16 پادىشاھلىق ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلارنىڭ پائالىيىتى باشقا دىڭلىڭلارنىڭكىگە قارىغاندا ھەرىكەتچان ۋە جانلىق بولغانىدى.

3. 16 پادىشاھلىق دەۋرىدە ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭلار

(1) جۇڭشەن دىڭلىڭلىرىنىڭ ئالدىنقى ۋە كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، جۇدىڭ بېگى دى بىن يۇقىرىدا، يەنى مىلادى 316 - يىلى جۇڭشەن دىڭلىڭلىرىنىڭ ئىچىدىن بولغان دى شۇنىڭ قوزغىلىپ شىلانىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرغانلىقىنى باياڭ قىلىپ ئۆتكەنىدۇق، ئەينى

ۋاقتتا شى ـ جاۋ (يەنى كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقى) پادىشاھلىقى تېخى قۇرۇلمىغان بولغاچقا، شىلا نامدا يەنىلا ئالدىنقى جاۋ پادىشاھلىقىنىڭ سانغۇنى ئىدى. لېكىن ئۇ مىلادىنىڭ 314 ـ يىلى ياۋجۇ ئايمىقىنىڭ تەپرىقىچى بېگى ۋاڭ جۇنگە ھۇجۇم قىلىپ ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، تەيخاڭشەن تېغىنىڭ شەرقىدىكى كەڭ رايونلارنىڭ ئەمەلىي ھۆكۈمرانىغا ئايلاندى. جوڭشەن ۋە چاڭشەندىكى دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلار ئېھتىمال شىلا ۋاڭ جۇننى ئۆلتۈرگەندە، ئۇنىڭغا بويسۇنغان بولۇشى مۇمكىن. ۋاڭ جۇن يوقىتىلغاندىن كېيىن جىن سۇلالىسىنىڭ بېگىجۇ ئايمىقىنىڭ ئايماق بېگى لىيۇ كۇن ئارقا ـ ئارقىدىن شەرقتە جىڭجىكىدىكى قوشۇن چىقىرىپ، شىلانىڭ قوشۇنلىرى بىلەن چاڭشەن ۋە جوڭشەنلەردە كەسكىن ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى. ئۇرۇش، شۇبھىسىزكى شۇ جايدىكى دىڭلىڭلارغا ئېغىر يوك ۋە ئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە مىلادى 314 ـ يىلىدىن باشلاپ، چاڭشەنىڭ شىمالىدىكى ياۋجۇ ئايمىقىدا «ئېغىر سۇ ئاپىتى» يۈز بېرىپ، كىشىلەر ھوسۇل ئالالمىدى. جەنۇبىدىكى شياڭ (ھازىرقى شىڭتەي) دا «ئېغىر ئاچارچىلىق ئاپىتى» يۈز بېرىپ، «ئىككى كاپچى ئاشلىقنىڭ باھاسى ئىككى جىڭ كۈمۈشكە تۇغرا كەلدى». دىڭلىڭلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جوڭشەن ۋە چاڭشەن ۋىلايەتلىرىنى «چېكە تكە ئاپىتى قاپلاپ كەتتى» تەبىئىي ئاپەت مۇشۇنداق ئېغىر ئەھۋال ئاستىدا، شىلا «ئەمەلىي نوپۇس سانىغا قاراپ، ھەربىر نوپۇسقا ئىككىدىن ئات، ئىككى پاتماندىن ئاشلىق ئالۋاڭ چاچتى.» («جىننىسامە. شىلا ھەققىدە خاتىرە»). شىلا 16 پادىشاھلىق دەۋرىدىكى ئاتاغلىق زالىم پادىشاھ بولغاچقا، ئۇنىڭ ئېچارە ۋە سېلىققا ئېرىشىش ئۇچۇن چاڭشەن بىلەن جوڭشەن رايونىدىكى دىڭلىڭلارغا قانداق تاقابىل تۇرغانلىقىنى مۇشۇنىڭدىنمۇ ئويلاپ بېلگىلى بولىدۇ. مىلادىنىڭ

316 - يىلى، چىقىش يولى قالمىغان دېڭىزلار ئۆز قەبىلە ئاقساقىلى دى شۇنىڭ باشچىلىقىدا قوزغىلىپ شىلانىڭ مۇ- كۈمرائىلىقىغا قارشى (يەنى يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىلدە دېيىلگەن «شىلاغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ») تۇرۇپ، جوڭشەن بىلەن چاڭشەندىن ئىبارەت ئىككى ژىلا يەتتىك مەركىزىگە ھۇجۇم قىلدى. شىلا شەخسەن ئۆزى زور قوشۇن بىلەن جازا يۇرۇش قىلىپ، دىشۇنىڭ ئانىسى بىلەن خوتۇنىنى تۇتۇپ كەتتى. دىشۇ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن قالدۇق قوۋملىرىنى باشلاپ، شۇگۇەن (ئورنى ئېنىق ئەمەس) ئارقىلىق، دەيجۇن ژىلايىتى (مەركىزى دەيشەن ناھىيىسىدە بولۇپ، ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ ژېيشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقى) گە قېچىپ كەتتى. قېچىپ كېتەلمىگەن قالغان دېڭىزلار ئۆزلىرىنىڭ يەنە بىر قوماندانى دى بىنىنىڭ باشچىلىقىدا، چاڭشەن بىلەن جوڭ شەننىڭ غەربىدىكى تەيخاڭشەن تېغىنىڭ تاغ - جىلغىلىرى ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋالغان بولۇشى مۇمكىن. مىلادى 330 - يىلى شىلا ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىدى. بۇ مەزگىلدە ئالدىنقى جاۋ پادىشاھلىقى ئاللىقاچان يىمىرىلگەن بولغاچقا، شىلا خۇەيخې دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى جايلارنى ئاساسەن دېگۈدەك بىرلىككە كەلتۈردى. تارىخ كىتابلىرىدا شىلا ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىغان ئاشۇ يىلدا، دېڭىزلاردىن بولغان دى بىنىنىڭ ئوردىغا كېلىپ شىلا بىلەن شياڭگو (ھازىرقى خېبېي ئۆلكە سىنىڭ شىڭتەي) دا كۆرۈشكەنلىكى خاتىرىلەنگەن. شىلا دى بىنگە جۇ دېگىنىڭ ۋاڭلىق ئوتۇغاتىنى بەرگەن. جۇ دىڭ ئەسلى غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي جەنۇبتىكى يىۋاڭ يىلار ئېلىنىڭ نامى بولۇپ، ئۇنىڭ ھازىرقى ئورنى يۈننەن ئۆلكەسىنىڭ توڭخەي ناھىيىسىدە ئىدى. شىلانىڭ دى بىنگە چاڭشەن ياكى جوڭشەن ۋاڭلىق ئوتۇغاتىنى بەرمەي، بەلكى ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت بولمىغان جۇ دېگىنى دى بىنىنىڭ نامى

قىلىشى، ماھىيەتتە دى بىننىڭ دىڭلىڭلارنىڭ ۋاڭى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلمىغانلىقى ئىدى. شۇنىڭدەك ئۇنىڭدا مەڭگۈ سىتىمەسلىك نىيىتىنىڭ بارلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

دىشۇنىڭ باشچىلىقىدا دەيجۇن ۋىلايىتىگە قېچىپ بارغان دىڭلىڭلار، دى بىنگە ۋاڭلىق ئوتۇغاتى بېرىلىپ دىڭلىڭلار كېيىنكى جاۋ ھاكىمىيىتى بىلەن ياراشقاندىن كېيىن، يەنە قايتىدىن چاڭشەن بىلەن جوڭشەنگە قايتىپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

(2) جوڭشەن دىڭلىڭلىرىنىڭ ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىغا بەيئەت قىلىشى، ئادىل، بەيئەتچى دىشۇ

مىلادى 350 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ يوڭجى 6 - يىلى)، كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىختىلاپ يۈز بېرىپ، يېچىك بىلەن شياڭگۇ ئۇرۇش گىردابىغا چۈشۈپ قالدى. سىياسىپلارنىڭ مورۇك جەمەتى تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ قوشۇنلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسىدىن تېزلىك بىلەن جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، ياۋجۇ ۋە جىجو ئايمىقىدىن ئىبارەت ئىككى ئايماقنىڭ كۆپلىگەن زېمىنلىرىنى ئىشغال قىلىۋالدى. مىلادى 351 - يىلى 8 - ئايدا يەن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى مورۇڭجۇن ئاجىز ۋەيي قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، جوڭشەننى ئىشغال قىلدى، «مورۇڭجۇن قوشۇنلىرىغا قاتتىق بۈيرۇق چۈشۈرۈپ، ھەرقانداق جىنايى قىلمىشقا يول قويمىدى». كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقىنىڭ زالىملىقىنى يەتكىچە تارتقان دىڭلىڭ خەلقى يەن قوشۇنلىرىنىڭ كېلىشىنى قارشى ئالدى. شۇ يىلى 12 - ئايدا دىشۇ كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زور قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، دىڭلىڭ قەبىلىلىرىنى باشلاپ «مورۇڭجۇنگە تەسلىم بولدى». مورۇڭجۇن دە-

شۇغا ئادىل بەيئەتچى ۋاڭ دېگەن ئوتۇغات نامىنى بەردى. («جىننامە. مورۇكجون ھەققىدە خاتىرە»، «16 پادىشاھلىق يىلنامىسىگە تولۇقلىما، ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقى ھەققىدە خاتىرىلەر»).

تارىخىي كىتابلاردا ئالدىنقى يەن پادىشاھلىق ھۆكۈمرانلىق قىلغان 20 يىل (مىلادى 351 - دىن 370 - يىلىغىچە) ئىچىدە، دېڭىلىڭلارنىڭ ئالدىنقى يەن ھاكىمىيىتى بىلەن قانداق سۈركىلىشلىرىنىڭ بولغانلىقى خاتىرىلەنمىگەنىدى. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئالدىنقى يەن ھۆكۈمرانلىرىنىڭ دېڭىلىڭلارنىڭ يۇقىرى قاتلامدىكىلىرىنى ئۆزىگە تارتىشى بىرقەدەر مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانىدى ⑦.

(3) ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىنىڭ جوڭشەن دېڭىلىڭلىرىنى بىلەن مىيەنچىگە كۆچۈرۈشى، دى بىننىڭ چىن پادىشاھلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشى

ئالدىنقى يەن ئاقسۆڭەكلىرى خېبېي قاتارلىق جايلاردا فېئودال تەپرىقە قىلىۋاتقان ۋاقىت بىلەن تەڭ، دى مىللىتىدىن بولغان خۇ جەمەتى تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىنىڭ كۈچى شەنشىنىڭ گۈەنجوڭ رايونىدا تېزدىن تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى، مىلادى 370 - يىلى (چىن سۇلالىسىنىڭ تەيخې 5 - يىلى) فۇجيەن ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنى يوقاتتى. شۇ يىلى فۇجيەن ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ مورۇك جەمەتى ۋە ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋىتى بىرقەدەر قويۇق بولغان دېڭىلىڭ بارلاسلىرىنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، خۇ جەمەتىنىڭ چىن سۇلالىسىنىڭ خېبېي قاتارلىق جايلاردىكى ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن سىيانپىي خەلقىدىن 40 مىڭ نوپۇسنى چاڭئەنگە كۆچۈردى، يانداۋرقى يىلى (مىلادى 371 - يىلى)

يەنە گۈەندۈڭدىكى ھەرقايسى «ئارىلاشما بەدىۋىلەر» دىن 100 مىڭ نوپۇسنى گۈەنجوڭغا كۆچۈردى؛ دىڭلىڭلارمۇ مۇشۇ قېتىمقى كۆچۈشتە بار ئىدى. فۇجيەن دىبىن (بۇ چاغدا دىشۇ بەلكىم قېرىپ ئۆلگەن بولۇشى مۇمكىن⑧) نىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى دىڭلىڭلارنى شىنئەن بىلەن مىيەنچى دېگەن ئىككى جايغا ئورۇنلاشتۇردى⑨. فۇجيەنمۇ دىڭلىڭلارنىڭ بارلاسلىرىنى ئۆزىگە تارتىش، سېتىۋېلىش سىياسىتىنى قوللىنىپ، دىبىننى مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىنىڭ مۇلازىم كەپتاۋۇللۇقىغا تەيىنلەپ، ئۇنى دىڭلىلارنىڭ ئەرلىرىنى يىغىپ ۋە ئۇلارغا باشچىلىق قىلىپ جازا يۈرۈشكە قاتنىشىشقا بۇيرۇق قىلدى.

مىلادى 383 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ تەييۇەن 8 - يىلى) دىبىن دىڭلىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ، فۇجيەن بىلەن بىرگە، شەرقىي جىن سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلدى. ئالدىنقى چىن قوشۇنلىرى فېيشۇي ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولۇپ يىمىرىلدى. دىبىن دىڭلىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ خېنەننىڭ شىئەن دېگەن جايىغا قايتىپ كەلدى. فۇجيەن يول بويى مەغلۇپ بولۇپ پىتىراپ كەتكەن ئەسكەرلىرىدىن «100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم» نى قايتا توپلىدى. بىراق ئۇ گۈەنجۇڭنىڭ ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن لوياڭغا 4000 ئەسكەرنى، يېچىڭغا 3000 ئەسكەرنى، بىڭجو ئايمىقىغا 5000 ئەسكەرنى قالدۇرۇپلا، قالغان ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، گۈەنجۇڭغا كىردى. ئەلۋەتتە فۇجيەن قالدۇرۇپ كەتكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇرۇش قىلىش جەڭگىۋارلىقىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلغان بۇ ئاز ساندىكى قالدۇق ئەسكەرلەرگە تايىنىپلا گۈەندۈڭنىڭ كەڭ زېمىنىنى كونترۇل قىلغىلى بولمايتتى. شۇ سەۋەبتىن دىبىن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، گۈەندۈڭدا ھەممىدىن ئاۋۋال ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىغا قارشى چوڭ بايراقنى كۆتۈرۈپ چىقتى⑩. ئۇزاق ئۆتمەي ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىمۇ يىمىرىلدى.

(4) دىڭلىڭلارنىڭ كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى بىلەن بولغان كۈرىشى

مىلادى 383 - يىلى 12 - ئايدا دىيىن دىڭلىڭلارنىڭ «چاچما قوشۇنى» نى باشلاپ، شىنئىەن بىلەن مىيەنچىنىڭ شەرقىي قىسمىدىن قوزغىلىپ، بىر يولىلا لويانىڭ يېنىدىكى مۇھىم قورغان خېنەن ناھىيىسى (خېنەن ناھىيىسى ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقى دەۋرىدە يۈجۇ ئايمەقبغا قارايتتى، ھازىرقى لوياڭ شەھىرىنىڭ غەربىي شەرق ئەترابلىرىغا توغرا كېلىدۇ.) نى ئىشغال قىلدى. ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ ئاقسۆڭەكى مورۇڭجىڭ بىلەن ئىلگىرىكى ۋەزىر ۋاڭ تېڭ قاتارلىقلار بۇ- نىڭدىن خەۋەر تېپىپ، ھەرقايسىسى ئۆز قەبىلىلىرىنى باشلاپ كېلىپ تېزلىك بىلەن ئىتائەت قىلدى. ئالدىنقى چىن پادىشاھ- لىقىنىڭ يۈجۇ ئايمەقىنىڭ ئايماق بېگى، لويانىڭنىڭ تۇرغاق سانغۇنى خۇخۇيي باش سانغۇن ماۋ داڭنى دىيىننى جازالاشقا ئەۋەتتى. دىيىن ئالدىنقى چىن قوشۇنلىرىنى بىراقلا مەغلۇپ قىلىپ، ماۋ داڭنى ئۆلتۈردى ھەمدە ئالدىنقى چىن قوشۇنلىرى- نىڭ مۇھىم ھەربىي مۇداپىئە قورغىنى بولغان لىڭ يۈنتەي (ھازىرقى لوياڭدىكى شىگۇمەن) نى ئىشغال قىلىپ، 10 مىڭدىن ئارتۇق ساۋۇت - دۇبۇلغىنى غەنىيمەت ئېلىپ، بىر مەھەل زور زىلزىلە پەيدا قىلدى. لوياڭدا جېنى تۇمشۇقىغا كېلىپ قالغان خۇخېنىڭ ئالدىراپ - تېنەپ چاكىنەنگە قايتىپ كەلگەن فۇجىيەن بىلەن ئالدىنقى چىننىڭ يېچىڭ شەھىرىدىكى باسقا- قۇلى چاكىلى بېگى فۇپىگە جىددىي قۇتقۇزۇشنى مۇراجىئەت قىلدى. ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ ئاقسۆڭەكى، ئالدىنقى چىننىڭ ئۇزغان سانغۇنى مورۇڭچۇي دەل بۇ چاغدا يېچىڭ شەھىرىدە. ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ بۇرۇنقى ئادەملىرى بىلەن مەخپىي ئالاقە باغلاپ، ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىشىنى پىلانلاۋاتاتتى. فۇپى مورۇڭ-

چۈينىڭ قوشۇنلىرىدىن 2000 ئادەمنى لويانغا ئەۋەتىپ دى بىنگە زەربە بېرىشكە يولغا سالدى. فۇپى دىڭلىڭلار بىلەن مۇناسىۋەتتى ياخشى بولغان مورۇڭ ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ دېيىن بىلەن بىرلىشىۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، دى مىللىتىدىن بولغان سانغۇن فۇ فېيلوڭنىڭ باشچىلىقىدا دىلارنىڭ 1000 نەپەر ئاتلىق ئەسكىرىنى ئەۋەتىپ، ئۇنى نازارەت ئاستىغا ئالدى. مورۇكچۈي قوشۇنلىرىنى باشلاپ خېبېي (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ شىنياڭ ناھىيىسى) گە يېتىپ بارغاندا فۇ فېيلوڭنى ئۆلتۈرۈپ، دىلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلىدى. دى بىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، دەرھال ئەلچى ئەۋەتىپ مورۇكچۈينى ئىتتىپاقنىڭ باشلىقى قىلىپ تىكلەپ، ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىغا قارشى تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. مورۇكچۈي مۇشۇ ۋاقىتقا كەلگەندىمۇ يەنىلا ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىغا ئاسىكارا قارشى تۇرماي، فۇجيەنگە مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ھەربكىتىنى ئاقلىدى. دېيىن قايتا يەنە دورغاپ گوتوڭنى ئەۋەتىپ ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلدى. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» (105 - جىلد، جىن سۇلالىسىنىڭ تەييۇەن 9 - يىلى) دە گوتوڭنىڭ مورۇكچۈيگە مۇنداق دېگەنلىكى خاتىرىلەنگەنىدى:

سانغۇن جاناپلىرىنىڭ پېقىر گوتوڭ بىلەن كۆرۈشۈشنى رەت قىلغانلىقى، ئاكا - ئۇكا دېگەندەك قارا تۇرۇك، ئىقتىدارى يوق، ھېچقانداق زور ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمايدۇ دەپ قارىغانلىقىمۇ - قانداق؟ مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، سانغۇن جاناپلىرىنىڭ بۇگۈنكى كۈندە ئۇلار بىلەن بىرلىشىشنىڭ ئۆزى زور ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشقا پايدىلىقتۇر!

مورۇكچۈي گوتوڭنىڭ بۇ پەندى - نەسىھىتىنى ئاڭلىغ

غاندىن كېيىن، ئاندىن ئۇنىڭغا ئىجازەت بەردى. بۇ بىر تەت-
رەپتىن مورۇكچۇينىڭ ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىغا قارشى
تۇرۇشىنىڭ پۈتۈنلەي دېگۈلۈك قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ تۇرت-
كىسى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەرسە،
يەنە بىر تەرەپتىن مورۇك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ دى بىن بىلەن
ئىتتىپاق تۈزگەنلىكىنى، ھە دېگەندىلا دېگۈلۈك قوزغىلاڭچى
قوشۇنىدىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈ-
رۈش ھەرىكىتىنى «بىھۇدە زىيان تارتىپ قېلىشى» دىن ساقلاپ
قېلىشنى مەقسەت قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنداق
تېمۇ يەنە باشقىلار تەرىپىدىن «قارا تۇرك» دەپ ئاتالغان
دىبىنىڭ نەزىر دائىرىسىنىڭ كېڭەيگەنلىكىنى، ئەينى ۋاقىتتا
ئەگەر سىياسىي، ئوغانلار بىلەن تەڭ ئىجتىمائىي ئالاقىسى
بار مورۇك ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزمەي، نوقۇل
دېگۈلۈكلارنىڭ كۆچىگە تايىنىپلا ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىنىڭ
ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتىن ئىبارەت مۇڭەپپەقىيەت
قازىنىش ئۈمىدىنىڭ يوقلۇقىنى ئېپادىلەپ بېرىدۇ، خالاس.
384 ـ يىلى 1 ـ ئايدا دىبىن مورۇكچۇينى ھۇرمەت نامىنى
قوللىنىشقا دەۋەت قىلدى. بۇنىڭ بىلەن مورۇكچۇي ئۆزىنى
ئۇلۇغ سانغۇن، يەن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى (تارىختا كېيى-
نىكى يەن دەپ ئاتالغان) دەپ جاكارلاپ، دى بىننى دىيانەتلىك
لىك تۆھپىكار ئۇلۇغ سانغۇن دەپ ئاتاپ، خېنەن ۋاڭى دېگەن
ئوتۇغات نامىنى بەردى، دى بىننىڭ جەمەتىدىكى دىتەننى ئۇلۇغ
ئەركان سانغۇن دەپ، خوگۇنوگۇاڭلىق ئوتۇغاتنى بەردى.
مورۇكچۇي بىلەن دى بىننىڭ بىرلەشمە قوشۇنلىرى لوياڭدىن
ئالدىراپ ـ تېنەپ شەرقتە يۈرۈش قىلىپ، يېچىلىك شەھىرىنى
ئىشغال قىلىپ ئۇنى پايتەخت قىلماقچى بولدى. بۇ چاغدا مو-
رۇك جەمەتىدىكى ئاقسۆڭەكلەر خېبېينىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا
تۇشمۇ تۇشتىن قوزغىلىپ، سىيانپىلارنىڭ بۇرۇنقى قەبىلە-

لمری بىلەن ئوغان قوماندانلىرىنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە كۈش-كۈرتۈپ «100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم توپلىدى» («جىننامە. مورۇڭچۇي ھەققىدە خاتىرە»)دى بىننىك باشچىلىقىدىكى دېڭ لىڭلارمۇ نەچچە ئون مىڭ بولۇپ، ھەممىسى بولۇپ 2009 دىن ئارتۇق ئىدى. 2 - ئايدا زور قوشۇن يېچىڭ شەھىرىگە يېتىپ بېرىپ، ئۇنى مۇھاسىرىگە ئالدى. تارىخىي كىتابلاردا «مورۇڭچۇينىڭ دېڭلىڭ، ئوغانلاردىن بولۇپ 2000 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمگە باشچىلىق قىلىپ، ئاسما شوتىلار بىلەن يېچىڭ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان» («جىننامە. فۇجيەن ھەققىدە خاتىرە») لىقى خاتىرىلەنگەنىدى.

بۇ مەزگىلدە، مورۇڭچۇي ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرى زور ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش ئۈچۈن، ھەدەپ ئۆزگىلەرنى چەتكە قاقتى. ئوغلى مورۇڭجاۋنى ۋەلىئەھەد قىلدى ھەمدە مورۇڭ چەمەتىدىكى ئاقسۆڭەكلەرگە كەڭ كۆلەمدە ئوتۇغات بەردى: 17 ئادەمگە شاھزادىلىك، 37 ئادەمگە كىنەزلىك، 89 ئادەمگە گراف، ۋىكوند ۋە بارۇنلۇق مەرتىۋىسىنى بەردى. يەنە ئۇڭ ۋە سول قول دورغاپ، مۇلازىم، كەپتاۋۇل بولغانلار سان-سانا قسىز ئىدى. باشتا زور خىزمەت كۆرسەتكەن ئاكا - ئۇكا دى بىنلەر بىلەن دېڭلىڭلارنىڭ باشقا قوماندانلىرى پۈتۈنلەي سىرتتا قالدۇرۇلدى. بۇ دى بىن باشچىلىقىدىكى دېڭلىڭ قوماندانلىرىنىڭ كۆچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىدى. دى بىن «ياپتا گەپلەر بىلەن دېڭلىڭلار ۋە ئۆز چەمەتىدىكىلەرنىڭ ئۆزىنى دېۋان بېگى قىلىشنى تەلەپ قىلغانلىقىنى بىلدۇردى»، كۈتۈلمىگەندە ھېچقانداق ئارتۇقچە بولمىغان بۇ تەلەپنامۇ مورۇڭچۇي تەرىپىدىن بىر ئېغىز سۆز بىلەنلا رەت قىلىۋېتىلدى. مورۇڭچۇي تەرىپىدىن فەنياكۇاڭلىق ئوتۇغاتى بېرىلگەن مورۇڭ دېپى بىلەن چاپاۋۇل سانغۇن مورۇڭنۇڭ قاتارلىقلار ئاكا - ئۇكا دى بىنلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، «خىزمەت كۆرسىتىپ ئۆزلىرى

گه تېخىمۇ تەمەننا قويۇشتى». ھەتتا ۋەلىئەھد مورۇڭباۋ ئاكا - ئۇكا دى بىنلەرنى ئۆلتۈرۈش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 105 - جىلد، جىن ۋۇدىنىڭ تەييۇەن 9 - يىلى). بۇنىڭ بىلەن دى بىن باشچىلىقىدىكى دىڭلىڭلارنىڭ مورۇك ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن بولغان زىددىيىتى تېخىمۇ كەسكىنلەشتى.

ئاكا - ئۇكا دى بىنلەر مورۇك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۆزلىرىگە ھەر ۋاقىت يېغا قويۇش خەۋپى بار ئەھۋال ئاستىدا، ئۆزى ۋە نەچچە 10 مىڭ دىڭلىڭ قەبىلىلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىنى كۆزدە تۇتماي باشقا يول بىلەن خەتەردىن قۇتۇلماقچى بولدى. بۇ چاغدا مورۇڭچۇي يېچىڭ شەھرىنى ھۇجۇم قىلىپ ئالالمىغانلىقتىن، چاكشۇي دەريياسىنىڭ سۈيىنى يېچىڭ شەھرىگە قويۇۋەتكەنىدى. دى بىن دىڭلىڭلاردىن بىرەيلەننى تۇن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ شەھەرگە كىرگۈزۈپ، مۇھاسىرىدە تۇرۇۋاتقان فۇپى بىلەن ئالاقە باغلىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە دىڭلىڭلارنى ئەۋەتىپ توسمىنى بۇزدۇرۇۋەتتى. مورۇڭچۇي دى بىن ۋە ئۇنىڭ ئىنىلىرى دىتەن بىلەن دى مىنلەرنى تۇتۇپ كېلىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. دىبىننىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى دىجېن بۇ-نىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، دەرھال 10 مىڭدىن ئارتۇق دىڭلىڭ «قوۋمى» نى باشلاپ، شىمالدىكى خەندەڭنى قېچىپ كەتتى ھەمدە يەنە خىللانغان ئەسكەرلەرنى ئېلىپ قايتا يېچىڭ شەھرىنى قورشاپ، فۇپى بىلەن ئىچكى ۋە سىرتتىن ماسلىشىپ، يەن پادىشاھلىقىنىڭ قوشۇنلىرىنى شەھەر سىرتىدا يوقاتماقچى بولدى. كۆتۈلمىگەندە يېرىم يولدا مورۇڭباۋنىڭ باشچىلىقىدىكى يەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تارمار قىلىندى؛ دى جېن دىڭلىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ، خەندەن ئارقىلىق شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، شيايى (ھازىرقى خەندەننىڭ شىمالىدا) دا، يەن پادىشاھلىقىنىڭ قوغلاپ كەلگەن قوشۇنلىرىنى مەغ-

لۇپ قىلىپ، غەلىبە پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ شىمالدىن جوڭ شەنگە قاراپ يول ئېلىپ، جوڭشەن شەھىرىدىن ئانچە يىراق بولمىغان چېگىلىق (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ دىڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبى) نى ئىگىلىدى، دى جېننىڭ ئوغلى دى لياۋ بولىدا ئەسكەرلىرىنى ئايرىپ، لۇكو (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شياۋياڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى) نى ئىگىلەپ، دى جېن بىلەن ئۇزۇنارا ھەمدەم بولۇشتى، يەن پادىشاھلىقىنىڭ قوشۇنلىرى لۇكوغا ھۇجۇم قىلغاندا، دى لياۋ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ۋۇجى (ھازىرقى خېبېينىڭ ۋۇجى ناھىيىسى) گە چېكىنىپ باردى. يەن قوشۇنلىرى ۋۇجىغا قوغلاپ بارغاندا، دى لياۋ يەنە مەغلۇپ بولۇپ، قالدۇق قوۋمىلىرىنى باشلاپ دى جېن بىلەن بىرلەشتى. دىڭلىڭلار مانا مۇشۇنداق ئوڭۇشسىز لىقلارغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئەمما ئاز ساندىكى يەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مۇستەھكەم قوغدىلىنىۋاتقان جوڭشەن شەھرىنى ئالالمىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، تارىخىي كىتابلاردا جوڭشەن شەھىرىنىڭ ئەتراپىنىڭ «ھەممىلا يېرىگە دىڭلىڭلار تارقىلىپ، شەھەر - قەلئەلەرنى ئىگىلىگەن» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 106 - جىلد، جىن ۋۇدىنىڭ تەييۇەن 10 - يىلى) لىكى خاتىرىلەنگەنىدى، لېكىن دى جېننىڭ كۈچى ئاجىز بولغانلىقتىن، دەرھال شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشنى تەشكىللىمەي، ياخشى پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويدى. مىلادى 385 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ تەييۇەن 10-يىلى) 2 - ئايدا مورۇڭتوك بىلەن مورۇڭلىنەر يەن بەگلىكىنىڭ زور قوشۇنىنى باشلاپ، چېگىڭغا باردى، دى جېن جەڭ ئەمدىلا باشلىنىشى بىلەن قوشۇننى تاشلاپ قېچىپ كەتتى. دىڭلىڭلار قوۋملىرى قالايمىقانلىشىپ كېتىپ، «ئۇزۇنارا يېغا قوپۇشۇپ، تەڭدىن تولىسى ئۆلدى» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش). دى جېن قالدۇق قوۋملىرىنى شىڭتاڭغا توپلىدى. ھەر-

بىي جەھەتتىكى مەغلۇبىيەت دېگلىك ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۆلۈنۈشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 4 ـ ئايدا دى جېننىڭ ئەمىر لەشكىرى شىيەنيۇچى ئامبىنى يەشپ دى جېن ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنى جاۋ بەگلىكىنىڭ بېگى دەپ ئاتىدى. شىيەنيۇچى ئارقىدىنلا يەنە دېگلىك قوۋملىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، دى جېننىڭ ئىنىسى دى چېڭ باشلىق قىلىپ سايلاندى. 5 ـ ئايدا مورۇكچۇي شەخسەن زور قوشۇنى باشلاپ چاكشەنگە كېلىپ، دى چېڭنى شىكتاكدا قورشۇالدى. 7 ـ ئايدا دى چېڭنىڭ قول ئاستىدىكى دورغاپ شىيەنيۇدى دى چېڭنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەردىن چىقىپ تەسلىم بولدى. يەن قوۋ شۇنلىرى شىكتاكدا قاتتىق قىرغىنچىلىق يۈرگۈزدى. دى چېڭنىڭ قول ئاستىدىكى قوۋملىرىنىڭ چۈيانكدىكى شىسەنگە قېچىپ كەتكەنلىرىدىن سىرت، قالغان كۆپ قىسمى قىرىپ تاشلاندى. بۇنىڭ بىلەن دېگلىكلارنىڭ جوكشەن بىلەن چاكشەن رايونىدىكى كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى بىلەن بولغان كەڭ كۆلەمدىكى كۈرەشنى ئاساسەن ئايالاشتى. ئەمما دېگلىكلار شۇنىڭدىن كېيىنمۇ كۈرەشنى ھەرگىز توختىتىپ قويمىدى، «غەربىي تاغ» قا قېچىپ يۈرگەن دى چېڭنىڭ قالدۇق قوۋملىرى بىلەن دېگلىكلارنىڭ شىيەنيۇچىباۋ قەبىلىسى، كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىغا قارشى كىچىك كۆلەمدىكى پارتىزانلىق ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ باردى. مەسىلەن، مىلادى 386 ـ يىلى، دىياۋ ئۆز قوۋمىدىن 5000 كىشىنى باشلاپ جوكشەن شەھىرىگە شىبجۇن (كېچىسى ھۇجۇم قىلدى)؛ قىلدى 387 ـ يىلى شىيەنيۇچىباۋ قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ شىسەندىكى گازارمىسىدىن چېقىپ، ۋاكدۇغا ھۇجۇم قىلىپ، جوكشەن شەھىرىنى ئانسىزلىكە چۈشۈرۈپ قويدى. بۇ كۈرەشلەرنىڭ ھەممىسى مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ ئەمما، شۇبھىسىزكى، كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ جوكشەن رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىقىغا بەلگىلىك قىيىنچىلىقلار

نى كەلتۈرگەنىدى.

دىڭلىڭلاردىن بولغان ئاكا ـ ئۇكا دىبىنلارنىڭ كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى مورۇڭچۈي بىلەن بولغان ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىن، دى چىڭنىڭ ئۆلتۈرۈلۈپ، يەن قوشۇنلىرىنىڭ شىڭتاڭدا قانلىق قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەنلىكى تارىختا «دىڭلىڭلارنىڭ كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىغا قارشى ئىسيانى» دەپ ئاتالدى.

(5) دىڭلىڭلارنىڭ «بۈيۈك ۋېي بەگلىكى» نىڭ قۇرۇلۇشى ۋە يېمىرىلىشى

مىلادى 385 ـ يىلى 4 ـ ئايدا دىجېن ئۆلتۈرۈلگەندە، دى جېننىڭ ئوغلى دى لياۋ بىر قىسىم دىڭلىڭلارنى باشلاپ جەنۇبتىكى لياڭ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ جۈنشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالى) غا قېچىپ باردى. ئەينى ۋاقىتتا لياڭ شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ ھاكىمى تېڭ تيەننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى (فېيشۇي ئۇرۇشىدىن كېيىن، شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى شىمالدا، لياڭ ئەتراپىنى ئىشغال قىلىۋالغانىدى). دى لياۋ تېڭ تيەنگە بېقىنغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قوغدىشىغا ئېرىشتى. لياڭ دىڭلىڭلار توپلىشىپ ئۆلتۈراقلاشقان دىڭجو ئايمىقىدىكى جوڭشەن بىلەن بىڭجو ئايمىقىدىكى شياڭداڭ ۋە سىجو ئايمىقىدىكى لىن فۇشيەن تېغى قاتارلىق رايونلارغا بىرقەدەر يېقىن بولغاچقا. دى لياۋنىڭ بۇ جايغا كېلىپ ماكانلىشىشى، ئۆز جەمەتىدىكىلەرنى توپلاپ، كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىغا قارشى كۆڭۈلدىكىدەك بىر بازا قۇرۇشى ئۈچۈن ئوڭايلىق تۇغۇلغانىدى. دى لياۋنىڭ جەنۇبتىكى لياڭغا قېچىپ بېرىشى، شۇبھىسىزكى كۈرمىڭ پىلانلاشلار ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشقان ھەرىكەت ئىدى.

تارىخ كىتابلىرىدا لياڭ ھاكىمى تېڭ تيەن جىگەرسىز، قابىلىيەتسىز بىر ئادەم دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. ئۇ

چېگرا مۇداپىئە ئالدىنقى سەپىدە تۇرسىمۇ، ھەرگىز ئۇرۇش تەييارلىقىنى، ئەسكەرلەرنىڭ غېمىنى قىلماي، كەيپ - ساپا، ئەيش - ئىشرەت بىلەن مەشغۇل بولغانىدى. ئۇ شىكارغا چىقىشقا قاتتىق ھېرىسمەن ئىدى. دى لياۋ بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ تېڭ تيەننىڭ قول ئاستىدىكىلەرنى ئاستا - ئاستا ئۆزىگە قاراتتى ھەمدە ئۇلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. مىلادى 386 - يىلى 1 - ئايدا (دى لياۋ قېچىپ كېلىپ ئارىلىقتىن سەككىز ئاي ئۆتكەندىن كېيىن)، دى لياۋ تېڭ تيەننىڭ سىرتتا شىكارغا چىقىپ كەتكەن پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، لياڭدا سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ، لياڭ ۋىلايىتىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالدى. تېڭ تيەن سىياسىي ئۆزگىرىشتىن خەۋەر تېپىپ شەرقتىكى جۇڭنچىڭ شەھىرى (ھازىرقى شەندۇڭنىڭ جۇڭنچىڭ ناھىيىسى) گە قاچقان بولسىمۇ، يېرىم يولدا دى لياۋ قوغلاپ بېرىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى.

دى لياۋ لياڭ ۋىلايىتىنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، شياڭداڭنىڭ خوگۇەن دېگەن جايىدىكى دېڭلىڭلاردىن دىدۇ قەبىلىلىرىنى باشلاپ لياڭغا كېلىپ ئۇنىڭغا قوشۇلغانلىقتىن، تەسىرى بارغانسېرى زورايدى. شۇ يىلى 3 - ئايدا، جىن سۇلالىسىنىڭ يانجۇ ئايمىقىنىڭ تەيشەن ۋىلايىتى (مەركىزى فىڭگاۋ بولۇپ، ھازىرقى شەندۇڭنىڭ تەيئەن ناھىيىسى) نىڭ ھاكىمى جاڭ يۈەن پۇتۇن ۋىلايەتتىكىلەرنى باشلاپ كېلىپ تەسلىم بولدى. تەيشەن ۋىلايىتىنىڭ دى لياۋغا تەۋە بولۇشى، دى لياۋنىڭ كۈچىنى تېخىمۇ زورايتتى. تارىخىي كىتابلاردا «دى لياۋ لياڭنى ئىگىلەپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، تېڭ تيەننى قەتل قىلدى؛ ئۇنىڭ ئۇستىگە تەيشەن ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى جاڭ يۈەن پۇتۇن ۋىلايەتتىكىلەرگە باشچىلىق قىلىپ ئىسيان كۆتۈرگەنلىكتىن، خېبېي ئەنسىزچىلىككە چۈشۈپ قالدى» («جىن نامە. شىنئەننىڭ تەرجىمھالى») دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. فېيى

شۇي ئۇرۇشىدىن كېيىن، شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ تەسىر كۈچى شىمالدا تاكى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ لويانگ رايونلىرىغىچە كېڭىيىپ بارغانىدى. دى لياۋنىڭ لياڭ بىلەن تەيشەن ۋىلايىتىدە قازانغان ئۇتۇقى، شەرقىي جىن سۇلالىسى نى خۇاڭخى دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنلىرىدا ئىشغال قىلغان زېمىنلىرىدىن بىراقلا مەھرۇم قىلدى. فېيشۇي ئۇرۇشىدا زور خىزمەت كۆرسەتكەن شى شۇەنمۇ ئامالسىز پېڭچىڭ (ھازىرقى شۇيجو)، خۇيجېندىكى خۇەيىين (ھازىرقى جياڭسۇنىڭ خۇەيىين ناھىيىسى) دىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر قىلدى. «شېشۇەن ئوردىغا مەكتۇپ يېزىپ، ئۆزىنىڭ بىخەستەلىك قىلىپ قويغانلىقىغا چارە كۆرۈشنى، بارلىق ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاشنى تەلەپ قىلدى» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش).

دى لياۋ لياڭ بىلەن تەيشەندىن ئىبارەت ئىككى ۋىلايەتنىڭ كەڭ زېمىنىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىنمۇ، قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ زېمىن كېڭەيتتى. شۇ يىلى 8 - ئايدا، دى لياۋ شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ چياۋجۇن ۋىلايىتى (ھازىرقى ئەنخۇيىنىڭ خاۋشەن ناھىيىسى) گە ھۇجۇم قىلغاندا، شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى جۇشى تەرىپىدىن چېكىنىدۇرۇلدى. يانداۋرقى يىلى (مىلادى 387 - يىلى، جىن سۇلالىسىنىڭ تەيۇەن 12 - يىلى) 1 - ئايدا، دى لياۋ ئوغلى دى جاۋنى شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ چېنجۇن ۋىلايىتى (ھازىرقى خېنەننىڭ خۇەيىين ناھىيىسى) بىلەن يېڭچۇەن ۋىلايىتى (ھازىرقى خېنەندىكى شۇيچاڭنىڭ شەرقىي) گە ھۇجۇم قىلىشقا ئۇەتكەن بولسىمۇ، شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن چېكىنىدۇرۇلدى. بۇ چاغدا كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ ۋېيجۇن ۋىلايىتى (ھازىرقى خېنەندىكى ئەنياڭ) نىڭ ھاكىمى جى شې مورزىڭچۇيدىن يۇز ئۆرۈپ، تەيشەن ۋىلايىتىنىڭ ھاكىمى جاڭ يۇەن بىلەن ئالاقە باغلىدى. جاڭ يۇەن

بىر تەرەپتىن ئۆزى 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ جۇئا (ھازىرقى شەندۇڭنىڭ چاڭچىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالى) دىكى فېڭگوغا بېرىپ جى شېنى قارشى ئالسا، يەنە بىر تەرەپتىن، دى لياۋغا «جى شېنى بىرلىكتە قارشى ئالايلى» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 107 - جىلد، جىن ۋۇدىنىڭ تەييۇەن 12 - يىلى) دەپ خەۋەر بەردى. جى شې بۇ نۆۋەت كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ باستۇرۇشىغا ئۇچراپ مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، ئەمما بۇنىڭدىن دى لياۋنىڭ تەسىرىنىڭ يەنىلا تۆت ئەتراپقا قاراپ كېڭىيىۋاتقانلىقىنى بىلىۋېلىشى مۇمكىن. 4 - ئايدا، شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ گاۋپىڭ ۋىلايىتى (ھازىرقى شەندۇڭنىڭ جىنشياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقى) دىكى دى چاڭ (ئېھتىمال دى لياۋنىڭ جەمەتىدىكى ئادەم بولۇشى مۇمكىن) ۋىلايەت نائىب ھاكىمى شۇي خەنيۇەننى ئۆلتۈرۈپ، گاۋپىڭ ۋىلايىتىنى دى لياۋغا تاپشۇردى. گاۋپىڭ ۋىلايىتىنىڭ دى لياۋغا تەۋە بولۇشى بىلەن دى لياۋنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى، جەنۇبقا قاراپ تېخىمۇ زور دەرىجىدە كېڭىيىدۇ.

كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى مورۇڭچۈي گاۋپىڭ ۋىلايىتىنىڭ شەرقىي جىن سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ، دى لياۋغا تەۋە بولغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، خاتىرجەم بولالماي، بەگ - سانغۇنلىرىغا: «دى لياۋ بىراقلا بىر شەھەرنىڭ پۈتۈن ئاھالىلىرىگە ئىگە بولۇۋېلىپ، ئۈچ دۆلەت (شەرقىي جىن، كېيىنكى يەن ۋە غەربىي يەنلەرنى كۆرسىتىدۇ) نىڭ ئارىلىقىدا پۇت دەسسەپ تۇرۇۋالدى، جازا يۈرۈش قىلمىساق زادى بولمايدۇ» («ئەلنى ئىدار قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 107 - جىلد، جىن ۋۇدىنىڭ تەييۇەن 12 - يىلى) دېگەنىدى. 5 - ئايدا مورۇڭچۈي ۋەلىئەھد مورۇڭباۋنى جوڭشەن (كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ پايتەختى جوڭشەن) نى

قوغداشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى زور قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ دى لياۋغا جازا يۈرۈش قىلدى. دى لياۋ كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ زور قوشۇنىنىڭ جازا يۈرۈش قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئېھتىمال تاكتىكا جەھەتتە كۈچ سېلىشتۇرمىسىدىكى پەرقنى كۆزدە تۇتقانلىقتىن بولسا كېرەك، ئەلچى ئەۋەتىپ تەسلىم بولىدىغانلىقىنى تەلەپ قىلدى، مورۇكچۇي ئۇنىڭ ئەل بولۇشىنى قوبۇل قىلدى؛ دى لياۋغا شۇيجۇنىڭ ھۆكۈمرانى، خېنەنۇاڭى دېگەن ئوتۇغاتنى بېرىپ، ئۆزى لياڭغا بېرىپ، ئۇنىڭ تەسلىمنى قوبۇل قىلىپ قايتتى. 10 - ئايدا دى لياۋ يەن قوشۇنلىرىنىڭ شىمالغا كەتكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىغا قارىشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ جەنۇبىي (ھازىرقى شەندۇڭنىڭ لىنچىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقى) بىلەن پېڭيۈەن (ھازىرقى شەندۇڭنىڭ پېڭيۈەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى) ۋىلايەتلىرىگە ھۇجۇم قىلدى؛ جەنۇبىي ۋىلايەتنىڭ ھاكىمى شۇي چېڭنى بۇلاپ كەتتى. دى لياۋنىڭ تەسىر كۈچى شەرقىي شىمال تەرەپتىن، بىراقلا ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىغا كېڭەيدى. مورۇكچۇي ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنى ئەيىبلىدى، ھەمدە ئۇرۇش بىلەن تەھدىت سالدى. مىلادى 388 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ تەييۈەن 13 - يىلى) 2 - ئايدا دى لياۋ يەن قوشۇنلىرىنىڭ قايتا يەنە جازا يۈرۈش قىلىپ كېلىشىدىن قورقۇپ، ئەمرلەشكەر سۇي چيوگنى ئەۋەتىپ، كېيىنكى يەن پادىشاھىدىن كەچۈرۈم سورىدى. مورۇكچۇي «ئۇنى قايتا يەنە يېنىۋالىدۇ دەپ قاراپ، سۇي چيوگنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، ئۇنى كەچۈرۈشنى رەت قىلدى» («ئەلىنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۆرنەكلەر» 107 - جىلد. جىن، ۋۇدىنىڭ تەييۈەن 13 - يىلى).

(دى لياۋ سۇي چيوگنىڭ ئۇلتۇرۇلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپ

قاندىن كېيىن، قەتئىي نىيەتكە كېلىپ، بۇيۇك ۋېي بەگلىكىنىڭ بايرىقىنى ئاشكارا كۆتۈرۈپ چىقتى، ئۆزىنى ۋېي تيەنۋاڭ دەپ جاكارلاپ، يىلنامىسىنى جيەنگوڭغا ئۆزگەرتىپ، ئەمەل - مەنسەپلەرنى تەسىس قىلدى. دى لياۋ كېيىنكى يەن بەگلىكىنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، مەركىزىنى لياڭ (لياڭ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىدا ئىدى) دىن خۇاتەي (ھازىرقى خېنەننىڭ خۇاشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربى) گە كۆچۈردى. خۇاتەي خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا ئىدى، خۇسەنشېڭ «دى لياۋ مورۇڭچۈي بىلەن ئادا - جۇدا بولغاندىن كېيىن خۇاڭخې دەرياسى ئارقىلىق ئۇنىڭدىن مۇداپىئەلەنمەكچى بولغانىدى» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 107 - جىلد، جىن ۋۇدىنىڭ تەييۇەن 13 - يىلىدىكى خۇسەنشىڭنىڭ ئىزاھاتى) دەپ كۆرسەتكەنىدى. شۇنىڭدىن كېيىن دى لياۋ داۋاملىق قوشنا رايونلارغا قارىتا زېمىن كېڭەيمىچىلىك قىلدى.

9 - ئايدا دى لياۋ سانغۇن دى ۋانى شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ لوياڭ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. جىن سۇلالىسىنىڭ خېنەن ھاكىمى گوگېي ئۇنىڭغا قارشى تۇردى. دى ۋا ھېچقانداق نەتىجە قازىنالماي قايتىپ كەلدى. ياندۇرقى يىلى مىلادى 389 - يىلى) 4 - ئايدا دى لياۋ قوشۇنغا ئۆزى باشچىلىق قىلىپ، دوڭياڭ ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، شەھەرنى ۋەيران قىلىپ، نائىب ھاكىم جاڭ جونى ئۆلتۈردى. 10- ئايدا دى لياۋ دىڭلىڭلاردىن گۇدىنى كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ جىجو ئايمىقىنىڭ ئايماق بېگى مورۇڭۋېننىڭ يېنىغا ئالچاقلىققا ئەۋەتتى. گۇدى مورۇڭۋېننى ئۆلتۈرۈپ قېچىپ كەتتى. ئۇزاق ئۆتمەي، كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ جېڭخې ۋىلايىتىنىڭ ھاكىمى خې گېڭ (سۇي چېڭنىڭ ئورنىغا ھاكىم بولغان)، ئۆز ئادەملىرىنى دىڭلىڭ (ھازىرقى خېنەننىڭ ۋۇياڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالى)

غا توپلاپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، جەنۇبتىكى دىلياۋغا ئاۋاز قوشتى، مورۇڭنوڭ جازا يۈرۈش قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈردى؛ دىڭلىڭ شەھەرىنىڭ قايتا دىلياۋ تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۇنى كۆيدۈرۈۋەتتى. مىلادى 390 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ تەييۇەن 15 - يىلى) 1 - ئايدا، دىلياۋ شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى جۇشۇنىڭ غەربىي يەن بەگلىكى بىلەن بەيشۇي دەرياسى («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 107 - جىلدتىدا خۇسەنشېڭ: «دەريا - شاخابلار تەپسىراتى. ئىزاھ» دىن نەقىل كەلتۈرۈپ «بەيشۇي دەرياسى شياڭداڭ ۋىلايىتىنىڭ گاۋدۇ ناھىيىسىدىكى قەدىمىي شەھەرنىڭ غەربىدىن باشلىنىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن) بويىدا ئۇرۇش قىلىپ، لوياڭنىڭ بوش قالغانلىق پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئوغلى دى جاۋنى جىنيوڭ (ھازىرقى لوياڭ شەھىرىنىڭ شەرقى)غا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. جۇشۇ قوشۇنلىرىنى ياندۇرۇپ كېلىپ شې مىن (ھازىرقى دوڭياڭ ناھىيىسىنىڭ دائىرىسىدە) دە دى جاۋنى مەغلۇپ قىلدى. شۇ ئايدا جىن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تەيشەندە دىلياۋ ۋە جاڭ يۇەنلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، مەغلۇپ بولدى. 8 - ئايدا جىن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى جۇشۇ، خۇاتەينىڭ جەنۇبىدا دىلياۋ بىلەن جاڭ يۇەنگە ھۇجۇم قىلدى، دى لياۋنىڭ قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولدى. دى لياۋ شەھەرگە چېكىنىپ كىرىپ، شەھەرنى ساقلاپ ياتتى. جاڭ يۇەن جىن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئەسىر ئېلىندى⑫. شۇ ئايدا جىن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى دى جاۋنى يەنە جۇەنچىڭدا مەغلۇپ قىلدى؛ دى جاۋ ئەسكەرلىرىنى خۇاڭخېنىڭ شىمالىغا چېكىندۈردى.

ئومۇمەن، بۈيۈك ۋېي بەگلىكى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ۋەزىيەتتىن قارىغاندا، دىلياۋ لياڭ ۋىلايىتىنىڭ تۆت ئەتراپىغا زېمىنلىرىنى كېڭەيتىپ، شۇنىڭدەك ئىلگىرى - كېيىن

بولۇپ تەيشەن، گاۋپىڭ قاتارلىق ۋىلايەتلەرنى بويسۇندۇرۇغان بولسىمۇ، لېكىن لياڭ بىلەن خۇاتەي مەرھالدا تەرەپ-تەرەپكە تۇتىشىدىغان خەتەرسىز، قوغدىنىشقا ئەپلىك جاي ئىدى. بۇيۇك ۋېي بەگلىكى شەرقىي جىن سۇلالىسى بىلەن كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىدىن ئىبارەت ئىككى كۈچلۈك دۆلەت-نىڭ ئارىلىقىدا تۇرغاچقا، ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ ئىككى دۆلەت بىلەن دوشمەنلىشىپ قالغاچقا، ئۇ جەنۇب بىلەن شىمالدىن ئىبارەت ئىككى ئۇرۇش سېپىدە تەڭلا ئۇرۇش قىلىدىغان پايدىسىز ۋەزىيەتكە چۈشۈپ قېلىشقا مەجبۇر بولغانىدى. مىلادى 390 - يىلىغا كەلگەندە، خۇاتەيدىكى زور مەغلۇبىيەت بىلەن جاڭ يۈەن ئەسىرگە چۈشكەندە، كىشىلەر شۇنى ئېنىق كۆرىدىكى، دېلياۋنىڭ بۇيۇك ۋېي بەگلىكىنىڭ جېنى تۇمشۇقىغا كېلىپ قالغانىدى.

مىلادى 391 - يىلى 11 - ئايدا دېلياۋ كېسەل بىلەن ئۆلدى، ئوغلى دېجاۋ ئۇنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدى. دېجاۋ تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ ئىچكى قىسمىنى مۇستەھكەملەمەي، يېنىكلىك بىلەن كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ يېپىنى-شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، نەتىجىدە مورۇكنوگىنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تارمار قىلىنىپ، ئىچىنىشلىق تۇردە مەغلۇپ بولدى.

مىلادى 392 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ تەيۇەن 17 - يىلى) 6 - ئايدا، كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى مورۇكچۈي زور قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، دېجاۋغا جازا يۈرۈشى قىلدى. يەن قوشۇنلىرى تۇن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ ئەسكەرلەرنى ئىككى يولغا بۆلۈپە لياڭجىن بىلەن شىجىن (لياڭجىنىڭ غەربىدىن 40 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا) دا دەريادىن ئۆتۈپ، خۇاتەي شەھىرىدە دېجاۋغا تىرلىكتە زەربە بېرىپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلدى[18]. دېجاۋ قالدۇق قوشۇلىرىنى باشلاپ دەريادىن ئۆتۈپ يەلۇشەن تېغى

(هازىرقى خېنەنىڭ شىيۇژۇ ناھىيىسىدە) غا قېچىپ باردى. يەن قوشۇنلىرى بەيلۇشەنگە قوغلاپ كەلگەندە، دى جاۋنىڭ قوۋمىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى يەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنىدى. دى جاۋ چوڭ ئوغلى بىلەن ئاتلىق قېچىپ كەتتى، 2 - يىلى (مىلادى 393 - يىلى)، ئۇ غەربىي يەن پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى مورۇڭيوڭ تەرىپىدىن ئىسيان كۆتۈرمەكچى دېگەن جىنايەت بىلەن ئەيىبلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى. بۇنىڭ بىلەن دى جەمەتىنىڭ بۇيۇك ۋېي بەگلىكى مۇنقەرز بولدى.

دى لياۋ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ لياڭ ۋە تەيشەن قاتارلىق ۋىلايەتلەردىكى ھۆكۈمرانلىقى، دى لياۋنىڭ لياڭنى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ئىگىلىۋالغانلىقىدىن باشلاپ (مىلادى 386 - يىلى 1 - ئاي)، جەمئىي ئالتە يىل بەش ئاي داۋاملاشقانىدى؛ ئەگەردە بۇيۇك ۋېي بەگلىكى قۇرۇلغان مىلادى 388-يىلى 2 - ئايدىن باشلاپ ھېسابلىغاندا، ئاران تۆت يىل ئۇچ ئاي داۋاملاشقان بولۇپ، 16 پادىشاھلىق دەۋرىدىكى ۋاقتى ئەڭ قىسقا پادىشاھلىقنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

بۇيۇك ۋېي بەگلىكىنىڭ زېمىنى بىلەن نوپۇسى توغرىسىدا، تارىخ كىتابلىرىدا كۆپلەپ خاتىرە قالدۇرۇلمىغان، پەقەت «جىننامە. مورۇڭچۇي ھەققىدە خاتىرە» دىلا قىسقىچە مەلۇمات بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا: «دى جەمەتى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، دى جاۋنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى يەتتە ۋىلايەتنىڭ 38 مىڭ تۆتۈنىنىڭ ھەممىسى بۇرۇنقى جايلىرىغا بېرىپ ماكانلاشتى» دېيىلگەن. بۇ يەتتە ۋىلايەتنىڭ نامىنىمۇ ئېنىق بېكىتكىلى بولمايدۇ. لېكىن تارىخىي كىتابلاردا بۇيۇك ۋېي بەگلىكى دەۋرىدە، لياڭ ۋىلايىتىدىن باشقا، تەيشەن بىلەن گاۋپېڭدىن ئىبارەت ئىككى ۋىلايەت دى لياۋغا تەۋە بولغاندىن كېيىن، ئىككى ۋىلايەتنىڭ دى لياۋدىن يۇز ئۆرۈگەنلىكى ياكى جىن سۇلالىسى بىلەن يەن پادىشاھلىقىنىڭ

قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغانلىقى خاتىرىلەنمىگەنلىـ
دى، شۇبھىسىزكى، دى لياۋ ئاتا ـ بالا ئىككىيلەن ھۆكۈمرانـ
لىق قىلغان يەتتە ۋىلايەتنىڭ سانى ئىچىدە بولۇشى كېرەك.
دى لياۋ ئاتا ـ بالا ئىككىيلەننىڭ ۋەپي بەگلىكىنى قۇرۇشنىڭ
ئالدى ـ كەينىدە، ئۇرۇش قىلغان جايلىرىغا ئاساسلانغانـدا،
شەرق تەرەپتە جىڭخي ۋىلايىتى، پىڭيۈەن ۋىلايىتى ۋە جۇەنـ
چىڭ شەھىرى، غەرب تەرەپتە لوياڭ، روڭياڭ شىمىن، جەنۇب
تەرەپتە چېنجۇن ۋىلايىتى، سۇجۇن ۋىلايىتى، يىڭچۇەن ۋىلايـ
تى، شىمال تەرەپتە ۋەيجۇن ۋىلايىتى، يېچىڭ شـەھىرى بـار
ئىدى. مۇبادا لياڭ، گاۋچىڭ، تەيشەندىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلا ـ
يەتنى مەركەز قىلىپ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۇرۇش بولغان
جايلارنى سىزىق ئارقىلىق تۇتاشتۇرساق، سىزىقنىڭ دائىرىسى
ئىچىدىكىسى يۇقىرىدىكى ئۈچ ۋىلايەتتىن باشقا، يەنە چېنلىيۇ
ۋىلايىتى، لياڭجۇن ۋىلايىتى، پۇياڭ ۋىلايىتى، جىنجۇن ۋىلايـ
تى قاتارلىق تۆت ۋىلايەت بار بولۇپ، دەل يەتتە ۋىلايەتنى
يەنى دى جەمەتى ھۆكۈمرانلىق قىلغان يەتتە ۋىلايەتنى شـە ـ
كىللەندۈرىدۇ. بۇيۇك ۋەپي بەگلىكىنىڭ نوپۇسى تـوغرىسىدا
«مو رۇگچۇي ھەققىدە خاتىرە» دە دېيىلگەن 38 مىڭ تۇتۇن،
ئاساسەن دىگلىكلارنىڭ نوپۇسى بولسا كېرەك⑭. «جىننامە.
جۇغراپىيىلىك تەپسىراتلار» گە ئاساسلانغانـدا، غەربىي جىن
سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، يۇقىرىدىكى يەتتە ۋىـلايەتـ
نىڭ 158 مىڭ 800 نوپۇسى بار ئىدى. دى لياۋ بىلەن دى
چاۋ ئاتا ـ بالا ئىككىيلەننىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇرۇش
قالايمىقانچىلىقى تۈپەيلىدىن بۇ جايدا دىگلىكلاردىن ماكانلـ
شىپ قالغان 38 مىڭ تۇتۇندىن كۆپرەك نوپۇسلا قالغانىدى.
خەنزۇ ئاھالىلىرى بەلكىم قېچىپ كەتكەن ياكى ئۇرۇشتا ئۆلـ
گەن بولۇشى، يا ئاچارچىلىقتا ئۆلگەن بولۇشى، يا پۇتۇنلەي
تارقىلىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن.
قىسقىسى، 16 پادىشاھلىق دەۋرىدە، خەنـزۇ تۆرىلىرى

ھىلەن مورۇك ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن كەمستىلىپ «قارا تۇركلەر» دەپ ئاتالغان دىڭلىك خەلقى (ئاساسلىقى دى جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلار)، دەسلەپتە ئۆز قەبىلە ئاقساقاللىرى دى شۇ ۋە دى بىنلەرنىڭ باشلامچىلىقىدا ئالدىنقى ۋە كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقى، ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقى ۋە كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ مىللىي زۇلۇم ۋە مىللىي كەمسىتىش سىياسەتلىرىگە قارشى باتۇرلۇق بىلەن كۆرەش ئېلىپ بارغان؛ دى شۇ بىلەن دى بىن ئۆلگەندىن كېيىن ئۇلار يەنە ئۆز قەبىلە قوماندانلىرى ئاتا - بالا دى لياۋ ۋە دى جاۋلارنىڭ باشچىلىقىدا يېڭىباشتىن ئىتتىپاقلىشىپ، دىڭلىك مىللەتلىرىنىڭ بۇيۇك ۋېي بەگلىكىنى قۇرغان. شۇنىڭدەك كېيىنكى يەن ۋە شەرقىي جىن سۇلالىسىگە قارشى ئەگرى - توقاي ۋە دەھشەتلىك كۆرەشلەرنى قانات يايدۇرغان. بۇ مەزگىلدە دىڭلىك خەلقىنىڭ ئاياغ ئىزلىرى شىمالىي ۋە ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرىنى دېگۈدەك قاپلاپ، ئىلغار ئىقتىسادىي مەدەنىيەتكە ئىگە خەنزۇ خەلقى بىلەن كەڭ كۆلەمدە ئۇچراشقان ۋە باردى-كەلدى قىلغان، نەتىجىدە ئۇلارنىڭ خەنزۇلارغا قوشۇلۇش قەدىمى تېزلىشىپ، ئىلىمىزنىڭ كۆپ مىللەتلىك تارىخىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ تۆھپىلىرىنى قوشقان.

4. تۇغبات - ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭلار، دىڭلىڭلارنىڭ تۇغبات - ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى

مىلادى 397 - يىلى (جىن سۇلالىسىنىڭ لوئىمن تۇنەجى يىلى) يەنى دىڭلىڭلارنىڭ بۇيۇك ۋېي بەگلىكى مۇنقەرز

بولۇپ بەش يىلدىن كېيىن، توغبات - سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرى، ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدا قۇرغان توغباتلارنىڭ دەي بەگلىكى (كېيىنكى ۋېي سۇلالىسى دەپ ئاتالغان، تارىختا شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ۋە ياكى توغبات - ۋېي دۆلىتى دەپ ئاتىلىدۇ)، بىر قانچە ئايلىق كەسكىن ئۇرۇشتىن كېيىن، كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ جوڭشەن شەھىرىنى ئىشغال قىلدى، كېيىنكى يەن پادىشاھلىقنىڭ خېبېيدىكى ھۆكۈمرانلىقى پارچىلىنىپ، تەيخاڭشەن تېغىنىڭ شەرق ۋە غەربىي چېتىدىكى ئايماق، ۋىلايەتلەرنىڭ ھەممىسى، توغبات - ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتتى. مىلادى 423 - يىلى (جەنۇبىي سۇلالىدىكى ليۇسوڭ ھاكىمىيىتىنىڭ جىڭپىڭ تۇنجى يىلى)، توغبات ۋېي دۆلىتى يەنە جەنۇبتىكى ليۇسوڭ ھاكىمىيىتىنىڭ قولىدىن سىجو ئايمىقىنىڭ ھەممىسىنى ۋە يۈنجو، يۈجو ئايماقلىرىنىڭ كۆپ قىسىم زېمىنلىرىنى تارتىۋالدى. بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭلار ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ ھەممىسى، كۈچلۈك ۋېي دۆلىتىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى.

تارىخ كىتابلىرىدا دىڭلىڭلارنىڭ توغبات - ۋېي دۆلىتىگە بەيئەت قىلغانلىقى توغرىسىدىكى خاتىرىلەر پەقەت بىر يەردىلا چېلىقىدۇ، يەنى «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە تيەن شىڭنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 399 - يىلى) شىخېدىكى دىڭلىڭلارنىڭ قوماندانى دى توڭنىڭ «ئىچكىرىگە بەيئەت قىلغان» لىقى خاتىرىلەنگەنىدى، ئەمما دىڭجو بىلەن بىڭجو قاتارلىق ئايماقلاردىكى دىڭلىڭلارنىڭ توغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئۈزلۈكسىز كۈرەش قىلغانلىقى بىلەن توغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ دىڭلىڭلارنىڭ قارشىلىق كۈرىشىنى باستۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، دىڭجو بىلەن بىڭجو قاتارلىق ئايماقلارغا كەينى - كەينىدىن ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ دىڭلىڭلار-

بى «قۇتاتقان» لىقى ھەمدە دىڭلىڭلارنى جازا يۈرۈشكە قاتنىشىشقا ئالۋان قىلغانلىقىدىن قارىغاندا، بىڭجو بىلەن دىڭجو قاتارلىق ئايماق ۋە ۋېي دۆلىتىنىڭ زېمىنى ئىچىدىكى دىڭلىڭ قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسى، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن بۇرۇن، ۋېي دۆلىتى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان بولۇشى ياكى شىخېدىكى دىڭلىڭلارنىڭ قومانىدانى دى توڭغا ئوخشاش ۋېي دۆلىتىگە «بەيئەت قىلغان» بولۇشى مۇمكىن.

«ۋېينامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا خاتىرىلەنگەن پارچە - پۇرات ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، توغبات ۋېي دۆلىتى ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭ قەبىلىلىرىگە نىسبەتەن (ئاساسلىقى تەيخاڭشەن تېغىنىڭ ئىچىدىكى خەتەرلىك تاغ - جىلغىلارنىڭ ئىچىگە تارقالغان دى جەمەتى بىلەن شيەن يۇ جەمەتىدىن بولغان دىڭلىڭلار) تارىختا ئاز كۆرۈلىدىغان بىر خىل مىللىي زۇلۇم ۋە مىللىي كەمسىتىش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەنىدى. لېكىن تارىخ كىتابلىرىدىكى خاتىرىلەر بەكلا تولۇق بولمىغاچقا، بۇ خىل سىياسەتنىڭ تولۇق قىياپىتى ھېلىھەممۇ ئېنىق بولماي كەلدى. شۇنداقتىمۇ «ۋېينامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىكى بۇ ھەقتىكى ماتېرىياللارنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ بايان قىلساق، ئۇنىڭ بەزى ئىزنالىرىنى بولسىمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

(1) دەھشەتلىك ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيە بىلەن سىياسىي زۇلۇم توغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە دىڭلىڭ خەلقى ئۇچرىغان ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيە بىلەن سىياسىي زۇلۇم كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. توغبات ئاقسۆڭەكلىرى دىڭلىڭلاردىن ئېغىر ئىجارە - باجلارنى ئالاتتى، ئىجارە - باجنى تاپشۇرالمىغان دىڭلىڭلارنىڭ بەزىلىرى تاغ-

دالا ـ ئورمانلارنىڭ ئىچىگە قېچىپ بېرىپ يوشۇرۇنۇۋالاتتى. («ۋېينامە. جوجىنىڭ تەرجىمھالى» غا قارالسۇن)، بەزىلىرى بولسا «قاراقچى» بولۇپ كېتەتتى («ۋېينامە. جۇ شيابولنىڭ تەرجىمھالى بىلەن «ۋېينامە. موتىنىڭ تەرجىمھالى» غا قارالسۇن). ئەمما بۇ يولغا مېڭىشقا مەجبۇر بولغانلار، ھۆكۈمەت قوشۇنلىرىنىڭ قورشاپ يوقىتىشىغا ۋە ئۇلتۇرۇشىگە ئۇچراپ تۇراتتى. شىمالىي ۋېينىڭ پادىشاھى مىڭ يۈەندى (مىلادى 409 — 423 - يىللار) نىڭ دەۋرىدە بىڭجو ۋە دىڭجو ئىككى ئايماقتىكى توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قانۇنسىز ھەرىكەتلىرى، دىڭلىڭ ۋە باشقا تاغلىق «ئاردىلاشما غۇزلار» نى تۇرمۇش كەچۈرگۈسىز ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى. ئەھۋالنىڭ ئېغىرلىقى بىۋاستە ھالدا توغبات سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ مۇقىملىقىغا خەۋپ يەتكۈزگەچكە، ۋېي مىڭيۈەندى شەخسەن ئۆزى شۇ چاغدىكى داڭلىق ۋەزىر بېيشىن بېگى ئەن توڭ بىلەن فېيرو بېگى خې خونى بۇ ئىككى ئايماقنىڭ «قۇتاتلاش ئىشلىرىنى بىر يالقىلىق قىلىش» قا ئەۋەتتى. «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە ۋېي مىڭ يۈەندىنىڭ ئەن توڭ قاتارلىق كىشىلەرگە چۈشۈرگەن يارلىقى خاتىرىلەنگەن، يارلىقتا ئاساسلانغاندا، ئەن توڭ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ۋەزىپىسى: «بىڭجو ۋە دىڭجو ئىككى ئايماق بىلەن تاغلىق ئاردىلاشما غۇزلار، دىڭلىڭلارنىڭ دەرد ـ ئەلەملىرىنى سۈرۈشتۈرۈش؛ ئايماق، ھسار باشلىقلىرىنىڭ قانۇنسىز ھەرىكەتلىرىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش؛ نامراتلىق دەستىدىن ئىش ـ ئۇقتىدىن ئايرىلغان، كۈچلۈك لەر ئاجىزلارنى بوزەك قىلىدىغان، نامراتلىقتىن جېنىنى باقالمايۋاتقان قاتارلىق ئىشلارنىڭ دېرىكىنى ئىلىش ئىدى». بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەنتوڭ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ «قۇتاتلاشقا بېرىشى» دىڭلىڭ قاتارلىق

مىللەتلەرنىڭ جاپالىق تۇرمۇشىغا ھېچقانچە ئۆزگىرىش ئېلىپ كېلەلمەيتتى، لېكىن بۇنىڭدىن يەنە دىڭلىڭلارنىڭ «دەرد - ئەلەملىك»، «نامراتلىق» ۋە «نامراتلىق دەستىدىن جېنىنى باقالمايدىغان»، ھايۋان كەبى تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مىلادى 430 - يىلى (شىمالىي ۋېينىڭ شېنجيا 3 - يىلى) ۋېي تەيۋۇدى توغباتتاۋ گوڭ سۇنگۇينى شياڭداڭ ۋىلايىتىنىڭ خۇكۈەن دېگەن جايىدىكى دىڭلىڭلارنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. گوڭ سۇنگۇينىڭ دىڭلىڭلارغا قاراتقان بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ قاقتى - سوقتى قىلىشىغا ئائىت قىلمىشلىرى بىلەن دىڭلىڭلارنى قىرغىن قىلىشتىكى قەبىھلىكى ۋە رەھىمسىزلىكىنى ئىنتايىن يۇقىرى دەرىجىگىچە يېتىپ بارغان دەپ ئېيتىشقا بولاتتى. «ۋېينامە. گوڭسۇن گۇينىڭ تەرجىمىھالى» دا مۇنداق دېيىلگەن:

گوڭسۇن گۇي دەسلەپتە تەنھا، مال - دۇنياسىز كەلگەنىدى؛ قايتىشىدا يۈز نەچچە ھارۋىغا مال - دۇنيا بېسىپ جەنۇبقا قايتتى، دىڭلىڭلارنىڭ قوماندانى تاغقا چىقىپ ئۇنى راسا قارغىدى. گۇڭسۇن گۇي قاتتىق غەزەپلىنىپ، ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنىڭ ئانىسىنى تۇتتۇرۇپ كەلدى. ئۇنىڭ جان يېرىگە نەيزە تىقىپ ئۆلتۈرۈپ، تېنىنى ئىككى پارچە قىلىپ تاشلاپ، قانداقلارچە بۇ ۋاپاسىز بالىنى تۇغقانسەن دەپ، جەسىتىنى پارە - پارە قىلىۋەتتى، پۇت - قوللىرىنى كېسىۋېلىپ، تاغدىكى دەرەخلەرنىڭ شېخىغا ئېسىپ قويۇپ، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ يۈرىكىدىكى ئۆچمەنلىكىنى چىقاردى.

گوڭسۇن گۇيغا ئوخشاش مال - دۇنيانى دەپ ياۋۇزلۇق قىلىدىغان مۇشۇنداق يەرلىك ئەمەلدارلار بىلەن سانغۇنلار، توغبات ۋېي - دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە ھەرگىزمۇ ئاز ئەمەس ئىدى.

بۇ يەردە شۇنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈش كېرەككى، دېگلىك خەلقنى ئېزىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش جەھەتتە، تۇغما - ۋەي سۇلالىسى بىلەن ئۇنىڭ ۋەزىر، سانغۇن، يەرلىك ئەمەلدارلىرىنىڭ ھېچقايسىسىنىڭ پەرقى يوق ئىدى. شۇڭا ۋەي مىكيۇەندىنىڭ ئەن توڭنى بىگجو ۋە دېگجو ئىككى ئايماقتىكى تاغلىق دېگلىكلار بىلەن ئاردىلاشما غۇزلارنى قوتاتلاشقا ئەۋەتىشى، ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ دېگلىكلارنىڭ دەرد - ئەلەملىرىگە ھېسداشلىق قىلىشى بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ تەيخاڭشەن تېغى ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى كەڭ رايونلاردىكى ھۆكۈمرانلىقىنى چىقىش قىلىپ قوللىنىشقا مەجبۇر بولغان تەدبىرلىرى ئىدى. ئەسلىدە ئۇلار ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دەسلەپكى باسقۇچتا، ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دېگلىك قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى خەنزۇ پومېشچىكلىرىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ زۇلمىدىن ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىش ئۈچۈن، تەيخاڭشەن تېغىنىڭ تاغ ئىچىدىكى قويۇق ئورمانلىقلاردا ماكانلىشىشقا مەجبۇر بولغانىدى. 16 پادىشاھلىق دەۋرىدە تېخىمۇ كۆپ دېگلىكلار قارشىلىق كۆرسىتىش كۈرەشلىرى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئالدىنقى ۋە كېيىنكى جاۋ، ئالدىنقى چىن، كېيىنكى يەن بەگلىكلىرىنىڭ زۇلمىدىن ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىش ئۈچۈن تەيخاڭشەن تېغىنىڭ تاغ - جىلغىلىرى ئىچىگە بېرىپ جېنىنى ساقلاشقا مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار تەيخاڭشەن تېغىنىڭ خەتەرلىك تاغ يوللىرىنى ئۆزلۈكسىز كونترول قىلىپ قالدى. «ھەربىي يۇرۇشكە ئائىت بايانىنامە» دە: «تەيخاڭشەن تېغىنىڭ فېنيېندىن باشلىنىدىغان قىسمىدىن شىمالدا ياۋجو ئايمىقىغىچە بولغان يۈزلىكىدە جەمئىي سەككىز ئۆتكەل بار» دېيىلگەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مەشھۇرلىرىدىن ماگۇەن (ھازىرقى خېبېي

ئۆلكىسىنىڭ تاڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا)، جىڭشىڭگۇەن (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ جىڭشىڭ ناھىيىسىنىڭ دەئىرىسىدە)، خۇگۇەن (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ خۇگۇەن ناھىيىسىنىڭ دائىرىسىدە) قاتارلىق ئۆتكەللەر بار ئىدى. بۇ خەتەرلىك ئۆتكەللەر تەيخاڭشەن تېغىنىڭ شەرقىي بىلەن غەربىي چېتىدىن ئۆتىدىغان قاتناش يولىنىڭ قاتمۇقات تاغ، چوڭقۇر ھاڭ، قويۇق ئورمانلىقلار بىلەن ئورالغان ئورنىدا بولغاچقا، ئەزەلدىن ئۇرۇشتا تالىشىدىغان جاي بولۇپ كەلگەنىدى. مىلادى 397 - يىلى، توغبات - ۋېي دۆلىتى كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، تەيخاڭشەن تېغىنىڭ شەرقىدىكى كەڭ رايونلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقنى كۈچەيتىش مەقسىتىدە، دەرھال 10 مىڭ چېرىكنى يولنى تىزگىنلەشكە ئەۋەتىپ، «ۋاڭدۇدىكى خىڭلىڭ چوققىسىدىن دەيگىچە بارىدىغان» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 110 - جىلد، جىن ئەندىنىڭ لوڭئەن 2 - يىلىدا خۇسەنشېڭ: «خىڭلىڭ چوققىسى، فېڭشيەن تېغىدىكى تاغ چوققىسى، يۇقىرى چۈياڭنىڭ غەربىي شىمالىدا» دەپ ئىزاھ بەرگەن)، «500 چاقىرىمدىن ئارتۇق يولنى راۋانلاشتۇردى»، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ جىددىي ۋە مۇھىملىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ماگۇەن ئۆتكىلى بىلەن جىڭشىڭ ئۆتكىلى ئايرىم - ئايرىم ھالدا دىڭجو ئايمىقىدىكى جوڭشەن بىلەن چاڭشەن ۋىلايىتىگە تەۋە ئىدى، خۇگۇەن ئۆتكىلى بولسا بىڭجو ئايمىقىدىكى شياڭداڭ ۋىلايىتىگە تەۋە بولۇپ، توغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ دەۋرىدە، دىڭلىڭلارنىڭ ئەڭ مەركەزلىك تارقالغان جايىغا ئايلانغانىدى. يۇقىرىدىكى ئۆتكەللەرنىڭ ئەتراپىغا ماكانلاشقان دىڭلىڭلار، توغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇم سىياسىتى تۈپەيلىدىن، دائىم قوزغىلىپ كۈرەش قىلىپ، توغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ مەركىزى

هۆكۈمىتىنىڭ تەيخاڭشيەن تېغىنىڭ شەرقىدىكى كەڭ رايونلار بىلەن بولغان ھەربىي ۋە سىياسىي ئالاقىلىرىنى ئېغىر توسقۇنلۇققا لارنى پەيدا قىلىپ تۇراتتى. ۋېي مىڭ يۈەندىنىڭ ئەنتوك قاتارلىقلارنى تاغدىكى دېڭلىڭلار بىلەن ئارىلاشما غۇزلارنى قۇتاتقۇ قىلىشقا ئەۋەتىشى، تۇغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ دېڭلىڭلارنى قورال كۈچى بىلەن باستۇرۇش سىياسىتىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىپلا قالماي، ئۇلارنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلار بىلەن ماھىيەت جەھەتتە ئوخشايدىغانلىقىنى قىلچىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ.

(2) **دېڭلىڭلارنى ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەشكە مەجبۇرلاپ، ئۇلارنى تۇغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئوقيا قوغدىسى بولۇشقا مەجبۇرلاش** تارىخ كىتابلىرىدا بۇ ھەقتىكى ماتېرىياللار ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن مەسىلىنى مەلۇم جەھەتتىن يېشىپ بېرەلەيدۇ. مىلادى 432 - يىلى ۋېي تەيۋۇدى مىڭيۈن دېڭلىڭلىرىدىن 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى شىمالىي يەن پادىشاھلىقىغا ھۇجۇم قىلىشقا قىستىدى. مىلادى 451 - يىلى (شىمالىي ۋېينىڭ جېڭچىڭ تۇنجى يىلى) ئۇ تۇغباتلارنىڭ زورقوشۇنى بىلەن ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كېلىنگەن دېڭلىڭ خەلقىگە باشچىلىق قىلىپ، جەنۇبىي سۇلالىدىكى لیۇ سوڭ ھاكىمىيىتىگە ھۇجۇم قىلدى. ئۇ شۇچى شەھىرى (ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكە شۇچى ناھىيىسى) دە لیۇ سوڭ ھاكىمىيىتىنىڭ سانغۇنى ساڭ جىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئۇنىڭ ساڭ جىنغا ئەۋەتكەن خېتىدە تۇغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ دېڭلىڭ ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قاراتقان ئۆچمەنلىك سىياسىتى ئەينەن نەسىتىن ئاشكارا بايان قىلىنغانىدى، خەتتە مۇنداق دېيىلگەن:

«مېنىڭ (تۇغباتتاۋ) نۆۋەتتە ئۇرۇشقا ئەۋەتكەن قوشۇنلىرىمنىڭ كۆپ قىسمى تۇغبات قەبىلىسىدىن

ئەمەس («ئومۇمىي تۆرنىكلىر» نىملك 126 - جىلد، سولۇق ۋېندىنىملك يۈەنجيا 28 - يىلىدىكى خۇسەنشېڭنىلك ئىزاھاتىدا «شەھەرلىكلەر توغبات جەمەتىنى شىمالىي دەشت خەلقىنىلك ئەۋلادى، جەمئىي وو فامىلىگە بۆلۈنىدۇ، دېيىشىدۇ» دېيىلگەن). شۇڭچى شەھەرىنىلك شەرقىي شىمال تەرىپىدە دىڭلىكلار بىلەن غۇزلار (يەنى تاغلىق غۇزلار بىلەن تۈرۈپ قالغان غۇزلار بولۇپ، جەنۇبىي ھونلارنىلك كېيىنكى ئەۋلادلىرى ھېسابلىنىدۇ)، جەنۇب تەرەپتە ئالدىنقى چىنىنىلك قوۋملىرىدىن دى، چىياڭلار بار. مۇبادا دىڭلىكلار ئۇرۇشتا ئۇتسا، دەل چاڭشەن بىلەن جاۋجۇن ئولايەتلىرىدىكى قاراقچىلارنىلك سانى ئازلايدۇ، غۇزلار ئۇتسا بىڭجو ئايمىقىدىكى قاراقچىلارنىلك سانى ئازلايدۇ، دى، چاڭلار ئۇتسا گۈەنجوڭ رايونىدىكى قاراقچىلارنىلك سانى ئازلايدۇ. مۇبادا جانابىڭز (سائ جى) دىڭلىكلار بىلەن غۇزلارنىلا ئۇلتۇرسىڭىز، بۇ شەكسىز مائا پايدىلىقتۇر!» («سۇڭنامە. سائ جىنىلك تەرجىمھالى»).

بۇ نېمىدىگەن ئوچۇق - ئاشكارا ئېيتىلغان سۆز ھە! توغبات-ۋېي دۆلىتىنىلك دىڭلىكلار بىلەن باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ، ئۇرۇشقا سېلىشنىلك مەقسىتى، ئۇلارنى دۈشمەنلىرىنىلك قولى بىلەن ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىلك توغبات ئاقسۆڭەكلىرىگە بولغان قارشىلىقىنى ئازايتىش ۋە بوغۇش ئىدى. ئەلۋەتتە توغباتتاۋنىلك بۇ سۆزىنىلك قەستەن سائ جىغا قارىتىلغان، مەنستەمسلىك مەنىسى بولمىسۇن. لېكىن توغبات ئاقسۆڭەكلىرى ئۇرۇش ۋاقتىدا دىڭلىكلار قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ئادەم قاتارىدا مۇئامىلە قىلماي، ئۇلارنىلك ھاياتى ئەرزىمەس نەرسە دەپ قاراپ، خالىغانچە بىر تەرەپ قىلاتتى.

(3) بىر قسىم دېڭلىكلارنى ئاستانە (پايتەخت دەي، هازىرقى داتۇلۇق شەھرى) گە ياكى ئالتە قورغانغا كۆچۈرۈپ، ئۇلارغا ئالۋان سېلىپ چېگرىنى قوغداشقا مەجبۇرلىشى مىلادى 447 - يىلى (شىمالىي ۋېينىڭ تەيپىڭ جېنجۈن 8 - يىلى) توغباتتاۋ پەرمان چۈشۈرۈپ، «دېڭجو ئايمىقىدىكى دېڭلىكلاردىن 3000 ئائىلىنى پايتەختكە كۆچۈردى» («ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە». دېڭلىكلارنى پايتەختكە كۆچۈرۈشنىڭ مەقسىتى، ئۇلارنى توغبات ئاقسۆڭەك لىرى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا ئىجارە تاپشۇرۇش ئالۋىنى بىلەن هاشارغا تۇتۇشقا مەجبۇرلاش ئىدى). يەنە بىر قىسىم دېڭلىكلار ئالتە قورغاندىكى چېگرىغا كۆچۈرۈلۈپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئۇچۇن چېگرا قوغدىدى، دەل دېڭجو ئايمىقىدىن خۇەيسۇ قورغىنىدىكى ۋۇيۇەن قورۇلىغا كۆچۈرۈلگەن دېڭلىكلاردىن ئىدى. شيەنيۇشيۇلىنىڭ سالاهىيىتى «تەسلىم بولغان ئاهالە» دىن بولۇپ، ئىجتىمائىي ئورنى تۆۋەن، قۇللاردىن ئانچە پەرقلەنمەيتتى.

قىسقىسى، هازىر بار بولغان ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، توغبات سۇلالىسى دېڭلىكلارغا قارىتا ئىنتايىن دەهشەتلىك مىللىي زۇلۇم سىياسىتىنى يۈرگۈزگەن بولۇپ. بۇنىڭ بىلەن ئەينى ۋاقىتتا يەنىلا بىرقەدەر قالاق بولغان جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان سىيانپىلارنىڭ بۇ ئەھۋالى ئۆزئارا ماس كېلىدۇ.

توغبات ئاقسۆڭەكلىرى يۈرگۈزگەن مىللىي كەمسىتىش سىياسىتى بىلەن مىللىي زۇلۇم سىياسىتى، مۇقەررەر هالدا ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن كەڭ دېڭلىك خەلقىنىڭ قارشىلىق كۈرىشىنى قوزغىمايى قالمايتتى. توغبات - ۋېي دۆلىتى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە هۆكۈمرانلىق قىلغان 100 يىل ئىچىدە، دېڭلىك

خەلقىنىڭ توغىات - ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرىشىنى زادى ئۈزۈلۈپ قالمىدى.

مىلادى 399 - يىلى (شىمالىي ۋېينىڭ تيەنشىڭ 2 - يىلى)، جاۋجۈن ۋىلايىتىدىكى خەنزۇ مىللىتىدىن بولغان جاۋجۈن 2000 دىن ئارتۇق ئادەمنى توپلاپ قوزغىلاڭ كۆتۈردى. جاۋجۈن ۋىلايىتىدىكى دىڭلىڭلارمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، گۈەنچىڭ شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ، جاۋجۈن ۋىلايىتىنىڭ دورغاپىنى ئۆلتۈردى ھەمدە «چاڭشەن، جۈلۈ، گۈاڭپىڭ قاتارلىق ۋىلايەتلەر» دىكى دىڭلىڭ ۋە خەنزۇلارنى قوزغىلىپ كۈرەش قىلىشقا كۈشكۈرتتى. قارشىلىق كۆرسىتىشىنىڭ ئوت - يالقۇنى تېزلىك بىلەن ئەتراپتىكى ئايماق - ۋىلايەتلەرنى قاپلىدى. ۋېي تەيزۇ باش سانغۇن چاڭ سۇنفېينى 3000 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن جازالاشقا ئەۋەتكەندىن كېيىنلا، قوزغىلاڭ ئاران باستۇرۇۋېتىلدى («ۋېينامە. چاڭ سۇنفېينىڭ تەرجىمىھالى»).

مىلادى 402 - يىلى (تيەنشىڭنىڭ 5 - يىلى) دىڭلىڭلاردىن بولغان شيەنيۇ سىباۋ چاڭشەندىكى شىڭتاڭ («ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» گە قاراڭ) دا، دىدۇ شياڭداڭدىكى خۇكۇەندە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ («ۋېينامە. موتىنىڭ تەرجىمىھالى»)، جەنۇب بىلەن شىمالدا ئايلىنىپ يۈرۈپ جەڭ قىلىپ، ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنى قاتتىق ھالسىراتتى. دىدۇ قوزغىلاڭنىڭ كۆلىمى زورراق ئىدى. ۋېي تەيزۇ 3000 ئاتلىق ئەسكەرنى دىدۇنى جازالاشقا ئەۋەتتى. دىدۇ ئۇرۇش قىلىپ لىنخۇشەن تېغىغا يۆتكەلدى، ۋېي تەيزۇ تاغنى قامال قىلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرگەندىن كېيىنلا، قوزغىلاڭ كۈرىشى ئاندىن باستۇرۇۋېتىلدى.

مىلادى 416 - يىلى (شىمالىي ۋېينىڭ تەيچاڭ تۇنجى يىلى)، بەيجىنشەن تېغىدىكى دىڭلىڭلاردىن دى مىڭچۆ

«دورغا ۋە ئاۋام» دىن نەچچە مىڭ ئادەمگە باشچىلىق قىلىپ قوزغىلاڭ كۆتۈردى؛ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن قالدۇق قوۋملىرىنى باشلاپ، نەچچە يۈز چاقىرىم يول بېسىپ شىمالدىكى شىكتاڭغا قېچىپ باردى، ياندۇرقى يىلى (شىمالىي ۋېينىڭ تەيچاڭ 2 - يىلى، مىلادى 417 - يىلى) 4 - ئايدا، تۇشەن تېغىدىكى دىڭلىڭلاردىن دىشۇ بىلەن لو جى جوڭشەندە قوزغىلاڭ كۆتۈردى.⑮ ئەينى ۋاقىتتا شەرقىي جىن سۇلالىسى نىڭ باش سانغۇنى لىيۇيۇ، جىن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ خۇاتەي بىلەن لويائدا دەل مۇداپىئە سەپىنى قۇرغاندى. دىشۇ ئادەم ئەۋەتىپ لىيۇ يۇ بىلەن ئالاقە قىلدى. ۋېي تەيزۇ بۇ خەۋەرنى ئىشتىكەندىن كېيىن، ۋالدىراپ - تېنەپ ئې چىڭ بىلەن جۇ جىنىڭ باشچىلىقىدىكى زور قوشۇننى جازالاشقا ئەۋەتتى. قوزغىلاڭچى قوشۇن كۈرەشنى تاكى شۇ يىلى 11 - ئايغىچە داۋاملاشتۇرۇپ، ئاندىن ۋېي قوشۇنلىرى تەرىپىدىن باستۇرۇۋېتىلدى («ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» گە قارالا).

مىلادى 428 - يىلى (شىمالىي ۋېينىڭ شېنجىيا تۇنجى يىلى) 10 - ئايدا، دىڭجو ئايمىقىدىكى دىڭلىڭلاردىن شيەنيۇ تەييالا بىلەن دى چاۋ 2000 دىن ئارتۇق ئائىلىنى باشلاپ «شىمەن تېغى» غا قېچىپ باردى ھەمدە يېقىن ئەتراپتىكى قوشنا ۋىلايەت - ناھىيىلەرگە ھۇجۇم قىلدى. ئايماق قوشۇنلىرى كۆپ قېتىم جازا يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ، ھەممىسىدە مەغلۇپ بولۇپ قايتىپ كەلدى. ياندۇرقى يىلى (مىلادى 429 - يىلى) 1 - ئايدا، شيەنيۇ تەييالا شىمالىي ۋېيغا تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولغانلىقتىن قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولدى. مىلادى 456 - يىلى (شىمالىي ۋېينىڭ تەيئەن 2 - يىلى) 7 - ئايدا چاڭشەندىكى دىڭلىڭلاردىن نەچچە مىڭ ئائىلە ۋىجىڭشىڭ تېغىغا قېچىپ بېرىپ يوشۇرۇنۇپ بۇلاڭچىلىق

قىلغان» دا، شىمالىي ۋېينىك سانغۇنى لۇ جىن قوشۇن باشلاپ كېلىپ باستۇردى («ۋېينامە. لۇ جىننىك تەرجىمھالى»، «ۋېينامە. گاۋزۇك ھەققىدە خاتىرە»).

مىلادى 526 - يىلى (شىمالىي ۋېينىك شىياۋچاك 2 - يىلى) ئالتە قورغان قوزغىلىڭنىك تەسىرى بىلەن، دىڭلىڭلاردىن شىەنيۇ شيۇلى دىڭجو ئايمىقىدىكى زوچىك شەھىرى (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى دىڭشيەن ناھىيىسى) دە دىڭلىك ۋە باشقا مىللەتلەرگە باشچىلىق قىلىپ، شيەنيۇشيۇلى خائىن سانغۇن يۈەن خوڭيې تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. شيەنيۇشيۇلنىك قول ئاستىدىكىلەر يەنە يۈەن خوڭيېنى ئۆلتۈردى. كېيىن قوزغىلاڭچى قوشۇنلار توغبات ۋېي دۆلىتىنىك باش سانغۇنى ئىر جۇروك تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، تارقىلىپ كەتتى. بۇنىڭدىن ئۇزاق ئۆتمەي، توغبات - ۋېي دۆلىتىمۇ مۇنقەرز بولدى.

توغبات - ۋېي دۆلىتىنىك يوقىلىشى، دۆلەت ئىچىدىكى كەسكىن سىنىپىي كۈرەش ۋە مىللىي كۈرەشنىك تەرەققىياتىنىك مۇقەررەر نەتىجىسىدۇر. دىڭلىك خەلقىنىك توغبات-ۋېي خانلىقىغا قارشى ئۇزلۇكسىز ئېلىپ بارغان كۈرىشى، توغبات - ۋېي خانلىقىنىك يوقىلىش جەريانىنى تېزلەتتى.

5. ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭلارنىك خەنزۇلارغا قوشۇلۇش مەسىلىسى توغرىسىدا

توغبات - ۋېي خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭلار مەملىكىتىمىزنىك تارىخ سەھنىسىدىن غايىب بولدى، بۇ ئۇلارنىك پۈتۈنلەي خەنزۇلارغا قوشۇلۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىئىلىك قەبىلىلىرى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا كۆچۈپ كەلگەن دەسلەپكى مەزگىلدە يەنىلا، ئۆزلىرىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالدا تۇرغان ۋاقتىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش شەكلى بىلەن «قەبىلىلەر بويىچە ئۆزئارا ئايرىم ئولتۇراقلىشىش» تىن ئىبارەت - ئۇرۇق قەبىلە تەشكىلىنى ساقلاپ قالغانىدى، بىراق ئۇلار يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان خەنزۇلارنىڭ فېئودالىلىق ئىگىلىكى بىلەن ئۇچراشقاندا، خەنزۇلار بىلەن قوشۇلۇشتىن، ئاساسلىقى خەنزۇلارغا قوشۇلۇشتىن ئىبارەت تارىخىي جەريانىدىن ساقلىنالمىدى. ئۇلار بويسۇندۇرغۇچى مىللەت بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئىچكى قىسمىدا قوشۇلۇشقا قارشى تۇرىدىغان كونسېرۋاتىپ كۈچلەر يوق ئىدى، ئىقتىسادىي مەدەنىيەت جەھەتتە يەنە خەنزۇلاردىن كۆپ ئارقىدا ئىدى، شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ خەنزۇلارغا قوشۇلۇش قەدىمى ناھايىتى تېز بولدى.

تارىخ كىتابلىرىدا ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىئىلىك لارنىڭ خەنزۇلارغا قوشۇلۇپ كەتكەنلىكىگە ئائىت خاتىرىلەر ئىنتايىن ئاز، لېكىن ھازىر بار بولغان ماتېرىياللاردىن ھۆكۈم قىلغاندا، ئالاھەزەل 16 پادىشاھلىقنىڭ ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى مەزگىلدە، دىئىلىكلارنىڭ دى جەمەتى، ئاساسىي جەھەتتىن كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدىن ۋاز كېچىپ، ئاساسەن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. چۈنكى كۆچمەن چارۋىچىلىققا كەڭ يايلاق بولمىسا بولمايتتى، ھالبۇكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن تەيخاكشەن تاغ تىزمىسىنىڭ ئىچى ۋەئىككى يان تەرىپىدە چوڭراق يايلاقلار يوق بولغاچقا، بۇ يەرلەر چارۋىچىلىققا ماس كەلمەيتتى، بەلكى دېھقانچىلىققا ماس كېلەتتى. ئىقتىسادىي تۇرمۇش شەكلىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ خەنزۇ پومېشچىكلىرى بىلەن

بولغان ئۇچرىشىشنىڭ كۈنسايىن كۆپەيىشىگە ئەگىشىپ، ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دېڭىلڭلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا، مۇقەررەر ھالدا تېزدىن سىنىپىي بۆلۈنۈش ھادىسىلىرى يۈز بەردى. دى بىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىغا قارشى تۇرغاندا، 4000 كىشىلىك قوشۇنى بار ئىدى. ماركسىزملىق سىنىپىي كۆرەش نۇقتىئىنەزىرىدىن قارىغاندا، بۇ قوشۇن ھەم باشقا مىللەتتىن بولغان ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ مىللىي زۇلمىغا قارشى تۇرۇشقا سېلىناتتى. ھەم يەنە بۇ قوشۇندىن پايدىلىنىپ دېڭىلڭلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى نامرات سىنىپلارنىڭ قارشىلىقىنىمۇ باستۇرۇلاتتى. شۇڭا نامى «چاچما قوشۇن» دەپ ئاتالغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ قوشۇننىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئۇرۇق ـ قەبىلە قانداشلىق مۇناسىۋەتلىنىڭ رىشتى بارغانسېرى سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر تۈپەيلىدىن چەتكە قېقىلاتتى. ئەلۋەتتە، قەبىلە ـ ئۇرۇق تەشكىلى ناھايىتى زور دەرىجىدە بىر خىل تاشقى پوست ۋە شەكىل بولۇپ قالدى. 16 پادىشاھلىق دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى مەزگىللىدىكى تارىخىدىن شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى، دى جەمەتىدىن بولغان ئاكا ـ ئۇكىلار ۋاكلىق ئوتۇغاتى بىلەن سانغۇنلۇقتا ئېرىشكەنده، ئەينى ۋاقىتتىكى خەنزۇ ھوقۇقدار ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن ئالدىنقى چىن ۋە كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرىدىن پەرقسىز بولۇپ كەتكەنىدى. دى لياۋ بۇيۇك ۋېي پادىشاھلىقىنى قۇرغاندا، ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دېڭىلڭلار پۈتۈنلەي فېئودالىق جەمئىيەتكە ئۆتۈپ بولغانىدى. ئاتا ـ بالا دى لياۋ ۋە دى جاۋلارنىڭ باشچىلىقىدىكى دى جەمەتىدىن بولغان دېڭىلڭلارنىڭ يۇقىرى قاتلام ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى، ئەينى ۋاقىتتا پۈتۈنلەي شىمالىي جۇڭگونىڭ مىللىي كىيىم ـ كېچمىكىنى كىيىدىغان فېئودال تەپرىقىچى كۈچلەرگە

ئايلانغانىدى. شىمالىي سۇلالىلەر ئاياغلاشقاندا، ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭلارنىڭ مىللىي «كىيىم - كېچىكى» مۇ قالماي، ئۇلارنىڭ خەنزۇلار بىلەن بولغان قوشۇلۇشى ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ئورۇندالدى.

ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭلار 16 پادىشاھلىق دەۋرىدە خەنزۇلار بىلەن بىرقەدەر كەڭ كۆلەمدە قوشۇلدى، نەتىجىدە ئۇلار بىلەن ئەينى ۋاقىتتا يەنىلا موڭغۇل دالاسىدا ياشاپ كېلىۋاتقان بىر مىللەتتىن بولغان كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا زور پەرقلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. چۈنكى بۇ خىل پەرق مىللەتنىڭ پەرقى ئەمەس ئىدى، چۈنكى ئۇلارنىڭ ھەممىسى دىڭلىڭلار ئىدى؛ يەنە كېلىپ ئاساسلىقى تىل ۋەئۆرپ - ئادەت جەھەتتىكى پەرق بولمىغاچقا، ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭلار شۇ چاغدا تېخى پۈتۈنلەي خەنزۇلىشىپ كەتمىگەنىدى. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق پەرقى ئىقتىسادىي تۇرمۇش جەھەتتىكى پەرق بولۇشى كېرەك. بۇ خىل پەرق تۈپەيلىدىن ئۇلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئوخشاش بولمىغان ناملار بىلەن ئاتالدى. ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن دىڭلىڭلار تاغلىق دىڭلىڭلار دەپ ئاتىلىپ، دىڭلىڭ دەپ قىسقارتىلىپ ئاتالدى، ھالبۇكى موڭغۇل يايلىقىدىكى دىڭلىڭلار بولسا «ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىپ ئوت - سۇ قوغلىشىپ يۈرىدىغان» بولغاچقا، قاڭقىل - دىڭلىڭلار دەپ ئاتىلىپ، كېيىن قىسقارتىلىپ قاڭقىل دەپ ئاتالدى.

ئىزاھلار:

① «جاۋ مىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىدىن تاللانما» نىڭ 44 - جىلد ساۋ ساۋنىڭ جەنئەننىڭ 17 - يىلى سۇن چىيەنگە جازا يۈرۈش قىلغان ۋاقتىدىكى يارلىقى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، يارلىقتا ساۋ ساۋنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئىچىدە «جەنۇبىي ھون تەڭرىقۇتى

خۇۋەنچو ۋە ئالتە ۋىلايەتتىكى ئوغان، دىڭلىڭ، توغا، خۇاڭجۇڭ، چياڭ، بو» ۋە «ۋۇۋېيدىكى دى - چياڭلار» نىڭ بارلىقى تىلغا ئېلىنغان، بۇ يارلىقتا دېيىلگەن جەنئەتنىڭ 17 - يىلى (مىلادى 212 - يىلى)، 17 يىلدىن كېيىن يۈز بەرگەن ۋەقەنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇرۇنقى كىشىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئۇنىڭدىن گۇمانلىنىپ كەلگەن، بۇ يەردە بىز ئۇنى ئاساس قىلمىدۇق.

② ما چاڭشۇ يازغان «شىمالىي دىلار ۋە هونلار» نىڭ 99 - بېتىگە قارالسۇن. ۋاڭ جىلىن: «شىمالىي ۋېينىڭ قۇرۇلغان دەۋرى ۋە ئۇنىڭ سەددىچىنىنىڭ سىرتىدىكى مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى»، «تارىخشۇناسلىق مەجمۇئەسى» 9 - سان. «جىننامە. شىمالىي دىلار هەققىدە قىسسە» گە كىرگۈزۈلگەن هونلارنىڭ 19 ئۇرۇقىنىڭ ئىچىدىكى «چىچىن ئۇرۇقى»، «چىلى» نىڭ خاتا يېزىلىپ قېلىشى ئەمەس، «ئۇلۇغ ئادالەتلىك دۇنيا خاتىرىسى» گە ئاساسلىنىپلا هۆكۈم چىقىرىشقا بولمايدۇ. شىمالىي سۇلالىلەر بىلەن سۇي، تاڭ سۇلالىلىرىگە ئائىت تارىخ كىتابلىرىدا چىن (勤) بىلەن لې (勒) سۆزىنىڭ خاتا يېزىلىپ قالغانلىقىغا ئائىت مىساللار ناهايىتى كۆپ. مەسىلەن، ئالتە قورغان قوزغىلىڭى مەزگىلىدىكى گۇەنلۇڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ داهىيىسى «چىلىلار- نىڭ قەبىلە ئاقساقىلى» خۇچېن، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ئېرجۇراڭنىڭ تەرجىمىهالى» دا: «چىچىنلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى» خۇ چېن دەپ يېزىلغان بولۇپ، بۇنىڭدا لې «勒» رەسمىي چېن (勤) دەپ خاتا يېزىلىپ قالغان. «ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگەن گۇەنلۇڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ داهىيلىرىدىن بىرى بولغان «سۇچىن مىڭدا» نى، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا خاتا هالدا «سۇلې مىڭدا» دەپ يازغان؛ يېڭى - كونا «تاڭنامە» نىڭ «تۈركلەر هەققىدە قىسسە» دە تۈركلەرنىڭ ئەمەل نامى بولغان «تېكىن» (特勤) دېگەن سۆز پۈتۈنلەي دېگۈدەك «تىلې» (特勒) دەپ يېزىلغان، سېن جوڭمىيەن ئەپەندىنىڭ مەلۇماتىغا

ئاساسلانغانداء بۇنداق خاتالىق 100 دىن كۆپـرەك ئورۇندا ئۇچـ رايدىكەن («تۈرك تارىخـىغا ئائىت ماتېرىيالـلار توپلـىمى» 2 - كىتاب 830 - بەتكە قارالسۇن). ئومۇمەن بۇلارنىڭ ھەممـىسى چىن (勤) خېتىنىڭ لىپ (勒) دەپ خاتا يېزىلىپ قالغانلىقىغا ئائىت مىسالاردۇر. قىسقىسى، «چىچىن» نى جەزمەن «چىـلى» نىڭ خاتا يېزىلىپ قېلىشى دەپ ھۆكۈم قىلىش دەل ئۇنىڭ ئەكـسى ھېسابـلىنىدۇ. 勒 خېتى بىلەن 勤 خېتىنىـڭ ئوخشاشلىـق شەكلىـگـە ئاساسلىنىشـىـ كۆپايە قىلمايدۇ، بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، چوقۇم دېگىلىك قەبىلىلىرىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا كەيـنى - كەينىدىن جەنۇبقا كۆچكەنلىكىدىن ئىبارەت تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشنى، يەنى ساۋ - ۋېي دەۋرىدىكى دېگىلىكلارنىڭ بىر تارمىقى (مەسىلەن، ئۇيغۇرنىڭ قەبىلىسى) بىلەن موڭغۇل دالاسىنىڭ جەنۇبىدىن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىـ دىن سەددىچىنـنىڭ سىرتىغا كۆچكەن يۆنىلىشتىكىـلەرنى بىرلەشـ تۈرگەندە، يەنە بىر تەرەپتىن، 16 پادىشاھلىق دەۋرىنىڭ دەسلەپـ كى مەزگىلىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا خېلى زور كۆلەمدىكى دېگىلىك قەبىلىلىرىنىڭ تارقالغانلىقىدىن ئىبارەت تارىخىي پاكىت بىلەن بىرلەشتۈرگەندە، شۇنىڭدەك غەربىي جىنىنىڭ دەسلىپـىدىكى سەددىچىنىنىڭ سىرتىدىكى سۇ ئاپىتى تۈپەيلىدىن، سەددىچىنـنىڭ سىرتىدىكى ھەر مىللەت كۆچـمەن چارۋىچى خەلقلىرىنىڭ كۆپلەپ سەددىچىنىنىڭ ئىچىگـە كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى توغـرا تونۇغاندىلا، ئاندىن بىز بىرقەدەر ئاساسلار بىلەن «چىـچىن» (赤勤) دېگەن «چىـلى» (赤勤) نىڭ خاتا يېـزىلىـپ قېـلىـشى دەپ يەكـۈن چىقىرالايمىز.

③ «غەربىي تاغ دېگىلىـلىرى»، «ۋېيـنامـە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»، «جىننامە. مورۇڭـباۋ ھەقـقىدە خاتىرە»، «ۋېينامە. خەن ماۋنىڭ تەرجىمھالى» دا كۆرۈلىدۇ. «شىمالىي تاغ دېگىلىلىرى»، «16 پادىشاھلىقنىڭ زېمىنلار تەپسىرى. كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى» دا ئۇچرايدۇ.

④ تەيخاڭشەن تېغى بەزىدە غەربىي تاغ دەپمۇ ئاتالغان، كو زۇيۇ يازغان «تارىخىي كىتابلاردىكى چېگرا - قورغانلارغا ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» نىڭ 10 - جىلد، «بىۋاسىتە قاراشلىق ئورۇنلار» غا قارالسۇن.

⑤ غەربىي تاغ بىلەن شىمالىي تاغنىڭ ھەر ئىككىلىسى دىڭجو ئايمىقىدا ئىدى، جو ۋېيجو «چىلىلار ۋە جورجانلار» ناملىق كىتابىدا دىڭجو ئايمىقىدىكى دىڭلىڭلار بىلەن غەربىي تاغ دىڭلىڭلىرىنى ئىككى رايونغا ئايرىپ كۆرسەتكەن، بۇ مۇۋاپىق ئەمەستەك تۇرىدۇ.

⑥ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 106 - جىلد، جىن چېگدىنىڭ تەييۇەن 11 - يىلىدا: «دىڭلىڭلاردىن بولغان شيەنيۇچى چۇياڭدىكى غەربىي تاغنى ساقلىدى» (丁零鲜于乞保曲阳西山) دېيىلگەن، بۇنىڭدىكى «شيەنيۇچى» (鲜于乞) ئادەمنىڭ ئىسمى، «保» (ساقلىدى) پېئىلدەك تۇرىدۇ. شيەنيۇچىنىڭ تەييۇەننىڭ 10 - يىلى دى جېننىڭ قول ئاستىدىكى قوۋملىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىگە ئاساسلانغاندا، يەنە شيەنيۇچى بولماسلىقى كېرەك. «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە خاتىرىلەنگەن تيەنشىڭنىڭ 5 - يىلى (مىلادى 402 - يىلى) «دىڭلىڭلاردىن شيەنيۇسى ئادەملىرىنى توپلاپ چاڭشەندىكى شىڭتاڭنى ساقلاپ ياتتى» دېگەندىكىسى بەلكىم مۇشۇ ئادەم بولسا كېرەك؛ «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە «شيەنيۇچى» دېگەن «شيەنيۇچى باۋ» نىڭ خاتا يېزىلىشى دەپ، سۆزنى «باۋ» (保) خېتىنىڭ كەينىگە يەنە بىر «باۋ» (保) خېتىنى قوشۇپ قايتىلانغان خاتا خەت دەپ چىقىرىۋەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

⑦ تارىخ كىتابلىرىدا، دىشۇنىڭ ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىغا بەيئەت قىلغانلىقىدىن ئالدىنقى يەننىڭ مۇنقەرز بولغانلىقىغىچە بولغان 20 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە، دىڭلىڭلار بىلەن ئالدىنقى يەن ئاقۆڭەكلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا زىددىيەتنىڭ

يۇز بەرگەنلىكى خاتىرىلەنمىگەن. 16 پادىشاھلىقى ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، دىڭلىڭلار ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئالدىنقى ۋە كېيىنكى جاۋ، ئالدىنقى چىن، كېيىنكى يەن ۋە توغۇبات ۋېيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرغان بولۇپ، پەقەت ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىلا بۇنىڭغا سىرتىندا ئىدى.

⑧ دىشۇ سىلادى 316 - يىلى شىلاغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن بولۇپ، ئارىدىن 55 يىل ئۆتۈپ، سىلادى 371 - يىلىغا كەلگەندە فۇجيەن دىڭلىڭلاردىن بولغان دى بىننىڭ شىنئەنگە كۆچۈرگەن. ئەگەردە قېرىپ ئۆلمىگەندىمۇ، ئۇنىڭ يېشى 70 - 80 ئەتراپىدا بولىدۇ.

⑨ «جىننامە. فۇجيەن ھەققىدە خاتىرە». «16 پادىشاھلىق يىلنامىسىگە تولۇقلىما». «16 پادىشاھلىقنىڭ زېمىنلار تەپسىرى» قاتارلىقلاردا دىڭلىڭلاردىن بولغان دى بىننىڭ شىنئەنگە كۆچكەنلىكىلا تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، مەنچىگە كۆچكەنلىكى تىلغا ئېلىنمىغان. «ئەلنى ئىمدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» نىڭ 103 - جىلد جىن سۇلالىسىنىڭ جىنەن ۋېندى شىنئەن تۇنجى يىلىدا «دىڭلىڭلاردىن بولغان دى بىن شىنئەن بىلەن مەنچىگە كۆچۈرۈلدى» دېيىلگەن.

⑩ بىر قىسىم دەرسلىك كىتابلاردا ھەممىدىن بۇرۇن ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىغا قارشى چىققان ئادەمنى كېيىنكى يەن بەگلىكىنىڭ قۇرغۇچىسى مو رۇڭچۇي دەپ كۆرسىتىلگەن، ئەمەلىيەتتە دىڭلىڭلاردىن بولغان دى بىننىڭ ئالدىنقى چىنغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنلىكى، مو رۇڭچۇيدىن بىرقانچە ئاي بۇرۇن يۈز بەرگەنىدى.

⑪ «جىننامە. شيا ۋۇدى ھەققىدە خاتىرە» دە: «تەيۇەننىڭ 19 - يىلى 1 - ئايدا، چاپسۇر ئەجدىھا سالغۇن لىيۇلاۋ تەيشەن ئېغىدا دى لياۋ ۋە جاڭ يۈنلەر بىلەن ئۇرۇش قىلغاندى، ھاق قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولدى» دېيىلگەن. ھالبۇكى، «جىننامە» لىيۇ

لاۋنىڭ تەرجىمىھالى» دا مەغلۇپ بولدى دېگەن سۆز غەلىبە قىلدى دېيىلىپ، دى لياۋنى دى جاۋ دەپ، جاڭ يۈەننى جاڭ يۈ دەپ يازغان. بۇ يەردە «جىننامە. شياۋۋۇدى ھەققىدە خاتىرە» دىكىسى ئاساس قىلىندى.

⑫ جاڭ يۈەننىڭ جىن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنغانلىقى، «جىننامە. لىۇ لاۋنىڭ تەرجىمىھالى» دا كۆرۈلىدۇ. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 107 - جىلد، جىن ۋۇدىنىڭ تەيىۋەن 15 - يىلىدا «جاڭ يۈەن تەسلىم بولدى» دېيىلگەن.

⑬ «16 پادىشاھلىقنىڭ زېمىنلار تەپسىرى. كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى» نىڭ جىجو ئايمىقىنىڭ لياڭ ۋىلايىتىنىڭ لياڭ ماددىسىدا: «جىننامە. خاتىرىلەر» دە «دى جىننىڭ ئوغلى دى لياۋ لياڭغا قېچىپ باردى، مورۇڭچۇي دۇەن لياۋنى يوقىتىش ئۈچۈن لياڭغا ھۇجۇم قىلدى..... لياڭجىندا دۇەنجاۋغا جازا يۈرۈش قىلدى» دېيىلگەن، «جىننامە» دىكى دۇەن لياۋ بىلەن دۇەن جاۋ دى لياۋ بىلەن دى جاۋ دېگەن سۆزنىڭ خاتا يېزىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

⑭ جۇ يىلياۋ «دى جاۋنىڭ باشچىلىقىدىكى 38 مىڭ تۈتۈن پۈتۈنلەي دىڭلىڭلاردىن بولۇشى مۇمكىن» دەپ قارايدۇ. «شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى مىللىي مەسىلە ۋە مىللىي سىياسەت»، «ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» غا بېسىلغان. بۇ يەردە ئۇنىڭ قارىشى قوبۇل قىلىندى.

⑮ «ۋېينامە، تەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» دە: «تەيچاڭنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 417 - يىلى) 4 - ئايدا، تۇشىيەن تېغىدىكى دىڭلىڭلاردىن دىشۇ قوۋملىرىنى باشلاپ بېرىش توغرىلىق ئەلچى ئەۋەتىپ لىۇيۇ بىلەن ئالاقە باغلىدى.» 11 - ئايدا «ئې چىڭ، جو جى قاتارلىقلار بىلەن تاغىسى سۇن جيەننى غەربىي تاغلىق

دىڭلىڭلاردىن دىشۇ بىلەن لوجى قاتارلىقلارغا جازا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى، ئۇلارنىڭ ئەكەشكۈچىلىرىنى يوقىتىپ قايتىپ كەلدى» دېيىلگەن. تۇشيەن تېغىدىكى دىڭلىڭلاردىن بولغان دىشۇ بىلەن غەربىي تاغلىق دىڭلىڭلاردىن بولغان دىشۇ بىر ئادەم بولۇشى، تۇشيەن تېغى بىلەن غەربىي تاغمۇ بىر جاي بولۇشى كېرەك. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 118 - جىلدتىدا: جىن ئەندىنىڭ يېشى 13 - يىلى (مىلادى 417 - يىلى) «11 - ئايدا ۋېي تەيزۇڭنىڭ تاغىسى سۇن جيەن قاتارلىقلار غەربىي تاغدىكى دىڭلىڭلاردىن دىشۇ بىلەن لوجى قاتارلىقلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ ئۇلارنى تىنچىتتى» دېيىلگەن. خۇسەنشىڭ «غەربىي تاغ شىمالىي ۋېينىڭ ئەنجۇ ئايمىقىدىكى غەربىي تاغدۇر» دەپ ئىزاد بەرگەن. «ۋېينامە. جۇغراپىيىلىك تەپسىراتلار» گە ئاساسلاندا: «دىڭجۇ ئايمىقىدا ۋېي تەيزۇنىڭ خۇاڭشى 2 - يىلى (مىلادى 397 - يىلى) ئەنجۇ ئايمىقى تەسىس قىلىنغان، تيەنشىڭنىڭ 3 - يىلى (مىلادى 400 - يىلى) دىڭجۇ ئايمىقى دەپ ئۆزگەرتىلگەن» ئىدى. بۇنىڭدىن خۇسەنشىڭ ئېيتقان غەربىي تاغنىڭ يەنىلا دىڭجۇ ئايمىقىنىڭ چۈياڭ دېگەن جايىدىكى غەربىي تاغ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. تۇشيەن تېغى ئېھتىمال چۈياڭدىكى غەربىي تاغ بولۇشى مۇمكىن.

ئىككىنچى قىسىم

قاغىلار

VI باب قاڭقىللارنىڭ مىلادى IV ئەسىردىن VI ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى جايلىشىشى، ئىجتىمائىي ئىگىلىك تۈزۈمى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى

يۇقىرىدا بىز جەنۇبىي سىبىرىيىگە تارقالغان دىڭلىڭ لارنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدا موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈشى بىلەن قىسمەن دىڭلىك قەبىلىلىرىنىڭ ئىچكى رايونلارغا كۆچكەندىن كېيىنكى تارىخىنى مۇھاكىمە قىلغانىدۇق. دىڭلىك قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى ۋېي، جىن سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا ئىچكى رايونلارغا كۆچكەن بولسىمۇ، لېكىن كۆپ قىسمى داۋاملىق چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىدا تۇرۇپ قالغانىدى. ئۇلار دىڭلىڭلارنىڭ ئاساسلىق گەۋدىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھون دۆلىتى يىمىرىلگەن ۋە سىيانپىلار موڭغۇل دالاسىدىن چېكىنىپ چىققاندىن كېيىنمۇ، موڭغۇل دالاسىنىڭ تارىخ سەھنىسىدە يەنىلا ئاساسلىق رول ئوينىدى.

موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈپ كەلگەن بۇ دىڭلىڭ قەبىلىلىرى موڭغۇل دالاسىدىكى قالدۇق ھون قوۋملىرى ۋە سىيانپىلار بىلەن ئۆزئارا قوشۇلغاندىن كېيىن مىلادى IV ئەسىردىن باشلاپ يەنە قاڭقىل①، چىلى (چىلى دېگەن سۆز بەزىدە يەنە 敕勒 شېلى، 赤勒② چىلى، دەپمۇ يەرقىلەنىدۇرۇلۇپ

يېزىلغان) دەپمۇ ئاتالدى.

16 پادىشاھلىق ۋە جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى (مىلادى IV ئەسىردىن VI ئەسىرگىچە) دىكى قائىدىلىلارنىڭ تارىخىنى مۇھاكىمە قىلىشتىن ئاۋۋال، بىز ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ مۇشۇ دەۋردىكى موڭغۇل دالاسىدىكى جايلىشىش ئەھۋالى بىلەن جەمئىيەت ئەھۋالى ئۈستىدە توختىلىپ باقايلى.

1. قائىدىلارنىڭ مىلادى IV ئەسىردىن V ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى موڭغۇل دالاسىدىكى جايلىشىش ئەھۋالى

مەملىكىتىمىزنىڭ يازما مەنبەلىرى ئىچىدە قائىدىل قەبىلىلىرىنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى جايلىشىشى ھەققىدە ئەڭ بۇرۇن خاتىرە قالدۇرۇلغىنى ئەسەر — «16 پادىشاھلىق يىلنامىسى». ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقى ھەققىدە خاتىرە»③ بولۇپ، ئۇنىڭدا مىلادى 357 - يىلى (ئالدىنقى يەنىنىڭ پادىشاھى مۇرۇڭجوننىڭ گۇاڭشۇ تۈنجى يىلى) يەن قوشۇنلىرىدىن 80 مىڭ ئادەم «سەددىچىننىڭ شىرتىدا دىڭلىڭلار يىلەن چىلىلارغا جازا يۈرۈش قىلدى» دېيىلگەن. بۇ دىڭلىڭلار سۇفاڭ دىڭلىڭلىرىنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، ئالاھزەل 16 پادىشاھلىق دەۋرىدىكى ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىدىن ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىش ئۈچۈن، سەددىچىننىڭ شىمالىغا قېچىپ بارغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ چىلىلار قائىدىلار ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن مىلادى 362 - يىلى (جىيەنشىنىڭ 3 - يىلى) يەن قوشۇنلىرى يەنە «شىمالدا چىلىلارغا ھۇجۇم قىلدى». مىلادى

367 - يىلى (جيەنشىنىڭ 8 - يىلى) ئالدىنقى يەن قوشۇن لىرى يەنە دەي (ھازىرقى داتوڭنىڭ ئەتراپى) زېمىنىدىن ئۆتۈپ، «چىلىلارنى مەغلۇپ قىلدى». يەن قوشۇنلىرىنىڭ بۇ يىرنەچچە قېتىملىق جازا يۈرۈشىنىڭ ھەممىسى غەلىبە بىلەن ئاياغلاشقان بولۇپ، سەددىچىنىڭ شىمالىدىن ئانچە يىراق ئىچكىرىلەپ بارمىغانىدى. يەن قوشۇنلىرى جازا يۈرۈش قىلغان چىلىلار چوغاي تېغىنىڭ شىمالى بىلەن موڭغۇل دالاسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا تارقالغانىدى. مىلادى 363 - يىلى (شى يىجيەننىڭ دۆلىتى قۇرۇلۇپ 26 يىلدىن كېيىن) بىلەن مىلادى 370 - يىلى توغبات دەي بەگلىكىنىڭ بېگى شى يىجيەنمۇ ئىككى قېتىم چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىن چىقىپ «شىمالدا قاڭقىللارغا جازا يۈرۈش قىلدى»، ئەمما جازا يۈرۈش قىلغان جايى ئېنىق ئەمەس ئىدى، مىلادى 376 - يىلى ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقى دەي بەگلىكىنى مەغلۇپ قىلغاندا، شى يىجيەن قالدۇق قوۋملىرىنى باشلاپ، «چوغاي تېغىنىڭ شىمالى» غا قېچىپ باردى، ئۇ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىغا قەدەم قويۇشى بىلەنلا، «قاڭقىللارنىڭ تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشى» غا يولۇقتى، نەتىجىدە ئۇنىڭ قەبىلىلىرى «چارۋىلىرىنى ئوتلاقتا باقالمىغانلىقتىن»، ئائىلاج قوۋملىرىنى باشلاپ، «چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى» («ۋېينامە. مۇقەددىمە»)، بۇنىڭدىن شى يىجيەن جازا يۈرۈش قىلغان شىمالدىكى قاڭ قىللارنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مىلادى 402 - يىلى جورجانلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى سەلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا تۇغبات ۋېي دۆلىتى (بۇ ۋاقىتتا دەي بەگلىكى ۋېي دۆلىتى دەپ ئۆزگەرتىلىپ ئاتالغانىدى) تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، «بىپايان ۋە كەڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كۆچۈپ بېرىپ، قاڭقىللارنىڭ

يايلاقلىرىغا بېسىپ كىردى» («ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»). بۇ ھال بىپايان ۋە كەڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىنىڭ پۈتۈنلەي قاڭقىللارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان رايونلىرىغا ئايلانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. يۇقىرىدىكى ماتېرىياللارنى يىغىنچاقلاپ كۆزەتكەندە، يەنە شۇ نەرسە ئايانكى، تاكى مىلادى IV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندىمۇ، چوغاي تېغى بىلەن چوڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىغا ئادەم سانى كۆپ بولغان نۇرغۇنلىغان قاڭقىل قەبىلىلىرى تارقالغانىدى. بۇنى بۇنىڭدىن ئاۋۋالقى مەزگىلدىكى دىڭلىڭلارنىڭ دى جەمەتى قاتارلىقلارنىڭ چۆللۈكتىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا بولغان كۆچۈشى بىلەن بىرلەشتۈرسەك، دىڭلىڭلارنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيىدىن موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈشى بىلەن ئىچكى رايونلاردىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچۈشىنىڭ بەلگىلىك ئورۇننى ئىگىلەيدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

«ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، مىلادى V ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىن بۇرۇن موڭغۇل دالاسىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئارىسىدا «قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسى»، يەنى دى جەمەتى، ئۇيغۇر جەمەتى④، چۈبە جەمەتى⑤، قوغۇرسۇ جەمەتى، قۇتلۇق غۇز جەمەتى، ئىزگىل جەمەتى بار ئىدى؛ ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغور قەبىلىسى (يەنى «12 جەمەت») نى قوشقاندا جەمئىي يەتتە قەبىلە ئىدى. بۇ يەتتە قەبىلىنىڭ موڭغۇل دالاسىغا قانداق تارقالغانلىقى تارىخىي ماتېرىياللاردا ئېنىق ئەمەس. لېكىن بىز بەزى ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورنىنى مەلۇم جەھەتتىن بولسىمۇ پەرەز قىلالايمىز.

«ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە «شەرقىي قىسىم قاڭقىللار» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان بىر قوۋم بار، «قاڭ-

قىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى «داتان قاغانلىق تەختىگە چىقىشتىن بۇرۇن باشقا قەبىلىلەرنى باشقۇراتتى، غەربىي چېگرىنى تىنچىتىپ قوۋملىرىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن»، داتەننىڭ «ئىنسى پىلى دەسلەپتە شەرقتىكى قەبىلىلەرنى باشقۇراتتى» دېگەن بايانىدىن، داتاننىڭ ئاكا - ئۇكىلىرىنىڭ جورجان خانلىقىنىڭ شەرق ۋە غەربىي قىسمىنىڭ تىنچىتقۇچى سانغۇنلىرى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئومۇمەن ھون دۆلىتىدىن بۇيان موگغۇل دالاسىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەنلەر، ئادەتتە ئۆزلىرىنىڭ مەمۇرىي رايونلىرىنى ئايرىغاندا، ئەڭ ئالىي ھۆكۈمران ئوتتۇرا قىسىمدا تۇراتتى. قوشۇن قوماندانى بولغان پەرزەنت - ئىنىلەر شەرق ۋە غەربىي قىسىمدا تۇراتتى. جورجان خانلىقىمۇ خۇددى مۇشۇنداق ئىدى. «شەرقىي قىسىم قاغقىللار»، جورجان خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىنى تىنچىتقۇچى سانغۇنىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى قاغقىللارنى كۆرسەتسە كېرەك. مىلادى 429 - يىلى شىمالىي ۋېي قوشۇنلىرى شەرق ۋە غەربىي ئىككى يول بويىچە جورجان خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى، ۋېي تەيزۇدى - توغباتتاۋ شەخسەن ئۆزى شەرقىي يولدىكى زور قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ، موگغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي قىسمىغا بېسىپ كىردى. بۇ ۋاقىتتا «شەرقىتىكى قەبىلىلەرنى باشقۇرۇۋاتقان» جورجان قاغانى داتاننىڭ ئىنسى پىلىسى شىمالىي ۋېينىڭ زور قوشۇنىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، جورجانلارنىڭ ئاقساقاللىرىنى باشلاپ غەربتىكى داتاننىڭ ئوردىسى (داتاننىڭ ئوردىسى «جاڭيېنىڭ شىمالىغا ئۇدۇل كېلەتتى»، يەنى ئۇنىڭ تەخمىنىي ئورنى ھازىرقى ئۇرقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ شەرقىي چېتىدىكى ھون تەڭرىقۇتىنىڭ كونا ئوردىسىنىڭ ئەتراپىدا ئىدى) غا قاچقاندا، ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن ۋېي قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ۋېي تەيزۇدى چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىغا

قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، بايقال كۆلى ئەتراپىدىكى «شەرقىي قىسىم قاڭقىللار» نىڭ ئادەم ۋە مال - چارۋىلىرىنىڭ كۆپلۈكىنى ئاڭلاپ، سانغۇن ئەن يۈەن قاتارلىقلارنى جازالاشقا ئەۋەتكەندە، «شەرقىي قىسىم قاڭقىللار» دىن نەچچە يۈز-مىڭ ئۆيلۈك ئادەم تەسلىم بولدى. بايقال كۆلىنىڭ ئەتراپىدا تۇرۇشلۇق بۇ شەرقىي قىسىم قاڭقىللار، پى لىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى «شەرقتىكى قەبىلىلەر» بولۇپ، ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ جازا يۈرۈش قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىن بايقال كۆلى بويىغا قېچىپ كەلگەن بولسا كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا، مەيلى بايقال كۆلىنىڭ جورجان خانلىقىدىكى ئورنىدىن قارىغاندا ياكى قاڭقىللارنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى ئەينى ۋاقىتتىكى تارقىلىش ۋەزىيىتىدىن قارىغاندا، شەرقىي قىسىم قاڭقىللار دەپ ئاتالمايلى، ئەكسىچە شىمالىي قىسىم قاڭقىللار ياكى ئوتتۇرا قىسىم قاڭقىللار دەپ ئاتالغان بولاتتى. بايقال كۆلىنىڭ شەرقىي قىسىم قاڭقىللارنىڭ جايلاشقان ئورنى ئەمەسلىكى ئېنىق. شەرقىي قىسىم قاڭقىللارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايلىرى، شىمالىي ۋېينىڭ شەرقىي يول قوشۇنلىرىنىڭ ھەربىي يۈرۈش يۆنىلىشى بىلەن شەرقىي قىسىم قاڭقىللارنىڭ قاچقان يۆنىلىشىدىن قارىغاندا، ھازىرقى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ كۆرۈلۈن، مالىچ دەريالىرى بىلەن ئونان دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى جايلار بولسا كېرەك. شەرقىي قىسىم قاڭقىللىرىنىڭ قاڭقىللارنىڭ قايسى قەبىلىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقى، تارىخىي كىتابلاردا تولۇق خاتىرىلەنمىگەن.

شەرقىي قىسىم قاڭقىللار دېگەن نام بولغان يەردە، غەربىي قىسىم قاڭقىللىرى دېگەن نام بولغان بولسا ئاندىن ئەقىلغا سىغقان بولاتتى. لېكىن غەربىي قىسىم قاڭقىللىرى دېگەن نام تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇچرىمايدۇ، «ۋېينامە. قاڭقىللار

هەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغور قەبىلىسىگە قاراشلىق 12 جەمەتنىڭ ئىچىدە ئېلخان جەمەتى بار ئىدى، ھالبۇكى، باشتىكى تەھلىلىمىزگە ئاساسلانغاندا (بىرىنچى بۆلۈمدىكى IV بابقا قاراڭ). «ۋېينامە. مەنسەپ، فامىلە تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن توغبات سىيانپىلىرىنىڭ ئۇرۇقنىڭ ئون جەمەتى ئىچىدىكى ئېلخان جەمەتى، ئەسلىدە مىلادى II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا توغبات سىيانپىلىرى موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمىدا ئولتۇراقلاشقان ۋاقتىدا، توغبات قەبىلىسىنىڭ تەركىبىگە كىرگەن دىڭلىڭلارنىڭ جەمەتلىرى ئىدى. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، پوۋۇرغور قەبىلىسىگە قاراشلىق ئېلخان جەمەتى ئەڭ كېچىككەندىمۇ مىلادى II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن بۇرۇن موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمىدا ماكانلاشقانىدى. «ۋېينامە» دىن قارىغاندا، پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى غەربتە قوچۇ خانلىقىدىن ھەقىقەتەنمۇ ئانچە يىراق ئەمەس ئىدى. مىلادى 481 - يىلى قوچۇ پادىشاھى كان بوجو ئۆلگەندە، ئاكسى كان شوكۇي تەختنى تارتىۋالدى. پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى ئاپۇرغۇر «كان شوكۇي ۋە ئۇنىڭ ئىنىسىنى ئۆلتۈرۈپ، دۇنخۇاڭلىق (توخرىيلىق) جاڭ مېڭمىڭنىخان قىلدى» ⑥ («ۋېينامە. قوچۇ تەزكىرىسى»). شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي پوۋۇرغور قەبىلىسى جورجان خانلىقىدىن ئايرىلىپ، غەربكە كۆچتى، ئۇلار «ئالدى قوس (يەنى قوس بەگلىكى، خانى يارغۇل شەھىرىدە⑦ تۇراتتى) زېمىنىنىڭ غەربىي شىمالى» دا مۇستەھكەم پۇت دەسسەپ تۇردى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ ئەسلىدىكى جايلاشقان ئورۇنلىرىنىڭ ھازىرقى شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىغا يېقىن ئىكەنلىكىنى، ئېھتىمال موڭغۇل دالاسىنىڭ غەربىي قىسمى ئىكەنلىكىنى، يەنى ھازىرقى موڭغۇلىيە

جۇمھۇرىيىتىنىڭ تويىن، بايدارق ۋە زابۇقان دەريالىرىنىڭ ئەتراپىدا ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. پوۋۇرغۇر قەبىلىسىدىكى قاڭقىللار، تارىخ كىتابلىرىدا خاتىرىلەنمەي قالغان غەربىي قىسىم قاڭقىللىرى بولۇشى مۇمكىن.

ئۇنتۇرا قىسىم قاڭقىللىرىغا كەلسەك ئۇلارمۇ ئوخشاشلا تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇچرىمايدۇ، روشەنكى ئۇلار مۇڭغۇل دالاسىنىڭ مەركىزىي رايونىغا يەنى ھازىرقى تۇرا دەريالىرى، ئۇرقۇن دەريالىرى ۋە سېلىنگا دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرى ئەتراپىغا تارقالغانىدى. ئىھتىمال ئۇلار جورجان قاغانلىقىنىڭ بىۋاسىتە ھۆكۈمرانلىقىدىكى قاڭقىل قەبىلىلىرى بولۇشى مۇمكىن. ھېچ بولمىغاندا قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ ئىچىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىسى بىلەن قوغۇرسۇ قەبىلىسى مۇشۇ يەرگە جايلاشقان بولسا كېرەك. ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ جايلىشىشى توغرىسىدا، «ۋېينامە» تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە: «دېڭگونىڭ 5 - يىلى (مىلادى 390 - يىلى) باھار پەسلىنىڭ 3 - ئېيىدا، پادىشاھ (ۋېي داۋۇدى - توغباتگۇي) غەربىكە جازا يۈرۈش قىلىپ، رۇقۇن كۆلىگە بارىدى. قاڭقىللارنىڭ ئۇيغۇر قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى»، 10 - ئايدا «قاڭقىللارنىڭ بۆرە تېغىدىكى دۇچېن قەبىلىسىگە جازا يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى» دېيىلگەن، «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى بۇ ھەقتىكى خاتىرىمۇ سەل-پەل ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئۇنىڭدا: «تەيزۇ (يەنى ۋېي داۋۇدى) رولۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، غەربتە تاكى رۇقۇن كۆلىگىچە بېرىپ، يۈرۈشنى توختىتىپ خىل ئاتلىقلار بىلەن غەربىي شىمالغا 100 چاقىرىمدىن ئارتۇقراق ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى، ئۇلارنىڭ ئات، كالا، قوي قاتارلىق چارۋىلىرىدىن 200 مىڭدىن كۆپرەكنى غەنىيمەت ئالدى، قايتا يەنە ئۇلارنىڭ بۆرە تېغىدىكى قالدۇق ئۇرۇقلىرىغا قارشى

جازا يۇرۇش قىلدى» دېيىلگەن. رولۇ دەرياسى يەنى ھازىر-
قى تۇرا دەرياسىدۇر؛ بۆرە تېغى يەنى لياڭجۇشۇ تېغى
بولۇپ، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ۋۇيۇەن ناھىيىسىنىڭ
غەربىي شىمالىدا ئىدى. ئۇيغۇر قەبىلىسى تۇرا دەرياسىنىڭ
غەربىي بىلەن رۇقۇن كۆلى (ئورقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى
ئېقىنىدا) نىڭ غەربىدىن 100 چاقىرىمدىن ئارتۇقراق كېلىـ
دىغان دائىرىگە جايلاشقان بولۇپ، بۇ جايلار ھازىرقى
موڭغۇلىيىنىڭ سېلىنگا دەرياسىنىڭ ئەتراپى، يەنى موڭغۇل
دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە شىمالىي قىسمىدا بولسا كېرەك. دۇ-
چېن قەبىلىسى ئۇيغۇرلارنىڭ قالدۇق ئۇرۇقلىرى بولغاندىـ
كىن، ئۇلار ئۇيغۇر قەبىلىسىگە تەۋە ئىدى. بۆرە تېغى ئۇيـ
غۇر قەبىلىسىنىڭ ئايرىم ئۇرۇقلىرىنىڭ قىش پەسلىدە چۆللۈكنىڭ
جەنۇبىدىكى «سوغۇق جايدىن قېچىپ ئىسسىق جايغا
يۆتكىلىدىغان» يايلاقلىرى بولۇشى مۇمكىن، ئۇنىڭدىن باشقا
«ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر
ئۇپىن قەبىلىسى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، مىلادى 403 - يىلى
(شىمالىي ۋېينىڭ تيەنشىڭ 6 - يىلى) ۋېي قوشۇنلىرى
ئۇلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلدى، بۇ قەبىلىمۇ ئۇيغۇرلارغا
تەۋە بولغاچقا، سېلىنگا دەرياسى ئەتراپىغا تارقالغان بولسا
كېرەك. يۇقىرىقىلار قاڭقىللارنىڭ ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ جايـ
لىشىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ جايلاشـ
قان ئورنى توغرىسىدا «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە
مىلادى 402 - يىلى جورجانلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى سەللان
ۋېي قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، «تار-
قىلىپ كەتكەن قەبىلىلىرىنى يىغىپ، بىپايان ۋە كەڭ چۆللۈكنىڭ
شىمالىغا قېچىپ بېرىپ، قاڭقىللارنىڭ زېمىنىغا بېسىپ
كىردى، قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى بېكقۇلى
قوۋمىنى باشلاپ ئۇلارغا تاقابىل تۇردى» دېيىلگەن. سەللان

يېسىپ كىرگەن جاي يەنى قاڭقىللارنىڭ قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ جايلاشقان ئورنى ئىدى. جورجانلار قاڭقىللارنى بويسۇندۇرۇشتىن ئاۋۋال، ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايلىرىنىڭ موڭغۇل دالاسىنىڭ ئەڭ جەنۇبىي چېتى يەنى ھازىرقى موڭغۇلىيە چۆللۈكىدىكى ئالتاي تاغ تىزمىسىنىڭ ئىككى تەرىپى ئىكەنلىكىدىن قارىغاندا (تەپسىلاتى كەينىدە)، سەللان ئاۋۋال يېسىپ كىرگەن قاڭقىللارنىڭ قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايلىرى، ئۇرقۇن، تۇرا ۋە ئۆنگىن دەريالىرىنىڭ ئارىلىقىدا يەنى موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا جەنۇبىي قىسمى ئەتراپىدا بولسا كېرەك.

قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ ئىچىدىكى دى جەمەتى يەنى ﷺ (دى) جەمەتى بولۇپ، كۆپ قىسمى ۋېي، جىن سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچۈپ بارغان، چۆللۈكنىڭ شىمالىدا داۋاملىق قېپ قالغان دى جەمەتىنىڭ سانى ئىنتايىن ئاز بولۇپ، جايلاشقان ئورنى ئېنىق ئەمەس. چۈبە، قۇتلۇق غوز، ئىزگىل جەمەتىدىن ئىبارەت ئۈچ قەبىلىنىڭ جايلاشقان ئورنىمۇ ئېنىق ئەمەس، لېكىن يۇقىرىدا ئۇيغۇر، قوغۇرسۇدىن ئىبارەت ئىككى قەبىلىنىڭ موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقانلىقى بايان قىلىپ ئۆتۈلدى، ئۇنداقتا ئۇلار «ۋېينامە» جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە ئېيتىلغان موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان شەرقىي قىسىم قاڭقىللار بولۇشى مۇمكىن.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، موڭغۇل دالاسىدىكى قاڭقىللارنىڭ يەتتە قەبىلىسى ئىچىدە پۈۋۈرغور قەبىلىسىنىڭ 12 جەمەتى موڭغۇل دالاسىنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقانىدى؛ ئۇيغۇر قەبىلىسى بىلەن قوغۇرسۇ قەبىلىسى موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا (ئۇيغۇر قەبىلىسى شىمالىغا،

قوغۇرسۇ قەبىلىسى جەنۇبقا جايلاشقان) جايلاشقانىدى؛ قۇتلۇق غوز، ئىزگىل، چۈبە قەبىلىلىرىنىڭ جايلاشقان ئورنى ئېنىق ئەمەس، موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي قىسمى بولۇشى مۇمكىن؛ دى قەبىلىسىنىڭ كۆپ قىسمى ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەتكەنىدى. «شەرقىي قىسىم قاڭقىللار» بىلەن تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنمىگەن غەربىي قىسىم قاڭقىللىرى ۋە ئوتتۇرا قىسىم قاڭقىللىرىدېگەن ناملار، قەبىلە - گۇرۇھلار (مەسىلەن، قەبىلىلەر ئىتتىپاقى) دېگەن ئۇقۇمنى ئۆز ئىچىگە ئالمايتتى، بەلكى يەنە قاڭقىللارنىڭ ئۆزلىرىنى ئاتىشىمۇ ئەمەس ئىدى. بۇ ناملار بەلكىم جورجان خانلىقىنىڭ مەمۇرىي رايونلار ئايرىمىسىدىن كەلگەن بولۇپ، قاڭقىل قەبىلىلىرىنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى ئوخشىمىغان ئورۇنلاردىكى تارقىلىشىنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن.

2. قاڭقىللارنىڭ ئىگىلىكى

«ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە: «ئۇلار سۇ ۋە ئوت قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ، كالا، قوي قاتارلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى يېتىشتۈرۈشى جورجانلارنىڭكى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ» دېيىلگەن. شۇ قىسسەدە يەنە قاڭقىللارنىڭ «ئات پادىلىرى» نىڭ بارلىقى بىلەن «توي - تۆكۈن ئىشلىرىدا كالا بىلەن ئاتنى توي سېلىقى قىلىدىغان» لىقى خاتىرىلەنگەن. مىلادى 357 - يىلى ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقى قاڭقىللارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، «13 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق ئات، بىر مىليوندىن ئارتۇق كالا بىلەن قوي غەنىيمەت ئالغان». («جىننامە. مورۇڭجۇن ھەققىدە خاتىرە»). مىلادى 363 - يىلى دەي بەگلىكىنىڭ ېېگى شىيىنجيەن قاڭ

قىللارغا جازا يۈرۈش قىلىپ، «بىر مىليون تۈياقتىن ئارتۇق ئات، كالا، قوينى غەنىيمەت ئالغان». مىلادى 399 - يىلى (شىمالىي ۋېينىڭ تيەنشىڭ 2 - يىلى) ۋېي داۋۋۇدى قاڭقىللارغا جازا يۈرۈش قىلىپ، «350 مىڭ تۈياقتىن ئارتۇق ئات، 1 مىليون 600 مىڭدىن كۆپ كالا، قوي غەنىيمەت ئالغان» («ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»). مىلادى 429 - يىلى ۋېي تەيۋۇدى قاڭقىللارغا جازا يۈرۈش قىلىپ، «بىر مىليون تۈياقتىن ئارتۇق جەڭ ئېتى» («ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە») نى غەنىيمەت ئالغان. بۇنىڭدىن قاڭقىللارنىڭ ئات، كالا، قوي بېقىشنى ئاساس قىلىدىغان، سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدىغان كۆچمەن چارۋىچى مىللەت ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

قاڭقىللارنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى، تۆمۈر قوراللارنى ئىشلىتىشنىڭ ئومۇملىشىشى ئارقىسىدا، ئەينى ۋاقىتقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەلۋەتتە ئىنتايىن يۇقىرى سەۋىيىدە ئىدى. مىلادى 363 - يىلى ۋېي قوشۇنلىرى قاڭقىللارغا جازا يۈرۈش قىلغاندا، قاڭقىللارنىڭ بىر تۈمەندىن ئارتۇق ئاھالىسىنى، بىر مىليون تۈياقتىن ئارتۇق ئات، كالا، قويىنى غەنىيمەت ئالغانىدى؛ ئادەم بىلەن چارۋىنى سېلىشتۇرغاندا 100:1 بولىدۇ. مىلادى 399 - يىلى ۋېي قوشۇنلىرى قاڭقىللارغا جازا يۈرۈش قىلغاندا، قاڭقىللارنىڭ 90 مىڭ ئاھالىسىنى، 2 مىليون تۈياققا يېقىن ئات، كالا، قويىنى غەنىيمەت ئالغانىدى؛ ئادەم بىلەن چارۋىنى سېلىشتۇرغاندا، 20:1 بولىدۇ. «ۋېينامە. گاۋلۇنىڭ تەرجىمىھالى» دا شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ئادەتتىكى چاغلاردا «دالا ۋە سازلىقلارغا تارقىلىپ ئولتۇراقلىشىپ، سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ يۈرىدۇ، مۇبادا ئۇرۇش بولۇپ قالسا ئۆي بىساتلىرى بىلەن چارۋا - ماللىرىنى ئېلىپ قېچىپ كېتىدۇ، ئاشلىق ئېلىۋالمايمۇ

ئۆز جېنىنى ئۆزى بېقىپ كېتەلەيدۇ» دېيىلگەن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ۋېي قوشۇنلىرى غەنىيمەت ئالغان مال - چارۋىلار، ئاساسىي جەھەتتىن ئەسىرگە ئېلىنغان قاڭقىللارنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىقىدىكى «ئائىلە مۈلۈكلىرى» ئىدى. ئادەم بىلەن چارۋىنىڭ سېلىشتۇرمىسى 100:1 ۋە 20:1 گىچە بولۇپ، بۇ سانغا ئۇرۇشتا ئۆلگەن ياكى قېچىپ كەتكەن قاڭقىللارنىڭ سانى ھېسابلاپ كىرگۈزۈلمىگەچكە، توغرا بولماسلىقى مۇمكىن، لېكىن شۇنداقتىمۇ ئۇ قاڭقىللارنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلىرىنىڭ بەلگىلىك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە توغبات - ۋېي دۆلىتى تەرىپىدىن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا مەجبۇرىي كۆچۈرۈلگەن قاڭقىللارنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى: «ئىگىز چاقلىق ھارۋىلار بىلەن سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرۈپ، چارۋىلارنى كۆپەيتىدۇ. ھەر يىلى ئولپان تەقدىم قىلىپ تۇرىدۇ، مۇبادا ھۆكۈمەتنىڭ ئېتى بىلەن كالا، قويلىرى ئوغرىلانسا، ئورنىغا تېرە ۋە كىگىز تاپشۇرىدۇ» دەپ يېزىلغانىدى. دەرۋەقە، بۇنىڭدىن توغبات - ۋېي دۆلىتىنىڭ قاڭقىللارغا قاراتقان ئېكسپىلاتاتسىيىسىنىڭ ۋەھشىيلىكىنى چۈشىنىشكە بولسىمۇ، لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ يەنە قاڭقىللارنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىستېمالىدىنمۇ كۆپ بولغان قوشۇمچە مەھسۇلاتلار بىلەن تەمىنلىيەلەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئات قاڭقىللارنىڭ تۇرمۇشىدا ئالاھىدە مۇھىم رول ئويناتتى. ئات قاڭقىللارنىڭ سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرۈشىدە، ئاياللار بىلەن بالىلار ۋە قېرى - چۈرىلەرنى شۇنىڭدەك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى توشۇيدىغان ئاساسلىق قورال ئىدى. قاڭقىللار توي چېيى ئىچۈرگەندە ئاتنى

«سېلىق قىلىپ سالاتتى»؛ توي بولغاندا، ئەر ـ ئايال ئىككى تەرەپنىڭ ئائىلىدىكىلىرى ئۆزئارا قارشى تەرەپنىڭ ئات پادىلىرىدىن «ياخشى ئاتلارنى تاللاپ ئالاتتى»؛ مېھمانلارنى قىمىز بىلەن كۈتەتتى؛كۆك تەڭرىگە ئاتاپ نەزىر قىلىش، نۇسرەت تىلەش، ياخشىلىق تىلەشلەرنىڭ ھەممىسىدە «ئات بەيگىسى» ۋە «ئات ئويۇنى» قىلاتتى. ئاتنىڭ گۆشى بىلەن ئاتنىڭ سۈتىنى ئوزۇقلۇق قىلىشقا، ئاتنىڭ تېرىسىدىن خۇرۇم ئىشلەشكە بولاتتى، ۋەھاكازالار. دۈشمەننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاندا يەنە ئاتتىن پايدىلىنىپ تېزلىك بىلەن ئاتلىق قوشۇن تەشكىللەپ دۈشمەنگە قارشى تۇرغىلى بولاتتى. قاڭقىللارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكىلەر تەرىپىدىن «ئالەمشۇمۇل چەۋەندازلار» دەپ ئاتالغانىدى.

قاڭقىللار «ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشنى ئادەت قىلمىغاچقا، ھاراق ئىشلەپچىقارمايتتى» («ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسە»). خېلى بۇرۇنقى مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىرنىڭ ئەتراپىدىلا، ھون ئاقسۆڭەكلىرى چۆللۈكنىڭ شىمالدا ئەسىرگە چۈشكەن خەنزۇلاردىن پايدىلىنىپ كىچىك كۆلەمدىكى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانىدى، ھون دۆلىتىنىڭ مۇنقەرز بولۇشىغا ئەگىشىپ، شىمالدىكى چۆللۈكتە كىچىك كۆلەمدىكى دېھقانچىلىقمۇ ئاساسەن قالمىدى، بۇ ئاساسەن ئۇ جاينىڭ ھاۋا كىلىماتىنىڭ سوغۇق،دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ ئۆسۈشىگە ماس كەلمەيلا قالماي، بەلكى كۆچمەنچىلەرنىڭ يۆتكىلىپ تۇرىدىغان تۇرمۇشىمۇ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا ماس كەلمەيتتى، مىلادى V ئەسىردىن كېيىن، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونغا مەجبۇرىي كۆچۈرۈلگەن قاڭقىللار، ئاساسلىق چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشتىن سىرت يەنە خەنزۇ خەلقىدىن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش ئۇسۇلىنى ئۆگىنىۋالغان بولۇشى شۇنىڭدەك يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتى جەھەتتىنمۇ بەزى ئۆزگىرىشلەر

يۇز بەرگەن بولۇشى مومكىن، «ۋېينامە» دە: ئۇلارنى«بىر نەچچە يىلدىن كېيىن، پەيدىنپەي دانلىق ئاشلىقتىن ئېتىلگەن تاماملارنى يېيىشنى بىلمۇدالدى» دەپ كۆرسەتكەنىدى.

قاڭقىللارنىڭ قول ـ ھۈنەرۋەنچىلىكىنى «ۋېينامە» دىكى پارچە ـ پۈرات ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، شەمشەر، نەيزە، يۇگەن ـ جابدۇقلارنى ياساش قاتارلىق مېتال قول ھۈنەرۋەنچىلىكى، ھارۋا ياساش قاتارلىق ياغاچچىلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىكى، كۆن ـ خۇرۇم، كىگىز ـ كېچەك ئىشلەش، ھاراق ئېچىش قاتارلىق ئائىلە قول ھۈنەرۋەنچىلىكى بارئىدى.

بۇ يەردە قاڭقىللارنىڭ ھارۋا ياساش قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. «چاقى ئېگىز ھەم چوڭ، شادىسى كۆپ» ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ياساش كەسپى قاڭقىللارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا چوڭ رول ئويناپتتى. قاڭقىللارنىڭ ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ياساش كەسپى خېلىلا تەرەققىي قىلغانىدى، مىلادى 399 ـ يىلى ۋېي قوشۇنلىرى چۆللۈكنىڭ شىمالغا جازا يۈرۈش قىلغاندا، بىر قېتىمدىلا «قاڭقىللارنىڭ 200 مىڭدىن ئارتۇق ھارۋا» («ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە») سىنى غەنىيمەت ئالغانىدى، ھالبۇكى بۇ نۆۋەت ئەسىرگە ئېلىنغان قاڭقىللار ئاران 100 مىڭ بولۇپ، ئەگەر قېچىپ كەتكەن ۋە ئۇرۇشتا ئۆلگەنلەرنىمۇ مۇشۇ سانىنىڭ ئىچىدە دەپ ئويلاشقاندا، ھەربىر ئۆيلۈك قاڭقىلىنىڭ ئائىلىسىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئىككى ئەترايىدا ھارۋا توغرا كېلىدۇ دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلىتىپ قوناغلاندا، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ چارۋا ـ مالالارنى قاشالاپ توسۇغىلى، كۆچكەندە نەرسە ـ كېرەكلەرنى توشۇغىلى بولاتتى. ئۇنىڭدىن سىرت بەزىدە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ يەنە ياۋايى ھايۋانلارنى قورشىغىلى بولاتتى، مىلادى 399 ـ يىلى ۋېي قوشۇنلىرى چۆللۈكنىڭ شىمالدىن قايتـ

قاندا، ۋېي، «اۋ ۋۇدي ئەسىرگە ئېلىنغان قاڭقىللارنى 200 مىڭدىن ئارتۇق ھارۋىنى ھەيدەپ، باش ـ ئاخىرىنى بىر ـ بىرىگە ئۇلاپ، «دائىرىسى 700 چاقىرىم» كېلىدىغان ئۇزۇنلۇقتىكى قورغان ھاسىل قىلىپ، «قاشالاپ ئوۋ ئوۋلاش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئىچىگە ياۋايى ھايۋانلارنى سولاپ، تاكى پىكچىك شەھىرىگىچە ھەيدەپ بېرىش⑧» نى بۇيرۇق قىلغانىدى. ھەيدەپ كېتىۋاتقان ئېگىز چاقلىق ھارۋا بىلەن كەڭ كۆلەمدە ئوۋ ئوۋلاش ۋە ياۋايى ھايۋانا تلارنى قوغلاش، شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ تارىخىدا ئاز ئۇچرايدۇ. قاڭقىللار كۆچمەن چارۋىچى مىللەت ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە قەدىمكى دەۋردە كۆچمەنلەر، ياۋايى ھايۋانا تلارنى ئوۋلاشنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مۇھىم تولۇقلىمىلا قىلاتتى. قاڭقىللارنىڭ موڭغۇل يايلىقىدا ئۇرۇق يېكى قەبىلىلەرنى بىرلىككە قىلغان ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ھەيدەپ ياۋايى ھايۋانا تلارنى ئوۋلىشى پۈتۈنلەي مۇمكىن.

قاڭقىل مىللىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تاۋار ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىمالى تارىخ كىتابلىرىدا ئاساسەن دېگۈدەك خاتىرىلەنمىگەن. قاڭقىللار چارۋىچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا، ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجىدىن ئارتۇق بولغان چارۋا ـ مال، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرىنى ئىشلەپ چىقىرالىغان يەردە، يەنە كېلىپ چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىش تەقسىماتىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى، مالنى مالغا ئالماشتۇرۇشتىن ئىبارەت تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە مەخسۇس تاۋار ئالماشتۇرۇش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سودىگەرلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇشى تامامەن مۇمكىن ئىدى. قاڭقىللار ئىشلەتكەن تۆمۈردىن ئىشلەنگەن ھەربىي قوراللار بىلەن كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان مې-

تالدىن ياسالغان قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرى (قازان، يۇگەن ، جابدۇق، ئۆزەڭگە، ھارۋا جابدۇقلىرى قاتارلىقلار) نىڭ بىر قىسمى ئالتۇن تاغنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىكى تۈركىلەر تۇرۇشلۇق جايلار بىلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى خەنزۇ رايونلىرىدىن ئالماشتۇرۇلۇپ ئېلىپ كېلىنگەن بولسا كېرەك.

3. قاڭقىللارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى

مىلادى Ⅳ ئەسىردىن Ⅵ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى قاڭقىللارنىڭ ئاساسىي جەمئىيەت بىرلىكى ئاتا ـ ئانا، پەرزەنت، ئوغۇل، كېلىندىن تەركىب تاپقان پاترىئارخاللىق ئائىلە باشلىقى تۈزۈمىدىكى چوڭ ئائىلە ئىدى. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە قاڭقىللار: «تۇل خوتۇنلارنى ئېلىشتىن ئىنى تايىن قاچاتتى، لېكىن ئۇلارغا بەكلا ئىچ ئاغرىتاتتى» دېيىلگەن، ئارقىدىنلا يەنە «ئەگەردە تۇيۇقسىز ئۆلۈپ كەتكەن ياكى تارقىلىشچان يۇقۇملۇق كېسەل بىلەن يۇقۇملانغان ئادەملەرگە يولۇقسا، ئۇلارغا ياخشىلىق تىلەيتتى. ئەگەر يەنە باشقا ئالاھىدە ئەھۋاللار بولمىسا ئۇلارغا نۇسرەت تىلەيتتى..... تىنىچ، شاد ـ خۇرام ياشاۋاتقان كىشىلەر ناخشا ئېيتىپ نەغمە ـ ناۋا قىلىشاتتى، ئۆلۈم بولغان ئۆيدىكىلەر بولسا قاتتىق يىغا ـ زارە قىلىشاتتى» دەپ كۆرسەتكەن. بۇنىڭدىن قاڭقىللارنىڭ خۇشاللىق ۋە بەختسىزلىك سورۇنىنىڭ كۆپ ھاللاردا ئائىلىنى بىرلىك قىلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئائىلە قاڭقىللارنىڭ تۈرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىشىدا ئاساسلىق جەمئىيەت بىرلىكى ئىدى.

«ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، ئەينى ۋاقىتتىكى باي قاڭقىل ئائىلىلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ چوڭ-راق ئات پادىلىرى ۋە سان ـ سانىقسىز كالا، قويلىرى بولاتتى

تى، ئۇنىڭ ئۇستىگە، ھەر كىمنىڭ چارۋىلىرىغا ئۆزلىرى بىر لىشىدىغان بەلگىلەرنى ئەن قىلىپ سالغاچقا، مەيلى قوتاندا بولسۇن ياكى دالىدا بولسۇن ھەچكىم ھەچكىمنىڭكىنى ئېلىۋالمايتتى». بايلىق جەمئىيەتتە قەدىرلىنەتتى. بۇ نۇقتا توي - تۆكۈن جەھەتتە ئالاھىدە ئېنىق گەۋدىلىنەتتى. «تويدا كالا بىلەن ئاتنى توي سېلىقى قىلىپ سالاتتى، قانچە كۆپ بولسا شۇنچە شەرەپ ھېسابلىناتتى» (ئەسلىدە «كۆپ» دېگەن سۆز چۈشۈپ قالغان بولۇپ، بۇ يەردە «ئۇلۇغ ئادالەتلىك دۇنيا خاتىرىسى» نىڭ 801 - جىلدىتىگە ئاساسەن تولۇقلاندى). ئەينى ۋاقىتتا باي قاتقىل ئائىلىلىرىنىڭ ئارىسىدا مۇنداق بىر ئىنتايىن قىزىقارلىق توي قائىدىسى تارقالغانىدى: ئىككى تەرەپ «سۆزلىشىپ پۈتۈشۈپ» يەنى توي چېيىنى ئىچۈرۈپ بولغاندىن كېيىن. يېڭىت تەرەپنىڭ ئائىلىسىدىكىلىرى ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىپ، ئات پادىلىرىنى قاشانىڭ ئىچىگە سولاپ»، قىز تەرەپنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنى قوتانىنىڭ ئىچىگە كىرىپ «خالىغانچە تاللىۋېلىش»قا تەكلىپ قىلاتتى. قىز تەرەپنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر قوتانىنىڭ ئىچىگە كىرىپ سېمىز، ياخشى ئاتلارنى تاللاپ، «ياۋىداقىلا مىنىپ قوتانىنىڭ سىرتىغا ئېلىپ چىقاتتى». بۇ ۋاقىتدا يېڭىت تەرەپنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر قوتانىنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ، ھەدەپ «قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ ئاتنى ئۇركۈتەتتى». ئات دەرھال ئۇركۈگەندىن كېيىن تۆيۈقسىزلا تېپىچەكلەپ كىشنەپ كېتەتتى. قىز تەرەپنىڭ ئات مىنىش تېخنىكىسى يۇقىرى بولمىغان، بەزى ئادەملىرى ئاتنىڭ ئۇستىدە ئولتۇرالماي يىقىلىپ چۈشەتتى. «ئاتتىن يىقىلمىغانلار تاللىغان ئاتلىرىنى ئالاتتى، يىقىلىپ چۈشكەنلەرمۇ يەنە قايتا تاللايتتى، تاكى سان توشقانداللا ئاندىن بولدى قىلاتتى». ئۇزاق ھەپىلىشىلەر ئارقىلىق قىز تەرەپ ئەڭ ئاخىردا قېرى - ئاجىز ۋە كۆچىدىن قالغان ئاتلارنىلا ئېلىپ

كېتەلەيتتى. توي كۈنى يىگىت تەرەپنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر مېھمانلارنى قىمىز، گۆش بىلەن كۈتەتتى، يەنە كېلىپ يىگىت بىلەن قىز ئۆز قوللىرى بىلەن مېھمانلارنىڭ ئېغىزىغا گۆش سېلىپ قويۇشى شەرت ئىدى. ساھىبخانىنىڭ باي ۋە مېھماندوستلۇقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن كۆپىنچە ناھايىتى چوڭ بەزمىلەر ئۆتكۈزۈلەتتى. «چېدىرنىڭ ئالدىدا ئولتۇرۇپ، تاكى قاراڭغۇ چۈشكەندىلا بەزمىنى ئاياغلاشتۇرۇپ، چېدىرلىرىغا قايتاتتى». ئۇزاق ئۆتمەي يىگىتنىڭ ئاكا - ئۈكىلىرىمۇ قىزنىڭ ئائىلىسىگە كېلىپ، ئات پادىلىرىدىن «ياخشى ئاتلارنى تاللاپ ئالاتتى»، قىز تەرەپنىڭ ئائىلىسىدىكى «ئاتا - ئانىسى بىلەن ئاكا - ئۈكىلىرى ئاتلارغا قىيالمىسمۇ، باشتىن - ئاياغ ئوندەيمەيتتى»⑪. بۇنداق توي قائىدىسى‌ئۇبھىسزكى پۈتۈنلەي خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىقتىكى بىر قەدەر چوڭ چارۋا - پادىلىرى بار ئائىلىلەرنى ئاساس قىلىدىغان بولغاچقا، نامرات قاتلاملار ئۆتكۈزەلمەيتتى، ئەلۋەتتە. مەسىلەن، قاتلاملاردىن بولغان چۇرلۇقغورنىڭ ئائىلىسىدە چارۋا - ماللار كۆپ بولۇپ ئايالار ئاز ئىدى، ئۇ مېنىڭ ئېتىنى «ئالتۇن يۈگەن - جابدۇقلار» بىلەن بېزەيتتى، شۇنىڭدەك نۇرغۇنلىغان جاۋاھىراتلارنى ساقلايتتى. («ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە»). قاتلاملاردىن بولغان يەنە بىر تېت بايىن بىلەن ئاكا - ئۈكا دېيۈي نامراتلىقتىن تۇرمۇشىنى قامدىيالماي، قاراقچى بولۇپ كېتىشكە مەجبۇر بولغانىدى («ۋېينامە. چې يىنىڭ تەرجىمھالى»). بۇ ماتېريياللار قاتقىل مىللىتىنىڭ ئېچكى قىسمىدا ئاللىقاچان خۇسۇسىي مال - مۈلۈكنىڭ پەيدا بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇنىڭ ئاز ساندىكى كىشىلەرنىڭ قولىغا (ئاساسلىقى ئۇرۇق ياكى قەبىلە ئاقساقاللىرى، يەنى ئۇرۇق ئاقسۆڭەكلىرى) يەنىلا بەلگىلىك دەرىجىدە مەركەزلەشكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، دېمەك باي بىلەن كەمبەغەللىكنىڭ ئايرىلىشى بىر قەدەر گەۋدىلىك

بولغان جەمئىيەت ھادىسىسىگە ئايلانغانىدى.

IV ئەسىردىن VI ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى قاتلاملاردا خوسۇسىي ئىگىدارچىلىقتىكى مال - مۈلۈك تۈزۈمى بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈشنى ئەڭ ئاخىرقى قېتىم تولۇق ئورۇنداپ بولمىغانىدى. بىرىنچىدىن، قانداشلىق مۇناسىۋەتنى ئاساس قىلغان ئۇرۇق - قەبىلىلەر، يەنىلا قاتقەل مىللەتنىڭ ئەڭ ئاساسىي جەمئىيەت تەشكىلىي شەكلى ئىدى. «قاتقەللار ھەققىدە قىسسە»دە دېيىلىشىچە، ئۇيغۇر جەمەتى، قوغۇر سۇ جەمەتى، چۇبە جەمەتى، قۇتلۇق غۇز جەمەتى، ئىزگىل جەمەتى دەپ ئاتالغانلار «ئۇرۇق» ئىدى. «ئۇرۇق»، «قوۋم» دەپمۇ ئاتىلاتتى. مەسىلەن، قوغۇرسۇ ئۇرۇقى يەنە قوغۇرسۇ قوۋمى دەپمۇ ئاتالغانىدى. قوۋم يەنى قەبىلە ئىدى، مەسىلەن، «ۋېينامە»دە قاتقەللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ «قەبىلىلىرى كۆچلۈك بولغانلىقتىن»، «شۇڭا باشقا - باشقا قەبىلىلەر بولۇپ ئۇيۇشقان» دېيىلگەن. «قاتقەللار ھەققىدە قىسسە»دە «ھەرقايسى ئۇرۇقلارنىڭ ئۆز ئالدىغا قەبىلە باشلىقلىرى بار» دېيىلگەن بولۇپ، بۇ قاتقەل قەبىلىلىرىنىڭ ھەرقايسىسىدا قەبىلە باشلىقلىرى بار دېگەنلىكتۇر. قەبىلە باشلىقى يەنى قەبىلە ئاقسىقىلى بولۇپ، «قاتقەللار ھەققىدە قىسسە» دە قەبىلە بارلاسى دەپمۇ ئاتالغان. قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ «گەپ يوشۇرمايدىغان، باتۇر ۋە زېرەك، قورقۇمسىزلىق پەزىلىتى بىلەن باشقىلاردىن پەرقلىنىدىغان» قەبىلە بارلاسى بېكقۇلى قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ جورجان قاغانى سەللانغا زەربە بەرگەن. ئەمما مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن بىر قىسىم ئادەملىرىنى باشلاپ، شىمالىي ۋېيغا تەسلىم بولغان. ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ قەبىلە بارلاسى شۇڭقار مىلادى 498 - يىلى (شىمالىي ۋېينىڭ تەيخې 22 - يىلى) چۆللۈكنىڭ جەنۇبدىكى قاتقەل قەبىلىلىرىگە باشچىلىق

قىلىپ، شىمالىي ۋېيغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى ئاپۇرغۇرنى قوۋمىدىكىلەر «كۆل بىلگە» دەپ ئاتىغان، ۋېيلىقلار بۇنى «ئۇلۇغ پەغپۇر» دەپ تەرجىمە قىلغان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە يەنى «قەبىلە باشلىقى» ياكى قەبىلە بارلاسى⑪ دېگەنلىك ئىدى. ئومۇمەن بۇلارنىڭ ھەممىسى قەبىلىنىڭ قاڭقىللارنىڭ جەمئىيەت تەشكىلىي شەكلى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. قەبىلىنىڭ تۆۋەندە ئۇرۇق بار ئىدى. قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ قارىمىقىدىكى ئۇرۇقلارنىڭ تارىخى ئىنىق ئەمەس. پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ قارىمىقىدىكى ئۇرۇقلار «جەمەت» دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۇنىڭ «12 جەمەتى» بار ئىدى، ئۇلار: بۆركلى جەمەتى، تۆرە جەمەتى، ئىلخان جەمەتى، تارلان جەمەتى، قۇغا جەمەتى، داۋغان جەمەتى، ئارۇن جەمەتى. مويان جەمەتى، ئىركىن جەمەتى، پوۋۇرغور جەمەتى، كىيان جەمەتى، يوسىغى جەمەتى.⑫ («ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»). ئۇرۇقتا يانداش بارلاس بار ئىدى، قاڭقىللار ئۇنى «باغا» دەپ ئاتايتتى؛ «باغا» يەنە «باغادۇر» دەپمۇ ئاتالغان بولۇپ، «باتۇر، پالۋان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى («قانۇنلار قامۇسى. تۈركىلەر. 1»). ئۇرۇق ئاقساقلىنىڭ نامى بولغان «باغا» دېگەن سۆز، ئەك ئاۋۋال قاڭقىللارنىڭ ئارىسىدا پەيدا بولغان بولۇپ، كېيىن جورجان ۋە باشقا مىللەتلەرگە تارقىلىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئۇرۇق ئاقساقاللىرىنى ئاتايدىغان ئومۇمىي نامىغا ئايلانغان بولۇشى مۇمكىن، «ۋېينامە. سۇي خاۋنىڭ تەرجىمھالى»دا: ۋېي تەيۋۇدى توغباتتاۋغا «قاڭقىللارنىڭ نەچچە يۈز مەركەز دىسىنىڭ ئىشەقبالغا چىقىپ شاراب تۇتقاتلىقى» خاتىرىلەنگەن، «ۋېينامە. لۇسىنىڭ تەرجىمھالى»دا: «قاڭقىللارنىڭ باغادۇر، لىرىنىڭ لۇسىنىڭ مۇئاملىسىنىڭ ناچار، رەھىمسىزلىكى ئۈس

تىدىن قاتتىق شىكايەت قىلغان» لىقى خاتىرىلەنگەن. «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»دە ئېلىنىڭ ئۇرۇقىنىڭ باغاتۇرى تېلىگەن «900 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ، شىمالىي ۋېيغا تەسلىم بولغان» لىقى خاتىرىلەنگەن، «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە «قاڭقىللارنىڭ باغاتۇرى پان تېكىن ئۆز قەبىلىسىدىن 3000 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ (ئىلاۋە: «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە «1000»نى «10» دەپ يازغان). «ئىچكىرىگە بەيئەت قىلغان» لىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ سەركەردە ۋە باتۇرلارنىڭ ھەممىسى، ئۇرۇق ئاقساقاللىرى بولۇشى كېرەك. قاڭقىللارنىڭ قەبىلە «باشلىقلىرى» (يەنى «قەبىلە بارلاسلىرى») بىلەن ئۇرۇقنىڭ «باتۇرلىرى» (يەنى «سەركەردە»)، كۆپ مىقدارىدا خۇسۇسىي مال ـ مۈلۈككە ئىگە كىشىلەر بولۇپ، نوقۇل ئىپتىدائىي كوممونا تۈزۈمى ئاستىدىكى ئۇرۇق ـ قەبىلە ئاقساقاللىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇلار بىرقەدەر چوڭراق بولغان مەمۇرىي ھوقۇقنى ئىگىلىۋالغان، ئۇلارنىڭ ئورنىغىمۇ دەسلەپكى قەدەمدە ۋارىسلىق قىلىش كېلىپ چىققان بولۇشى مۇمكىن.

«قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە «ھەرقايسى ئۇرۇقلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم قەبىلە باشلىقلىرى بار» دېيىشتىن بۇرۇن، قاڭقىللاردا «بىر لىككە كەلگەن قوماندانلىقنىڭ يوقلۇقى» نى كۆرسەتكەن، بۇ شۇبھىسىزكى كىشىلەرگە قەبىلىنىڭ ئەڭ يۇقىرى جەمئىيەت تەشكىلى ئىكەنلىكىنى، قەبىلىدىن يۇقىرى بولغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ياكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا ئوخشاپ كېتىدىغان تەشكىلنىڭ يوقلۇقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. دىڭلىڭلار خېلى بالدۇرقى مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىردىكى ھون دۆلىتى مەزگىلىدىلا، قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى تەشكىللەپ ھونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرغانىدى. ھون دۆلىتى گۈمران بولغاندىن كېيىن ھون دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا

قارشى تۇرۇش ئۈچۈن قۇرۇلغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقىمۇ پۈتۈنلەي دېگۈدەك پارچىلاندى، ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «تۇغقان قەبىلىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاق، ھامان ۋاقىتلىق ۋە جىددىي ئېھتىياج تۈپەيلىدىن ۋۇجۇدقا كېلىدۇ، بۇ ئېھتىياجنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، تارقالغانلىقىنى جاكارلايدۇ.»⑬ دىڭلىڭلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا قۇرغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقى، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ نەتىجىسى بولماي، بەلكى ھەربىي جەھەتتىكى ئېھتىياجنى چىقىش قىلغانلىقى ئۈچۈن، بۇ خىل ئېھتىياج يوقىلىشى بىلەنلا، ئىتتىپاقمۇ پارچىلاندى.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، مىلادى IV ئەسىردىن VI ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى قاڭقىل مىللىتىنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنىڭ يەنىلا قەبىلىلەر ئىتتىپاقى تەشكىلى يوق ئىدى، ئۇرۇقلىرى سانجاقتەك كۆپ، قەبىلىلىرى تارقاق ئىدى، كىشىلەرنى قانداشلىق رىشتى ئارقىلىق بىر - بىرىگە باغلاپ تۇرىدىغان ئۇرۇق - قەبىلىلەرئورتاق گەۋدىسى ئايرىم ۋە بۆلۈنمە ھالەتتە ئىدى. مانا بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى قاڭقىللارنىڭ جەمئىيەت تەشكىلى جەھەتتىكى ئاساسىي ئالاھىدىلىكى ئىدى.

ئىككىنچىدىن، مەيلى «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»دە بولسۇن ياكى قاڭقىللارغا ئائىت باشقا ماتېرىياللاردا بولسۇن، ھەممىسىدە قاڭقىللارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئائىلە ئەمگىكىدە قۇللارنى ئىشلەتكەنلىكى خاتىرىلەنمىگەن، ئەكسىچە بىزنىڭ كۆرىدىغىنىمىز، قاڭقىللارنىڭ ئۇرۇق ئىچىدىكى قانداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئورنى، باشتىن - ئاياغ تېخى سىنىپىي قارىمۇ قارشىلىق تەرىپىدىن ئىگىلەنمىگەچكە، كىشىلەر بىلەن كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەلۇم دەرىجىدە يەنە ئۆزئارا باراۋەر ۋە يەكدىل مۇناسىۋىتى مەۋجۇت ئىدى: «ئۇلارنىڭ ئادىتىدە ئولتۇرۇپ ھۈرمەت بىلدۈرۈش قائىدىسى بار ئىدى، ھۈرمەت

سىزلىك قىلسىمۇ ھېچكىم ئېلىك ئالمايتتى»؛ «ساھىبخان مېھمان كۈتكەندە، ھەرگىز ئولتۇرۇۋالمايتتى» («ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»)؛ «قاڭقىللارنىڭ لەشكەرلىرى كۆپ بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئاجىز ۋە ھاماقەت بولغىنى ئۈچۈن، يۇقىرى - تۆۋەننى ئىدارە قىلالمايتتى، تۆۋەن يۇقىرىغا ئىتائەت قىلمايتتى» («ۋېينامە. يۇەن فەننىڭ تەرجىمھالى»). «قاڭقىللارنىڭ يۇقىرى بىلەن تۆۋەنىدە قائىدە - يوسۇن بولمىغاچقا، قائىدە - يوسۇنسىز ئادەملەرنى باشقۇرماقمۇ ئىنتايىن تەس ئىدى» («ۋېينامە. لۇسىنىڭ تەرجىمھالى»). بۇلارنىڭ ھەممىسى قاڭقىللارنىڭ ئىچكى قىسمىدا كىشىلەر بىلەن كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا يەنىلا ئىپتىدائىي باراۋەرلىكنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەلۋەتتە بۇخىل ئىپتىدائىي باراۋەرلىك ئۇلارنى چېچىلاڭغۇ قىلىپ قويۇپ، بەزىدە ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن دۈشمەنگە پۈرسەتمۇ يارىتىپ بېرەتتى، لېكىن كۆپ ھاللاردا ئۇلارنى ئۇرۇش ۋە قېيىنچىلىقلاردا ئۆزلۈكىدىن ئىتتىپاقلاشتۇراتتى. «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە: قاڭقىللار «قوپال ۋە تەرسا بولسىمۇ، بىرنىمەتكە بىر مەسەتتە ئۆزئارا يار - يۆلەك بولۇشۇپ قېينىچىلىقلارغا تاقابىل تۇراتتى» دەپ كۆرسىتىلگەن. مانا بۇ قاڭقىللارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي قارىمۇ قارشىلىقلار تېخى ئەڭ ئاخىرقى قېتىم تىكلەنمىگەن، كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ باراۋەر، ئۆزئارا ياردەم بېرىش مۇناسىۋىتى ئىكەنلىكىنىڭ ھەقىقىي ئەينەن تەسۋىرىدۇر.

قىسقىسى، مىلادى Ⅳ ئەسىردىن Ⅵ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى قاڭقىللاردا ئات - ئۇلاغ قاتارلىق مال - مۈلۈك لەرگە قارىتا خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىق قىلىش مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈم بىلەن سىنىپىي زۇلۇم ھۆكۈمرانلىقىنى ئىگىلىگەن سىنىپىي جەمئىيەتكە قارىغاندا

راۋاجلىنالمىغانىدى، ئۇ يەنىلا سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىن سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتاتتى، ئېنگېلس نۇرغۇنلىغان مىللەتلەرنىڭ ئىپتىدائىي ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمىدىن سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈش جەريانىدىكى، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك، سىنىپ ۋە دۆلەتنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقىنى تەتقىق قىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى:

«قوشنىلارنىڭ بايلىقى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئاچكۆزلۈكىنى قوزغىدى. بۇ مىللەتلەردە بايلىقنى تارتىۋېلىش تۇرمۇشتا ئەڭ مۇھىم مەقسەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. بۇ ۋارۋارلارنىڭ نەزەرىدە بۇلاڭچىلىق ئىجادىي ئەمگەككەقارىغاندا تېخىمۇ ئوڭاي بەلكى تېخىمۇ شەرەپلىك ئىش ھېسابلىناتتى.»⑭ بۇ ھۆكۈمنى مۇشۇ تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان قاڭقىللارغىمۇ پۈتۈنلەي تەتبىقلاشقا بولىدۇ. يۇەن خەن: «قاڭقىللارنىڭ قەلبى چىلبۆرىدەك»، «بايلىق توپلاشنىلا بىلىدۇ، بۇلاڭچىلىقنى كەسىپ قىلغان» («ۋېينامە. يۇەن خەننىڭ تەرجىمىھالى») دەپ كۆرسەتكەن، سۈي خاۋمۇ قاڭقىللار «كۈزدە مال سەمرىگەندە دەرھال توپلىنىدۇ، سوغۇقتىن قېچىپ ئىسسىق جايغا كۆچىدۇ، جەنۇبقا باستۇرۇپ بېرىپ بۇلاڭچىلىق قىلىدۇ» («ۋېينامە. سۈي خاۋنىڭ تەرجىمىھالى») دەپ كۆرسەتكەنىدى، «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىمۇ قاڭقىللار «دائىم جورجانلار بىلەن دۇشمەنلىشىپ تۇرىدۇ، شۇنىڭدەك يەنە پات-پات دۆلىتىمىز (توغبات - ۋېي دۆلىتىنى كۆرسىتىدۇ) گە پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ تۇرىدۇ» دېيىلگەن.

4. قاڭقىللارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى

«قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، قاڭقىللارنىڭ ئەرلىرى ئادەتتە ئوقيا ئېتىپ، ئات چاپتۇرۇپ، قىلىچ -

قەيزە ئېسىۋېلىپ يۈرەتتى. خاراكتېرى جۈشقۇن ۋە قەيسەر ئىدى. خوتۇن - قىزلىرى بولسا «سىرتىغا تېرە ئېلىپ قوي سۆڭىكى بىلەن ياسالغان چاچ قادىغۇچنى بېشىغا قادىۋېلىپ، چېچىنى ئۇنىڭغا ئوراپ، تاجىدەك قىلىۋېلىپ» بۆلەكچىلا ياسىنىۋالاتتى. قاڭقىللار ناخشا - ئۇسۇلغا ئامراق ئىدى، «ئۇلار جور بولۇشۇپ ناخشا ئېيتاتتى.» ھەمدە يىغىلىشلارنى ئۆتكۈزگەندە، ئەر - ئايال، چوڭ - كىچىكلەرنىڭ ھەممىسى يىغىلىپ، ئۇسسۇل ئويناپ، ناخشا ئېيتىپ، نەغمە قىلاتتى. قاڭقىللارنىڭ توي - تۆكۈنلىرىنى يۇقىرىدا بىز توي - تۆكۈن بىلەن بايلىق ئۇقتىسىدىن تىلغا ئېلىپ ئۆتتۇق، شۇبھىسىزكى ئۇ، قاڭقىللارنىڭ ئالاھىدە بىر ئادىتى ئىدى. ئۇلارنىڭ مەيىتنى دەپنە قىلىشتىكى «يەرنى ئازگال قىلىپ كولاپ، جەسەتنى شۇ يەرگە تاشلاپ قويۇپ»، «ئۇستىنى ياپماي، كۆمىلىك» ئۇسۇلى خەنزۇلارنىڭ دەپنە قىلىشىغا ئوخشىمايتتى، تۈرك لەرنىڭ كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىشىدىنمۇ پەرقلىنەتتى، بۇ قاڭقىللارنىڭ ئالاھىدە بىر دەپنە ئادىتى ئىدى.

قاڭقىللار ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىدىن خېلى كۆپ مەدەنىيەت ئامىللىرىنى قوبۇل قىلغانىدى. «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى بىر بېكلىكى ئىسىملىك قەبىلە قوماندانى «50 دانە پال چوكسىدىن پايدىلىنىپلا ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنىڭ بېشارىتىنى بېرەمدىلا بىلىۋالالايتتى». بۇ ئادەت كېيىن ئۇنىڭ نەۋرىسى قوغۇرسۇ ئالتۇنغا قالدى، قوغۇرسۇ ئالتۇنى «ئەسكەرلەرنى ھونلارنىڭ رەھبالىق قائىدىسى بويىچە ئىشلەتتى». قوغۇرسۇ ئالتۇنىدىن كېيىن يەنە ئۇنىڭ ئوغلى قوغۇرسۇ نۇرىغا قالدى، قوغۇرسۇ نۇرى «ئەسكەرلەرنى ھونلارنىڭ رەھبالىق قائىدىسى بويىچە ئىشلىتىپ، ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنى ئايرىيتتى». ھونلارنىڭ بۇ خىل رەھبالىق

ئۇسۇلى شىمالدىكى كۆچمەن، چارۋىچى، يايلاق مىللەتلىرىنىڭ شامان (قامان) پېرىخۇنلىرىنىڭ ئارىسىدا كەڭ ئەۋج ئالغان بولۇپ، ئۇنى قوغۇرسۇ قەبىلىسى ھونلاردىن قوبۇل قىلىپ، قاڭقىللارنىڭ ئارىسىغا تارقاتقان بولۇشى مۇمكىن.

قاڭقىللارنىڭ يايلاقنىڭ يېز پەسلىدىكى ھاۋاسىنىڭ گۈلدۈرماسىغا قارىتا ئىنتايىن غەلىتە بىر خىل قارىغاش ئادىتى بار ئىدى: «قاڭقىللارنىڭ ئادىتىدە پاكىزلىقنى ياخشى كۆرمەيتتى. گۈلدۈرمامنى ئوبدان كۆرەتتى، ھەر نۆۋەت گۈلدۈرماما چېقىنى چۈشكەندە، چۈقان كۆتۈرۈشۈپ ۋارقىراپ ئاسمانغا قارىتىپ ئوق ئاتاتتى ۋە دەرھال شۇ يەردىن كۆچۈپ كېتەتتى. ئىككىنچى يىلى كۈزدە ئات ـ ئۇلاغلار سەمرىگەندە، يەنە گۈلدۈرماما چېقىنى چۈشكەن يەرگە قايتا توپلىنىپ، قوي كۆمەتتى، پىچاق بېكىتىلگەن شام ياقاتتى، ئايال پېرى خۇن ئۆلگەنلەر ئۈچۈن دۇرۇت ئوقۇپ، بەخت تىلەيتتى، بۇ ئادەت خۇددى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەرنىڭ بەختسىزلىكنى قوغلايدىغان مۇراسىمىغا ئوخشاپ كېتەتتى، بىر توپ ئاتلىقلار مۇشۇ يەرنىڭ ئەتراپىدا كۆپ قېتىم ئايلىناتتى، كېيىن كىشىلەرتال ۋە سۆگەت شاخلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، ئۇچىنى تۆۋەنگە قارىتىپ تۇرۇپ، ئۇستىگە قىمىز قۇيىاتتى». بۇنىڭدىكى «گۈلدۈرمامنى ئوبدان كۆرەتتى» دېگەن سۆز بىلەن بۇ جۇملىنىڭ كەينىدىكى قاڭقىللارنىڭ گۈلدۈرمامنى يامان كۆرىدىغانلىقى ھەققىدىكى بايانلار («ھەر نۆۋەت گۈلدۈرماما چېقىنى چۈشكەندە، ئاسمانغا قارىتىپ ئوق ئاتاتتى») مەزمۇن جەھەتتە ئۆزئارا روشەن زىددىيەتلىك، يەنە كېلىپ، قاڭقىللارنىڭ گۈلدۈرمامنى ياخشى كۆرىدىغانلىقى بىلەن گۈلدۈرمامنىڭ ئۇلارنى ئۆلتۈرگەنلىكى («گۈلدۈرمامنى ئوبدان كۆرەتتى») مۇ ئەقىلغا سىغمايدۇ. ۋاڭگوۋېي «گۈلدۈرمامنى ئوبدان كۆرەتتى» دېگەن سۆزنىڭ ئالدىدا «كۆرمەيتتى» دېگەن خەت

چۈشۈپ قالغان، شۇڭا «گۈلدۈرمامىنى ئوبدان كۆرمەيتتى» ⑮ دېگەن بولۇشى كېرەك دەپ قارىغان. دەرۋەقە بۇمۇ بىر خىل چۈشىنىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، لېكىن قاڭقىللار گۈلدۈرمامىنىڭ ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرۈشىنى ئوبدان كۆرمەيتتى دېگەندە، ئەدەبىيلىكى راۋان بولماي قالىدۇ. «喜» خېتى ۋېي، جىن سۇلالىلىرى مەزگىلىدە «惹» شەكلىدىمۇ يېزىلغان بولۇپ، «恶» (يامان كۆرۈش) خېتىنىڭ شەكلىگە يېقىن كېلىدۇ، «گۈلدۈرمامىنى ئوبدان كۆرەتتى» دېگىنى «گۈلدۈرمامىنى يامان كۆرەتتى» دېگەن سۆزنىڭ خاتاسى بولۇپ، يامان كۆرۈش، ئۆچ كۆرۈش يەنى گۈلدۈرماما چېقىنىدا ئۆلۈشنى ھار بىلىش دېگەن مەنىسى بولۇشى مۇمكىن. موڭغۇل دالاسىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر گۈلدۈرمامىنى ياخشىلىقنىڭ مەھۇلى ئەمەس دەپ قارايتتى، بۇ خىل ئەنئەنىۋى قاراش تاكى چىڭگىزخاننىڭ دەۋرىگە كەلگەندىمۇ داۋاملىق ساقلانغانىدى. جۇۋەينى «تارىخىي جاھان كۇشاي» دا: «موڭغۇللارنىڭ جاساق ۋە قانۇنىدا بەلگىلىنىشىچە، ئەتىياز ۋە ياز پەسلىدە كىشىلەر سۇغا چۆمۈلسە ياكى دەريادا يۈز - قولىنى يۇسا ۋە ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان قاچىلار بىلەن سۇ ئالسا بولمايتتى، شۇنىڭدەك يەنە يۇيۇلغان كىيىم - كېچەكلەرنى دالىدا ئاپتاپقا سالسا بولمايتتى، ئۇلار بۇ قىلىقلارنى گۈلدۈرمامىنىڭ ئاۋازى بىلەن چاقماقنى ئۇلغايتىۋېتىدۇ دەپ بىلەتتى، چۈنكى ئۇلار تۇرىدىغان زېمىندا باش باھاردىن يازنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ۋاقىتنىڭ كۆپ قىسمىدا يامغۇر ياغاتتى، لېكىن چاقماق ئاۋازى شۇنچىلىك قاتتىق بولاتتىكى، گۈلدۈرماما ئاسماندا قاراسلىغاندا، ئادەملەر چېقىن چۈشۈپ ئۆزلىرىنى سوقۇۋېتىشىدىن قورقۇپ قۇلاقلىرىنى ئېتىۋېلىشقا مەجبۇر بولاتتى»، «ھەر يىلى ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن ئايرىملىرى چاقماقنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاندا، ئۇلار ۋە ئۇلارنىڭ

ئۇلۇسى بىلەن ئائىلىسىدىكىلەر تاتىپىلىرىدىن ئۈچ يىلغىچە ئايرىلىپ تۇراتتى، بۇ جەريانداا ئۇلارنىڭ ئوردىغا كىرىشىگە بولمايتتى. بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندە، ئۇلار ئاشۇ ئاينىڭ ئاخىرىدىكى ئارتۇق كۈندە غىزالانمايتتى، قارىلىق مۇددىتى توشتى دېگەندە، ئۇلار شۇ ئاينىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر كۈندە مۇراسىم ئۆتكۈزەتتى» ⑯ دەپ كۆرسەتكەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، قاڭقىللارنىڭ «پاكىزلىقنى ياخشى كۆرمەيدىغان» لىقى بىلەن ئۇلارنىڭ گۈلدۈرماما چېقىنىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ دەپ قورقىدىغان خۇراپاتلىقى مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. موڭغۇللارنىڭ گۈلدۈرماما چېقىنىغا تۇتقان پوزىتسىيىسى، قاڭقىللارنىڭكى بىلەن ئۆزئارا ئوخشاپ كېتىدۇ. قاڭقىللار گۈلدۈرماما چېقىنىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغاندا دەرھال ئاسمانغا ئوق ئېتىپ، قارغىشى بىلەن نارازىلىقىنى بىلدۈرەتتى. ھەمدە تۇرۇۋاتقان جايىدىن «كۆچۈپ كېتەتتى». موڭغۇللار «ئاسمانغا ئوق ئاتسىمۇ»، بىراق ئۇلار قاڭقىللارغا ئوخشاش، گۈلدۈرماما ئادەمگە زەربە بەرگەن يەردىن كۆچۈپ كېتەتتى، ئوخشىمايدىغىنى شۇكى، قاڭقىللار «ئىككىنچى يىلى كۈزدە» ئانىدىن قايتىپ كېلەتتى، ھالبۇكى موڭغۇللار بولسا «ئۈچ يىلغىچە ئايرىلىپ تۇراتتى»، لېكىن ھەممىسلا گۈلدۈرماما چېقىنىنى چۈشۈپ ئادەمگە زەربە بەرگەن يەرنى يامانلىقنىڭ بېشارىتى دەپ قارايتتى. قاڭقىللارنىڭ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۆتكۈزىدىغان پائالىيىتى ئۆلگۈچى ئۇچۇن «بەخت تىلەش» تىن ئىبارەت قىلاتتى، موڭغۇللارنىڭمۇ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۆتكۈزىدىغان مۇراسىمى ئۆلگۈچىگە بولغان قايغۇسىنى بىلدۈرۈش بولۇپ، ئىككىلىسى ئوخشايدۇ. موڭغۇللارنىڭ گۈلدۈرماما چېقىنىغا بولغان پوزىتسىيىسىنىڭ شۇبھىسىزكى، قاڭقىللارنىڭكى بىلەن مەلۇم ئىتنىكىلىق مۇناسىۋىتى بار يۈدى. «نۇرغۇنلىغان چاروا - ماللارنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ سۆڭەك

لىرىنى يىغىپ ئوت يېقىپ، ئوت يالقۇنىنى ئاتلىق تاكى يۇز نەچچە قېتىمغا يەتكىچە ئايلىنىش» تىن ئىبارەت تىلەك مۇراسىمىدىن قايتىغاندا، قاغقىللارنىڭ ئۆلگۈچىنى ياد ئېتىشى ۋە ئۇنىڭغا بەخت تىلىشى بىلەن بىرگە، تەڭرىنىڭ ئۆزلىرىنى ئۆز پاناھىدا ساقلىشىنى تىلەش نىيىتىنىڭمۇ بار-لىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى «قاغقىل-لار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا قاغقىللار-نىڭمۇ نەزىر - چىراغ مۇراسىملىرى ئاساسەن، «مال - چارۋىلارنى ئۆلتۈرۈپ، ناخشا ئېيتىپ چۆرىدەپ ئايلىنىش» بولغاچقا، ئىككىسىنىڭ بەكلا ئوخشايدىغان جايلىرى بار. قاغقىللارنىڭ بۇ ئادەتلىرى توغبات سىيانپىلىرىنىڭ تەڭرىگە ئاتاپ نەزىر - چىراغ قىلىش پائالىيىتى بىلەنمۇ مەلۇم ئېتنىكىلىق مۇناسىۋىتى بولۇشى مۇمكىن. «ئەلنى ئىدارە قى-لىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 137 - جىلد، ئۇدۇنىڭ يوڭمىڭ 10 - يىلىدىكى مادداسىدا: «شىمالىي ۋېينىڭ كونا ئادەتتە، ھەر يىلى شەھەرنىڭ غەربىي چېتىدە تەڭرىگە ئاتاپ نەزىر - چىراغ قىلاتتى، شىمالىي ۋېينىڭ پادىشاھلىرى بىلەن ئوردا مۆتىۋەرلىرى 2000 دىن ئارتۇق ئاتلىق كىشىلەر بىلەن ئۆز مىللىتىنىڭ كىيىم-كېچەكلىرىنى كىيىشىپ نەزىر - چىراغ سۇپىسىنى ئايلىنىدۇ، ئۇلار بۇنى نەزىر - چىراغ سۇپىسىنى يوقلاش دەپ ئاتايدۇ، ئىككىنچى كۈنىگە كەلگەندە ئۇلار يەنە مىللىي كىيىم - كېچەكلىرىنى كىيىشىپ، نەزىر - چىراغ سۇپىسىغا چىقىپ، تەڭرىگە ئاتاپ نەزىر - چىراغ قىلىشىدۇ ھەمدە سۇپىنى ئايلىنىپ، بۇنى تەڭرىنى ئايلىنىش دەپ ئاتىشىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭغا ئاسا-سلانغاندا، قاغقىللارنىڭ كۆك (تەڭرى)گە ئاتاپ نەزىر - چى-راغ قىلغاندا، «ناخشا ئېيتىپ چۆرىدەپ ئايلىنىشى»، ئېھتىمال توغبات سىيانپىلىرىنىڭ تەڭرىگە ئاتاپ نەزىر - چىراغ قىل-

غان ۋاقيتىدىكى: «نەزىر - چىراغ سۈپىسىنى ئايلىنىشى» بىلەن بىر ئىش بولسا كېرەك. توغبات سىيانپىلىرىنىڭ موڭغۇل دالاسىقىدا دىڭلىڭلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقىنى نەزەرگە ئالغاندا، دىڭلىڭلارنىڭ ئۇلاردىن تەڭرىگە ئاتاپ نەزىر - چىراغ قىلىشتىن ئىبارەت بۇنداق مۇراسىمنى قوبۇل قىلىشى، تامامەن مۇمكىندۇر.

ئىزاھلار:

① ئەنگلىيىلىك پاركېر (E.H.parker) دىڭلىڭلار «V ئەسىردىن باشلاپ قاڭقىل دېگەن نام بىلەن ئاتالدى» دەپ قارايدۇ (لىۋيىتاڭ يازغان «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، خەنزۇچە نەشرى، 78 - بېتىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل). قاڭقىل دېگەن نام تۇنجى قېتىم «ۋېينامە. مۇقەددىمە» دە شى يىجيەننىڭ جيەنگو 26 - يىلى، مىلادى 363 - يىلى، يەنى مىلادى IV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئوتتۇرىغا چىققان بولۇپ، پاركېرنىڭ قارىشى توغرا ئەمەس.

② «چىلى» دېگەن نام ئەڭ دەسلەپتە ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى مورۇڭجۇننىڭ گۇاڭشۇ تۇنجى يىلى، مىلادى 357 - يىلى («16 پادىشاھلىق يىلنامىسىگە تولۇقلىما. ئالدىنقى يەن خاتىرىلىرى»). «چىلى» دېگەن ناممۇ تۇنجى قېتىم جيەنشىنىڭ 3 - يىلى («جىننامە. مورۇڭۋېي ھەققىدە خاتىرە») تىلغا ئېلىنغانىدى.

③ سۇي خۇڭ يازغان «16 پادىشاھلىق يىلنامىسى» شىمالىي سۇڭ دەۋرىدە يوقىلىپ كەتكەچكە، كېيىنكى دەۋردە ئۆتكەن تاڭچيۇ تەھرىرلىگەن «16 پادىشاھلىق يىلنامىسىگە تولۇقلىما» دىكى ماتېرىياللار بىرقەدەر ئىشەنچلىك. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەنلى يىللىرىدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن «16 پادىشاھلىق يىلنامىسى» مۇ ئوخشاشلا ئاپتورى نامەلۇم ئەسەردۇر.

④ جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى نەشىر قىلغان تىنىش بەلگىلىك «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» نىڭ تۈزىتىش خاتىرىسىدە: «يۇەنخې جەمەتى (ئۇيغۇر جەمەتى) دېگەن سۆز (袁纥) دىكى «يۇەن» (袁) دېگەن خەت مۇشۇ كىتاب بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نىڭ 98 - جىلدتىدا «表» دەپ يېزىلغان. «تەيپىڭ شىڭگو يىللىرىدا خان يارلىقى بىلەن تۈزۈلگەن كىتابلار قامۇسى» نىڭ 801 - جىلدتىدا «袁» دەپ يېزىلغان. «ۋېينامە» نىڭ ئاخىرىدا «قاڭقىللارنىڭ ئايرىم ئۇرۇقى بولغان يۇەنخېلار (ئۇيغۇرلار)» دېگەن سۆز بىلەن «تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» نىڭ 2 - جىلدتىدا دېڭگونىڭ 3 - يىلى 3 - ئايدا دېگەن سۆز ئۇچرايدۇ. يۇەنخېلار يەنى «سۇينامە» 84 - جىلد، «تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دىكى ۋېيخېلار (ئۇيغۇرلار)، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خۇيخېلار (ئۇيغۇرلار) بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «表» خېتى «袁» خېتىنىڭ خاتا يېزىلىشىدۇر. بۇنىڭدا «تەيپىڭ شىڭگو يىللىرىدا خان يارلىقى بىلەن تۈزۈلگەن كىتابلار قامۇسى» غا ئاساسەن ئۆزگەرتىلدى.

⑤ چۈبە جەمەتىنى بەزى تەتقىقاتچىلار يەنى «سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دىكى ئاقتاغنىڭ يېنىغا جايلاشقان تۇرالارنىڭ چۈبە قەبىلىسى دەپ قارايدۇ.

⑥ فېڭچېڭجۇن ئەپەندى تەيخېنىڭ 5 - يىلى (مىلادى 418 - يىلى) «قاڭقىللارنىڭ خانى ئاپۇرغۇر ئاكا - ئۇكا كان شۇگۇينى ئۆلتۈرۈپ دۇنخۇاڭلىق جاڭ مېڭمىڭنى خان قىلىپ تىكلىگەن» گەندىكىسى دېگەن سۆزدىكى تەيخېنىڭ 5 - يىلى (مىلادى 491 - يىلى) دەپ يېزىلسا توغرا بولىدۇ. سەۋەبى «تەيخېنىڭ 5 - يىلى يۇ چېڭشياڭ تەختتە ئولتۇرغان بولغاچقا، ئۇنىڭ ئوغلى تولۇن تېخى تەختتە ئولتۇرمىغان، قاڭقىللارنىڭ غەربكە كۆچۈشى مۇشۇ ۋاقىتتىكى ۋەقە ھېسابلىنىدۇ» (فېڭ چېڭجۇن بازغان «غەربىي يۇرتتىكى جەنۇبىي كۆلنىڭ تارىخ، جۇغراپىيىسىنى تەكشۈرۈپ ئىـ

پاتلاشقا ئائىت ماقالىلەرگە تولۇقلىما» نىڭ 40 - بېتىگە قارالسۇن.) دەپ قارايدۇ. «يۇەنخى يىللىرىدىكى ۋىلايەت، ناھىيىلەرنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» نىڭ 40 - جىلدتىگە ئاساسلانغاندىمۇ كان شۇكۇي ئۆلتۈرۈلۈپ، جاڭ مېڭمىڭنىڭ خان بولغان ۋاقتى تەيخېنىڭ 5 - يىلى بولۇپ، تەيخېنىڭ 5 - يىلى دېگەننى خاتا دەپ ئاسانلا ھۆكۈم چىقىرىشقا بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە «قوچۇ تەزكىرىسى» دىن قارىغاندا، كان شۇكۇينىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى ئۇنىڭ جورجانلار تەختكە چىقارغان قوچۇ خانى كان يىچىڭنى ئۆلتۈرۈپ، جورجانلارنىڭ قاغانىدىن سورىمايلا ئۆز ئالدىغا تەختكە چىقىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. ئەينى ۋاقىتتا يۈچىڭ قاغان تەختتىكى مەزگىلدە، جورجان خانلىقى ئۇنىڭ بىر قاتار ئىسلاھاتى ئارقىلىق، قۇدرەت تاپقان بولغاچقا، ئۇنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىقى مۇستەھكەملىنىپ ۋە كېڭەيگەنىدى. ۋېي شيەنۋېندى (مىلادى 466 — 470 - يىللار) نىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ بېگىنىڭ يوللىغان مەكتۇپىدا: «بۇگۇنكى كۈنلۈكتە غەربتىكى بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسى جورجانلارغا بەيئەت قىلدى» دېيىلگەن. دەرۋەقە، يۈچىڭ قاغان كان شۇكۇينىڭ ئۆزىنى قوچۇنىڭ خانى دەپ ئاتىشىغا ھەرگىز يول قويمايتتى. ئەينى ۋاقىتتا ئاپۇرغۇرنىڭ باشچىلىقىدىكى پوۋۇرغور قەبىلىسى يەنىلا جورجانلارغا تەۋە ئىدى، ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورنىمۇ قوچۇغا يېقىن ئىدى، يۈچىڭ قاغاننىڭ ئاپۇرغۇر باشچىلىقىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى بەيئەت قىلىشنى خالىمىغان ئاكا - ئۇكا كان شۇكۇيلارنى ئۆلتۈرۈپ جاڭمېڭنى خان قىلىپ تىكلەشكە ئەۋەتىشى، «قوچۇ تەزكىرىسى» دىكى مەزمۇنلارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ، قائىدە جەھەتتىمۇ مۇۋاپىق، تولۇن تەختكە چىققان ۋە پوۋۇرغور قەبىلىسى غەربكە كۆچكەندىن كېيىن دېگەنلەرنىڭ ھېچقانداق زۆرۈرىيىتى يوق. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، جورجانلارنىڭ شىمالىي ۋېيغا ھۇجۇم قىلغان قوشۇنلىرىنىڭ ئىچىدە ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان

قاڭقىل ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ دائىملىق بارلىقىدىن قارىغاندا («ۋېينامە. ۋېي گوجېننىڭ تەرجىمىھالى» غا قاراڭ)، جورجانلار غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر (قوچۇ، ئۇدۇن قاتارلىقلار) نى بويسۇندۇرۇشتا، قاڭقىللارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى كۆپلەپ ئىشلەتكەن بولۇشى مۇمكىن. پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ جايلاشقان ئورنىنىڭ قوچۇ قاتارلىق بەگلىكلەرگە يېقىن بولغان يەردە، ئۇلارنىڭ قوچۇ قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ ئىشلىرىغا بولغان مۇداخىلىسىنى چۈشەنمەي مۇمكىنمۇ ئەمەس. بىردىنبىر مەسىلە شۇكى، ئاپۇرغۇر بۇ ۋاقىتتا يەنىلا جورجانلارغا تەۋە بولۇپ تۇرغاچقا، «خان» دېگەن نامى بولماسلىقى كېرەك. بۇ يەردىكى «خان» دېگەن نامنى ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئوردا تارىخچىلىرى قوشۇپ قويغان. كان شۇگۇينىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى ھەققىدىكى تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش قاتارلىقلار ھەققىدە مۇشۇ كىتابنىڭ Ⅶ بابىغا قارالسۇن.

⑦ «ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «قۇس بەگلىكىنىڭ يەنە بىر نامى ئالدى قۇس بەگلىكىدۇر. ئۇلارنىڭ خانى يارغۇل شەھىرىدە تۇرىدۇ» دېيىلگەن.

⑧ بەزى تارىخىي ئەسەرلەردە «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن «تەيزۇ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا قايتىشىدا كەڭ كۆلەمدە ئوۋ ئوۋلاش ئۈچۈن قاڭقىللارنى ئېگىز چاقلىق ھارۋىلار بىلەن دائىرىسى 700 چاقىرىم كېلىدىغان قورغان ھاسىل قىلغۇزۇپ، ياۋايى ھايۋاناتلارنى ئۇنىڭ ئىچىگە توپلاتقۇزدى، پىڭچىڭ شەھىرىگىچە ھەيدەپ بېرىشتا قاڭقىل قوۋملىرى قويۇق ئورمانلىقتىكى بۇغىلار توپىنى ھاسىل قىلدى» دېگەن سۆزنى خاتا چۈشەندۇرۇپ، «以高车为围» دېگەننى قاڭقىللارنى ياۋايى ھايۋانلارغا ئوخشاش قورغاننىڭ ئىچىگەسولىدى دەپ قارىغان. ئەمەلىيەتتە بۇ نەقىلدىكى «高车» gaoche بىلەن «高车众» Gaojüzhong دېگەن سۆز، شۇبھىسىزكى ئوخشاشمىغان ئوبيېكتلار بولۇپ، ئالدىنقىسى ئېگىز چاقلىق ھارۋىنى، كېيىنكىسى قاڭقىللارنى كۆرسەتكەن.

«以高车为围» دېگىنى «ئېگىز چاقلىق ھارۋىلار بىلەن قورغان ھاسىل قىلىش» دېگەنلىك بولۇپ، يەنى قاتقىل قوۋملىرىنى ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ھەيدەپ، باش - ئاخىرىنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ، دائىرىسى 700 چاقىرىم كېلىدىغان ئۇزۇنلۇقتىكى قورغان ھاسىل قىلىپ، ئۇنىڭ ئىچىگە ياۋايى ھايۋانلارنى سولاپ تاكى پىكچىلىك شەھىرىگىچە ھەيدەپ بېرىشنى بۇيرۇش ئىدى. مۇشۇنداق چۈشەندۈرگەندە توغرا بولامدۇ - قانداق؟ بۇ يەردە يەنە «ۋېنيامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» دىكى بۇ ھەقتىكى خاتىرىنى كۆرۈپ باقايلى: «2 - ئاينىك بېشىدا قوشۇنلار داتۇڭ شەھىرىگە قايتىش ئىلىك ھارپىسىدا قاتقىللارنىڭ 30 دىن ئارتۇق ئارىلاشما قەبىلە لىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، 70 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئەسىرگە ئالدى، ..... 200 مىڭدىن ئارتۇق قاتقىلغا ئېگىز چاقلىق ھار- ۋىلارنى ھەيدىگۈزدى ..... ئەسىرگە ئېلىنغان قاتقىل قوۋملىرى قويۇق ئورمانلىقتىكى بۇغىلار توپىنى ھاسىل قىلدى». بۇ يەردىمۇ «高车» ۋە «众高车» دېگەن سۆز بار بولۇپ، ئالدىنقىسى ئېگىز چاقلىق ھارۋىنى، كېيىنكىسى قاتقىللارنى كۆرسىتىدۇ. دەر- ۋەقە «قاتقىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى «以高车为围» دېگەن سۆز، غەنىيمەت ئېلىنغان 200 مىڭدىن ئارتۇق ئېگىز چاقلىق ھار- ۋىلاردىن پايدىلىنىپ قورغان ھاسىل قىلىش دېگەنلىك بولۇپ، باشقىچە چۈشەندۈرۈشكە بولمايدۇ.

⑨ «قاتقىللار ھەققىدە قىسسە» دە قاتقىل ئائىلىلىرىدە، «ئاتا - ئانا، ئاكا - ئۇكا»، «ياتلىق بولمىغان قىز، ئۆيگە ئېلىپ كېلىنگەن كېلىن، يەنە تۆل ئولتۇرۇپ قالغان ئايال» قاتارلىقلار بار دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن قاتقىل ئائىلىلىرىنىڭ ئائىلە باشلىق تۈزۈمىدىكى چوڭ ئائىلە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

⑩ «قاتقىللار ھەققىدە قىسسە» دە قاتقىللارنىڭ توي - تۆكۈن ئادىتى توغرىسىدا مۇنداق دېگەن: «چاي ئىچۈرۈپ بولۇشقاندىن

كېيىن، يىگىت تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى قىز تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىش ئۈچۈن ھارۋىلىق ۋە ئاتلىق بارىدۇ، ھەممىسى كۆڭلەكچان بولۇشۇۋالىدۇ». ئايرىم تارىخىي ئەسەرلەردە «ئۇرۇق - تۇغقانلىرى» (党) دېگەن سۆزنى «توپى» (群) دەپ، «يىگىت تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى» (男党)، «ئەر تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى» (夫党) دېگەن سۆزلەرنى «يىگىتلەر توپى»، «ئەرلەر توپى» دەپ، «قىز تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى» (女党) دېگەن سۆزنى «قىزلار توپى»، «ئاياللار توپى» دەپ چۈشەندۈرۈپ، قاڭقىللارنىڭ توي - تۆكۈن تۈزۈمىنى خاتا ھالدا «پۇنائۇلا شەكلى» دىكى توپ نىكاھ دەپ قارىغان. مەزكۇر قىسەدىكى «党» (ئۇرۇق - تۇغقانلىرى) دېگەن خەتنى «群» (توپى) دەپ چۈشەندۈرۈش مۇۋاپىق ئەمەس. «ۋېينامە. مەنسەپ - فامىلىلەر تەزكىرىسى» دە «ئۇرۇق - جەمەتلىرى» دېگەن سۆز بار بولۇپ، بىر ئۇرۇقتىكى جەمەتتىكىلەرگە قارىتىلغان. «ئۇرۇق - جەمەتلىرى» (宗党) دېگەننى «ئۇرۇق - تۇغقانلىرى» (党) دەپ چۈشەندۈرۈش بىرقەدەر مۇۋاپىقتەك تۇرىدۇ. «يىگىت تەرەپنىڭ ئۇرۇغ - تۇغقانلىرى»، «ئەر تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى»، «قىز تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى» دېگەنلەر يىگىت بىلەن قىز تەرەپنىڭ ئۇرۇق - جەمەتىنى يەنى يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بولغان ئاكا - ئۇكا، ئاچا - سىڭىللىرىنى كۆرسەتە كېرەك. قاڭقىللار ئاتا - ئانا، ئاكا - ئۇكىلاردىن تەشكىل تاپقان، ئائىلە باشلىقلىق تۈزۈمدىكى ئائىلە تۇرمۇشىنى باشتىن كەچۈرگەچكە، توي - تۆكۈن جەھەتتە توپ نىكاھتا بولماسلىقى مۇمكىن.

⑪ «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسە» دە قاڭقىل قوۋملىرىنىڭ ئاپۇرغۇرنى «كۇل بىلگە» دەپ ئاتىشىنى، پوۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ غەربكە كۆچۈشىدىن كېيىن قىلىپ قويغان. ئاپۇرغۇر قەبىلىلىرىگە باشچىلىق قىلىپ غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرىلا پوۋۇر-

غور قەبىلىسىنىڭ قەبىلە قوماندانى ئىدى، بۇ نۇقتىنى ئۇنىڭ دۇلۇنىڭ شىمالىي ۋېيغا ھۇجۇم قىلىشىنى توسۇش ئۈچۈن بەرگەن نەسىھىتىگە ئائىت خاتىرىدىنمۇ بىلىشكە بولىدۇ. ۋېيلىقلار «كۇل بىلگە» دېگەننى «ئۇلۇغ پەغپۇر» دەپ تەرجىمە قىلغان بولۇپ، بۇ «ھەر قايسى ئۇرۇقلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم ئۇرۇق ئاقساقاللىرى بار» دېگەندىكى «ئاقساقال» دېگەن بىلەن ئوخشاش مەنىنى بىلدۈرەتتى. شۇڭا مەن ئاپۇرغۇرنىڭ «كۇل بىلگە» دېگەن نامىنى، پوۋۇرغور قەبىلىسى غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرى بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايمەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ئايرىم ئەسەرلەردە «كۇل بىلگە» دېگەننى «خان» دەپ تەرجىمە قىلغان. مېنىڭچە «ئۇلۇغ پەغپۇر» دەپ ياكى «خان» دەپ تەرجىمە قىلىنسۇن، ھەممىسىنىڭ مۇۋاپىق كەلمەيدىغان تەرىپى بار. چۈنكى ئاپۇرغۇرنىڭ قولىدا ئەينى ۋاقىتتا سىنىپىي جەمئىيەتتىكى پادىشاھ ياكى پەغپۇرلار قولىدا تۇتقان بارلىق مۇستەبىت ھوقۇقلار يوق ئىدى، ئۇنىڭ ھوقۇقى ئىنتايىن زور دەرىجىدە ئۇنىڭ قوۋملىرى بىلەن «ئېلىدىن» كەلگەنىدى. مەسىلەن، ئۇ «قوۋملىرىنىڭ ئىشەنچىسىدىن ئايرىلىپ» قالغاندا، «قوۋملىرى» ئۇنى «بىرلىشىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى»، ئۇنىڭ ۋارىسى بولغان بالنىيانمۇ «قوۋملىرى» تەرىپىدىن قەبىلىنىڭ ئىچكى قىسمىدىن سايلاپ چىقىلغانىدى؛ بالنىيانىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى بىلەن مىئوتونىڭ تەختكە چىقىشىمۇ «ئەلدىكىلەر» يەنى «قوۋمدىكىلەر» نىڭ ئىرادىسى بويىچە بەلگىلەنگەنىدى. مىئوتودىن كېيىنكى «قاڭقىل خانى» پەقەت بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، قايتىپ كېلىشىگلا «ئەلدىكىلەر» تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، ئۇنىڭ ئورنىمۇ «ئەلدىكىلەر» تەرىپىدىن تارتىۋېلىنغان، بۇلاردىنمۇ ئۇنىڭ مەلۇم بىر تەرىپىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. شۇڭا «كۇل بىلگە» ياكى «قاڭقىل خانى» دېگەن نام سىنىپسىز جەمئىيەتنىڭ «ئۇلۇغ پەغپۇرى» ياكى «خانى» بولۇپلا قالماستىن، پەلكي ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈش دەۋ-

ئوندىكى يەنى ھەربىي دېموكراتىيە دەۋرىدىكى قەبىلىلەر ياكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ھەربىي ئاقسىللى ئىدى، ئۇنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرىدىكى يۇنانلىقلار باسىلېنىس (basilens) دەپ ئاتىغانىدى، باسىلېنىس دېگەن سۆز پادىشاھ دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى، ئەمما سىنىپىي جەمئىيەتتىكى پادىشاھنىڭكىدەك ھوقۇقى بولمايتتى، شۇڭا ئىككىسىنى تەڭ ئورۇنغا قويۇشقا بولمايدۇ.

⑫ يۇلىگدىكى «12 جەمەت» نى «12 قەبىلە» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن ئەھۋاللارمۇ بار، مەن ۋېنلەن يازغان «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخىنىڭ قىسقىچە توپلىمى» 3 - بۆلۈم 2 - كىتاب «ئىبورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى» غا قارالسۇن.

⑬ ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» IV توم، خەلق نەشرىياتى 1958 - يىل نەشرى، 89 - بەتكە قارالسۇن.

⑭ يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش، 160 - بەت.

⑮ ۋاڭكوۋبىي: «قارا تاتارلارغا ئائىت مەلۇماتلار توغرىسىدا قىسقىچە ئىزاھات».

⑯ جۇۋەينى (ئىران): «تارىخىي جاھان كۆشاي» ئىنچىكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى 1980 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 241 - بەت.

VII باب 16 پادىشاھلىق، شىمالىي سۇلا-لىلەر دەۋرىدىكى ئالدىنقى يەن پادى-شاھلىقنىڭ قاگھللارغا قاراتقان بۇلاڭ-چىلىق ئۇرۇشلىرى، جورجان خانلىقى-نىڭ قاگھللارنى بويسۇندۇرۇشى ۋە ئۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى

مىلادى 304 - يىلى ھون لىۋ يۈەن قۇرغان خەن پادى-شاھلىقى (كېيىن ئالدىنقى جاۋ پادىشاھلىقى دەپ ئاتالغان) دىن مىلادى 581 - يىلى قۇرۇلغان سۇي سۇلالىسىغىچە بولغان 270 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە، چوڭ چۆللۈكتىكى سەددىچىننىڭ جەنۇبىي بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى ئۇزاققىچە ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى بىلەن تەپرەقچىلىق گىردابىغا چۆشۈپ قالدى. دەسلەپ 135 يىل (مىلادى 304 - يىلدىن 439 - يىلىغىچە) غا سوزۇلغان 16 پادىشاھلىق يېغىلىقى، ئارقىدىنلا خەنزۇلارغا قارىغاندا قالاق بولغان توغبات سىيانپى - ئاقسۆڭەكلىرى قۇر-غان ۋېي دۆلىتىنىڭ پۈتكۈل شىمالىي جۇڭگودىكى 100 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈمرانلىقى باشلاندى. بۇ مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخى-دىكى مىللىي زۇلۇم ئىنتايىن ئەۋج ئالغان، مىللىي ئۇرۇش ئىنتايىن كۆپەيگەن دەۋر، يەنە كېلىپ ھەر مىللەت ئەمگەكچى

خەلقى كەڭ كۆلەمدە ئۇجراشقان ھەتتا ئۆزئارا قوشۇلغان ۋە ئاسسىمىلياتسىيە بولغان دەۋر ئىدى.

چوللۇكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونىنىڭ بۇخىل ۋەزىيىتى موڭغۇل دالاسىدىكى قاڭقىللارغىمۇ تەسىر كۆرسەتتى. مىلادى IV ئەسىر-دە ئالدىنقى يەنىنىڭ موروڭ ئاقسۆڭەكلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى قوراللىق رىقابەتتىدە جىددىي ئېھتىياجلىق بولغان ئات ۋە باشقا ھەربىي ئېشيالارنى تولۇقلاش ئۈچۈن، قاڭقىللارغا قارىتا ئۇچ قېتىم بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى قوزغىدى. توغىيات - دەي دۆلىتىمۇ ئوخشاش مەقسەت ئۈچۈن كۆپ قې-تىم زور قوشۇن ئەۋەتىپ قاڭقىللارنىڭ يايلاقلىرىغا بېسىپ كىردى، ئالدىنقى يەن بىلەن دەي دۆلىتىنىڭ قاڭقىللارغا قا-راتقان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرى، شۇبھىسىزكى قاڭقىل خەلقىنىڭ تۇرمۇشى بىلەن جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كەلگەنىدى.

مىلادى V ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، جورجان خانلىقى پۈتـ كۈل موڭغۇل دالاسىنى بويسۇندۇرۇپ ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلغانـ دىن كېيىن، قاڭقىللار تېخىمۇ جورجان قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرـ نىڭ زۇلمى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى، جورجان خانلىقى دائىم زور قوشۇن بىلەن قوملۇقتىن ئۆتۈپ توغبات ۋېي دۆلىتىگـە ھۇجۇم قىلىپ تۇرغانلىقتىن، توغبات ۋېي دولىتى جورجـان خانلىقىغا زەربە بېرىش ئۈچۈن ھەمدە پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئاھالە ۋە بايلىق بۇلاش ئۈچۈن، ھەر يىلى چوللۇكنىڭ شىمالـ غا ئۇزۇلدۇرمەي زور كۆلەمدە ئۇرۇش قوزغاپ تۇرىدى، ئۇ-رۇش جەريانىدا 1 مىليوندىن ئارتۇق قاڭقىل خەلقى ئىلگىرى ئاخىرى بولۇپ، ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن جـە-نۇبقا كۆچۈرۈلۈپ، ۋېي دۆلىتىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چەت چېگرادىكى ئايماق، ۋىلايەتلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، چوللۇكنىڭ شىمالىغا داۋاملىق تۇرۇپ قالغان قاڭقىللار، جورجان ئاقسۆ-

ئەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى خالىماي، مىلادى 487 - يىلى 100 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەم ئاپۇرغۇرنىڭ باشچىلىقىدا ئىسيان كۆتۈردى. ئۇلارنىڭ ئالدىنقى قىسمى غەربىي شىمالدا «ئۆز ئالدىغا ئايرىم مۇستەقىل خانلىق قۇردى.» شۇنداق قىلىپ مىلادى V ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، موڭغۇل دالاسىدىكى قاڭقىللار ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى: جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى شىمالىي قاڭقىللار (ئادەم سانى ئېنىق ئەمەس)؛ توغبات - ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى جەنۇبىي قاڭقىللار (تەخمىنەن 1 مىليوندىن ئارتۇق)؛ ئاپۇرغۇرنىڭ باشچىلىقىدىكى غەربىي قاڭقىللار (سانى تەخمىنەن 100 مىڭ). قىسقىسى، ئۇرۇش ۋە مىللىي زۇلۇم دەستىدىن، كۆپ ساندىكى قاڭقىللار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ موڭغۇل دالاسىدىن ئايرىلىپ سەرسان ۋە باشقا بولۇشقا جايلارغا تارقىلىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغانىدى.

جورجان خانلىقىنىڭ قۇدرەت تېپىشى ئادەم سانى كۆپ بولغان قاڭقىللارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئاساسىدا قۇرۇلغان بولغاچقا. يەنە كېلىپ ئۇنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىشىنىمۇ قاڭقىللارنىڭ كەڭ كۆلەملىك قارشىلىق كۆرسىتىش كۈرىشى تېزلەتكەنىدى، ئوخشاشلا توغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ كۈچىيىشى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىنلىرىدا ئېلىپ بارغان قوشۇۋېلىش ئۇرۇشلىرى، مەلۇم دەرىجىدە ئالەمشۇمۇل چەۋەنداز دەپ ئاتالغان قاڭقىل ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ ئۇلار ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىشى ۋە قاڭقىللار ئىشلەپچىقارغان جەڭ ئاتلىرى بىلەن چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ قوللىشىغا تايانغانىدى؛ ھالبۇكى، توغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىشى، جەنۇبتىكى 1 مىليوندىن ئارتۇق قاڭقىللارنىڭ ئۈزلۈكسىز قارشى قوزغىغان كۈرىشى(شىمالغا قېچىش كۈرىشىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بىلەن،

بولۇپمۇ قاڭقىللار كەڭ كۆلەمدە قاتناشقان ئالتە قورغان قورغىلىڭى بىلەن ئوخشاشلا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. شۇڭا قاڭقىللارنىڭ بۇ دەۋردىكى تارىخىنى شەرھلەپ بېرىش، بىزگە قاڭقىللارنىڭ بۇ دەۋردىكى جەمئىيەت تەرەققىيات ئەھۋالىنى كۆرسىتىپلا قالماي، بەلكى يەنە جورجان خانلىقى ۋە توغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ بەزى تارىخىي مەسىلىلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشكىمۇ ياردەمدە بولىدۇ.

بايان قىلىشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، بۇ بابتا ئاساسلىق قىلىپ، ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ قاڭقىللارغا قاراتقان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى بىلەن جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى قاڭقىللارنىڭ تارىخىنى مۇھاكىمە قىلىمىز. ئاپۇرغۇرنىڭ باشچىلىقىدىكى قاڭقىللار (يەنى «قاڭقىل خانلىقى») نىڭ تارىخىنى، توغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ قاڭقىللارغا قاراتقان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ جەنۇبىي قاڭقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى قاتارلىقلارنى مۇھاكىمە قىلىشنى مۇشۇ يۆلۈمنىڭ ھەر قايسى بابلىرىغا قالدۇردۇق.

1. ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ قاڭقىللارغا قاراتقان ئۈچ قېتىملىق بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى

ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ مورۇڭ ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ، قاڭقىللارغا قارىتا قوزغىغان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرىنى بايان قىلىشتىن ئاۋۋال، ئالدى بىلەن مورۇڭ ـ سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى بىلەن ئۇلارنىڭ قاڭقىللارغا قارىتا قوزغىغان ئۇرۇشىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

سىيانپىلارنىڭ مورۇڭ جەمەتى شەرقىي قىسىم سىيانپىلارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى. ساۋ-ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ دەسلەپكى

يىلى، ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئۇرۇش جېدىلىدىن پايدا-لىنىپ لياۋدۇڭ قورۇلىنىڭ سىرتىدىن لياۋشى ۋىلايىتىگە كىر-گۈزۈپ ماكانلاشتى. مىلادى 238 - يىلى (ۋېي مىڭدىنىڭ جەنجۇ 2 - يىلى) بۇزرۇكۋار موخوبا ساۋۇبي پادىشاھلىقىنىڭ لياۋ-دۇڭدىكى تەپرىقچى گۇڭسۈن يۈەننى يوقىتىشقا ياردەم قىل-غانلىقتىن، ۋېي مىڭدى ساۋ رۇي تەرىپىدىن «بەيئەتچى شاھ-زادە» دېگەن ئوتۇغاتقا ئېرىشىپ، دۆلەت قۇرۇشقا كىرىشتى. 3 - ئەۋلاد مو رۇڭگۈينىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، جىن ۋۇدى ئۇنىڭغا سىيانپىلارغا تۇتۇق قىلىپ ئەمەل بەردى. مو رۇڭگۈي-نىڭ تۇتۇق مەھكىمە مەركىزى جايلاشقان دالا شەھىرى (ھا-زىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ يىشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شى-مالى) جىن دۆلىتىگە تەۋە ئىدى. 16 پادىشاھلىقنىڭ دەس-لەپكى يىلى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە چوڭ قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەندە، خەنزۇ تۆرىلىرى بىلەن نەچچە يۈزمىڭ كۆچمەن خەلق لياۋخېنىڭ شەرقى بىلەن غەربىگە قېچىپ كېلىپ پانا-لاندى. مو رۇڭگۈي خەنزۇ تۆرىلىرىنىڭ ياردەمىدە ئىچكى قىسمىنى زور كۈچ بىلەن تەرتىپكە سالغانلىقتىن، ئىقتىساد بى-لەن مەدەنىيەت تېزدىن يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. مىلادى 337-يىلى (جىن چېڭدىنىڭ شىيەنكاڭ 3 - يىلى) مو رۇڭگۈينىڭ ئوغلى مو رۇڭگۇاڭ ئۆزىنى يەن پادىشاھى دەپ جاكارلىدى، تارىخ-تا بۇ ئالدىنقى يەن دەپ ئاتالدى. يانداۇرقى يىلى سىيانپى-لارنىڭ دۇمن جەمەتىنى مەغلۇپ قىلدى، ئۇزاق ئۆتمەي يەنە كۇرىيانلار بىلەن سىيانپىلارنىڭ يۇيۇمن جەمەتىنى مەغلۇپ قى-لىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بىردىنبىر كۈچ-لۈك يەرلىك ھاكىمىيەتكە ئايلاندى. مىلادى 349 - يىلى مو-رۇڭگۇاڭنىڭ ئوغلى مو رۇڭجۇن كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىختىلاپتىن پايدىلىنىپ، كېيىنكى جاۋ پادىشاھ-لىقىنىڭ ياۋجۇنايمىقىنى ئىشغال قىلدى؛ ئۇزۇننىڭ سىياسىي مەركىزىنى

يۇجى (هازىرقى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبى) گە كۆچۈردى. مىلادى 352 - يىلى ران ۋېي پادىشاھلىقىنى يوقىتىپ، پۈتكۈل شىمالىي جۇڭگو تۇزلەڭلىكىنى ئىشغال قىلدى. ياندۇرقى يىلى مو رۇڭجۇن ئۆزىنى رەسمىي پادىشاھ دەپ جاكارلاپ، يىلنامىسىنى شى دەپ ئاتىدى.

مو رۇڭجۇن باشچىلىقىدىكى ئالدىنقى يەن ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قارا نىيىتى هەددىدىن ئېشىپ، پۈتكۈل شىمالىي جۇڭگو تۇزلەڭلىكىنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىن توختاپ قالماي، داۋاملىق جەنۇبقا هۇجۇم قىلىپ، ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ هۆكۈمرانلىقىنى تېخىمۇ كەڭ رايونلارغا كېڭەيتمەكچى بولدى. ئەينى ۋاقىتتا چىڭجۇ (مەركىزى گۇاڭگۇدا بولۇپ، هازىرقى شەندۇڭدىكى يىدۇ) ئايمىقىنى سىيانپىلاردىن كېلىپ چىققان دۇمەن كان ئىگىلىۋالغانىدى. مىلادى 356 - يىلى باھاردا يەن قوشۇنلىرى دۇمەن كانغا هۇجۇم قىلدى. دۇمەن كان 30 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن زىشۇي دەرياسى بويىدا ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، يەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. دۇمەن كان يەنە گۇاڭگۇ شەھىرىنى 4 - ئايدىن 11 - ئايغىچە ساقلاپ، ئاخىرى شەھەرنى قولدىن بېرىپ قويدى. يەن قوشۇنلىرى كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقىنىڭ ئىچكى ئىختىلاپىدىن پايدىلىنىپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئىنتىلگەندىن بۇيان، هەر يىلى ئۇزۇلمەي يۈز بېرىپ تۇرغان ئۇرۇشتا «ئەسكەرلەر زادىلا ئارام ئالالمىغان» («ئومۇمىي ئۆزىنەكلەر» 100 - جىلدتىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن مو رۇڭتىيەنىڭ سۆزى) لېكىن، ئادەملەرنىڭ ئۆلۈش ۋە يارىلىنىشى بىلەن جەڭ ئاتلىرى قاتارلىق هەربىي لازىمەتلىكلەرنىڭ خورىشىمۇ ئىنتايىن ئېغىر بولدى. لېكىن ئالدىنقى يەن هۆكۈمرانلار سىنىپى جەنۇبقا هۇجۇم قىلىش قەدىمىنى زادى توختاتماي قويمىدى. دۇمەن كان تەسلىم بولغاندىن كېيىن، ئۇلار شەرقىي

جىن سۇلالىسىنىڭ خېنەندىكى ۋىلايەتلىرىگە ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى دەرھال تۈزۈپ چىقتى. مىلادى 352 - يىلى مو رۇجۇن تۇزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلىغان ۋاقتىدىلا، ئۇ شەرقىي جىنىنىڭ ئەلچىسىگە: «سەن يەنىلا بەگ پۇرۇڭغا بېرىپ ئېيت، مەن كۆچۈمنى تولۇقلاپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە پادىشاھ بولۇشنى قولغا كەلتۈرىمەن» («جىننامە. مو رۇجۇن ھەققىدە خاتىرە») دېگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ شەرقىي جىن سۇلالىسى بىلەن ئۇرۇش مەيدانىدا ئېلىشىپ كۆرمەكچى بولدى. شەرقىي جىن سۇلالىسىگە ئوخشاش بۇنداق بىر چوڭ دۆلەت بىلەن ئۇرۇش قىلىشتا، كۆپلىگەن جەڭ ئاتلىرى بىلەن باشقا ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى ھازىرلىمسا بولمايتتى. كۆپلىگەن جەڭ ئاتلىرى بىلەن لازىمەتلىكلەرگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن، مو رۇجۇن باشچىلىقىدىكى ئالدىنقى يەن ئاقسۆڭەكلىرى چىقمى ئاز، ھەم ئاددىي، ھەم ئاسان بىر ئامالنى: قاڭقىللارغا قارىتا بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشىنى قوزغاشنى ئويلاپ تاپتى.

مىلادى 357 - يىلى 1 - ئايدا («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 100 - جىلدىتا «5 - ئاي» دەپ يېزىلغان، توغرا ئەمەس. بۇنىڭدا «16 پادىشاھلىق يىلنامىسىگە تولۇقلىما. ئالدىنقى يەن خاتىرىلىرى» دېگەنىدى ئاساس قىلىنىدى)، يەنى يەن قوشۇنلىرىنىڭ كۈڭگونى ئىشغال قىلىش ئۇرۇشى ئايىغلىشىپ ئۈزۈن ئۆتمەي ۋە شەرقىي جىن بىلەن بولغان ئۇرۇش باشلىنىشتىن ئاۋۋال، 80 مىڭ يەن قوشۇنى، قۇتاتقۇچى سانغۇن مو رۇجۇي، بارگاھ قوشۇن سانغۇنى مو رۇجىيەن قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدا، سوغۇققا قارىمايتۇيۇقسىز سەددىچىنىڭ شىمالىغا ھۇجۇم قىلدى. بۇ چاغدا قىش قاتتىق بولغانلىقتىن قاڭقىللارنىڭ قەبىلىلىرى «سوغۇقتىن قېچىپ ئىسسىق جايغا كېلىش» ئۇچۇن، چارۋىلىرىنى ئېلىپ چوڭ چۆللۈكنى بىلەن چوغاي تېغىنىڭ ئارىلىقىغا

كەلگەنىدى. يەن قوشۇنلىرى قاڭقىللارنىڭ يايلاقلىرىغا بېسىپ كىرىپ چارۋا - ماللارنى خالىغانچە بۇلاپ - تالىدى، بولۇپ-مۇ ئاتنى تېخىمۇ شۇنداق قىلدى ھەمدە بىگۇناھ قاڭقىللارنى ئەسىرگە ئالدى ۋە ئۆلتۈردى، تارىخىي كىتابلاردا «100 مىڭ-دىن ئارتۇق ئادىمىنى ئەسىرگە ئالدى ۋە ئۆلتۈردى، 130 مىڭ ئات، 1 مىليوندىن ئارتۇق كالا، قوينى غەنىيمەت ئالدى» («جىننامە. مو رۇڭجۇن ھەققىدە خاتىرە») دەپ خاتىرىلەنگەن. قاڭقىل قەبىلىلىرى بۇنداق زور ئاۋارىچىلىققا ئۇچرىغاندىن كېيىن يەنە يەن قوشۇنلىرىنىڭ قايتا كېلىپ ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ ئۇزاق ئۆتمەيلا يەن پادىشاھلىقىغا تەسلىم بولدى، ئەلۋەتتە بۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە كۆپ مىقداردىكى لازىمەتلىكلەر (ئات، كالا، قوي قاتارلىقلار) نى يەن پادىشاھلىقىغا تارتۇق قىلىپ تۇردى. «16 پادىشاھلىق يىلنامىسىگە تولۇقلىما. ئالدىنقى يەن خاتىرىلىرى» دا: «گۇاڭشۇنىڭ 3-يىلى (مىلادى 359 - يىلى، يەن قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمىدىن ئىككى يىل كېيىن) 3 - ئايدا سەددىچىننىڭ شىمالىدىكى يەتتە ئەل قۇلان، شېلى قاتارلىقلار پۈتۈنلەي ئەل بولدى» دېيىلگەن. شېلى يەنى چىلىلار (قاڭقىللار) ئىدى.

مىلادى 359 - يىلى مو رۇڭجۇن «ھەر بەش ئادەمنىڭ ئۈچىنى ئەسكەرلىككە ئېلىش» قا پەرمان چۈشۈرۈپ، 1 مىليون 500 مىڭ ئەسكەر توپلاپ، جەنۇبتىكى شەرقىي جىن سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. ئۇرۇش تەييارلىقى جىددىي كېتىۋاتقان پەيتتە، مو رۇڭجۇن كېسەل بىلەن ئۆلدى. بۇ چاغدا ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقى بىلەن بولغان زىددىيىتىمۇ ئىنتايىن كەسكىنلىشىپ كەتكەچكە، شەرقىي جىن، ئالدىنقى چىنلار بىلەن خېنەن، سەنشىدە پات - پات ئۇرۇشۇپ تۇردى. مىلادى 362 - يىلى ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ سانغۇنى بويان مىلادى 357-

يىلىدىكى شىمالدا قاڭقىللارغا قىلىنغان جازا يۈرۈشىگە ئوخشاش بۇلاڭچىلىق مەقسەتنى چىقىش قىلىپ قوشۇن باشلاپ، «شىمالدا چىللارغا ھۇجۇم قىلدى». تارىخ كىتابلىرىدا يەن قوشۇنلىرىنىڭ «زور غەنىيمەتلەرگە ئېرىشىپ قايتقان» لىقى خاتىرىلەنگەنىدى. مىلادى 367 - يىلى 7 - ئايدا، يەن پادىشاھلىقىنىڭ سانغۇنى مو رۇڭلى يەنە يەن قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، توغبات دەي پادىشاھلىقىنىڭ زېمىنى ئارقىلىق شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، قاڭقىللارنىڭ ئات، كالىلىرىدىن نەچچە يۈز مىڭنى غەنىيمەت ئالدى. بۇ ۋاقىتتا ئالدىنقى يەن بىلەن توغبات دەي پادىشاھلىقىنىڭ ھەر ئىككىلىسى قاڭقىللارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشنى تەنھا ئىگىلىۋالماقچى بولۇپ، بىر - بىرىنى باسقانلىقتىن، زىددىيەت كېلىپ چىقتى. مو رۇڭلى جازا يۈرۈشكە ئاتلانغاندا، دەي پادىشاھلىقىنىڭ يەن قوشۇنلىرىنىڭ قايتىش يولىنى ئۈزۈپ قويۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن بانىي ياۋجۇ ئايمەقىنىڭ قورۇل ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ يۈنجوڭ (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ توكتو ناھىيىسى) غا ئەۋەتتى. دەي پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى شى يىجيەن يۈنجوگىنى ئىشغال قىلىپ، يەن پادىشاھلىقىنىڭ سانغۇنى مو رۇڭيۇ خېشىنى ئۆلتۈردى، بان شەھەرنى تاشلاپ قېچىپ كەتتى. توغبات دەي پادىشاھلىقىنىڭ توسقۇنلۇقى تۈپەيلىدىن، مو رۇڭلىنىڭ باشچىلىقىدىكى يەن قوشۇنلىرى قاڭقىللارنىڭ يايلاقلىرىغا ئىچكىرىلەپ كىرەلمىگەچكە، ئانچە كۆپ غەنىيمەتكە ئېرىشەلمەي، ئازان دېگەندە بىرقانچە تۈمەن ئات، كالا، قوي غەنىيمەت ئالدى.

قىسقىسى، مىلادى 357 - يىلدىن باشلاپ، يەن قوشۇنلىرى قاڭقىللارغا قارىتا ھەر بەش يىلدا بىر قېتىم دېگۈدەك جازا يۈرۈشى قوزغاپ تۇردى. ئەينى ۋاقىتتا قاڭقىللار سەددە

چىننىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىدا چارۋىچىلىق قىلغاچقا، دەرھال جەنۇبقا باستۇرۇپ بېرىپ، يەن پادىشاھلىقىنىڭ زېمىنىنى پاراكەندە قىلمىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە يەنە يەن قوشۇنلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئۇرۇش ئېلىپ بېرىۋاتقان، ئارقا سەپى بوش قالغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ يەن پادىشاھلىقىنىڭ بايلىقىنى بۇلاپ - تالىمىدى، يەن پادىشاھلىقىنىڭ قاڭقىللارغا قوزغىغان ئۇرۇشى بولسا پۈتۈنلەي ئۇنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھاكىمىيەت تالىشىش ئۇچۇن ئېھتىياجلىق بولغان جەڭ ئاتلىرى بىلەن باشقا لازىمەتلىكلەرنى ھەل قىلىش بولغاچقا، قىپچاقلىڭاچ بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى ئىدى. ئەمما بۇلارنىڭ ھەممىسى يەن پادىشاھلىقىنى تەپرەقچىلىك ئۇرۇش جەريانىدىكى ياماق ئاقىۋەتتىن قۇتقۇزۇپ قالالمىدى، ئۇ قاڭقىللارغا ئەڭ ئاخىرقى بىر نۆۋەت بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى قوزغاپ ئۇچ يىلدىن كېيىن، يەنى مىلادى 370 - يىلى ئۇ قۇدرەتلىك ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقى تەرىپىدىن مۇنەرەز قىلىندى.

2. جورجان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ قاڭقىللارنى بويسۇندۇرۇشى ھەم ھۆكۈمرانلىقى

(1) جورجان مىللىتىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە جورجان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى

جورجان خانلىقىنىڭ قاڭقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى 150 يىلدىن ئارتۇق ئۇزاق داۋاملاشقان بولۇپ، جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى قاڭقىللارنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن. شۇڭا بىز جورجان خانلىقىنىڭ قاڭقىللارغا بولغان بويسۇندۇرۇشى بىلەن ھۆكۈمرانلىقىنى مۇھاكىمە قىلىشتىن بۇرۇن، ئاندى بىلەن جورجان

مىللىتىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى بىلەن جورجان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇش مەسىلىسىنى قىسقىچە تىلغا ئېلىپ ئۆتمەكچىمىز.

جورجانلار «ۋېينامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا: «رورو» (蠕蠕) دەپ ئاتالغان؛ جەنۇبىي سۇلالىلەرگە ئائىت تارىخ كىتابلىرىدا «رۇرۇ» (芮芮) دەپ ئاتالغان؛ ئۇنىڭدىن سىرت يەنە، «شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى»، «جۇنامە» دە: «رورو» (茹茹)، «جىننامە» فېڭبا ھەققىدە خاتىرە» دە: «رورو» (蠕蠕) دېگەنگە ئوخشاش ناملار بىلەن ئاتالغان. مىلادى Ⅳ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىن بۇرۇن، مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ ئىچىدە جورجان ياكى بۇ نامغا يېقىن نام بىلەن ئاتىلىدىغان مىللەت يوق ئىدى. جورجانلار مىلادى Ⅳ ئەسىرنىڭ دەسلىپىگە كەلگەندە ئاندىن شەكىللەنگەن مىللەت ئىدى.

«ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، جورجانلارنىڭ بۇزرۇكۇار بوۋىسى مۇگۇلۇ ئىدى. ئۇ ئەسلىدە توغبات لى ۋېي (مىلادى 277 - يىلى ئۆلگەن) نىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا توغبات قەبىلىسىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى باشقا مىللەتتىن بولغان بىر قۇلنى تۇتۇۋالغان، كېيىن توغباتلار ئۇنىڭ قۇللۇق سالاھىيىتىنى بىكار قىلىپ، ئۇنىڭغا «ئاتلىق ئەسكەر» دېگەن نامنى بەرگەن. 30 نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن يەنى تەخمىنەن مىلادى Ⅳ ئەسىرنىڭ باشلىرى، بۇ ۋاقىت دەل ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى 16 پادىشاھلىقنىڭ قالايمىقانچىلىق ۋاقتى بولغاچقا، مۇگۇلۇ توغبات قەبىلىسىنىڭ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەربىي كۈچىگە يېمىچىلىكى ئۈچۈن خىزمەت كۆرسىتىشنى خالىماي، «چۆللۈكنىڭ ئىچكىرىسىدىكى جىلغىنىڭ ئىچىگە قېچىپ بېرىپ پانا ھالاندى»، ئۇ شۇ جايدا ئۆزىگە ئوخشاش قېچىپ يۈرگەن ئادەملەر بىلەن بىرلىشىپ، «100 دىن ئارتۇق ئادەمگە ئىگە بولدى»، توغبات قەبىلىسى

نىڭ ئاقتۇرۇشىدىن بولسا كېرەك، مۇڭغۇلۇ 100 دىن ئارتۇق «قاچقۇن» غا باشچىلىق قىلىپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى يېشى شىيەن تېغى (ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇلدىكى شارمۇرۇن دەريا سى بىلەن ئاباغانار دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى توتۇ تېغى) نىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان خېتورىن قەبىلىسى («ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە «纥 خېتى «纯» ① دەپ خاتا يېزىلىپ قالغان) دىن پاناھ تىلىدى. خېتۇرىن قەبىلىسى شەرقىي غۇزلار (ئۇغان ياكى سيانپىلار) نىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ بىر تارمىقى بولۇشى مۇمكىن. مۇڭغۇلۇ ئۆلگەندە ئۇنىڭ ئوغلى چۆلۇخۇي باتۇر كىشى بولغاچقا، «قەبىلىسگە باشچىلىق قىلىپ، نامىنى جورجان دەپ ئاتىدى». شۇنىڭدىن ئۇزاق ئۆتمەي، تەخمىنەن توغبات يېلۇ (مىلادى 304 — 316 - يىلى) نىڭ ئاخىرقى يىلى ياكى ئۇنىڭدىن سەل كېيىن چۆلۇخوينىڭ باشچىلىقىدىكى جورجانلار توغبات قەبىلىسى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇپ، توغبات ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى بىر مەھكۇم قەبىلىگە ئايلاندى.

چۆلۇخۇي جورجان قەبىلىسگە باشچىلىق قىلىپ يېشى شىيەن تېغىنى چارۋىچىلىق بازىسى قىلىپ، «قىشتا جەنۇبقا كېلىپ قىشنى ئۆتكۈزدى، يازدا داۋاملىق چۆللۈكنىڭ شىمالىدا تۇردى» ھەمدە توغبات قەبىلىسگە «ھەر يىلى ئات، بۇلغۇن تېرىسى قاتارلىقلارنى تارتۇق قىلىپ تۇردى»، شۇنداق قىلىپ تۆت ئەۋلاد (چۆلۇخۇي - تونۇكۇي - باتى - دىسۇيۇەن)، 60 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتتى. ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورنىنىڭ شىمالىدىراق بولۇشى، ئۇنىڭ ئۇستىگە توغبات دەي پادىشاھلىقىنىڭ بۇ مەزگىلدە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا قارىتا ئازراق ئۆ قوشنا دۆلەتلەر بىلەن كەڭ كۆلەمدە ئۇرۇش قىلىشى تۈپەيلىدىن، جورجانلارغا قاراتقان جازا ئۇرۇشىنى ئانچە جىددىيلەشتۈرەلمىگەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇزاق مۇددەتـ

لىك خاتىرجەم تۇرمۇش نەتىجىسىدە چورجانلارنىڭ نوپۇسى تېزدىن كۆپەيدى. تىل، ئىقتىسادىي تۇرمۇش ۋە ئۆرپ - ئادەت جەھەتتە ئۆزئارا ئوخشىشىپ كېتىدىغان شەرقىي غۇز-لارنىڭ بەزى ئۇرۇق - قەبىلىلىرىمۇ قوشۇلدى. مىلادى 370 - يىللىنىڭ ئەتراپىدا دىسۇيۇەننىڭ باشچىلىقىدىكى جورجانلارنىڭ جايلاشقان ئورنىدا ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك زور ئۆزگىرىش يۈز بەردى. تارىخ كىتابلىرىدا «دىسۇيۇەن ئۆلگەندە ئۇنىڭ زېمىنى ئىككى قىسمىغا بۆلۈندى، (دىسۇيۇەننىڭ چوڭ ئوغلى پى خوبا ئاتىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ، شەرق تەرەپتە تۇردى، ئىككىنچى ئوغلى ۋېن خېتى غەرب تەرەپتە ئايرىم تۇردى» دەپ خاتىرىلەنگەن، ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورنىنى «ۋېينامە. لىيۇ كۆرېننىڭ تەرجىمھالى» دىكى جورجانلارنىڭ فېي فۇيۇ ئىسىملىك باشقا بىر قوماندانىنىڭ مىلادى 384 - يىلى يىشىنشەن تېغىدا ماكانلاشقانلىقىغا ئائىت خاتىرىدىن قارىغاندا، يەنىلا يىشىنشەن تېغىنى مەركەز قىلغانلىقىنى تۇرىدۇ، شۇنداقتىمۇ، شەرق بىلەن غەربكە قاراپ خېلى زور دەرىجە-دە كېڭەيگەنىدى. غەربىي قىسمى ھازىرقى ئابۇغانار دەريا-سىنىڭ شەرقى بىلەن غەربىدە، شەرقىي قىسمى ھازىرقى شارمۆرۈن دەرياسىنىڭ شەرقىي بىلەن غەربىدە بولسا كېرەك. بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە جورجانلار بىرقەدەر كۈچلۈك بولغان ئۇرۇق - قەبىلىلەر بىرلەشمىسىگە ئايلانغانىدى.

مىلادى 376 - يىلى ئالدىنقى چىن پادىشاھى فۇجيەن باش سانغۇن فۇلۇنىڭ باشچىلىقىدا 200 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇننى توغبات دەي پادىشاھلىقىغا زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى، دەي پادىشاھلىقى مەغلۇپ بولۇپ پارچىلاندى. ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى قەبىلىلەر بىلەن زېمىنلىرى مەجبۇرىي رەۋىشتە ئىككى قىسمىغا ئايرىلىپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا، ھونلاردىن كېلىپ چىققان لىيۇ كۆرېن بىلەن لىيۇ ۋېيجېننىڭ بىر تۇتاش

ھۆكۈمرانلىقىغا تەۋە بولدى، دەريانىڭ غەربى ليۇۋېيجېنگە، «دەريانىڭ شەرقى ليۇ كۈرېنگە مەنسۇپ بولدى» («ۋېينامە. ليۇ كۈرېننىڭ تەرجىمىھالى»). جورجانلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولدى ھەمدە دەريانىڭ غەربىدىكى ليۇۋېيجېن بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى.

مىلادى 386 - يىلى توغباتگۇي بۇرۇنقى قەبىلىلىرىنىڭ ھىمايە قىلىشى بىلەن يەنە دەي پادىشاھلىقىنىڭ تەختىگە چىقتى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرى بىلەن تەۋە قەبىلىلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئىرادە باغلاپ، مىلادى 388 - يىلى يۇنۇشۇي دەرياسى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ۋۇچۇەن ناھىيىسىنىڭ دائىرىسىدە) بويىدىكى جېرۇف قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلىپ قوشۇۋالدى، مىلادى 390 - يىلى يىشىنشەن تېغىنىڭ ئەتراپىدا ئاللىقاچان جورجانلارغا تەۋە بولۇپ كەتكەن چارۋىچى خويتورېن قەبىلىسى بىلەن خېشى قەبىلىسىنى② ئۆزىگە قوشۇۋالدى. مىلادى 391 - يىلى، توغباتگۇي جورجانلارنى توغبات جەمەتىنىڭ دۈشمىنى بولغان ليۇ ۋېيجېن بىلەن تىل بىرىكتۈردى دەپ، جورجانلارنى جازالاشقا ئەسكەر چىقاردى. جورجانلار غەربكە قاراپ قاچقان بولسىمۇ، قوغلاپ كەلگەن توغبات قوشۇنلىرى تەرىپىدىن يۇنەنچاڭ تېغى (يەنى شىلى تېغى بولۇپ، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى بۆرە تېغىنىڭ غەربىي شىمالى) نىڭ تۆۋەنكى قىسمىدا «قەبىلىلىرىنىڭ يېرىمى دېگۈدەك ئەسىر ئېلىندى». پى خۇبا بىلەن ۋېن خېتى تەسلىم بولدى. توغباتگۇي ۋېن خېتىنىڭ ئوغلى سەللان قاتارلىق جورجانلارنىڭ ئۇرۇق جەمەتىدىكى نەچچە يۈز ئادەمنى «قەبىلىلىرىگە ئۈلەشتۈرۈپ بەردى». تەسلىم بولغان جورجان قەبىلىلىرىنىمۇ توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قاتتىق نازارەت ئاستىغا ئېلىشىغا تاپشۇردى؛ ئۇلار توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ دەھشەتلىك سىنىپىي ئېكسـ

پىلاتاتسىيىسى بىلەن مىللىي زۇلمىغا شەكسىز ئۇچرىدى، مىلادى 394 - يىلى سەللاننىڭ باشچىلىقىدىكى جورجانلار توغبات دەي پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كەڭ كۆلەمدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، جورجان مىللىتىگە باشچىلىق قىلىپ، «ۋۇيۇەن (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى باۋتۇ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالى) ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى قەبىلىلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ»، چۆللۈكنىڭ شىمالغا قېچىپ كەتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن جورجان خەلقى توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسىدىن ئۈزۈل - كېسىل قۇتۇلۇپ، مۇستەقىل تەرەققىي قىلىش يولىغا قاراپ ماڭدى.

مىلادى 394 - يىلى جورجانلاردىن بولغان سەللان جورجان خەلقىغە باشچىلىق قىلىپ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قېچىپ بارغاندىن تارتىپ تاكى مىلادى 402 - يىلى جورجانلار ئەسكەر چىقىرىپ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى سۇغۇيان قەبىلىسىنى قۇتقۇزغانغا قەدەر بولغان بۇ سەككىز يىلنىڭ ئىچىدە، جورجانلارغا ئائىت ئىشلار، «ۋېينامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا پۈتۈنلەي دېگۈدەك خاتىرىلەنمىگەن③. چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسى، بولۇپمۇ تۇرا، ئۇرقۇن دەريا ۋادىلىرى قاڭقىللارنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرى بولغاچقا، جورجانلار چۆللۈكنىڭ «شىمالىغا قېچىپ بارغان» دىن كېيىن نەگە بېرىپ جايلاشقان؟ مىلادى 399 - يىلى توغبات - دەي پادىشاھلىقى (مىلادى 398 - يىلى دۆلەت نامىنى ۋېيغا ئۆزگەرتكەن) نىڭ قاڭقىللارغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا، غەربىي يول قوشۇنىنىڭ نىيۇچۇەن دەرياسى (ھازىرقى شارمۆرۈن دەرياسى) دىن شىمالغا جازا يۈرۈش قىلغانلىقىنى، ئوتتۇرا يول بىلەن شەرقىي يول قوشۇنلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ ئاتلىنىش ئورنىنىڭ نىيۇچۇەن دەرياسىنىڭ شەرقى ئىكەنلىكىنى، زەربە بېرىش نۇقتىسىنىڭ يەنىلا موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي قىسمى

ئىكەنلىكىدىن قارىغاندا، «ۋېينامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا ۋېي قوشۇنلىرى بىلەن جورجانلارنىڭ ئۇچراشقانلىقى ھەققىدىكى ئىشلار پۈتۈنلەي دېگۈدەك خاتىرىلەنمىگەن. يۇنىڭدىن جورجانلارنىڭ موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي قىسمىدا ئەھمەسلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. جورجانلار قاڭقىللارنى مىلادى 402 - يىلى بويسۇندۇرغانىدى، شۇڭا بۇنىڭدىن ئاۋۋال جورجانلارنىڭ جايلاشقان ئورنى شىمالدا قاڭقىللار جايلاشقان موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا يەنى ھازىرقى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىدىكى ئۆنگىن دەريا سىنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا يېتىپ بارالىشى مۇمكىن ئەھمەس ئىدى. يۇقىرىدا بىرّ سەللان مىلادى 394 - يىلى چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قاچقانلىقى توغبات قەبىلىسى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان دەي زېمىنى (ھازىرقى سەنشىنىڭ داتۇڭ ئەتراپى) دىن غەربكە قېچىپ، «ۋۇيۇەن ۋىلايىتى ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى قەبىلىلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان» دىن كېيىن «شىمالدا چوڭ چۆللۈككە قاراپ ماڭغان»، ئۇنىڭ شىمالىي چۆللۈككە كىرىشتىكى يولى ئېنىق بولمىسىمۇ، لېكىن مىلادى 391 - يىلىدىكى نىيۇچۇەن دەريا سىدىن غەربكە قېچىپ نەنچۇاڭشەن تېغى ئارقىلىق شىمالىي چۆللۈككە قاراپ قاچاقچى بولغان يۇنىلىشكە ئوخشايتتى. دېمەك مىلادى 394 - يېڭى جورجانلار توغبات قەبىلىسىدىن يۇز ئۆرۈپ، شىمالىي چۆللۈككە كىرگەندىن تارتىپ، تاكى مىلادى 402 - يىلى جورجانلار قاڭقىللارنى بويسۇندۇرغانغا قەدەر، جورجانلار موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي قىسمى يەنى نەنچۇاڭشەن تېغىنىڭ شىمالىدىكى ھازىرقى موڭغۇل چۆللۈكىدىكى ئالتاي تاغ تىزمىسىنىڭ ئىككى يېقىسىغا جايلاشقان بولۇپ، شىمالدا قاڭقىللارنىڭ قوغۇرسۇ قەبىلىسى بىلەن قوشنا ئىدى. بۇ مەزگىلدە توغبات ۋېي پادىشاھلىقى سەددىچىنىنىڭ جەنۇبىدا ھونلاردىن كېيىنپ

چىققان لیۇ ۋېيجېننىڭ قەبىلىسى ۋە كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى بىلەن تەپرىقىچىلىك ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىش بىلەن ئالدىراش بولۇپ كېتىپ، شىمالغا قاراشقا چولىسى تەگمىگەچكە، جورجانلار موڭغۇل دالاسىنىڭ جەنۇبىدا ئارام ئېلىۋېلىش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى. بىرقانچە يىلنىڭ ئىچىدە ئۇلارنىڭ ئىگىلىكى بىلەن نوپۇسى كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئەسلىگە كېلىۋالدى ۋە تەرەققىي قىلدى.

مىلادى 402 - يىلى ۋېي پادىشاھلىقى جورجانلارنىڭ يۇنيۇچىچۇەن دەريا‌سى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ئابۇغا‌نار دەريا‌سى) بويىدىكى باشقا ئىككى قەبىلىسى بولغان چۇغا قەبىلىسى بىلەن سوغۇيان قەبىلىسىنى جازالاشقا قوشۇن ئەۋەتتى. جورجانلاردىن بولغان سەللان بىر تۇمەن كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى سوغۇيان قەبىلىسىنى قۇتقۇزۇشقا ئەۋەتتى. جورجانلارنىڭ بىر قىسمىدىلا بىر تۇمەن كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى ئەۋەتىپ، قۇدرەتلىك ۋېي پادىشاھلىقى بىلەن ئۇزەكتىكى سوقۇشتۇرماقچى بولغانلىقى، جورجانلارنىڭ بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، مىلادى 394 - يىلىدىن كېيىنكى سەككىز يىللىق ئەسلىگە كېلىۋېلىش ۋە تەرەققىي قىلىشتىن كېيىن، مىلادى 402 - يىلىغا كەلگەندە مۇناسىپ كۈچكە ئىگە قۇدرەتلىك بىر تارماق كۈچكە ئايلانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. دەل مۇشۇ يىلى جورجانلاردىن بولغان سەللان شىمالدا قاتىقىللارنى بويسۇندۇردى، ئۇزاق ئۆتمەي يەنە پۈتكۈل موڭغۇل دالاسىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۆزىنى چورتۇق قاغان دەپ ئاتاپ، مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ تارىخىدا ئىنتايىن زور تەسىرگە ئىگە جورجان خانلىقىنى قۇرۇپ چىقتى.④

جورجانلارنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە كۈچىيىشى، جورجانلارنىڭ خەنزۇ مىللىتىنىڭ ئىلغار ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت

مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئۈزلۈكسىز تۈردە قوبۇل قىلغانلىقى بىلەن ئىنتايىن زور دەرىجىدە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. سەللاندىن ئىلگىرى جورجانلار «قەلئەسىز، يېزىقسىز»، «قومان دانلار قوينىڭ قۇمىلىقى بىلەن ئەسكەرلەرنىڭ سانىنى ئالىدىغان» ئىپتىدائىي كوممۇنا تۈزۈمى دەۋرىدە تۇرغانىدى، ھەتتا ماترىئارخاللىق تۈزۈمىنىڭ كونا ئادەتلىرى يەنىلا خېلى كەڭ تارقالغانىدى. مىلادى IV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى خەنزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئىچكى قىسىمدا سىنىپلارنىڭ بۆلۈنۈشى كۈچەيگەنلىكتىن، سەللان «قوشۇنلىرىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئۇسۇلى بويىچە ئورۇنلاشتۇردى»، «ھەر 1000 كىشىنى بىر قوش، ھەربىر قوشقا بىردىن بەگ، ھەر 100 ئادەمنى بىر سۆتنە، ھەربىر سۆتنىگە بىردىن قوماندان تەيىنلىدى» (يۇقىرىدىكى نەقىللەر ھەققىدە «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە قارالسۇن). بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى جورجانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى تېزلەتكەنلىكتىن، جورجانلار ناھايىتى تېزلىكتىلا قۇللارغا ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمىدىكى قۇللۇق جەمئىيەتكە قاراپ ئۆتتى. جورجان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، جورجان مىللىتىنىڭ شەكىللەنگەنلىكى بىلەن سىنىپىي جەمئىيەتكە قاراپ ئۆتۈشنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا ئاياغلاشقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

(2) جورجانلارنىڭ قاڭقىللارنى بويسۇندۇرۇشى ۋە ئۇلارنىڭ ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈشى

مىلادى 402 - يىلى جورجانلارنىڭ سەللان قاغانى سۇغۇيان قەبىلىسىنى قۇتقۇزۇشقا ياردەم بەرگەندە، شىمالىي ۋېيىنىڭ قابىل سانغۇنى خېتۇنىڭ باشچىلىقىدىكى 6000

گىشلىك ئاتلىق قوشۇن تەرىپىدىن «تاغنىڭ جەنۇبىي بىلەن دەريا ئەگمىسى» دە يەنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى چوغاي تېغىنىڭ جەنۇبىي بىلەن خۇاڭخې دەريانىڭ شىمالىدىكى مەلۇم بىر جايدا مەغلۇپ قىلىندى. سەللان «مەغلۇپ بولغانلىقىدىن كېيىن، تارقىلىپ كەتكەن قەبىلىلىرىنى يىغىپ، چۆللۈك شىمالىغا يۆتكىلىپ، قاڭقىللارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان ئورۇنلىرىغا بېسىپ كىردى» («ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسمە»). سەللان ئېھتىمال ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشى ياكى جازالىشىدىن قورقۇپ، جورجانلارنى باشلاپ موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا كۆچۈپ، قاڭقىللارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايلىرىغا بېسىپ كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەينى ۋاقىتتا قاڭقىللار تارقاق جايلاشقان بولغاچقا، ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھەربىي، مەمۇرىي جەھەتتىكى بىرلىك يوق ئىدى؛ قەبىلىلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا جورجانلارنىڭكىگە ئوخشاش مۇستەھكەم ھەربىي تەشكىل ۋە قانتتىق ھەربىي قانۇن يوق ئىدى. قاڭقىللارنىڭ بۇنداق قۇمدەك چېچىلاڭغۇ تارقاق ۋەزىيىتى جورجان قاغانى سەللانغا پۇرسەت يارىتىپ بەرگەنىدى. سەللان قاڭقىللارغا قارىتا ئايرىم - ئايرىم مەغلۇپ قىلىش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، ئاۋۋال جورجانلارغا ئارىلىقتىكى ئەڭ يېقىن بولغان قاڭقىللارنىڭ قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان رايونىغا بېسىپ كىردى. قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ قوماندانى بېكقۇلى «سەللانىنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئاز، كۆچمىنىڭ يېتىشمەي يېڭىدىن قوشۇن توپلاۋاتقان» لىقىدىن پايدىلىنىپ، قوۋملىرىنى باشلاپ تۈيۈقسىز ھوجۇم قىلىپ، جورجانلارنىڭ «قەبىلىلىرى» نى بۆسۈپ تاشلىدى. سەللان قايتۇرما زەربە بەرگەن بولسىمۇ، مەغلۇپ بولدى. بىراق بۇ ۋاقىتتا قاڭقىللارنىڭ پۈختا تەشكىللەنمىگەنلىكىنىڭ يامان ئاقىۋىتى

ئاشكارىلىنىشقا باشلاپ، ۋاقتىلىق غەلىبىگە ئېرىشكەن قاڭقىللار تارقىلىپ كەتكەن دۇشمەنلەر، بىلەن كارى بولماي، بايلىق بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى. ئۇلار جورجانلارنىڭ «ئوردا گاھ» لىرىغا باستۇرۇپ كىرىپ، «ئۇلارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىنى خوتۇن قىلىپ، خاتىرجەم كۇن ئۆتكۈزۈپ» ئۇرۇش قىلىش ئىقتىدارىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلدى. بىكىقۇلى «باتۇر ۋە قەيسەر» بولسىمۇ، لېكىن ئۇ قاڭقىللارنىڭ ئىپتىدائى ئىي كومىۋنا تۈزۈمىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدىكى بىر قوماندانى بولۇپ، قولىدا سىنىپىي جەمئىيەتنىكىگە ئوخشاش دۆلەت نىڭ ئىمتىيازلىق ھوقۇقى بولمىغاچقا، بۇنداق ئىنتايىن خەتەرلىك قالايمىقان ۋەزىيەتنى ئۆڭشاشقا ئۈپتىن ئامالسىز ئىدى. سەللان قاڭقىللارنىڭ بۇ خىل ئەھۋالىنى كۆرگەندىن كېيىن «تارقىلىپ كەتكەن 1000 دەك ئادىمنى يىغىپ»، قاڭقىللار قاتتىق ئۇخلاۋاتقان بىر سەھەرلىكى «ئۇلارغا تۈيۇقسىز شىبخۇن قىلدى»، قوغۇرسۇ قەبىلىسى مەغلۇپ بولۇپ، «ئون ئادەمدىن ئاران ئىككى ـ ئۈچىلا قېچىپ قۇتۇلدى» (يۇقىرىدىكى نەقىللەرھەققىدە «ۋېينامە. قاڭقىللارھەققىدە قىسسە» گەقارالسۇن). ئارقىدىنلا سەللان قوغۇرسۇ قەبىلىسىدىن بولغان چۇرلۇقغورنىڭ يول باشلىشى بىلەن موڭغۇل دالاسىدىكى باشقا قاڭقىل قەبىلىلىرى بىلەن سېلىنگا دەرياسىنىڭ ئەتراپىدىكى ھونلارنىڭ بايىرغىت قەبىلىسىنى بويسۇندۇردى. موڭغۇل دالاسىنىڭ ئەتراپىدىكى «كىچىك ئەللەرنىڭ ھەممىسى جورجانلارنىڭ بېسىپ كىرىپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشىدىن قورقۇپ، ئۇلارغا بەيئەت قىلىشقا مەجبۇر بولدى» («ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»). بىر يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە سەللان ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى «غەربتە كىنگىت رايونى، شەرقتە كۇرىيە رايونى، شىمالدا قۇملۇقتىن ئۆتۈپ دەشتكىچە، جەنۇبتا چولۇق قۇملۇقىچە بولغان» پۈتكۈل موڭغۇل دالاسىغا كېڭەيتتى،

شۇنىڭدىن ئىبتىبارەن جورجان خانلىقىنىڭ قاڭقىل مىللىتىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ۋە قاڭقىل مىللىتىنىڭ جورجان خانلىقىنى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرىدىغان يېڭى دەۋرى باشلاندى.

جورجان خانلىقى قوللار سىنىپى بىلەن بويسۇندۇرۇلغۇچى مىللەتلەرگە قارىتا قوللارلىق ھۆكۈمرانلىقنى يۈرگۈزىدىغان قوللۇق تۈزۈمدىكى دۆلەت ئىدى. جورجان خانلىقىنىڭ قاڭقىل مىللىتىگە قاراتقان ھۆكۈمرانلىقىمۇ، جورجان خانلىقىنىڭ قوللارلار سىنىپىنىڭ قوللۇق ئاساسىدىكى تۈرۈۋاتقان كەڭ قاڭقىل خەلقىغە بولغان ھۆكۈمرانلىقى ئىدى.

جورجان خانلىقىنىڭ قاڭقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى، غەربىي خەن دەۋرىدىكى ھون دۆلىتىنىڭ شەرقىي غۇزلارغا قاراتقان ھۆكۈمرانلىقى بىلەن ئوخشىشىپ كېتەتتى، يەنى قاڭقىل مىللىتىنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلەر تەشكىلىنى ساقلاپ قېلىپ، تەسلىم بولغان ياكى بەيئەت قىلغان قاڭقىللار (ئۇلار-نىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىڭ سەركەردە ئاقساقاللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) دىن پايدىلىنىپ، قاڭقىل مىللىتىگە ھۆكۈمرانلىق قىلدى. مەسىلەن، چورلۇقغۇرغا كەلسەك، ئۇ ئەسلىدە قاڭقىللارنىڭ ئاددىي بىر چارۋىچىسى بولۇپ، ئۇ «ئۆز سەركەردىسىنى ئۆلتۈرۈپ، سەلاننىڭ باشقا قەبىلىلىرىنى مەغلۇپ قىلىشىغا يول باشلاپ بېرىپ» خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، «سەللان ئۇنى قەدىرلەپ، ئاقساقال قىلغانىدى». بۇنداق «تەيىنلەنگەن ئاقساقاللار» قاڭقىللارنىڭ بىر ياكى بىرقانچە قەبىلىسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا مەخسۇس ئەۋەتىلىدىغان ئاقساقاللار ئىدى. چورلۇقغۇر ئائىلە سىنىڭ ساقلىغان گۆھەرلىرى بار بولۇپ، ئىنتايىن دۆلەتمەن ئىدى. ئۇ جورجان خانلىقىنىڭ ئەڭ يۇقىرى ھۆكۈمران گۇرۇھىدىكىلىرى بىلەن قويۇق بىرىش - كېلىش قىلاتتى،

سەللالىنىڭ ئىتىلىرى، خانلىقنىڭ غەربىي قىسمىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان داتان بىلەن يوشۇرۇن پىلان تۈزۈپ، بۇكلوك تېكىن قاغانىنى تەختتىن قوغلىماقچىمۇ بولغان. ئىش ئاشكارا بولىپ قالغاندىن كېيىن، بۇكلوكتېكىن قاغان 8000 نەپەر ئاتلىق ئەسكەرنى چۇرلۇقغۇرنى تۈتۈشقا ئەۋەتكەندە، چۇرلۇقغۇرئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇكلوكتېكىن قاغانىنىڭ چۇرلۇقغۇرنى تۈتۈشقا 8000 نەپەر ئاتلىق ئەسكەر ئەۋەتكەنلىكىدىن قارىغاندا، چۇرلۇقغۇرنىڭ قول ئاستىدىكى قاڭقىل قەبىلىلىرى ئاز بولماسلىقى مۇمكىن. «ۋېينامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا بۇنداق مىسالىلاردىن پەقەت مۇشۇ بىرىلا كۆرۈلسىمۇ، ئەمما مۇشۇنىڭدىنمۇ جورجانلارنىڭ قاڭقىللارنىڭ ئاتارمەن - چاپارمەنلىرىدىن پايدىلىنىپ، قاڭقىللارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنىڭ مەلۇم كارتىنىسىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. مىلادى 429 - يىلى (شىمالىي ۋېينىڭ شېنجيا 2 - يىلى)، ۋېي تەيۋۇدى توغباتگۇي جورجانلارغا جازا يۈرۈش قىلغاندا، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى قاڭقىللارنىڭ 600 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادىمىنى ئەسىرگە ئالغان. ئۇنىڭ ئىچىدە قاڭقىللارنىڭ سەركەردە (باغا) لىرىدىن «بىرقانچە يۈزى» («ۋېينامە» سۈي خاۋنىڭ تەرجىمھالى») بار ئىدى. قاڭقىللارنىڭ بۇ بىرقانچە يۈز سەركەردىلىرى، ئۇلار ۋېي قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنىشتىن ئاۋۋال، جورجانلارنىڭ بۇيرۇقىنى شەكسىز ئاڭلايتتى، جورجان قۇل دارلار دۆلىتى ئۇچۇن ئاساسىي قاتلامدىكى قاڭقىللارنىڭ ئاتارمەن - چاپارمەن ئورۇق ئاقساقاللىرى بولغانىدى، قىسقىسى، جورجان قۇلدارلار دۆلىتى قاڭقىللارغا قارىتا، قاڭقىللارنىڭ ئورۇق - قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن ئىل بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ كەلگەنىدى.

جورجان خانلىقى قاڭقىللارنىڭ ئورۇقلىرىنىڭ بىرلىشىپ

جورجان قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، قاڭقىللارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرى جايلاشقان رايونلارغا كۆپلىگەن جورجان ئەمەلدارلىرى («ئاقساقاللار») نى ئەۋەتتى. ھەمدە جورجان قەبىلىلىرىنى قاڭقىللارنىڭ يايلاقلىرىغا كۆچۈرۈپ، قاڭقىللارنىڭ ھەربىكەتلىرىنى نازارەت قىلغۇزۇپ، قاڭقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىق بىلەن قاقتى - سوقتى قىلىشنى كۆچەيتتى. مەسىلەن، جورجانلارنىڭ داتان قاغانىنىڭ ۋاقتىدا، ئۇنىڭ ئىنىسى پى لى «شەرقتىكى قەبىلىلەر» گە يەنى موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي قىسىم رايونىدىكى قاڭقىللار («شەرقىي قىسىم قاڭقىللار») بىلەن شۇ جايغا كۆچۈپ بېرىپ ماكانلاشقان جورجان قەبىلىلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ھالبۇكى مىلادى 429 - يىلىدىكى بىر قېتىملىق ئۇرۇشتىلا، پى لىنىڭ قول ئاستىدىكى جورجانلارنىڭ «ئاقساقاللىرى» دىن بىرقانچە يۈز نەپىرى ۋەي قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلگەنىدى، بۇنىڭدىن جورجان خانلىقىنىڭ خانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى قاڭقىللارنى كونترول قىلغان «ئاقساقاللىرى» نىڭ كۆپلۈكىنى كۆرۈۋالغىلى بولمىدۇ. داتان بۇكلوكتېكىن قاغانىنىڭ دەۋرىدە «غەربىي چېگرىنى تىنچىتىپ تۇرغان» بولۇپ، خاراكتېرى پى لىنىڭ «شەرقتىكى قەبىلىلەرنى باشقۇرغان» لىقى بىلەن بىر ئىدى، شۇنداق قىلىپ، قاڭقىللارنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىغا ئەۋەتىلگەن جورجانلارنىڭ ئاقساقاللىرى بىلەن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان جورجان خانلىقىغا بەيئەت قىلغان قاڭقىللارنىڭ باغالىرى بىرلىشىپ، قاڭقىل خەلقىنى شۆلىدىغان ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان كۈچلۈك بىر دۆلەت ئاپپاراتىنى تەشكىل قىلغانىدى.

قاڭقىل خەلقى جورجان قۇلدارلار دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئېشىلەپچىقارغان ئات، كالا، قوي ۋە يۈك،

تېره، مۇڭگۇز، سىگىر قاتارلىق چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى بىلەن قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەھسۇلاتلىرىنى جورجان ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارغا ھەقسىز تەقدىم قىلىپ، جورجان خانلىقىنىڭ ھەربىي ئېھتىياجى بىلەن جورجان قوۇلدارلار سىنىپىنىڭ ئەيىش - ئىشرىتىنى كاپالەتكە ئىگە قىلاتتى. جورجان قوۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۆزلىرى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان ئالتۇن تاغنىڭ كۇنىگەي تەرىپىگە جايلاشقان تۈركلەرنى «بازغانچى قوۇللار» دەپ ئاتىغانلىقىدىن قارىغاندا⑤، قاڭقىل مىللىتىمۇ شەكسىز ھالدا چارۋىچى قوۇللار قاتارىدىكى مۇئامىلىگە ئۇچرايتتى. چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخىدا، ھۆكۈمران مىللەتلەرنىڭ قوۇلدارلار سىنىپى قول قىلىندىغان مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئىقتىسادىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشتا، مەيلى بۇلاڭ - تالاڭنىڭ شەكلىدە بولسۇن ياكى بۇلاڭچىلىقنىڭ سانىدا بولسۇن، ھەممىسىدە كىشىنى ھەيران قالدۇرۇپ كەلگەنىدى. قۇل قىلىنىدىغان مىللەت خەلقلىرى كۆپ ھالاردا، ھۆكۈمران مىللەت ئەمەلدار ۋە قوۇلدارلىرىنىڭ قاتتىق ئاسارىتى ئاستىدا ئۆزلىرىنىڭ جېنى بەدىلىگە كەلگەن مەھسۇلاتلىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولاتتى. بەزىدە ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى ئامالسىزلىقتىن قوۇلدارلارغا ئالۋان بىلەن باجىنىڭ ئورنىغا تاپشۇرۇپ بېرەتتى. بۇ نۇقتىنى بىز ھون قوۇلدارلىرىنىڭ ئوغانلارغا قاراتقان ئەمەلىي مىسالىلىرىدىن ناھايىتى ئېنىق كۆرگەنىدۇق.

جورجان خانلىقىنىڭ دەۋرىدە، ھەربىي سىلىق قاڭقىل مىللىتىنىڭ زىممىسىگە چۈشىدىغان ئەڭ ئېغىر يۈك ئىدى. جورجان قوۇلدار ئاقسۆڭەكلىرى قوۇرامىغا يەتكەن كۆپلىگەن قاڭقىل ئەرلىرىنى جورجان خانلىقى ئۈچۈن ئەسكەر بولۇپ، ئۇرۇش قىلىشقا زورلايتتى. ۋەپى تەيۋۇدىنىڭ دەۋرىدىكى

ۋېي قوشۇنلىرى بىلەن بولغان بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا، «جورجانلارنىڭ قوماندانى مۇكۇا قاتارلىقلارنىڭ 5000 نەپەر ئاتلىق ئەسكىرىنى باشچىلىق قىلىپ»، ۋېي قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلغان، نەتىجىدە ۋېي قوشۇنلىرى تەرىپىدىن 1000 دىن ئارتۇق ئادىمى قىرىپ تاشلانغانىدى («ۋېينامە. ۋېي گوجېننىڭ تەرجىمھالى»). ستاتىستىكىلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، جورجان خانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بىر يېرىم ئەسىر (مىلادى 402 - يىلدىن 505 - يىلغىچە) نىڭ ئىچىدە، جورجان خانلىقى جەنۇبتىكى توغىيات ۋېي دۆلىتىگە جەمئىي 21 قېتىم زور كۆلەمدە بېسىپ كىرگەنىدى. ۋېي سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلغان بۇ ئۇرۇشلارنىڭ ھەر نۆۋەتتىكىسىگە، مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە ئېلىنىدىغان قاتلاملار قاتنىشاتتى. چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ئۇرۇشتا «ئۇرۇش بولسا ئائىلىسىدىكىلىرىنى بىرگە ئېلىپ ئىلگىرىلەيتتى، مەغلۇپ بولسا چارۋا ماللىرىنى بىرگە ئېلىپ قاچاتتى»، شۇڭا ھەر قېتىمقى ئۇرۇشتا بىرقانچە مىڭدىن نەچچە 10 مىڭ ئۆيلۈككىچە بولغان قاتلاملار قوشۇن بىلەن بىرگە يولغا چىقاتتى ھەمدە قوشۇنىنىڭ ئات، كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك قاتارلىق لازىمەتلىكلىرىنى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى، نەگەردە ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان (بۇ دائىم بولۇپ تۇراتتى) دا، ئاقىۋىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تېخىمۇ قىيىن ئىدى، نۇرغۇنلىغان قاتلاملار ۋېي قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلەتتى ياكى ئەسىرگە ئېلىناتتى، شۇڭا ئائىلىسى ۋەيران بولۇپ، جېنىدىن ئايرىلىدىغانلارنىڭ سانى كۆپ بولاتتى.

جورجان خانلىقىنىڭ توغبات - ۋېي پادىشاھلىقىغا قارىتىلغان ئاجاۋۇزچىلىق سىياسىتى، كۆپىنچە يەنە توغبات - ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا بولغان كەڭ كۆ-

لەملىك جازالاش ئۇرۇشلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى. بۇ قاتقىل خەلقنىڭ ھاياتى بىلەن مال - مۈلكىگە تېخىمۇ ئاپەت خاراكتېرلىك زىيانلارنى پەيدا قىلاتتى. جورجان خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن. ئۇنىڭ دەسلەپكى بىرقانچە قاغانلىرى، مەسىلەن، سەلالان، كۆلۈك، داتان قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇرۇشخۇمار ئادەملەر بولغاچقا، ئۇلار ھەربىر - ئىككى يىلدا بىر قېتىم دېگۈدەك، نەچچە 10 مىڭدىن بىرقانچە 100 مىڭغىچە بولغان زور قوشۇننى شىمالىي ۋېينىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرا رايونلىرىغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىپ، ئاھالە ۋە بايلىقلارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. بولۇپمۇ سەلالان (402 — 410 - يىللار) بىلەن داتان (414 — 429 - يىللار) قاغانلار تەختىتە ئولتۇرغان مەزگىلدە، شىمالىي ۋېيغا قارىتىلغان كەڭ كۆلەمدىكى بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرى تېخىمۇ كۆپەيدى، ھەر يىلى دېگۈدەك ئەسكەر چىقاردى، ھەتتا بەزى يىللاردا بىر يىلدا ئىككى قېتىم ئەسكەر چىقاردى؛ كىچىك كۆلەمدىكى چېگرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا ئائىت ۋەقەلەر ئۇزۇلمەي يۈز بېرىپ تۇردى، ئەينى ۋاقىتتا توغبات - ۋېي پادىشاھلىقى پۈتكۈل شىمالىي جۇڭگوغا بولغان ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئورنىتىپ بولغاچقا، دۆلەت كۈچى ئۆرلەش دەۋرىدە تۇرۇۋاتاتتى. قۇدرەتلىك توغبات ۋېي - پادىشاھلىقى جورجان خانلىقىغا زەربە بېرىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرىشىنى توستى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ جورجان خانلىقىنىڭ بايلىقلىرىنى، بولۇپمۇ قاتقىللارنىڭ ئاتلىرىنى بۇلاش ئۈچۈن، چۆللۈكنىڭ شىمالىغا

قارىتا ھەمىشە جازا يۈرۈش ئۇرۇشلىرىنى قوزغاپ تۇردى. يالغۇز ۋېي تەيۋۇدى تۇغباتتاۋ تەختتە ئولتۇرغان 29 يىل (مىلادى 423 - يىلدىن 451 - يىلغىچە) نىڭ ئىچىدىلا، بۇنداق كەڭ كۆلەملىك جازا يۈرۈش قىلىش ئۇرۇشلىرىدىن ئالتە قېتىم ئېلىپ بېرىلدى. كۆپلىگەن قاڭقىللار ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلدى ياكى ئەسىرگە ئېلىندى، ئۇلارنىڭ مال-مۈلۈكلىرىمۇ پۈتۈنلەي بۇلاپ كېتىلدى، مىلادى 428 - يىلى داتان قاغان بىر تۈمەن كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ شىمالىي ۋېيغا ھۇجۇم قىلدى، ياندۇرقي يىلى (مىلادى 429 - يىلى) توغباتتاۋ شەخسەن ئۆزى ۋېي قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، ئىككى يول بىلەن چۆللۈكنىڭ شىمالىغا ھۇجۇم قىلدى، «داتان بۇ خەۋەرنى ئىشتكەندىن كېيىن ئالاقزادىلىك بىلەن ئۆزىنىڭ يېقىنلىرىنى ئېلىپ، ئورداگاھىنى كۆيدۈرۈپ، غەربكە قاراپ قاچتى، قەيەرگە بارغانلىقىنى بىلگىلى بولمىدى»، ۋېي قوشۇنلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قاڭقىللارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان رايونلىرىغا ئىچكىرىلەپ كىرگەندىن كېيىن «ئەسىرلەر بىلەن بىر مىليون تۇياقتىن ئارتۇق جەڭ ئېتىنى غەنىيمەت ئالدى» («ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە»). قاڭقىل خەلقى جورجان قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ئېغىر ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيىسى بىلەن تۈگىمەس ھەربىي ئالۋىنىغا ئۇچراپلا قالماستىن، بەلكى يەنە جورجان خانلىقىنىڭ ئۇرۇشپەرەس سىياسىتى تۈپەيلىدىن غايەت زور ئۇرۇش ئاپىتىگىمۇ ئۇچراپ تۇراتتى، بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ئىنتايىن ئېچىنىشلىق ئىكەنلىكىنى ۋە جورجان ھۆكۈمرانلار سىنىپىغا قاتتىق ئۆچمەنلىك قىلىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

3. قاڭقىل خەلقىنىڭ جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرىشى، قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ قوزغىلىڭى ۋە غەربكە كۆچۈشى

(1) قاڭقىل خەلقىنىڭ جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇشتىكى ئۇچ خىل كۆرەش شەكلى

مىلادى 402 - يىلى جورجانلار قاڭقىل قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرغاندىن تارتىپ، قاڭقىل خەلقى جورجان قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قەھرىمانلارچە كۆرەش قىلىپ كەلدى. بۇ خىل كۆرەشتە ئۇلار ئاساسلىقى تۆۋەندىكى ئۈچ خىل ئۇسۇلنى قوللاندى:

بىرىنچى خىل ئۇسۇل — جورجان ئاقسۆڭەكلىرى توغىرىسىدا ۋەيران قىلىش ئۇرۇشى بولۇپ، ۋەيران قىلىنىشنىڭ جورجان خانلىقىنىڭ زىمىنىگە ئىچكىرىلەپ كىرگەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، جورجان خانلىقىغا قارشى كەڭ كۆلەمدە قوزغىلاڭ كۆتۈردى. مەسىلەن، مىلادى 429 - يىلى ۋەي قوشۇنلىرى جورجانلارغا ھۇجۇم قىلغاندا، ۋەي تەيۇۋدى توغباتتاۋنىڭ باشچىلىقىدىكى شەرقىي يول چوڭ قوشۇنى قارا تاغ ئارقىلىق جورجان خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىغا بېسىپ كىرگەن، جورجان خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىنى تىنچىتقۇچى سانغۇنى پى لى غەربكە قاچقاندا، شىمالىي ۋەينىڭ پىڭياڭۇاڭى چاڭسۇن خەنىنىڭ باشچىلىقىدىكى غەربىي يول قوشۇنىنىڭ توسۇپ زەربە بېرىشىگە ئۇچرىغان، ۋەي قوشۇنلىرى ئۇلارنىڭ بىرقانچە 100 ئاقساقاللىرىنى ئۆلتۈرگەن. داتان قاغان بۇ خەۋەرنى ئىشتە

كەندىن كېيىن «غەربكە قاراپ قاچقان». ۋېي قوشۇنلىرى «بۆلۈنۈپ ئۇنى ئىزدىگەن»، جورجانلارنىڭ «قەبىلىلىرى تەرەپ-تەرەپكە تارقىلىپ تاغ جىلغىلاردا مۆكۈنۈپ يۈرۈشكە مەجبۇر بولغان، مال - چارۋىلىرى دالىلاردا تاشلىنىپ قېلىپ، ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان ئادەم قالمىغان». قاچقىل قەبىلىلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، «داتاننىڭ قوۋمىدىكىلەرنى ئۆلتۈرۈپ»، ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ جورجانلارنىڭ مەغلۇپ بولغان قوشۇنلىرىغا ئەجەللىك زەربە بېرىشىگە ماسلاشقان. تارىخ كىتابلىرىدا جورجانلارنىڭ بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ئارقىلىق «شىمالىي ۋېيدىن قورقۇپ، جەنۇبقا قايتا باستۇرۇپ بېرىشقا جۇرئەت قىلالمايدىغان بولۇپ قالغان»لىقى خاتىرىلەنگەن، داتان قاغانمۇ «قەبىلىلىرى ئاجىزلىشىپ كەتكەن» دەن كېيىن، «كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ ئۆلۈپ كەتكەن» (يۇقىرىدىكىلەر ھەققىدە «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» گە قارالسۇن).

ئىككىنچى خىل ئۇسۇل — قېچىپ كېتىش ئىدى. داۋامىلىق جورجان قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۇچراشنى خالىمىغان قاچقىللار، جورجان خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئورۇگى، تاتابى، غەربىي قىسمىدىكى ياپبان، ئېفتالىت، شىمالىي قىسمىدىكى قىتتان قاتارلىقلارنىڭ ئارىسىغا قېچىپ باراتتى، مىلادى 429 - يىلى شەرقىي قىسمىدىكى قاچقىللار پېلى غەربكە قاچقان، جورجان ئاقساقاللىرى ئۆلتۈرۈلگەن، جورجانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاپپاراتى پارچىلانغان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، قوزغىلىپ شىمالىدىكى بايسىقال كۆلىنىڭ بويىغا قېچىپ باردى. بۇ قاچقىللار كېيىن ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ تەھدىت سېلىشى ۋە ئالدىنقى يىلەن توغىبات ۋېي

پادىشاھلىقىغا تەسلىم بولدى. بۇ بىر قېتىملىق بىرقەدەر چوڭراق بولغان قېچىپ كېتىش كۆرۈشى بولۇپ، پارچە - پۇرات قېچىشلار تېخىمۇ كۆپ ئىدى.

ئۇچىنچى خىلدا «ئىچكىرىگە بەيئەت قىلىش» ۋە ۋېي پادىشاھلىقىغا تەسلىم بولۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىش ئارقىلىق جورجان خانلىقىنىڭ قۇلدارلار سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلدى. جورجان خانلىقىنىڭ دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى قائقىللار شىمالىي ۋېينىڭ چېگرىسى ئىچىگە كۆچۈپ كىرىپ، شىمالىي ۋېينىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلىشىنى جورجان قۇلدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ناله قىلىشقا قارىغاندا ياخشىراق دەپ قارىغانىدى، شۇڭا ئۇلارنىڭ بەزى ئۇرۇقلىرى ئۆز باغالىرىنىڭ باشچىلىقىدا، كۆپلەپ ئەگرى - توقاي يوللار ۋە زور خەتەرگە تەۋەككۈل قىلىشلار ئارقىلىق جەنۇبقا كۆچۈپ، ۋېي سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا كېلىپ، «ئىچكىرىگە بەيئەت قىلىش» نى تەلەپ قىلدى. ھالبۇكى تېخىمۇ كۆپ قائقىللارنىڭ قوللانغىنى ۋېي قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولۇش ئۇسۇلى ئىدى، مەسىلەن، مىلادى 429 - يىلى ۋېي قوشۇنلىرى چۆللۇكنىڭ شىمالىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرگەندە، قائقىللاردىن ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ 600 مىڭ ئۆيلۈك تىن ئارتۇق ئادەم ۋېي قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولدى. بۇ 600 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەمنىڭ تەسلىم بولۇشىدا، ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ قورال كۈچى بىلەن مەجبۇرلىشىدىن سىرت، ئەلۋەتتە يەنە ۋېي تەيۋۇدى قاتارلىقلارنىڭ «قىزىقتۇرۇشى» مۇ بار ئىدى، لېكىن ھەل قىلغۇچ ئامىل قائقىللارنىڭ قايتا جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ياشاشنى خالىمىغانلىقى ئىدى، بولۇپمۇ ئۇلار ۋېي قوشۇنلىرى چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن، جورجانلارنىڭ ئۇلارنىڭ جورجانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئايرىلىپ چىققانلىقى بىلەن «داتانىنىڭ قوۋملىرىنى

ئۆلتۈرگەن» لىكىدىن ئىبارەت قوزغىلاڭ قىلىشىدىن قىياس ئېلىشتىن قورقماسلىقى ئىدى. تەسلىم بولغان قاڭقىللارنىڭ ھەممىسى ۋەي پادىشاھلىقى تەرىپىدىن چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈلۈپ، ئالتە قورغاننىڭ ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

قاڭقىللارنىڭ قارشىلىق كۈرەشلىرى، بولۇپمۇ كۆپ ساندىكى قاڭقىللارنىڭ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىن تايرىلىشى، جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئېغىر خەۋپ پەيدا قىلدى.

(2) جورجانلارنىڭ يۇچىڭ قاغانىنىڭ يېڭى سىياسىتى ۋە تولۇن قاغانىنىڭ ئەكسىيەتچىللىكى، پۈتۈرغور قەبىلىسىنىڭ جورجان خانلىقىغا قارشى قوزغىلىڭى ۋە ئۇلارنىڭ غەربكەكۆچۈشى

جورجان خانلىقى مىلادى 429 - يىلى ۋەي قوشۇنلىرىنىڭ ئەجەللىك زەربە بېرىشىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئۇزاق ئۆتمەي داتان قاغان ئۆلۈپ كەتتى. جورجان خانلىقىنىڭ بىر يولىلا ئۆزلىرىگە ئات، كالا، قوي قاتارلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرى بىلەن ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى ئىشلەپ چىقىرىپ بېرىدىغان 600 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق قاڭقىل قۇللىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشى ئۇنى دەرماندىن كەتكۈزدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇ زاۋاللىققا يۈزلىنىشكە باشلىدى. داتان قاغانىدىن كېيىن تەختكە ۋارىسلىق قىلغان گاتى قاغان بىلەن تۇغباتتېكىن ئىككى قاغانۋەي سۇلالىسىگە قارىتا، يەللان ۋە داتان قاغانلار تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدىكىدەك كەڭ كۆلەمدە ئۇرۇش قوزغاشقا قۇدرىتى يەتمىدى، ھەتتا توغباتتېكىن قاغان ئۆلۈپ كەتكەن يىلى (مىلادى 464 - يىلى) جورجان قاغانلىرىنىڭ بىرگە ئېلىپ يۈرىدىغان جورجان قوشۇنلىرى، ۋەي پادىشاھلىقىنىڭ «شىمالنى تىنچىتقۇچى پارتىزان قوشۇنلىرى» -(«ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە») تەرىپىدىن مەغلۇپ

قىلىنغانىدى، مانا بۇلاردىن ئۇلارنىڭ زاۋاللىقىغا يۈزلىنىش ئەھۋالىنى مەلۇم جەھەتتىن بولسىمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

مىلادى 464 - يىلى يۈچىڭ قاغان تەختكە چىقتى. ئۇ جورجان خانلىقىنىڭ تارىخىدىكى ئەڭ يىراقنى كۆزەر بىر قاغان ئىدى. ئۇ تەختتە ئولتۇرغان دەسلەپكى يىللاردا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەرنىڭ يىلنامىلىرىنى تەقلىد قىلىپ، يىلنامىسىنى يۈيكائىنىڭ تۇنجى يىلى دەپ ئاتىدى. ئۇ جەنۇبىي چى ئوردىسىنىڭ پادىشاھىغا خەت يېزىپ، «تىنابەتچىلىك، توقۇمىچىلىققا كېرەكلىك جابدۇقلارنى سوراپ»، جەنۇبىي چى ئوردىسىدىن تېۋىپ، توقۇمىچى ئايال تىمكارلار يىلەن قىبلىنامە، ئاقما سۇ سائىتى قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، ئۆزىنىڭ خەنزۇلارنىڭ يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان ماددىي مەدەنىيىتىنىڭ مەپتۇنلۇقىنى ئىپادىلىدى. ئۇ تەختتە ئولتۇرغان كېيىنكى مەزگىللەردە، «يېڭى سىياسەت» دەپ ئاتالغان بەزى سىياسەتلەرنى يولغا قويدى. بىرىنچىدىن، ئۇ توغبات ۋېي پادىشاھلىقىغا قارىتىلغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنى توختاتتى. مىلادى 474 - يىلىدىن تاكى مىلادى 485 - يىلى ئۇ ئۆلگەنگە قەدەر بولغان 10 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە، ۋېي پادىشاھلىقىغا ھەر يىلى تىنچلىق ئەلچىلىرىنى ئەۋەتىپ، شىمالىي ۋېيغا نەسىلنامە ئات، بۇلغۇن تېرىسى قاتارلىق بۇيۇملارنى تەقدىم قىلدى. مىلادى 476 - ۋە 477 - يىللاردا، ھەر يىلى بولۇپ ئوچ قېتىمدىن كۆپرەك ئەلچى ئەۋەتتى. يۈچىڭ قاغان كۆپ قېتىم يەنى ۋېي شىيەنۇۋۇدى (مىلادى 465 — 470 - يىللار) بىلەن ۋېي شىياۋ ۋۇدى (مىلادى 471 — 499 - يىللار) دىن قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ مەزگىلدە ۋېي پادىشاھلىقىمۇ كۆپ قېتىم سوۋغا-سالاملار بىلەن جاۋابەن ئەلچىلەرنى ئەۋەتتى، ئىككى دۆلەت

نىك ئوتتۇرىسىدا بىر مەزگىل تىنچلىق ۋە ئۆزئارا دوستانە بىرلىك - كېلىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى. ئىككىنچىدىن، قاچقىنلارنىڭ داۋاملىق ئىسيان كۆتۈرۈپ قېچىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، يۇچىڭ قاغان يەنە جورجان خانلىقى بىلەن قاچقىنلارنىڭ يۇقىرى قاتلام ئۇنسۇرلىرى (قەبىلە ئاقساقىلى، چەركەردەم قاتارلىقلار) نىڭ جىددىي مۇناسىۋىتىنى تەڭشەپ، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرى ئىچىدە مەلۇم دەرىجىدىكى ئاپتونومىيىنى يۈرگۈزۈشكە يول قويدى ھەمدە دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى بەلگىلەشكە قاتنىشىدىغان بەزى ھوقۇقلارغا ئىگە قىلدى. بۇ جەھەتتىكى ئەڭ گەۋدىلىك مىسالاردىن بىرى، يۇچىڭ قاغانىنىڭ دەۋرىدە ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغان پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ قوماندانى ئاپۇر-غۇرنىڭ قەبىلىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى 100 مىڭ ئۆيلۈك تېن ئارتۇق قاچقىلارغا بولغان ياشقۇرۇش ھوقۇقى بىلەن خانلىقنىڭ چوڭ ئىشلىرىغا بولغان تەكلىپ بېرىش ھوقۇقى ئىدى (مەسىلەن، ئاپۇرغۇر تولۇن قاغانىنىڭ شىمالىي ۋېيگا ھۇجۇم قىلىشىنى توسۇپ تەكلىپ بەرگەن)، ئەمما بۇنداق ئەھۋال يۇچىڭ قاغاندىن ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغانىدى. ھەتتا يۇچىڭ قاغان مىلادى 481 - يىلى ئاپۇرغۇرنىڭ قاچقىلارنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، قوچۇ دۆلىتىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىغا يول قويغانىدى، يۇمۇ يۇچىڭ قاغاندىن ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغانىدى. يۇچىڭ قاغانىنىڭ شىمالىي ۋېيگا تەسىلىم بولغان قاچقىنلارغا قارىتا يولغا قويغان دالالەت قىلىش سىياسىتىمۇ ئۇنۇمگە ئېرىشتى. مەسىلەن، مىلادى 471 - يىلىدىن باشلاپ شىمالىي ۋېينىڭ مەجبۇرلىشى ۋە قىزىقتۇرۇشى تۈپەيلىدىن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ بارغان قاچقىنلار ئۇدۇل ئۇچ يىل ئىچىدە كۆلەمدە «جورجانلارغا تەسلىم بولۇش» قوزغىلىڭىنى

قوزغىدى. بۇ ئىسلاماتلار جورجان خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي زىددىيەتلەر بىلەن مىللىي زىددىيەتلەرنى مەلۇم دەرىجىدە پەسەيتىپ، لېكىشىپ قالغان جورجان خانلىقىنى بەزى جەھەتلەردە ياخشىلىنىشقا ئېلىپ كەلدى.

لېكىن مىلادى 485 - يىلى يۇچىڭ قاغان ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا تەختكە چىققان تولۇن قاغان كونىلىقنى ياقلىغۇچى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قوللىشى بىلەن دەرھال يۇچىڭ قاغانىنىڭ يېڭى سىياسىتىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. ئۇ ئىچكى جەھەتكە قارىتا ئىستىبدادلىق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى، سىرتقا قارىتا شىمالىي ۋېيغا بولغان كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇشلىرى يېڭىباشتىن قوزغىدى. يۇچىڭ قاغانىنىڭ ئىسلاھات نەتىجىسىدىكى ھۆر گۈلدەك بىردەمدىلا توزۇپ كەتتى. يۇچىڭ قاغان ئۆلگەن يىلىنىڭ 12 - ئېيىدا تولۇن جورجان قوشۇنلىرىنى ھېچنېمىدىن - ھېچنېمە يوق «سەددىچىنىڭ ئىچگە بېسىپ كىرىش» كە مەجبۇرلىدى، يانداۋرقى 1 - ئايدا يەنە جورجانلارنىڭ زور قوشۇنىنى باشلاپ «سەددىچىنگە بېسىپ كىردى. شىمالىي ۋېي بىلەن ئۆزئارا تىنچ ئۆتۈشنى تەشەببۇس قىلىپ، ئىچكى رايونلارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا قارشى تۇرغان بەزى كىشىلەر، مەسىلەن، ۋەزىر خۇيىيىن، شى لوخو قاتارلىقلار «چىن نېيىتىدىن ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىپ، توغبات» ۋېي پادىشاھلىقى بىلەن ئىناق ئۆتۈشنى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ھۇجۇم قىلماسلىقنى ئۆتۈندى» («ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە»). تولۇن ئۇلارنى ئاسىلىق قىلىشقا ئۇرۇندى. دەپ، پوتون جەمەتىدىكىلىرى بىلەن قوشۇپ دەھشەتلىك تۇردە ئۆلتۈردى. بۇنداق ۋەھشىيلەرچە ئادەم ئۆلتۈرۈشتەك قەتىۋر يول تۇتۇش ھەرىكىتى، جورجان خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىنتايىن زور قالايمىقانچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. «ۋېينامە. قائىللار ھەققىدە قىسسە» گە

ئاساسلانغاندا، پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ قەبىلە ئاقسۈڭەكلىرى ئاپۇرغۇر تولۇننىڭ ۋەپە سۇلالىسى بىلەن بولغان ئۇرۇشنى يېڭىباشتىن قوزغىشىغا تەسىرەتەن نەسىھەت قىلغانىدى، تارىخ كىتابلىرىدا تولۇننىڭ «قوبۇل قىلمىغان» لىقى خاتىرىلەنگەن، لېكىن تولۇننىڭ نەسىھەت بەرگەن خۇيىنىن قاتارلىق ۋەزىر-لىرىنى بىر تەرەپ قىلغانلىقىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ بوش قويۇۋەتمەسلىكى مۇمكىن ئىدى؛ چۈنكى ئۇنىڭ ئىلكىدە قاڭقىللار 100 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق قەبىلىسى بولغاچقا، ئاسان قول سېلىشقا جۈرئەت قىلالمايتتى. قىسقىسى، تولۇننىڭ ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتكە قاراتقان سىياسەتلىرى، جورجان خانلىقىنىڭ بۇرۇن بار بولغان بارلىق سىنىپىي ۋە مىللىي زىددىيەتلىرى بىلەن ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مەزھەپلەر زىددىيىتىنى قايتىدىن ئۆتكۈرلەشتۈرۈۋەتتى.

مىلادى 486 - يىلى «جورجانلار سۇجۇ ئايمىقىنىڭ چېگرىسىغا بىرقانچە قېتىم پاراكەندىچىلىك سالغان» دا، «چىلىلارنىڭ سەركەردىسى ئەسكەرلىرىنى باشچىلىق قىلىپ، ئۇنىڭغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى»؛ تولۇن «شەخسەن ئۆزى قوۇمىلىرىغا باشچىلىق قىلىپ ئۇلارنى تاكى چۆللۈكنىڭ غەربىگىچە قوغلاپ باردى» («ۋېينامە. گاۋ لۇنىڭ تەرجىمھالى»). بۇ بۆلەك قاڭقىللار ئىچىدىكى تولۇن قاغان ئۇلارنى شىمالىي ۋېينىڭ سۇجۇ ئايمىقى (مەركىزىي يۈنجوگدا، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ھۆرىنگېر ناھىيىسىنىڭ شىمالى) نىڭ چېگرىسىغا ھۇجۇم قىلىشقا زورلىغانىدا، قارشى چىقىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن بولۇشى مۇمكىن. تولۇننىڭ «چۆللۈكنىڭ غەربىگىچە قوغلاپ بارغان» لىقىدىن قارىغاندا، بۇ تارماقىتىكى قاڭقىللار چۆللۈكنىڭ غەربى ئارقىلىق قاچقانىدى. «چۆللۈكنىڭ غەربى» توغرىسىدا خۇسەنشىڭ ئىزاھات بېرىپ: «چۆللۈكنىڭ غەربى چوڭ چۆللۈكنىڭ غەربى چېتىدۇر» («ئەلنى ئىداۋە قىلىشقا

پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 136 - جىلد) دەپ كۆرسەتكەن، ئۇنىڭ ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى بۆرە تېغىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇشى كېرەك. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، جەكدىن باش تارتىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ قېچىپ كەتكەن قاڭقىللار پووۇرغور قەبىلىسىدىن يېغىپ كېلىنگەن بولۇشى مۇمكىن. روشەنكى، تولۇنىڭ ئۇرۇشچەرەسلىك سىياسىتى پووۇرغور قەبىلىسىدىكى قاڭقىللارنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىغانىدى.

مىلادى 487 - يىلى (ۋېي شياۋ ۋېندىنىڭ تەيخې 11 - يىلى) تولۇن يەنە قوشۇن باشلاپ، شىمالىي ۋېينىڭ چېگرا ياقىسىدىكى ئايماق - ۋىلايەتلىرىگە پاراكەندىچىلىك سالدى، ئاپۇرغۇر «ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلغان» بولسىمۇ، تولۇن ئاڭلىمىدى، نەتىجىدە ۋېي قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ ئاران دېگەندە قايتىپ كەلدى. ئاپۇرغۇر بىلەن ئۇنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى چۈنچى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قول ئاستىدىكى 12 جەمەتىنىڭ 100 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق نەچچە يۈز مىڭ قاڭقىل خەلقنى باشچىلىق قىلىپ ئىسيان كۆتۈردى. ئاپۇرغۇر بىلەن چۈنچى قەبىلىلەرنى ئىككى يولغا بۆلۈپ غەربكە قاراپ يۆتكەلدى. تولۇن قاغان بىلەن تاغىسى ناغاي خەۋەر تېپىپ، جورجانلارنىڭ زور قوشۇنىنى باشلاپ «ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ ئۇلارنى قوغلىدى». قوزغىلاڭچى قەبىلىلەر بىر تەرەپتىن ئۇرۇش قىلىپ، بىر تەرەپتىن يولىنى داۋاملاشتۇردى. يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ناغاينىڭ باشچىلىقىدىكى جورجان قوشۇنلىرى «ئۇدا غەلبە قازانغان» بولسىمۇ، لېكىن تولۇن قاغانىنىڭ باشچىلىقىدىكى جورجانلارنىڭ ئاساسىي قوشۇنى «كۆپ قېتىم ئاپۇرغۇر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى» («ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە»). قوزغىلاڭچى قەبىلىلەر باتۇرلارچە كۈرەش قىلىش ئارقىلىق جورجان-

لارنىڭ قوغلاپ كەلگەن قوشۇنلىرىدىن ئاخىرى قۇتۇلۇپ، قوس بەگلىكى (يەنى «ئالدى قوس») نىڭ غەربىي شىمالىغا يۆتكىلىپ بېرىۋالدى. كېيىن شۇ جايدا ماكانلىشىپ، تاريختا ئاپۇرغۇر ئېلىۋە ياكى قاڭقىل دۆلىتى دەپ ئاتالدى. ئۇلارنىڭ كۆرىشى تولۇق غەلبىگە ئېرىشتى.

قاڭقىللارنىڭ پۇۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ قوزغىلىڭىنىڭ غەلبىسى، جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۇجەللىك زەربە بەردى، جورجان خانلىقى بىلەن قاڭقىل خەلقىنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخىغا قارىتا پۈتۈنلەي چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن جورجان خانلىقى بىلەن قاڭقىل دۆلىتىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش كىشىنىڭ دىققىتىنى ئەڭ جەلپ قىلىدىغان ئەھۋالغا ئايلاندى، بىراق ئۇنىڭ توغبات ۋېي پادىشاھلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇشى زور دەرىجىدە ئازلىدى. قاڭقىل دۆلىتىنىڭ ئۇزلۇكسىز كۈرەش قىلىشى تۈپەيلىدىن، جورجان خانلىقى زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپ تېزدىن يوقىلىش يولىغا قاراپ ماڭدى.

(3) قاڭقاللارنىڭ پۇۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچكەن ۋاقتى توغرىسىدا

بۇ يەردە قاڭقىللارنىڭ پۇۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ۋاقتى بىلەن غەربكە كۆچكەن يىل دەۋرى ئۇستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز. بۇ مەسىلە ھەققىدە «ۋېينامە» دە ئىككى خىل قاراش خاتىرىلەنگەن: بىر خىلى «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ۋېي شياۋۋېندىنىڭ تەيخى 11 - يىلى، مىلادى 487 - يىلى دېيىلگەن؛ يەنە بىر خىلى «جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا تەيخىنىڭ 16 - يىلى، مىلادى 492 - يىلى دېيىلگەن. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەك

لەر» دە جەنۇبىي چى سۇلالىسىنىڭ ۋۇدى يوڭمىڭ 5 - يىلى يەنى تەيخىنىڭ 11 - يىلى قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، «ۋېيىنامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دىكىسى بىلەن ئوخشايدۇ، لېكىن «غەيرىي ئىشلار» دە «جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دىكى تەيخىنىڭ 16 - يىلى دېگەن قاراشقا قارىتا رەددىيە بېرىلمىگەن. شۇڭا زادى تەيخىنىڭ 11 - يىلى ياكى تەيخىنىڭ 16 - يىلى ئىكەنلىكى، ھازىرغىچە ھەل بولمىغان مەسىلىدۇر. فېڭ چېڭجۇن ئەپەندى بۇ ئىككى خىل قاراش ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ: «ئاپۇرغۇر تەيخىنىڭ 14 - يىلى (مىلادى 490 - يىلى) پايتەخت (يەنى دەيدۇ، ھازىرقى داتۇڭ) كە ئەلچى ئەۋەتىپ، «ئۇ تەكلىپىنى قوبۇل قىلمىغاندىن كېيىن ئاخىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ بۇ يەرگە كەلدىم» دېگەن. ئەمما تەيخىنىڭ 16 - يىلى ئاپۇرغۇر قاتارلىقلارنىڭ تەكلىپىنىڭ رەت قىلىنغانلىق ۋەقەسى يۈز بەرمىگەن بولۇشى كېرەك» دەپ قارايدۇ. قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ غەربكە كۆچۈشىنى مىلادى 487 - يىلى دەپ مۇقىملاشتۇرۇش شەك - شۈبھىسىزكى توغرا. خېڭ چېڭجۇن ئەپەندىنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان ئاساسلىرىدىن باشقا، يەنە تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە دەلىللەرمۇ بار.

(1) تارىخ كىتابلىرىدا يۇچىڭ قاغاندىن كېيىن تەختكە چىققان تولۇن قاغاننى ۋېي سۇلالىسى بىلەن بولغان ئۇرۇشنى قايتا قوزغاشقا ھەۋەس قىلىدىغان ئۇرۇشخۇمار ئادەم ئىكەنلىكى، ئۇ تەختكە چىقىشى بىلەنلا يۇچىڭ قاغان تەختكە ئولتۇرغان مەزگىلدە ئاز كەم 10 يىلغىچە توختاپ قالغان ۋېي سۇلالىسى بىلەن بولغان ئۇرۇشنىڭ قايتا پارتلىغانلىقى خاتىرىلەنگەنىدى. يۇچىڭ قاغان ئۆلۈپ كەتكەن شۇ يىلى (مىلادى 485 - يىلى) 12 - ئاي بىلەن ياندۇرقى يىلى (مىلادى 486 - يىلى) نىڭ 1 - ۋە 11 - ئايلىرى، ھەم

ئۈچىنچى يىلى (مىلادى 487 - يىلى) نىڭ 8 - ئېيىدا ئۇ ۋېي سۇلالىسىگە قارىتا ئارقا - ئارقىدىن تۆت قېتىم كەڭ كۆلەملىك بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى قوزغىدى. بۇ مەزگىلدە ئۇ تەكلىپ بەرگەن ۋەزىرلەرنى ئۆلتۈرۈپ، تاجاۋۇزچىلىق نىيىتىنى ھەرگىز ئۆزگەرتمەيدىغانلىقىنى بىلدۈردى. لېكىن تەيخىنىڭ 11 - يىلى 8 - ئايدا «سەددىچىنگە بېسىپ كىرگەن» دىن تارتىپ، تاكى ۋېي شىزوڭنىڭ جىڭمىڭ 2 - يىلى (مىلادى 501 - يىلى) غىچە بولغان ئون يىل ئىچىدە جورجانلار سەددىچىنگە ئىككىنچىلەپ قايتا بېسىپ كىرمىدى. ئۇدا ئۇرۇش بولغان يىل بىلەن ئۇرۇشنىڭ تۇيۇقسىز توختاپ قالغان ۋاقتىنى چەك - چېگرا قىلغاندا، دەل تەيخېنىڭ 11- يىلىغا توغرا كېلىدۇ، بۇ ھال تەيخىنىڭ 11 - يىلى جورجان خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا زور ۋەقەنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى، نەتىجىدە ئۇنىڭ شىمالىي ۋېيغا قارىتىلغان ئۇرۇشنى توختىتىشقا مەجبۇر بولغان (ئېلىپ بېرىشقا ئامالسىز قالغان) لىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، ھالبۇكى «ۋېينامە» دىكى «خاتىرە» ۋە «قىسسە» لەردە، بۇ ۋەقە ئەينى ۋاقىتتا قاڭقىللارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچكەنلىكىنىڭ سەۋەبى قىلىپ كۆرسىتىلمىگەنىدى. يەنە «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، تولۇن ئىسيان كۆتۈرۈپ قاچقان قاڭقىللارنى قوغلىغان ۋاقتىدا «كۆپ قېتىم ئاپۇرغۇر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىغاغاچقا»، دۆلىتىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، ئۇرۇشخۇمار تولۇننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى بىلەن ۋېي سۇلالىسىگە قارىتىلغان ئۇرۇشنىڭ توختىتىلىشى ۋاقىت جەھەتتىنمۇ توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدىن ئاپۇرغۇرنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچۈشىنىڭ چوقۇم تولۇن ئۆلتۈرۈلگەن ۋە ۋېي سۇلالىسىگە قارىتىلغان ئۇرۇش توختىتىلغان يىلدا يۈز بەرگەنلىكىنى يەنى تەيخېنىڭ 11 - يىلى ئىكەنلىكىنى، تەيخېنىڭ 11 -

يىلىدىن كېيىن ئەمەسلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

(2) «ۋېينامە. قاتقىللار ھەققىدە قىسسە» دە: «تولۇن سەددىچىننىڭ ئىچىگە بېسىپ كىرگەندە ئاپۇرغور قاتارلىقلار قاتتىق تۇرۇپ تەكلىپ بەرگەن بولسىمۇ، قوبۇل قىلىنمىغانلىقتىن، ئاپۇرغور قاتتىق غەزەپلىنىپ قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچتى» دېيىلگەن، ئۇنىڭدا يەنە «جورجانلار پادىشاھلىقىمىزدا بۇلاڭچىلىق قىلماقچى بولغاندا، ۋەزىرلىرى ئۇنىڭغا ئۇنداق قىلماسلىق توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەندە، ئۇ ئاڭلىمىغان، نەتىجىدە ئاپۇرغور ئاخىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ بۇ يەرگە كېلىپ، ئۆز ئالدىغا ئايرىم خانلىق تىكلىگەن» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن قاتقىللارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچۈشىنىڭ ئەمەلىيەتتە تولۇننىڭ پۈتۈن كۈچى ۋېي سۇلالىسىگە قارشى داۋاملىق تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغىشى سەۋەبىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. «قاتتىق تۇرۇپ تەكلىپ بەرگەن بولسىمۇ قوبۇل قىلمىغان»، «تەكلىپ بەرسىمۇ ئاڭلىمىغان» دېگەنلەردىن قارىغاندا، ئاپۇرغۇر تەكلىپ بەرگەندىن كېيىنمۇ، تولۇن داۋاملىق ئۇرۇش قوزغىغاچقا، پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچۈشى تولۇن پۈتۈن كۈچى بىلەن بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنى قوزغىغاندا ياكى ئۇنىڭدىن سەل كېيىن يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. بىراق «ۋېينامە» گە ئاساسلانغاندا، تولۇن ھايات ۋاقتىدا ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق ئۇرۇشنى تەيخىنىڭ 11 - يىلى قوزغىغانىدى. بۇنىڭدىن پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچكەن ۋاقتى ھەققىدىكى ئىككى خىل قاراشنىڭ ئىچىدە، تەيخىنىڭ 11 - يىلى دېگەن قاراشنىڭ بىرقەدەر ئىشەنچلىك ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

(3) «ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە: «تەيخې-

نىڭ 12 - يىلى (مىلادى 488 - يىلى) 12 - ئايدا جورجانلارنىڭ ئۆتۈرغول (ھازىرقى قۇمۇلنىڭ غەربىي شىمالى) دا تۇرۇشلۇق ھۆكۈمرانىي گاۋ گاۋزى 3000 ئادەمگە باشچىلىق قىلىپ بەيئەت قىلدى». «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، جورجانلارنىڭ «دائىم تۇرۇشلۇق ئوردىگاھى، دۇنخۇاڭ بىلەن جاڭيېنىڭ شىمالىدا» بولغاچقا، شۇبھىسىزكى بۇ جاي ئۆتۈرغولغا يېقىن ئىدى؛ ئۆتۈرغولنىڭ جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ قاتناش لىنىيىسىگە جايلاشقانلىقىنى ھېسابقا ئالغاندا، ئۇ جورجانلارنىڭ خېشى ئارىلىقىنى ئىشغال قىلىشى بىلەن غەربىي يۇرتنى كونترول قىلىشدىكى ستراتېگىيىلىك مۇھىم بىر قورغاندى. يەنىشكىنىڭ 3 - يىلى (مىلادى 473 - يىلى) بىلەن يەنىشكىنىڭ 4 - يىلىدىكى «دۇنخۇاڭنى ئىككى قېتىم بۆلاك - تالاك قىلىش» نىڭ ھەممىسى، ئۆتۈرغولنى بازا قىلىپ ئېلىپ بېرىلغانىدى. جورجانلارنىڭ ئۆتۈرغولنى ساقلىغۇچى ھۆكۈمرانىنىڭ شىمالىي ۋېيغا تەسلىم بولۇشىغا قانداق سەۋەب تۇرتكە بولغان؟ «قاغقىمالار ھەققىدە قىسسە» دە ئاپۇرغۇر قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، «تولۇن ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ بارغان بولسىمۇ، كۆپ قېتىم ئاپۇرغۇر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاچقا، ناۋىلاج ئادەملىرىنى باشلاپ، شەرققە قايتىپ كەتكەن» دەپ ئېيتىلغان. «جەنۇبىي چى تارىخى» دا: «دىڭلىڭ غۇزلىرى جەنۇبتا جورجانلارغا ھۇجۇم قىلغان، جورجانلار جەنۇبقىراق سۇرۇلۇشكە مەجبۇر بولغان» دېيىلگەن، «لياڭنامە» دە: جورجانلار «دىڭلىڭلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان»، «جەنۇبقا كۆچۈپ بېرىپ ماكانلىشىشقا مەجبۇر بولغان» دەپ كۆرسىتىلگەن. جورجانلارنى جەنۇبقا كۆچكەن دەيدىغان قاراشنى «دىڭلىڭلار ھونلارنىڭ شىمالىدا ماكانلاشقان» دېگەن كونا قاراش بىلەن

چەكلەپ قويۇشنىڭ ئۆزى خاتا، شەرقتە كۆچكەن دېيىلگەن بولسا توغرا بولىدۇ. بۇنى «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» ئارقىلىق دەلىلىگىلى بولىدۇ. جورجانلارنىڭ ئېۋىرغولنى ساقلىغۇچى مەمۇرىنىڭ شىمالىي ۋېيغا تەسلىم بولۇشى دەرۋەقە، پوۋۇرغور قەبىلىسى غەربىي شىمالنىڭ ئالدىنقى قىسمىغا كۆچكەندە، جورجانلارنىڭ كۈچى شەرققە يۆتكىلىشكە مەجبۇر بولغانلىقتىن، جورجانلارنىڭ ئېۋىرغولنى ساقلىغۇچى ھۆكۈمرانىنىڭ يەككە - يېگانە ياردەمسىز قالغان ئەھۋالدا يۈز بەرگەندى. پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، غەربكە كۆچكەن ۋاقتى، شۈبھىسىزكى جورجانلارنىڭ ئېۋىرغولنى ساقلىغۇچى ھۆكۈمرانىنىڭ شىمالىي ۋېيغا تەسلىم بولغان ۋاقتىدىن ئىلگىرى بولۇشى كېرەك، يەنى مىلادى 488 - يىلىدىن ئىلگىرى ئىدى.

(4) «لياڭنامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە «يوڭمىڭ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جورجانلار دىڭلىڭلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى، كىچىك ئەلنىڭ كىشىلىرى جەنۇبقا كۆچۈپ ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى» دېيىلگەن. يوڭمىڭ جەنۇبىي سۇلالىلەردىكى چى ئوردىسىنىڭ پادىشاھى چى ۋۇدىنىڭ يىلنامىسى بولۇپ، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 11 يىل يەنى مىلادى 483 - يىلىدىن 493 - يىلىغىچە داۋاملاشقان. يوڭمىڭ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى دېگەندە، مىلادىنىڭ 487 - 488 - يىللىرىنى كۆرسىتىدۇ؛ مۇبادا مىلادى 492 - يىلى دېگەندە، ئۇنداقتا يوڭمىڭ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى دەپ ئاتالماي، بەلكى يوڭمىڭ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرى بولۇپ قالىدۇ. دەرۋەقە، سۇي، تاڭ سۇلالىلىرىنىڭ ئارىلىقىدا ياشىغان ئاتا - بالا ياۋچا بىلەن ياۋ سىلىيەن («لياڭنامە» نىڭ ئاپتورلىرى) نىڭ كۆرگەن ئارخىپ ماتېرىيالىلىرىدا قاڭقىللارنىڭ غەربكە كۆچۈشىنى يوڭمىڭ يىللىرىنىڭ ئوتتۇ-

رىلىرىغا يەنى مىلادى 487 - يىلىدىن 488 - يىلىغىچە قىلىپ مۇقىملاشتۇرغانىدى.

(5) «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، تەيخېنىڭ 9 - يىلى يەنى مىلادى 485 - يىلىدا ھەم يۇچىڭ قاغان ئۆلگەن، ھەم تولۇن قاغان تەختكە چىققانىدى. تەيخېنىڭ 9 - يىلى 12 - ئايدىكى بىر قېتىملىق «سەددە چىنگە بېسىپ كىرىش»، تولۇن قاغان تەختكە چىققاندىن كېيىن ئېلىپ بېرىلغان بولۇشى كېرەك. چۈنكى يۇچىڭ قاغان مۇشۇ يىلى 12 - ئايدىن بۇرۇن ئۆلگەنىدى. تارىختا يېڭى ھۆكۈمرانلار تەختكە چىققاندا، كۆپىنچە ئاسان ئۆزگىرىپ تۇراتتى، تولۇننىڭ «خاراكتېرى زالىملىققا مايىل» بولغاچقا، ئۇنىڭ سىياسىتىمۇ ئۆزگىرىپ تۇرغانىدى، ۋېي پادىشاھلىقىغا قارىتىلغان سىياسىتى 180 گرادۇسلۇق ئۆزگەرگەنلىكتىن كىشىلەرنىڭ نەزەرىدىن بەكلا چۈشۈپ كەتكەنىدى ھەمدە ۋەزىرلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغانىدى. شۇڭا ئۇنىڭ دۆلىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتنىڭ پارتلىشىنى، مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ تەختكە چىققان يەتتە يىلدىن كېيىنكى تەيخېنىڭ 16 - يىلى قىلىپ قويماسلىق كېرەك.

قىسقىسى، پوزۇرغور قەبىلىسىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچكەن ۋاقتى، «قاڭگىللار ھەققىدە قىسسە» دىكى تەيخېنىڭ 11 - يىلى (مىلادى 487 - يىلى) دېيىلگىنى توغرا، «جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دىكى تەيخېنىڭ 16 - يىلى (مىلادى 492 - يىلى) دېيىلگىنى خاتا. خاتالىقنىڭ سەۋەبى توغرىسىدا بىز «ۋېينامە» دىكى خاتىرە، قىسسەلەردىن قىسقىچە بولسىمۇ بەزى يېپ ئۇچلىرىنى تېپىپ چىقالايمىز، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەندەك، تولۇن مىلادى 485 - يىلى تەختكە چىققاندىن كېيىن، شىمالىي ۋېيغا ئۇدا ئۇچ

يىل هۇجۇم قىلغان، مىلادى 486 - يىللىنىڭ ئىچىدىلا ئىككى قېتىم هۇجۇم قىلغان. «ۋېينامە» گاۋزۇ هەققىدە خاتىرە» گە ئاساسلانغاندا، مىلادى 487 - يىلى 8 - ئايدا تولۇن شىمالىي ۋېيغا هۇجۇم قىلغاندا، ۋېي سۇلالىسىمۇ شۇ ئايدا «پىڭيۈەن ۋاڭى لو رۇيىنى ئۇلارنى جازالاشقا ئەۋەتكەن». لو رۇيىنىڭ بۇ ئۇقۇمىت جورجانلارغا جازا يۈرۈش قىلغان ئەھۋالى توغرىسىدا، شۇ قىسسەدە «جورجانلار هەققىدە قىسسە» دە بايان قىلىنغان دېيىلگەن. لېكىن «جورجانلار هەققىدە قىسسە» نى تەپسىلىي كۆزەتسەك، تەيخېنىڭ 11 - يىلى 8 - ئايدا لو رۇينىڭ جورجانلار جازا يۈرۈش قىلغانلىق ۋەقەسى يوق، بەلكى «تەيخېنىڭ 16 - يىلى 8 - ئايدا، گاۋ رۇنىڭ ياڭپىڭۋاڭى يىن بىلەن سول قول سەردار لو رۇينى تۇتۇق قىلىپ، گۇلۇگ قان قاتارلىق 12 سانغۇننى 70 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن تولۇنغا جازا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتكەن» لىكى خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا «لو رۇيىنىڭ تەرجىمهالى» نى تەكشۈرۈپ كۆرگەندە، شۇنىڭدەك «تەيزۇ هەققىدە خاتىرە» گە ئاساسلانغاندا، لو رۇي جورجانلارغا جەمئىي ئۈچ قېتىم جازا يۈرۈش قىلغان بولۇپ، بىر قېتىم لىقى تەيخېنىڭ 10 - يىلى، بىر قېتىملىقى تەيخېنىڭ 11 - يىلى، يەنە بىر قېتىملىقى تەيخېنىڭ 16 - يىلى بولغان. تەيخېنىڭ 10 - يىلىدىكىسىنىڭ قانچىلىك ئايدا ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس. قالغان ئىككى قېتىمقىسى پۈتۈنلەي 8 - ئايدا بولغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە هەر ئىككىلىسىدە «مەغلۇپ قىلىپ قاچتىپ كەلگەن»، بۇ ئوخشاشلىق جايلار، ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشنى ناهايىتى ئاسانلا ئاردلاشتۇرۇپ بىر قىلىپ قويغان، «ۋېينامە» نىڭ ئاپتورلىرى خاتىرە ۋە قىسسەلەرنى چۈشۈرۈپ قويغان، بۇ هال ئۇلار (ۋېي شۇ قاتارلىقلار) نىڭ هېچ بولمىغاندا، بۇ ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشنى بىر قىلىپ قويغانلىقىنى

چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. يەنە «ۋېنىامە» جورجانلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، قاڭقىللارنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ھەربىكە كۆچۈشى، لو رۇي ۋېي قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ جورجانلارنى مەغلۇپ قىلغاندا يۈز بەرگەنلىكى، تەپسىلىي 16 - يىلدىكى ئاشۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا لو رۇينىڭ باشچىلىق قىلغان ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ ئىچىدە 12 سانغۇن، جەمئىي 70 مىڭدىن كۆپ ئاتلىق ئەسكەر بولغاچقا، ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ غەلىبىسى بىلەن تەسىرى تەپسىلىي 11 - يىلدىن كېيىن ئېشىپ كەتكەنلىكى، خۇددى فىلىڭ چېگجۇن ئەپەندى كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، «ئوردا تارىخچىلىرىنىڭ تەپسىلىي تەكشۈرمەسلىكى» تۈپەيلىدىن پۈتۈرغۇر قەبىلىسىنىڭ غەربىكە كۆچۈشىنى خاتا ھالدا تەپسىلىي 16 - يىلدىكى لو رۇينىڭ شىمالدا جورجانلارغا جازا يۈرۈش قىلىشىدىن كېيىن قىلىپ قويىدىغان خاتالىق كېلىپ چىققان. ئۇنىڭدىن باشقا «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، ۋېي پادىشاھلىقى، تەپسىلىي 14 - يىلى (مىلادى 490 - يىلى) غۇز سودىگىرى يۆجې شىمالىي ۋېينىڭ پايتەختىكە كېلىشتىن بۇرۇن، پۈتۈرغۇر قەبىلىسىنىڭ غەربىكە كۆچكەنلىكىگە ئائىت خەۋەرنى ئازراقمۇ بىلمەيتتى، بۇ خەۋەرنى يۆجې ۋېي سۇلالىسىگە كېلىپ كەلگەنىدى، لېكىن «گاۋ زۇ بۇنىڭغا ئىشەنمىدى، يۇ تىنى ئەمەلىي ئەھۋالنى كۆزىتىپ كېلىشكە ئەۋەتتى»، يۇ تى «ئۇچ يىل دېگەندە ئاران قايتىپ كەلدى»، ۋېي سۇلالىسىگە قايتىپ كەلگەن ۋاقتى تەپسىلىي 16 - يىلى بولۇشى كېرەك⑦، بۇ ھال ۋېي سۇلالىسىنىڭ پۈتۈرغۇر قەبىلىسىنىڭ غەربىكە كۆچكەنلىكىدىن ئىبارەت ھەقىقىي خەۋەرگە تەپسىلىي 16 - يىلى ئىگە بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مۇشۇ يىل لو رۇينىڭ 70 مىڭ ئاتلىق ئەسكىرىگە باشچىلىق قىلىپ جورجانلارنىڭ تولۇن قاغانىغا جازا يۈرۈش قىلغانلىقى يىلنامىدا

توغرا كېلىدۇ، ھەممىسى تەيخىنىڭ 16 - يىلى بولغانلىقتىن ئۇلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ماتېرىياللار خان ئائىلىسىنىڭ ئارخىپلىرىدا، بىر يەرگە قويۇلغان بولۇشى مۇمكىن. ۋېي شۇ قاتارلىقلار «جورجانلار ھەققىدە قىسە» نى يازغاندا، بەلكىم ۋېي سۇلالىسىنىڭ پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچكەنلىكىدىن ئىبارەت ئىشەنچلىك خەۋەرگە ئېرىشكەن ۋاقتىنى خاتا ھالدا پوۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچكەن ۋاقتى دەپ قارىغان بولۇشى مۇمكىن. ئومۇمەن، مەيلى ئالدىنقىسى ياكى كېيىنكىسى بولسۇن، «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسە» دىكى پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچكەنلىكى توغرىسىدىكى ۋاقتى ھەقىقەتەن خاتا بولۇپ قالغان.

ئىزاھلار:

① تىنىش بەلگە قويۇلغان «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسە» نىڭ تۈزىتىش خاتىرىسىدە: «ئۇنىڭ بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نىڭ 98 - جىلدتىدىكى «جورجانلار ھەققىدە قىسە» دە «纯» خېتى «纯» دەپ يېزىلغان. مۇشۇ جىلد بىلەن «قاڭقىللار ھەققىدە قىسە» دە خۇيتۇرېن قەبىلىسى قوشۇمچە قىلىنىمىغان، 2 - جىلدتىكى «تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» نىڭ دېڭگۇنىڭ 5 - يىلى 5 - ئاي بىلەن 12 - ئاي، خۇاڭشىنىڭ 2 - يىلى 2 - ئايدا بۇ قەبىلە چېلىقىدۇ، ھەممىسىدە «خۇيتۇرېن» دەپ يېزىلغان. «纯» خېتى شەكىل جەھەتتىكى خاتالىقتىنلا ئىبارەت. بۇ يەردە تۈزىتىلىپ ئېلىندى» دېيىلگەن.

② «ۋېينامە. لىيۇكۇرېننىڭ تەرجىمىھالى» دا: «لىيۇكۇچۇەن (لىيۇكۇرېننىڭ ئىنىسى) يىشىن تېغىدا جورجانلارنىڭ فېي خۇ ئىسىملىك باشقا بىر قوماندانىغا زەربە بەردى» دېيىلگەن. «قاڭقىللار ھەققىدە قىسە. قوشۇمچە خۇيتۇرېنلار ھەققىدە قىسە» دە

«خۇيتۇرېن قەبىلىسى خې شى قەبىلىسى بىلەن نەسەبداش قەبىلە بولۇپ، ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم ئاقساقال، قوماندانلىرى بار، قوۋملىرىنى توپلاپ، ھەمىشە يىشىن تېغىغا ھۇجۇم قىلىپ تۇرىدۇ» دېيىلگەن ھەمدە ئۇلارنىڭ قوماندانىنى نى ۋۇنې دەپ ئاتىغان. بۇنىڭدىن يىشىن تېغىغا ھۇجۇم قىلىپ تۇرىدىغان جورجانلارنىڭ باشقا بىر قەبىلىسىنىڭ خۇيتۇرېن قەبىلىسى ئىكەنلىكىنى، فېي خۇنىڭ يەنى نى ۋۇنې بولۇشى كېرەكلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسە» گە ئاساسلانغاندا يەنە، مۇكۇلۇنىڭ دەۋرىدە جورجانلار «خۇيتۇرېن قەبىلىسىدىن پاناھلىق تىلىگەن» ئىدى؛ بۇنىڭدىكى جورجانلارنىڭ فېي خۇ ئىسىملىك باشقا بىر «قوماندانى» دېگىنى، بۇ ۋاقىتىدا خۇيتۇرېن قەبىلىسىنىڭ ئاللىقاچان جورجانلارغا تەۋە بولۇپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

③ جورجانلارنىڭ بۇ باسقۇچتىكى تارىخى توغرىسىدا، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 110 - جىلد، ئەندىنىڭ لوڭئەن 2 - يىلى (مىلادى 398 - يىلى) 2 - ئايدىكى ماددىسىدىلا: «جورجانلار ۋېي سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلغانلىقتىن، دىۋان ۋازارىتىنىڭ كەپتاۋۇلى لى شيەن ئۇلارغا زەربە بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، توغباتگۇي ئۇنىڭغا رۇخسەت قىلدى، لى شيەن جورجانلارنى مەغلۇپ قىلىپ قايتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئەمما «ۋېينامە. لى شيەننىڭ تەرجىمىھالى» نى تەكشۈرسەك، بۇ ۋەقە توغباتگۇي كېيىنكى يەن پادشاھلىقىنى يوقىتىپ، دەيسىدۇغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن يۈز بەرگەن بولۇپ، يىل، ئاي سانى خاتىرىلەنمىگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» گە ئاساسلانغاندا، توغباتگۇي مىلادى 398 - يىلى 2 - ئايدا دەي پادىشاھلىقىغا قايتىپ كەلگەنىدى، شىمالىي ۋېي قوشۇنلىرى مىلادى 395 - يىلىدىن كېيىن، ھەر يىلى كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، تاكى مىلادى 397 -

يىلى 10 - ئايغا كەلگەندىلا ئاندىن، كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنىڭ پايتەختى جوڭشەننى ئىشغال قىلغان، ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ ئۇرۇشتا ئۆلۈشى بىلەن يارىلىنىشى ئىنتايىن ئېغىر بولغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە توغباتگۇي دەيدۇغا قايتقاندا، شىمالىي ۋېينىڭ زوز قوشۇنى خېيىي بىلەن سەنشىدە بولغاچقا، تۇغباتگۇي ئىمدىلا دەيدۇغا قايتىپ كېلىپ دەرھال شىمالدا جورجانلارغا جازا يۈرۈش قىلماسلىقى مۇمكىن. شۇڭلاشقا «ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىكى بۇ ۋەقەنىڭ يىل، ئاي سانىدا خاتالىق بولۇشى مۇمكىن.

④ بۇ يەردە جورجان مىللىتىنىڭ ئېتنىك مەسىلىسى ئۈستىدە توختىلىپ باقايلى. جورجان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى جورجان مىللىتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قېتىم شەكىللەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. جورجانلارنىڭ 100 ئادەمدىن قېچىپ قەبىلىگىچە تەرەققىي قىلىشى ھەمدە قەبىلىدىن تەرەققىي قىلىپ مىللەت ۋە جورجان خانلىقىنى قۇرۇشى، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 100 يىلغا يەتمەيدۇ. جورجان مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن باش كۆتۈرۈپ چىقىشىنى ھەرگىزمۇ موگۇلۇ ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ باتۇر ۋە قەيسەرلىكى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈشكە بولمايدۇ، بەلكى ئۇ تارىخىي مۇقەررەرلىككە ئىگە. غەربىي خەن سۇلالىسىدىن بۇيان ھون، ئوغان، سىيانپى قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ خەلقلىرىنىڭ خېلى كۆپ بىر قىسىملىرى، ئۇرۇش ۋە قەھەتچىلىك قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئەسلىدىكى ئورۇنلىرىدىن ئايرىلىپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى كەڭرايونلارغا كېلىپ ماكانلاشقانىدى. ھونلارنىڭ غەربكە كۆچۈپ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جەنۇبقا كۆچۈپ سەددىچىننىڭ ئىچى ۋە سىرتىغا كەلگەنلىرىدىن سىرت، چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىدا يەنە خېلى كۆپ ساندىكى ئۇرۇق ۋە قەبىلىلىرى بار ئىدى، ئوغانلارنىڭ غەربىي خەننىڭ ۋۇدى دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن سەددىچىننىڭ ئىچى ۋە سىرتىغا كېلىپ ماكانلاشقانلىرىدىن سىرت، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىددىكى سەد-

دىچىننىڭ سىرتىدىكى جايلاردىمۇ خېلى كۆپ ساندىكى ئوغان قەبىلىلىرى ياكى ئۇرۇقلىرى (مەسىلەن، قىزىلتاغ ئوغانلىرى) تارقالغانىدى. سىيانپىلارمۇ مۇشۇنداق بولۇپ، تان شىخۇاينىڭ دەۋرىدە سىيانپىلار موڭغۇل دالاسى بىلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى سەددىچىننىڭ شىمالىدىكى كەڭ جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى، تەن شىخۇي ئۆلگەندىن كېيىن، مورۇڭ، يۈيۈېن، دۇەن، توغبات جەمەتلىرى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، سەددىچىننىڭ ئىچى ۋە سىرتىغا كۆچۈپ كەلگەندىن سىرت، چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىدىكى ئاشۇ جايلاردا جەزمەن يەنە خېلى كۆپ ساندىكى سىيانپىلارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرى ياكى ئاۋۇللىرى تۇرۇپ قالغانىدى. بۇ ھون، ئوغان، سىيانپىلارنىڭ ئۇرۇق قەبىلىلىرى ئۆزئارا ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقتىن، سەددىچىننىڭ شىمالىي بىلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا ناھايىتى تەبىئىي ھالدا مىللەتلەرنىڭ كەڭ كۆلەملىك قوشۇلۇشى ۋە ئاسسىمىلياتسىيىسى كېلىپ چىقتى، موگۇلۇنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە بۇ ئېتنىك كېلىپ چىقىشى ئوخشاش بولمىغان، تىل ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى پەرقلىنىدىغان خەلقلەرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئاسسىمىلياتسىيىسىگە ئاللىقاچان 100 نەچچە يىلدىن ئۇزاق بولغانىدى؛ ئۇلار شەكسىزكى تىل، ئىقتىسادىي تۇرمۇش ۋە ئۆرپ - ئادەت جەھەتلەردە، دەسلەپكى قەدەمدە بەزى ئورتاقلىقلارنى شەكىللەندۈرۈپ، يېڭى بىر مىللەت يەنى جورجان مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشى ئۈچۈن ئالدىنقى شەرت ھازىرلىغانىدى. تارىختا ئېتنىك مەنبەسى ئوخشاش بولمىغان بىرقانچە ئۇرۇق - قەبىلىلەرنىڭ قوشۇلۇش ۋە ئاسسىمىلياتسىيە ئارقىلىق يېڭى بىر مىللەتنى شەكىللەندۈرىدىغانلىقى دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. جورجانلارمۇ مانا مۇشۇنداق شەكىللەنگەن يېڭى بىر مىللەت ئىدى. موگۇلۇنىڭ باشچىلىقىدىكى 100 نەپەر قاچقۇن 100 يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە شۇنىڭ ئۈچۈن ئەتراپىغا نۇرغۇنلىغان قەبىلىلەرنى توپلاپ يېڭى بىر جورجان مىللىتىگە ئايلىنالىغانىكى، ئۇلار رەسمىي ھالدا سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى ھون،

ئۇغان، سىمانىما قاتارلىق مىللەت خەلقلىرىنىڭ يېڭى بىر مىللەت بولۇپ قوشۇلۇشىدىن ئىبارەت تارىخىي يۇزلىنىشكە ۋەكىللىك قىلاتتى. «ۋەپىنامە» جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە جورجانلارنى «شەرقىي غۇزلارنىڭ پۇشتى» دەپ كۆرسەتكەن، «سۇكنامە» سۇلۇ-نىڭ تەرجىمھالى» بىلەن «لياڭنامە» يات قوۋملار، غەربىي شىمال-دىكى رۇئلار ھەققىدە قىسسە» دە جورجانلارنى «ھونلارنىڭ ئايرىم ئۇرۇقى» دەپ تىلغا ئالغان، «جەلۇبىي چى سۇلالىسى تارىخى. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە جورجانلارنى «سەددىچىننىڭ سىر-تىدىكى ئاربلاشما غۇزلاردىن» دەپ كۆرسەتكەن. بۇ ئۇچ خىل قا-راشنىڭ ئىچىدە «سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى ئاربلاشما غۇزلاردىن» دېگەن قاراش ئەڭ مۇۋاپىق. جورجان غانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەز-گىلىدە ياشىغان «ۋەپىنامە» نىڭ ئاپتورى ۋەپي شۇ «ۋەپىنامە» قا-قىلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ جورجان مىللىتى-نىڭ ئېتنىنىك كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى قارىشىنى ئوتتۇرىغا قوي-غان. بۇ بىر تەرەپتىن جورجانلارنى «ھونلارنىڭ ئەۋلادى» دەپ كۆرسەتكەن؛ لېكىن ئارقىدىنلا بۇ «تۆپتىن مۇقىملاشتۇرۇشقا بولا-مايدۇ» غانلىقىنى تىلغا ئېلىپ، ئەمەلىيەتتە «ھونلارنىڭ ئەۋلادى» دېگەن قاراشنى ئىنكار قىلىپ، جورجانلارنىڭ يېڭى بىر مىللەت ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغان. ئۇ جورجان مىللىتى مەيدانغا كە-لىشتىن ئاۋۋال، «ۋەپي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە، قوملۇقتىن كەل-گەن قوۋملار سەددىچىن بىلەن چۆللۈكنىڭ ئارىلىقىدىكى چېگرا-لارنى بۆلۈۋېلىش ئۈچۈن دائىم دېگۈدەك پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇردى، بولۇپمۇ شەرقىي غۇزلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى بىلەن باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئەۋلادلىرى تېخىمۇ شۇنداق قىلىدى» دەپ قارىغان. يۇنېسكو چىقىرىلغان يەكۈنمۇ ئىنتايىن ئېنىق بولۇپ: «تۆپتىن مۇقىملاشتۇرۇشقا بولمايدىغان» جورجان مىللىتى ۋەپي، جىن سۇلا-لىلىرى مەزگىلىدە سەددىچىننىڭ سىرتىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان «شەرقىي غۇزلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى» بىلەن «باتۇر تەڭرىقۇت-

نىڭ ئەۋلادلىرى» نىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق شەكىللەنگەنىدى. ئەمـ
ما ئەپسۇسلىنارلىقى، ۋېي شۇ بۇنداق ئېنىق يەكۈن چىقارمىغانىدى.
يېقىندا جۇ ۋېيجو يازغان «چىلىلار ۋە جورجانلار» ناملىق كىتابنى
كۆرگىنىمدە، جورجانلارنى توغبات سىيانپىلىرىنىڭ بىر
تارمىقى بولۇپ، توغبات سىيانپىلىرى بىلەن «ئورتاق ئېتنىك
مەنبەگە ئىگە» دەپ قاراپ، «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسە»
دىكى جورجانلارنىڭ قاغانى ئاناغاينىڭ شياۋ مىڭدىغا
«پېقىرنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى، ئۇلۇغ ۋېي دۆلىتىدىن بولىدۇ» دەپ ئېيتقان
سۆزىنى شىپى كەلتۈرگەن. ئاناغاينىڭ ئېيتقان سۆزى توغبات سىيانـ
پىلىرىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن بۇلاپ كېلىنىپ قۇل قىـ
لىنىپ، كېيىن يەنە «قۇللۇقتىن بوشىتىلىپ ئاتلىق ئەسكەر بولغان»
موگۇلۇنىڭ ھېكايىسىگە قارىتىلغان بولۇپ، بۇ ئىككىسىنىڭ ئورتاق
ئېتنىك مەنبەگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېنىق ھالدا ئىسپاتلاپ بېرەلـ
مەيدۇ. ئىمكانىيەت قالدۇرۇپ سۆزلىسەك، موگۇلۇنىڭ جەمەتى بىـ
لەن توغبات سىيانپىلىرى «ئورتاق ئېتنىك مەنبەگە ئىگە» بولغان
تەقدىردىمۇ، جورجان مىللىتىنى «توغبات سىيانپىلىرىنىڭ بىر تار-
مىقى» دېيىشكە بولمايدۇ، چۈنكى ئىككىسى ئىككى ۋەقە بولۇپ،
ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. دىڭ چيەن مۇنداق دەيدۇ: «جور-
جانلارنى ‹چى سۇلالىسى تارىخى› دا ‹ئارىلاشما غۇزلاردىن› دەپ
قارىغان، بۇ ئەمەلىيەتكە ئىنتايىن ئۇيغۇن». بىز جورجان مىللىتـ
نىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى «ئارىلاشما غۇزلاردىن» دەپ مۇقىملاشـ
تۇرۇشنى بىرقەدەر مۇۋاپىق دەپ قارايمىز.

⑤ تۈركلەر جورجان خانلىقىنىڭ «بازغانچى قۇللىرى» بولـ
غانىدى، «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسە» گە قاراڭ.

⑥ فېڭ چېڭجۇن: «قاڭقىللارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ۋە قۇس،
پىشامشان ئېلىدىكىلەرنىڭ تارقىلىشى»، «غەربىي يۇرت، جەنۇبىي
دېڭىزنىڭ تارىخ، جۇغراپىيىسىنى تەكشۈرۈپ، دەلىللەشكە دائىر ما-
قالىلەر توپلىمى» غا بېسىلغان، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1957 -

يىل نەشرى 36-48 - بەتلەر.

⑦ شىمالىي سۇك سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋاڭ يەندى قوچۇغا ئەلچىلىككە بارغاندا، كەيفىڭدىن قوچۇغا يېتىپ بېرىپ قايتىپ كېلىشتە توپتوغرا بىر يىلدىن ئۇزاق ۋاقىت سەرپ قىلغانىدى. يۇتى ئەلچىلىككە بارغان ۋاقىتتا، توغبات ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق كۈچى دۇنخۇاڭنىڭ غەربىدىكى جايلارغا يېتىپ بارغانلىقتىن، سەپىرى ۋاڭ يەندىنىڭكىگە قارىغاندا ئوڭۇشلۇق بولغانىدى، لېكىن يۇتى دەيدۇدىن يولغا چىقىپ ئالدىنقى قۇس (يەنى شىمالىي سۇك دەۋرىدىكى قوچۇ) نىڭ غەربىي شىمالىدىكى قاڭقىللارغا ئەلچىلىككە بېرىشتا، ئۇ بىخەتەرلىكنى كۆزدە تۇتۇپ ۋېيشۇي دەرياسىنى بويلاپ، خېشى ئارىلىقىنىڭ غەربىدىكى يۆنىلىش بويىچە ماڭغان بولۇشى مۇمكىن، شۇڭلاشقا يول مۇساپىسى ۋاڭ يەندىنىڭكىگە قارىغاندا ئۇزۇن، بېرىپ كېلىشتە ئىككى يول كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. يۇتى «ئۈچ يىل دېگەندە ئاران قايتىپ كەلگەن» دېگىنى، ئۈچ يىل بېشىغا قارىتىلغان بولۇپ، يەنى تەيخېنىڭ 14 - يىلى يولغا چىقىپ، 16 - يىلى قايتىپ كەلگەنىدى.

VIII باب قاڭقىل دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ جورجان خانلىقى بىلەن بولغان كۈرىشى

پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ غەلىبىلىك قوزغىلىڭى ۋە ئۇنىڭ غەربكە كۆچۈشىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشى، قاڭقىل خەلقىنىڭ جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشىنى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل دالاسىدىن تىيانشان تېغىنىڭ شەرقىي ئېتىكى بىلەن ياكى ئالتۇن تاغ (ھازىرقى ئالتاي تېغى) نىڭ جەنۇبىي تىزمىسىغىچە بولغان كەڭ رايونلارغا كېڭەيتىپ، قاڭقىل خەلقىنىڭ جورجان خانلىقىغا قارشى كۈرىشىدە يېڭى بىر ۋەزىيەت بەرپا قىلدى.

پوۋۇرغۇر قەبىلىسى غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، «ۋېينامە، قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»، «جورجانلار ھەققىدە قىسسە» قاتارلىقلاردا پوۋۇرغور قەبىلىسى قۇرغان قاڭقىل دۆلىتى بىلەن توغبات ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ پائالىيەتلىرىلا خاتىرىلەنگەنىدى؛ جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئىش ئىزلىرى بولسا پۈتۈنلەي خاتىرىلەنمىگەن. بۇ بابتا ئاساسلىق قىلىپ، پوۋۇرغۇر قەبىلىسى قۇرغان قاڭقىل دۆلىتىنىڭ تارىخى بايان قىلىنىدۇ.

1. قاڭقىل دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە غەربىي يۇرتنىڭ ۋەزىيىتى

تارىخ كىتابلىرىدا ئاپورغورنىڭ باشچىلىقىدىكى 100 مىڭلىق ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەمنىڭ غەربىي شىمالىنىڭ ئالدىنقى قىسىملىرىدا مۇستەھكەم پۇت دەسسەپ تۇرغاندىن كېيىن، «ئۆزىنى پادىشاھ» دەپ جاكارلىغانلىقى، قاڭقىللارنىڭ ئۇنى «كۆل بىلگە» («ئۇلۇغ پەغپۇر» دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتىغانلىقى؛ ئۇنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى چوڭچىنى «نائىب» دەپ ئاتىغانلىقى، دۆلىتىدىكى لەۋزىگە «كۆلبىي» دەپ ئاتىغانلىقى خاتىرىلەنگەنىدى. ئاپۇرغۇر «شىمالىي تەرەپكە جايلاشقان» ئىدى، ئورنى بەلكىم ھازىرقى ئۈرۈمچى شەھرىنىڭ شىمالى بىلەن غەربىي - شىمال ئەتراپىدا بولسا كېرەك. چوڭچى جەنۇب تەرەپكە جايلاشقان بولۇپ، بەلكىم ئۈرۈمچى شەھرىنىڭ جەنۇبىي بىلەن شەرقىي - جەنۇبىي ئەتراپىدا بولسا كېرەك. «ئىككىسى پۈتۈشۈپ، ئۆرۈلدىغا ئايرىم تۇرغان» («ۋېينامە: قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»). تارىختا «ئاپورغور دۆلىتى»، «دەپ ئاتالغان بولۇپ، «قاڭقىل دۆلىتى» دېگەن نام يىلەن كۆزگە بىر قەدەر كۆپ چېلىققىدۇ.

قاڭقىل دۆلىتى غەربىي - شىمال تەرەپتە ياپيان دۆلىتى بىلەن قوشنا ئىدى. ياپيان دۆلىتىنىڭ «زېمىنى نەچچە مىڭ ئىچىرىم، ئاھالىسى 200 نەچچە مىڭ» بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا غەربىي يۇرتتىكى بىر دۆلەت ئىدى. بۇ جايى «ئاسىيو دۆلىتىنىڭ غەربىي شىمالى»، ئەينى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بالقاش كۆلى، چۇدەريا سىدىن تارتىپ مەمايكىتىمىزدىكى شىنجاڭنىڭ مانا سىدەريا سى ئەتراپلىرىغا قەدەر بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، خەن، ۋېي سۇلالىلىرى دەۋرىدىن بۇيانقى «غەربىي

دىڭلىڭلار» نىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرى ئىدى. ياپبان دۆلىتىنىڭ
ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىـ
مالىي ھونلارنىڭ دىڭلىڭلاشقان ئەۋلادلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ
قوۋملىرىنىڭ «ئۆرپ - ئادەتلىرى بىلەن تىلى قاڭقىللارنىڭكى
بىلەن ئوخشايتتى» («ۋېيتامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى.
ياپبانلار»). ئاساسەن ھونلارنىڭ قالدۇق قوۋملىرىنىڭ قوشۇ-
لۇشىدىن ھاسىل بولغان دىڭلىڭلار ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇلارنى
قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغۇر قەبىلىسى بىلەن ئوخشاش ئېتنىك
مەنبەگە ئىگە دەپ ئېيتىشقا بولاتتى. ياپبان دۆلىتى بىلەن
جورجان خانلىقى ئۆزئارا قوشنا بولغاچقا، ياپبانلارنىڭ جور-
جانلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بۇرۇندىن تارتىپ ياخشى
ئىدى. لېكىن جورجانلارنىڭ داتان قاغانىدىن باشلاپ، ئىك-
كى دۆلەت قوراللىق توقۇنۇشۇپ، دۈشمەنلىشىپ كەلگەنىدى.
قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغۇر قەبىلىسى مۇباداجورجان خانلىقىدىن ئايرىـ
لىپ چىقىپ، ياپبان دۆلىتىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا مۇستە-
قىل قاڭقىل دۆلىتىنى قۇرغاندا، شەك - شۇبھىسىزكى ياپبان
دۆلىتىنىڭ قوللىشى ۋە ياپبان دۆلىتى خەلقىنىڭ ھېسداشـ
لىقىغائېرىشەلەيتتى. ئەمما پوۋۇرغۇر قەبىلىسى غەربكەكۆچۈپ غەر-
بىي شىمالدا دۆلەت قۇرغىنىدا دەسلىپىدىلا ياپبان
دۆلىتىگە تايىنىپ پەيدىنپەي ئۆزىنى كۈچەيتىشنى مەق-
سەت قىلمىغانىدى.

ئەمما ۋەزىيەتنىڭمۇ قاڭقىل دۆلىتىگە نىسبەتەن پايدىـ
سىز تەرەپلىرى بار ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا، جورجان خانلىقى
توغبات-ۋېي پادىشاھلىقى بىلەن تەكرار - تەكرار كۈچ سىـ
نىشىشلار ئارقىلىق ئاخىر غەربىي يۇرتتىكى كۆكئارتنىڭ
شەرقىدىكى شەھەر - قەلئە بەگلىكلىرىگە بولغان تىزگىنلەشنى
ئورۇندىغانىدى. بۇ نۇقتىنى چۈشىنىش ئۈچۈن، بىز قاڭقىل
دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇش ھارپىسىدىكى جورجان خانلىقى بىلەن

توغبات-ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى تەسىر كۈچىنىڭ ئېشىش ۋە كېمىيىش ئەھۋالى ئۈستىدە توختىلىپ باقايلى.

«ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، مىلادى V ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە سەللان دۆلەت قۇرغان مەزگىلدىلا، جورجان ئاقسۆڭەكلىرى «كىنگىت قاتارلىق جايلار» نى بويسۇندۇرغانىدى. «ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە ئەينى ۋاقىتتا قۇس بەگلىكى (يەنى «ئالدىنقى قۇس») نىڭ «زېمىنىنىڭ شىمالىدا جورجانلار بىلەن تۇتىشىدىغان» لىقى تىلغا ئېلىنغانىدى. ئالاھزەل داتان قاغان (مىلادى 414 — 429 - يىللار) تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلگە كەلگەندە، جورجانلار كۈچەيدى، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان رايونلىرى يەنىمۇ كېڭىيىپ، «غەربىي يۇرتتىكى كىنگىت، پىشامشان، كۈسەن، قۇم قاتارلىق بەگلىكلەر بىلەن شەرقىي يولدىكى بەگلىكلەرنى ئۆزىگە بېقىندۇردى»، ئاسىيۇ دۆلىتىمۇ «جورجانلارنىڭ نەچچە قېتىم ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانلىقتىن، غەربىكە قاراپ پامېر تاغلىرىنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى» («ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»). بۇنىڭدىن مىلادى V ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، جورجانلارنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن تىيانشاننىڭ جەنۇبىي يولىدىكى كەڭ رايونلارغىچە يېتىپ بارغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئەينى ۋاقىتتا توغبات-ۋېي پادىشاھلىقى چوڭ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىدا جورجانلار بىلەن يۈزمۇ - يۈز ئۇرۇش قىلغاننىڭ سىرتىدا، يەنە ئىككى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرت بىلەن ئالاقە باغلىغانلىقىدەك كونا يولدا مېڭىپ، ئەڭ ئاخىرىدا جورجانلارنى بويسۇندۇرماقچى بولدى، مىلادى 435 - يىلى (ۋېي تەيۋۇدىنىڭ تەييۇەن تۇنجى يىـ

لى①)، توغيات-ۋېي پادىشاھلىقى ۋاڭ ئېنشىڭ قاتارلىق «12 كىشىلىك» ئەلچىلەر ئۆمىكىنى غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن بولسىمۇ، «جورجانلار تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنىپ، ھېچ قانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى» («ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»). ياندۇرقى يىلى يەنە دوڭ ۋەن قاتارلىق «ئالتە كىشىلىك» ئەلچىلەر ئۆمىكىنى غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى، دوڭ ۋەن قاتارلىقلار «نۇرغۇنلىغان تاۋار - دۇردۇن، يىپەك رەختلەرنى ئېلىپ»، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، پىشامشان، قۇس، كىنگىت، كۈسەن، ياپبان، سۇلى، ئاسىيۇ، تاشقۇرغان، سوغدىيانا، پەرغانە، شاش قاتارلىق بەگلىكلەرگە بېرىپ، «كۆپلەپ سوۋغا - سالاملارنى تەقدىم قىلدى». مىلادى 439 - يىلى دوڭ ۋەن قاتارلىقلار غەربىي يۇرتتىن قايتىپ كەلگەندە، غەربىي يۇرتتىكى «بەگلىكلەرنىڭ ئوندىن ئالتىسى دېگۈدەك دوڭ ۋەن بىلەن بىرگە ئەلچى ۋە سوۋغا - سالاملارنى تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتتى». بۇنىڭ بىلەن شىمالىي ۋېينىڭ غەربىي يۇرت بىلەن بولغان ئالاقىسى رەسمىي باشلاندى. «ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە «شۇنىڭدىن باشلاپ ھەر يىلى كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى، ھەتتا بەزىدە دۆلەت ئەلچىلىرىنىڭ ئادەم سانى 10 كىشىلىككىچە يېتەتتى» دېيىلگەن. لېكىن بۇ ۋاقتىدا ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ كۈچى غەربىي يۇرتقا تېخى رەسمىي كىرمىگەچكە، غەربىي يۇرتتىكى كۆپلىگەن بەگلىكلەر يەنىلا جورجان ياكى جورجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كونترولۇقى ئاستىدا ئىدى، گەرچە شىمالىي ۋېيغا ئەلچىلەر ئەۋەتكەن غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ ئىچىدە، «ۋېي سۇلالىسىگە جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈن ئولپان ئەۋەتىپ بەيئەت قىلىشنى ئارزۇ قىلغان» لىرى بولسىمۇ، ئەمما كۆپ ساندىكىلىرى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئىنئامىغا ئېرىشىشنى كۆزلەپ ياكى سودا قىلىش

ئۇچۇن كەلگەنىدى.

مىلادى 439 - يىلى توغبات ۋېي پادىشاھلىقى شىمالىي لياڭ پادىشاھلىقىنى يوقىتىپ، غەربىي يۇرتنى قورال كۈچى بىلەن ئىدارە قىلىشقا كىرىشتى. مىلادى 445 - يىلىي (ۋېي تەيۋۇدىنىڭ تەيپىڭ جېجۇن 6 - يىلى) ۋېي پادىشاھلىقى جېڭجۇ بېگى ۋەن دۈگۈينى ۋېي پادىشاھلىقىغا ئاسىيلىك نەزىرى بىلەن قارىغان پىشامشانىنى يوقىتىشقا ئەۋەتتى، خەن بانى خانلىك پەرمانىنى ئالغان، غەربىنى بويىچە ئوندۇرغۇچى سانغۇن، غەربىي يۇرت باش چېرىكچىسى، پىشامشان خانى قىلىپ ئەۋەتتى، «ئۇ جايدىكى خەلقلەردىنمۇ ۋېلايەت، ناھىيىلەردىن ئالغاندەك، باج - خىراج ئېلىنىدىغان بولدى». مىلادى 448 - يىلى (تەيپىڭ جېنجۇنلىك 9 - يىلى) ۋېي قوشۇنلىرى يەنە «يەر شارائىتى بەكلا خەتەرلىك بولغان، ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرىنى دائىم بۇلاپ تۇرىدىغان» كىنگىتنى ئىشغال قىلىپ، كىنگىتتا ھەربىي قورغان تەسىس قىلىپ، شۇ يەرنىڭ ھەربىي مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇردى. كىنگىت خانى ئارجۇنا كوشىبىنا كۈسەنگە قېچىپ بېرىپ، كۈسەن خانى بىلەن بىرلىشىپ، ۋېي قوشۇنلىرىغا «ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلماقچى» بولدى. مىلادى 449 - يىلى (تەيپىڭ جېنجۇنلىك 10 - يىلى) ۋېي قوشۇنلىرى غەربتە كۈسەننى مەغلۇپ قىلىپ، «كۆپلىگەن ئات، تۆگىنى غەنىمەت ئېلىپ قايتتى» «ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»). بۇ ۋاقىتتا، شىمالىي لياڭ پادىشاھلىقىنىڭ قالدۇق كۈچلىرى ئىگىلىۋالغان قوچۇ بىلەن قۇستىن باشقا، تىيانشانىنىڭ جەنۇبىي - شەرقىي يولىدىكى بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، جورجان خانلىقىنىڭ تەۋەلىكىدىن قۇتۇلۇپ، ئوغبات ۋېي پادىشاھلىقىغا ئىتائەت قىلدى؛ سۇلى، ئۇدۇن، ھەتتا پەرغانە، سوغدىيانا ۋە پېرسىيىلەرمۇ ئوغبات-ۋېي پادىشاھلىقىغا ئەلچى

ئەۋەتىپ، «ئولپان تەقدىم قىلدى». توغبات-ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ تەسىرى تاكى ئوتتۇرا ئاسىياغىچە يېتىپ باردى. بىراق ئۇزاق ئۆتمەي ۋېي تەيۋۇدى ئۆلۈپ، ۋېي ۋېنچىڭدى تەختكە (مىلادى 452 — 465 - يىللار) چىقتى. ۋېي ۋېنچىڭدىنىڭ مەزگىلىدە توغبات ۋېي پادىشاھلىقى كۈنسېرى كەسكىنلىشىۋاتقان دۆلەت ئىچىدىكى سىنىپىي كۈرەش ۋە ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مەزھەپلەر كۈرىشىگە پېتىپ قالدى. توغبات ۋېي پادىشاھلىقى تېزدىن گۈللىنىش يولىدىن زاۋاللىققا قاراپ ماڭدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنىڭ غەربىي يۇرتنى قايتا قولغا كەلتۈرۈشكە زادىلا ماجالى يەتمىدى.

مىلادى 460 - يىلى (ۋېي ۋېنچىڭدىنىڭ خېپىڭ تۇنجى يىلى) جورجان خانلىقى غەربىي يۇرتقا قايتا ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى. شۇ يىلى قۇچۇ بىلەن قۇسنى ئىشغال قىلىۋالغان شىمالىي لياڭ خانلىقىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىدىن بولغان جورچى جەمەتىنى يوقىتىپ، كان بوجۇ دەپ ئاتىلىدىغان بىرەيلەننى قوچۇغا خان قىلىپ ئەۋەتتى. مىلادى 470 - يىلى (ۋېي شيەنۋېندىنىڭ خۇاڭشىڭ 4 - يىلى) جورجانلار ئۇدۇنغا ھۇجۇم قىلدى، ئۇدۇن خانى ئوردىغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ، «غەرب تەرەپتىكى بەگلىكلەر ھالا بۇگۈنكى كۈنلۈككە كەلگەندە پۈتۈنلەي جورجانلارغا بېقىنىپ بولدى» دېدى. «ۋېينامە» غا ئاساسلانغاندا، جورجانلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى تەسىر كۈچى ئۈزلۈكسىز ئاشقان بولۇپ، V ئەسىرنىڭ 50 - ۋە 60 - يىللىرى كۆكئارتنىڭ شەرقىدىن ۋېي پادىشاھلىقىغا ئولپان ئەۋەتىدىغانلاردىن ئۇدۇن بىلەن سۇلىدىن ئىبارەت ئىككى بەگلىكلا قالغانىدى؛ ھالبۇكى جورجانلار ئۇدۇنغا ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن، بۇ ئىككى بەگلىكنىڭمۇ ۋېي پادىشاھلىقىغا ئولپان ئەۋەتىش مۇناسىۋىتى ئاخىرى ئۈزۈلۈپ قالدى②. شۇبھىسىزكى ئۇلار جورجانلارغا بەيئەت قىلغانىدى، بەلكىم ۋېي پا-

دىشاھلىقى مىلادى 460 - يىلى جورجانلار قوچۇنى ئىشغال قىلغان ۋاقىتتىن باشلاپ، كۆكئارتنىڭ شەرقىدىكى غەربىي يۇرت شەھەر - قەلئە بەگلىكلىرىنى كونترول قىلىش، ھوقۇقىدىن ئايرىلىپ قالغان بولسا كېرەك③. مىلادى 471 - يىلى (ۋېي شياۋۋېندىنىڭ يەنشىڭ تۇنجى يىلى) ۋېي شياۋۋېندى «شەرقىنى بويسۇندۇرغۇچى، جەنۇبنى تىنجىتقۇچى باش سانغۇن ۋۇلۇڭ جىنىنى خان پەرمانىنى ئالغان، لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ تۇتۇق بېگى، غەرب تەرەپلىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا قوماندانلىق قىلغۇچى، غەربىي يۇرت باش چېرىكچىسى قاتارلىق ئۈچ مەھكىمىنىڭ باشلىقى قىلىپ تەيىنلەپ، لياڭجۇ ئايمىقىنى ساقلاشقا قويدى» («ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە»)، بۇ ھال غەربىي يۇرتنىڭ ھەربىي مەمۇرىي ئىشلىرىنى بىر ياقلىق قىلىدىغان ئەمەلدارنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنىنىڭ غەربىي يۇرتتىن يىراق بولغان لياڭجۇ ئايمىقىدا ئىكەنلىكىنى، خەن باغا ئوخشاش پىشامشاندا تۇرمىغانلىقىدىن ئىبارەت مەسىلىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

جورجان خانلىقى مىلادى V ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىنىڭ ئالدى - كەينىدە كۆكئارتنىڭ شەرقىدىكى بەگلىكلەرنى قايتىدىن كونترول قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە تەسىر كۈچى تېخى كۆكئارتنىڭ شەرقىغە ئۆتمىگەن ئېفتالىتلار بىلەن ئەپ ئۆتتى، يەنە بىر تەرەپتىن مىلادى 472 - يىلى (يەنشىڭنىڭ 2 - يىلى) دىن باشلاپ، ھەر يىلى دېگۈدەك توغبات-ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ خېشى ئارىلىقىدىكى مۇھىم ھەربىي قورغىنى بولغان دۇنخۇاڭغا ھۇجۇم قىلىپ تۇردى، مىلادى 479 - يىلى يۇچىڭ قاغان 100 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ، جەنۇبقا بېسىپ كىرىپ، «تاكى سەددىچىنگىچە بېسىپ بېرىپ»، ۋېي پادىشاھلىقىغا كۈچىنى كۆز - كۆز قىلىپ، ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ بىخەتەرلىكىگە

تەھدىت سالدى. بۇ قېتىمقى قوشۇن جورجان خانلىقىنىڭ تارىخىدىكى كۆلىمى ئەڭ چوڭ بىر قېتىملىقى بولۇپ، جورجان خانلىقى ئەڭ گۈللەنگەن دەۋردىكى داقان قاغاننىڭ شىگۇاڭ تۇنجى يىلى (مىلاى 424 - يىلى) دىكى 60 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرگە باشچىلىق قىلىپ، ۋېي سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلغانلىقىغا قارىغاندا، يەنىلا بىر ھەسسىگە يېقىن كۆپ ئىدى، بۇ يۇچىڭ قاغاننىڭ يېڭى سىياسىتى ئېلىپ كەلگەن نەتىجىنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرىدۇ. مىلادى 485 - يىلى يۇچىڭ قاغان ئۆلگەندىن كېيىن تولۇن قاغان شۇنىڭ ئۈچۈن ۋېي سۇلالىسىگە ھەر يىلى ئۈزۈلدۈرمەي تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى ئېلىپ بارالىغانكى، ئەلۋەتتە بۇيۇچىڭ قاغاننىڭ دەۋرىدىكى جورجان دۆلىتىنىڭ كۈچىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى بىلەن ئىنتايىن زور دەرىجىدە مۇناسىۋەتلىك ئىدى، لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەينى ۋاقىتتا يەنە جورجان خانلىقى ئاللىقاچان كونترول قىلىپ بولغان كۆكئارتنىڭ شەرقىدىكى كۆپلىگەن شەھەر - قەلئە بەگلىكلىرىنىڭ ئادەم ۋە ماددىي كۈچ مەتبەسى بىلەنمۇ بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

قىسقىسى، قاڭقىللار غەربىي شىمالىنىڭ ئالدىنقى قىسمىدا دۆلەت قۇرغاندا، غەربىي يۇرتنىڭ ۋەزىيىتى ئۇلارغا نىسبەتەن بىر تەرەپتىن پايدىلىق بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي ۋەزىيەت ئۇلارغا نىسبەتەن ئىنتايىن جىددىيرەك ئىدى. بۇ خىل پايدىسىز ۋەزىيەتتىن قۇتۇلۇش، قاڭقىل خەلقىنىڭ قوزغىلاڭ ئۇرۇشىنىڭ غەلىبە مېۋىسىنى مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئۇلار، چوقۇم ئاكتىپلىق بىلەن چوڭ دۆلەتنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىشى، ئاساسلىقى توغبات ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ، جورجان خانلىقىنىڭ ئۇلارغا قاراتقان تەھدىتى بىلەن ھۇجۇمىغا قارشى تۇرۇشى ۋە مەغلۇپ قىلىشى كېرەك ئىدى.

2. قاڭقىل دۆلىتىنىڭ توغبات-ۋېي سۇلالىسىنىڭ زور كۈچ بىلەن ماسلىشىشى ئارقىسىدا تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا غەلىبىلىك ھالدا يۈرۈش قىلىشى، قاڭقىللارنىڭ كىنگىت، پىشامشان، قوسلارنى ئىشغال قىلغان ۋاقتى توغرىسىدا

جورجان خانلىقىنىڭ گۈللىنىشى ۋە ئۇنىڭ غەربىي يۇرتتىكى شەھەر - قەلئە بەگلىكلىرىگە بولغان ھۆكۈمرانلىقى، پوۋۇرغور قەبىلىسى قۇرغان قاڭقىل دۆلىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا نىسبەتەن ئېغىر تەھدىت ئېلىپ كەلدى. ھالىۇكى ۋېي پادىشاھلىقى ئەينى ۋاقىتتا جورجان خانلىقىغا قارشى تۇرالايدىغان ۋە دۈشمەنلىشەلەيدىغان بىردىنبىر چوڭ دۆلەت ئىدى. جورجان خانلىقىنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئاپورغۇر قۇدرەتلىك ۋېي پادىشاھلىقى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشنى قارار قىلدى. مىلادى 490 - يىلى (ۋېي شياۋۋېندىنىڭ تەيخې 14 - يىلى) 12 - ئايدا ئۇ غۇز سودىگىرى يۆجىنى ۋېي سۇلالىسىگە ئەۋەتىپ، ۋېي شياۋۋېندىغا: «جورجانلار پەغپۇر ئالىيلىرىغا پاراكەندىچىلىك سالماقچى بولغانىدى، بىز توسساق قوبۇل قىلمىدى، بىز ئىسيان كۆتۈرۈپ بۇ يەرگە كېلىپ ئۆز ئالدىمىزغا دۆلەت قۇردۇق، پەغپۇر ئالىيلىرى بىلەن بىرگە جورجانلارنى جازالاشنى خالايمىز» دېدى ھەمدە «ئىككى دانە ئالتۇن ئوقنى ئولپان قىلىپ تەقدىم قىلىپ» ۋېي سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، جورجانلارغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈر-

دى. يۆچىنىك ئېلىپ كەلگەن خەۋىرى، جورجانلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى قەلىبسى بىلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا قارىتىۋاتقان ھۇجۇمىغا يېقىندىن دىققەت قىلىپ كېلىۋاتقان ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۇچۇن ئېيتقاندا شۇنچىلىك مۇھىم ۋە ئويلىمىغان يەردىن چىققانلىقى سىرتىدا، ئۇلارنى دەرھال بىر قارارغا كەلتۈرگۈزدى، ۋېي ئوردىسى يۇتىنى قاگقىل دۆلىتىنى «كۆزىتىپ كېلىش»كە ئەلچىلىككە ئەۋەتتى ھەمدە ئاپورغورنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. مىلادى 492 - يىلى يۇتى قابىتىشىدا، ئاپورغور ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى يەنە باقفېتنى يۇتى بىلەن بىرگە ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ «يەرلىك مەھسۇلاتلارنى تەقدىم قىلدى». ۋېي سۇلالىسىمۇ جاۋاب ئەلچى ئەۋەتكەنلىكىنى سىرتىدا، چەۋەنداز مەھرەم كېزۇ، خۇن چاگشېك ۋە يۇتى قاتارلىق 13 تىن ئارتۇق ئادەمنى قاگقىل دۆلىتىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، ئاپورغۇر بىلەن چۈنچىگە بىرقۇر، زەر تامبال - تون ھەر خىل گۈللۈك رەختلەردىن 100 قۇر ۋە ئالتۇن، كۈمۈش، ئۇنچە - مارجانلاردىن ياسالغان جابدۇق قاتارلىقلارنى تەقدىم قىلدى. كېزۇ، خۇن چاگشېك قاتارلىقلار قاگقىل دۆلىتىنىڭ ۋېي سۇلالىسى بىلەن تۈزگەن باراۋەرلىك مۇناسىۋىتىنى ئۆزگەرتىپ، قاگقىل دۆلىتىنى ۋېي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدۇرماقچى بولغان بولسىمۇ، ئاقىۋەتتە ئاپورغورنىڭ كەسكىن رەت قىلىشىغا ئۇچرىدى. لېكىن قاگقىل دۆلىتى ۋېي سۇلالىسىگە نىسبەتەن داۋاملىق دوستانە بولۇپ كەلدى. شۇنىڭدىن تارتىپ تاكى ۋېي سۇلالىسى مۇنقەرز بولۇشىنىڭ ھارپىسىغچە، قاگقىل دۆلىتى ۋېي سۇلالىسىگە ئۈزۈلدۈرمەي ئەلچى ئەۋەتىپ تۇردى، مىلادى 508 - يىلى (ۋېي شۇەنۇۋدىنىڭ يوگېپىڭ تۇنجى يىلى) بىر يىلدىلا ئۈچ قېتىم ئەلچى ئەۋەتتى.

تارىختا پوۋۇرغور قەبىلىسى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچۈپ

ۋە قاڭقىل دۆلىتىنى قۇرغاندىن كېيىن، جورجانلار «كۆپ قېتىم ئاپورغور تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، ئادەملىرىنى ئېلىپ شەرق تەرەپكە كەتتى» («ۋېپنامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە») دەپ خاتىرىلەنگەن، بۇ پاكىت جەھەتتە قاڭقىللارنىڭ غەربىي شىمالىنىڭ ئالدىنقى قىسمىدىكى تەپرىقىچىلىكىنىڭ بەلكى يەنە ئالتاي تېغىنىڭ غەربىدىكى بەزى رايونلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلغانلىق بولىدۇ. ئارقىدىنلا تولۇن قاغان جورجانلارنىڭ «دۆلىتىدىكىلىرى» تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، ئۇنىڭ ئورنىغا تەختكە چىققىنىمۇ تاغىسى ناغاي ئىدى. ناغاينىڭ ئىش - ئىزلىرى ئېنىق ئەمەس، ناغاي تەختكە چىققاندىن كېيىن، جورجان قەبىلىلىرى كۆپلەپ جەنۇبقا بېرىپ، ۋېي سۇلالىسىگە ئەل بولدى، بەلكىم ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا تالاش - تارتىشلا داۋاملىق مەۋجۇت بولغان بولۇشى مۇمكىن. مىلادى 492 - يىلى ۋېي شياۋۋېندى ياڭىنىڭ بېگى يى، سول قول چەۋەنداز لورۇينى تۇتۇق بېگى قىلىپ، 12 نەپەر سانغۇن بىلەن 70 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرگە باشچىلىق قىلىپ، ئۈچ يولغا بۆلۈنۈپ، جورجانلارغا جازا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى، تارىخىي كىتابلاردا ئۇلارنىڭ «جورجانلارنى مەغلۇپ قىلىپ قايتقان» لىقى خاتىرىلەنگەن. ۋېي سۇلالىسى ۋېن چىڭدى (مىلادى 452 — 465 - يىللار)دىن باشلاپ، جورجان خانلىقىغا قارىتا كۆپ قېتىم ئۆچ ئېلىش خاراكتېرلىك جازالاش ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ باردى، جورجانلار ۋېي سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلغان يىلى ياكى ئۇنىڭ ياندۇرقى يىلى جورجانلارغا قارشى جازا ئۇرۇشى قوزغىدى. ھالبۇكى، بۇ قېتىم جورجانلارغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان كەڭ كۆلەملىك جازالاش ئۇرۇشى بىلەن جورجان خانلىقىنىڭ مىلادى 487 - يىلىدىكى ھۇجۇمىنىڭ ئارىلىقىدا بەش يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە دەل يۈتى قاڭقىل دۆلىتىـ

نىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى كۆزىتىپ كەلگەندىن كېيىن يۈز بەر-
گەنىدى، بۇ ئۇرۇشنىڭ جورجان خانلىقىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدىن
پايدىلىنىپ ۋە قاڭقىل دۆلىتىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى كۈرۈ-
شىگە ماسلىشىشنى مەقسەت قىلىپ ئېلىپ بېرىلغانلىقى ئىنتا-
يىن ئېنىق ئىدى.

دەرۋەقە، ئاپورغور ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەن قۇدرەتلىك
ۋېي سۇلالىسىنىڭ ياردىمى ۋە ماسلىشىشىغا ئېرىشىپ جورجان-
لارنىڭ قوغلاپ كەلگەن قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، جور-
جانلارنى «شەرق تەرەپكە كېتىش» كە مەجبۇر قىلغاندىن كېـ-
يىن، قوشۇن باشلاپ تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا بېسىپ كىرىپ،
زېمىن كېڭەيمىچىلىكى قىلدى. «ۋېينامە. قوچۇ تەزكىرىسى»دە:
«دەسلەپتە ئالدىنقى قۇستىكى غۇزلار پۈتۈنلەي قاڭقىللار تە-
رىپىدىن كىنگىتكە كۆچۈرۈلدى» دېيىلگەن، بۇنىڭدىن قاڭقىل-
لارنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرىپ كىنگىتنى ئىشغال قىلغانلىقىـ-
نى بىلگىلى بولىدۇ. قاڭقىللارنىڭ كىنگىتنى ئىشغال قىلغان
ۋاقتى، «ۋېينامە. قۇچۇ تەزكىرىسى» دە يوڭپىڭنىڭ تۇنجى يىـ-
لى (مىلادى 508 - يىلى) دىن بۇرۇن دېيىلگەن، لېكىن مىـ-
لادى 508 - يىلدىن بۇرۇنقى قايسى يىلدا ئىكەنلىكى ئېنىق
كۆرسىتىلمىگەن. «جەنۇبىي چى تارىخى: جورجان
قاراقچىلىرى ھەققىدە قىسسە» دە: ئىلگىرى يىجۇ ئايمىقىنىڭ
ئايماق بېگى لىيۇجۇن جياڭ جىڭشۇەننى دىڭلىڭلار (يەنى قاڭـ-
قىل دۆلىتى) گە ئەلچىلىككە ئەۋەتكەندە، ئۇ پىشامشان بىلەن
ئۇدۇندىن ئايلىنىپ ئۆتكەن، پىشامشان دىڭلىڭلار تەرىپىدىن
مەغلۇپ قىلىنىپ، خەلقى پۈتۈنلەي تارقىلىپ كەتكەن» دەپ
كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭدىن قاڭقىللارنىڭ كىنگىتنى ئىشغال قىلـ-
غاندىن كېيىن، تېخىمۇ جەنۇبقا بېسىپ بېرىپ، پىشامشاننىمۇ
ئىشغال قىلغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. قاڭقىللارنىڭ پىشامـ-
شاننى ئىشغال قىلغان ۋاقتىمۇ تارىخىي كىتابلاردا ئېنىق كۆر-

سستېملىمگەن. فېلك چېگىجىۇن ئەپەندى «جەنۇبىي چې تارىخى. ۋۇدى ھەققىدە خاتىرە» گە ئاساسەن. لېۇ جۇننىڭ يىجۇ ئايمىقىنىڭ ئايماق بېگىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن ۋاقتىنىڭ يوقىمىڭنىڭ 9 - يىلى (مىلادى 491 - يىلى) 1 - ئايدىن يوقىمىڭنىڭ 11 - يىلى (مىلادى 493 - يىلى) 2 - ئايغىچە ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقتىم. جياڭ جىڭشۇەن قاتقىللار دۆلىتىگە بارغان ئىش لېۇجۇن يىجۇ ئايمىقىنىڭ ئايماق بېگىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان مەزگىلىدە يەنى مىلادى491 - يىلى 1 - ئايدىن مىلادى 493 - يىلى 2 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا④ بولغان دەپ قارايدۇ. جياڭ جىڭشۇەن پىشامشاندىن ئۆتكەندە، بۇ جاي ئاللىقاچان قاتقىللار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىپ بولغاچقا، قاتقىللارنىڭ پىشامشانىنى ئىشغال قىلغان ۋاقتى شەكسىزكى، جياڭ جىڭشۇەن پىشامشاندىن ئۆتۈشتىن بۇرۇن بولۇشى كېرەك. لېكىن جياڭ جىڭشۇەننىڭ يوقىمىڭنىڭ 9 - يىلىدىن 11 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقنىڭ قايسى يىلىدا يىجۇ ئايمىقىدىن قوزغىلىپ، قايسى ۋاقىتتا پىشامشاندىن ئۆتكەنلىكى يەنىلا ئېنىق ئەمەس. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، قاتقىللارنىڭ پىشامشانىنى ئىشغال قىلغان ۋاقتى داۋاملىق ھەل بولماي كېلىۋاتقان بىر مەسىلىدۇر. بىراق بىز شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋاڭ يەندىنىڭ قۇچۇغا ئەلچىلىككە بېرىپ قايتاشىدا توپتوغرا بىر يىل ۋاقىت سەرپ قىلغىنى بويىچە پەرەز قىلىپ (يىجۇ ئايمىقى بىلەن قاتقىل دۆلىتىنىڭ ۋە، كەيفىڭ بىلەن قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى نىڭ ئارىلىقى بىر - بىرىگە يېقىن كېلىدۇ)، جياڭ جىڭشۇەن يەنى لېۇ جۇن يىجۇ ئايمىقىنىڭ ئايماق بېگىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان ئەڭ ئاخىرقى بىرقانچە ئايدا يىجۇ ئايمىقىدىن يولغا چىققان دېسەك، ئۇنىڭ پىشامشاندىن ئۆتكەن ۋاقتى يوقىمىڭنىڭ 11 - يىلى يەنى مىلادى 493 - يىلىنىڭ ئېچىدە

ده برلۇشى كېرەك. مۇنداقچە قىلغاندا، قاڭقىللارنىڭ پىشامشاننى ئىشغال قىلغان ۋاقتى ھېچ بولمىغاندا مىلادى 493 - يىلىدىن بۇرۇن بولغان بولۇشى كېرەك. يەنە «ۋېينامە» گەئاساسلانغاندا، قاڭقىل دۆلىتى ۋېي سۇلالىسى بىلەن مىلادى 490 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئەلچى ئەۋەتىشكەن بولۇپ، يۈتىنىڭ قايتىشى بىلەن ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ جورجانلارنى مەغلۇپ قىلىشى بىرلا ۋاقىتتا مىلادى 492 - يىلى يۈز بەرگەنىدى. بۇنىڭدىن بۇرۇن قاڭقىللار جورجانلارنىڭ قوغلاپ كەلگەن قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ ئۇلارنى شەرق تەرەپكە كېتىشكە مەجبۇر قىلغان بولسىمۇ، لېكىن دائىم جورجانلارنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ تۇرغاچقا قوشۇن ئەۋەتىپ تىيانشاندىن ئۆتۈپ يىراق پىشامشانغا يۈرۈش قىلماسلىقى مۇمكىن ئىدى. شۇڭلاشقا قاڭقىللارنىڭ پىشامشاننى ئىشغال قىلغان ۋاقتى، مىلادى 492 - يىلى 8 - ئايدا ۋېي سۇلالىسىنىڭ زور قوشۇنىنىڭ سەددىچىندىن چىقىپ جورجانلارغا جازا يۈرۈش قىلغاندىن كېيىنكى ۋاقتى بىلەن مىلادى 493 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا بولۇشى كېرەك. قاڭقىللار جەنۇبقا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، كىنگىتنىڭ زېمىنى پىشامشانغا بېرىشىدىكى چوڭ يول ئۈستىدە بولغاچقا، ئۇنىڭ قاڭقىللار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان ۋاقتى پىشامشاندىن بۇرۇن بولۇپ، مىلادى 492 - يىلى بولۇشى مۇمكىن. قىسقىسى، قاڭقىللارنىڭ كىنگىت بىلەن پىشامشاننى ئىشغال قىلغان ۋاقتى، ۋېي سۇلالىسىنىڭ زور قوشۇنىنىڭ جورجانلارنى مەغلۇپ قىلغان ۋاقتى بىلەن بىر ۋاقىتتا ياكى ئۇنىڭدىن سەل كېيىنرەك بولۇشى كېرەك، ئۇنىڭ ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھەرىكىتى بىلەن بىرگە ئېلىپ بېرىلغانلىقى ياكى ئۇنىڭدىن بۇرۇن پىلانلانغانلىقى ھازىرچە نامەلۇمدۇر.

يۇقىرىدىكى نەقىللەرگە ئاساسلانغاندا، قاڭقىل دۆلىتى قۇسنىمۇ ئىشغال قىلغانىدى. بۇ ۋەقەنىڭ يۈز بەرگەن ۋاقتى

«ۋېينامە. قوچۇ تەزكىرىسى» دە ئوخشاشلا خاتىرىلەنمىگەنلىكى، قوچۇلۇقلار مىلادىي 496 - يىلى جورجانىيەزەس جاڭ مىڭمىڭ نى ئۆلتۈرۈپ، ۋېي سۇلالىسىيەزەس مارۇيىنى قوچۇغا خان قىلىپ تىكلىنىگەنلىكى («ۋېي ئوغۇنخې يىللىرىدىكى ۋىلايەت، ناھىيە لەرنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» 40 - جىلد). قوچۇلۇقلارنىڭ بۇنداق قىلىشقا جۇرئەت قىلالىشى، بىر تەرەپتىن، ۋېي سۇلالىسى قاتقاللار بىلەن ئۆزئارا ئەلچى ئەۋەتكەن ۋە مىلادىي 492 - يىلىدىكى ئۇرۇشتا جورجانلارغا ئەجەللىك زەربە بەرگەندىن كېيىن، ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوچۇ رايونىدىكى تەسىرىنى ئاشقانلىقىدىن؛ يەنەبىر تەرەپتىن ۋېي سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاق تۇرغىن قاتقاللارنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ قۇسقا كېڭىيىشىگە پاشلىغانلىقىدىن ئىبارەت مۇشۇنداق بىر پايدىلىق ۋەزىيەتتىن ئىلھام ئالغان بولسا كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا، قوچۇلۇقلار جاڭ مىڭمىڭنى ئۆلتۈرۈشتە ئۇنچىۋالا يېنىكلىك قىلمىغان بولاتتى. ئەگەر بۇنداق ھۆكۈم خاتا بولمىسا، ئۇنداقتا قاتقاللار قۇسنى مىلادىي 496 - يىلى ياكى ئۇنىڭدىن سەل بۇرۇن يەنى قوچۇلۇقلار جاڭ مىڭمىڭنى ئۆلتۈرۈپ مارۇيىنى خان قىلىپ تىكلىگەن يىلى ئىشغال قىلغان بولۇشى كېرەك. قاتقاللارنىڭ قۇسنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ئارىلىقى ئىنتايىن يېقىن بولغان قوچۇنى ئىشغال قىلمىغانلىقى شۇنىڭدەك قوچۇلۇقلارنىڭ ۋېي سۇلالىسىيەزەس مارۇيىنى خان قىلىپ تىكلىشىگە يول قويۇشى بەلكىم شۇنىڭ ئۈچۈنكى، ئاپورغور ئاكا-ئۇكا ئىككىيلەن ئۆزلىرى بىلەن ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىق مۇناسىۋىتىنى بۇزۇشنى خالىمىغان بولۇشى مۇمكىن.

قاتقاللار قۇستىن قايسى ۋاقىتتا چېكىنىپ كەتكەن؟ بۇ مەسىلىمۇ ئېنىق ئەمەس. لېكىن بىر نۇقتا شۇبھىسىزكى، يەنى قاتقاللارنىڭ قۇستىن چېكىنگەندە قۇستىكى غۇزلارنىڭ

كۆچۈرۈپ كىنگىتكە بىللە بېسىپ كىرىشى، قۇسۇنگىمۇ ئوخشاشلا جورجانلارنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ماروي ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىغان 2 - يىلى يەنى مىلادى 497 - يىلى ۋېي سۇلالىسىگە كەينىدىن ئەلچى ئەۋەتىپ «خەلقىنى ئىچكى رايونلارغا كۆچۈرۈش» نى ئارزۇ قىلدى. ھەم ۋېي سۇلالىسىدىن ئىچكىرىگە كۆچكەندە قوشۇن لېنقىرىپ كۇتۇۋېلىشنى تەلەپ قىلدى، بۇلارنىڭ ھەممىسى مىلادى 497 - يىلىدىكى ۋاقىتتا قوچۇنىڭ يەنە جورجانلارنىڭ ئېغىر تەھدىتىگە ئۇچرىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇ يىلى ماروي ئۆلتۈرۈلگەندە، يېڭىدىن تەختكە چىققان كۆچيامۇ سىپىل ئۆزىدىن ۋېي سۇلالىسى تەرەپدارى بولسىمۇ، لېكىن ئۇمۇ «جورجانلارغا بەيئەت قىلىش» قا مەجبۇر بولدى. دەرۋەقە مىلادى 496 - يىلى قاڭقىللار قۇسنى ئىشغال قىلغان ۋە قوچۇلۇقلار جاڭ مېڭمىڭنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، جورجانلار شەرق بىلەن غەربنىڭ قاتنىشىدا مۇھىم بولغان بۇ رايوندىكى مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، يەنە قوشۇن ئەۋەتىپ تالاشتى. شۇنىڭدەك كۆچيانىڭ جورجانلارغا بەيئەت قىلغانلىقىدىن قايتماندا، مىلادى 497 - يىلى جورجانلار قوچۇدا يېڭىباشتىن ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەنىدى. قاڭقىللارنىڭ قۇستىن چېكىنىش ۋە قۇستىكى غەزىلارنى كىنگىتكە كۆچۈرۈشى، ئېھتىمال مىلادى 497 - يىلى كۆچيا ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىغان ھەمدە، جورجان خانلىقىغا بەيئەت قىلغان ۋاقىتتا يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. قۇسنىڭ ئورنى قوچۇغا يېقىن ئىدى، يەنە كېلىپ قاڭقىللارنىڭ جايلاشقان مەركىزى بىلەن تېيانشان ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرغاچقا، قاڭقىللار بۇ جايدا، جورجانلارنىڭ قوچۇغا قوزغىغان ھۇجۇمىغا قارشى تۇرۇشقا ئامالسىز ئىدى، شۇڭا قۇستىكىلەرنى پۈتۈنلەي كۆچۈرۈپ كىنگىتكە بېسىپ كىرىپ، شۇ ئارقىلىق قۇرۇق بىر شەھەرنى جورجانلارغا

قالدۇرۇشتەك جىددىي ئېھتىياجلىق ئۇسۇلنى قوللانغانىدى.

يۇقىرىدىكى تەھلىللىرىمىزگە ئاساسلانغاندا، قاڭقىللار قۇدرەتلىك ۋېي سۇلالىسىنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا، مىلادى 492 - يىلىدىن باشلاپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي يولىدا جورجانلارنىڭ كۈچىنى قوغلاپ چىقىرىش كۆرىشىنى قانات يايدۇرۇپ، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، كىنگىت، پىشامشاننى ئىشغال قىلغان، مىلادى 496 - يىلى يەنە قۇسنى ئىشغال قىلغان. گەرچە مىلادى 497 - يىلى قاڭقىل دۆلىتى جورجانلارنىڭ كۈچلىرىنىڭ قوچۇدا ئېشىشى تۈپەيلىدىن قۇستىن چېكىنىپ چىققان بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، قاڭقىل دۆلىتى جورجانلارنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىي يولىدىكى كۈچلىرىنى قوغلاپ چىقىرىش كۈرىشىدە ئىنتايىن زور غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرگەنىدى.

3. ئېفتالىتلارنىڭ شەرققە كېڭىيىشى ۋە قاڭقىل دۆلىتىگە بولغان تەھدىتى، ئېفتالىتلارنىڭ كىنگىتنى ئىگىلىگەن ۋاقتى بىلەن تۇيغۇنلارنىڭ پىشامشاننى ئىشغال قىلغان ۋاقتى توغرىسىدا

قاڭقىل دۆلىتى جورجان خانلىقى بىلەن قوچۇ ۋە قۇس رايونىدا ھە دەپ تۇتۇشۇۋاتقان مەزگىلدە، ئېفتالىت دۆلىتىنىڭ كۈچلىرى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي يولىدا باش كۆتۈرۈپ چىقتى، نەتىجىدە قاڭقىل دۆلىتىنىڭ جورجان خانلىقىغا قارشى كۈرىشىگە ئىنتايىن مۇرەككەپ ئامىل كېلىپ قوشۇلدى.

ئېفتالىتلار كۆچمەن بىر چارۋىچى مىللەت بولۇپ، شىمالىي سۇلالىدىكىلەر ئۇلارنى ئايدالىلار (呋哒 ئېفتالىت)

دەپ، جەنۇبىي سۇلالىدىكىلەر خارەزىملىكلەر (滑) دەپ ئاتىغان، پېرسىيىلىكلەر بىلەن ئەرەبلەر ئۇلارنى خايتال (Haytal) دەپ ئاتىغان. ئۇلار ھونلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ، قان ۋە تىل جەھەتتە شالغۇتلاشقاچقا، شۇنىڭدەك تېرىسى ھەم پارقىراق، ھەم ئاق بولغاچقا، شەرقىي رىملىقلار ئۇلارنى شۇ سەۋەبتىن ئاق ھونلار دەپ ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن⑤. ئېفتالىتلارنىڭ ئىرقىي توغرىسىدا «لياڭنامە. بەدۋىيلەر ھەققىدە قىسسە» دە: ئۇلار «قۇسلۇقلارنىڭ باشقا بىر قوۋمى» دېيىلگەن، «ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: ئۇلار «توخارلار بىلەن بىر ئۇرۇقتىن» دېيىلگەن، شۇنىڭدەك يەنە «قاڭقىللارنىڭ باشقا بىر ئۇرۇقىدۇر» دەپمۇ كۆرسىتىلگەن، قىسقىسى ھەرخىل قاراشلاربار بولۇپ، تالاش - تارتىشلار ئاز ئەمەس. بۇ مىللەتنىڭ شەكىللىنىشى ئېھتىمال ھون، توخرى، دىڭلىڭ («غەربىي دىڭلىڭ»)، قۇس قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك قوشۇلۇشىنىڭ نەتىجىسى بولۇشى مۇمكىن. ئېفتالىتلار ئەڭ دەسلەپتە «سەددىچىننىڭ شىمالى» دىكى باشقا بىر جايدا ماكانلاشقان بولۇپ، جورجانلارغا قارايتتى. كېيىن جورجانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، ئالتاي تېغى ئارقىلىق تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېتىگە كۆچۈپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. مىلادى 425 - يىلى يەنە خوتەن ئارقىلىق غەربكە كۆچۈپ ماۋرا ئۇننەھر (ھازىرقى ئامۇ دەرياسى بىلەن بىر دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدىكى جايلار) نى ئىگىلىگەن. كېيىن يەنە باكتېرىيىدىكى توخارىستاننى ئىشغال قىلىپ، بەدەخشان، كەشمىر، كابۇل ۋە پەنجاپ قاتارلىق جايلارنى بويۇندۇرۇپ، كۆكئارتنىڭ غەربىدە «جەنۇبتا پەيزۇلئاباد (牒罗جۇغراپىيىلىك جايلاشقان ئورنى ئېنىق ئەمەس، بەلكىم كەشمىر ياكى شىمالىي ھىندىستاندا بولۇشى مۇمكىن) غىچە،

شمالدا تۇرالارغىچە بولغان، شەرقتە ئۇدۇنلىق ئۆز ئىچىگە ئالغان، غەربتە پېرسىيىگىچە بولغان 40 تىن ئارتۇق دۆلەتنىڭ ھەممىسى ئولپان ئەۋەتىپ تۇرىدىغان» ئىپتىالىت دۆلىتىنىڭ قۇردى. ئۇلارنىڭ پادىشاھىنىڭ «كىمخاپتىن تون كىيىپ، ئالتۇن سۇمۇرغىتىن ياسالغان تۆت پۇتلۇق ئالتۇن كۇرسىتا ئولتۇرىدىغان» لىقىدىن ۋە «دۆلەتنى ئىدارە قىلغاندىن بۇيان زالىملىق قىلىپ كۆپ قېتىم ئادەم ئۆلتۈرۈپ تۇرغان» (دىۋانۇ لۇغەت تۈرك، 1-توم، 388-بەت) لىقىدىن قارىغاندا، جورجان خانلىقىغا ئوخشاش بۇ دۆلەتمۇ سىنىپىي قارىمۇقارشىلىق ئاساسىغا قۇرۇلغان قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى بىر دۆلەت ئىدى. ئىپتالىتلار ئاساسەن پېرسىيە بىلەن، جورجانلار ئاساسەن ۋېي سۇلالىسى بىلەن دۇشمەنلىشىپ تۇرغاچقا، پۈۋۈرغۇر قەبىلىسى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچۈشتىن بۇرۇن، ئىككى دۆلەت قوشنا بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزئارا تىنچ ئۆتكەنىدى.

تارىخىي كىتابلاردا ئىپتالىتلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق رايونىنى كۆكئارتنىڭ شەرقىي بىلەن تىيانشاننىڭ جەنۇبىي يونىلىغا كېڭەيتكەن ۋاقتى خاتىرىلەنمىگەن. تارىخشۇناسلار نىڭ كۆپ قىسمى قاڭقىللارنىڭ پۈۋۈرغۇر قەبىلىسى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچۈشتىن بۇرۇن ئىپتالىتلار ئاللىقاچان تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى ئىشغال قىلىپ، بولغان دەپ قارايدۇ. مەسىلەن، فېڭ چېڭجۇن ئەپەندى «ئەينى ۋاقىتتا (پۈۋۈرغۇر قەبىلىسى غەربكە كۆچكەن ۋاقتىنى كۆرسىتىدۇ) ئىپتالىتلارنىڭ كۈچى خېلىلا كۈچلۈك بولغانلىقتىن، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارغا قارايتتى» دەيدۇ، فېڭ چېڭجۇن ئەپەندى «لياڭنامە. خارەزىم تەزكىرىسى» دىن نەقىل ئېلىپ شۇنداق دېگەنىدى.⑥ جەنۇبىي سۇلالىلەرگە ئائىت «سۇڭنامە» بىلەن «چىنامە» دا پۈتۈنلەي ئىپ-

تالىتلار ھەققىدە قىسسە يوق، بەلكى، «لياڭنامە» نىڭ «بەدۋىيلەر ھەققىدە قىسسە» سىنىڭ قوشۇمچىسىدىلا «خارەزىم تەزكىرىسى» كۆزگە چېلىقىدۇ. ئۇنىڭدا «پېرسىيە، پانپۇران، كەشمىر، كىنگىت، كۈسەن، سۇلى، قۇم، ئۇدۇن، جۇجۇق قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ 1000 چاقىرىمدىن ئارتۇق زېمىنىنى بويسۇندۇرغان» دەپ خاتىرىلەنگەن، «سۇڭنامە» بىلەن «چىنامە» دە خاتىرىلەنمەسلىكى، بەلكىم ئېفتالىتلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا يەنىلا يىراق كۆكئارتنىڭ غەربىدە تۇرغانلىقى بىلەن كۆكئارتنىڭ ئۇلارنى ئايرىپ تۇرغانلىقى سەۋەبىدىن ئۇلار توغرىسىدا خەۋەرسىز قالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەرسە كېرەك: «لياڭنامە» دە ئېفتالىتلار ھەققىدە قىسسەنىڭ تۇرغۇزۇلۇشى بولسا، ئېفتالىتلارنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ لياڭ پادىشاھلىقى دەۋرى (مىلادى 502 — 557 - يىللار) غا كەلگەندىلا ئاندىن كۆكئارتنىڭ شەرقىدىكى تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا كېڭەيگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشى مۇمكىن. «ۋېينامە»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، «جەنۇبىي سۇلالىلەر تارىخى» ۋە جەنۇبىي سۇلالىلەرگە ئائىت باشقا كىتابلاردا ئېفتالىتلارنىڭ ئىچكى رايونلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلغانلىقىغا ئائىت ئەھۋاللار خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئېفتالىتلارنىڭ كۈچىنىڭ شەرققە كېڭەيگەن ۋاقتى توغرىسىدا يەكۈن: چىقىرىشتا ئىنتايىن زور پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە، ماتېرىياللار يىل دەۋرى بويىچە تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىلدى:

ۋېي ۋېنچىڭدىنىڭ تەيئەن 2 - يىلى (مىلادى 456 - يىلى) نىڭ «دەلۋە ئېيىدا ئېفتالىتلار ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلدى» («ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە»). بۇ ئېفتالىتلار دۆلىتىنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنىڭ باشلىنىشىدۇر.

ۋېي شۇەنۋۇدىنىڭ جېڭشى 4 - يىلى (مىلادى 507 -

يىلى «جەدى ئېيىنىڭ 8 - كۈنى، ئېفتالىتلار ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلدى» («ۋېينامە. شىزوڭ ھەققىدە خاتىرە»).

ۋېي شۇەنۋۇدىنىڭ يوڭپىڭ 2 - يىلى (مىلادى 509 - يىلى) «ھەمەل ئېيىنىڭ 9 - كۈنى ئېفتالىتلار ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ بىر دانە ئاق پىل تەقدىم قىلدى» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش)؛

يوڭپىڭنىڭ 4 - يىلى (مىلادى 511 - يىلى) «قەۋس ئېيىنىڭ 1 - كۈنى، ئېفتالىتلار ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلدى» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش)؛

يەنچاڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 512 - يىلى) جەدى ئاي، «ئېفتالىتلار ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلدى» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش)؛

يەنچاڭنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 513 - يىلى) ئەقرەپ ئېيىنىڭ 7 - كۈنى، «ئېفتالىتلار ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلدى» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش)؛

لياڭۋۇدىنىڭ تيەنجيەن 15 - يىلى (مىلادى 516 - يىلى) ئېفتالىتلارنىڭ پادىشاھى «ئېفتال لەتتا ئەلچى ئەۋەتىپ يەرلىك مەھسۇلاتلارنى تەقدىم قىلدى» (لياڭنامە. «بەدۋىيلەر ھەققىدە) قىسسە»؛

ۋېي شياۋمىڭدىنىڭ شىپىڭ 2 - يىلى (مىلادى 517 - يىلى) سەرەتان ئېيىنىڭ 1 - كۈنى، «ئېفتالىتلار ئوردىغا ئولپان تەقدىم قىلدى» («ۋېينامە. سۇزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»)؛

شېنگۇينىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 518 - يىلى) سەۋر ئېيىنىڭ 5 - كۈنى، «ئېفتالىتلار ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلدى» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش)؛

شېنگۇينىڭ 2 - يىلى (مىلادى 519 - يىلى) سەرەتان ئېيىنىڭ 2 - كۈنى، «ئېفتالىت دۆلىتى ئوردىغا ئەلچى ئەۋە-

تىپ ئولپان تەقدىم قىلدى» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش)؛

لياڭ ۋۇدىنىڭ پۇتۇڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 520 - يىلى) ئېفتالىتلار «يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ سېرىق شىر، ئاق بۇلغۇن تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋا، پارس كىمخابى قاتارلىق يەرلىك مەھسۇلاتلارنى تەقدىم قىلدى» («لياڭنامە. بەدۋىيلەر ھەققىدە قىسسە»)؛

ۋېي سۇزۇڭنىڭ جېڭگۇاڭ 5 - يىلى (مىلادى 524 - يىلى) سەۋر ئېيىنىڭ 10 - كۈنى، «ئېفتالىت دۆلىتى ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلدى» («ۋېينامە. سۇزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»)؛

ۋېي سۇزۇڭنىڭ جېڭگۇاڭ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرى (مىلادى 525 - يىلى) ئېفتالىت دۆلىتى «ئەلچى ئەۋەتىپ بىر دانە پىل تەقدىم قىلدى» («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ئېفتالىتلار ھەققىدە قىسسە»)؛

لياڭۋۇدىنىڭ پۇتۇڭ 7 - يىلى (مىلادى 526 - يىلى) ئېفتالىت دۆلىتى «يەنە ئولپان تەقدىم قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى» («لياڭنامە. بەدۋىيلەر ھەققىدە قىسسە»)؛

ۋېي شياۋجۇاڭدىنىڭ يوڭئەن 3 - يىلى (مىلادى 530- يىلى) سۇمبۇلە ئېيىنىڭ 5 - كۈنى، «ئېفتالىت دۆلىتى بىر دانە شىر تەقدىم قىلدى» («ۋېينامە. شياۋجۇاڭ ھەققىدە خاتىرە»)؛

ۋېي شياۋۋۇدىنىڭ يوڭشى تۇنجى يىلى (مىلادى 532 - يىلى) سۇمبۇلە ئېيىنىڭ 3 - كۈنى، «ئېفتالىتلار ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلدى»، توخۇ يىلى، «ئېفتالىتلار ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلدى» («ۋېينامە. چۇدى پىڭياڭ بېگى»)؛

غەربىي ۋېينىڭ ۋېندى داتوڭ 12 - يىلى (مىلادى 546- يىلى) ئېفتالىتلار «ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆزلىرىنىڭ يەرلىك مەھ-

سۇلالىلىرىنىڭ تەقدىم قىلىدى» («جۇنامە. ئېفتالىتلار ھەققىدە قىسسە»)؛

ۋېي فېيدىنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 553 - يىلى بىلەن مىڭدىنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 558 - يىلى) «ئېفتالىتلار ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلغانىدى، كېيىن تۈركىلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ قەبىلىلىرى تارقاپ كەتكەچكە، ئولپان ئېۋەتىشى توختاپ قالدى» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش)؛

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئوردىغا ئولپان تەقدىم قىلىش ماتېرىياللىرىدىن قارىغاندا، ئېفتالىتلار دۆلىتىنىڭ مەملىكەتىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرىغا ئەلچى ئەۋەتىشكە باشلىغان يىل دەۋرى مىلادى 456 - يىلى ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئېفتالىتلار پېرسىيە سەلتەنەتلىرى سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى بەھرام V (Bahram V 420 — 440 - يىللار) نىڭ قاتتىق زەربىسىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئارقىدىنلا يەنە بەھرام V نىڭ تەخت ۋارىسى يازدىگىرد (Yazdigird 440 — 457 - يىللار) نىڭ ھوجۇمىغا ئۇچراپ، ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتتى، بىلكىم بۇنىڭدا ۋېي سۇلالىسىنىڭ ياردىمى ۋە قوللىشىغا ئېرىشىشنى مەقسەت قىلغان بولسا كېرەك. لېكىن شۇنىڭدىن كېيىنكى مىلادى VI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى ئۇچ قېتىملىق كەڭكۆلەملىك ئۇرۇشتا ئېفتالىتلار پېرسىيە پادىشاھى فىرۇز (Firuz 459 — 484 - يىللار) نى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنى ئېفتالىتلارغا كۆپ مىقداردا باج تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلىدى؛ فىرۇز ئۆلگەندىن كېيىن پېرسىيە ئېفتالىتلارنىڭ يېقىندى دۆلىتىگە ئايلىنىپ قالدى. ئېفتالىتلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىردىنبىر كۈچلۈك دۆلەتكە ئايلاندى. ئەينى ۋاقىتتا كۆكئارتنىڭ شەرقىدىكى جايلار جورجانلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغاچقا، ئېفتالىتلار بىلكىم شەرقتە ئۆزىگە بىرەر دۈشمە-

مەن تېپىۋېلىشنى خالىمىغان بولۇشى مۇمكىن. شۇڭلاشقا مىلادى 456 - يىلى تۇنجى قېتىم ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتكەندىن كېيىن، ئازدىن يېرىم ئەسىر ئۆتۈپ يەنى جورجانلارنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ھۆكۈمرانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئاندىن ئۇلار ۋېي سۇلالىسىگە قايتا ئەلچى ئەۋەتتى، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان يەل دەۋرلىرىدىن ئايانكى، ئېفتالىتلارنىڭ ئىچكى رايونلارغا ئەۋەتكەن ئەلچىلىرىنىڭ قېتىم سانى، مىلادى 507 - يىلىدىن كېيىن بىردىنلا كۆپەيگەنلىدى. بۇ خىل ئەھۋالنى «سۇڭنامە» بىلەن «چىنامە» دە ئېفتالىتلار ھەققىدە قىسسەنىڭ بولمىغانلىقى بىلەن «لياڭنامە»دە بولغانلىقى ۋە «لياڭنامە» دىكى ئېفتالىتلارنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى شەھەر - قەلئە بەگلىكلىرىنى ئىشغال قىلغانلىقىغا ئائىت خاتىرىلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا، شۇنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، ئېفتالىتلارنىڭ كۆكئارتتىن ئۆتۈپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي يولىغا ئېسىپ كىرگەن ۋاقتى مىلادى V ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ياكى VI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرى بولۇشى مۇمكىن؛ بەلكىم پوۋۇرغۇر قەبىلىسى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربكە كۆچۈشتىن بۇرۇن ياكى ئۇنىڭ دەسلىپىدە بولماسلىقى مۇمكىن. پوۋۇرغور قەبىلىسى غەربكە كۆچۈشتىن ئاۋۋال تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى بەگلىكلەر پۈتۈنلەي دېگۈدەك جورجانلارغا قارايتتى، ئەگەر ئېفتالىتلار كۆكئارتتىن ئۆتۈپ شەرققە كېڭەيگەن بولسا، مۇقەررەر ھالدا جورجانلار بىلەن كۆكئارتنىڭ شەرقىدە جۈڭگو بىلەن غەربنىڭ سودا يولىنى كونترول قىلىش ھوقۇقىنى تالىشىش ئۈچۈن ئۇرۇش يۈز بەرگەن بولاتتى. لېكىن جۈڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ تارىخ كىتابلىرىدا، ئېفتالىتلارنىڭ جورجانلار بىلەن ئۇرۇش قىلغانلىقى ھەققىدىكى خاتىرىلەر يوق، ئەكسىچە، ئىككى دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتى تاشقى كۆرۈنۈشتە بولسىمۇ، تۈرلۈك

تۈردە بىر قەدەر دوستانە ئۆتكەندەك قىلاتتى.

قىسقىسى، قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغور قەبىلىسى غەربكە كۆچكەن ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىر قانچە يىلدا كىنگىت، قۇس، پىشامشان قاتارلىق جايلاردا جورجانلارنىڭ تەسىر كۈچىنى قوغلاپ چىقارغانلىقتىن، جورجان خانلىقىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىي يولىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى ئۈزۈل - كېسىل ئاياغلاشقانىدى. ئېفتالىتلار بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ كۆكئارتتىن ئۆتۈپ شەرققە كېڭەيدى. ئېھتىمال قاڭقىللار دۆلىتى قۇستىن قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ چىقىشىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئېفتالىتلار ئاللىقاچان سۇلى، ئۇدۇن، كۈسەن ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن شەرقتىكى بەگلىكلەرنى ئىشغال قىلغان بولسا كېرەك. «لياڭنامە. خارەزىم تەزكىرىسى» دىكى ئېفتالىتلارنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى زېمىنلىرى ھەققىدىكى خاتىرە مۇشۇ ۋاقىتتا يۈز بەرگەن بولۇشى كېرەك. بەلكىم مىلادى 497 - يىلى قاڭقىل قوشۇنلىرىنىڭ قۇستىن چېكىنىشى بىلەن جورجانلارنىڭ قوچۇدا يېڭىباشتىن ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىشىنىڭ ھەممىسىنى، ئەينى ۋاقىتتا جورجانلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋالغان ئېفتالىتلارنىڭ شەرققە كېڭىيىشى بىلەن ئۇلارنىڭ ئارقا تەرەپتىن قاڭقىللارغا سالغان تەھدىتى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇشى مۇمكىن.

بۇنىڭدىن ئۇزاق ئۆتمەي، ئېفتالىتلارنىڭ كىنگىتكە ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشى يۈز بەردى. «ۋېينامە. قوچۇ تەزكىرىسى» دە: «ئالدىنقى قۇستىكى غۇزلار قاڭقىللار تەرىپىدىن پۈتۈنلەي كۆچۈرۈلۈپ، كىنگىتكە بېسىپ كىردى؛ بىراق، كىنگىت ئۇزاق ئۆتمەي يەنە ئېفتالىتلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاچقا، خەلقى تاراپ كەتتى» دېيىلگەن، «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە: «چۇنچى كېيىن ئېفتالىتلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ ئوغلى مىئوتو قاتارلىقلار ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى.

خەلقى تاراپ كەتتى، بەزىلىرى ۋېي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى، بەزىلىرى جورجانلارغا تەسلىم بولدى» دېيىلگەن. بۇ ئىككى ئابزاس نەقىلنى سېلىشتۇرۇپ تەكشۈرگەندە، ئىككى قىسسە بايان قىلىنغانلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئېغىتالىتلارنىڭ كىنت گىبتنى ئىشغال قىلغانلىق ۋەقەسى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس، قائقىللار مىلادى 492 - يىلى كىنگىتنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، «قائقىللار ھەققىدە قىسسە» دېيىلگەن، «ئاپورغور شىمال تەرەپكە جايلاشقان، چۈنچى جەنۇب تەرەپكە جايلاشقان» لىقى ھەققىدىكى سۆيۈرغاللىق زېمىن ئايرىمىسىغا ئاساسەن، كىنگىت چۈنچىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىدە بولغاندى. ئېغىتالىتلارنىڭ كىنگىتنى ئىشغال قىلىشى بىلەن چۈنچى ئۇلتۇرۇلۇپ، ئوغلىنىڭ ئەسىرگە چۈشۈشى شۇبھىسىزكى، بىرلا ۋاقىتتا يۈز بەرگەن ۋەقەدۇر.

ئېغىتالىتلارنىڭ كىنگىتنى ئىشغال قىلغانلىقى بىلەن چۈنچىنىڭ ئۇلتۇرۇلگەن يىل دەۋرى، «ۋېينامە، قوچۇ تەزكىرىسى» دە كۆچيا قوچوغا خان بولغانەدىن كېيىن دەپ كۆرسىتىلگەن، ھالبۇكى، «قائقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، مىلادى 508 - يىلى (ۋېي شۇەنۇۋدىنىڭ يوقىپىڭ تۇنجى يىلى) دىكى بارىسكۆل ئۇرۇشىدا چۈنچىنىڭ ئوغلى مىئوتو ئېغىتالىتلار تەرىپىدىن قائقىللارنىڭ پادىشاھى قىلىپ تىكلەنگەنىدى. چۈنچى مىلادى 498 — 507 - يىللار ئارىلىقىنىڭ مەلۇم بىر يىلىدا ئۇلگەن. ئەگەر بىزنىڭ يۇقىرىدىكى مىلادى 497 - يىلى قائقىللار قۇستىن چىكىنىپ چىقىپ، ئارقا تەرەپتە ئېغىتالىتلارنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىغانلىق ھەقىقىدىكى قىياسىمىز ئىشەنچلىك بولسا، ئۇنداقتا، ئېغىتالىتلارنىڭ كىنگىتنى ئىشغال قىلغانلىقى بىلەن چۈنچىنىڭ ئۇلتۇرۇلگەنلىكى ۋاقتى، مىلادى 497 - يىلىدىن ئانچە بالدۇر

بولماسلىقى، بەلكىم مىلادى 498 - يىلىدىن 500 - يىللار ئارىلىقىدا يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن.

«ۋېينامە. قاغقىللار ھەققىدە قىسسە» دىن قارىغاندا، ئېفتالىتلارنىڭ كىنگىتنى ئىشغال قىلىشى، قاغقىللارغا بېرىلگەن ئىنتايىن ئېغىر زەربە بولۇپ، يالغۇز نائىب چۈنچى ئۇلتۇرۇلۇپلا قالماي، بەلكى ئۇنىڭ باشچىلىقىدىكى قاغقىل خەلقلىرىنىڭ كۆپ قىسمى تارقاپ كېتىپ، «بەزىلىرى ۋېي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى، بەزىلىرى جورجانلارغا تەسلىم بولدى» («ۋېينامە. قاغقىللار ھەققىدە قىسسە»). ئەلۋەتتە يەنە بىر قىسمى ئېفتالىتلار تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنىپ كېتىلگەنىدى. ۋېي سۇلالىسى بەھەيۋەت باش سانغۇن، ياساۋۇلخانا نازارەتچىسى مىڭ ۋېينى ئەۋەتىپ، ۋېي سۇلالىسىگە «بەيئەت قىلغان» تارماقتىكى «تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىپ، گاۋېمىڭ قورغىنىغا ئورۇنلاشتۇردى» («ۋېينامە. قاغقىللار ھەققىدە قىسسە»). ئېفتالىتلار كىنگىتتا ھەدەپ بۇلاڭ - تالاڭ ۋە قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، دەرھال چېكىنىپ كەتتى. ئۇنىڭدىن ئاۋۋال قاغقىللار تەرىپىدىن مەجبۇرىي كىنگىتكە كۆچۈرۈلگەن قۇسلۇق غۇزلار «ئۆز ئالدىغا ئايرىم بولالماي، كۆچيادىن ئۆزلىرىگە خان تەيىنلەپ ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلدى». بۇنىڭ بىلەن كۆچيا ئىككىنچى ئۇغلىنى كىنگىتكە خان قىلىپ تەيىنلەپ ئۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. قاغقىل دۆلتى كىنگىتنى قولدىن بېرىپ قويدى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، قاغقىل دۆلتى مىلادى 492 - يىلى پىشامشانى ئىشغال قىلغانىدى. جەنۇبىي سۇلالىلەردىكى سۇ-چى ھاكىمىيىتىدىكى جياڭ جىڭشۇەن 493 - يىلى بۇ جايدىن ئۆتكەندە، پىشامشان ئەمدىلا قاغقىللار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان، «خەلقى تاراپ كەتكەن» ۋەيرانچىلىق ئەھۋالىنى كۆرگەن بولۇشى مۇمكىن. لېكىن بۇ جاي جۇڭگو بىلەن غەرب-

نىڭ سودا يولى ۋە غەربنىڭ ئولپان ئەۋەتمەغان ئەلچىلىرى نىڭ بېسىپ ئۆتۈشىدىكى مۇھىم جايى بولغاچقا. قاڭقىللار بۇ يەرگە مۇھاپىزەتچى قوشۇنلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. كېيىن پىشامشان تۈيغۇنلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىۋېلىندى. تۈيغۇنلارنىڭ پىشامشاننى ئىشغال قىلغان ۋاقتى، تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنمىگەن. «ۋېينامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىكى «تۈيغۇنلار ھەققىدە قىسقىچە»دە تۈيغۇنلارنىڭ قاغانى كۈلۈنىڭ «پىشامشان بىلەن چەرچەننى قوشۇۋالغان» لىقىلا خاتىرىلەنگەن. ھالبۇكى، كۈلۈۋېي شياۋجۇاڭدىنىڭ يوقىتىن 3 ـ يىلى يەنى مىلادى 530 ـ يىلى تەختكە چىقىپ ئۇزۇنى قاغان دەپ جاكارلىغانىدى. لېكىن «سۇڭ يۈن، خۇي شىڭ بىلەرنامىسى» غا ئاساسلانغاندا، سۇڭ يۈن قاتارلىقلار مىلادى 518 ـ يىلى پىشامشاندىن ئۆتكەندە، پىشامشان تاللىقاچان «تۈيغۇنلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىۋېلىنغانىدى»، تۈيغۇنلارنىڭ قاغانى تۈيغۇنلارنىڭ «غەربنى تىنچىتقۇچى ئىككىنچى پەرزەنتلەر قوشۇنىنىڭ سانغۇنى» نى بۇ جايدا تۇرغۇزۇپ، «3000 ئادەمنى تىوپلاپ غەربتە غۇزلارنىڭ بېسىپ كىرىشىدىن مۇداپىئە كۆردى». بۇنىڭدىن تۈيغۇنلارنىڭ پىشامشاننى ئىشغال قىلغان ۋاقتىنىڭ كۈلۈدىن ئىلگىرى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن «غەربتە غۇزلارنىڭ بېسىپ كىرىشىدىن مۇداپىئە كۆردى» دىكەندىكى «غەربتىكى غۇزلار» شەرقتە كېڭەيگەن ئىپتالىتلارغا قارىتىلغان بولۇشى كېرەك. قاڭقىللارنىڭ پىشامشاندىن چېكىنىپ چىققان ۋاقتىنى ئەينى ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتتىن ھۆكۈم قىلغاندا، قاڭقىللارنىڭ قۇستىن چېكىنىپ چىققان ۋاقتىدىن ئانچە ئۇزۇن بولماسلىقى، بەلكىم سەل بالدۇر بولۇشى مۇمكىن. ئاساسلىق سەۋەبى ئىپتالىتلارنىڭ شەرقتە كېڭىيىشى بىلەن ئۇلارنىڭ قاڭقىل دۆلىتىگە سالقىن

تەھدىلى ئىدى. «سۇك يۇن، خۇي شېك سەپەرلىمىسى» دىن قارىغاندا، قاتقاللار پىشامشاندىن چېكىنىپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، پىشامشانلىقلار «ئۆز ئالدىغا ئايرىم خان تىكلىگەن» دىن كېيىن پىشامشان ئاندىن تۇيغۇنلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنۇبلىنغانىدى. تۇيغۇنلارنىڭ پىشامشانىنى ئىشغال قىلىشى بىلەن ئۇ جايغا ئۇرغۇن ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇرغۇزۇشى «غەربتىكى غوزلاردىن مۇداپىئەلىنىش» يەنى ئېفتالىتلارنىڭ بېسىپ كىرىشىدىن ساقلىنىشنى مەقسەت قىلغان يەردە، ئۇنداقتا پىشامشانىنىڭ تۇيغۇنلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنۇبلىنغان ۋاقتى، ئېفتالىتلارنىڭ كۆكئارتتىن ئۆتۈپ شەرققە كېلىگەن ۋاقتى (مىلادى V ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە VI ئەسىرنىڭ باشلىرى) دىن ئىلگىرى بولماسلىقى كېرەك. بۇ نۇقتا توغرىسىدا بىز يەنە تۆۋەندىكىدەك ئىككى قوشۇمچە دەلىللىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتەلەيمىز، ئۇنىڭ بىرى، جەنۇبىي سۇلالىلەرگە ئائىت تارىخىي كىتابلاردىكى بولۇپمۇ «لياڭنامە» دىكى تۇيغۇنلار «شىمالدا قوچۇ بىلەن چېگرىلىنىدۇ»، قوچۇ «جەنۇبتا خېنەن (جەنۇبىي سۇلالىدىكى لىۇسوڭ ھاكىمىيىتى تۇيغۇنلارنىڭ پادىشاھى موغايانغا خېنەن بېگى دېگەن ئوتۇغاتنى ئەۋەتكەن، بۇرۇن «خېنەن» تۇيغۇنلارنى كۆرسەتتى) بىلەن چېگرىلىنىدۇ» دېگەن خاتىرە ئىدى. ھالبۇكى، لياڭ پادىشاھلىقى مىلادى 507 - يىلى قۇرۇلغانىدى. يەنە بىرى «ۋېي ناممە» دىكى ۋېي شۇەنۇۋدى (مىلادى 500 — 515 - يىللار) نىڭ دەۋرىدىكى «جورجان، ئېفتالىت، تۇيغۇنلار ئالاقىلىشىپ باش قوشۇشتا قوچۇدىن ئۆتىدۇ» («ۋېينامە. قاتقاللار ھەققىدە قىسمى») دېگەن خاتىرە ئىدى. فېڭ چېڭجۇن ئەپەندى «پىشامشاندا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ زېمىت تەرتىپسىز»⑦ ئاملىق ماقالىسىدە يۇقىرىدا نەقىلدىكى تۇيغۇنلار «پىشامشان رايونىغا چېگرىچە بولغان قوشۇالغان» دېگەن سۆز خاتا ھالدا

فۇلىيەنتۇ (كۇالۇنىڭ ئاتىسى) نىڭ ئاخىرىسىغا قىلىپ قويۇلغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە، ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيخېنىڭ 11 - يىلى (مىلادى 493 - يىلى) فۇلىيەنتۇغا تۇيغۇنلارنىڭ خانى دېگەن ئوتۇغاتنى بەرگەنلىكى ھەققىدىكى بىۋاستە باغلىنىپ كەلگەن سۆز بىلەن يىلنامىمۇ قىسقارتىۋېتىلگەن، شۇڭلاشقا تۇيغۇنلار پىشامشانىي فۇلىيەنتۇ خان بولغان يىلى يەنى مىلادى 493 - يىلى ئىشغال قىلغان دەپ قارىلىدۇ. تۇيغۇنلارنىڭ پىشامشانىنى ئىشغال قىلغان ۋاقتى مىلادى 493 - يىلدىن بۇرۇن، تەخمىنەن مىلادى 500 - يىللار ئەتراپىدا بولۇشى كېرەك.

4. قاڭقىل دۆلىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە مىئوتۇنىڭ ئۆزىنى قۇتقۇزۇشى، قۇدرەتلىك قاڭقىل دۆلىتى

شۇنداق قىلىپ جورجان، ئىفتالىت ۋە تۇيغۇنلارنىڭ شەرق، غەرب، جەنۇبتىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ قىستىشى بىلەن، قاڭقىل دۆلىتى كەينى - كەينىدىن قۇس، كىنگىت ۋە پىشامشاندىن ئايرىلىپ قالدى. كۆپلىگەن قاڭقىل ئاھالىلىرىنىڭ بەزىلىرى ئۆلتۈرۈلدى. بەزىلىرى ئەسىر-گە ئېلىندى يەنە. بەزىلىرى باشقا جايلارغا تارقاپ كەتتى. VI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، ئۇلارنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى شەرقىي يولدا قانلىق جەڭ قىلىپ قولغا كەلتۈرگەن غەلىبە مېۋىلىرىنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي دېگۈدەك نابۇت بولدى. قاڭقىل دۆلىتى ئىنتايىن ئېغىر كىرىزىسكە دۇچ كەلدى.

مۇشۇنداق چەددىي پەيتتە، قاڭقىل دۆلىتىنىڭ ئىچكى

قىسمىدىمۇ دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان ئەھۋالغا ئوخشاش، سىنىپلار ۋە مەزھەپلەر كۈرىشى پارتلىدى. كۈرەش ئالدىنى بىلەن ئاپورغور جەمەتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا پارتلىدى. يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئاپۇرغورنىڭ چوڭ ئوغلى «ئاپۇرغورنىڭ باشقا خوتۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ» ئاپۇرغورغا زىيانكەشلىك قىلماقچى بولغانىدا، پاش بولۇپ قېلىپ، ئاپورغور تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئېھتىمال ئاپۇرغۇرنىڭ ئۆكتىچىلەرنى چېكىدىن ئاشقان ئۇسۇللار بىلەن باستۇرغانلىقىدىن بولسا كېرەك، ئاقئۆتتە ئۇ «خەلقنىڭ ئىشەنچىسىدىن ئايرىلىپ قالدى». خەلق ئۇنى «بىرلىشىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى». ئاپورغور ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ «جەمەتى» دېگەن بالىنىيان دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئېلەن «خەلق» تەرىپىدىن قاغقىل دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ تىكلىنىپ، قاغقىل دۆلىتىنىڭ ۋەزىيىتىنى ۋاقىتلىق تىزگىنلەپ تۇردى.

قاغقىل دۆلىتىنىڭ ئىچكى قالايمىقانچىلىقى، قاش بىلەن كىرىكنىڭ ئارىلىقىغا كېلىپ قالغان ئېغتالىتلار ئۇيۇن قاغقىل دۆلىتىنى كونترول قىلىش ھەمدە ئۇنى ئۇزىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلاندۇرۇشقا پۈرسەت يارىتىپ بەردى. بالىنيان قاغقىل دۆلىتىگە بىر يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈمرانلىق قىلالمايلا، ئېغتالىتلار قاغقىل دۆلىتىگە قارىتا ئۇرۇش قوزغىدى، شۇنىڭدەك بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنى بالىنيانىنى تەختتىن قالدۇرۇپ چۇنچىنىڭ ئوغلى مىئوتۇنى دۆلىتىگە قايتىپ تەختكە ۋارىسلىق قىلىشقا ئۇزىتىش يۇزىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان دەپ داۋراڭ سالدى. ئېغتالىتلارنىڭ زور قوشۇنىنىڭ بېسىمى بىلەن، قاغقىل «خەلقى» ئامالسىز، «بالىنيانىنى ئۆلتۈرۈپ، مىئوتۇنىڭ تەختكە چىقىشىنى قارشى ئالدى» («ۋېينامە. قاغقىللار ھەققىدە قىسسە»).

يۇقىرىدىكى بۇ ۋەقەلەر تارىخىي كىتابلاردا يەنە دەۋرى

بويىچە خاتىرىلەنمىگەنىدى. «ۋېينامە. قوچۇ تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، كۈجيا شىمالىي ۋېينامە يوڭپىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 508 - يىلى) لۈكچىننىڭ ۋالىيىسى شياۋلياڭنى شىمالىي ۋېيغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، «ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كېلىشكە قوشۇن ئەۋەتىپ ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى»، ۋېي شۇەنۋۇدى پەرمان چۈشۈرۈپ ئۇنىڭ تەلىپىگە قوشۇلدى. ھەمدە شۇ يىلى مىئوتوغا پەرمان ئەۋەتىپ بۇ ئەھۋالنى ئۇقتۇردى. پەرماندا مىئوتۇنىڭ «سەمىمىيەتلىكى قايتا - قايتا» مەدھىيىلەنگەنىدى. بۇنىڭدىن مىئوتونىڭ قاڭقىللارغا خان قىلىپ تىكلەنگەن ۋاقتىنىڭ كېچىككەندە مىلادى 505 - يىلى ئەتراپىدا ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. يۇقىرىدىكى پەرەز بويىچە بولغاندا، بالىنىياننىڭ تەختكە چىققان ۋاقتى مىلادى 503 - يىلى ئەتراپىدا، ئاپۇرغورنىڭ ئۆلتۈرۈلگەن ۋاقتى مىلادى 502 - يىلى ئەتراپىدا بولۇشى كېرەك.

مىئوتونىڭ ئېفتالىتلار تەرىپىدىن قاڭقىللارنىڭ خانى قىلىپ تىكلەنگەنلىكىگە ئائىت پاكىت، قاڭقىللارنىڭ بۇ مەزگىلگە كەلگەندە پۈتۈنلەي ئېفتالىتلار تەرەپكە ئېغىپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. لېكىن تارىخىي كىتابلاردا مىئوتونىڭ ئېفتالىتلارغا تىز پۈككەنلىكىگە ئائىت پاكىتلار خاتىرىلەنمىگەن، شۇنداقلا ئېفتالىتلارنىڭ قاڭقىل دۆلىتىنىڭ زېمىنى بىلەن ئىگىلىك ھوقۇقىغا داۋاملىق دەخلى - تەرۇز قىلغانلىقىغا ئائىت ماتېرىياللارمۇ يوق ⑧. تۇيغۇنلار پىشامشاننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ دۆلىتى ئاۋۋالقىدەكلا گۈللىنىش باسقۇچىدا تۇرغان بولسىمۇ، ئۆز تەسىرىنى پەيدىنپەي تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى شەرقى يولغا قاراپ كېڭەيتمىگەنىدى. بۇ ئەھۋاللار مىئوتۇنىڭ ئېفتالىتلار بىلەن تۇيغۇنلارغا قارىتا بەزى دىپلوماتىيە ۋاستىلىرىنى قوللانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، مەسىلەن، بەلگىلىك مىقداردا باج

ياكى پۇل تاپشۇرۇش ياكى نام جەھەتتىكى قۇللۇق بىلدۈرۈش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق قاڭقىللار بىلەن ئېفتالىت، تۇيغۇنلارنىڭ بىر مەزگىل ئىنتايىن جىددىيلىشىپ كەتكەن مۇناسىۋىتىنى تەڭشىدى. شىمالىي ۋېيغا قارىتا، مىئوتو تەختىكە چىقىشى بىلەنلا «ئۈزۈلدۈرمەي ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلىپ تۇردى»، «ئالتۇن، كۈمۈش، يەتتە تۇياق ئات، 10 تۆگە تەقدىم قىلىپ» («ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسە»). شىمال بىلەن داۋاملىق دوستانە ئۆتۈشنى خالايدىغانلىق ئارزۇسىنى قەتئىي بىلدۈردى. مىلادى 508 - يىلى ۋېي شۇەنۋۇدى مىئوتۇنىڭ «سەمىمىيەت» لىكىگە قارىتا «ئاپىرىن ئوقۇيدىغان» لىقى توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى. ئەينى ۋاقىتتا قوچۇنىڭ خانى كۈجيا جورجانلارنىڭ بېقىندىلىكىدىن ئاللىقاچان قۇتۇلغان بولغاچقا، شىمالىي ۋېيغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كېلىشنى تەلەپ قىلدى. ۋېي شۇەنۋۇدى مىئوتۇغا پەرمان چۈشۈرۈپ: «جورجان، ئېفتالىت، تۇيغۇنلار ئالاقىلىشىپ باش قوشۇشتا قوچۇدىن ئۆتۈمەي قالمايدۇ. ھالا بۇگۈنكى كۈنلۈكتە قوچۇ ئىچكى رايونلارغا بېقىنىپ، ئەلچى ئەۋەتتى، بۇنىڭ بىلەن جورجانلارنىڭ يولى ئۈزۈلدى. مۇبادا ئۇلارنى دەيدەيگە سېلىپ، جورجانلارغا يانتاياق بولساڭلار، مەن سىلەرنىڭ گۇناھىڭلارنى ھەرگىز كەچۈرمەيمەن» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش) دېدى. مىئوتۇنىڭ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ بۇ كەسكىن تەلىپىگە قارىتا جاۋاب قايتۇرغان ياكى قايتۇرمىغانلىقى بىلەن قانداق جاۋاب قايتۇرغانلىقى تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنمىگەن، لېكىن مىئوتونىڭ شۇنىڭدىن كېيىنمۇ شىمالىي ۋېيغا داۋاملىق ئەلچى ئەۋەتىپ يەرلىك مەھسۇلاتلارنى تەقدىم قىلىپ تۇرغانلىقىدىن قارىغاندا، مىئوتو بۇ تەلەپنى قوبۇل قىلغان، شۇ ئارقىلىق شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن بولغان دوستلۇق

مۇناسىۋەتنى داۋاملىق ساقلاپ قالغانىدى. قىسقىسى، مىئوتۇ ناھايىتى يىراقنى كۆرەر ۋە تەدبىرلىك بىر قاڭقىل خانى ئىدى. ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن مەلۇم دەرىجىدە ئېفتا- لىتلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ چوڭ دۆلەتلەرنىڭ قوجۇدىن ئىبارەت بۇ مۇھىم رايوندىكى زىددىـ يىتىدىن ئەپچىللىك بىلەن پايدىلىنىپ، ئاساسىي جەھەتتىن قاڭقىل دۆلىتىنىڭ مۇستەقىللىق ئورنىنى ساقلاپ قالدى، قاڭقىل دۆلىتىنى مۇھاسىرە ئىچىدە قېلىشتەك قىيىن شارائىـ تىن قۇتۇلدۇرۇپ قالدى، شۇ ئارقىلىق پۈتۈن كۈچىنى توپلاپ جورجانلارنىڭ تەھدىتىگە تاقابىل تۇردى. جورجان خانلىقـ نىڭ قۇلدارلار سىنىپى قاڭقىل مىللىتىنىڭ ئەشەددىي دۈشـ مىنى ئىدى، مىئوتۇنىڭ جورجان خانلىقىنى ئاساسىي كۈرەش نىشانىسى قىلىشتىن ئىبارەت دۆلەت سىياسىتى، كەڭ قاڭقىل چارۋىچىلىرىنىڭ تۈپ مەنپەئىتىگە پۈتۈنلەي ئۇيغۇن ئىدى.

جورجانلارنىڭ ناغاي قاغانى ئۆلگەندە، ئورنىغا ئوغلى پۇد تەختكە چىقىپ، ئۆزىنى تاغان قاغان دەپ جاكارلىدى. پۇد قاڭقىل دۆلىتىدە ئاپورغۇر بىلەن بالنىياننىڭ كەينى- كەينىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكى بىلەن مىئوتونىڭ يېڭىدىن تەخت- كە چىققانلىقىدىن پايدىلىنىپ، مىلادى 508 - يىلى زور قوشۇن بىلەن غەربكە ھۇجۇم قىلىپ، قاڭقىل دۆلىتىنى بىر يولىلا يوقىتىۋېتىشكە ئۇرۇندى. مىئوتو قاڭقىللارنىڭ قوشۇنـ لىرىغا باشچىلىق قىلىپ، بارىسكۆل (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى بارىكۆل كۆلى) نىڭ شىمالىدا ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، پۇد- نىڭ باشچىلىقىدىكى جورجان قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. بۇ ۋاقىتتا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ چاپقۇر ئەجدىھا سۇپەت سانغۇنى مېڭۋېي ۋېي شۇەنۋۇدىنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن، 3000 كىشىلىك ۋېي قوشۇنىنى باشلاپ قوچۇنىڭ

خانى كۈجيانىڭ ئىچكى رايونلارغا كۆچۈشىنى قارشى ئېلىشقا ئاتلاندى. ۋېي قوشۇنلىرى غەربكە يۈرۈش قىلىپ، ئىۋىرغول (هازىرقى قۇمۇلنىڭ غەربىي شىمالىي) غا يېتىپ بارغاندا، جورجانلارنىڭ قوغلاپ كەلگەن قوشۇنلىرى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. پۇر ۋېي قوشۇنلىرىنى كۆرۈش بىلەنلا، ۋېي قوشۇنلىرى قاڭقىللار بىلەن بىرلىشىپ، ئارقا تەرەپتىن قول سالماقچى دەپ قاراپ، «قورقۇپ كەينىگە يېنىپ كەتتى». مىئوتۇ جورجانلارنىڭ «قاچقان» لىقنى ئاڭلاپ، قاڭقىل قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، جورجان قوشۇنلىرىنى قوغلاپ بېرىپ مەغلۇپ قىلىپ، پۇدنى بارىسكۆلنىڭ شىمالىدا ئۆلتۈردى. مىئوتو ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ ماسلاشقانلىقىغا رەھمەت ئېيتىش ھەم ۋېي سۇلالىسىگە بولغان دوستلۇقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، پۇدنىڭ چېچىنى كېسىۋېلىپ مېڭ ۋېيغا تەقدىم قىلدى، يەنە ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ «بەش تۇياق چاپقۇر ئات، ئالتۇن - كۈمۈش، بۇلغۇن تېرىسى بىلەن باشقا يەرلىك مەھسۇلاتلارنى تەقدىم قىلدى». ۋېي شۇەنۋۇدى يۈلياڭنى ئەلچىلىككە ئەۋەتتى ھەمدە مىئوتوغا بىر يۈرۈش ساز جابدۇقى، 80 نەپەر ئەلنەغمىچى، 10 توپ قىزىل يىپەك، 60 توپ ھەر خىل رەخت تەقدىم قىلدى. مىئوتو قايتا يەنە باغا تىغاتېننى ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، «يەرلىك مەھسۇلاتلارنى تەقدىم قىلدى» (يۇقىرىدىكى نەقىللەرنىڭ ھەممىسى «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» نى ئاساس قىلغان). «ۋېينامە. شىزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» گە ئاساسلانغاندا، مۇشۇ يىلى قاڭقىل دۆلىتى ۋېي سۇلالىسىگە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، ئۈچ تۈركۈم ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلغان بولۇپ، قاڭقىل دۆلىتى بىلەن ۋېي سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى تېخىمۇ قويۇقلاشقانىدى.

بارىسكوۋل ئۇرۇشىدا قاتناشقان جورجانلارنىڭ ئۇستىدىن غەلىبە قازانغانلىقتىن، قاتقىل دۆلىتىنىڭ تەسىر كۈچى تېخىمۇ كۈچەيگەنلىكى جەھەتتىكى بەزى ئىلمىكارلار يېقىنقى ئارىدا «ۋېنىنامە» قوچۇ تەزكىرىسى» دەپ «كۇچيا تەختكە چىققاندا جورجانلارنىڭ قاغانى ناغايىغا بەرگەن ئىلغانمىدى. جورجانلارنىڭ قاغانى يۇز قاتقىللار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن كۇچيا يەنە قاتقىللارغا بەرگەن ئىلدى» دېيىلگەن. كۇچيا قوچۇنىڭ خانلىق تەختىنى گە چىققاندىن كېيىن كۆپ قېتىم ۋېي سۇلالىسىگە مەكتۇپ يوللاپ، ئىچكى رايونلارغا كۆچۈشنى تەلەپ قىلدى. مىلادى 508 - يىلى ۋېي سۇلالىسى مېڭ ۋېينى قوشۇن باشلاپ بېرىپ ئۇنى كۈتۈۋېلىشقا ئەۋەتكەندە، مېڭ ۋېينىڭ قوشۇنلىرى ئۇيغۇرغۇلغا «بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا يېتىپ بارالماي قايتىپ كەتتى». بارىسكوۋل ئۇرۇشىدىن كېيىن كۇچيا يەنە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ «ئون قېتىمدىن ئارتۇق ئەلچى ئەۋەتىپ»، ۋېي سۇلالىسىگە يەرلىك مەھسۇلاتلارنى تەقدىم قىلىپ بەيئەت قىلىدىغان «سەممىيتىنى بىلدۈرۈپ». ئىچكى رايونلارغا كۆچۈ چۈشنى تەلەپ قىلدى. لېكىن بۇ ۋاقىتتا جورجانلانىڭ كۈچى قوچۇدىن قوغلاپ چىقىرىلغاچقا، قوچۇ خەلقىنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە ياشاپ كەلگەن جايىدىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي «كونا ماكانىدىن قايتا كۆچۈشنى خالىمىدى». تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، ۋېي سۇلالىسى بۇ ۋاقىتتا پىلانىنى ئۆزگەرتىپ، ۋېي سۇلالىسىپەرەس كۇچيانىڭ قوچۇدىن ئىبارەت بۇ ستراتېگىيىلىك مۇھىم جايدىن ئايرىلىشىنى، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ قوچۇ رايونىغا بولغان تەسىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشنى خالىمىدى، شۇڭا «كۆپلەپ ئىنئام بېرىپ، ئەسكەرلەرنىڭ قايتا قارشى ئالالمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى» («ۋېينامە. قوچۇ تەزكىرىسى»). بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا كۇچيا «يەنە قاتقىل

لارغا بەيئەت قىلىش» قا مەجبۇر بولدى. بۇ ھال كۈجيانىڭ ۋېي سۇلالىسى بىلەن قاڭقىل دۆلىتىنىڭ ھەر ئىككىسى بىلەنلا بەيئەت قىلىش مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بارىسكۆل ئۇرۇشى قاڭقىللارنىڭ جورجانلار بىلەن يىپەك يولىنىڭ شەرقىي تارمىقىدىكى مۇھىم قورغان قوچۇنىڭ تىزگىنلەش ھوقۇقىنى تالىشىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان تۇنجى قېتىملىق زور ئۇرۇشى ئىدى. جورجانلار مەغلۇپ بولۇپ قوچۇنى تاشلاپ چىقىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەزگىل ئىچىدە «جورجانلار زاۋاللىققا يۈزلىنىپ، قاڭقىللار روناق تاپتى، جورجانلار ئۆزىنى قۇتقۇزۇشقىمۇ چارىسىز قالدى» («ۋېينامە. يۇەن خەننىڭ تەرجىمىھالى»). جورجانلارنىڭ سودا يولىدىكى پاراكەندىچىلىكلىرى تازىلانغانلىقتىن، بىر مەھەل ئۈزۈلۈپ قالغان جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋىتىدە مىلادى 508 - يىلىدىن باشلاپ يەنە گۈللەپ راۋاجلىنىش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى. كۈسەن، سۇلې، جۈجۈ، تاشقورغان، ئۇدۇن، كەشمىر، پېرسىيە، جەنۇبىي ھىندىستان قاتارلىق دۆلەت ۋە بەگلىكلەر، ۋېي سۇلالىسى بىلەن بولغان ئەلچى ۋە «ئولپان ئەۋەتىش» مۇناسىۋىتىنى يەنە ئەسلىگە كەلتۈردى. قاڭقىل، قوچۇ قاتارلىق دۆلەتلەر مىلادى 508 - يىلىدىن باشلاپ، ھەر يىلى ۋېي سۇلالىسىگە «ئولپان» ۋە «سوۋغا تەقدىم» قىلىپ تۇردى.

مىلادى 516 - يىلى (ۋېي شياۋمىڭدىنىڭ شىپىڭ تۇنجى يىلى) قاڭقىل دۆلىتى بىلەن جورجان خانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىككىنچى قېتىملىق زور كۆلەملىك ئۇرۇش پارتلىدى. «ۋېينامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ يۈز بەرگەن جايى خاتىرىلەنمىگەن، ئەمما شۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتتىن قارىغاندا، يەنىلا بارىسكۆل بىلەن

ئۇيغۇرغولنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇڭلاشقا بۇ ئۇرۇشنى قاڭقىل دۆلىتى بىلەن جورجان خانلىقىنىڭ قوچۇ رايونىنىڭ تىرگىنلەش ھوقۇقىنى تالىشىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئىككىنچى قېتىملىق ئۇرۇشى دەپ ئاتاش قىممۇ بولاتتى. تارىخىي كىتابلاردا ئۇرۇشنىڭ جەريانىمۇ خاتىرىلەنمىگەن. «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە پەقەت ئۇنىڭ نەتىجىسىلا خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا: «مىئوتۇ جورجانلارنىڭ ھۆكۈمرانى چيۈنۇ (پۇد ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن جورجانلارنىڭ قاغانى بولغان) بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ئەسىرگە چۈشتى؛ چيۈنۇ ئۇنى ئىككى ئاساۋۇلتقا چېتىپ ئۆلتۈردى، كاللىسىنى كېسىۋېلىپ جام قىلىۋالدى. ئۇنىڭ قوۋملىرىنىڭ ھەممىسى قېچىپ كېلىپ ئېفتالىتلارغا بېقىندى» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن قاڭقىللارنىڭ ئىنتايىن ئېچىنىشلىق تۇردە مەغلۇپ بولغانلىقىنى، خانىنى ئۆلتۈرۈلۈپ، خەلقىنىڭ تاراپ كېتىشكە مەجبۇر بولۇپ، قېچىپ بېرىپ ئېفتالىتلاردىن پاناھلىق تىلىگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. قاڭقىللارنىڭ مەغلۇپ بولۇش سەۋەبلىرى، «چيۈنۇنىڭ قەيسەر ۋە زېرەك، ھەربىي ئىشلارغا ماھىر» («ۋېينامە. جورجانلار، ھەققىدە قىسسە») لىغى بىلەن مىئوتونىڭ مەغرۇرلىنىپ دۈشمەنگە سەل قاراشتەك بۇنداق شەخسىي پەزىلەت تەرىپىدىكى ئامىللاردىن سىرت، ۋېي سۇلالىسىنىڭ قاڭقىللار بىلەن جورجانلارنى دەيدىگە سېلىپ، «دۈشمەنلىشىپ ئۆزئارا ئۇرۇش قىلىش» قا قۇتراتقىسىمۇ ۋېي سۇلالىسىنىڭ «ئولتۇرۇۋېلىپ پايدىنى كۆزلەش سىياسىتى» دە ئاز رول ئوينىمىدى. بارسكۆل ئۇرۇشىدىن ئاۋۋال، قاڭقىل دۆلىتى قارشى تەرەپكە قارىغاندا، بىر قەدەر ئاجىز ۋاقتىدا، ۋېي سۇلالىسى قاڭقىل دۆلىتىنى قەتئىي قوللىغانىدى؛ جورجانلارنى بولسا بەزىدە ۋېي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىشقا قىستىسا، بەزىدە «ئۇلارنىڭ ئەلچىلىرى

ومنى قوبۇل قىلمىدى» («ۋېينامە. جورجانلا ھەققىدە قىسسە»).
بۇ جورجانلارغا قارىتا ۋېي سۇلالىسى بىلەن قاڭقىللار ئىتتىپاق تۈزۈپ جورجانلارغا قارشى تۇرغاندەك بىر خىل كۈچلۈك تەسىراتنى بېرىپ قويدى. بارىسكۆل ئۇرۇشىدا قاڭقىللار جورجانلارنىڭ ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىدىن قورقۇشتەك مۇشۇنداق پىسخىكىسىدىن پايدىلىنىپ غەلىبە قازانغانىدى. بارىسكۆل ئۇرۇشىدىن كېيىن قاڭقىللارنىڭ كۈچى زور دەرىجىدە كۈچەيدى. ۋېي سۇلالىسى «قاڭقىل دۆلىتىنىڭ كۈچلۈك دۆلەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشى» دىن قورقۇپ، «جورجانلار يوقىتىلغاندىن كېيىن قاڭقىللارنىڭ زورلۇق - زۇمبۇلۇق قىلىدىغانلىقى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم» («ۋېينامە. يۇەن خەننىڭ تەرجىمىھالى») دەپ ئەندىشە قىلدى. شۇڭا ۋېي سۇلالىسى مىلادى 509 - يىلى (يەنى بارىسكۆل ئۇرۇشى يۈز بەرگەن يىل) دىن باشلاپ، قاڭقىل دۆلىتىنىڭ ئەۋەتكەن ئەلچى ۋە سوۋغا - سالاملىرىنى بۇرۇنقىدەكلا قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، لېكىن جورجان خانلىقىغا بولغان پوزىتسىيىسىنى بىردىنلا ئۆزگەرتىپ، ئۇلارنىڭ ئەۋەتكەن ئەلچى ۋە سوۋغا - سالاملىرىنى قوبۇل قىلىپلا قالماي، بەلكى يەنە مىلادى 514 - يىلى (ۋېي شۇەنۋۇدىنىڭ يەنچاڭ 3 - يىلى) ۋېي شۇەنۋۇدى بىر مەھەل شىرمەت چەۋەندازلار سانغۇنى مايىشىنى جورجان خانلىقىغا «ھال سوراشقا ئەۋەتتى». ۋېي سۇلالىسىنىڭ تاكتىكا جەھەتتە بۇنداق ئۆزگىرىش ياسىشى، جورجانلارغا قاڭقىل دۆلىتى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا، ئېۋىرغولدىكى ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ ئارىلىشىشىدىن ئەندىشە قىلىشنىڭ زادىلا ھاجىتى قالمىغانلىقىنى، پۈتۈن كۈچى بىلەن قاڭقىللارغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ لازىملىقىنى تونۇتتى. ھالبۇكى قاڭقىل دۆلىتى بولسا ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ ئاۋاز قوشۇشى ۋە ماسلىشىشىغا ئېرىشىشتىن ئەمدىلىكتە قايتا ئۈمىد كۈتەلمەيدىغان

بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭدىن سىرت، ئېفتالىت دۆلىتى بىلەن پېرسىيە دۆلىتىنىڭ ئوتتۇرىسىدا مىلادى 503 - يىلىدىن باشلاپ 10 يىلغا سوزۇلغان زور كۆلەملىك ئۇرۇش پارتىلىغانىدى؛ ئۇرۇشتا ئۆزئارا يېڭىش - يېڭىلىش بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئېفتالىتلارنىڭ دۆلەت كۈچىنى زور دەرىجىدە خورىتىپ، ئۇلارنىڭ كۆپ مىقداردىكى جانلىق كۈچىنى ئىسكەنجىدە تۇتۇپ تۇرغانلىقتىن، ئۇلارنى قاڭقىل دۆلىتىنىڭ جورجان خانلىقىنىڭ ھۇجۇمىغا قارشى كۈرەش قىلىشقا قارىتا يەنە ئۇنۇملۇك ياردەم بېرىشكە ئامالسىز قىلىپ قويدى. يۇقىرىقىلارمۇ قاڭقىل دۆلىتىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدا رول ئوينىغانىدى.

مىئوتۇ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، قاڭقىل دۆلىتى «ھۆكۈمراندىن ئايرىلىپ، خەلقى تەرەپ - تەرەپكە تاراپ كەتتى» («ۋېينامە. يۇەن خەننىڭ تەرجىمىھالى»). ھالبۇكى، جورجان خانلىقى بولسا «بۇرۇنقى زېمىنلىرىنى قايتۇرۇۋېلىپ» («لياڭنامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە»)، «ئىسيانچىلارنى جازالاپ، دۆلىتىنى بارغانسېرى قۇدرەت تاپقۇزدى» («ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە»). بۇنىڭدىكى «ئىسيانچىلار» نى جازالاش، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە ئېيتىلغان «دەسلەپتە جورجانلارغا تەۋە بولۇپ، كېيىن جورجانلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن قوشنا دۆلەتلەر» بولۇپ، قاڭقىل دۆلىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايتتى. شەكسىزكى جورجانلار يەنە تىيانشاننىڭ شىمالىنى قايتا ئىگىلىۋالغانىدى، قاڭقىللار بولسا بۇ رايونلاردىن قوغلاپ چىقىرىلغانىدى. قاڭقىللار قەيەرگە قېچىپ بارغان؟ تارىخىي كىتابلاردا پەقەت «پۈتۈنلەي ئېفتالىتلارنىڭ ئارىسىغا قېچىپ بارغان» لىقىلا تىلغا ئېلىنغان بولۇپ باشقا جايلارغا قېچىپ بارغانلىقى خاتىرىلەنمىگەن. ئەينى ۋاقىتتا ئېفتالىتلار تىيانشاننىڭ جەنۇبىي يولى بىلەن كىنگىتىنىڭ

غەربىدىكى جايلارنى ئىشغال قىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆچمە قەبىلە تىيانشاننىڭ شىمالىغا ئۆتمەكچىدى. جۇغراپىيىلىك ئورۇن ۋە ۋەزىيەتتىن قارىغاندا، ئېفتالىتلارنىڭ ئارىسىغا قېچىپ بارغان قاڭقىللار ئېفتالىتلار تەرىپىدىن ئىگىلىنىپ تۇرۇلۇۋاتقان كىنگىتنىڭ غەربىي ۋە شىمالىدىكى جايلارغا يەنى ھازىرقى قايدۇ (قاراشەھەر) دەريالىسى ۋادىسىغا قېچىپ بارغان بولۇشى مۇمكىن.

ھىئوتۇ ئۇلۇگەندىن كېيىن، قاڭقىل خەلقى دەرھال ئۇنىڭ ئىنىسى ئېلىمەگنى ئۆزلىرىگە ھۆكۈمران قىلىپ تىكلىدى. قاڭقىل دۆلىتى ئېفتالىت دۆلىتىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا، بىر قانچە يىلدىن كېيىن ئاندىن ئەسلىگە كېلەلىدى. بۇ ۋاقىتدا جورجان خانلىقىدا ئىچكى قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىپ، ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئىچكى جەھەتتە بىر - بىرى بىلەن چېقىشالمايدىغان ئىككى گۇرۇھقا ئايرىلىپ ئۆزئارا پۈت تېپىشتى ۋە قىرغىنچىلىق قىلىشتى. قاڭقىل دۆلىتىمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بۇرۇنقى زېمىنلىرىنى قايتۇرۇۋالغان، تارىخىي كىتابلاردا ئېفتالىتلار ھىئوتونىڭ ئىنىسى ئېلىمەگنىڭ دۆلىتىگە قايتقانلىقى ئاڭلىنغان، دەپ خاتىرىلەنگەن. بەلكىم ئېلىمەگ ئۆزىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ زېمىنلىرىنى قايتۇرۇۋالغان بولۇشى، ئېفتالىتلار پۈتۈنلەي ئەسكەرچىقىرىپ ئېلىمەگنى مۇھاپىزەت قىلىپ دۆلىتىگە ئاپىرىپ قويمىغان بولۇشى مۇمكىن. ئېلىمەگ دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئولپان تەقدىم قىلىپ، بۇرۇنقىدەك دوستانە ئۆتىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. مىلادى 520 - يىلى ئېلىمەگ قاڭقىل قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ جورجانلارغا ئەۋەتە بېرىپ، جورجان قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. جورجانلارنىڭ قاغانى چيۇنۇ مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ بارغاندىن كېيىن، دەرھال ئەلچى ئەۋەتىپ ئۆزىنى تەرىپىدىن ئۆلتۈرمەل

دى» («ۋېينامە. جورجانلار مەققەد قىسسە»). ئارقىدىنلا جورجان ھۆكۈمرانلار سىنىپى بىراھىمان قاغان بىلەن ئاناغاي ئاغانىڭ باشچىلىقىدىكى ئىككى كۈرۈھقا بۆلۈنۈپ كەتتى. بىراھمان قاغانىڭ باشچىلىقىدىكى جورجان قەبىلىلىرى چۈلۈكنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا تۇردى؛ ئاناغاي قاغان ئاكسى شى فا بىلەن ئۇرۇش قىلىپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، «ئەسكەرلىرىنى باشلاپ جەنۇبقا كۆچۈپ بېرىپ»، ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. بىراھمان يەنە شى فا بىلەن ئۇرۇش قىلدى. شى فا ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن «تاتابىلارنىڭ ئالرىسىغا قېچىپ كەتتى». جورجان خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۇنداق قالايمىقانچىلىق ۋەزىيەت يەنە قانچىلىك دۆلىتى ئۈچۈن پۈرسەت يارىتىپ بەردى. مىلادى 521 - يىلى (ۋېي شياۋمىڭدىنىڭ جېڭگۇاڭ 2 - يىلى) ئىلبەگ قانچىلارنىڭ زور قوشۇنىغا باشچىلىق قىلىپ، جورجانلارنىڭ زېمىنىغا ئىچكىرلەپ كىرىپ، جورجان قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. بىراھمان چىقىش يولى قالمىغان ئەھۋال ئاستىدا، «قەبىلىلىرىنى لياڭجوغا باشلاپ بېرىپ» ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. قانچىل قوشۇنلىرى تولۇق غەلبىگە ئېرىشتى. بىز، ئەينى ۋاقىتتىكى چۆللۈكنىڭ شىمالىنىڭ ۋەزىيىتىنى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئۇزغان سانغۇنى، لياڭجونىڭ ئايماق بېگى يۈەن خەنىڭ ۋېي شياۋمىڭدىغا ئېيتقان مۇنۇ بىر ئابزاس سۆزىدىن كۆرۈۋالالايمىز، ئۇ «بۇگۈنكى كۈنلۈكتە جورجانلار قانچىلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى، بىزنىڭ سۇلالىمىزنىڭ ھەيۋىسىگە تايىنىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئىككى ھۆكۈمرانى (ئاناغاي بىلەن بىراھمان)، بىزگە ئەل بولدى. ئۇلارنىڭ ئەل بولۇشى بىلەن قول ئاستىدىكى پۇقرالىرىمۇ پۈتۈنلەي بىزگە بەيئەت قىلدى ..... ھازىر جورجانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بىزگە ئەل بولغان بولسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ پۇقرالىرى يە-

ئىلا تارقىلىپ يۈرمەكتە، لېكىن ئۇلارنىڭ قوۋملىرى ئىنتايىن كۆپ، ھەممىلا جايدا تەسىر كۈچى بولسىمۇ، خان ئالىيلىرىغا ئومىد باغلاپ تۇرماقتا. قاڭقىللارمۇ ئۇلارنى پۈتۈنلەي قوشۇۋالمىغاچقا، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆزلىرىگە بەيئەت قىلدۇرالمىدى» («ۋېنامە. يۈەن خەنىنىڭ تەرجىمھالى») دېگەنىدى. ئانا غايىمۇ ۋېنىي شياۋمىڭدىغا: «دۆلەت پاراكەندىچىلىك گىردابىغا چۈشۈپ قالغاچقا، ھەرقايسى قەبىلىلەر ئۆز ئالدىغا ئايرىم جايلارنى ئىگىلىۋېلىپ، ئۆزئارا بۆلۈگچىلىق ۋە قىرغىنچىلىق قىلىشماقتا» («ۋېنامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە») دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۇنىڭدىن قاڭقىل قوشۇنلىرىنىڭ جورجان خانلىقىغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتلىرىنى يىمىرىپ تاشلىغان بولسىمۇ، ئەمما چۆللۈكنىڭ شىمالىدا داۋاملىق تۇرۇپ قالغان جورجانلارنى پۈتۈنلەي تولۇق ئەل قىلدۇرالمىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. قاڭقىل قوشۇنلىرى بىراھمان شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، چۆللۈكنىڭ شىمالىنى داۋاملىق ئىشغال قىلىۋېلىشنى توختىتىشقا مەجبۇر بولغان بولسا كېرەك.

ميلادى 521 - يىلىدىكى ئۇرۇشتا، قاڭقىل دۆلىتى جورجان خانلىقىنىڭ موڭغۇل دالاسىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى بىر يولىلا يىمىرىپ تاشلاپ، ئۇنى مۇنقەرز بولۇشقا ئاز قويغانىدى. قاڭقىل دۆلىتى چۆللۈكنىڭ شىمالىي رايونىنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلىۋالمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ بۇ زور غەلىبىسى، ئۇنى مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي بىلەن غەربىي شىمالىدىكى ئەڭ قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلاندۇرغانىدى. بىراق شۇنىڭدىن كېيىن ۋېي سۇلالىسى مۇنقەرز بولۇشقا يېقىنلاپ قالغان جورجان خانلىقىغا قارىتا «قايتا يۆلەپ گۈللىنىش ۋە مۇنقەرز-لىكتىن قۇتۇلۇشقا يار - يۆلەك بولۇش» سىياسىتىنى قوللانا

ھاچقا، قاڭقىل دۆلىتىنىڭ گۈللىنىش ۋەزىيىتىمۇ، ئانچە ئۇزاق داۋام قىلالمىدى.

5. ئوغىات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ جورجان خانلىقىغا قارىتاقوللانغان «قايتا يۆلەپ، گۈلىلەندۈرۈش ۋە مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلۇشقا يار - يۆلەك بولۇش» سىياسىتى، قاڭقىل دۆلىتىنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە مۇنقەرز بولۇشى

قاڭقىل دۆلىتىنىڭ زور غەلىبىسى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھ ۋە ۋەزىرلىرىنى يەنە قايتا ئەندىشىگە سالدى. ئۇلار قۇدرەتلىك قاڭقىل دۆلىتىنى ئىسكەنجىگە ئېلىش ئۈچۈن يەنە ئۆزئارا دەيدەيگە سېلىپ قويۇش تەدبىرىنى قايتا كۆتۈرۈپ چىقتى. ۋېي شياۋمىڭدى بىر تەرەپتىن، جېڭگۇاڭنىڭ 3 - يىلى (مىلادى 522 - يىلى) گۈكەينى ئەلچى قىلىپ، قاڭقىل دۆلىتىگە ئەۋەتىپ، ئېلىبەگكە غەربنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، بارىسكۆل ۋىلايىتىنىڭ تۇنجى بېگى، قاڭقىل خانى ⑨ دېگەن نامنى بېرىپ، قاڭقىل دۆلىتىنىڭ غەلىبە مېۋىسىگە قارىتا قۇتلۇقلاش نىيىتىنى بىلدۈرسە؛ يەنە بىر تەرەپتىن، گاۋياڭ بېگى يوڭ، دىۋان بېگىنىڭ پەرمانچىسى لى چوڭ قاتارلىقلارنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئاناغاينىڭ قەبىلىلىرىنى تۇرۇش بۇلىقى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى گوياڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا) غا ئورۇنلاشتۇردى، بىراھماننىڭ قەبىلىلىرى شىخەيجۈن ۋىلايىتى (شىنخەي ھازىرقى قۇيان كۆلى بولۇپ، ۋىلايەت ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ئېجىناچى خوشۇنىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) گە ئورۇنلاشتۇرۇپ، «ھەرقايسىسى

ئىلگە باشچىلىقىدىكى قەبىلىلەرنى يىغىپ، تارقاقلاشتۇرۇشنى بۇيرۇق قىلدى» («ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە»). دۇنداق قىلىشى كۆرۈنۈشتە «قېچىپ كەلگەنلەرنى قوبۇل قىلىپ»، ئاللىقاچان مۇنقەرز بولۇپ بولغان ھاكىمىيەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى، ئۇلۇغ بىر ئەلنىڭ بۇرچى قىلىپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىكى قۇدرەتلىك بىر ئەلنىڭ قانداقلا بولمىسۇن مەنىۋى جەھەتتىكى بۇنداق قوللاشنى ئىشقا ئاشۇرالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، كۆڭلىدە ھەمىشە «جورجانلار پۈتۈنلەي مۇنقەرز بولغان» دىن كېيىن «قاڭقىللارنىڭ زورلۇق - زومبۇلۇق قىلمىشى» دىن ئەندىشە قىلىپ، جورجانلارنى يۆلەپ، قاڭقىللارنى ئىسكەنجىگە ئېلىشقا ئۇرۇنۇش ئىدى. يۇەن خەن شياۋمىڭدىگە: «پايتەختتىن لوياڭغا كۆچۈرگەندىن بۇيان (شىمالىي ۋېي سۇلالىسى مىلادى 497 - يىلى پايتەختتىن لوياڭغا كۆچۈرگەندى) يېشۇي دەرياسى بىلەن چانشۇي دەرياسى ئارىلىقىدا مۇستەھكەم پۇت دەسسەپ تۇرۇپ كېلىۋاتىمىز، قاڭقىللار بىلەن جورجانلار ئۆزئارا بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلىشماقتا .....، بىراق ئۇلار داۋاملىق دۇشمەنلىشىپ كەلمەكتە، ئەمدىلىكتە «بىيەن جۇاڭزى تەدبىرى» نى ئىشقاسالساق، چېگرىدا نەچچە ئون يىلغىچە قالايمىقانچىلىق يۈز بەرمەيدۇ، مانا بۇ قاڭقىللارنىڭ ئىسكەنجىگە ئېلىشنىڭ ئېپىدۇر» («ۋېينامە. يۇەن خەننىڭ تەرجىمھالى») دېگەنىدى. يۇەن خەن لياڭجودا مەنسەپ تۇتۇپ كەلگەن بولۇپ، بولۇپمۇ ۋېي شياۋمىڭدىگە خېشى ئارىلىقىنىڭ ۋەزىيىتىنى تەھلىل قىلىپ، «لياڭجۇنىڭ يېرى كەڭ، ئاھالىسى شالاڭ، ئاشلىقى كەمچىل، دۇنخۇاڭ بىلەن جۇچۇەندە بوش يەرلەر كۆپ، مۇبادا جورجانلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئەسلىگە كېلەلمىسە، قاڭقىللار شىمالدا خىرىس قىلىپ، غەرب تەرەپتىن پاراكەندىچىلىك سالمىدۇ، بۇنىڭدىن قانداقمۇ ئەندىشە قىلماي تۇرغۇلۇق» دەپ كۆرسەتكەنىدى. ئۇ ئوردىغا بېرىپ

نى «شىخەي قەدىمي شەھىرىنى رېمونت قىلىپ شۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇش» نى تەكلىپ قىلدى. ئۇ شىخەيجۇن ۋىلايىتى «قاڭقىللار تۇرۇۋاتقان ئالتۇنتاغقا مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدۇ. (ئىسلاۋە: قاڭقىل دۆلىتى غەربىي شىمالدا بولۇپ، ئۇنىڭ شەرقىي تەرىپى ئالتۇنتاغ بىلەن چېگرىلىناتتى)، بۇ جاي دەل شىمالدىكى بۇلاڭچىلارنىڭ ئۇياق - بۇياقنا ئۆتۈشتىكى مۇھىم جايى»، بىراھىمانىنى مۇشۇ جايغا ئورۇنلاشتۇرۇش كېرەك، بۇنىڭ «تاشقى جەھەتتە قاڭقىللاردىن مۇداپىئە كۆرۈشنىڭ ئەمەلىي تەدبىرى» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش) دەيتتى. لېكىن ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھ ۋە ئەمەلدارلىرىنىڭ ئويلىغانلىرى ئۇلارنىڭ كۈتكىنىدەك ئەمەلگە ئاشماي قالدى. بىراھىمان جېڭگۇاڭنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 521 - يىلى) يەنە شىخەيجۇن ۋىلايىتىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغاندىن كېيىنكى يانداۋرقى يىلى، قەبىلىلىرىگە باشچىلىق قىلىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ لياڭجو ئايمىقىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، كېيىن لياڭجودىكى قوشۇنلار تەرىپىدىن قولغا چۈشتى. يانداۋرقى يىلى يەنە ئاناغايمۇ ئىسيان كۆتۈرۈپ، «2000 ئاھالە بىلەن ھۆكۈمەت ۋە خۇسۇسىيلارنىڭ ئۆتەڭلەردە بېقىلىۋاتقان نەچچە يۈز مىڭ ئات - كالا، قويلىرىنى بۇلىۋېلىپ» («ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە»)، چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قايتىپ كەتتى.

ئاناغاي قاغان چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، تېزلىك بىلەن تارقىلىپ كەتكەن «300 مىڭغا يېقىن ئادەمى» («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. لىنخۇەي بېگى تەننىڭ تەرجىمھالى») نى توپلىدى. ئۇ يەنە ئەتراپىغا بىر تۈركۈم خەنزۇ تۆرىلىرىنى توپلاپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىغا تەقلىد قىلىپ، زامانىغا ماس كەلمەيدىغان بەزى سىياسەتلەرنى ئىسلاھ

قىلىپ تېزدىن كۆچەيدى.

بۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قاڭقىل دۆلىتىدە ھېچقانداق ياخشىلىنىشلار بولمىدى، ئىلىبەگنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى قاڭقىل دۆلىتى يەنىلا مەلۇم دەرىجىدە، ئىپتىدائىي كوممۇنا تۈزۈمىدىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئەشكىلى ئىدى، يۇەنخەن ئېيتقان قاڭقىل دۆلىتىنىڭ «قوشۇنلىرى كۆپ بولسىمۇ، ھۆكۈمرانلىرى ھاماقەت بولغاچقا، يۇقىرى - تۆۋەننى ئىدارە قىلالمايدۇ، تۆۋەن يۇقىرىغا ئىتائەت قىلمايدۇ، بۇلاڭچىلىققا تايىنىپلا بايلىق توپلايدىغان بولغاچقا، بۇلاڭچىلىقنى كەسىپ قىلىۋالغان» دېگەن سۆزى، بۇ نۇقتىنى ئىنتايىن ياخشى چۈشەندۈرۈپ بەرگەنىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، قاڭقىل خانى ئىلىبەگ غەلبە قازانغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ جورجانلار ئۈستىدىن قازانغان غەلبىسىدىن مەست بولۇپ كېتىپ، يۇز بېرىش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان خەتەرلىك ۋەزىيەتكە سەل قارىدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ جېڭگۇاڭ 3 - يىلى (مىلادى 522 - يىلى) ئۇ جورجانلارنىڭ ھۇجۇمى قاش بىلەن كىرىپكىنىڭ ئارىلىقىغا كېلىپ قالغان ۋاقىتتا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ۋېي ئوردۇسىدىن «بىر توپ تاۋار - دۇردۇن، بىر دانە ئۈستى يېپىقلىق ھارۋا، بىر دانە قوشقۇن، كۆنلۈك بىلەن يەلپۇگۈچتىن ھەر بىرىدىن بىر دانە، يۇمىلاق كۆك چىدىرىدىن بەشنى، قىزىل يەلپۇگۈچتىن بەش دانە، ئون دانە بۇرغا بېرىشنى تەلەپ قىلىپ» («ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»)، ئۆزىنىڭ نەزىر - دائىرىسىنىڭ تارلىقىنى ۋە چېرىكلىنىڭ خاھىشىنى يېتەرلىك دەرىجىدە ئىپادىلىدى. بۇ مۇقەررەر ھالدا قاڭقىل خەلقىنىڭ كۆرەش ئىرادىسىنى سۇسلاشتۇرۇپ، قاڭقىل دۆلىتىنىڭ يۇقىرى قاتلام گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىنى ئۆتكۈرلەشتۈرۈۋەتكەنىدى.

«ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە: «ئىلىبەگ كېيىن

جورجانلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ مەغلۇپ بولۇپ قايتىپ كەلـ
گەندە، ئۇنىڭ ئىنىسى يۆجۆ ئېلبەگنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى تەختـ
كە چىقتى» دېيىلگەن. ئېلبەگنىڭ جورجانـلار بىـلەن ئۇرۇش
قىلغان ۋە ئۆلتۈرۈلگەن يىلى، تـارىخ كىتابلىرىدا خاتىرىلەنـ
مىگەن. «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە «جېڭگۇاڭنىڭ ئوتتۇرا
يىللىرى» دىن كېيىن قىلىپ بېكىتىلگەن بولۇپ، بەلكىم جېڭـ
گۇاڭ (مىلادى 520 — 524 - يىللىرى) نىڭ ئاخىرقى يىلـ
لىرى يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن.

ئېلبەگ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، تـاشقى مۇھىت قاڭقىل
دۆلىتىگە بارغانسېرى پايدىسىز بولدى. مىلادى 524 - يىلى
شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدە زور كۆلەملىك ئالتە قورغان قوزغىـ
لىڭى پارتلىدى، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئۈزۈلمەي يۈز بېرىپ
تۇرغان ئىچكى تالاش - تارتىشلارغا پېتىپ قالدى، شۇڭلاشقا
ئۇنىڭ توغرىدىن - توغرا يېڭىباشتىن كۈچىيىشكە باشلىغان جور-
جان خانلىقىنى قايتا تىزگىنلەشكە ماجالى يەتمىدى، ئەكسىچە
شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ۋە كېيىنكى شەرقىي، غەربىي ۋېيلار-
نىڭ ھەممىسى، جورجان خانلىقى بىلەن پائال ياخشىچاق بو-
لۇپ، ئۇنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىشكە ياكى ئۇنىڭ جەنۇبىغا بېـ
سىپ كىرىشـنى ئازايتىشنى ئۈمىد قىلىپ، شۇ ئارقىلىق دۆلەت
ئىچىدىكى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن خەلق بىلەن ئۆزئارا دۈشمەنلەشـ
كەنلەرگە تاقابىل تۇرماقچى بولدى. شۇنىڭ بىلـەن بىر ۋا-
قىتتا، ئېفتالىت دۆلىتىمۇ ئۆزلۈكىدىن ئاجىزلىشىپ، جورجانلار
بىلەن تىل بىرىكتۈرۈشكە باشلىغاچقا، ئەلۋەتتە ھەر خىل شەـ
كىللەر بىلەن قاڭقىل دۆلىتىنى قايتا قوللىمايدىغـان بولدى.
ئېلبەگ ئۆلتۈرۈلگەندىن باشلاپ، قاڭقىل دۆلىتى ئاجىزلىشىش
يولىغا قاراپ مېڭىشتىن مۇستەسنا بولالمىدى.

«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. شېنـۋۇ ھەققىـدە خاتىرە»
دە: «بۇلاڭچى ئاپۇغور جېڭگۇاڭ يىللىرىدىن ئىلگىرى دائىم

ئۆزىنى قارام ئەل دەپ ئاتايتتى، ۋېي سۇلالىسىدىن باشلاپ، كۆپ قېتىم ئىسيان كۆتۈردى» دېيىلگەن. ئاپۇغور قاڭقىل دۆلىتىنىڭ ئۆزى ئىدى. بۇنىڭدىن مىلادى 524 - يىلىدىكى ئالتە قورغان قوزغىلىڭىدىن كېيىن قاڭقىل دۆلىتىنىڭ ۋېي سۇلالىسى بىلەن بولغان ئۇلىنىش تەقدىم قىلىش مۇناسىۋىتىنى ئاللىقاچان ئۆزۈپ قويغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. «ۋېينامە» دە ئېلىپەگ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىنكى قاڭقىل دۆلىتىنىڭ تارىخىنى بەكلا يىغىنچاقلاپ خاتىرىلىشى، مانا مۇشۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك.

«قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، يۆجۆ ئېلى بەگنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، ئۆزىنى قاڭقىل خانى دەپ جاكارلىغانىدى. شەرقىي ۋېينىڭ پادىشاھى شياۋجېڭدىنىڭ تەيىنلىگەن 2 - يىلى 3 - يىلى (مىلادى 535 - يىلى ياكى 536 - يىلى) ئۇ قاڭقىل قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ جورجانلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئوغلى بىشى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، شۇڭا ئۇنىڭ تەختتە ئولتۇرغان يىلى دەۋرىنىڭ ئاخىرقى چېكى تەيىنلىگەن 2 - يىلى ياكى 3 - يىلى بولۇشى كېرەك. يۆجۆ تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە، ۋېي شياۋۋۇدىنىڭ يوڭشى 2 - يىلى (مىلادى 523 - يىلى) 3 - ئايدا، قاڭقىل دۆلىتى ئەلچى ئەۋەتىپ مۇناسىۋەتنى ياخشىلىغانىدى. تارىخىي كىتابلاردا «مۇشۇ ئايدا ئاپۇغورنىڭ 100 مىڭ تۇتۇنى بەيئەت قىلدى» دەپ خاتىرىلەنگەنىدى. ۋېي شياۋۋۇدى بوخەي بېگى گاۋخەننى باش ۋەزىرلىققا تەيىنلەپ، «ئەھۋالغا قاراپ، بىر ياقلىق قىلىش» («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. خاتىرىلەر») توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. گاۋخەن قاڭقىل دۆلىتىگە «ئاشلىق، يىپەك رەختلەر» نى ھەدىيە قىلىپ، «ئۇلارنىڭ سەركەردىسى تادبىن قاتارلىقلارغا كۆپلەپ ئىنئام بېرىپ، ئۆزىنىڭ قوماندانلىقىغا بويسۇنۇشىنى ئارزۇ قىلدى»

(«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. شېنۋۇ ھەققىدە خاتىرە»). بۇ-
نىڭدىكى تادبن قاڭقىل خانى يۆجۆنىڭ قول ئاستىدىكى سەر-
كەردە بولۇشى كېرەك. يوڭشىنىڭ 3 - يىلى (مىلادى 534 -
يىلى) ۋېي شياۋۋۇدى غەربىي ۋېي پادىشاھلىـ
قىنىڭ ئاساسچىسى يۈۋىن تەينىڭ ھۇزۇرىغا قېچىپ باردى.
ۋېي شياۋۋۇدى شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 14 - كۈنى
يېرىم كېچىدە «ئەرك بېغىدا ئاپورغورغا زىياپەت بەرگەنىدى»
(يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش). بۇنىڭدىكى ئاپۇغور، ئاپورغور
دۆلىتىنىڭ ئەلچىسىنىڭ قىسقارتىلغان نامى بولۇشى كېرەك.
بۇنىڭدىن قاڭقىللارنىڭ خانى يۆجۇ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ
غەربىي ۋېي پادىشاھلىقىغا ئەلچى ئەۋەتكەنلىكىنى بىلگىلى
بولىدۇ. ۋېي شياۋۋۇدىنىڭ ئەرىك بېغىدا ئۇلارنىڭ ئەلچىسىگە
زىياپەت بېرىشى، قاڭقىللارنىڭ گاۋخەننىڭ ھاكىممۇتلەقلىكـ
دىكى شەرقىي ۋېي پادىشاھلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى
ئۈزۈشىگە نەسىھەت قىلىش ئۈچۈن بولۇشى مۇمكىن. لېكىن
ۋېي شياۋۋۇدىنىڭ ئۆزى دەل ئاپوغورغا زىياپەت بېرىپ ئور-
دىغا قايتىش يولىدا، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشقا ئالدىراپ
كەتكەن يۈيۋېنتەي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. شۇنىڭدىن كېـ
يىن قاڭقىل دۆلىتى غەربىي ۋېي بىلەن زادىلا مۇناسىۋەت قىلىپ
باقمىدى. بەلكىم غەربىي ۋېي بىلەن جورجان خانلىقىنىڭ
تىل بىرىكتۈرۈشىنىڭ جىددىيلىشىشى تۈپەيلىدىن، قاڭقىل
دۆلىتى شەرقىي ۋېي بىلەن بولغان ئولپان تەقدىم قىلىشتىن
ئىبارەت دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى تاكى جورجان خانلىقى مۇنـ
قەرز بولغىچە ئىزچىل تۈردە ساقلاپ كەلگەنىدى.

بىشى يۆجۈنى ئۆلتۈرۈپ تەختكە چىققاندىن كېيىن،
تيەنپىڭنىڭ 3 - يىلى (مىلادى 536 - يىلى) 1 - ئايدا
غەربىي ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ لىڭجۇ ئايمىقى (ھازىرقى نىڭشيا-
نىڭ لىڭۋۇ ناھىيىسى) نىڭ ئايماق بېگى ساۋنې ۋە ئۇنىڭ

كۈيئوغلى، لىڭجو ئايمىقىدىكى جېنچىڭ شەھىرىنىڭ باش تۈ-
تۈقى ليۇ فېڭ يۇ ۋېنتەيدىن يۈز ئۆرۈپ، شەرقىي ۋېي پادىـ
شاھلىقىغا بەيئەت قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ئەينى ۋاقىتتا شەر-
قىي ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ باش ۋەزىرى گاۋخەن غەربىي ۋېيـ
نىڭ شياجو ئايمىقى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئىكجاۋ ئايـ
مىقىنىڭ ئۇشىن خوشۇنىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا)نى تۇيۇقسىز ئىشغال
قىلىپ، ساۋنې قاتارلىقلارغا ئاۋاز قوشتى، غەربىي ۋېي پادىـ
شاھلىقى قوشۇن ئەۋەتىپ ساۋنې بىلەن ليۇ فېڭنى لىڭجۇ شەـ
ھىرىدە قورشىۋالدى. گاۋخەن ساۋنېنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن،
«ئاپوغورنى 30 مىڭ ئاتلىق قوشۇن بىلەن لىڭجونى ئىشغال
قىلىشقا ئەۋەتتى». غەربىي ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ قوشۇنلىرى
نەچچە 10 مىڭ كىشىلىك قاڭقىل قوشۇنلىرىنىڭ تەھدىتى
بىلەن مۇھاسىرىنى بوشىتىشقا مەجبۇر بولغانلىقتىن، ساۋنې
بىلەن ليۇ فېڭ قاتارلىقلار «5000 تۈتۈننى باشلاپ»، لىڭجونى
تاشلاپ شەرقتىكى گاۋخەنگە بەيئەت قىلدى. («شىمالىي سۇـ
لالىلەر تارىخى. شېنۋۇ ھەققىدە خاتىرە»). شۇ يىلى 2 - ئايـ
دا گاۋخەن يەنە ئاپوغورنى قوشۇن بىلەن غەربىي ۋېي پادىـ
شاھلىقى چىنجو ئايمىقى (ھازىرقى تيەنشۈي) نىڭ ئايماق
بېگى ۋەن سىپۇبا («ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە «ۋەن سىپو» دەپ
يېزىلغان) نىڭ شەرقىي ۋېي پادىشاھلىقىغا ئەل بولۇشىغا
ھەمدەمدە بولۇشقا ئەۋەتتى. 5 - ئايدا ئاپوغورنىڭ قوشۇنلىرى
چىنجۇ ئايمىقىغا يېقىنلاپ بارغاندا، ۋەن سىپۇبا ئىلاجىسىز
قالغانلىقتىن، ئوغلى خان ۋەزىر ۋەن سىشولوگەن، ياۋجۇ ئايـ
مىقىنىڭ ئايماق بېگى چېگەن باۋلې، ئوڭ قانات مۇھاپىزەتـ
چىلەر سانغۇنى خەن چاڭ ۋە باش سانغۇن قاتارلىق 300 دىن
ئارتۇق ئادەم بىلەن شەرقىي ۋېيگە تەسلىم بولدى. قاڭقىل
دۆلىتى بىشىنىڭ دەۋرىدە خارابلىشىش باسقۇچىدا تۇرغان بولـ
سىمۇ، نەچچە 10 مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىكى لىڭجو بىلەن

چىنجودىن ئىبارەت ئىككى ئايماققا (11) قوشۇن ئەۋەتىپ جازا يۈرۈش قىلىپ، غەربىي ۋېي بىلەن شەرقىي ۋېينىڭ تەپرىقىچىلىك ئۇرۇشىغا بىۋاسىتە قاتنىشىشى. ھەقىقەتەنمۇ تارىختا ئاز كۆرۈلىدىغان بىر ئەھۋال ھېسابلىنىدۇ.

شەرقىي ۋېينىڭ پادىشاھى شياۋجىڭدىنىڭ شىڭخې يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى (شىڭخې يىلى مىلادى 539 - يىلىدىن 542 - يىلىغىچە جەمئىي تۆت يىل داۋاملاشقان بولۇپ، شىڭخېنىڭ ئوتتۇرىلىرى مىلادى 540 — 541 - يىللىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ)، جورجان خانلىقى يەنە زور قوشۇن ئەۋەتىپ قاڭقىل دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلدى. قاڭقىل دۆلىتى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى، بىشى «جورجانلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان» دىن كېيىن ئاقىۋىتىنىڭ نېمە بولغانلىقى مەلۇم ئەمەس، بەلكىم جورجانلار تەرىپىدىن ئەسىرگە چۈشۈپ، ئۆلتۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن. بىشى ئۆلگەندىن كېيىن، يۆجۆنىڭ ئوغلى چۈبىن قاڭقىللارنىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ تىكلەندى. بىر قىسىم قاڭقىللار (تارىختا «ئاپوغورنىڭ باشقا قەبىلىلىرى» دەپ ئاتالغان)، شەرقىي ۋېيگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئەل بولىدىغانلىقىنى تەلەپ قىلدى. شەرقىي ۋېي پادىشاھلىقى باش ۋەزىر گاۋخەنىنى ۋۇجو قورۇلى (ھازىرقى سەنشىنىڭ زويۇن ناھىيىسى) غا ئۇلارنى قارشى ئېلىشقا ئەۋەتكەندە، نەتىجىسىز قايتىپ كەلدى. بۇ بۆلەك قاڭقىللار بەلكىم جورجانلارنىڭ توسۇپ زەربە بېرىشىگە ياكى قىرغىن قىلىشىغا ئۇچرىغان بولۇشى مۇمكىن. شىڭخېنىڭ 3 - يىلى (مىلادى 541 - يىلى) بىر قىسىم قاڭقىللار تۇخاناخۇننىڭ باشچىلىقىدا شەرقىي ۋېيگە بەيئەت قىلدى. 4 - ئايدا قاڭقىل دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانى چۈبىنمۇ قالدۇق قوۋملىرىنى باشلاپ جورجانلارنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلۇپ، شەرقىي ۋېيگە قېچىپ باردى. گاۋخەن ۋېي شياۋجىڭدىگە «چۈبىنگە قاڭقىل خانى، شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى بەيـ

ئەتچى سانغۇن، سىجۇ ئايمىقىنىڭ ئايماق بېگى» («ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە») دېگەن ئوتتۇغات ناملىق بېرىشنى تەكلىپ قىلدى. چۇبىن كېيىن كېسەل بىلەن ئۆلدى. قاڭقىل دۆلىتى مۇنقەرز بولدى. قاڭقىل دۆلىتى مىلادى 487 - يىلى قۇرۇلغاندىن تارتىپ، تاكى مىلادى 541 - يىلىغىچە مۇنقەرز بولغىچە جەمئىي يەتتە خاننىڭ دەۋرىنى باشتىن كەچۈرۈپ، 54 يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇردى.

قاڭقىل دۆلىتى قاڭقىللارنىڭ پۇۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ جورجان خانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى جەريانىدا قۇرۇلغانىدى. ئۇ دۆلەتنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان بولسىمۇ، لېكىن تۇپ نېگىزىدىن ئالغاندا، ئۇ يەنىلا تولۇق مەنىدىكى دۆلەت ئەمەس ئىدى. قاڭقىل دۆلىتىنىڭ مۇنقەرز بولۇشىنى، ئاساسلىقى ئۇنىڭ جەمئىيەت تۈزۈمىنىڭ قالاقلىقى بىلەن ئۇرۇق قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ چېرىكلىكى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. ئەلۋەتتە تاشقى سەۋەبلەرمۇ، مەسىلەن، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن ئېغتالىت دۆلىتىنىڭ ئۆزلۈكىدىن چىقىش يولى قالمىغان ئەھۋالدا، قاڭقىل دۆلىتىگە قاراتقان قولىلاش پوزىتسىيەسىنى ئۆزگەرتىشى، ھەتتا جورجان خانلىقىنى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈشى قاتارلىقلارمۇ، قاڭقىل دۆلىتىنىڭ مۇنقەرز بولۇشىدا ئاز بولمىغان روللارنى ئويناندى.

قاڭقىل دۆلىتى ئەڭ ئاخىرىدا جورجان خانلىقىنى تەرىپىدىن مۇنقەرز بولغان بولسىمۇ، لېكىن قاڭقىل خەلقىنىڭ جورجان قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرەش قىلىش روھىنى مەدھىيىلەشكە ئەرزىيدۇ. قاڭقىللار غەربىي شىمالىنىڭ ئالدىنقى قىسمىدا دۆلەت قۇرغانىدى، شۇنىڭدەك غەربىي يۇرتقا بېرىشتىكى مۇھىم ئېغىز بولغان ئىۋىرغول ۋە قوچۇ قاتارلىق جايلاردا جورجان ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك قەھرىمانلارچە كۈرەش ئېلىپ باردى، بۇ

خەل كۆرەش جورجان خانلىقىنىڭ جانلىق كۆچلىرىنى زور دەرىجىدە ئىسكەنجىگە ئېلىپ ۋە خورلىتىپ، ئۇنى پۈتۈن كۆچى بىلەن جەنۇبتىكى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلالماس قىلىپ قويدى، شۇ ئارقىلىق ئۇنىڭ چۆللۈكتىكى جەنۇبىدىكى خەنزۇلارنىڭ بايلىقاتچىلىق رايونلىرىغا بولغان بۇزغۇنچىلىقىنى ئازايتتى. قاڭقىل دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ كۈرىشى، جورجان خانلىقىنىڭ غەربىي يۈرتقا قاراپ كېڭىيىش يولىنى توسۇپ، ئوبيېكتىپ جەھەتتە جورجان خانلىقىنىڭ ئۆڭ قولىنى ئۇزۇۋېتىش رولىنى ئويناندى، شۇ ئارقىلىق جورجان خانلىقىنىڭ كۆچاۋكلۈكتىن ئاجىزلىشىش يولىغا قاراپ مېڭىش جەريانىنى تېزلەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، قاڭقىل دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ جورجان خانلىقىغا قارشى كۈرىشى، ئەينى ۋاقىتتا جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا تارقالغان تۈرك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشى ۋە مۇستەقىل تەرەققىي قىلىش يولىغا قاراپ مېڭىشىغا نىسبەتەن بىۋاستە تۈرتكىلىك رول ئويناندى. قىسقىسى، قاڭقىل دۆلىتى مەملىكىتىمىزنىڭ قەدىمكى مىللەتلەر تارىخىدا سەل قاراشقا بولمايدىغان تارىخىي ئورۇنغا ۋە ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر.

قوشۇمچە:

قاڭقىل دۆلىتىنىڭ نەسەبنامىسى

(مىلادى 487 - يىلىدىن 541 - يىلىغىچە)

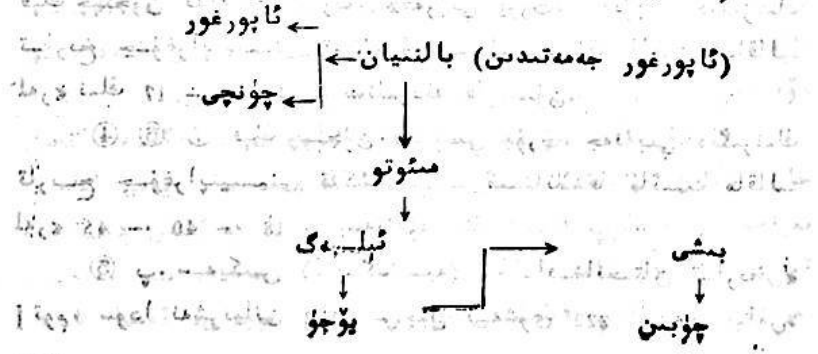

ئىزاھلار:

① «ۋېينامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «تەييەن يىلـ لىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى» دېيىلگەن. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدـ لىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 122 - جىلدىدا سۆك ۋېندىنىڭ يۆەن جيا 12 - يىلى (شىمالىي ۋېيىنىڭ تەييەن تۇنجى يىلى) قىلىپ كۆرسىتىلگەن، بۇنىڭدا مۇشۇ ئاساس قىلىندى.

② «ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگەن غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ ۋېي سۇلالىسىگە «ئولپان تەقدىم قىلىشى» دا، ۷ ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا سۇ لى بىلەن تۇدۇن ئىككى قېتىمدىن كۆزگە چېلىقىدۇ، 60 - يىللاردا سۇ لى بىر قېتىم، تۇدۇن تۆت قېتىم كۆزگە چېلىقىدۇ. مىلادى 470 - يىلى جورجانلار تۇدۇنغا ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن، سۇ لى مىلادى 507 - يىلى، تۇدۇن مىلادى 502 - يىلى يەنىلا ھەرقايـ سىسى ئاردىدىن 30 يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئاندىن قايتا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە «ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تەقدىم قىلغان». بۇ خىل ئەھۋالنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى، شۇبەسىزكى پوۋۇرغۇر قەبىـ لىسى غەربكە كۆچۈشتىن ئاۋۋالقى مەزگىلدىكى جورجانلارنىڭ غەربىي يۇرتقا قاراتقان ھۆكۈمرانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

③ فېڭ چېڭجۇن ئەپەندى شىمالىي ۋېي سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى باشقۇرالمـاي قالغـاندىن كېيىن، پەقەت پىشامـ شاندىلا ئاز ساندىكى قورغان قىسىملىرى بار ئىدى دەپ قارايدۇ، فېڭ چېڭجۇن ئەپەندى يازغان «غەربىي يۇرت، جەنۇبىي دېڭىزنىڭ تـارىخ جـۇغراپىيەسىنى تەكشۈرۈپ - ئىسپاتلاشقا ئائىت ماقالـ لەر» نىڭ 17 - ۋە 47 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

④ ⑥ ⑦ فېڭ چېڭجۇن: «غەربىي يۇرت، جەنۇبىي دېڭىزنىڭ تارىـخ جـۇغراپىيەسىنى تەكشۈرۈپ - ئىسپاتلاشقا ئائىت ماقالـ لەر» 45 -، 40 -، 18 - بەتلەر.

⑤ پ. سەيكىس (ئەنگلىيە): «ئافغانستان تـارىخى» I توم، سودا نەشرىياتى 1972 - يىل نەشرى 222 - بەت بىلەن.

ؤ. م. مىككوۋېن (ئامېرىكا) يازغان «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى» جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1958 - يىل نەشرى 210 - بەتكە قارالسۇن.

⑧ ئېفتالىتلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلىرىنىڭ تارىخىدا پاناھلىق تىلەپ كەلگەن يات ئەللەرنىڭ ۋەلىئەھدلىرىدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن ئۇلارنى بېقىشقا ماھىر بولۇپ كەتكەنلىكى ھەمدە پۈرسەت تاپقاندا ئۇلارنىڭ دۆلىتىگە قايتىپ تەختنى قولغا كەلتۈرۈشىگە ياردەملىشىپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتلەردە بەزى نەپلەرگە ئېرىشەتتى. مەسىلەن، ئېفتالىتلار پېرسىيىنىڭ داڭلىق پادىشاھى فىرۇز (Firuz) نىڭ پاناھلىق تىلىشىنى قوبۇل قىلغانىدى ھەمدە قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇنىڭ دۆلىتىگە قايتىپ تەختنى قولغا كەلتۈرۈشىگە ياردەملەشكەنىدى. فىرۇز ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى قۇباس (Kubasd) مۇ ئىككى قېتىم ئېفتالىتلاردىن پاناھلىق تىلەپ كەلگەن، كېيىن ئېفتالىتلارنىڭ قوللىشى بىلەن تەختنى قولغا كەلتۈرگەنىدى، يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئېفتالىتلارنىڭ قوشۇنلىرى فىرۇز بىلەن قۇباسنىڭ تەختنى قولغا كەلتۈرۈشىگە ياردەملەشكەندىن كېيىن، ئەڭ ياخشى مۇئامىلىگە ئېرىشكەنىدى. ئېفتالىتلار ئۇلارنى باج تاپشۇرۇشقا ئۇناتقاندىن كېيىن، يەنە ئۆز دۆلىتىگە چېكىنىپ كەتكەن، پېرسىيە پادىشاھى قۇللۇق ئورنىغا چۈشۈپ قالمىغان تەقدىردىمۇ، پېرسىيە دۆلىتىنىڭ ئۆزى ئېفتالىتلارنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالغانىدى. مىككوۋېن يازغان «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى» 216 -، 219 - بەتلەرگە قارالسۇن.

⑨ «ۋېينامە. سۇزۇلۇك ھەققىدە خاتىرە» دە ئېلىبەگكە قاغقىل خانى دېگەن ئوتتۇغات ئامىنى جېڭگۇاڭنىڭ 3 - يىلى يەنى ئېلىبەگ ھىراھمانىنى مەغلۇپ قىلغانلىقى يانداۋرقى يىلى بەرگەن دەپ خاتىرىلەنگەن. «ۋېينامە. قاغقىللار ھەققىدە قىسسە» دە بۇ ۋەقەنى ھىراھمانىنى مەغلۇپ قىلىشتىن بۇرۇن قىلىپ قويغان. ئەمما قايسى

يىلدا ئىكەنلىكى ئېنىق ئەمەس، بۇنىڭدا «سۇزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» دىكىسى ئاساس قىلىندى.

⑩ مۇشۇ كىتابنىڭ VI باب ئۈچىنچى پاراگرافىدىكى بايانلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىزاھلارغا قارالسۇن.

⑪ بىشىنىڭ دەۋرىدىكى قاڭقىل دۆلىتى بىلەن ئۇنىڭ تەسىر كۈچى خېشى ئارىلىقىغىچە يېتىپ بارغانىدى. لېكىن بۇ جەھەتتىكى ماتېرىياللار ئىنتايىن ئاز بولغاچقا، ئالدىراپ ھۆكۈم چىقىرىشقا بولمايدۇ.

IX باب توغبات - دەي (ۋېي) پادىشاھلىقىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى قاڭقىللارغا قاراتقان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرى ۋە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى

يۇقىرىدىكى ئىككى بابتا بىز ئاساسەن 16 پادىشاھلىق ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى جورجان خانلىقىنىڭ قاڭقىللارنى ئىستېلا قىلىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن ھۆكۈمرانلىقى بىلەن قاڭقىل خەلقىنىڭ جورجان خانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى قاتارلىق مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلغانىدۇق.

16 پادىشاھلىق ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، توغبات دەي (ۋېي) پادىشاھلىقىدىكى قۇلدارلار (كېيىن فېئودال پومېشچىكلارغا ئۆزگەرگەن) سىنىپى، جورجان خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇش ھارپىسىدا، قاڭقىل قەبىلىلىرىنىڭ ئادەملىرىنى تۇتقۇن قىلىش ۋە بايلىق بۇلاشنى ئاساسىي مەقسەت قىلغان ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغانىدى، جورجان خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن بولسا، جورجان خانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ يەنە، قاڭقىللارنىڭ ئاھالە ۋە بايلىقلىرىنى خالىغانچە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى 1 مىليوندىن ئارتۇق قاڭقىللارنىڭ جەنۇبقا كۆچۈشىگە سەۋەبچى بولدى. مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم

رايونىدىكى خېتاۋ رايونى شۇچاغلاردابىر مەھەل قاتقاللارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرىنىڭ ئاساسلىق ماكانىغا ئايلانغانىدى. توغبات-سىيانپىي ئاقسۆڭەكلىرى قاتقاللارغا تېخىمۇ ئونۇملۇك ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن، ئۆزلۈكىدىن كۈنسايىن خەنزۇ-لىشىش ئاساسىدا، غەربىي خەن ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسىدىن بۇيانقى خەنزۇ پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىق تەجرىبىلىرىنى ئۆزلۈكسىز تۇردە قوبۇل قىلدى. توغبات قەبىلە-سىنىڭ فېئودالىلىشىش جەريانىغا ئۆزئارا ماسلىشىش يۈزىسىدىن ئۇلارنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاتقاللارغا قاراتقان ھۆكۈمرانلىق ئۇسۇلىدا، ئۇچ قېتىم باسقۇچ خاراكتېرلىك ئۆزگىرىش يۈز بەردى. ھۆكۈمرانلىق ئۇسۇلىدا قانداق ئۆزگىرىش يۈز بېرىشىدىن قەتئىينەزەر، توغبات-ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاتقال خەلقىگە قاراتقان ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلمى باشتىن - ئاخىرغىچە ئادەتتىن تاشقىرى ئېغىر بولغانىدى. چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاتقال خەلقى توغبات-ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا، چىدىغۇسىز ئازاب - ئوقۇبەتلىك تۇرمۇش كەچۈرەتتى.

بۇ بابتا ئاساسلىق قىلىپ 16 پادىشاھلىق ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى توغبات دەي (ۋېي) پادىشاھلىقىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى قاتقاللارغا قارىتا قوزغىغان بۇلاڭ-چىلىق ئۇرۇشلىرى بىلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاتقاللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى قاتارلىق مەسىلىلەر بايان قىلىنىدۇ.

1. توغبات قەبىلىلىرىنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە ئۇلار قۇرغان دەي (ۋېي) پادىشاھلىقىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى قاتقاللارغا قارىتا ئېلىپ بارغان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرى

توغبات سىيانپىلىرى چوڭ ھېنگان تاغلىرىنىڭ شىمال

لىي تىزمىسدىن چۆللۈكنىڭ شىمالىي ئارقىلىق چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، دەسلەپ «ھۇنلار نىڭ بۈرۈنقى زېمىنلىرى» دا، يەنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ۋۇيۇەن، گۇياڭ ئەتراپلىرىدا چارۋىچىلىق قىلىدى. غەرب تەرەپتىكى قوشنا قەبىلىلەرنىڭ ھۇجۇمى تۈپەيلىدىن قەبىلە ئاقسۇقلى لى ۋېينىڭ باشچىلىقىدا، شەرقتە يۆتكىلىپ مۇئەتلوكخۇەي قەبىلىسى (سىيانپىلاشقان ھون قەبىلىسى) گە بېقىندى. بۇ ۋاقىتساۋ-ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ ۋېندى خوۋاڭچو يىلىنىڭ تۇنجى يىلى، مىلادى 220 - يىلى ئىدى.

مىلادى 248 - يىلى لى ۋېي مۇئەتلوكخۇەي قەبىلىسىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، بىردىنلا كۈچىيىپ كەتتى. «باشقا قەبىلىلەرنىڭ ئاقسۇقاللىرىمۇ كەينى - كەينىدىن ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىپ، 200 نەچچە مىڭ كىشىلىك ئوقيالىق قوشۇننى ئىلكىدە تۇتۇپ تۇردى» («ۋېينامە. مۇقەددىمە»). لېكىن بۇ ۋاقىتدا لى ۋېي يەنىلا توغبات قەبىلىسىنىڭ باشچىلىقىدىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ چوڭ بىر ئاقسۇقلى ئىدى؛ ئىتتىپاقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىشلارنى لى ۋېي ۋە ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلغان قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى ئورتاق قارار قىلاتتى. مىلادى 277 - يىلى (جىن ۋۇدىنىڭ شىيەننىڭ 3 - يىلى) لى ۋېي ئۆلدى، بۇچاغدا «قەبىلىلەر ئىسيان كۆتۈرۈپ، تاراپ كېتىپ، ئەل ئىچىنى قالايمىقانچىلىق قاپلاپ كەتكەن» بولغاچقا، ئۇزاق ئۆتمەي ئوچ قەبىلىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. غەربىي جىننىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، سىما جەمەتىنىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا «سەككىز شاھزادە ۋېغىلىقى» يۈز بەردى، ئۇزاق ئۆتمەي يەنە ھونلاردىن كېلىپ چىققان لىيۇ يۈەنمۇ زوگوچىڭ شەھىرى (ھازىرقى سەنشىنىڭ لىشى ناھىيىسى) دە ئىسيان كۆتۈردى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئۇستى - ئۈستىلەپ يۈز بېرىۋاتقان ئۇرۇشتىن بىزار بولۇپ كەتكەن بىر قىسىم

خەنزۇ تۆرىلىرى، توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ يېنىغا قېچىپ بېرىپ پاناھلاندى. مىلادى 307 - يىلى (غەربىي جىنىڭ خۇەيدى يوڭجيا تۇنجى يىلى) لى ۋېينىڭ كېينىكى ئەۋلادلىرىدىن بولغان توغبات يى لۇ خەنزۇ تۆرىلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن «پەيدىنپەي ئۇچ قەبىلىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ»، چۆلۈكنىڭ جەنۇبىدا ۋە سەددىچىننىڭ سىرتىدا قۇدرەتلىك بىر كۈچكە ئايلاندى. مىلادى 310 - يىلى يى لۇ غەربىي جىننىڭ بىڭجو ئايمىقىدىكى ئايماق بېگى لىۋ كۈنگە ياردەم قىلىپ، ئالدىنقى جاۋ پادىشاھلىقى بىلەن قارشىلاشقاچقا، غەربىي جىن سۇلالىسى جىڭلىك (ھازىرقى سەنشىدىكى دەيشەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى گوجوشەن تېغى) نىڭ شىمالىدىكى مايى، يىنگۈەن، لوفەن، فەنجى، خېكشىيەن قاتارلىق بەش ناھىيىنىڭ زېمىنلىرىنى يى لۇغا بېرىپ، ئۇنىڭغا دەي بەگلىكىنىڭ بېگىلىك ئۇتۇغاتىنى بەردى. مىلادى 315 - يىلى (جىن مىندىنىڭ جيەنشىڭ 3 - يىلى) يەنە دەيۋاڭلىق دېگەن ئۇتۇغاتنى بەردى، تارىختا بۇ توغبات-دەي پادىشاھلىقى دەپ ئاتالدى.

ئەينى ۋاقىتتا، دەي پادىشاھلىقى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا، «شەرقتە دەيجۇن ۋىلايىتى بىلەن غەربتە شىخى، سۇفاك قاتارلىق نەچچە يۈز چاقىرىملىق زېمىنلار بىلەن تۇتىشىدىغان» ئىنتايىن كەڭ رايونلارنى ئىگىلىۋالغانىدى. مىلادى 316 - يىلى يى لۇ ئوغلى لىۋ بىشيۇ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەچكە، ئۇزاق ئۆتمەي توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا خانلىق ئورنىنى تالىشىش كۈرىشى پارتلىدى. لېكىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھەرقايسى ھاكىمىيەتلەر (ئالدىنقى جاۋ پادىشاھلىقى بىلەن كېينىكى جاۋ پادىشاھلىقى) ئۇزۇلمەي يۈز بېرىپ تۇرغان قالايمىقان ئۇرۇش ۋەزىيىتىگە پېتىپ قېلىپ شىمالغا قاراشقا چولىسى تەگمىگەچكە توغبات ئاقسۆڭەكلىرى

نىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تالاش - تارتىش ئۇلىي مۇنىقەرز قىلالمىدى. مىلادى 338 - يىلى توغبات شى يىجيەن خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. شى يىجيەن كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقىدا بارىستاي بولۇپ تۇرغاچقا، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە بىرقەدەر چوڭقۇر ئۇچرىغانىدى، ئۇ تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن يەنىي ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ يىلنامىسىنى تەقلىد قىلىپ تۇرۇپ، «ھەر خىل مەنسەپدارلارنى تۇرغۇزۇپ، تۇرلۇك ۋەزىپىلەرگە مەسئۇل قىلىپ» («ۋېينامە. مۇقەددىمە»)، ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى ياخشىلىدى؛ قانۇن ۋە ھەر خىل جىنايەتلەرنى جازالايدىغان جىنايى جازا تۇرغۇزۇپ، ئىچكى قىسمىنى تەرتىپكە سالدى ھەمدە سىياسىي قابىلىيىتى بار خەنزۇ تۇرلىرىدىن يەن خۇاڭ بىلەن شۇ چىيەننى ئىشقا قويۇپ، ئۇلارنىڭ دەي پادىشاھلىقىنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى بىر ياقلىق قىلىشقا قاتنىشىشقا رۇخسەت قىلدى. مىلادى 340 - يىلى (شەرقىي جىننىڭ چىڭدى شىيەنكاڭ 6 - يىلى) شېڭلى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ھۆھۇنگېر ناھىيىسىنىڭ شىمالى) نى پايتەخت قىلىپ بېكىتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن دەي پادىشاھلىقى ھەقىقىي دۆلەت كۆلىمىگە ئىگە بولدى.

شى يىجيەننىڭ دەۋرى (مىلادى 338— 376 - يىللار) دىكى دەي پادىشاھلىقى پاتىرىئارخاللىق قۇللۇق تۈزۈم ئاساسىدىكى بىر دۆلەت ئىدى. لى ۋېينىڭ دەۋرىدىلا توغبات قەبىلىسىنىڭ ئىپتىدائىي كومۇنا تۈزۈمى يىمىرىلىشكە باشلاپ، سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتتى. لى ۋېيدىن شى يىجيەندىن ئىلگىرىكى مەزگىلگىچە بولغان ئارىلىقتىكى توغبات قەبىلىسىنىڭ ئاقساقاللىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ ئۆتكۈنچى باسقۇچتىكى توغبات قەبىلىسىنىڭ ئاقساقاللىرى ئىدى. شى يىجيەننىڭ دەي پادىشاھلىقىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق

قىلىشى، بىلەن دەي پادىشاھلىقىنىڭ دۆلەت تۈزۈمىنىڭ قۇ-رۇلۇشى، توغبات سىيانپىلىرىنىڭ ئىپتىدائىي كوممۇنا تۈزۈ-مىدىن سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈشىنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن ئاخىرلاشقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

نۇرغۇنلىغان مىللەتلەرنىڭ تارىخىدا، سىنىپىي جەمئى-يەتكە قەدەم قويۇش بولۇپمۇ قوللۇق تۈزۈمدىكى دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشى، پۈتۈنلەي دېگۈدەك سىرتقا قارىتا قىلىنغان ھۇجۇم بىلەن بىرگە ئېلىپ بېرىلغانىدى. تارىخىي كىتابلاردا توغبات قەبىلىسىنىڭ لى ۋېيدىن باشلاپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا ئېلىپ بارغان زېمىن كېڭەيمىچىلىكى بىلەن قوشنا ئەلەرگە قاراتقان بايلىق بۇلاڭ - تالاڭلىرى پۈتۈنلەي خاتىرىلەنمە-گەن. شۇ يىلجەن دەي پادىشاھلىقىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، دەي پادىشاھلىقىنىڭ سىرتقا قارىتا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى، نوقۇل ھالدىكى بۇلاڭچىلىق خاراكتېرىنى ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى روشەن سىنىپىي مەزمۇنىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى.

«ۋېينامە» گە ئاساسلانغاندا، شۇ يىلجەيىنىڭ دەۋرىدە دەي پادىشاھلىقىنىڭ كۈچى «شەرقتە ۋېيمۇ (ھازىرقى چاۋ-شيەنىڭ شىمالىي قىسمى) غەربتە پەرغانە (ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پەرغانە دېگەن جاي) گىچە يېتىپ بارغانىدى» («ۋېينامە. مۇقەددىمە»). دەرۋەقە توغبات قەبىلىسى بۇ جايلاردا بىر مەھەل بۇلاڭچىلىق قىلغانىدى. لېكىن ئۇمۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ جايلار توغبات قەبىلىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزىدىن بىرقەدەر يىراق، ئۇنىڭ ئۇشتىگە ئوتتۇرىسىنى قۇم بىلەن ئېگىز تاغلار ئايرىپ تۇرغاچقا، بايلىقات ئىقتىسادىي رايونلارمۇ ئىنتايىن ئاز ئىدى. شۇڭا توغبات قەبىلىسى بۇ رايونلارغا ھۇجۇم قىلسىمۇ ئانچە كۆپ نەپ ئالالماسلىقى مۇمكىن ئىدى.

ئەينى ۋاقىتتا دەي پادىشاھلىقى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، كېيىنكى جاۋ، ئالدىنقى يەن، ئالدىنقى چىن قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن قوشنا بولغانىدى. ئەمما بۇ دۆلەتلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا، دەي پادىشاھلىقى چەت شىمالدىكى قورۇلغا جايلاشقان. ئىقتىسادىمۇ بىرقەدەر ئارقىدا قالغان يەنىلا بىر كىچىك ئاجىز دۆلەت بولغاچقا، بۇ دۆلەتلەر بىلەن كۈچ سىنىشىشقا ماغدۇرى يەتمەيتتى. كېيىنكى جاۋ پادىشاھلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى شى يىجيەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ ئىچكى رايونلارغا باستۇرۇپ بېرىپ بۇ يەرنى بۆلاك - تالاك قىلىشنى ئويلاپ، ھەتتا ئاتىلىنىشنىڭ كۈنىنىمۇ بېكىتكەنىدى. لېكىن ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن «دەرھال بىر قارارغا كېلەلمەي، بىر يىلدىن كېيىن قاراپ باقماقچى بولدى، بەلكى پايدىغا ئېرىشىشكە كۆزى يەتمەي، زىيان - زەخمەت يېتىپ قېلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ» («ۋېينامە. مۇقەددىمە»)، قارامىلىق بىلەن ھەربىكەت قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. دەي پادىشاھلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىنىڭ ئەھۋالى بولسا ئوخشمايتتى. شېڭلىنىڭ شىمالىدىكى چوڭ قۇملۇقتىن ئۆتسىلا، موڭغۇل دالاسى ئىدى. بۇ جايدا ئاھالىسى كۆپ بولغان قائقىللارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ بىپايان موڭغۇل دالاسىدىكى ھەددى - ھىسابسىز كالا، قوي، ئات پادىلىرى بار ئىدى؛ ھالبۇكى ئۇلارنىڭ «تۈتۈق، قوماندانلىرى يوق» ئىجتىمائىي ئەھۋالى يەنە تاجاۋۇزچىلارغا قارشى ھەرقانداق ئۇنۇملۇك قارشىلىقلارنى تەشكىللىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇنداق قىلىپ، شى يىجيەننىڭ دەۋرىدە توغبات دەي پادىشاھلىقىنىڭ قۇلدارلىرى، ناھايىتى تەبىئىي ھالدا، قائقىل قەبىلىلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنىڭ ئاھالىلىرى بىلەن ئات، كالا، قوي قاتارلىق چارۋا - ماللىرىنى بۇلاشنى ئۆزلىرىنىڭ بايلىق توپلاپ بايىي

بولۇشىنىڭ ئاساسلىق يولى قىلىۋالدى.

مىلادى 363 - يىلى (شى يىجيەننىڭ دۆلەت ئۇرغىنى 26 - يىلى) قىشتا 10 - ئايدا شى يىجيەن قاتقىللارنىڭ بەزى ئۇرۇق - قەبىلىلىرى (ئەينى ۋاقىتتىكى قاتقىل قەبىلىلىرىنىڭ جايلاشقان ئورنىدىن قارىغاندا، بەلكى قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ ئۇرۇق قەبىلىسى بولۇشى مۇمكىن) «سوغۇقتىن قېچىپ ئىسسىق جايغا» — موڭغۇل دالاسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا كۆچۈپ كەلگەن پۇرستىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارغا تۆيۈقسىز ھۇجۇم قىلدى. تارىخ كىتابلىرىدا «ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، بىر تۈمەن تۆتۈننى ئەسىر ئېلىپ، 1 مىليون تۈياقتىن ئارتۇق ئات، كالا، قوينى غەنىيمەت ئالغان» («ۋېي نامە. مۇقەددىمە») لىقى خاتىرىلەنگەن.

مىلادى 370 - يىلى شى يىجيەن يەنە توغباتلارنىڭ زوز قوشۇنىغا باشچىلىق قىلىپ قاتقىللارنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىغا باستۇرۇپ كىردى. تارىخ كىتابلىرىدا «ئۇلارنى مەغلۇپ قىلغان» لىقى خاتىرىلەنگەن، لېكىن ئەسىر ئالغان ئاھالىلىرى بىلەن غەنىيمەت ئالغان چارۋا - مالىلىرىنىڭ سانى ئېنىق ئەمەس.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي، موڭغۇل دالاسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى بەزى قاتقىل قەبىلىلىرى دەي پادىشاھلىقىنىڭ قايتا يەنە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، توغبات قەبىلىسىگە تىز پۈككەن بولۇشى مۇمكىن①. بۇ خىل تىز پۈكۈشنىڭ توغبات قەبىلىسىگە غايەت زور ساندىكى ئات، كالا، قوي قاتارلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى تاپشۇرۇش بەدىلىگە ئاندىن ئەمەلگە ئاشقانلىقى ئۈزۈ - ئۆزىدىن مەلۇم ئىدى. بۇمۇ ئوخشاشلا بىر خىل بۇلاڭچىلىق ئىدى.

مىلادى 376 - يىلى (شى يىجيەننىڭ دۆلەت قۇرغىنى 39-يىلى) ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى فۇجيەن زورقوشۇن

بىلەن دەي پادىشاھلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. شى يىجيەن ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، قالدۇق قوۋملىرىنى ئېلىپ، چۆللۈك تىك شىمالى (تەخمىنەن ھازىرقى شارمۇرۇن دەريا سىنىڭ ئەتراپىدىكى ئايرىم جايلار بولسا كېرەك[3]) غا قېچىپ بېرىپ پاناھلانغاندا، شۇ جايدىكى قائقىل قەبىلىلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ «پۇتۇنلەي ئىسيان كۆتۈردى»، ئۇلار تەرەپ - تەرەپتىن يىغىلىپ، توغبات قەبىلىسىنىڭ قالدۇق ئادەملىرىگە ھۇجۇم قىلدى. شى يىجيەننىڭ قەبىلىلىرى «چارۇلىرىنى ئوتلاققىمۇ ئاپىرىشقا جۇرئەت قىلالماي»، قايتا يەنە چۆللۈك تىك شىمالىدىن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى يۇنجۇڭغا قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى («ۋېينامە. مۇقەددىمە»). توغبات قەبىلىسى مەغلۇپ بولۇپ تاراپ كېتىپ، دەي پادىشاھلىقى مۇنقەرز بولدى.

مىلادى 383 - يىلى ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقى فېي شۇي ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولۇپ يىمىرىلدى. مىلادى 386 - يىلى (ۋېي داۋ ۋۇدى توغباتكۇينىڭ دېڭگو تۇنجى يىلى)، شى يىجيەننىڭ چوڭ نەۋرىسى توغباتگوي توغبات قەبىلە سىدىكى كونا قۇلدار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قوللىشى بىلەن دەي پادىشاھلىقىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى. ئارقىدىنلا ھەيۋەتلىك دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەرىكىتىنى قوزغىدى. توغباتگوي بىر تەرەپتىن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا بۇرۇنقى قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشىنى جىددىي ئېلىپ بارسا، يەنە بىر تەرەپتىن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ چۆللۈكنىڭ شىمالى بىلەن چۆللۈكنىڭ شەرقىدىكى رايونلارغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، قائقىل ۋە قۇمۇق قاتارلىق خەلقلەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، شۇ ئارقىلىق ئۇرۇشتا ئۇزلۇكسىز خوراپ تۇرىدىغان ئات ۋە باشقا ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى توپلىدى. توغباتگوي دەي پادىشاھلىقىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلغان دەسلەپكى

مەزگىللەردە، داۋاملىق شى يىجيەنلىك تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى كۈچلۈك قوشنا ئەللەر (ئەينى ۋاقىتتىكى كىيىنكى يەن پادىشاھلىقى) گە قارىتا ئىناق قوشنىدارچىلىق سىياسىتىنى قوللاندى. ھۈجۈمنىڭ ئاساسلىق تېمىنى بولسا، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى قائقىللارغا قاراتتى.

مىلادى 389 - يىلى (دېڭگونىڭ 4 - يىلى) 1 - ئايدا، توغباتكۈي قائقىللارنىڭ جەنۇبتىكى ئىسىق جايلارغا كېلىپ چارۋىچىلىق قىلغان پۇرستىدىن پايدىلىنىپ، زور قوشۇن بىلەن قائقىللارنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېسىپ كىرىپ، قائقىللارنىڭ ئاھالىلىرى بىلەن چارۋا - ماللىرىنى بۇلاپ - تالىدى. «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە «ئۇلارنى مەغلۇپ قىلغان» لىقىمۇ تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، غەنىيمەت ئالغان نەرسىلىرىنىڭ سانى خاتىرىلەنمىگەن.

ياندۇرقى يىلى (مىلادى 390 - يىلى) 3 - ئايدا، توغباتكۈي يەنە زور قوشۇن بىلەن قائقىللارغا ھۇجۇم قىلدى. توغباتكۈي بۇ قېتىم قائقىللارنىڭ دەي پادىشاھلىقىنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، قاتتىق قىشتا سوغۇقتىن قېچىپ جەنۇبتىكى ئىسىق جايغا كەلمىگەنلىك سەۋەبىدىن (بەلكىم يەنە باھارنىڭ دەسلىپىدە چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قايتىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن) زور قوشۇن بىلەن قۇمۇلۇقتىن ئۆتۈپ چۆللۈكنىڭ شىمالىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا ئېچىكىرىلەپ كىرمەي تۇرالمىدى. توغباتلارنىڭ زور قوشۇنى تۇغلا دەريا سىدىن ئۆتۈپ، غەربتە تاكى رۇقۇن كۆلىگىچە يېتىپ باردى. توغباتكۈي بۇ جايدا يېنىك قوراللانغان ۋەھشىي ئەربىدارلار قىسمىدىن بىرنى ۋاقتىلىق تاللاپ ۋە تەشكىللەپ، غەربىي شىمالدىن 100 چاقىرىمدىن ئارتۇق نېرىراقتىكى قائقىللارنىڭ ئۇيغۇر (يۇەنخې) قەبىلىسىنىڭ چارۋىچىلىق رايونىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، «200 مىڭدىن

ئارتۇق ئاھالە، ئات، كالا، قوينى غەنىيمەت ئالدى» («ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»). «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»گە ئاساسلانغاندا، توغباتگۇي 3 - ئايدا جازا يۈرۈشكە چىقىپ، 4 - ئايدا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا قايتىپ كەلگەن بولۇپ، يولدا ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ 13 كۈن، بېرىپ - كېلىشتە ئۈچ - تۆت مىڭ چاقىرىم يول بېسىپ ھايال بولغاندىن سىرت، قالغان ۋاقىتتا پۈتۈنلەي ئاھالە ۋە بايلىقلارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى؛ قاڭقىللارنىڭ قېچىپ كەتكەنلىرىدىن سىرت، قالغانلىرى ھېچقانداق قارشىلىق كۆرسىتەلمىگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇ يىلى 10 - ئايدا توغباتگۇي قايتا يەنە بۆرەتېغى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ۋۇيۇەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالى) دا چارۋىچىلىق قىلىدىغان قاڭقىللارنىڭ دۆچىن قەبىلىسىگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، «ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى»، بەلكى يەنە خېلى كۆپلىگەن ئاھالىلەر بىلەن بايلىقلارنى بۇلاپ - تالاپ ئېلىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

شۇنىڭدىن كېيىنكى بىرقانچە يىل ئىچىدە، توغباتدەي پادىشاھلىقى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى جورجان قەبىلىسى (بۇ ۋاقىتدا جورجانلار دەل چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا ئىدى) گە جازا يۈرۈش قىلدى، ھونلارنىڭ ليۇ ۋېيجىن قەبىلىسى (ھازىرقى شىمالىي شەنشى بىلەن ئىچكى موڭغۇلدىكى ئىكىجاۋ ئايمىقىغا جايلاشقان) نى يوقىتىپ، سىياتكان (siat kan) قەبىلىسى («سەنچىڭ قەلئەسى» گە جايلاشقان، ھازىرقى يەنئەن ئەتراپىدا) گە ھۇجۇم قىلدى، ئۇرۇشنىڭ ئىنتايىن ئوڭۇشلۇق بولغانلىقىدىن، بۇلانغان چارۋا - ماللارنىڭمۇئىنتايىن كۆپلۈكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، توغباتلار ليۇ ۋېيجىن قەبىلىسىنى يوقىتىپ، ئىلگىر - ئاخىرى بولۇپ، 300 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق ئات، 420 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق كالا -

قوينى غەزىمەت ئالغان. توغبات قەبىلىسىنىڭ قۇلدار ئاق سۆڭەكلىرىنىڭ شىمالغا قاراشقا چولىسى تەگمىگەچكە ۋە ئۇ-لارنىڭ ئەپسى بىر مەھەل قاندۇرۇلغاچقا. بىرقانچە يىلغىچە قاڭقىلارغا ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىنى قوزغىمىغان بولۇشى مۇمكىن.

مىلادى 395 - يىلىدىن باشلاپ، توغبات-دەي پادىشاھ-لىقى كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى بىلەن ھەر يىلى ئۇرۇش قىلدى. يەن پادىشاھلىقىنىڭ قوشۇنلىرى ئىككى نۆۋەت دەي پادىشاھلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، بۇزغۇنچىلىق ۋە بۇلاڭ-چىلىق ئېلىپ باردى. مىلادى 396 - يىلى (ۋېي داۋ ۋۇدىنىڭ خۇاڭشى‌تۇنجى يىلى) توغباتگۇي شەخسەن ئۆزى 400 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ يەن پادىشاھلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. يەن قوشۇنلىرى بىلەن ھازىرقى خېبېيدا كۆسكىن ئۇرۇش قىلدى. قوشۇنلارنىڭ ئۇزۇق - تۇلۇكسى ۋاق-تىدا يېتىپ كەلمەگەچكە، «ئاچلىق، كېسەللىك دەستىدىن»، ئادەم ۋە ئات - كالىلار كۆپلەپ ئۆلۈپ كېتىپ، «ئوندىن تۆت-بەشىلا قالدى» («ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»). يەن پادىشاھلىقىنىڭ پايتەختى جۇڭشەن مىلادى 397 - يىلى شىمالىي ۋېينىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن خېبېي ئەتراپىدىكى «1000 چاقىرىمدەك جاي بوش قالدى» ئۇنىڭ ئۈستىگە توغبات قۇلدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۆرەشلەر ئۈزۈلمەي يۈز بېرىپ تۇر-دى. توغبات ئاقسۆڭەكلىرى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرەي دەپ قالغان ئۇرۇشتا، ئۆزىنىڭ ئات قاتارلىق ھەربىي لازىمەتلىك لىرىنىڭ زور دەرىجىدىكى خورىشىنى تولۇقلاشقا ئامال قىلال-مىغانىدى. شۇڭا توغباتگۇي كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇش ئايالغاشقاندىن كېيىن، قاڭقىلارغا قاراتقان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشىنى قايتا قوزغىدى.

مىلادى 399 - يىلى (ۋېي داۋ ۋۇدىنىڭ تىيەنشىڭ 2 - يىلى) 1 - ئايدا، ۋېي داۋ ۋۇدى توغباتكۇي (مىلادى 398 - يىلى 6 - ئايدا دۆلەت نامىنى ۋېيىنغا ئۆزگەرتكەن) زور قوشۇن بىلەن ئوچ يولغا بۆلۈنۈپ موڭغۇل دالاسىدىن ھۇجۇم قىلدى. شەرقىي يولدىكى ئوچ قوشۇن چاڭشەن بېگى توغبات زۇنىڭ باشچىلىقىدا چاك چۆەن («ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە خۇ سەنشىڭ: «چاڭچۆەن ياتلاردىن مۇداپىئە كۆرۈش قورغىنىنىڭ شىمالىدا، چوڭ قۇملۇقنىڭ شەرقىدە ئىدى» دەپ ئىزاھ بەرگەن. ئۇنىڭ ھازىرقى ئۇرنى ئىچكى موڭغۇلدىكى شىڭخې ناھىيىسىنىڭ شىمالىدە ك قىلىدۇ) دىن يولغا چىقتى؛ غەربىي يولدىكى يەتتە قوشۇن گاۋلياڭ بېگى توغبات لې جېنىنىڭ باشچىلىقىدا نيۇ چۆەن دەريا سى (ھازىرقى كۆكخوتنىڭ شىمالىدىكى شار-مۆرۈن دەريا سى) دىن يولغا چىقتى؛ توغباتگۇي شەخسەن ئۆزى ئوتتۇرا يولدىكى ئالتە قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ باۋران شۇي دەريا سى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى جېنىك ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا) نىڭ غەربىي شىمالىدىن يولغا چىقتى. قاڭقىل قەبىلىلىرىنىڭ خەۋەر تېپىپ موڭغۇل دالا-سىنىڭ غەربىگە قېچىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن يەنە ۋېي بېگىتوغبات يىنىڭ باشچىلىقىدا 30 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى «غەربىي شىمال تەرەپتىن يولغا چىقىپ»، چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئۇلارنى توسۇشقا بۇيرۇدى. 2 - ئايدا توغباتگۇيىنىڭ باشچىلىقىدىكى ئوتتۇرا يولدىكى قوشۇنلار بىلەن شەرق ۋە غەربىي يولدىكى قوشۇنلار «بىرلا ۋاقىتتا ئوچرىشىپ»، قاڭقىللارنىڭ 30 دىن ئارتۇق قەبىلىسىنى قورشاپ ۋە مەغلۇپ قىلدى. 70 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالە، 300 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق ئات، 1 مىليون 400 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق قوي، كالىنى ئېنىمەت ئالدى. مەغلۇپ

بولۇپ قورشاۋدىن قېچىپ چىققان قاڭقىللار يەنە توغبات ئىلىنىڭ باشچىلىقىدىكى ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ بۇ قېتىمقى جازا يۈرۈشىنىڭ قاڭقىللارغا بەرگەن زەربىسى خېلى ئېغىر بولغانلىقى، تارىخىي كىتابلاردا «قاڭقىللارنىڭ بەكلا قورقۇپ كېتىپ، قەبىلىلەرنىڭ ئەنسىزلىك ئىچىگە چۈشۈپ قالغان» («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە») لىقى جاتىرىپ ئەنگەن. بەزى قاڭقىل قەبىلىلىرى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەل بولۇشقا مەجبۇر بولغان. مىلادى 400 - يىلى (تىيەنشىنىڭ 3 - يىلى) 11 - ئايدا قاڭقىللاردىن «ئىلىك باغا تۇرا تېكىن ③ 900 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەمگە باشچىلىق قىلىپ ئىچكىرىگە بەيئەت قىلدى» («ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»). يانداۋرقى يىلى (مىلادى 401 - يىلى) قاڭقىللارنىڭ جېپى قەبىلىسىدىكى باغا پانتېكىن 3000 تۆتۈندىن ④ ئارتۇق ئادەمگە باشچىلىق قىلىپ ئىچكىرىگە بەيئەت قىلدى.

مىلادى 402 - يىلى (تىيەنشىنىڭ 5 - يىلى) جورجانلارنىڭ ئاقسۇقىلى سەللان شىمالىي ۋېينىڭ سانغۇنلىرى تەرىپىدىن «چوغاي تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى دەريا توقايلىقى» (خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى چوغاي تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەگىپ ئۆتمەنغان توقايلىقتا) دا تۇيۇقسىز مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئادەملىرىنى ئېلىپ شىمالىدىكى قاڭقىللارنىڭ چارۇنچىلىق قىلمەنغان جايلىرىغا قېچىپ بارىدى. قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ سەركەردىسى بېكتۇلى جورجانلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە قېچىپ بارىدى. شىمالىي ۋېي ئۇنىڭغا مېڭدۇنىڭ بىگىملىك ئۇتۇغاتىنى بەردى. شۇ يىلى جورجانلار چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى قاڭقىل قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، جورجان خانلىقىنى قۇردى.

میلادی 403 - یىلى (تيەنشەنىڭ 6 - يىلى) 10 - ئايدا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى سانغۇن يى ۋېينىڭ باشچىلىقىدىكى 20 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى قائقىللارنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىسى بىلەن ئۇچىن قەبىلىسىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇيغۇر قەبىلىسى رۇقۇن كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ ۋاقىتتا ئاللىقاچان جورجانلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان بولۇشى كېرەك. «قائقىللار ھەققىدە قىسسە» دە جورجانلارنى بويسۇندۇرغانلىقى تىلغا ئېلىنماي، بەلكى قائقىللارنى بويسۇندۇرغانلىقى تىلغا ئېلىنغان؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ جايلاشقان ئورنى موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا ئىدى، يى ۋېينىڭ قوشۇنلىرى ئاز، يەنە كېلىپ تەڭنىما قوشۇن بولغاچقا، بۇ جايغا ئىچكىرىلەپ كىرمىگەنىدەك قىلىدۇ. يى ۋېي 10 - ئايدا يۇرۇشكە چىققان بولۇپ، شۇ يىلى 11 - ئايدا ئۇيغۇر، ئۇچىن قەبىلىلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، «ئۇلارنى مەغلۇب قىلغان»، ئارىلىققا قەدەر ئاران 14 كۈن كەتكەن بولۇپ، بېرىپ - كېلىشتە بېسىپ ئۆتكەن مۇساپىسىمۇ ماس كەلمەيدۇ. يى ۋېي ئۇيغۇر قەبىلىسى بىلەن ئۇچىن قەبىلىسىگە ھەرگىزمۇ رۇقۇن كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىدا جازا يۇرۇش قىلمىغان. بەلكىم جورجانلار شىمالدىكى قائقىللارنى بويسۇندۇرغان ۋاقىتتا، ئۇيغۇر قەبىلىسىمۇ قوغۇرسۇ قەبىلىسىگە ئوخشاش قاراشلىق كۆرسىتىپ، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزىگە قارىشلىق ئۇچىن قەبىلىسىنىڭ قوۋملىرىنى ئېلىپ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى سەددىچىنىڭ سىرتىدىكى ئايرىم جايلارغا قېچىپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىكىلەر جەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئاۋارىچىلىقىدىن پايدىلىنىپ، يى ۋېينى جازالاشقا ئەۋەتكەن. يى ۋېينىڭ جازا يۇرۇش جەريانىدا قائقىللارنىڭ قانچىلىك ئاھالە ۋە چارۋا - مېلىنى

بۇلاپ ئېلىپ كەتكەنلىكى تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنمىگەن.

مىلادى 363 - يىلىدىن مىلادى 403 - يىلىغىچە بولغان 40 يىل ئىچىدە توغبات-دەي (ۋېي) پادىشاھلىقى قاتقىللارغا قارىتا جەمئىي يەتتە قېتىم ئۇرۇش قوزغىدى. ماركسىزمنىڭ ئۇرۇش توغرىسىدىكى نەزەرىيىسى بويىچە كۆزەتكەندە، شۇبھىسىزكى بۇ ئۇرۇشنىڭ ھەممىسى توغبات-سىيانىپى قۇلدارلار سىنىپىنىڭ قاتقىل خەلقىگە قارىتا قوزغىغان قىپياللىقاچ ھالدىكى ئاھالە ۋە بايلىقلارنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش ئۇرۇشى بولغاچقا، ئادالەتسىز ئۇرۇش ئىدى. بۇ ئۇرۇشلار قاتقىل خەلقىگە مىسلىسىز ئېغىر ئازاب-ئوقۇبەتلەرنى ئېلىپ كەلمەيلا قالماستىن، بەلكى موڭغۇل دالاسىنىڭ چارۋىچىلىق ئىقتىسادىنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىپ، موڭغۇل دالاسىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇساپىسىنى زور دەرىجىدە ئاستىلاشتۇرەتتى.

مىلادى 402 - يىلى جورجانلار قاتقىل قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، شىمالدىكى قاتقىل خەلقى جورجان قۇلدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا چۈشۈپ قالدى. جورجان خانلىقى ھەر يىلى ئۇرۇش قوزغاپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرا رايونلىرىدىكى ئاھالىلەر بىلەن بايلىقلارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. ھالبۇكى شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بولسا كېيىنكى يەن پادىشاھلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، بولۇپمۇ ۋېي مىڭيۈەندى (مىلادى 409 — 423 - يىللار) بىلەن ۋېي تەيۋۇدى (مىلادى 424 — 425 - يىللار) نىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، پۈتۈن كۈچى بىلەن مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي قىسمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۇرۇشىنى ئېلىپ بېرىۋاتقاندى. گەرچە ئۇمۇ جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى قاتقىللارنىڭ ئاھالىلىرى بىلەن بايلىقلىرى (ئات، كالا، قوي قاتارلىقلار) غا چىشىنى بىلەپ كەلگەن بولسىمۇ،

لېكىن ئومۇمىي جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا بۇ مەزگىلدە ئۇ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرىنىڭ تىنچ ۋە خاتىرجەملىكىنى ئۈمىد قىلاتتى. شۇڭا ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە جورجان خانلىقى بىلەن ئۇرۇش قىلىشتىن ساقلانغانىدى. دائىملا ئۇرۇشنى ئاۋۋال جورجانلار قوزغايتتى، شىمالىي ۋېينىڭ پادىشاھلىرى ئاندىن جازا يۈرۈش قىلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرەتتى.

جورجانلارنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرىپ پاراكەندىچىلىك سېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى مىلادى 423 - يىلى (ۋېي مېڭيۈەندىنىڭ تەيچاڭ 8 - يىلى) چاڭچۈەننىڭ جەنۇبىدا سەددىچىن سېپىلىنى ياساپ، شەرقتە چېچىك (ھازىرقى خېبېينىڭ چېچاك ناھىيىسى) دىن غەربتە ۋۇيۈەنگىچە بولغان «2000 چاقىرىم كېلىدىغان ئارىلىقتا قاراۋۇلخانىلارنى ياسىدى» («ۋېينامە. تەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»). لېكىن بۇ جورجان خانلىقىنىڭ شىمالىي ۋېيغا بولغان ئۇرۇش تەھدىتىنى تۈگىتەلمىدى، جورجان خانلىقى ئاۋۋالقىدەكلا بىرنەچچە يىل ئارىلىقىدا بىر قېتىم كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇش قوزغاپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرىلىرىنى پاراكەندە قىلىپ، شىمالىي ۋېينىڭ ئاھالە ۋە بايلىقلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ تۇردى.

جورجان خانلىقىنىڭ ھۇجۇمى توغىبات ۋېي دۆلىتىنىڭ جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەريانىنى زوردەرىجىدە ئاستىلاتىپ قويدى. مەسىلەن، مىلادى402 - يىلى ۋېي داۋۋۇدى شەخسەن ئۆزى زور قوشۇن بىلەن كېيىنكى چىننىڭ 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى پېڭياڭدا يوقاتقاندا، ساراي ئەئىيانلىرى ۋېي داۋۋۇدىنى غەلىبە پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ جەنۇبتىكى بۇبەنگە ھۇجۇم قىلىشقا دەۋەت قىلىشقانىدى، «ۋېي داۋۋۇدى جورجانلارنىڭ ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەندىشە

قىلىپ، قوشۇنلىرىنى قايتۇرۇپ كەتتى» («ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»). نەتىجىدە كېيىنكى چىننىڭ گۈللىنىشىگە رايونىدىكى تەپرىقچىلىكى يەنە بىرقانچە يىل داۋاملاشتى. مەسىلەن، يەنە مىلادى 439 - يىلى (ۋېي تەيۋۇدىنىڭ تەييەن 5 - يىلى) 6 - ئايدا، زور قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ، شىمالىي لياڭنىڭ پادىشاھى جورجى مۇقانغا جازا يۈرۈش قىلغانىدا، جورجانلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ جەنۇبقا زور قوشۇن ئەۋەتىپ، شىمالىي ۋېينىڭ پايتەختى پىڭچىڭ شەھرىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، شىمالىي ۋېينىڭ قوشۇنلىرىنىڭ شىمالىي لياڭ پادىشاھلىقىنى يوقىتىشىنى توسۇۋاقچى بولدى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ مۇداپىئەدە قالدۇرۇپ قويغان قوشۇنلىرى، مۇداپىئە سېپىنى قاتتىق كۈچەيتكەنلىكتىن، جورجانلارنىڭ سۈيىقەستى ئەمەلگە ئاشماي قالدى. قىسقىسى، جورجان خانلىقىنىڭ جەنۇبقا قىلغان ھۇجۇمى، مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى تەپرىقچى كۈچلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا پايدىلىق بولۇپ، توغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي قىسمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىگە پايدىسىز ئىدى، ئۇبېيكتىپ جەھەتتە مەملىكىتىمىز جەمئىيىتىنىڭ ئالغا قاراپ تەرەققىي قىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلدى.

شۇڭا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ جورجان خانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇشىنى ئومۇمىي جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئېلىپ بارغان ئۇرۇشى مۇداپىئە خاراكتېرىدىكى ئۇرۇش بولۇپ، جەمئىيەتنىڭ ئالغا بېسىشىنى قوغدايدىغان ئادالەتلىك ئۇرۇش ئىدى.

لېكىن بۇ توغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ جورجان خانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇشىنىڭ ھەرگىزمۇ ئاھالە ۋە بايلىقىنى بۇلاشنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدىغانلىقىدىن، بولۇپمۇ جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى قاتقىللارنىڭ ئاھالە ۋە

چارۇنچىلىق مەسۇلاتلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشنى مەقسەت قىلىشىدىن دېرەك بەرمەيدىغانلىقى ئەمەس ئىدى.

مىلادى 428 ـ يىلى (ۋېي تەيۋۇدىنىڭ شېنجىيا تۇنجى يىلى) 8 ـ ئايدا جورجانلارنىڭ قاغانى داتان بىر تۇمەن ئاتلىق ئەسكەرنى سەددىچىننىڭ ئىچىگە ئۆتۈپ شىمالىي ۋېينىڭ چېگرىسىدىكى ئاھالىلەرنى ئۆلتۈردى ۋە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى. شۇ يىلى 10 ـ ئايدا، جەنۇبىي سۇلالىلەردىكى ليو سوڭ ھاكىمىيىتى (مىلادى 420 ـ يىلى لىۇ يۈي جىن سۇلالىسىنىڭ ئورنىغا سۇڭ ئوردىسىنى قۇرغانىدى) نىڭ سانغۇنى ۋاڭ جوڭدې شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ جىياڭ (ھازىرقى خېنەندىكى لەنكاۋ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالى)، چېنلىيۇ (ھازىرقى ئەنخۇيدىكى خاۋشېەن ناھىيىسى)، يىڭجىڭ (ھازىرقى خېنەندىكى يىڭيىڭ) قاتارلىق جايلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى؛ ستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم بولغان خۇلاۋ (يىڭياڭنىڭ غەربى) غىچە قىستاپ كەلدى. سوڭ ۋېندى ۋېي تەيۋۇدىغا: «ئەگەر خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلىرىمىزنى يانداۋرۇپ بەرسەڭلار، مەن دەرھال ئەسكەرلىرىمنى ئېلىپ كېتىمەن، ئەگەر بۇنداق قىلمىساڭلار، بىز پۈتۈن ئەسكىرىي كۈچىمىزنى چىقىرىپ سىلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىمىز» («ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە») دەپ ئولتىماتوم تاپشۇردى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى جەنۇب بىلەن شىمالدا تەڭلا ئىككى تەرەپنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىدى. يانداۋرقى يىلى باھاردا ۋېي تەيۋۇدى «قوشۇنلىرىنى چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىغا توپلاپ، جورجانلارغا جازا يۈرۈش قىلماقچى بولدى. ئوردىدىكى ۋەزىرلەر سوڭ قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، جورجانلارغا جازا يۈرۈش قىلىشنى خالىمايۋ، بىرلىكتە ۋېي تەيۋۇدىگە: «جورجانلار ئولتۇراقلىشىپ كېلىۋاتقان جايلارنىڭ ھەممىسى پايانسىز قاقاس جايلار،

مۇبادا بۇ جايلارنى ئىشغال قىلغان تەقدىردىمۇ تېرىقچىلىق قىلىپ ھوسۇل ئېلىشقا بولمايدۇ، يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ خەلقىگە ئىگە بولغاندىمۇ، ئۇلارنى ئىتائەت قىلدۇرۇپ قۇللۇقتا تۇتۇپ تۇرغىلى بولمايدۇ» دېدى. بۇ چاغدا خەنزۇلاردىن كېلىپ چىققان ئەدىب، تەيچاڭ تۆرىسى سۇي خاۋ ۋېي تەيۋۇدىنىڭ يېنىدا ئىدى، ئۇ سوڭ قوشۇنلىرىنىڭ يېنىكلىك بىلەن ھەرىكەت قىلىشقا جۇرئەت قىلالمايدىغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى ئىنچىكىلىك بىلەن تەھلىل قىلىپ، ۋېي تەيۋۇدىغا ئاۋۋال جورجانلارغا جازا يۇرۇش قىلىشنى تەكلىپ قىلدى، ئۇ: «جورجانلار بىزگە كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، ئەمەلدار ۋە پۇقرالارنى ۋەھىمىگە سېلىپ قويدى، ئەگەر بۇ يىل يازدا بىز جورجانلارنىڭ بېكار بولۇپ قالغان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ، دۆلىتىنى يوقاتمىساق، كۈزگە كەلگەندە، ئۇلار قايتا يەنە ھۇجۇم قوزغاپ، بىزگە خاتىرجەملىك بەرمەيدۇ، تەيزۇڭ (ۋېي مىڭيۇەندى) دىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە بىز ھەر يىلى دېگۈدەك ئەمىنلىك تاپالماي كېلىۋاتىمىز، ئەجەبا بۇ بەك ئېشىپ كەتكەنلىك ئەمەسمۇ!» دېدى. ئۇ يەنە: «جورجانلار ئەسلى خاندانلىقىمىز (شىمالىي ۋېي) نىڭ شىمالىدىكى رايونلاردىكى ئىيان كۆتۈرگەن قۇللىرى (ئىلاۋە: جورجانلار ئىلگىرى توغبات قەبىلىسىنىڭ قارىمىقىدا بولغانىدى) ئىدى. ئەمدىلىكتە بىز ئۇلارنىڭ ئاقساقاللىرىنى ئۆلتۈرۈپ، قەبىلىلىرىنى ئۆزىمىزگە قاراتمىساق، ئۇلارنى يېڭىباشتىن ئۆزىمىزگە قاراتقىلى بولامدۇ. بۇنىڭ ھېچقانداق رولى يوق ئەمەس. چۆللۈكنىڭ شىمالىوىڭ يەر شەكلى ئېگىز ھەم ھاۋا كىلىماتى سوغۇقراق، ھاشاراتلارنىڭ ياشىشىغا ماس كەلمەيدۇ، سۇ ۋە ئوت - چۆپى ئەلۋەك، ياز پەسلىدە شىمالغا كۆچۈشكە بولىدۇ. بۇ جايلار تەبىئىي يايلاق بولۇپ، تېرىقچىلىق قىلىشمۇ ھوسۇل ئالغىلى

بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، قاتقاللارنى چاقىلىق چۈشەندۈرۈلۈپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنى پويىزدىن ئۆزلەشتۈرۈش ئېشىش سالىسىغا بولىدۇ» (دۆپىنامە. سۇي خاۋنىڭ تەرجىمھالى) دېيىلگەن سۇي خاۋ خەنزۇ پومپىچكىلار سىنىپىنىڭ ۋەكىلى بولغاچقا، ئۇنىڭ سىنىپىي مەنپەئىتى قۇلدارلاردىن فېئودال پومپىچكىلارغا تۆزگەرگەن. تۇغبات ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ جورجانلارنى مەغلۇب قىلىپ يوقاتمايىچە تۇرۇپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى «ئەمىلىككە ئىگە بولالمايدىغان دېگەن تەھلىلى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ جورجانلارغا قارا تەقان ئۇرۇشىنىڭ شەك - شۇبھىسىزكى، مۇداپىئەخارا كتېرلىگەن ئىگە ئۇرۇش ئىكەنلىكىنى يەنە بىر تەرەپتىن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەنىدى. لېكىن ئۇنىڭ ئۇرۇش ئارقىلىق قاتقاللارنى يايلاقلىرىنى ئىگىلەپ، قاتقال خەلقىنىڭ مال - چارۋىلىرىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولغانلىقى تۇغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ جورجان خانلىقىغا قارشى ئۇرۇش قوزغىشىدىكى يەنە بىر باھانىسى بولۇپ، ئۇلار مۇشۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قاتقاللارنىڭ ئاھالە ۋە يايلاقلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىۋالماقچى ئىدى. شۇڭا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ جورجان خانلىقىغا قارىتا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشى ئادالەتلىك خاراكتېرلىگەن ئىگە بولغان تەقدىردىمۇ، لېكىن قاتقال خەلقىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، تۇغبات ئاقسۆڭەكلىرى يەنىلا بۇلاڭچىلار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئېلىپ بارغان ئۇرۇشىمۇ ئوخشاشلا بۇلاڭچىلىق خاراكتېرىدىكى ئۇرۇش ئىدى.

ۋېي تەيزۇدى سۇي خاۋنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، مىلادىيە 429 - يىلى 4 - ئايدا زور قوشۇننى باشلاپ، شىمالدا جورجانلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى. ۋېي تەيزۇنىڭ باشچىلىقىدىكى

ئاساسلىق قوشۇن دوڭداۋ (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى شىڭخې ناھىيىسىنىڭ شىمالىي) دىن، جورجان خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، ئۇدۇل فېيشەن تېغىغا قاراپ يول ئالدى، پىڭياڭ بېگى چاڭ سۇنخەننىڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار شىداۋ (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى شار مۆرۈن دەرياسى) دىن، جورجان خانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، ئۇدۇل دائېشيەن تېغىغا قاراپ يول ئالدى. ئىككى قوشۇن «جورجانلارنىڭ ئوردىسىدا ئۇچراشماقچى بولدى». شەرقىي قىسىم قاڭقىللار شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ زور قوشۇنىنىڭ بېىىپ كىرگەنلىكىنى ئاڭلاپ، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ جورجان ئاقساقاللىرىنىڭ كونترولۇقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن بايقال كۆلىگە قېچىپ كەتمەكچى بولدى. 5 - ئايدا ۋېي تەيۋۇدىنىڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار لىشۇي دەرياسى (ھازىرقى موڭغۇلىيىدىكى ئۆنگىن دەرياسى) غا يېتىپ باردى. جورجان قاغانى «بۇنى ئاڭلاپ ساراسىمىگە چۈشۈپ، چېدىرلىرىنى كۆيدۈرۈپ تاشلاپ، يېقىنلىرىنى ئېلىپ تېزدىن غەربكە قاراپ قاچتى» («ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە»). ۋېي تەيۋۇدى تويۇن دەرياسى (ھازىرقى موڭغۇلىيىدىكى تويىن دەرياسى) بىلەن جوشېشيەن تېغى (ھازىرقى موڭغۇلىيىدىكى گوبى ئالتاي تېغى) غىچە قوغلاپ باردى. ۋېي قوشۇنلىرى بۆلۈنۈپ، «شەرقتىن غەربكە 5000 چاقىرىمدىن ئارتۇق، جەنۇبتىن شىمالغا 3000 چاقىرىم» («ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسە») كېلىدىغان دائىرىدە ئاقتۇرۇپ جازا يۈرۈش قىلدى. جورجان خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا تارقالغان قاڭقىللارنىڭ 300 مىڭ تۈتۈندىن ئارتۇق ئادىمى ⑤ «ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ كەلگەن پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ» ئىسيان

گۆتۈرۈپ «جورجانلارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ»، «داتان ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرىنى ئۆلتۈرۈپ» («ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە»). ۋېي قوشۇنلىرىغا ئەل بولدى. ۋېي قوشۇنلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قاڭقىللارنىڭ بىر مىليون تۇياقتىن ئارتۇق ئۇرۇش ئېتىنى بۇلاپ كەتتى. 8 ـ ئايدا ۋېي تەيۋۇدى قوشۇنلىرىنى ئېلىپ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى جايلىرىغا قايتىپ كەلدى، ئۇ شەرقىي قاڭقىللارنىڭ بايقال كۆلى بويىدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئىشتىپ، سول قول چەۋەنداز ئەن يۇەننى بىر تۈمەن كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن ئۇلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى. شەرقىي قاڭقىللارنىڭ «نەچچە يۈز مىڭ تۈتۈن ئادىمى» «ۋېي قوشۇنلىرىنى كۆرۈپ تەسلىم بولدى» («ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە») ⑥ ۋېي قوشۇنلىرى شەرقىي قاڭقىللىرىنىڭ «بىر مىليون تۇياقتىن كۆپرەك» ئات، كالا، قويلىرىنى بۇلاپ ئېلىپ كەتتى. ۋېي قوشۇنلىرىغا ئەل بولغان قاڭقىللاردىن بىرقانچە يۈز مىڭ كىشى مەجبۇرىي ھالدا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈلدى. ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ بۇ قېتىمقى جورجانلارغا قارشى ئېلىپ بارغان جازا ئۇرۇشى، بولۇپمۇ بىرقانچە يۈز مىڭلىغان قاڭقىللارنىڭ مەجبۇرىي ھالدا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈلۈشى، جورجانلارنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرىشىنى چەكلەشنى مەقسەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن توغبات ئاقۆڭەكلىرىنىڭ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ جورجان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئاھالە ۋە بايلىقلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشى بىلەن داڭلىق چەۋەندازلار دەپ ئاتالغان قاڭقىللارنى ئىتائەت قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت قەبىھ نىيىتى ئالاھىدە گەۋدىلەنگەنىدى. ئەلۋەتتە، قاڭقىللارنىڭ ۋېي قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولۇشىدا،

شۇنىڭدەك ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ ئۇلارنى جەنۇبقا كۆچۈرۈشىدە، ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ ئۇلارغا قارا تقان قورالىق تەھدىتىدىن سىرت، ئۇلارنىڭ جورجان قۇلدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بولغان ئۆچمەنلىكى بىلەن جورجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۆچ ئىلىشىدىن قورقۇشمۇ مۇئەييەن رول ئوينىغانىدى.

ئومۇمەن موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان قاڭقىل قەبىلىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى جەنۇبقا كۆچكەن بولسىمۇ، بىراق، موڭغۇل دالاسىنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان يۈۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ 12 جەمەتىدىكى قاڭقىللارنىڭ شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن ئارىلىقى يىراق بولغاچقا، ۋېي قوشۇنلىرى ئۇلارغا جازا يۈرۈش قىلمىغانىدى، مىلادى 429 - يىلىدىن كېيىن توغبات ۋېي دۆلىتى جورجان خانلىقى بىلەن ئۇزلۇكسىز ئۇرۇش قىلىپ بولسىمۇ، لېكىن تارىخىي كىتابلاردا شىمالدىكى قاڭقىللارنىڭ ئاھالىلىرىنى قايتا بۇلاڭ - تالاڭ قىلغانلىقىغا ئائىت خاتىرىلەر ئۇچرىمايدۇ.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، توغبات دەي (ۋېي) پادىشاھلىقى مىلادى 363 - يىلىدىن مىلادى 429 - يىلىغىچە بولغان 66 يىل ئىچىدە ئۇرۇش ئارقىلىق قاڭقىل خەلقىنى جەمئىي سەككىز قېتىم بۇلاڭ - تالاڭ قىلغانىدى. بۇنىڭ ئىچىدە، يەتتە قېتىمقىسى قاڭقىل خەلقىگە قارىتا بىۋاستە قوزغىغان بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى ئىدى. بىر قېتىمقىسى جورجان خانلىقىغا قارشى ئىلىپ بارغان جازا ئۇرۇشىدا پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، قاڭقىل خەلقىگە قارىتا بۇلاڭچىلىق ئىلىپ بارغانىدى. شۇڭا قاڭقىل خەلقىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ سەككىز قېتىملىق ئۇرۇشنىڭ ھەممىسىلا بۇلاڭچىلىق ئۇرۇش ئىدى.

2. مىللەتلەرنىڭ 16 پادىشاھلىق ۋە شىمالىي سۇلالىلەر مەزگىلىدىكى زور كۆلەمدىكى كۆچۈشى، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچكەن قاتلاملارنىڭ سانى ۋە قەبىلىلىرى توغرىسىدا يۇزەكى قىياس

مەملىكىتىمىز قەدىمدىن تارتىپ كۆپ مىللەتلىك بىر دۆلەت ئىدى. چىن، خەن سۇلالىلىرىدىن بۇيان سىياسىي، ئىقتىسادىي، بولۇپمۇ ئۇرۇش قاتارلىق سەۋەپلەردىن موڭغۇل دالاسىدىكى ھون، سىيانپى، دىڭلىڭ قاتارلىق خەلقلەرنىڭ ئىچىدىكى بەزى ئۇرۇق قەبىلىلەر ئۆزلىرىنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرى ۋەسىركەردىلىرىنىڭ باشچىلىقىدا ئۆزلۈكسىز تۇردە چۆللۈكنىڭ جەنۇبى بىلەن سەددىچىنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كەلگەنىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر مۇھىم ئاقلىرىدىن غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى ھونلارنىڭ ئىچكى رايونلارغا كۆچۈشى، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى توغاتلار سىيانپىلىرىنىڭ ئىچكى رايونلارغا كۆچۈشى ھەمدە غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى تۇرالار (دىڭلىڭ) نى ئۆز ئىچىگە ئالغان شىمالىي دىلارنىڭ 19 ئۇرۇقىنىڭ ئىچكى رايونلارغا كۆچۈشى قاتارلىقلار بار ئىدى. 16 پادىشاھلىقنىڭ ئاخىرقى يىلى ۋە شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا كەلگەندە يەنە، شىمالدىكى قاتلاملارنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈشى يۇز

به‌ردی. بۇ بىر قېتىملىق كۆچۈش كۆلىمى زور بولغان، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى جايلارنىڭ ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن كۆچۈش ئىدى.

چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى قاڭقىللارنىڭ جەنۇبقا كۆچۈشى، ئاساسلىقى تۆۋەندىكى بىرقانچە خىل جەريانلار ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغانىدى. بىرىنچى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى قاڭقىللارغا جازا يۈرۈش قىلغاندا، ئەسىرگە ئېلىنغان قاڭقىل ئاھالىلىرى مەجبۇرىي ھالدا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى ۋېي سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىگە كۆچۈرۈلگەنىدى. مەسىلەن، شى يىجيەنىڭ 26 - يىلى، دېڭگونىڭ 5-يىلى ۋە تىيەنشىڭنىڭ 2 - يىلى جەنۇبقا كۆچۈرۈلگەن قاڭقىللار مۇشۇنداق خاراكتېرگە مەنسۇپ ئىدى. ئىككىنچى، ۋېي قوشۇنلىرى جورجان خانلىقىغا جازا يۈرۈش قىلغاندا، ۋېي قوشۇنلىرىغا ئەل بولغان قاڭقىللار ۋېي قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەجبۇرىي ھالدا جەنۇبقا كۆچۈرۈلگەنىدى. بۇنداق مىسالاردىن تەيچاڭنىڭ 3 - يىلى بىلەن شېنجيانىڭ 2 - يىلىدىكى ئىككى قېتىملىق كۆچۈش بار ئىدى. ئۇچىنچى، قاڭقىللار ئۆزلىرىنىڭ سەركەردە ۋە باغالىرىنىڭ باشچىلىقىدا، ئۆزلۈكىدىن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى سەددىچىنىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كەلگەنىدى. مەسىلەن، ۋېي داۋ-ۋۇدىنىڭ تەيەنشىڭ يىللىرىدا قاڭقىللار نەچچە قېتىم «ئىچكى رايونلارغا كېلىپ بەيئەت قىلغانىدى». تۆۋەندە قاڭقىللارنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى سەددىچىنىڭ ئىچىگە بولغان كۆچۈشى بىلەن كۆلىمى، يىل دەۋرى بويىچە تۆۋەندىكىدەك جەدۋەللەشتۈرۈلدى (نوپۇس سانى ئېنىق بولمىغانلىرى قىسقارتىۋېتىلدى):

يىل دەۋرى	كۆچۈش ئۇسۇلى ۋە ئادەم سانى			ماتېرىيال مەنبەسى
	ئەسىرگە ئېلىنغان	تەسلىم بولغان	بەيئەت قىلغان	
مىلادى 363 – يىلى (شى يىجيەننىڭ 26 – يىلى) 10 – ئايدا	«بىر تۈمەن ئاھالىنى ئەسىرگە ئالغان»			«ۋېينامە. مۇقەددىمە»
مىلادى 390 – يىلى (دېڭگوننىڭ 5 – يىلى) 3 – ئايدا	«200 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالە ۋە ئات، كالا، قوينى غەنىيمەت ئالغان»			«ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»، «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسە»
مىلادى 399 – يىلى (تيەنشىڭنىڭ 2 – يىلى)	90 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالە			ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»، «قانۇنلار قامۇسى.

(داۋامى)

2 - ئايدا				قاڭقىللار» دا «50 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالە» دېيىلگەن. بۇ خاتا
مىلادى 400 - يىلى (تيەنشىڭنىڭ 3 - يىلى) 11 - ئايدا			«900 تۇتۇندىن ئارتۇق ئادەم»	«ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»
مىلادى 401 - يىلى (تيەنشىڭنىڭ 4 - يىلى) 1 - ئايدا			«3000 تۇتۇندىن ئارتۇق ئادەم»	«ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»
مىلادى 418 - يىلى (تەيچاڭنىڭ 3 -		«2000 دىن ئارتۇق ئادەم		«ۋېينامە. تەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»

يىلى) 1 ـ ئايدا		تەسلىم بولغان»		
مىلادى 429 ـ يىلى (شېنجيانىڭ 2 ـ يىلى) 5 ـ ئايدىن 10 ـ ئاي غىچە		5 ـ ئايدا «300 مىڭ تۈتۈندىن ئارتۇق ئادەم» تەسلىم بولغان 10 ـ ئايدا «نەچچە يۈز مىڭ تۈتۈن ئادەم» تەسلىم بولغان		«ۋېينامە. سۇي خاۋنىڭ تەرجىمھالى». «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە». «ۋېينامە. جورجانىلار ھەققىدە قىسسە» دە «نەچچە يۈز مىڭ» دېگەن سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى «تۈتۈن» دېگەن سۆز چۈشۈپ قالغان

جەدۋەلدە كۆرسىتىلگەندەك، ئەسلىگە ئېلىنغانلار كاتەگورىيىسىدىكى دېڭگونىڭ 5 ـ يىلىدىكى ئاھالە ۋە مال ـ چارۋە ئۇلارنىڭ جەمئىي سانىدىن ئاھالە سانىنى ئايرىپ چىقىشقا

مؤمكن بولمغنىدىن باشقا، جەمئىي 100 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالىنى ئەسىرگە ئالغانىدى. ئەسىرگە ئېلىنغانلارنىڭ سانى نوپۇس سانىغا قاراپ ھېسابلانغان، چۈنكى ئۇرۇش مەيدانلىرىدا ئەسىرگە ئېلىنغانلار، كۆپىنچە تارقاق ھالدىكى ماكانسىز ئاھالىلەر ئىدى. بەيئەت قىلغانلار ئىككى نۆۋەتتىكىسى جەمئىي 4000 تۇتۇن ئادەم بولۇپ، تەخمىنەن 20 مىڭ ئەتراپىدا ئىدى. بۇ ئىككى نۆۋەت بەيئەت قىلغان ئاھالىلەر پۈتۈنلەي ئۆز باغالرىنىڭ باشچىلىقىدا ئۆزلۈكىدىن كەلگەنلەر بولۇپ، ئۆيلۈك سانى ئېنىق، ھەربىر ئۆيلۈكتىكى ئادەم سانىمۇ تولۇق ئىدى، شۇڭا تۇتۇن سانى بويىچە ھېسابلاندى. تەسلىم بولغانلار كاتەكچىسىدىكى تەيچاڭنىڭ 3 - يىلدىكى 2000 دىن ئارتۇق ئادەمدىن باشقا، قالغان ئىككى نۆۋەتتىكىسىنىڭ سانى ئەلۋەتتە كۆپ، بىر قېتىمدا «300 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق»، يەنە بىر قېتىمدا «نەچچە يۈز مىڭ تۇتۇن» بولۇپ، شېنجيانىڭ 2 - يىلدىكى تەسلىم بولغانلارنىڭ سانى ئىدى. بۇ ئىككى نۆۋەتتىكىنىڭ سانى جەنۇبقا كۆچكەن قاڭقىللارنىڭ سانىنىڭ زادى قانچىلىك ئىكەنلىكىنى ھۆكۈم قىلىشىمىزدا ئاچقۇچلۇق ئەھمىيەتكە ئىگە، ھالبۇكى تارىخىي كىتابلاردىكى خاتىرىلەر كۆپ بولغانلىقىنىڭ ئۈستىگە پەرقلىق بولغاچقا، بىز بۇ يەردە قىسقىچە بولسىمۇ توختىلىپ ئۆتىمىز.

«ۋېينامە» گە ئاساسلانغاندا، شېنجيانىڭ 2 - يىلى قاڭقىللار ۋېي قوشۇنلىرىغا ئىككى قېتىم تەسلىم بولغانىدى: بىرى لىشۇي دەرياسى بىلەن تويۇن دەرياسى بويىدا، يەنە بىرى بايقال كۆلى ئەتراپىدا ئىدى. ئاۋۋال بايقال كۆلى بويىدا ۋېي قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولغان قاڭقىللارنىڭ سانى توغرىسىدا توختىلىپ باقايلى. بايقال كۆلى بويىدا تەسلىم بولغان قاڭقىللارنىڭ نوپۇسى ھەققىدە، «ۋېينامە» قاڭقىللار

هەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇ-
مىي ئۆرنەكلەر» دە «نەچچە يۈز مىڭ تۈتۈن» دېيىلگەن.
ئەمما «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە بولسا «نەچچە
يۈز مىڭ» لا دېيىلىپ، «نەچچە يۈز مىڭ» دېگەن سۆزنىڭ
ئاخىرىسىدىكى «تۈتۈن» دېگەن سۆز چۈشۈپ قالغان. «ۋېينامە.
قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، ئەن يۈەنىنىڭ
باشچىلىقىدا بايقال كۆلىگە بارغان ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ ئارد-
سىدا «يېڭىدىن بەيئەت قىلغان قاڭقىللارنىڭ ئاتلىق
ئەسكەرلىرى» مۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بايقال كۆلى
بويىدىكى شەرقىي قاڭقىللار «ۋېي قوشۇنلىرىنى كۆرۈپ
تەسلىم بولغان» بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى «يېڭىدىن بەيئەت
قىلغان قاڭقىللارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى» سالا قىلىش رولىنى
ئويناغاندى (ۋېي تەيۋۇدىنىڭ يېڭىدىن بەيئەت قىلغان قاڭقىل-
لارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى بايقال كۆلىگە ئەۋەتىشىدىكى
مەقسىتىمۇ، مانا مۇشۇنىڭدىن ئىدى). ۋېي قوشۇنلىرى بىلەن
قاڭقىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش يۈز بەرمىگەن بولۇپ،
قاڭقىللار تىنچ يول بىلەن تەسلىم بولغانىدى. شۇڭا قاڭقىل-
لارنىڭ «تۈتۈنلىرى» نىڭ قېچىپ كېتىشىنىڭ ياكى ئۇرۇشتا
مەغلۇپ بولۇپ تارقىلىپ كېتىشىنىڭ مۇمكىنچىلىكى ئانچە چوڭ
ئەمەس ئىدى. قاڭقىللار كۆچمەن چارۋىچى مىللەت بولۇپ،
ئادەتتىكى ئەھۋال ئاستىدا، «تۈتۈن» ئۇلارنىڭ پائالىيىتىدىكى
ئەڭ كىچىك بىرلىك ئىدى، نوپۇسىمۇ ئۆيىنى ئاساس قىلىپ
ھېسابلىناتتى. شۇڭا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان
شەرقىي قىسىم قاڭقىللارنىڭ سانى «قاڭقىللار ھەققىدە
قىسسە» دىكى «نەچچە يۈز مىڭ تۈتۈن» دېگىنى توغرا بولۇ-
شى كېرەك. «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە
«تۈتۈن» دېگەن سۆز يوق، يا چۈشۈپ قالغان بولۇشى
مۇمكىن، يا ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەر ناھايىتى ئاسان چۈشە-

ىندىغان بىرخىل ئىبارەبولغاچقا چىقىرىپ تاشلانغان بولۇشى مۇمگىن.
«ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ
لىشۇي دەرياسى بىلەن تويۇن دەرياسىدا تەسلىم قىلدۇرغان
قاڭقىللارنىڭ سانى خاتىرىلەنمىگەن. «ۋېينامە. سۇي خاۋنىڭ
تەرجىمىھالى» دا «300 مىڭ تۈتۈندىن ئارتۇق» دېيىلگەن،
ھالبۇكى «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە»⑦ دە بولسا
«300 مىڭدىن ئارتۇق» دېيىلگەن؛ «نەچچە يۈز مىڭ» دېگەن
سۆزنىڭ ئاخىرىسىدىكى «تۈتۈن» دېگەن سۆز يوق. بۇ يەردىكى
قاڭقىللار بايقال كۆلى بويىدىكى شەرقىي قىسىم قاڭقىللارغا
ئوخشاش ۋېي قوشۇنلىرىغا ئۆزلۈكىدىن «تەسلىم بولغانىدى».
ئۇلار بىلەن ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولمىغان
نىڭ ئۈستىگە ئۇلار ۋېي قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ «داتان ۋە
ئۇنىڭ يېقىنلىرىنى ئۆلتۈرگەن». شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ «تۈتۈن
لىرى» ئۇرۇشنىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىمىغان بولغاچقا، ئۇلار
ۋېي قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولغاندا «تۈتۈن» نى بىرلىك قىلىپ
ھېسابلىنىپ، «سۇي خاۋنىڭ تەرجىمىھالى» دا «300 مىڭ
تۈتۈندىن ئارتۇق» دېيىلگەن بولۇشى كېرەك. «ئەلنى ئىدارە
قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 121 - جىلد
ۋېندىنىڭ يۇەنجيا 6 - يىلىدىكى ماددىسىدا: «ۋېي سۇلالى
سىنىڭ پادىشاھى لىشۇي دەرياسىنى بويلاپ غەربكە قاراپ
ئىلگىرىلەپ تاكى تويۇن دەرياسىغىچە يېتىپ باردى.....
نۇرغۇنلىغان ئادەملەرنى ئەسىرگە ئېلىپ ئۆلتۈردى. قاڭقىللار-
نىڭ قەبىلىلىرى ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ
جورجانلارنىڭ دۆلىتىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولدى، جورجان
دۆلىتىدىن ۋېي سۇلالىسىگە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ «300
مىڭدىن ئارتۇق ئادەم تەسلىم بولدى» دېيىلگەن بولۇپ، گەرچە
«300 مىڭدىن ئارتۇق تۈتۈن» بولسىمۇ، ئەمما «جورجانلار-
دىن ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ» دېيىلگەن. جورجانلارنىڭ

ۋېي سۇلالىسىغا دۇشمەن دۆلەت ئىكەنلىكىگە ئاساسلانغاندا، جورجانلاردىن ۋېي قوشۇنلىرىغا ئەسىرگە چۈشكەنلەر ئىنتايىن كۆپ ئىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ دۇشمەنلەشكەن دۆلەتنىڭ ئەسىرلىرى ئىكەنلىكىدىن قارىغاندا، «ۋېينامە. سۇي خاۋنىڭ تەرجىمھالى»، «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە ئۇلار بىلەن قاڭقىللارنىڭ تەسلىم بولغان ئادەملىرى پەرقلەندۈرۈلگەن. مەسىلەن، قاڭقىللارنىڭ 300 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق ئادەمنىڭ تەسلىم بولغانلىقىنى بايان قىلغان ۋاقتىتا يەنە، «نۇرغۇن ئادەمنى ئەسىرگە ئېلىپ ۋە چارۋا ـ ماللار بىلەن چاقلىق ئۈيلەرنى غەنىيمەت ئالغان، ..... نەچچە يۈز مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن» («سۇي خاۋنىڭ تەرجىمھالى»)، «نۇرغۇن ئادەمنى ئەسىرگە ئېلىپ ئۇلتۇرگەن ۋە 1 مىليون تۇياقتىن ئارتۇق جەڭ ئاتلىرىنى غەنىيمەت ئالغان» («جورجانلار ھەققىدە قىسسە») دەپمۇ كۆرسىتىلگەن بولۇپ، بۇ «ئەسىرگە ئالغان» ياكى «ئەسىرگە ئېلىپ ئۇلتۇرۇلگەنلەر» نىڭ ھەممىسى شەك ـ شۇبھىسىزكى، جورجانلار ئىدى. «ئۇمۇمىي ئۇرنەكلەر» دە جورجانلاردىن ئەسىرگە ئېلىنغانلار بىلەن قاڭقىللاردىن تەسلىم بولغانلارنى ئارىلاشتۇرۇپ بىر قىلىپ قويۇپ، «ۋېينامە» گە ئوخشاش ئىنىق خاتىرىلىمىگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە قاڭقىللارنىڭ 300 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەمنىڭ «جورجانلار» دىن قىلىپ قويۇشنىڭ ئۆزىنمۇ خاتا بولۇشى مۇمكىن.

بۇنداق بولغاندا، مىلادى 429 ـ يىلى بايقال كۆلىنى بىلەن موڭغۇل ھالاسدا ۋېي قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولغان قاڭقىللار جەمئىي ئىككى قېتىم بولۇپ، بىر قېتىمقىسى نەچچە يۈز مىڭ تۇتۇن، يەنە بىر قېتىمقىسى 300 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق ئىدى. بىر تۇتۇندە تۆتتىن بەشكىچە توپۇس بار، دەپ ھېسابلانسا، تەخمىنەن جەمئىي 2 — 3 مىليون توپۇس بولىدۇ.

بۇ ئىنتايىن چوڭ سان بولۇپ، ئەجەبا شۇنچىلىك كۆپ قاتقىل لار ۋەيران قوشۇنلىرىغا بىر يىلنىڭ ئىچىدە تەسلىم بولۇپ كەتكەنمىدۇ؟ شىمالدا زادى قانچىلىك قاتقىل بار؟ باشتا بايان قىلغىنىمىزدەك مىلادى I ئەسىردە دىڭلىڭلارنىڭ نوپۇسى ئاز دېگەندىمۇ 300 مىڭ ئىدى. شۇ ۋاقىتتىن V ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى جورجان خانلىقى قۇرۇلغان ۋاقىتقا قەدەر 200 يىل ئۆتۈپ كەتكەن. بۇ مەزگىلدە ھونلارنىڭ قەبىلىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئاللىقاچان غەربكە ياكى جەنۇبقا سەددىچىننىڭ ئىچىگە كۆچۈپ كەتكەنىدى؛ ھون دۆلىتىدىن كېيىن باش كۆتۈرۈپ چىققان سىيانپىلارنىڭ تانشىخۇاي قەبىلىسىنىڭ قەبىلىلەر ھەربىي چوڭ ئىتتىپاقىمۇ پارچىلىنىپ، سىيانپى قەبىلىلىرى ئارقا - ئارقىدىن موڭغۇل دالاسىدىن چۆللۈكىنىڭ جەنۇبى ياكى سەددىچىننىڭ ئىچىگەكۆچۈپ كەلگەنىدى. 200يىل ئىچىدە چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى سىيايان ۋە گۇزەل موڭغۇل دالاسى قاتقىل قەبىلە خەلقلىرىنىڭ ئەركىن مال باقىدىغان جەننىتىگە ئايلاندى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدە ۋەيران جەڭ تاڭ تەيزۇڭغا تۇركىلەردىن «تەسلىم بولغانلار 100 مىڭغا يەتتى، نەچچە ئون يىلدىن كېيىن نەچچە ھەسسە ئېشىپ كېتىشى مۇمكىن» («جېنگۇەن يىللىرىدىكى مۇھىم مۇججەتلەر» 9 - جىلد) دېگەنىدى؛ تۇركىلەرنىڭ «نەچچە ئون يىل» دىن كېيىنكى نوپۇسى بىر ھەسسىدىن كۆپرەك ئاشقانىدى، قاتقىللارنىڭ نوپۇسىنىڭمۇ بۇ مەزگىلدە ھەدەپ كۆپىيىشىمۇ پۈتۈنلەي مۇمكىن ئىدى. باشتا بايان قىلغىنىمىزدەك دىڭلىڭلار موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن ھونلارنىڭ 200 مىڭ ئۆيچۆرىسىدىكى قالدۇق قوۋملىرى ۋە سانى ئېنىق بولمىغان سىيانپى قەبىلىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ ۋە ئاسسىمىلياتسىيە بولغان، شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ نوپۇسىنىڭ 200 يىل ئىچىدە 300 مىڭ ئۆيچۆرىسىدىن 2 — 3

مليونغا كۆپه يگه نلىكنى تەسەۋۋۇر قىلىشمۇ تەس ئەمەس. مانا بۇ بىر سەۋەبتۇر. تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەننىڭ 20 - يىلى (ميلادى 646 - يىلى) سىرتاردۇش خانلىقى مۇنقەرز بولغان ۋاقىتتا، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تۇرا قەبىلىلىرى تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغانىدى. تاڭ تەيزۇڭ يارلىق چۈشۈرۈپ: «تۇرالار-نىڭ ئۇرۇق جەمەتلىرى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ قوتلۇق ئىلتەبىرىنىڭ 1 مىليوندىن ئارتۇق ئاھالىسى شىمالغا تارقىلىپ جايلاشقان، ئۇلار يىراقتىن ئەلچى ئەۋەتىپ بەيئەت قىلىشنى ئىلتىجا قىلىپتۇ» (كونا تاڭنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە») دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۇنىڭدا دېيىلگەن جېنگۇەن يىللىرى دەۋرىدىكى تۇرا قەبىلىلىرىنىڭ نوپۇسى 1 مىليوندىن ئارتۇق ئىدى. مەسىلەن، 1 مىليون نوپۇسنى 200 مىڭ تۇتۇن دەپ ھېسابلىغاندا، ئۇنداقتا شېنجىيانىڭ 2 - يىلىدىكى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى قائقىللارنىڭ نوپۇسى (پوۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ 100 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق ئادىمىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، جېنگۇەننىڭ 20 - يىلىدىكى تۇتۇن سانىنىڭ $\frac{1}{2}$ گە ياراۋەر بولۇپ، 600، 700 مىڭ ئارتۇق، بۇنى كۆپ دېگىلى بولمايدۇ. بۇ ئىككىنچى سەۋەبتۇر. قائقىللارنىڭ پوۋۇرغۇر قەبىلىسى غەربكە كۆچكەندە، «100 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق ئادىمى بار ئىدى». پوۋۇرغۇر قەبىلىسىدىن ئىبارەت بىر قەبىلىدىلا 100 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق ئادەم بولغان يەردە، پوۋۇرغۇر قەبىلىسىدىن باشقا قالغان ئالتە قائقىل قەبىلىسىنىڭ ھەربىرىنىڭ قەبىلە سانى بۇ سانغا يەتمەسمۇ، ئەمما ئومۇمىي سانى 600 مىڭ ئۆيلۈك ياكى ئۇنىڭدىن كۆپرەك بولۇشى مۇمكىن، بۇنداق بولۇشى پۈتۈنلەي مۇمكىن. ميلادى 429 - يىلى ۋېي قوشۇنلىرى شىمالغا جازا يۈرۈشى قىلغانىدا، ئۇلار-نىڭ يېتىپ بارغان جايلىرى ئاساسەن جورجان خانلىقىنىڭ

شەرقی ۋە ئوتتۇرا قىسمى بولۇپ، يەنى قاڭقىللارنىڭ ئالە قەبىلىسىنىڭ تارقالغان جايلىرى ئىدى، قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ جورجانلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ۋېي قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولۇشى ئەينى ۋاقىتتىكى ۋەزىيەت تەرىپىدىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلغانىدى، بۇ ئۈچىنچى سەۋەبتۇر. ئەلۋەتتە مىلادى 429 - يىلى شىمالدىكى قاڭقىللاردىن 600 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق، 2 — 3 مىليون ئادەم ۋېي قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولدى دېيىشنىڭ ئۆزى بەكلا ئاشۇرۇۋېتىلگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. بىرىنچى، يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسىنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۆي سانى، ئۇلارنىڭ موڭغۇل دالاسىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنكى ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرىگە يەتكەندىكى سانى بولۇشى مۇمكىن. كېيىن ئالدىنقى يەن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى مو رۇڭجۇن، توغبات دەي پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى شى يىجيەن قاتارلىقلار كۆپ قېتىم قوزغىغان بۇلاڭ - تالاڭچىلىقتا ئۇلارنىڭ تۈتۈن سانى زور دەرىجىدە كەملەپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ئەسلىدىكى سان بىلەن ئاتىلىۋەرگەنىدى. بۇنداق مىساللارنى قاڭقىللارنىڭ تارىخىدا ئۇچراتقىلى بولىدۇ. مەسىلەن، پوۋۇرغۇر قەبىلىسى غەربكە كۆچكەن ۋاقىتتا، 100 مىڭ تۈتۈندىن ئارتۇق ئادىمى بار ئىدى، جورجان خانلىقى بىلەن يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ئۇرۇش قىلىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ قوۋملىرىنىڭ بەزىلىرى ئۆلدى، بەزىلىرى قېچىپ كەتتى، قاڭقىل دۆلىتى مۇنقەرز بولۇشنىڭ ھارپىسىغا كەلگەندە، ئەسلىدىكى ساننىڭ يېرىمى يەنى 500 مىڭ ئۆيلۈك ئادەم⑧ قېپقالدى، ئەمما يوڭشىنىڭ 2 - يىلىدا بولسا يەنە «100 مىڭ تۈتۈن» يەنى پوۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ ئەسلىدىكى غەربكە كۆچكەن ۋاقتىدىكى ئەڭ گۈللەنگەن مەزگىلىدىكى سانغا باراۋەر كېلىدىغان ساندىكى ئادەم شەرقىي ۋېيگە «بەيئەت

قىلغانىدى»، («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ۋېي شىياۋۋۇدى ھەققىدە خاتىرە»). ئىككىنچى، مەيلى قاڭقىللارنىڭ تەسلىم بولۇشىغا باشچىلىق قىلغان باغا ۋەسىركەرىلەر بولسۇن ياكى قاڭقىللار تەسلىم بولغان ۋېي سۇلالىسىنىڭ جاۋا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنلىرىنىڭ سانغۇنلۇقىنى قوبۇل قىلغانلار بولسۇن، ھەممىسى تېخىمۇ كۆپ ئېنىقلارغا ئېرىشىشنى كۆزلەپ ئىدى. تەسلىم بولغانلارنىڭ سانىنى كۆپەيتىشكە رازى بولغانلار ئەگەر بىر ۋېي سۇلالىسىنىڭ سانغۇنلىرىنىڭ قەستەن مۇبالىغىلەشتۇرۇۋەتكەنلىكىنى نەزەرگە ئالساق ھەمدە قاڭقىللارنىڭ يۇۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ ئەمەلىي ئىگە بولغان 50 مىڭ تۇتۇن يادىمىنىڭ 100 مىڭ تۇتۇن دەپ ئاتالغانلىقىغا ئائىت مالىغا ئاساسلانساق، مىلادى 429 - يىلى ۋېي قوشۇنلىرىغا تەسلىم بولغان قاڭقىللارنىڭ ئۆيلۈك سانىغا سۇندۇرۇپ، يەنى 300 مىڭ تۇتۇنىنى 1 مىليون 55 مىڭ ئادەم دەپ ھىسابلىساق، ئەمەلىيەتكە بىرقەدەر يېقىن كېلىشى مۇمكىن.

شۇنداق بولغاندا، مىلادى 363 - يىلىدىن مىلادى 429 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا توغبات دەي (ۋېي) پادىشاھلىقىنىڭ قاڭقىللاردىن جەمئىي ئېسىرگە ئالغان، تەسلىم بولغان ۋە بەيئەت قىلغانلارنى قوبۇل قىلغان ئاھالىلىرى ئاز دېگەندىمۇ 1 مىليون 600 مىڭدىن ئارتۇق بولغان بولىدۇ. بۇ 1 مىليون 600 مىڭدىن ئارتۇق قاڭقىللىنىڭ ھەممىسى توغبات ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن ئىلگىرى ئاجىرى بولۇپ، ھەجبۇرىي ھالدا چۆلۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈلۈپ، ئىچكى موڭغۇلدىكى خېتاۋ رايونىغا تۇرۇنلاشتۇرۇلغانىدى. بۇ مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخىدىكى بىر قېتىملىق زور كۆلەملىك مىللەتلەر كۆچۈشى ھەم 16 پادىشاھلىق ۋەشىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەڭ چوڭ بىر قېتىملىق كۆچۈشى

هېسابلىنىدۇ.

ئەمدى بىز كونكرېت قىلىپ، تارىخىي كىتابلاردا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن جەنۇبىقا كۆچكەن قاڭقىللارنىڭ قەبىلىلىرىنى كۆرۈپ باقايلى:

يۈەنخې (ئۇيغۇر) قەبىلىسى بۇ قەبىلە جەنۇبتىكى قاڭقىللارنىڭ ئەڭ چوڭ قەبىلىسى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. مىلادى 498 - يىلى (ۋېي شياۋۋېندىنىڭ تەيخې 22 - يىلى) مەزكۇر قەبىلىنىڭ سەركەردىسى شۇڭقار جەنۇبتىكى قاڭقىل قەبىلىلىرى تەرىپىدىن ئورتاق هالدا ئىتتىپاقنىڭ باشلىقلىقىغا سايلىنىپ، توغبات سۇلالىسىگە قارشى هەيۋەتلىك كۈرەشنى قوزغىدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ يۈەنخې (ئۇيغۇر) قەبىلىسىنى جەنۇبقا كۆچۈرگەنلىكى ئەڭ بۇرۇن «ۋېينامە. تەيزۇ هەققىدە خاتىرە» نىڭ دېڭگونىڭ 5 - يىلى (مىلادى 390 - يىلى) دا خاتىرىلەنگەن بولۇپ، شۇ يىلى ۋېي داۋۋۇدى ۋېي قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ چۆللۈكتىن ئۆتۈپ قاڭقىللارنىڭ يۈەنخې (ئۇيغۇر) قەبىلىسىگە هۇجۇم قىلىپ، «ئاهالە ۋە ئات، كالا، قوي بولۇپ 200 مىڭدىن ئارتۇقنى غەنىيمەت ئالدى». ئۇنىڭدىن كېيىن تېيەنشىڭنىڭ 6 - يىلى (مىلادى 403 - يىلى) ۋېي قوشۇنلىرى يەنە يۈەنخې (ئۇيغۇر) قەبىلىسىنىڭ قالدۇق ئۇرۇقلىرىنى بۆرە تېغىدا «مەغلۇپ قىلدى» («ۋېينامە. قاڭقىللار هەققىدە قىسمە»)، لېكىن ئەسىرگە ئالغان ئاهالىلىرىنىڭ سانى ئېنىق ئەمەس ئىدى. شۇڭقارنىڭ يۈەنخې (ئۇيغۇر) قەبىلىسىگە باشچىلىق قىلىشى بەلكىم بۇ ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشتىكى ئەسىرگە ئېلىنىشىدا بارلىققا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. بىراق يۇقىرىدىكى ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشتا ۋېي قوشۇنلىرى ئەسىرگە ئالغان يۈەنخې ئاهالىلىرى ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى. شۇڭلاشقا يۈەنخې (ئۇيغۇر) قەبىلىسىنىڭ كۆپلەپ جەنۇبقا كۆچۈشى، شۇنىڭدا

2 - يىلى (مىلادى 429 - يىلى) دا بولغان بولۇشى مۇمكىن.

قوغۇرسۇ قەبىلىسى «شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى. قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ تەرجىمھالى» غا ئاساسلانغاندا، ۋېي شياۋمېڭدىنىڭ جېڭگۇاڭ (مىلادى 520 — 524 - يىللار) ئاخىرقى يىللىرىدا قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ ئىلكىدە «بىر تۇمەن تۇتۇن» بار ئىدى. بۇ بىر تۇمەن قوغۇرسۇ قەبىلىلىرى قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ بوۋىسى بېكتۇلى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە قېچىپ كەلگەندە باشلاپ كەلگەن قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىدى. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە بېكتۇلى جورجانلارنىڭ قاغانى سەنلان بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ئاران ئون ئادەمدىن ئىككى - ئۈچىلا قورشاۋدىن بۆسۈپ چىققان بولۇپ، ئەگەر بۇ بىر تۇمەن تۇتۇننى قوغۇرسۇ قەبىلىسىدىكى ئون ئادەمنىڭ 2 — 3 دەپ پەرەز قىلغاندا، ئۇنداقتا قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ جورجانلار قاڭقىل قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرغاندا، ئۇ دېگەندىمۇ 50 مىڭ تۇتۇن ئۆچۈرىسىدە ئادەمى بولغان بولىدۇ. بېكتۇلىنىڭ باشچىلىقىدىكى بىر تۇمەن تۇتۇن ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، قالغان قوغۇرسۇ قوۋملىرىمۇ كېيىن داۋاملىق شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. «ۋېينامە. سۇزۇك ھەققىدە خاتىرە» دە «غەربىي قىسىم چىلىلاردىن بولغان قوغۇرسۇ لويالىق» تىلغا ئېلىنغان. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قوغۇرسۇ چياڭجۇنىڭ تەرجىمھالى» دا «قوغۇرسۇ چياڭجۇ ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە قەبىلە ئاقساقىلى بولۇپ كەلگەن» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ ئىككىلەنىڭ باشچىلىقىدىكى قوغۇرسۇ قوۋملىرى (قەبىلە سانى ئېنىق ئەمەس) بىلەن قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ ھېچقانداق تەۋەلىك مۇناسىۋىتى يوقىمۇ بەلكىم. بېكتۇلىنىڭ باشچىلىقىدىكى بىر تۇمەن تۇتۇن ۋېي

سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن يەنە ۋېي قوشۇنلىرى چۇللۇكنىڭ شىمالىغا جازا يۈرۈش قىلغاندا، ۋېي قوشۇنلىرىغا ئايرىم تەسلىم بولغانلار بولۇشى مۇمكىن.

چۈبە قوۋمى تارىخىي كىتابلاردا مىلادى 401 - يىلى ئۇلارنىڭ باغاسىنىڭ 3000 تۈتۈندىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ، «ئىچكىرىگە بەيئەت» قىلغانلىقىلا خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇنىڭدىن بۇرۇن ۋە كېيىن چۈبە قوۋملىرىنىڭ ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ياكى بولمىغانلىقى تارىخىي كىتابلاردا كەمدىن - كەم خاتىرىلەنگەن.

دى ئۇرۇقى، قۇتلۇقغۇز ئۇرۇقى، ئىزگىل ئۇرۇقى: دى ئۇرۇقىنىڭ كۆپ قىسمى توغبات قەبىلىسى دۆلەت قۇرۇشتىن ئىلگىرىلا، ئاللىقاچان ئىچكىر رايونلارغا كۆچۈپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا بارغانىدى، شۇنىڭدىن كېيىن چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى دى ئۇرۇقى كۆزگە چېلىقمايدۇ. تارىخىي كىتابلاردا قۇتلۇقغۇز ئۇرۇقى بىلەن ئىزگىل ئۇرۇقىدىن ئىبارەت ئىككى قەبىلىنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى ئىش ئىزلىرىمۇ پۈتۈنلەي دېگۈدەك خاتىرىلەنمىگەن. لېكىن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئارىسىدا، بۇ ئىككى قەبىلىنىڭ قوۋملىرى بولۇشى كېرەك، «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى «قاڭقىللارنىڭ بەش قەبىلىسىنىڭ يىغىلىپ كۆككە ئاتاپ نەزىر - چىراغ قىلغان» لىقى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئېھتىمال دى ئۇرۇقىدىن باشقا يۇەنخې (ئۇيغۇر) ئۇرۇقى، قوغۇرسۇ ئۇرۇقى، چۈبە ئۇرۇقى، قۇتلۇقغۇز ئۇرۇقى ۋە ئىزگىل ئۇرۇقى قاتارلىق بەش قەبىلىنى كۆرسىتىشى مۇمكىن.

ئۇنىڭدىن باشقا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئارىسىدا يەنە تۇرا (تېلى) ئۇرۇقىمۇ بار بولۇپ، «ۋېينامە. تۇرا يالچىنىڭ تەرجىمىھالى»، «جۇنامە. تۇرا كېۋەكنىڭ

تەرجىمىھالى» ۋە «شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى. تۇرا بىيك
نىڭ تەرجىمىھالى» دا ئۇچرايدۇ. تۇرا ئۇرۇقى يەنى بۆركلى
ئۇرۇقى بولۇپ، قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغور قەبىلىسىگە تەۋە ئىدى.
«ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە: «شۇ يىلى جورجانلار-
نىڭ تېلا تېكىن دەپ ئاتىلىدىغان باشقا بىر سەركەردىسى
قوۋملىرىنى باشلاپ كېلىپ بەيئەت قىلدى» دىيىلگەن. باشقا
بىر سەركەردىسى دېگەنلىك يەنى باشقا بىر قەبىلىنىڭ سەر-
كەردىسى دېگەنلىكتۇر؛ ھالبۇكى، باشقا قەبىلىنىڭ كۆپ قىسمى
بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى بولغان يات قەبىلىلەرنى كۆرسىتەت-
تى. پۇ يەردىكى تېلا تېكىننىڭ باشچىلىقىدىكى قوۋملار
قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغۇر قەبىلىسىگە قاراشلىق بۆركلى جەمە-
تىنىڭ بىر تارمىقى بولۇشى كېرەك، بۇ قەبىلە پوۋۇرغور قە-
بىلىسىگە ئەگىشىپ غەربكە كۆچمىگەندەك قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ
ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇشىنىڭ سەۋەبى ئېنىق ئەمەس.
يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تۇرا يالچىن قاتارلىقلارنىڭ باشچى-
لىقىدىكى قاڭقىللار ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بولۇشى
مۇمكىن. يەنە «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە ئاسا-
لانغاندا، ئېفتالىتلار كىنگىتكە ھۇجۇم قىلغاندا، كۆنچىنىڭ
باشچىلىقىدىكى قوۋملارنىڭ بىر تارمىقى ۋېي سۇلالىسىگە
قېچىپ بېرىپ بەيئەت قىلغان، ۋېي سۇلالىسى ئۇلارنى گاۋپىڭ
قورغىنىغا ئورۇنلاشتۇرغانىدى، بۇمۇ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى
قاڭقىللارنىڭ ئارىسىدا پوۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ بارلىقىنى ئىپ-
پاتلاپ بېرىدۇ.

يۇقىرىدىكىلەرنى ئومۇملاشتۇرغاندا، ۋېي سۇلالىسىنىڭ
قارىمىقىدىكى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى بىر مىليون 600 مىڭ-
دىن ئارتۇق قاڭقىل، ئاساسەن قاڭقىللارنىڭ ئالتە قەبىلىسى-
نىڭ ئىچىدىكى يۇەنخى (ئۇيغۇر) ئۇرۇقى، قوغۇرسۇ ئۇرۇقى،
چۈبە ئۇرۇقى، قۇتلۇقغۇر ئۇرۇقى ۋە ئىزگىل ئۇرۇقى ئىدى

ھەمدە قاڭقىللارنىڭ پوۋۋرغۇر قەبىلىسىنىڭ قوۋملىرىمۇ بار ئىدى، بىراق سانى بىرقەدەر ئاز ئىدى.

توغبات ۋېي سۇلالىسى نېمە ئۈچۈن ئەسىرگە ئالغان ۋە تەسلىم قىلدۇرغان قاڭقىللارنىڭ بىر مىليون 600 مىڭدىن ئارتۇق ئادىمىنى قورال كۈچى بىلەن مەجبۇرىي ھالدا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرگەندۇ؟ بۇنىڭدا توغبات قەبىلىسى دۆلەت قۇرۇشنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە يۈرگۈزگەن قۇللۇق تۈزۈم بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولۇشتىن تاشقىرى يەنە، تۆۋەندىكىدەك ئۈچ سەۋەب بار: بىردىنچى، توغبات قەبىلىسى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا دەي پادىشاھلىقىنى قۇرغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ ۋېيداۋۋۇدى توغباتگۇي دۆلەتنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن ئوتتۇرا تۈزلەكلىك رايونىدا. كېيىنكى يەن، كېيىنكى چىن، تاڭغىت قاتارلىق دۆلەتلەر ئىلگىرى ـ ئاخىرى بولۇپ ئۇنىڭ بىلەن دۈشمەنلەشكەن، شىمالدا قۇدرەتلىك جورجان خانلىقى دائىم ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ھەمدە تەرەققىي قىلىپ كۈچىيىشى ئۈچۈن چوقۇم بىر قاتار ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بېرىشى شەرت ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈشى ئۈچۈنمۇ مول ئادەم ۋە ماددىي كۈچنىڭ قوللىشىنىڭ بولماسلىقىنىمۇ تەسەۋۇر قىلغىلى بولمايتتى. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن بۇيان، بولۇپمۇ غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى سەككىز شاھزادە يېغىلىقى ۋە 16 پادىشاھلىقنىڭ قالايمىقانچىلىقى ئارقىلىق، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئىگىلىكى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانىدى، نوپۇس زور دەرىجىدە ئازلاپ كەتتى، نەچچە مىڭ چاقىرىملىق ئارىلىقتا ئادەمزاتنىڭ قارىسى كۆرۈنمەسلىكتەك مەنزىرە بارلىققا كەلدى. توغبات قەبىلىسى جايلاشقان دەي پادىشاھلىقىنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ خارابلىشىشى

بىلەن توپۇسنىڭ كەملەپ كېتىشى تېخىمۇ ئېغىر بولدى. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، توغبات ـ دەي (ۋېي) پادىشاھلىقى مىلادى IV ئەسىرنىڭ ئاخىرىلىرىدىن باشلاپ، «ئاھالىلەرنى پايتەختكە كۆچۈرۈشنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش» سىياسىتىنى قوللانىدى. شۇ ئۇرۇنلىنىڭ ئاھالىلىرىنى ھەدەپ دەي پادىشاھلىقىنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا كۆچۈردى. ستاتسكىلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، دەي پادىشاھلىقىنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا كۆچۈرۈلگەن خەنزۇ، ھون قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىي نوپۇس سانى بىر مىليوندىن ئېشىپ كەتكەنىدى ⑨. توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كۆپ سانىدىكى قاڭقىللارنى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈشى، ئۇلارنىڭ ئەمگەك كۈچلىرىنى كەڭ كۆلەمدە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىدىغان «ئاھالىلەرنى پايتەختكە كۆچۈرۈشنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشى» نىڭ بىر تەركىبىي قىسمى ئىدى. كۆچمەنلەر چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى دەي پادىشاھلىقىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنىڭ يېڭىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن زور كۆلەمدىكى دېھقانچىلىق (ئاساسلىق خەنزۇلارنىڭ باشقۇرۇشىدىكى)، چارۋىچىلىق (ئاساسلىقى قاڭقىللارنىڭ باشقۇرۇشىدىكى) ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ھېسابلىناتتى. مانا بۇ ئادەم كۈچى ۋە مادىدىي كۈچكە تايانغاندىلا، توغبات ـ دەي (ۋېي) پادىشاھلىقى ئاندىن ئۇرۇشنى غەلىبىلىك ھالدا ئېلىپ بارالايتتى. ئىككىنچىدىن، جورجان خانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇشنىڭ ئېھتىياجىنىمۇ چىقىش قىلغانىدى. جورجان خانلىقى ئاساسەن قاڭقىللارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش يولى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە قارىتا قوزغىغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنى قامدايتتى. ۋېي سۇلالىسىنىڭ كۆپلىگەن قاڭقىل ئاھالىلىرىنى مەجبۇرىي ھالدا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈشى، جورجان خانلىقىغا نىسبەتەن مەسىلىنى ئۆزۈل ـ كېسىل ھەل قىلىش رولىنى ئوينايتى. ئۇنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىشى

ۋە يوقىلىشىنى تېزلەتتى. ئۇچىنچىدىن، كۆپلىگەن قاتقىل تاھالىسى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چەك چېگرا يا قىسمىدىكى ئايماق ـ ۋىلايەتلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، قورۇل، قورغانلار تەسىس قىلىنىپ باشقۇرۇلدى. ئادەتتىكى چاغلاردا ئۇلار «ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىپ، سۇ ۋە ئوت ـ چۆپنى قوغلىشىپ»، ۋېي سۇلالىسى ئۇچۇن ئات، كالا، قوي، قاتارلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپ چىقاردى، ئۇروش ۋاقىتلىرىدا بولسا «قاچقىلارنىڭ داۋلىق چەۋەندازلىرى» توپ لىنىپ، ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرىسىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداپ، جورجان خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرىسىغا كەلتۈرىدىغان پاراكەندىچىلىكى بىلەن ئىچكى جايلارغا بېسىپ كىرىپ بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان مۇمكىنچىلىكىنى زور دەرىجىدە ئازايتتى. قىسقىسى، قاچقىلارنىڭ مەجبۇرىي ھالدا جەنۇبقا كۆچۈرۈلۈشى، پۈتۈنلەي شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ھۆ كۈمرانلىرىنىڭ ئەمگەك كۈچلىرىنى كونترول قىلىش ۋە چېگ رىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىشى ئۈچۈن بولۇپ، ۋېي سۇلالىسىنىڭ سىياسىتىنىڭ ئىنتايىن يۇ قىرى دەرىجىدىكى مەھسۇلى ئىدى.

3. چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاچقىلارنىڭ جايلىشىشى، «غەربىي تۇرالار»، «خېشى تۇرالىرى»، «شەرقىي تۇرالار»، «شىمالىي تۇرالار» توغرىسىدا ئىزاھ

توغبات ۋېي سۇلالىسى تەرىپىدىن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا مەجبۇرىي كۆچۈرۈلگەن قاچقىلار ئەڭ دەس

لەپتە ئاساسەن، پىڭچىنىڭ بىلەن دەپ پادىشاھلىقىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا مەركەزلەشكەنىدى. مەسىلەن، توغباتكۇي مىلادى 399 - يىلى ۋېي قوشۇنلىرى چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئۇپ سىرگە ئالغان 90 مىڭدىن ئارتۇق قاڭقىلنىڭ بىر قىسمىنى «ئادەملىرىگە ئىنئام قىلىپ بەرگەن» («ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە») دىن سىرت، قالغانلىرى ۋېي قوشۇنلىرى تەرىپىدىن پۈتۈنلەي «پىڭچىڭغا كۆچۈرۈلۈپ»، پىڭچىڭنىڭ ئەتراپىدا «بۇغا مەيدانى» بىلەن «ياۋاغاز كۆلى» نى ياساشقا بۇيرۇلدى («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ۋېي داۋۇدى ھەققىدە خاتىرە»). كېيىن قاڭقىللاردىن ئەسىرگە ئىلىنغان ۋە تەسلىم بولغانلارنىڭ ھەدەپ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، قاڭقىللار پۈتكۈل چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا سەددىچىننىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا دېگۈدەك تارقالدى. مەسىلەن، شېنجيانىڭ 2 - يىلى (مىلادى 429 - يىلى) تەسلىم بولغان 1 مىليون 500 مىڭدىن ئارتۇق قاڭقىللار ھەققىدە «ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە» نىڭ شۇ يىلىنىڭ داۋامىدىكى خاتىرىسىدە: «قىش پەسلى، 10 - ئايدا، خان زەپەر قوچۇپ ئاستانىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بۇزرۇكئارلار ئىبادەتخانىسىدا تىلەك تىلىدى. يېڭى پۇقرالارنى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردا شەرقتە رۇيۇەن (ھازىرقى خېبېينىڭ گۇيۇن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى لۇەنخې دەريا مەنبەسى) دىن غەربتە ۋۇيۇەن (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى باۋتۇ شەھرىنىڭ غەربىي) بىلەن چوغاي تېغىغىچە بولغان دائىرىسى 3000 چاقىرىم كېلىدىغان جايغا ئورۇنلاشتۇردى» دەپ كۆرسىتىلگەنىدى. بۇ يەردىكى «يېڭى پۇقرالار» («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا تاڭ تەيزۇڭنىڭ «يېڭى ئادەملەر» دەپ تىلغا ئالغانلىقىنى كۆرسەتكەن) يەنى شۇ يىلى تەسلىم بولغان قاڭقىللارنى كۆرسىتىتتى. شۇ سەۋەبتىن «ۋېينامە. يۇلتۇز بېقىش تەپسىراتىنىڭ

ئۇچىنچىسى» دە: «شىنجيانىڭ 2 - يىلى شىمالدا جورجان-لارغا قارشى جازا يۈرۈش قىلغاندا، تەسلىم بولغان قاڭقىللاز چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى نەچچە يۈز مىل چاقىرىملىق دائىر-رىدىكى چەت ياقا جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى» دېيىلگەن. بۇ-لارنىڭ ھەممىسى تەسلىم بولغان قاڭقىللارنىڭ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىغا تارقالغان رايونلىرىنىڭ خېلى كەڭ ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قاڭقىللارنىڭ جەنۇبتىكى ھەر قايسى جايلاردىكى تار-قىلىش ئەھۋالى تارىخىي كىتابلاردا ئۇنتايىن ئاددىي خاتىرە-لەنگەن. لېكىن شىمالىي ۋېي سۇلالىسى چۆللۈكىنىڭ جەنۇبى-دىكى قاڭقىللارنى ئاتىغاندا، كۆپ ھاللاردا ئۇلارنىڭ مىللەت نامى بولغان «قاڭقىل» دېگەن سۆزنىڭ ئالدىغا جۇغراپىيىلىك ئورۇن ياكى يەر نامىنى قوشۇپ پەرقلەندۈرەتتى، ئەكسىچە ئۇلارنىڭ مىللەت نامى ياكى قەبىلە نامىنى ئۇنتايىن ئاز ئا-تايىتتى. بۇ ھال بىزنىڭ قاڭقىللارنىڭ جەنۇبتىكى ھەرقايسى جايلاردىكى كونكرېت تارقىلىش ئەھۋالىنى ئىزدىشىمىز ئۈچۈن مۇمكىنچىلىك ھازىرلاپ بېرىدۇ.

تارىخ كىتابلىرىدىكى چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىل-لارنىڭ نامى توغرىسىدا جۇغراپىيىلىك ئورۇن ياكى يەر نامىنى ئالدىغا قوشۇپ ئاتالغانلىرىدىن «غەربىي تۈرالار» («شە-مالىي سۇلاللەر تارىخى. ئىرجۇرۇڭنىڭ تەرجىمھالى» دا «غەربىي قاڭقىللار» دېيىلگەن) دېگەن نام «ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە»، «ۋېينامە. سۇزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»، «ۋېينامە. جىڭمۇ يىللىرىدىكى 12 بەگنىڭ تەرجىمھالى» دىمۇ ئۇچرايدۇ؛ «شەرقىي تۈرالار» «ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 133 - جىلدىدا ئۇچرايدۇ؛ «شىمالىي تۈرالار» («ۋېي-نامە. دېڭيۈەننىڭ تەرجىمھالى» دا «شىمالىي قاڭقىللار» دېيىل-

گەن) «ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە» قاتارلىقلاردا ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا «خېشى تۇرالىرى»مۇ بار بولۇپ، «ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە» بىلەن «ۋېينامە. يۇەن خېنىڭ تەرجىمھالى» دا ئۇچرايدۇ.

«غەربىي تۇرالار»، «شەرقىي تۇرالار» ۋە «شىمالىي تۇرالار» نىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا تارقىلىشى توغرىسىدا، خۇسەنشېڭ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 133 - جىلد، سوڭ سۇلالىسىنىڭ تەيشى 7 - يىلىدىكى ماددىسىدا ئىزاھ بېرىپ، «ۋېي شىزۇ جورجانلار (ۋېي شىزۇنىڭ شىنجيانىڭ 2 - يىلىدىكى شىمالدا جورجانلارنى مەغلۇپ قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ). نى مەغلۇپ قىلغاندىن بۇيان قاڭقىللار بىلەن تۇرالار (قاڭقىللار يەنە تۇرالار بولۇپ، بىر قەبىلىنىڭ ئىككى نامىدۇر. خۇسەنشېڭ ئىككى قەبىلە دەپ يازغان، بۇ خاتا) نىڭ ھەممىسى كېلىپ تەسلىم بولدى. بۇ قەبىلىلەر سەددىچىننىڭ ئىچىگە كېلىپ ماكانلاشتى، سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى ۋۇجۇ قورغىنىنىڭ غەربىي قىسمىدىن باشلاپ ماكانلاشقانلىرى غەربىي قىسىم دەپ، شەرقىدىكىلىرى شەرقىي قىسىم دەپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا ماكانلاشقانلىرى شىمالىي قىسمىدىكىلەر دەپ ئاتالدى» دەپ كۆرسەتكەن. «ۋېينامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، ۋۇجۇ تاغ ھېيىسى خېنجۇ ئايمىقىنىڭ دەيجۇن ۋىلايىتىگە تەۋە بولۇپ، ھازىرقى داتۇڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە ئىدى، ئۇنىڭ چېگرىسى ئىچىدە ۋۇجۇ تېغى بار ئىدى (ۋۇجۇ تېغى دەپمۇ ئاتىلىدۇ). «تارىخىي كىتابلاردىكى چېگرا قورغانلارغا ئائىت مۇھىم بايانلار»نىڭ 44 - جىلدىنىڭ ۋۇجۇ تېغى ماددىسىدا «ۋېي سۇلالىسىنىڭ يەر زېمىنلىرى ھەققىدە خاتىرە» دىن نەقىل كېلىپ «پىڭچىڭ ئوردىسىنىڭ غەربىدىن 30 چاقىرىم يىراقلىقتا ۋۇجۇ قورغان ئېغىزى بار. بۇ جاي تاغدۇر» دەپ كۆرسەتـ

كەن. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، «سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى ۋۇجۇ» يەنى پىڭچىڭ (ھازىرقى داتۇڭ) نىڭ غەربىدىن 30 چاقىرىم يىراقلىقتىكى ۋۇجۇ قورۇلنىڭ سىرتىدا (شىمالىدا) ئىدى. خۇسەنشىڭنىڭ ئىزاھاتىغا ئاساسلانغاندا، غەربىي تۇرالار بىلەن شەرقىي تۇرالار يەنى مۇشۇ قورۇلنىڭ شىمالى بىلەن پاسىل ئايرىپ تۇراتتى. «ۋېينامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىكى خاتىرە، قىسسەلەرنى تەكشۈرگەندە، خۇسەنشىڭنىڭ ئىزاھاتى ئاساسىي جەھەتتىن توغرا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئاۋۋال «غەربىي تۇرالار»نىڭ جايلىشىشىنى كۆرۈپ باقايلى. «غەربىي تۇرالار» نىڭ ئارىسىدا قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ بارلىقىنى، «ۋېينامە. سۇزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» دە قوغۇرسۇ قەبىلىسىنى «غەربىي تۇرالار» دەپ ئاتىغانلىقىدىن دەلىللەشكە بولىدۇ. قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ جايلاشقان ئورنى توغرىسىدا، «شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى. قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ تەرجىمىھالى» دا: «قوغۇرسۇ ئالتۇنى سۇجۇ ئايمىقىدىكى تۇرا قەبىلىسىدىن، ..... جېڭگۈاڭنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا پولىيۇ خەنبالىڭ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، قوۋملىرى بىلەن ئۇنىڭغا تەۋە بولغاچقا، جىن ېيگى دەپ ئاتالغان. قوغۇرسۇ ئالتۇنى كۆپ قېتىم ھۇجۇمغا ئۇچرىغاندىن كېيىن ئاخىرى مەغاۇپ بولۇپ، قول ئاستىدىكى مىڭغا يېقىن تۈتۈننى باشلاپ يۈنجۇ ئايمىقىغا كېلىپ تەسلىم بولىدىغانلىقىنى تەلەپ قىلدى» دىيىلگەن. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 150 - جىلدىتىدا قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ «خۇەيسۇ قورغىنىنىڭ سانغۇنى ياڭ جۇن تەرىپىدىن ئەمرلەشكەرلىككە تەيىنلەنگەن» لىكى تىلغا ئېلىنغان. پولىيۇخەنبالىڭ بىلەن «تىل بىرىكتۈرگەن» جايى ۋۇيى قورغىنى بولۇپ، خۇەيسۇ قورغىنى بىلەن ئۆزئارا تۇتىشاتتى. قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ

قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ئاۋاز قوشۇشى جەزمەن ئىدى. بۇ قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ ئالتە قورغان قوزغىلىڭىدىن بۇرۇنقى مەزگىلدىكى جايلاشقان ئورنىنىڭ ئۈجۈ قورۇل سىرتىنىڭ غەربىدىكى خۇەيسۇ قورغىنى (قورغان ئورنى ھازىرقى ئۈچكى موڭغۇلدىكى گۇياڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا) ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ «غەربىي تۈرالار» دەپ ئاتىلىشىمۇ، خۇسۇسەن شېڭنىڭ قارىشىغا ماس كېلىدۇ. قوغۇرسۇ قەبىلىسىدىن باشقا، «غەربىي قسىم تۈرالار» نىڭ ئارىسىدا يەنە تېلا (تۈرا) ئۇرۇقىمۇ بار ئىدى. «ۋېينامە. تۈرا يالچىنىڭ تەرجىمھالى» دا يالچىن «دەيجۇن ۋىلايىتىدىكى غەربىي قسىم تۈرالاردىن» دەپ كۆرسەتكەن. «جۇنامە. تۈرا كىبەكنىڭ تەرجىمھالى» دا كىبەك «دەيجۇن ۋىلايىتىدىكى غەربىي تۈرالاردىن» دېيىلگەن. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۈرا بېكنىڭ تەرجىمھالى» دا: «تۈرا بېكنىڭ تەخەللۇسى شاگۈەي، دەيجۇن ۋىلايىتىدىكى غەربىي تۈرالاردىن» دەپ كۆرسەتكەن. بۇنىڭ تېلا (تۈرا) ئۇرۇقىنىڭ دەيجۇن ۋىلايىتىنىڭ غەربىگە يېنى ئۈجۈ قورۇلىنىڭ غەربىدىكى جايلارغا تارقالغانلىقىنى، بۇ جايلارنىڭ غەربىي قسىم چىللارغا تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلىشكە بولىدۇ، شۇڭا «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ئىبرجۇرۇكۈنىڭ تەرجىمھالى» دا تۈرابېكنى يەنە «غەربىي قاغقىللاردىن بولغان تۈرا شاگۈي» دەپمۇ ئاتىغانىدى. تۇنىڭدىن باشقا، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۇرنەكلەر» نىڭ 150 - جىلد لياڭ ئۇدىنىڭ پۈتۈك 6 - يىلى (مىلادى 525 - يىلى) دىكى ھاددىسىدا: «غەربىي تۈرالار (يەنى چىللار) نىڭ قەبىلە ئاقساقىلى يىلىغ 30 مىڭدىن ئارتۇق تۇتۇننى باشلاپ، جەنۇبقا بېرىپ يۈەن شېن (شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ گۈاڭيىاڭ بېگى يۈەن شېن) گە تەسلىم بولدى، يۈەن شېن ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ ئۇنى جەنۇ

چوققىسىدا قارشى ئالماقچى بولدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. «تاۋ
رىخىي كىتابلاردىكى چېگرا قورغانلارغا ئائىت مۇھىم بايان
لار» نامىلىق 44 - جىلىد سۈجۇ ئايماق ماددىسىدا،
«جېغۇ چوققىسى سۈجۇ ئايمىقىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى
قورۇلنىڭ سىرتىدا» دېيىلگەن. ئەينى ۋاقىتتا يۇەن شېنىڭ
باشچىلىقىدىكى ۋېي قوشۇنلىرى پولىۋخەنبالىڭنىڭ قوشۇنلىرى
تەرىپىدىن شېكەستە يەپ، دەل ۋۇيۇەن (ھازىرقى باۋتۇنىڭ
غەربىي) دىن سۈجۇ ئايمىقى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى
ھۆرىنگېر ناھىيىسىنىڭ شىمالىي) غا چېكىنىۋاتاتتى. بۇنداق
بولغاندا يىلىغنىڭ «جەنۇبقا بېرىپ يۇەنشىنگە تەسلىم بو-
لۇشى» ئۈنىڭ باشچىلىقىدىكى غەربىي تۇرالارنىڭ 30 مىڭدىن
ئارتۇق تۇتۇنىنىڭ جايلاشقان ئورنى ۋۇيۇەن بىلەن سۈجۇ ئايمە-
قىنىڭ شىمالىدىكى خۇەيسۇ قورغىنى ياكى ۋۇچۇەن قورغىنى
نىڭ دائىرىسىدە بولۇشى كېرەك، بۇ جايلارمۇ ۋۇجۇ قورۇلى-
نىڭ غەربىدە بولىغاچقا، ئۇلارمۇ «غەربىي تۇرالار» دەپ
ئاتالغان بولۇپ، خۇسەنشېڭنىڭ قارىشىغا ماس كېلىدۇ. غەر-
بىي قىسىم تۇرالار ۋۇجۇ قورۇلنىڭ غەربىدىكى ۋۇمىلىك،
ۋۇچۇەن، خۇەيسۇدىن ئىبارەت ھەربىي قورغانغا تارقالغان تۇ-
رالارنى كۆرسىتىدۇ.

«غەربىي تۇرالار» بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغانلىرى «خېشى
تۇرالىرى» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «ۋېينامە. لىيۇجېنىڭ تەرجىمە-
ھالى» دا: «تۇرالارنىڭ يېڭىدىن كەلگەن پۇقرالىرى ئەمەل-
دارلارنىڭ بۇلاڭ - تالاڭلىرىغا ئۇچراپ تۇرغاچقا، ھەممىسى
زارلىنىپ يۇرمەكتە. ئوت - چۆپلەر ئۆسۈپ، ئات - كالىلار
سەمرىگەندە ئۇلار شىمالغا قايتىپ كېتىشمەكچى بولۇشۇۋاتىدۇ»
لىيۇجي سول قول چەۋەندىز ئەن يۇەن بىلەن ئوردىغا دەريا
مۇز تۇتمىغاندا ئۇلارنى خېشى ئارىلىقىغا كۆچۈرۈش كېرەك،
دەريا مۇز تۇتقاندىن كېيىن ئۇلار شىمالغا قاچالمايدۇ دەپ

مەكتۇپ سۈندى. شۇنىڭ بىلەن 30 مىڭ تۈتۈندىن ئارتۇق ئادەم خېشى ئارىلىقىغا كۆچۈرۈلۈپ، غەربتە بەييەنچى (ھازىرقى نىڭشيادىكى يەنچى ناھىيىسىنىڭ شىمالىي) گە بارىدى» دېيىلگەن. «ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە» بىلەن «ئومۇمىي ئۆزەنەكلەر» نىڭ 121 - جىلد سوڭ ۋېندىنىڭ يۈەنجيا 7 - يىلىدىكى مادداسىدا بۇ ۋەقەنى شىنجيانىڭ 3 - يىلى (مىلادى 430 - يىلى) بولغان قىلىپ كۆرسەتكەن. لىيۇجي كۆچۈرگەن 30 مىڭدىن ئارتۇق تۈرالارنىڭ يېڭى پۇقرالىرىنىڭ ئىلگىرىكى جايلاشقان ئورۇنلىرى تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنمىگەن، بىراق دەريادىن ئانچە يىراق بولماسلىقى مۇمكىن، ياكى بولمىسا خېشى ئارىلىقىغا ئىنتايىن يېقىن بولغان چوغاي تېغىنىڭ جەنۇبىي بىلەن سۇجۇ ئايمىقىنىڭ شىمالىدا بولۇشى مۇمكىن، دەرۋەقە بۇ چىلىلارمۇ غەربىي قىسىم چىلىلار جۇملىسىدىن ئىدى. لىيۇجي مەكتۇپ سۇنۇپ 30 مىڭ تۈتۈندىن ئارتۇق چىلىنى خېشى ئارىلىقىغا كۆچۈرۈشتىن ئاۋۋال، يۇنجوڭ تۈرالىرىنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈپ شىمالغا قايتىش ۋەقەسى يۈز بەرگەنىدى. لىيۇجى غەربىي تۈرالار (يۇنجوڭ چىلىلىرىمۇ غەربىي تۈرالارغا تەۋە) نىڭمۇ داۋاملىق ئىسيان كۆتۈرۈپ كېتىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، شۇڭلاشقا مەكتۇپ سۇنۇپ بىر بۆلۈم غەربىي قىسىم تۈرالارنى خېشى ئارىلىقىغا كۆچۈرۈش ۋەقەسىنى پەيدا قىلغانىدى. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، لىيۇجي تۈرالارنى خېشى ئارىلىقىغا كۆچۈرگەندىن كېيىن باشلاپ «خېشى تۈرالىرى» دېگەن نام ئاندىن بولغانىدى. خېشى چىلىلىرىنىڭ جايلىشىشى ھەققىدە «ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە: «يەنشىنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 471 - يىلى) قېش 10 - ئايدا، ۋويې بىلەن توگۈەن ئىككى قورغاندىكى تۈرالار ئىسيان كۆتۈردى، ئەمر لەشكەر لەۋگۈشى بېگى يۈەن خې يارلىققا بىنائەن قوغلاپ زەربە بەردى» دەپ خاتىرىلەنگەن،

بىراق، شۇ كىتابنىڭ «يۇەن خەنىڭ تەرجىمھالى» دا: «شۇ يىلى (يەنىشكىنىڭ تۇنجى يىلى) خېشى تۇرالىرى ئىسيان كۆتۈرگەندە، ئوردا يۇەن خەنى ئۇلارنى قوغلاپ يوقىتىشقا ئۇ ۋەتتى» دەپ تىلغا ئېلىپ، ۋۇيې بىلەن توقتۇەندىن ئىبارەت ئىككى قورغاندىكى تۇرالارنى خېشى تۇرالىرى دەپ ئاتىغان. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ۋۇيې قورغىنىنىڭ تۈزۈشى لۇق ئورنى تەخمىنەن ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئىكجاۋ ئايمىقىنىڭ كاڭجىن قوشۇنىنىڭ شىمالىدىكى خۇاڭخې دەريا سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا ئىدى، ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدىكى جايلار بولسا ھازىرقى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى چوغاي تېغىنىڭ جەنۇبىي ئىدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە خۇاڭخې دەرياسى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى دېگىكودىن ئۇلات ئالدىنقى خوشۇنىنىڭ ئەتراپىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىككى تارماقتا ئايرىلاتتى. ھازىرقى ئۇجيا دەريا سى شىمالىي دەريا، ھازىرقى خۇاڭخې دەريا سىنىڭ قىنى بولسا جەنۇبىي دەريا دەپ ئاتىلاتتى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شىمالىي دەريانى خۇاڭخې دەريا سىنىڭ ئەسلى ئېقىن يولى دەپ قارىغاچقا، شۇڭا ۋۇيې قورغىنىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى جايلار، ئەينى ۋاقىتتىكى خۇاڭخې دەريا سىنىڭ جەنۇبىدا ئىدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەيدۇ شەھىرى خۇاڭخې دەريا سىنىڭ غەربىدە ئىدى. شۇڭلاشقا، ۋۇيې قورغىنىدىكى تۇرالار يەنە «خېشى تۇرالىرى» دەپمۇ ئاتالغانىدى. توقتۇەن قورغىنىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى ھازىرقى شەنشىنىڭ خېكشىيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە بولۇپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەيدۇ شەھىرى بىلەن (خۇاڭخې دەريا سىنىڭ غەربىدە بولغاچقا، توقتۇەن قورغىنىدىكى تۇرالارمۇ «خېشى تۇرالىرى» دەپمۇ ئاتىلاتتى. «يۇەن خەنىڭ تەرجىمھالى» دا «خېشى تۇرالىرى» غا ئۇلاپلا «يەنە توقتۇەن، گاۋپىك، شىياڭگۇي ئۇچ قورغاندىكى ئىسيان كۆتۈرگەن تۈ-

رالارنى قوغلاپ جىنچىڭغىچە بارغان» لىقىنى تىلغا ئالغان بو-
لۇپ، بۇ گاۋپىڭ (ئورنى ھازىرقى نىڭشيادىكى گوياندا)،
شاڭگۇي (ئورنى ھازىرقى گەنسۇدىكى تيەنشۇيدە) تۇرالىرى
يەنە «خېشى تۇرالىرى» دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئومۇمەن ھازىرقى
ئىچكى موڭغۇلدىكى ئۇجيا دەرياسى، خۇاڭخېنىڭ جەنۇبى،
خۇاڭخې دەرياسىنىڭ سەنشى بىلەن شەنشىدىكى بۆلۈكىنىڭ
غەربىگە تارقالغان تۇرالار پۈتۈنلەي دېگۈدەك «خېشى تۇرا-
لىرى» دەپ ئاتالغانىدى.

«خېشى تۇرالىرى» بەلكىم ئەسلى «غەربىي قىسىم تۇرالىر-
دىن بۆلۈنۈپ چىقىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈنمۇ ياكى دەيدۇ (ھا-
زىرقى داتوڭ شەھىرى) نىڭ غەربىي (ۋۇجۇ قورۇلىنىڭ غەر-
بىي ئەمەس) گە جايلاشقانلىقى ئۈچۈنمۇ ئەيتاۋۇر، تارىخىي
كىتابلاردا ئۇلار بەزىدە «غەربىي تۇرالار» دەپمۇ ئاتالغانىدى.
مەسىلەن، مىلادى 471 - يىلى (خۋاڭشىڭنىڭ 4 - يىلى)
خېشى تۇرالىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ، گاۋپىڭجيا قورغىنىنىڭ
سانغۇنى شىلىگنى ئۆلتۈرگەن، «ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خا-
تىرە» بىلەن «ۋېينامە. جىڭمۇ يىللىرىدىكى 12 بەگنىڭ تەر-
جىمىھالى» قاتارلىق كىتابلاردا پۈتۈنلەي «غەربىي تۇرالار
ئىسيان كۆتۈردى» دېيىلگەن؛ مەسىلەن، يەنە مىلادى 524 -
يىلىدىكى يوليۇ خەنبالىڭ قوزغىلىڭىغا كېيىن خېشىدىكى
گاۋپىڭ تۇرالىرىنىڭ ئاقساقىلى خۇچېن ئاۋاز قوشقانىدى،
«ۋېينامە. تەيۋۇ يىللىرىدىكى بەش بەگنىڭ تەرجىمىھالى» دا
«غەربىي تۇرالار ئىسيان كۆتۈردى» دەپ تىلغا ئالغانىـ
دى. ئومۇمەن بۇلارنىڭ ھەممىسى «خېشى تۇرالىرى» نىڭ بەزىدە
يەنە غەربىي تۇرالار دەپ ئاتالغانلىقىنىڭ روشەن دەلىلىدۇر.

قىسقىسى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگـ
لىدىكى «غەربىي تۇرالار» دەسلەپ ۋۇجۇ قورۇلىنىڭ غەربىدىكى
ۋۇچۇەن، ۋۇمىڭ، خۇەيسۇدىن ئىبارەت ئۈچ ھەربىي قورغان

ئەتراپلىرىغا تارقالغان تۇرالارنى كۆرسىتەتتى؛ شېنجيانىڭ 3 - يىلىدىن باشلاپ، تۇرالار خېشى ئارىلىقىغا كۆچكەندىن كېيىن، «غەربىي تۇرالار» يەنە خېشى ئارىلىقىدىكى قورغانلار (ۋۇيې، توڭۋەن، گاۋپىڭ، شياڭگۇي) غا تارقالغان تۇرالارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بولدى. ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ئومۇملۇق بىلەن قىسمەنلىكنىڭ مۇناسىۋىتى ئىدى. خۇسەنشېڭ ئىزاھلىغان «ۋۇجۇ قورۇلىنىڭ غەربىدىكىلىرى غەربىي قىسىم دەپ ئاتىلىدۇ» دېگەن قاراش توغرا. بىراق، بۇ يەردە «خېشى تۇرالىرى» بىلەن «غەربىي تۇرالار» نىڭ مۇناسىۋىتى تىلغا ئېلىنمىسا مۇجمەللىك پەيدا بولۇپ قالغانلىقى تۇرغان گەپ.

«شەرقىي تۇرالار» يۇقىرىدا نەقىل كەلتۇرۇلگەن خۇسەنشېڭنىڭ ئىزاھاتىدا دېيىلگەن ۋۇجۇ قورۇلىنىڭ شەرقىگە تارقالغان تۇرالارنى كۆرسىتىدۇ. ۋۇجۇ قورۇلىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى جايلار ۋېي سۇلالىسىنىڭ روشۇەن، خۇەيخۇاڭ، يۈيىدىن ئىبارەت ئۈچ قورغىنىنىڭ زېمىنلىرى ئىدى. بۇنىڭغا ئاساسەن ھۆكۈم قىلغاندا، «شەرقىي تۇرالار» مانا مۇشۇ ئۈچ قورغاننىڭ يەرلىرىگە تارقالغان تۇرالار بولۇشى كېرەك. «ۋېينامە. لۇسىنىڭ تەرجىمىھالى» دا: «لۇسى دەسلەپتە كۈنچىقىش تەرەپنى تىنچىتىش سانغۇنى، خۇەيخۇاڭ قورغىنىنىڭ باش سانغۇنى بولغانىدى. كېيىن قاڭقىللارنىڭ باغاسى لۇسىنىڭ رەھىمسىزلىكى بىلەن ئۇنىڭ تۆۋەندىكىلەرگە قاراتقان پوزىتسىيىسى ئۈستىدىن ئەرز قىلىپ، ئىلگىرى قورغان سانغۇنى بولغان لياڭغۇنىڭ قايتا يەنە قورغان سانغۇنى بولۇشىنى تەلەپ قىلدى» دېيىلگەن. لۇسىنىڭ كۈنچىقىش تەرەپنى تىنچىتىش سانغۇنى، خۇەيخۇاڭ قورغىنىنىڭ باش سانغۇنى بولغانلىق ئەمەلىدىن قارىغاندا. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شۈبھىسىزكى خۇەيخۇاڭ قورغىنىنى شەرقىي قورغان دەپ قارىغانىدى، خۇەيخۇاڭ قورغىنىغا تارقالغان قاڭقىللار شەرقنى تىنچىـ

تىش سانغۇنىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، مۇشۇ خىلدىكى ھۆ-
كۈمگە ئاساسلانغانىدا، ئەلۋەتتە شەرقىي قىسىم قاغقىللىرى
(تۈرالار) بولۇشى كېرەك. «ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە
خاتىرە» دە: «يەنىشىگىنىڭ 2 - يىلى (مىلادى
472 - يىلى) 2 - ئايدا، شەرقىي تۈرالار ئىسيان كۆتۈرۈپ
جورجانلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى، شاھنشاھ (شيەن ۋېندى)
ئۇلارنى سايلىقىچە قوغلاپ بېرىپ، يېتىشەلمەي قايتىپ
كەلدى» دېيىلگەن. سايلىق يەنە چۆللۈك دەپمۇ ئاتالغان بو-
لۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ دېڭشياڭ ۋىلايىتىنىڭ ۋۇياۋ ناھىيە-
سىنىڭ غەربىي شىمالىدا ئىدى. «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە
خاتىرە» دە: «ۋۇياۋنىڭ شىمالىدىكى دالا» دېگەن سۆز بار
بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنى ھازىرقى ئىچكى مۇڭغۇلدىكى جىنىڭ
شەھرى بىلەن كۆكخوت ئارىلىقىدا ئىدى. چۆللۈك ھازىرقى
شارمۆرۈن دەريا سىنىڭ شەرقىدىن جىنىڭ شەھرىگە باردىغان
2 - تۆمۈر يول ئەتراپىدا. چۆللۈكنىڭ غەربىي شىمالى ئار-
قىلىق جورجانلارغا قېچىپ بېرىپ تەسلىم بولغان تۈرالارنىڭ
ئەسلى تارقالغان رايونلىرى چۆللۈكنىڭ شەرقىي جەنۇبى يەنى
روشۇەن، خۇەيخۇاڭدىن ئىبارەت ئىككى قورغانىنىڭ ئايرىم
جايلىرى بولۇشى كېرەك. شۇنداق بولغاچقىلا ئۇلار، ئاندىن
«شەرقىي تۈرالار» دەپ ئاتالغانىدى. قىسقىسى، تارىخىي كە-
تابلارنى كۆزەتكەندە، خۇسەنشېڭنىڭ شەرقىي تۈرالار ۋۇجۇ
قورۇلىنىڭ شەرقىگە تارقالغان دېگەن قارىشىمۇ توغرىدۇر.
ئاخىرىدىكىسى، شىمالىي تۈرالارنىڭ تارقىلىشى ھەققىدە-
كى مەسىلىدۇر. «شىمالىي تۈرالار» دېگەن نام دەسلەپ، «ۋېي-
نامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇ-
نىڭدا: «شېنجيانىڭ 4 - يىلى (مىلادى 431 - يىلى) قىش
10 - ئايدا شىزۇ قوشۇن بىلەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا يېتىپ
بارىدى. 11 - ئايدا شىمالىي تۈرالارنىڭ باغلىي قورىقان

ئۇزىنىڭ قەبىلىسىدىكى نەچچە 10 مىڭ ئاتلىق ئەسكىرىنى باشلاپ، نەچچە 10 مىڭ تۈياق بۇغا - مارالنى ئۇنىڭ قارارگاھىغا ھەيدەپ ئاپاردى. پادىشاھ شىزۇ بۇ ئوۋچىلارغا كاتتا ئىئانە ملارنى بېرىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنىڭ نامىنى چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدا خاتىرە تاشقا ئويدۇردى» دېيىلگەن. شىزۇ (تۇغباتتاۋ) نىڭ قوشۇن بىلەن چۆللۇكنىڭ جەنۇبىغا بارغاندا، «شىمالىي تۈرالار»نىڭ باغاسى قوۋمىنىڭ قوۋملىرىنى ئىلىپ بۇغا - مارالىلارنى ھەيدەپ ئۇنىڭ قارارگاھىغا بېرىشى، قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ ئۇنى قارشى ئالغانلىقىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، بۇ شىزۇنىڭ قوشۇن بىلەن چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدىكى «شىمالىي تۈرالارنىڭ» تۈرۈشلۇق ئورنىغا يېتىپ بارغانلىقىنى دەلىللەپ بېرىدۇ. ھەمدە يەنە خۇسەنشىڭ ئېيتقان «چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدا ماكانلاشقانلىرى شىمالىي قىسمىدىكىلەر دەپ ئاتىلىدۇ» دېگەن قارىشىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. شىزۇ قوشۇن بىلەن يېتىپ بارغان چۆللۇكنىڭ جەنۇبىي قوۋمىنىڭ بۇغا - مارالىلارنى قوغلاپ ئاپارغان جايىنىڭ چۆللۇكنىڭ جەنۇبىنىڭ قايسى جايى ئىكەنلىكى، تارىخىي كىتابلار بىلەن خۇسەنشىڭنىڭ ئىزاھاتىدا پۈتۈنلەي ئېنىق چۈشەندۈرۈلمىگەن. يەنە «ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە» گە ئاساسلانغاندا، تەيپىڭ جېنجۇننىڭ 5 - يىلى (مىلادى 444 - يىلى) «5 - ئايدا (شىزۇ) قوشۇن بىلەن چوغاي تېغىنىڭ شىمالىغا يېتىپ باردى. 6 - ئايدا شىمالدىكى خەلقلەر سانغۇن لى يىنى ئۆلتۈردى، خېكىياڭ بېگى موفۇ 5000 تۇتۇن ئادەمنى باشلاپ شىمالىغا قېچىپ كەتتى. شىزۇ چۆللۇكنىڭ جەنۇبىغىچە قوغلاپ بېرىپ ئۇلارنىڭ سەركەردىسىنى ئۆلتۈردى» دەپ خاتىرىلەنگەن، نەقىل نىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، شىزۇنىڭ بۇ قېتىمقى «ھەربىي يۈرۈشى» بىلەن يۇقىرىدا بايان قىلىنغان شېنجىيانىڭ 4 - يىلىدىكى ھەربىي يۈرۈشى كۆپ پەرقلىق بولۇپ، ناھايىتى

ئېنىق تۇرده «شىمالدىكى خەلقلەر» نى باستۇرۇش خاراكتېرىگە ئىگە. بۇ «شىمالدىكى خەلقلەر» ھەرگىزمۇ جورجانىلاردىن تەسلىم بولغان خەلقلەر ئەمەس. چۈنكى بۇ جاي «چوغاي تېغىنىڭ شىمالىي») جورجان خانلىقىغا قوشنا بولۇپ، جورجانلارنىڭ تەسلىم بولغانلارنى ئورۇنلاشتۇرىدىغان جايى ئىدى، شۇڭلاشقا «شىمالىي تۇرالار» بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. دەرۋەقە «شىمالىي تۇرالار»نىڭ تارقالغان جايلىرى چوغاي تېغىنىڭ شىمالى. چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبى بولۇشى كېرەك، تەخمىنەن، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ چۆرىسى، ئۇلار بىرلەشمە خوشۇنى ۋە دارخان مياۋ مىكىئەن خوشۇنلىرى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۇلارنىڭ تارقالغان ئورۇنلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسىم تۇرالار بىلەن چېگرىلىنىدىغان چېگرىسى. تەخمىنەن شەرق بىلەن غەربنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن چوغاي تاغ تىزمىسى ئىدى.

يۇقىرىدىكىلەر چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاتقىل قەبىلىلىرى («غەربىي تۇرالار»، «شەرقىي تۇرالار»، «شىمالىي تۇرالار») نىڭ تارقالغان ئورۇنلىرى توغرىسىدىكى تەكشۈرۈش ئىزاھلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «شىمالىي تۇرالار» شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىدىلا ئۇچرايدۇ. «غەربىي تۇرالار» بىلەن «شەرقىي تۇرالار» بولسا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە لاتاندىن ئۇلارنىڭ پائالىيەت ئىزلىرى چېلىقمىدۇ، شۇڭا، تارىخ كىتابلىرىدا كۆپىنچە ھاللاردا بىرلەشتۈرۈپلا، «شەرقىي» ۋە «غەربىي تۇرالار» ياكى «ئىككى تارماق قاتقىللار» («ۋېينامە. تەيزۇ يىللىرىدىكى يەش يەگنىڭ تەرجىمھالى»)، «قاتقىللارنىڭ ئىككى تارمىقى» («ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 150 ـ جىلد لياڭ ۋۇدىنىڭ پۈتۈلگەن 5 ـ يىلى) دەپ ئاتالغانىدى.

4. توغبات ـ ۋېي سۇلالىسىنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارغا قاراتقان ھۆكۈمرانلىق شەكلىنىڭ باسقۇچ خاراكتېرلىك ئۈچ خىل ئۆزگىرىشى

توغبات ـ ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى ئۆزلىرىنىڭ سىنىپىي ماھىيىتىنى چىقىش قىلىپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللار ئۈستىدىن مىللىي كەمسىتىش ۋە مىللىي زۇلۇم سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. بۇ خىل سىياسەتتە كۆزلىگەن نىشان ئىككى ئىدى: بىرىنچىسى، قاڭقىللارنىڭ ئادەم كۈچى بايلىقى بىلەن ماددىي كۈچ بايلىقىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ، توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ چىرىك ۋە ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇشى بىلەن خوراش كۈچى ئىنتايىن زور بولغان تاشقى ئۇرۇشنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئىدى؛ يەنە بىرى، قاڭقىللارنىڭ ئەرلىرىنى توغبات ۋېي سۇلالىسى ئۈچۈن ئەسكەر بولۇشقا، ئاساسلىقى ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسىمدىكى چېگرىسىنى قوغداش بىلەن جورجان خانلىقىغا جازا يۈرۈش قىلىشقا زورلاش ئىدى، توغبات ـ ۋېي سۇلالىسىنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى بىر مىليوندىن ئارتۇق قاڭقىللارغا قاراتقان ھۆكۈمرانلىق شەكلى، شۈبھىسىزكى بۇ باش سىياسەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى مەقسەت قىلاتتى.

توغبات ـ ۋېي سۇلالىسى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارغا قارىتا زادى قانداق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن، بۇ مەسىلە توغرىسىدا «ۋېينامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا تەپسىلىي خاتىرە قالدۇرۇلمىغان، شۇنداقتىمۇ بىز خاتىرە ۋە قىسسەلەردىكى پارچە ـ پارچە ماتېرىياللاردىن يۈ-

زەكى بولسىمۇ ئىزنالارنى كۆرۈۋالالايمىز. ئومۇمىي جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، پۈتكۈل توغبات ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە، ئۇلارنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارغا قاراتقان ھۆكۈمرانلىق شەكلىدە، بىرقەدەر روشەن بولغان باسقۇچ خاراكتېرلىك ئۈچ خىل ئۆزگىرىشنى ئىپادىلەپ بەردى.

توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىلىدا، يەنى مىلادى 394 - يىلى (دېڭگونىڭ 9 - يىلى) «يەرلەرنى بۆلۈپ ئولتۇراقلاشتۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشنى باشلاشتىن ئاۋۋال ۋە ئۇنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، توغبات - ۋېي سۇلالىسى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا جازا يۈرۈش قىلغاندا، ئەسىرگە ئېلىنغان قاڭقىللارغا قارىتا، ئىككى خىل بىر تەرەپ قىلىش ئۇسۇلىنى قوللاندى: بىر خىلى، ئۇلارنى جازا يۈرۈشتە خىزمەت كۆرسەتكەن سانغۇن - سەركەردىلەرگە تەقسىم قىلىپ بەردى، يەنى «ھەر قايسى ئەمەلدارلارغا دەرىجىسى بويىچە ئۇلەشتۈرۈپ بېرىپ» («ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»)، قاڭقىل ئەسىرلىرىنى توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئائىلە قۇللىرىغا ئايلاندۇردى؛ يەنە بىر خىلى قاڭقىل ئەسىرلىرىنى توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ دۆلەت قۇللىرىغا ئايلاندۇرۇپ، ئۇلارنى مەجبۇرەن كوللېكتىپ ھالدا قۇللار ئەمگىكىگە سالدى. يازما مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، قاڭقىللار توغباتگۇينىڭ پىڭچىڭ شەھەر سېپىلى بىلەن بۇغا مەيدانىنى قۇرۇشىدا كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلدى. بۇغا مەيدانىنىڭ كۆلىمى ئىنتايىن زور بولۇپ، «جەنۇبتا تەيىندىن، شىمالدا سەددىچىنگىچە دائىرىسى نەچچە ئون چاقىرىم كېلەتتى، ئۆستەڭ چېپىپ ۋۇچۇەن دەرياسىنىڭ سۈيىنى بۇغا مەيدانىغا باشلاپ، ئۈچ چوڭ ئېقىننى تۇتاشتۇردى. ئوردىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىغا ئېقىپ بارىدىغان ئېقىنلاردىن باشقا يەنە بەييانچى كۆلىنى قازدۇردى» («ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە»). ئومۇمەن جازا يۈرۈشتە

سانغۇنلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن ياكى توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى قاڭقىللار بولسۇن. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىپتىدائىي كوممۇنا تۈزۈمىدىكى ئەركىن چارۋىچىلاردىن توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئېغىر ئەمگەكلەرنى قىلىدىغان ئائىلە قۇللىرى بىلەن توغبات - ۋېي دۆلىتىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى قۇللارغا ئايلاندى. قاڭقىل ئەسىرلىرىنىڭ ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەرنىڭ قۇللىرىغا ئايلىنىشىدا، ئەينى ۋاقىتتىكى توغبات سىيانپىلارنىڭ جەمئىيەت تۈزۈمى بىلەن بىۋاسىتە باغلىنىشى بار ئىدى. تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، ئەينى ۋاقىتتا توغبات سىيانپىلار ئىپتىدائىي كۆممۇنىدىن دەسلەپكى مەزگىلدىكى قۇللۇق تۈزۈمدىكى جەمئىيەتكە ئۆتۈشنى ئاللىقاچان تامامىلاپ بولغان بولۇپ، قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرۇۋاتاتتى.

توغبات - ۋېي سۇلالىسى سىيانپى مىللىتىنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى دېھقانچىلىققا ئۆزگەرتىشىگە ۋە كونا ئۇرۇق - قەبىلە تۈزۈمىنىڭ ئىسكەنجىدىن قۇتۇلۇشقا ماسلىشىش ئۈچۈن، مىلادى 394 - يىلدىن باشلاپ، دۆلەت ئىچىدىكى سىيانپى مىللىتى بىلەن باشقا ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى مىللەتلەرگە قارىتا، توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىدىغان بىر خىل «قەبىلىلەرنى مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ تارقاقلاشتۇرۇپ، يەرلەرنى بۆلۈپ ئولتۇراقلاشتۇرۇپ، ئاقساقاللىرى بىلەن قوشۇپ ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى نوپۇسلۇق تۈتۈنلەرگە ئايلاندۇرۇش» («ۋېينامە. خې نانىڭ تەرجىمىھالى») دىن ئىبارەت سىياسەتنى يولغا قويدى، بۇ خىل سىياسەتنىڭ يولغا قويۇلۇشى، ئەسىرگە ئېلىنغان قاڭقىللارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە ياشاپ كەلگەن ئۇرۇق - قەبىلە تەشكىلىنى پارچىلاشتىن دېرەك بەرسىمۇ، بىراق، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇلارنىڭ ئەھۋالى تېخىمۇ

يامانلىشىپ كەتتى.

قاڭقىل خەلقىنى ھۆكۈمەت ۋە شەخسىلەرنىڭ قوللىرىغا ئايلاندۇرۇش بىلەن ئۇلارنىڭ ئورۇق - قەبىلە تەشكىلىنى يىمىرىپ تاشلايدىغان سىياسەت قاڭقىل خەلقنىڭ كەسكىن قارشىلىقىنى قوزغىدى. مىلادى 399 - يىلى ۋېي قوشۇنلىرى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا يەنە 90 مىڭدىن ئارتۇق قاڭقىللارنىڭ ئەسىرگە ئالدى. چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ كۆپىيىپ شىگە ئەگىشىپ، ئۇلارنىڭ قوللۇقىغا قارشى تۇرۇش، ئۆزلىرىنىڭ ئورۇق - قەبىلە تەشكىلىنى يىمىرىپ تاشلاشقا قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ كۆلىمى تېخىمۇ زورايدى. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا، توغبات - ۋېي سۇلالىسى يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە: «تەيزۇنىڭ دەۋرىدە، قەبىلىلەر تارقاقلاشتۇرۇلغان، قاڭقىللار قول بولۇشنى خالىمىغاچقا، ئاۋۋالقىدەكلا قەبىلە بولدى» دېيىلگەن. تەيەنشىڭنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 399 - يىلى) توغبات ۋېي سۇلالىسىنىڭ كۆپلىگەن قاڭقىللارنى يەنىلا جازا يۈرۈشكە قاتناشقان سانغۇنلارغا ئۈلەشتۇرۇپ بېرىشى بىلەن قاڭقىللاردىن بولغان قوللارنى كەڭ - كۆلەمدە بۇغا مەيدانىنى ياساتقۇزغانلىقىغا ئاساسلانغاندا، مۇشۇ خىلدىكى «قول بولۇشنى خالىمىغاچقا، ئاۋۋالقىدەكلا قەبىلە بولۇش» تىن ئىبارەت يېڭى سىياسەتنىڭ يولغا قويۇلۇشى، مىلادى 399 - يىلىدىن بۇرۇنقى ئىش ئىدى. بۇ ئابزاس ماتېرىيال «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» گە مىلادى 403 - يىلى (تەيەنشىڭنىڭ 6 - يىلى) يى ۋېي شىمالدا قاڭقىللارنىڭ يۇەنخې (ئۇيغۇر) قەبىلىسىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. شۇڭا توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ قاڭقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىق شەكلىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولۇشى، مۇشۇ

يىلدىن كېيىن ۋە ۋېي تەيزۇ ئۆزلۈشتىن بۇرۇن يەنە مىلادى 403 — 408 - يىللار ئارىلىقىدا يۈزبەرگەن ئىش بولۇشى كېرەك.

بۇ ئىلگىرىكى سىياسەتتىن سەل - پەل پەرق قىلىدىغان بىر خىل سىياسەتتۇر. ئالدى بىلەن قاڭقىللارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلە تەشكىلىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشىغا يول قويۇلدى. يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن غەربىي، شەرقىي ۋە شىمالىي تۇرالار ۋە خېشى تۇرالىرى، قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى تۇرالارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورۇن ۋە رايونلار بويىچە ئايرىلغان ئۇرۇق قەبىلە گۇرۇھلىرى ئىدى. مەسىلەن، شىمالىي تۇرالارنىڭ باغاسى قورىقان نەچچە يۈز مىڭ ئاتلىق خەلقە ئىگە قاڭقىللارنىڭ خېلىلا چوڭ بىر ئۇرۇق - قەبىلە تەشكىلى ئىدى. غەربىي تۇرالاردىن بولغان تۇرا بېگ ۋە تۇرا يالچىنلار «ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە قەبىلە ئاقساقىلى ۋە سەركەردە بولغانىدى» («شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى. تۇرابېگنىڭ تەرجىمھالى»؛ «ۋېينامە. تۇرايالچىنىڭ تەرجىمھالى»). قوغۇرسۇ چياڭجۇنىڭ «ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە قەبىلە ئاقساقىلى بولغانىدى» («شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى. قوغۇرسۇ چياڭجۇنىڭ تەرجىمھالى»). قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ ئىلىكىدە «بىر تۇمەن تۇتۇن»، يىلىغىنىڭ ئىلىكىدە «30 مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق ئادەم» بار ئىدى. قاڭقىللارنىڭ بەزى قەبىلە ئاقساقاللىرى ۋېي سۇلالىسى تەرىپىدىن يەنە «سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن ئاھالىلەرنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى بولغانىدى»، مەسىلەن، قاڭقىللاردىن بولغان تۇرا كىبەك «دەسلەپتە قەبىلە ئاقساقىلى بولۇپ، ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ۋېي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغاندىن كېيىن سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن كىشىلەرنىڭ تۈنجى ئاقساقىلى بولغان، تاكى بەشىنچى ئەۋلاد كىبەككىچە شۇنداق بولغان» («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۇرابېگنىڭ تەرجىمھالى»). مەسىلەن، يەنە

قوغۇرسۇ ئالتۇنسىمان «دادىسى تاغاي كېڭەش بېگى، تۇنجى سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن ئاھالىلەرنىڭ ئاقساقىلى بولغانىدى» («شىمالى چى سۇلالىسى تارىخى. قوغۇرسۇ ئالتۇنسىمان تەرجىمھالى»). سۇيۇرغال ئاھالىلەرنىڭ ئاقساقىلى، توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن بىرقانچە قاتقىل قەبىلىرىنى باشقۇرىدىغان چوڭ ئاقساقال ئىدى. قەبىلە ئاقساقىلى بىلەن سۇيۇرغال ئاھالىلەرنىڭ ئاقساقىلىسىنىڭ ئىككى خىل ئىمتىيازى بولاتتى، بىر تەرەپتىن ئۇلار قەبىلە سەركەردىسى بولۇپ، ئۆز قەبىلىسىدىكى قاتقىل چارۋىچىلارغا باشچىلىق قىلىپ، توغبات - ۋېي سۇلالىسى بەلگىلەپ بەرگەن رايونلاردا چارۋىچىلىق قىلاتتى ھەمدە ئۆز قەبىلىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئايرىم ئىشلاردا چەكلىك دەرىجىدىكى ئاپتونومىيىنى يۈرگۈزۈش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلار-نىڭ ھەممىسى توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ قاتقىل چارۋىچىلىرىنى باشقۇرىدىغان ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى بولۇپ، توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەمر-پەرمانلىرىغا ئاساسەن، ۋاقتىدا باج - سېلىق يىغىپ، ھاشار-غا تۇتۇپ ۋە ئۆز قەبىلىلىرىگە باشچىلىق قىلىپ جازا يۈ-رۈشلەرگە قاتنىشىشى شەرت ئىدى، ۋەھاكازالار.

«ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگەن ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، توغبات - ۋېي سۇلالىسى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى «باشقا - باشقا قەبىلە بولغان» دىن كېيىنكى قاتقىللارغا بولغان ھۆكۈم-رانلىقىنى كۈچەيتىش ۋە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاتقىل قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە ئۇلارنىڭ ئىشىنى بىر ياقلىق قىلىش ئۈچۈن، غەربىي ۋە شەرقىي جەن سۇلالىلىرى جەنۇبىي ھونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقا ئوخشاش ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى تەسىس قىلغان بولۇشى مۇمكىن. «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە: «شېنجىيانىڭ تۇنجى

يىلى (مىلادى 428 - يىلى) 8 - ئايدا داتان ئوغلىنى بىر تۇمەندىن ئارتۇق ئاتلىق بىلەن سەددىچىنگە باستۇرۇپ كىرىشكە ئەۋەتىپ، چېگرىدىكى ئاھالىلەرنى ئۆلتۈررۈپ ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ قايتقاندا، بەيئەت قىلغان قاڭقىل ئەللىرى ئۇلارنى قوغلاپ بېرىپ مەغلۇپ قىلدى» دېيىلگەن. بۇنىڭدا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنى «بەيئەت قىلغان قاڭقىل ئەللىرى» دەپ ئاتىغانىدى. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ تەركىبىدە «بېقىندى ئەللەر ئىشلىرى» ئورگىنى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى «بەدىۋىيلەردىن ئەل بولغانلار» («چىن سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر»گە تولۇقلىما» 14 - جىلد) نى قوبۇل قىلىش ئىدى، لېكىن ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ئىنتايىن چەكلىك ئىدى. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، «بېقىندى ئەللەر مەھكىمىسى» تەسىس قىلىنىپ، بەيئەت قىلغان يات مىللەتلەرنى باشقۇرغانىدى. «بېقىندى ئەللەر مەھكىمىسى» خەن ۋۇدىنىڭ يۈەنشو 2 - يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 121 - يىلى) دىن باشلاپ تەسىس قىلىنغانىدى؛ شۇ يىلى ھونلارنىڭ قۇنشار خانى 40 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانىدى، خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھونلارنىڭ تەسلىم بولغان ئاھالىلىرىنى لوڭشى، بېيدى، شياڭجۈن، سۇفاڭ، يۈنجوڭدىن ئىبارەت بەش ۋىلايەتنىڭ سەددىچىننىڭ سىرتىغا ئورۇنلاشتۇرغانلىرىدىن سىرت، قالغانلىرى «بەش بېقىندى ئەل» دەپ ئاتالغانىدى. «بېقىندى ئەللەر» نىڭ ئىچكى تۇرمۇشى پۈتۈنلەي «ئۇلارنىڭ بۇرۇنقى ئۆرپ - ئادەتلىرى بويىچە بولاتتى» («تارىخىي خاتىرىلەر، چاپاۋۇل سانغۇننىڭ تەرجىمىھالى»). خەن سۇلالىسى تەسىس قىلغان بېقىندى ئەللەر مەھكىمىسى بېقىندى ئەللەرگە مەنسۇپ بولغان زور ئىشلارنى تەكشۈرۈپ بىر ياقلىق قىلاتتى.

شۇبھىسىزكى، توغبات-ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى قاڭقىللارنىڭ بەيئەت قىلغان ئەللىرىمۇ. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ھونلارنىڭ بېقىندى ئەللىرى بىلەن ئوخشىشىپ كېتەتتى. دەرۋەقە توغبات-ۋېي سۇلالىسىمۇ قاڭقىللارنىڭ بېقىندى ئەللەر ئىشلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ بىر ياقلىق قىلىدىغان ئورگان تەسىس قىلغان بولۇشى كېرەك. لېكىن «ۋېينامە. مەنسەپ تەزكىرىسى» دە بۇنداق ئورگان خاتىرىلەنمىگەن. بىراق «ۋېينامە. تەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرە» دە: «تەيچاڭنىڭ 3 - يىلى (مىلادى 418 - يىلى) باھار 1 - ئاي پادىشاھ تەيزۇڭچاڭچۇەن دەرياسىبويىدا، قاڭقىللارنى ھىمايە قىلغۇچى، قاڭقىللار كەپتاۋۇلى شۆفەننى ھىڭلىڭلارنىڭ 12 قەبىلىسىنىڭ ئاقساقال ۋە قوۋملىرىنى ئېلىپ («تەيپىڭ شىڭگو يىللىرىدىكى خان يارلىقى بىلەن تۈزۈلگەن كىتابلار قامۇسى» نىڭ 102 - جىلدتىدا «قوۋملىرى» دېگەن سۆزنىڭ كەينىدە «20 مىڭ» دېگەن سۆز بار)، شىمالدىكىتۇرا دەرياسىغا يېتىپ بېرىشنى بۇيرۇدى» دېگەن سۆزلەر بار بولۇپ، توغبات - ۋېي سۇلالىسى قاڭقىللارنى ھىمات قىلغۇچى كەپتاۋۇل مەھكىمىسىدىن بىرنى تەسىس قىلغانىدى. خۇسەنشېڭ: «ۋېي سۇلالىسى خەن سۇلالىسى تەسىس قىلغان ھونلار كەپتاۋۇل مەھكىمىسىنى تەقلىد قىلىپ، قاڭقىللارنى ھىمايە قىلغۇچى كەپتاۋۇل مەھكىمىسىنى تەسىس قىلغان» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 118 - جىلد جىن ئەندىنىڭ يىشى 14 - يىلى) دەيدۇ. ھونلارنىڭ كەپتاۋۇل ھەمكىمىسى شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى تەسىس قىلىنغان، تولۇق نامى «ھون كەپتاۋۇلى» بولۇپ، ئۇ شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ جەنۇبىي ھونلارنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەڭ ئالىي مەمۇرىي باشلىقى ئىدى. قاڭقىللارنى ھىمايە قىلغۇچى كەپتاۋۇلمۇ شۇبھىسىزكى، توغبات-

ۋېي سۇلالىسىنىڭ شەرقىي خەن سۇلالىسىنى تەقلىد قىلىپ تەسىس قىلىنغان بەيئەت قىلغان قاڭقىل ئەللىرىنى باشقۇرىدىغان ئەڭ ئالىي مەمۇرىي باشلىقى ئىدى. ئۇ تىنچ ۋاقىتلاردا توغبات ۋېي سۇلالىسىگە ۋەكالىتەن قاڭقىللارنىڭ بەيئەت قىلغان ئەللىرىنى باشقۇرۇپ ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى، ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا قاڭقىللارنىڭ بەيئەت قىلغان ئەللىرىگە باشچىلىق قىلىپ، جازا يۈرۈشلەرگە قاتنىشاتتى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن 12 قەبىلىنىڭ ئاقساقاللىرى قاڭقىللارنى ھىمايە قىلغۇچى كەپتاۋۇلنىڭ قول ئاستىدىكى قاڭقىللارنىڭ 12 قەبىلىسىنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرى ئىدى. قاڭقىللارنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ئاقساقال دەپمۇ ئاتىلىدىغانلىقى، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۇرا كېبەكنىڭ تەرجىمىھالى»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قۇسارچۇننىڭ تەرجىمىھالى» ۋە «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە ئۇچرايدۇ. مىلادى 411 - يىلى (ۋېي مىڭيۇەندىنىڭ يوڭشىڭ 3 - يىلى) ۋېي پادىشاھى ئۆزىگە رام قىلىش ئۈچۈن «بەيئەت قىلغان قاڭقىل ئەللىرىنىڭ ئاقساقاللىرىنىڭ ھەر بىرىگە كىمخاب، تەڭلىماتلارنى تارتۇق قىلىپ» («ۋېينامە. تەيزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»)، ئۇلارنىڭ توغبات - ۋېي سۇلالىسىگە بولغان ساداقىتىنى مۇكاپاتلىدى.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، توغبات - ۋېي سۇلالىسى تەخمىنەن مىلادى 403 - يىلىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىن باشلاپ، قاڭقىللارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىرىنى پارچىلاپ، قاڭقىللارنى توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قۇللىرى بىلەن دۆلەت قۇللىرىغا ئايلاندۇرۇشقا مەجبۇر قىلىدىغان سىياسەتتىن ۋاز كېچىپ، غەربىي، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ كونا تۈزۈمىنى تەقلىد قىلىپ، قاڭقىللارنى ھىمايە قىلغۇچى كەپتاۋۇلنىڭ

نازارىتى ئاستىدا، بەيئەت قىلغان قاڭقىل ئەللىرى ۋە ئۇنىڭ غا قاراشلىق ئۇرۇق - قەبىلىلەر تەشكىللى ئارقىلىق، قاڭقىل خەلقىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىدىغان سىياسەتنى يۈرگۈزدى. شەك شۇبھىسزكى، توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بۇ مەزگىلدە پەيدىنپەي قۇللۇق تۈزۈمىدىن فېئودالىق تۈزۈمگە ئۆتۈشتىن ئىبارەت بۇ ئومۇمىي تارىخىي جەريانى بىلەن بىۋاستە باغلىنىشلىق ئىدى.

تەخمىنەن مىلادى ۷ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن باشلاپ، توغبات - ۋېي سۇلالىسى يەنە قاڭقىل قەبىلىلىرىدىن تەركىب تاپقان بەيئەت قىلغان قاڭقىل ئەللىرى بىلەن قاڭقىللارنى ھىمايە قىلىدىغان كەپتاۋۇلدىن ئىبارەت ھۆكۈمرانلىق شەكلىدىن ۋاز كەچىپ، قاڭقىللار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا ھەربىي قورغانلار (ئالتە قورغان قاتارلىقلار) نى تەسىس قىلىپ، ھەربىي قورغانلاردىن پايدىلىنىپ قاڭقىللارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىن ئىبارەت ئۇسۇلنى قوللاندى.

توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىداتوغبات ئاقسۆڭەكلىرى موھىم ھەربىي جايلار ياكى قارشىلىق كۈچلىرى بىرقەدەر زور بولغان، جەمئىيەت تەرتىپى مۇقىم بولمىغان جايلاردا ھەربىي قورغانلارنى تەسىس قىلىپ، ھەربىي ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزۈپ، دۇشمەن كۈچلەرنىڭ پائالىيەتىنى باستۇردى. تەسىس قىلىنغان بۇ قورغانلارنىڭ كۆپىنچىسى ئاھالىلەر بىرقەدەر زىچ بولغان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە شەرقىي جىن، جەنۇبىي سۇلالىلەر بىلەن تۇتاشىدىغان جايلاردا تەسىس قىلىندى. ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى چېگرا رايونلىرىدا ھەربىي قورغانلار ئىنتايىن ئاز تەسىس قىلىندى. مەسىلەن، «جۇغرافىيە تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، توغبات-ۋېي سۇلالىسى ئەڭ بۇرۇن تەسىس قىلغان قورغانلار

لاردىن بولغان سىجو قورغىنى (ئورنى جيۇيۈەنىدە، ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىشەن ناھىيىسى، «شەرقىي جىن، جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ زېمىنلىرى ھەققىدە مەلۇمات» دە: «سىلۇ قورغىنى» دېيىلگەن) مىلادى 405 - يىلى (ۋېي داۋۇۋۇدىنىڭ تىيەنيې 2 - يىلى) قۇرۇلغانىدى. پايتى قورغىنى (سەنشىنىڭ شىنفىڭ ناھىيىسىدە). لىشى قورغىنى (ھازىرقى سەنشىدىكى لىشى)، پېكىن قورغىنى (ھازىرقى سەنشىدىكى دوڭچىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىي)، گۇاڭئا قورغىنى (ھازىرقى خېبېيدىكى لوڭياۋ ناھىيىسى) قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى پوتۇنلەي ۋېي مىڭدى يۈەندىنىڭ دەۋرىدە يەنى مىلادى 409 — 423 - يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ھەممىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا ئىدى. مىلادى 427 - يىلى (ۋېي تەيۋۇدىنىڭ شىگۇاڭ 4 - يىلى) ۋېي تەيۋۇدى توكۈەن قورغىنى (ھازىرقى شەنشىدىكى فېڭشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە) تەسىس قىلىدى⑩. توكۈەن قورغىنى خۇاڭخې دەريا سىنىڭ جەنۇبىدىن يىراق بولۇپ، ۋېي سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىدىكى قورغىنى ئەمەس ئىدى.

توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرا رايونلىرىدا تەسىس قىلىنغان قورغانلارنىڭ يەل دەۋرى، قورغانلارنىڭ تەسىس قىلىنغان ئورنى، ۋەزىپىلىرى، «ۋېينامە. جۇغرافىيە تەزكىرىسى» دە تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن. ۋېي شۇ تارىخ تۈزگەندە «شىمالدىكى جايلارنىڭ ھەممىسى خارابە - ئىدىرلىقلارغا ئايلىنىپ كەتكەن»، «ئەمەلدار، ۋەشىسلەرنىڭ قولىدىكى ماتېرىيال ھۇججەتلەرمۇ تاشلىنىپ قېلىنغان» بولغاچقا، ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرىسىدىكى ھەربىي قورغانلارنىڭ تەسىس قىلىنىش جەريانى توغرىسىدا، ھېچقانداق چۈشەنچە ھاسىل قىلالماي، پەقەت «ئايماق، ۋىلايەتلەرنىڭ بارلىققا كەلگەن يىلىنى ئۆزگەرتىپ، خالىغانچە ئىزاھ

بېرىپ، ئېنىق بولمىغانلىرىنى ئاق تاشلاپ قويغان» («ۋېينامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى، گە مۇقەددىمە»). بۇنداق قىلىش بىر خىل ئىزدىنىش پوزىتسىيىسى بولسىمۇ، لېكىن بىزنىڭ تەتقىقات خىزمىتىمىزگە بەزى قىيىنچىلىقلارنى ئېلىپ كەلگەن. بىراق «ۋېينامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ۋە باشقا تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن پارچە - پۈرات ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرىلىرىدا تەسىس قىلغان قورغانلىرى. تەخمىنەن مىلادى ۷ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا، ئومۇمەن ھەممىسى ئېچكى رايونلاردا تەسىس قىلىنغان قورغانلارغا قارىغاندا كېيىنرەك باشلانغانىدى. بۇ مەسىلە بىزنىڭ توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرىلىرىدا تەسىس قىلغان ھەربىي قورغانلارنىڭ مەقسىتى ۋە ھەربىي قورغانلارنى تەسىس قىلىش ئارقىلىق چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاتقىلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش قاتارلىق مەسىلىلەرنى شەرھلەپ بېرىشىمىزدە، ئىنتايىن موھىمدۇر. بىز قولىمىزدا بار بولغان تارىخىي ماتېرىياللاردىن ماس كېلىدىغانلىرىنى رەتلەپ تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىمىز:

«ۋېينامە» گە ئاساسلانغاندا، ۋېي سۇلالىسىنىڭ سەددە چىنىنىڭ سىرتىدىكى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا تەسىس قىلغان ھەربىي قورغانلىرى جەمئىي سەككىز بولۇپ، غەربتىن شەرققە قاراپ تەرتىپ بويىچە: پوگۇلۇقۇرغىنى(ھازىرقى نىڭشيانىڭ لىڭۋۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبى)، ۋۇيې قورغىنى، خۇەيسۇ قورغىنى، ۋۇچۇەن قورغىنى (ھازىرقى ئېچكى موڭغۇل دىكى ۋۇچۇەن ناھىيىسى)، ۋۇسىڭ قورغىنى (ھازىرقى ئېچكى موڭغۇلدىكى سىزىۋاڭ خوشۇنىنىڭ شەرقىي جەنۇبى)، روشۇەن قورغىنى (ھازىرقى ئېچكى موڭغۇلدىكى شىلىخې ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىي)، خۇەيخۇاڭ

قورغىنى (هازىرقى خېبېيدىكى جاڭبېي ناھىيىسى)، يۇيى قورغىنى (هازىرقى خېبېيدىكى چەڭدە ناھىيىسىنىڭ شىمالىي) دەپ ئاتىلاتتى. بۇنىڭ ئىچىدىكى ۋۇيي، خۇەيسۇ، ۋۇچۇەن، ۋۇمىڭ، خۇەيخۇاڭ قورغانلىرى تارىختا ئالتە قورغان[11] دەپ ئاتالغانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئورنى يۇقىرىدىكى چېگرا قورغانلارنىڭ جەنۇبىدا بولسىمۇ، لېكىن جۇغراپىيىلىك ئورنىغا سەل قاراشقا بولمايدىغان توڭۇەن بىلەن گاۋپېڭدىن ئىبارەت ئىككى قورغانمۇ بار ئىدى. ھەممىسىنى قوشقاندا جەمئىي 10 قورغان بولاتتى.

ئاۋۋال «ۋېينامە» دىكى شىمالدىكى قورغانلارنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى ھەققىدىكى خاتىرىلەرنى كۆرۈپ باقايلى. «ۋېينامە. گۇاڭيىڭ بېگى يۇەن يۇەننىڭ تەرجىمھالى» («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا «يۇەن» جېتى «شېن» دەپ يېزىلغان) دا: «خۇاڭشى يىللىرىدىن بۇرۇن چېگرا مۇداپىئەسىگە ئەھمىيەت بېرىش، ئادەتتە سەددا بولۇش تەشەببۇس قىلىنغان بولسىمۇ، شەرەم توغقانلار ئەتىۋارلانغان، ئەسكەر باشلاپ قورغانلارنى قۇرىدىغاندا، پۇتۇنلەي ئەمەلدارلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئەۋەتىلگەن؛ ئۇلار چېگرىنى جان تىكىپ قوغدىمىغاندا، ئۇلارنىڭ ئورنىغا تەسىر يەتمەي قالمايتتى، يەنە كېلىپ ئۇلار چوڭ ئەمەلدار بولغانسېرى، ھوقۇقىنىڭ كىچىكلەپ قېلىشىدىن ئەندىشە قىلاتتى. شۇڭلاشقا، ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەر ئۇلارغا ئىنتايىن ھەۋەس قىلاتتى» دېيىلگەن. بۇ ماتېرىيال ئالتە قورغاننىڭ تەرەققىيات جەريانىنى بايان قىلىپ بەرگەن ئادەم تەرىپىدىن قايتا تەكرارلانغان نەقىل بولۇپ، ئالتە قورغاننىڭ خۇاڭشى (مىلادى 396 — 398 - يىللار) يىللىرىدا قۇرۇلغانلىقىنى دەللىلەپ بېرىدۇ. لېكىن يۇەن يۇەننىڭ بۇ سۆزىنى ئىنچىكىلىك بىلەن مۇھاكىمە قىلغاندا، مەسىلە

يوقمۇ ئەمەس. بىرىنچى، «ئەسكەر باشلاپ، قورغانلارنى قۇرۇش» دېگەنلىك ھەربىي قورغانلارنى قۇرۇش دېگەنلىك بولسىمۇ، ئامما قۇرۇلغان ھەربىي قورغاننىڭ شىمالىدىكى قورغان ياكى ئالتە قورغان ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەرمەيدۇ. يۇەن يۇەننىڭ سۆزىدە پەقەت: خۋاڭشى يىللىرىدىن باشلاپ قۇرۇلغان ھەربىي قورغانلار بىلەن شۇ ۋاقتىدا «ئەسكەر باشلاپ قورغانلارنى قۇرغان» لارنىڭ ھەممىسى توغىات قەبىلىسىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئىكەنلىكىنى، ئۇلار ئوردا تەرىپىدىن بەكلا قەدىرلەنگەچكە، ئۆستۈرۈلۈشىمۇ تېز ئىكەنلىكىنى، شۇ سەۋەبتىن ئۇلار چوڭ ئەمەلدار بولغانسېرى ھوقوقىنىڭ كىچىكلەپ قېلىشىدىن ئەندىشە قىلىدىغانلىقىنى، كىشىلەرنىڭ ئۇلارغا ھەۋەس قىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. دەرۋەقە يۇەن يۇەننىڭ سۆزى ئالتە قورغاندىن مۇستەسنا ئەمەس بولۇپ، چۈنكى ئۇنىڭ بۇ «مەكتۇپى» دا، خۋاڭشى يىللىرىدىكى ھەربىي قورغانلاردىكى ئەسكەرلەر بىلەن ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى ئالتە قورغاندىكى ئەسكەرلەر سېلىشتۇرۇلغان بولغاچقا، ئالتە قورغاندىكى ئەسكەرلەرنىڭ پاجىئەلىك ئەھۋالىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگەن. ئۇنىڭ مەقسىتى ئالتە قورغاندىكى ئەسكەرلەرنىڭ تەڭسىزلىكىگە چىدىماي چۇقان سېلىش ئىدى. شۇڭلاشقا بۇ يەردە پەقەت ۋېي سۇلالىسىنىڭ باشلىرى ۋە ئاخىرلىرىدا قورغان ئەسكەرلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى زور دەرىجىدە تۆۋەنلىگەن دېگەن يەكۈنگە ئېرىشىشكە ئىگە بولۇشقىلا بولىدۇكى، ئالتە قورغاننى خۋاڭشى يىللىرىدا قۇرۇلغان دەپ كېسىپ ھۆكۈم قىلىشقا بولمايدۇ. ئىككىنچىدىن، يۇەن يۇەننىڭ «ئەسكەر باشلاپ قورغانلارنى قۇرغاندا، پۈتۈنلەي ئەمەلدارلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئەۋەتىلگەچكە، چېگىرىنى جان تىكىپ قوغداپ» دېگەن سۆزىگە، كۆپىنچە ئالتە قورغاننى قۇرۇشتىن مەقسەت،

جورجان خانلىقىنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرىشىدىن مۇداپىئەلەش ئۈچۈندۇر دەپ ئىزاھ بېرىلگەنىدى. لېكىن «ۋېيىنامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» غا ئاساسلانغاندا، خوانگ شى يىللىرىدا جورجان خانلىقى تېخى قۇرۇلمىغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا جورجانلار يەنىلا ئادەم سانى ئانچە كۆپ بولمىغان ۋېي سۇلالىسىدىن خېلىلا يىراقتىكى ئاجىز، كىچىك بىر قەبىلە ئىدى. ئۇلار ۋېي سۇلالىسىنىڭ تۆۋۈقسىز ھۇجۇم قىلىشىدىن قورقۇپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىنىڭ بېكىنۈۋېلىپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كېلىشكە زادىلا جۈرئەت قىلالمىغاچقا، قۇملۇقتىن ئۆتۈپ ۋېي سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىدىغان ئىشنى قىلالىشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇلارغا قوشنا بولغان قاڭقىللارنى ئالىساق، ئۇرۇق-جەمەتلىرى كۆپ، قەبىلىلىرى تارقاق بولغاچقا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ھېچقانداق تەھدىت پەيدا قىلالمايتتى. مىلادى 389 — 399 - يىللىرى ۋېي قوشۇنلىرى چۆللۈكنىڭ شىمالىغا بىر قانچە قېتىم جازا يۈرۈش قىلغان. مەسىلەن، ئۇلار پايانسىز دالىغا باستۇرۇپ كىرگەندە، جورجانلار بىلەن قاڭقىللارنىڭ زادىلا قارشىلىقى غا ئۇچرىمىغانىدى. قىسقىسى، ئەينى ۋاقىتتا ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى پوتكۇل مونغۇل دالاسىدا، ۋېي سۇلالىسى بىلەن قارشىلىشالايدىغانلار يوق دېيەرلىك بولغاچقا، ۋېي سۇلالىسىنىڭمۇ شىمالىدىكى چېگرىسىدا «ئەسكەر باشلاپ قورغانلارنى قۇرۇپ، ئەمەلدارلارنىڭ پەرزەنتلىرىنى ئەۋەتىپ چېگرىنى جان تىكىپ قوغدىشى» نىڭ ھېچقانداق زۆرۈرىيىتى يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەينى ۋاقىتتا مۇشۇنداق زۆرۈرىيەت بولغاندا، ياۋشېڭدىكى سىلۇ قورغىنى بىلەن شەنخۇدىكى لىشى قورغىنى قاتارلىق ئىچكى جايلاردىكى قورغانلارنى قوغداش ئۈچۈن بولغان بولسا كېرەك. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، گۇاڭياڭ بېگى يۈەن يۈەننىڭ سۆزى بىلەن ئالىتە

قورغانلىق خوائىشى يىللىرىدا قۇرۇلغان دەپ دەللىلەشنىڭ ئۆزى ھەقىقەتەن پوت دەسسەپ تۇرالمايدۇ. ⑫ ئۇچىنچى، «ۋېيە نامە» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» غا ئاساسلانغاندا «ئالتە قورغان» دېگەن نام ئەڭ دەسلەپ ۋېي ۋېنچىگدىنىڭ تەيئەن 5 - يىلى (مىلادى 459 - يىلى) «ۋېينامە. گاۋزۇڭ ھەققىدە. خاتىرە» دە ئۇچرايدۇ. ئالتە قورغاننىڭ ئىچىدىكى خۇەيسۇ قورغىنى «جۇغرافىيە تەزكىرە سى» دە: «يەنخېنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 433 - يىلى) قورغان قىلىپ تەسىس قىلىنغان» دېيىلگەن. خۇەيخۇاڭ قورغىنى ئاۋۋال يەنخېنىڭ 2 - يىلى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، شۇ يىلى لۇسى «شەرقنى تىنچىتىش سانغۇنى. خۇەيخۇاڭ قورغىنىڭ باش سانغۇنى» بولغان. ئېھتىمال قورغانمۇ مۇشۇ يىلى تەسىس قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن. ۋۇچۇەن قورغىنى «ۋېينامە. لۇۋېنزۇنىڭ تەرجىمھالى» دا تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ۋېنزۇ «شىيەنزۇنىڭ دەۋرى (مىلادى 466 — 470 - يىللار) دە ۋۇچۇەن قورغىنىغا يۆتكەلگەن» دېيىلگەن. تارىخىي كىتابلار دا كۆرۈلگەن ۋاقتىمۇ ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىن كېيىن ئەمەس. ئالتە قورغاندىن باشقا پوگۈلۈ، گاۋپىك قورغانلىرىنىڭ ھەممىسى تەيئەنىنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 436 - يىلى) تەسىس قىلىنغان، توگۈەن قورغىنى شىگۈاڭنىڭ 4 - يىلى (مىلادى 427 - يىلى) تەسىس قىلىنغان، يۈيى قورغىنى بولسا تەيخې (مىلادى 477 — 499 - يىللىرى) نىڭ ئاخىرقى يىللىرى تەسىس قىلىنغان. باشقا قورغانلار (ۋۇيى، روشۇەن، ۋۇمىڭ) نىڭ تەسىس قىلىنغان يىل دەۋرى بولسا ئېنىق ئەمەس. ئومۇمەن ئالتە قورغان بىلەن باشقا قورغانلار شىمالىي قىسىمدىكى چەت چېگرىدىكى ھەربىي قورغانلار بولۇپ، تەكشۈرۈشتە مەلۇم بولغان. ئۇلارنىڭ تەسىس قىلىنغان يىل دەۋرىدىن

قارىغاندا، ئۇلارنىڭ تەسىس قىلىنغان يىل دەۋرى مىلادى 7 ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن كېيىن (تۈركۈەن قورغىنى سەل بۇرۇن قۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما چېگرا ياقىسىدىكى ھەربىي قورغان ئەمەس ئىدى) بولغان بولىدۇ. ئەگەر ئالتە قورغان بىلەن شىمالدىكى باشقا قورغانلار خۇاڭشى يىللىرىدا قۇرۇلغان بولسا، ئۇنداقتا شىمالدىكى قورغانلارنىڭ ناملىرى خۇاڭشىدىن يەنخېگىچە بولغان ئون نەچچە يىلنىڭ ئىچىدە ئۇچرىمايدۇ؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە تېخىمۇ ھەيران قالارلىقى شۇكى، «شىمالدىكى دىلاردىن ساقلىنىش» (يەنى جورجان خانلىقىدىن) نى نام قىلغان ئالتە قورغان، جورجان خانلىقى ئەڭ گۈللەنگەندىكى سەللان بىلەن داتان قاغانلىقىنىڭ دەۋرلىرى (مىلادى 402 — 429 - يىللار) دە قۇرۇلغان بولۇپ، ھەر ئىككىلىسىدە مەيلى «ۋېينامە» ۋە «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دا بولسۇن ئالتە قورغانغا ئائىت بىرمۇ ماتېرىياللار خاتىرىلەنمىگەن. بۇنى بەلكىم «ماتېرىياللارنىڭ ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەرنىڭ قولىدا تاشلىنىپ قېلىنغان» لىقى ئارقىلىقلا چۈشەندۈرۈشكە بولمايدۇ.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ مىلادى 430 - يىلىدىن كېيىن شىمالىي قىسىمدىكى چېگرىدا قورغان قۇرۇشقا نېمە سەۋەب بولغان؟ بۇ مەسىلىگە توغرا جاۋاب بېرىش ئۈچۈن چوقۇم ئەينى ۋاقىتتا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسىمدىكى چېگرىدا دۈچكەلگەن يېڭى ۋەزىيەتنى چىقىش قىلىپ، بۇ مەسىلە توغرىسىدا كونكرېت تەھلىل ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. بىز باشتا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدەك، مىلادى 429 - يىلى ۋېي قوشۇنلىرى جورجان خانلىقىغا جازا يۈرۈش قىلغاندا، چۈللۇكنىڭ شىمالىدىكى 1 مىليون 500 مىڭدىن ئارتۇق قاڭقىللار جورجان خانلىقىغا قارشى كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭ كۆتۈردى. بۇ قاڭقىللارنىڭ ھەممىسى ۋېي تەرىپىدىن

بەزىدە، ئالدىنىپ، بەزىدە مەجبۇرىي دېگۈدەك بولۇپ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونغا كۆچۈپ باردى. ئۇلار چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى رايونغا كەلگەندىن كېيىن، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىكىلەرنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى سەزگەن بولسا كېرەك، يەنە چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا قايتىپ كېتىشمەكچى بولدى. «ۋېينامە» لىيۇ جىنىڭ تەرجىمھالى» دا (مىلادى 430 - يىلى): «يېڭىدىن كېلىگەن تۇرا پۇقرالىرى ئەمەلدارلارنىڭ بۇلاڭ - تالاڭلىرىغا ئۇچراپ تۇرغاچقا، ھەممىسى زارلىنىپ يۇرمەكتە، ئوت - چۆپلەر ئۆسۈپ ئات، كالىلار سەمرىگەندە ئۇلار چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قايتىپ كېتىشمەكچى بولۇشۇۋاتىدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن بولغاچقا، ۋېي تەيۋۇدى 30 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەمنى خېشى ئارىلىقىغا كۆچۈرۈشنى بۇيرۇپ، خۇاڭ خېدىن ئىبارەت تەبىئىي توسۇقتىن پايدىلىنىپ قاتقىللارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈپ قېچىشىنى توسۇماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن يەنە بىرقانچە مىڭ ئاتلىق قاتقىل ئىسيان كۆتۈرۈپ كېتىپ قالغانىدى. بۇ يېڭىدىن تەسلىم بولغان بىر مىليوندىن ئارتۇق قاتقىللارغا قانداق ھۆكۈمرانلىق قىلىش، ئۇلارنىڭ قېچىپ كېتىشىنى قانداق توسۇش، ئەينى ۋاقىتتىكى توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرىسىدا دۇچكەلگەن ئىنتايىن ئېغىر بىر مەسىلە ئىدى.

توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ سىياسەت بەلگىلىگۈچىلىرى ئۇچۇن ئېيتقاندا، ھەربىي قورغانلارنى قۇرۇپ، قاتقىللارغا قارىتا ھەربىي قورغان ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزگەندە، قاتقىللارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈپ كېتىپ قېلىشى بىلەن قارشىلىقىنى ئۇنۇملۇك تۇرىدە توسۇغىلى ۋە باستۇرغىلى بولاتتى. مىلادى 429 - يىلى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى بىر مىليوندىن ئارتۇق قاتقىللار تەسلىم بولۇپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈلگەندە، ۋېي تەيۋۇدى ئۇلارنى شەرقتە رۇيۈەندىن غەربتە ۋۇيۈەنگىچە بولغان «مىڭ چا-

قىرىملىق دائىرىگە» («ۋىينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە: «3000 چاقىرىملىق دائىرە» دېيىلگەن) ئورۇنلاشتۇردى. تارىخ كىتابلىرىدا ئالتە قورغاننىڭ «تەرىقىتىن غەربكىچە بولغان دائىرىسىنىڭ مىڭ چاقىرىمدىن ئاشمايدىغان» («ۋىينامە. گاۋلۇنىڭ تەرجىمھالى») لىقى خاتىرىلەنگەن. كېيىنچە ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورنى يەنە ئالتە قورغاندىن باشقا رايونلارغا قاراپ كېڭەيدى. ئالتە قورغاننىڭ غەربىدىكى پوگۇلۇ قورغىنى، شەرقىدىكى يۈيى قورغىنى. خېشى ئارىلىقىدىكى توگۇزەن، گاۋپىڭ قاتارلىق قورغانلارنىڭ ھەممىسىگە كۆپلىگەن قائقىللار جايلاشقانىدى. رۇيۇەندىن ۋۇيۇەنگىچە بولغان دائىرىدىكى قائقىللار («ئۇلار ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئالتە قورغان بىلەن يۈيى قورغىنىغا قارايتتى) نىڭ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ كېلىپ ئەڭ دەسلەپ ماكانلاشقان جايلىرىدىن سىرت، باشقا قورغانلاردىكى قائقىللارنىڭ ھەممىسى كېيىن ۋېي سۇلالىسى تەرىپىدىن يۇقىرىدىكى ئورۇنلارغا كۆچۈرۈلگەنىدى. بۇنىڭ قائقىللارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى بىراقلا «مىڭ چاقىرىملىق دائىرە» دىن ئېشىپ كەتتى، بەلكىم نەچچە مىڭ چاقىرىملىق دائىرىگە يەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

چېگرا يېقىنىدىكى ھەربىي قورغانلار قۇرۇلغان ۋاقىتتىن باشلاپ، چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى قائقىللار پۈتۈنلەي رايون خاراكتېرىگە ئۆزگىرىپ كەتتى. ئەسلىدىكى ئورۇق ـ قەبىلىلەرنىڭ ناملىرى يوقىلىپ، ئۇلار بەزىدە غەربىي قىسىم، شەرقىي قىسىم، شىمالىي قىسىم، خېشى تۇرالغۇسى دەپ ئاتالسا، بەزىدە «خۇەيخۇاڭ قورغىنىدىكى قائقىللار» («ۋىينامە. لۇسىنىڭ تەرجىمھالى»)، «ۋۇيې، توگۇزەن ئىككى قورغاندىكى چىلىلار» («ۋىينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە»)، «روشۇەن قورغىنىدىكى ئىككى تارماق تۇرالار» (يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش)، «گاۋپىڭ قورغىنىدىكى تۇرالار» («ۋىينامە. شىزۇ ھەققىدە

خاتىرە»)، «لىيەنچۇەن تۇرالىرى»(لىيەنچۇەن، ھازىرقى شەنشىدىكى سىنىمۇنىڭ شىمالىدا، شۇ چاغدا توڭۋەن قورغىنىغا قارايتتى) قا-تارلىق ناملار بىلەن ئاتالدى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى جۇغراپىيىلىك ئورۇن ياكى ھەربىي قورغانلارنىڭ ناملىرى بىلەن ئا-تالغان قاڭقىللارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرى ئىدى. قاڭقىللارنىڭ نوپۇسى بىر مىليوندىن ئارتۇق بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار مانا مۇشۇنداق كەڭ رايونلارغا تارقالغاننىڭ ئۈستىگە يەنە ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھەرقايسى ھەربىي قورغانلىرى بىلەن ۋېي سۇ-لالىسىنىڭ مۇشۇ قورغانلاردا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرى تەرىپىدىن بىۋاسىتە نازارەت قىلىنىپ ۋە تىنچىتىلىپ تۇرۇلغاچقا، ئۇلار-نىڭ قارشىلىق كۈچى مۇئەييەن دەرىجىدە ئاجىزلاپ كەتكەنىدى. بۇ خىل ھەربىي قورغانلارنى قۇرۇش ئارقىلىق قاڭقىللارنى بۆلۈپ ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان سىياسەت، قاڭقىللارنىڭ ئۇ-رۇق - قەبىلە تەشكىلىنى پارچىلىۋېتەلمىگەن بولسىمۇ، ئۇلار-نىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە مەلۇم دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ بىر-لىشىپ ھەرىكەت قىلىش مۇمكىنچىلىكىنى زور دەرىجىدە ئازايتتى، شۇنىڭدەك مۇبادا قارشىلىق ھەرىكەتلىرى يۈز بېرىپ قال-سا، توغبات-ۋېي سۇلالىسىمۇ، ناھايىتى ئاسانلا قورغانلاردىكى ھەربىي كۈچلىرىنى يىغىپ قارشى چىققۇچىلارنى قورشاپ يو-قىتالايتتى، ياكى بولمىسا قارشى چىققۇچىلارغا ئايرىم - ئايرىم ھالدا زەربە بېرەلەيتتى، مىلادى 498 - يىلىدىكى شۇڭقار-نىڭ باشچىلىقىدىكى قارشىلىق كۈرەشنى، توغبات-ۋېي سۇلا-لىسى مانا مۇشۇنداق «قورغانلار ئارقىلىق بۆلۈپ يوقىتىش» تىن ئىبارەت ئۇسۇلغا تايىنىپ باستۇرۇپ تاشلىغانىدى.

قىسقىسى، توغبات-ۋېي سۇلالىسىنىڭ مىلادى V ئەسىر-نىڭ 30 - يىللىرىدىن باشلاپ، شىمالىي قىسىمدىكى چېگرا

رايونلىرىدا ھەربىي قورغانلارنى قۇرۇشىدىكى ئاساسلىق مەقسىتى، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىۋاتقان قاچقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقنى كۈچەيتىشنى مەقسەت قىلاتتى. خۇسەنشىك: «شىمالدىكى قورغانلار، يەنى ۋېي سۇلالىسى قاچقىللارنى تەسلىم قىلغان ئورۇنلاردا قۇرغان ئالتە قورغانىدۇر، ئۇ پىڭچىڭنىڭ شىمالىدا بولغاچقا، بۇرۇن شىمالدىكى قورغانلار دەپ ئاتالغان» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 123 - جىلد، خۇسەنشىڭ ئىزاھى) دەيدۇ، ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ: «ۋېي شىزۇ جورجانلارنى مەغاۋپ قىلغاندىن كېيىن تەسلىم بولغانلار (قاچقىللاردىن تەسلىم بولغانلارنى كۆرسىتىدۇ) نى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى ئورۇنلاشتۇرۇپ، شەرقتە رۇيۈەندىن غەربتە ۋۇيۈەن، چوغاي تېغىغىچە بولغان دائىرىدە ئالتە قورغان تەسىس قىلغان» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 136 - جىلد، خۇسەنشىڭنىڭ ئىزاھى). خۇسەنشىڭ ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى قورغانلارنى قۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاچقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقنى كۈچەيتىشىدىن ئىبارەت ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئېنىق تونۇپ يەتمىگەن بولۇشى مۇمكىن. لېكىن ئۇنىڭ ئالتە قورغان تەسلىم بولغان قاچقىللار ئۈچۈن قۇرۇلغان دېگەن قارىشى ئىنتايىن مەقسەتلىكتۇر. ياكى بولمىسا توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى قورغانلار بىلەن باشقا ھەربىي قورغانلارنى قۇرۇشى، جورجان خانلىقىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، جورجان خانلىقىنىڭ ھۇجۇمىنى توسۇشنى مەقسەت قىلامدۇ دېگەن سوئال تۇغۇلسا ئۇنىڭغا بېرىلىدىغان جاۋاب شۇكى: دەرۋەقە، جورجان خانلىقىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، جورجان قوشۇنلىرىنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرىشىگە قارشى تۇرۇش، ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئالتە قورغان بىلەن شىمالدىكى باشقا قورغانلارنى قۇرۇشىدا يەتمەكچى

بولغان مەقسىتى بولسىمۇ، لېكىن تەسلىم بولغان قاڭقىل ئاھالىلىرىنى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى زېمىندا تۇتۇپ تۇرۇپ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا ماڭغۇزمىغاندىلا، ئەڭ ئاخىرىدا جورجان خانلىقىنى ئاجىزلاشتۇرغىلى، شۇ ئارقىلىق ۋېي سۇلالىسىنىڭ قورغان، قورۇللاردىكى ئەسكەرلىرىۋە قاڭقىللارنىڭ ئاتلىقلىرى ئاساسىدا، قاڭقىللارنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرىشىنى توسىدىغان، دەيدۇنى قوغدايدىغان كۈچلۈك بىر شىمالىي مۇداپىئەلىنىيىسىنى تەشكىللىگىلى بولاتتى. ئەكسىچە بولغاندا، يەنە ئەينى ۋاقىتتا شىمالدا قۇرۇلغان بەزى قورغانلار ئارقىلىق، قاڭقىللارنى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى زېمىندا تۇتۇپ تۇرۇش ئارقىلىقلا ئۇلارنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا «قېچىپ كېتىشى» نىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولاتتى. شۇڭلاشقا، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقنى كۈچەيتىش ۋە ئۇلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئالتە قورغان ۋە شىمالدىكى باشقا ھەربىي قورغانلارنى قۇرۇشىدىكى ئەڭ ئاساسلىق مەقسىتى بولۇشى كېرەك. «ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگەن ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، جورجان خانلىقىنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش بىلەن تەڭ، شىمالىي قىسىمدىكى چېگرىدا ھەربىي قورغانلارنى قۇرۇشنىڭ ھېچقانداق مۇقەررەرلىك مۇناسىۋىتى يوقتەك قىلىدۇ. مىلادى V ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى ۋېي سۇلالىسى شىمالدىكى قورغانلارنى قۇرۇشتىن ئاۋۋال، ۋېي سۇلالىسى جورجان خانلىقىنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرىشىگە قارشى تۇرۇشتا، ۋېي قوشۇنلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە جازا يۈرۈش قىلىشى بىلەن چېگرا ياقىسىدا تەسىس قىلىنغان قورۇللارغا تايانغانىدى، بۇ ئۇسۇلمۇ ئوخشاشلا بەكلا ئۈنۈم بەرگەنىدى. جورجانلارنىڭ سەللان قاغانىدىن داتان قاغانغىچە بولغان ئەڭ قۇدرەت تاپقان مەزگىلىـ

ده، ۋېي سۇلالىسىگە قاراتقان كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇملىرىغا ۋېي ئوردىسى مانا مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن زەربە بەرگەنىدى. مىلادى 429 - يىلى داتان قاغان ئۆلگەندىن كېيىن جورجان خانلىقى زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشقا باشلىغانلىقتىن، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە قارىتىلغان ھۇجۇممۇ زور دەرىجىدە كېچىكەپ كەتتى. ئەگەر ئەينى ۋاقىتتا زور مىقداردىكى تەسلىم بولغان قاڭقىللارنى كونترول قىلىشقا ۋە باشقۇرۇشقا ئېھتىياجلىق بولمىغان بولسا، ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئۇ جايلارىدا ھەربىي قورغانلارنى قۇرۇشىنىڭ زۆرۈرىيىتىمۇ بولمىغان بولاتتى. ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھەربىي قورغانلارنى قۇرۇشىدىكى ئاساسلىق مەقسىتىنىڭ تەسلىم بولغان قاڭقىل ئاھالىلىرىگە تېخىمۇ ئۇنۇملۈك ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ نۇقتا توغرىسىدا، خېشىدىكى گاۋپىڭ، توكۈەن ئىككى قورغانىنىڭ تەسىس قىلىنىشىدىن ناھايىتى ئېنىق بىلگىلى بولىدۇ. بۇ ئىككى قورغان چېگرا يېقىنىدىن يىراق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە شىمالىي قىسمىدا خۇاڭخې دەرياسىدىن ئىبارەت تەبىئىي توسۇقمۇ بار ئىدى، ۋېي سۇلالىسى قۇرۇلغان نەچچە يۈز يىل جەريانىدا، بۇ جايلار زادىلا جورجان خانلىقىنىڭ تەھدىتى ۋە ھۇجۇمىغا ئۇچرىمىغانىدى، ئۇ جايدا ئەڭ بۇرۇن قورغان قۇرۇشنىڭ ئېھتىماللىقى ھەربىي شىيا پادىشاھلىقىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنىڭ بىرقەدەر كۈچلۈك بولۇشى، ھەربىي ۋاستە ئارقىلىق باستۇرۇشقا ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىدىن بولسا كېرەك (مەسىلەن، توكۈەن قورغىنى). لېكىن كۆپ سانلىق تەسلىم بولغان قاڭقىللارنىڭ خېشى كارىدورىغا قوغلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئۇلار ئاساسەن قاڭقىللارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىنغان ۋە ئۇلارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرىدىغان ھەربىي قورغانلارغا ئۆزگىرىپ كەتتى.

«ۋېينامە» گە ئاساسلانغاندا، ئالتە قورغان ۋە شىمالىدىن

كلى. باشقا هەربىي قورغانلارنىڭ ئاھالىلىرى ئاساسلىقى تۆۋەندە
مانكى بىرنەچچە خىل كىشىلەردىن تەركىب تاپقانىدى: بىرىنچى
چى، توغبات ـ سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرىدىن كېلىپ چىققان قورغان
ساقىنغۇنلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى ھەر دەرىجىلىك
ئوفىتسېرلار، «ۋېينامە. يۈەن خېنىڭ تەرجىمھالى» غا ئاساس
لانغاندا، ھەربىر قورغاندا 800 دىن ئارتۇق ئادەم بار ئىدى.
ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاساسلىقى سىيانپىلاردىن تەشكىللەنگەن
كۆپ سانلىق قورغان، قورۇل ئەسكەرلىرىمۇ بار ئىدى. ئىككى
كىنچى، بىر مىليوندىن ئارتۇق قاڭقىللار ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق ـ
قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ باشچىلىقىدا، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا
ھەرقايسى ھەربىي قورغانلارغا ئورۇنلاشقانلىقتىن، ئۇلار ھەربىي
قورغانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ئاھالىسى ئەڭ كۆپ
چارۋىچىلار ئىدى. ئۇچىنچى، خەنزۇ ۋە ئاز ساندىكى جورجان،
ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ بارغان دىئلىك، ھون قاتارلىقلار.
پوكۈلۈ قورغىنىدا جورجانلاردىن تەسلىم بولغان بىر تۈمەن
دىن ئارتۇق تۇتۇن بار ئىدى. ۋۇيى قورغىنىدا چاڭشىيەن،
جاۋجۇن ۋەلايەتلىرىدىكى دىئلىئلارنىڭ شىيەنيۇ جەمەتى بىلەن
ھونلار بار ئىدى. ھەرقايسى قورغانلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ
تەركىبلىرىدىن قارىغاندا، بۇ ھەربىي قورغانلارنىڭ قۇرۇلۇشى
ئاساسلىقى ھەرقايسى ھەربىي قورغانلاردا تۇرۇپ چارۋىچىلىق
قىلىدىغان قاڭقىللارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ۋە ئۇلارنى باش
تۇرۇش ئىدى.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، ۋېي سۇلالىسىنىڭ باش
لىرىدىن ئاخىرلىرىغىچە بولغان مەزگىلدە، توغبات ۋېي سۇلا
لىسىنىڭ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارغا قاراتقان ھۆكۈم
رانلىق شەكلى ئۇچ خىل باسقۇچنى باشتىن كەچۈرگەنىدى؛
ۋېي سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىن مىلادى 408 ـ يىلغىچە بول
غان مەزگىل بىرىنچى باسقۇچ بولۇپ، بۇ باسقۇچتا توغبات ـ

ۋېي سۇلالىسى تەسلىم بولغان قاڭقىللارنىڭ ئۇرۇق ـ قەبىلە تەشكىلىنى پارچىلاپ، ئۇلارنى ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەرنىڭ قۇل لىرىغا ئايلاندۇرۇپ، ئۇلارنى كوللېكتىپ ۋە تارقاق ھالدا قۇل لار ئەمگىكىگە سالدى؛ مىلادى 408 ـ يىلدىن مىلادى 429 ـ يىلغىچە بولغان مەزگىل ئىككىنچى باسقۇچ بولۇپ، بۇ باسقۇچتا توغبات ـ ۋېي سۇلالىسى قاڭقىللارنىڭ ئۇرۇق ـ قەبىلە تەشكىلىنى ساقلاپ قېلىشىغا قوشۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىككى خەن سۇلالىسىنىڭ تەسلىم بولغان ھون ئاھالىلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشىدەك تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلىپ، بېقىندى ئەللەر بىلەن قاڭقىللارنى ھمايە قىلغۇچى كەپتاۋۇللىقىنى قۇرۇپ، قاڭ قىللارنىڭ تەسلىم بولغان ئادەملىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلدى؛ مىلادى 430 ـ يىلدىن ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان مەزگىل ئۇچىنچى باسقۇچ بولۇپ، بۇ باسقۇچتا توغبات ـ ۋېي سۇلالىسى قاڭقىللارنىڭ ئۇرۇق ـ قەبىلە تەشكىلىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىشقا يول قويدى، لېكىن بېقىندى ئەللەر بىلەن قاڭقىللارنى ھمايە قىلغۇچى تۈزۈمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ھەربىي قورغان لار ئارقىلىق قاڭقىللارغا بۆلۈپ ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان تۈزۈمنى يولغا قويدى. توغبات ـ ۋېي سۇلالىسىنىڭ قاڭقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىق شەكلىنىڭ بۇ ئۇچ خىل باسقۇچ خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشى، بىر جەھەتتىن قاڭقىل خەل قىنىڭ توغبات ـ ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلار سىنىپى بىلەن ئېلىپ بارغان سىنىپىي كۈرەش ۋە مىللىي ئۇرۇشنىڭ مەھسۇلى بولسا، يەنە بىر جەھەتتىن ئۇ توغبات ـ ۋېي سۇلالىسىنىڭ سىياسىي مىللىتىنىڭ ئۆزلۈكسىز تۈردە خەنزۇلىشىشىغا ئەگىشىپ قاڭقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىق شەكلىنمۇ ئۆزلۈكسىز

تۇردە ئالماشتۇرۇپ تۇرغانلىقىدەك تارىخىي پاكىتنى ئەكىسى ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ.

5. توغبات ـ ۋېي سۇلالىسىنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللار غاقار اتقان ئېكسپېدىتاتسىيىسى ۋە زۇلمى

يۇقىرىدا بىز توغبات ـ ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئوخشاشمىغان دەۋرلەردە قاڭقىل خەلقىغە قارىتا ئوخشاش بولمىغان ھۆكۈمرانلىق قىلىش شەكلىنى قوللانغانلىقىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئىدۇق. تارىختا ھۆكۈمران سىنىپلار ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى مىللەت خەلقلىرىگە قارىتا ھەمىشە ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى مىللەتلەرنىڭ يۇقىرى قاتلاملىرى ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ كەلگەنىدى. بۇ جەھەتتە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس.

ئەينى ۋاقىتتا، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللار ئېپتىدائىي كوممۇنا تۈزۈمىدىن سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈشنىڭ تېخى تاماملاپ بولمىغانىدى. لېكىن ئۇرۇق ـ قەبىلىلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئاللىقاچان باي ـ كەمبەغەللىكنىڭ ئايرىلىشى مۇئەييەن دەرىجىدە روشەنلەشكەن بولۇپ، ئۇرۇق ـ قەبىلىلەرنىڭ يۇقىرى قاتلامدىكىلىرى بولۇپمۇ قەبىلە ئاقساقاللار بىلەن سەركەردىلەر بەلگىلىك مىقداردىكى خۇسۇسىي مال ـ مۈلۈكلەرنى توپلىغانىدى. بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئۇلارنىڭ قولىدىكى ھوقۇقمۇ زورىيىپ، ئۇرۇق ـ قەبىلە تەشكىلىنىڭ ئۈستىگە قويۇلۇشقا باشلاپ، ئالاھىدە مەنپەئەتدار بىر گۇرۇھقا ئايلانىدى. مانا بۇلار ئېپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەز-

گىلىدىكى ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە بولغان ئۇرۇق - قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرى ئىدى. توغبات - ۋېي سۇلالىسى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارغا بولغان ھۆكۈمرانلىق ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىنى، قاڭقىللارنىڭ مانا مۇشۇ ئۇرۇق - قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرى ئارقىلىق ئېلىپ بارغانىدى.

توغبات - ۋېي سۇلالىسى قاڭقىللارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلە ئاقساقاللىرى بىلەن سەركەردىلىرىنى يۇقىرى ئەمەل، كۆپ مائاش بىلەن سېتىۋېلىپ، ئۇلارنى كەڭ قاڭقىل خەلقىغە ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىكى قولچوماقلارغا ۋە غالچىلارغا ئايلاندۇردى. مەسىلەن، باغاتۇرا تېكىن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، ۋېي سۇلالىسى ئۇنىڭغا سۇر ھەيۋەتلىك سانغۇن دېگەن نامنى بەردى؛ باغاپان تېكىن ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا بەھەيۋەتلىك سانغۇن دېگەن نامنى بەردى ھەمدە ئۇلارغا ئەمىر لەشكەر، ھەربىي مەسلىھەتچى قاتارلىق ئەمەللەرنى بەردى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «كىيىم - كېچەكلەرنى ھەدىيە قىلىپ، ھەر يىللىق ئوزۇق - تۈلۈكنى بېرىپ تۇردى» («ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»). قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ سەركەردىسى بېكقۇلى ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، ۋېي سۇلالىسى ئۇنى مىڭدۇ بېگى قىلىپ تەيىنلەپ، مول ئىنئاملارنى بەرگەنىدى. شۇنىڭدەك يەنە ۋېي داۋۋۇدى بىلەن «شەخسەن ئايرىم جايلارغا بىرگە باراتتى»، «كىچىك ئوغلى خې تاڭنى ھەرەمبېگى قىلىپ تەيىنلىگەن» بولۇپ، ئۆلگەندە «دۆلەت مۇراسىمى بويىچە دەپنە قىلىنغانىدى»؛ ئۇنىڭ ئوغلى پان تېكىن ئەمەلدارلىقتىن ئوردا دىۋان بېگى بولغانىدى؛ نەۋرىسى تاناغايغا كېڭەش بېگى دېگەن نام بېرىلگەندىن سىرت، تۇنجى سۇيۇرغال ئاھالىلەرنىڭ ئاقساقىلى بولغانىدى؛ تاناغاينىڭ ئوغلى قوغۇرسۇ ئالتۇنى دەسلەپتە ئەمىر لەشكەر،

كېيىن ئىككىنچى سۈيۈرغال ئاھالىلەرنىڭ ئاقساقىلى بولغانلىرى. فوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ يەنە بىر ئاقساقىلى قوغۇرسۇگۈمەن ئەمەلدارلىقتىن چاپقۇر ئەجدىھار سانغۇن، ۋۇچۇەننى تىنچىتىش سانغۇنى («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قوغۇرسۇ چىياڭجۇنىڭ تەرجىمھالى») بولغانىدى. قەبىلە ئاقساقىلى قوغۇرسۇتىمەننىڭ ئاتىسى قوغۇرسۇ تۇن «ۋېي سۇلالىسى تەرىپىدىن ياندىش ئامبالىلىققا تەيىنلەنگەنىدى» («شىمالىي سۇلالىلەرتارىخى. قوغۇرسۇ تىمەننىڭ تەرجىمھالى»). غەربىي قىسىم چەمىلاردىن بولغان تۇرا يالچىننىڭ بوۋىسى شىزۇنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا پادىشاھ بىلەن گۇاباۋ تېغىغا بارغانىدا، لىنجياڭ بېگى دېگەن نامغا ئىگە بولغانىدى؛ ئاتىسى ئىلمىئىي بۇۋىسىنىڭ نامىغا ۋارىسلىق قىلىپ، گاۋزۇنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، شاتۇر چېرىكچى بەگ بولغانىدى؛ تۇرا يالچىننىڭ ئۆزى ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا كەلگەندە، «پەرمانچى بەگ، قۇتاتقۇچى سانغۇن، كېڭەش بېگى، جياجىن قورغىنىنىڭ شەرقىي يول سانغۇنى، تۇتۇق، غەربىي قىسىم تۇرالىرىنىڭ تۇنجى سۈيۈرغال ئاقساقىلى بولغان بولۇپ، يوڭنىڭ ناھىيىسىنىڭ تۇنجى بېگىلىك ئوتۇغاتى بېرىلىپ، 500 تۇتۇن سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەن» («ۋېينامە. تۇرا يالچىننىڭ تەرجىمھالى») ۋە باشقىلار. ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان قاڭقىللارنىڭ بۇ ئۇرۇق، قەبىلە ئاقساقاللىرى توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ سېتىۋېلىشى ۋە ئۆزىگە تارتىشى ئارقىسىدا، نامايىتى تېزلىكتىلا، كۆپلىگەن مال ـ مۈلۈك ۋە زور ھوقۇققا ئىگە ئىكسىپلاتاتۇر ۋە ئەزگۈچىلەرگە ئۆزگىرىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى كۆپ سانداكىلىرى توغبات ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن بىرلىكتە كەڭ قاڭقىل چارۋىچىلىرىنىڭ شىللىسىگە مەنسۇبلىپ، ئۆزى خان، ئۆزى بەگ بولۇشۇۋالدى. ئۇلار توغبات ۋېي سۇلالىسىنىڭ قاڭقىل خەلقىنى ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان

ۋە ئېزىدىغان گۇماشتا ۋە قول چوماقلىرى ئىدى.

توغبات-ۋېي سۇلالىسىنىڭ قاڭقىل چارۋىچىلىرىغا قاراتقان ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلمىنى تەخمىنەن تۆۋەندىكىدەك بىر نەچچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، قاڭقىل خەلقىنىڭ ئەمگەك ۋە ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنى دەھشەتلىك تۈردە ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. توغبات - ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، توغبات ئاقسۆڭەكلىرى ئۇلارنى گوڭۋەن ئۆستىڭىنى ياساش بىلەن ئائىلىدىكى مەجبۇرىيەتلەرنى ئۆتەش قاتارلىق قۇللار ئەمگىكىنى قىلىشقا مەجبۇرلىدى. توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ فېئوداللىشىشىغا ئەگىشىپ، توغبات-ۋېي سۇلالىسىنىڭ قاڭقىل خەلقىنىڭ ئەمگەك ۋە ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش شەكلىدىمۇ ئۆزگىرىش يۈز بەردى. بېقىندى ئەل ۋە ھەربىي قورغان ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق قىلىش دەۋرىدە، توغبات ۋېي سۇلالىسى گەرچە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلە تەشكىلىنى ساقلاپ قېلىپ، ئايرىپ بېرىلگەن يايلاقلاردا «ئېگىز چاقلىق ھارۋىلاردىن پايدىلىنىپ، سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرۈشى» گە يول قويغان بولسىمۇ، لېكىن ھەر يىلى توغبات ئاقسۆڭەكلىرى خالىغانچە بەلگىلەپ بەرگەن ئېغىر باج - سېلىقلارنى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇپ تۇرۇشى شەرت ئىدى. بۇنىڭ سانى كۆپ بولۇپ، توغبات ئاقسۆڭەكلىرى بۇزۇپ - چاچقان ۋە ئۇرۇشتا خوراپ تۈگىگەندىن سىرت، يەنە كۆپ مىقداردا ئېشىپ قالاتتى. «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە: «قاڭقىللار ھەر يىلى بىزگە ئولپان تەقدىم قىلىپ تۇرغاچقا، خاندانلىقىمىزدىكى ئات، كالا، قويلارنىڭ باھاسى چۈشۈپ كەتتى، يۇڭ - كىگىز ۋە تېرە - تەسەك دېگەنلەر دۆۋىلىنىپ بېسىلىپ كەتمەكتە» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭدىن قاڭقىل خەلقىنىڭ ئېغىر ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرايدىغانلىقىنى

كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. باج - سېلىقلاردىن باشقا، توغبات ۋېي سۇلالىسىنىڭ سانغۇن ۋە ئەمەلدارلىرى يەنە، ھەر خىل پۇر-سەتلەردىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ مال - مۇلۇكلىرىنى قاقتى-سوقتى قىلىۋالاتتى. مىلادى 430 - يىلى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن ئەمدىلا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ كەلگەن بىر بۆلۈم قاڭ قىللار «ئەمەلدارلار تەرىپىدىن بۇلاڭ - تالاڭ قىلىنغان» دىن كېيىن، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا ياشاشقا ئامالسىز قېلىپ، ئىسيان كۆتۈرۈپ قايتىپ كېتىشمەكچى بولغانىدى («ۋېينامە. لىۋ جىنىڭ تەرجىمىھالى»). مىلادى 433 - يىلى خۇەيخۇاڭ قورغىنىدىكى قاڭقىللار ۋېي تەيۋۇدىغا قورغان سانغۇنى لۇسىنىڭ «زالىملىقى» تۈپەيلىدىن، «ياشاشقا ئامالسىز قالغان» لىقى ھەققىدە ئەرز قىلغان، بۇ يەردىكى «زالىملىقى» تۈپەيلىدىن، «ياشاشقا ئامالسىز قالغان» دېگىنى زورلۇق بىلەن تۈرلۈك ئالۋان - ياساقلارنى ئالغانلىقىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك. مىلادى 471 - يىلى ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئوردا ياساۋۇلى خۇمۇخان ئوردا ياساۋۇللىرىنى ئىخچاملاش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، غەربىي قىسىم قاڭقىللاردىن «كۆپلەپ مال - دۇنيا ئالغان» لىقى ئۈچۈن، ئاقىۋەتتە قاڭقىل چارۋىچىلىرىنىڭ قوزغىلىڭىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى («ۋېينامە. جىڭمۇ يىللىرىدىكى 12 بەگنىڭ تەرجىمىھالى»). توغبات ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى، ھۆكۈمەت بىلەن ئالتە قورغاندىكى ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى چىرىكلىكتە چېكىگە يەتكەنىدى. «ۋېينامە. گۇاڭياڭ بېگى يۇەن يۇەننىڭ تەرجىمىھالى» دا: «ئاشۇنداق ئىقتىدارى چاغلىق كىشىلەر چېگرىدىكى قورغانلاردا سانغۇنلۇقىنى ئۈستىگە ئالغاچقا، ئۆزئارا بىر - بىرىنى دورىشىپ، ھەدەپ مال - دۇنيا توپلاشقا بېرىلىپ كەتتى. بەزىلىرى بولسا جايلاردىكى مۇناپىق ئەمەلدارلار بولۇپ، جىنايىتى سېزىلىپ قالغاندا، چېگرىدىكى قورغانلارغا كېلىۋالغان، ئۇلار ئۆز-

لىرىنىڭ سەۋەبلىكىنى تۇگىتىش ئۈيغۇرلار ئۈچۈن، ئەگەر چېگرىدىكى قورغان سانغۇنلىرى بىلەن ئېغىز - بۇرۇن يالاشىپ، مەھكىملەرنى ئالداپ، ئەمەلدارلارغا پارا بەرمەكتە. شۇڭلاشقا ھەممەيلەن دېگۈدەك بۇ مۇناپىق ئەمەلدارلارنىڭ قىلمىشلىرى كىشىنى بىزار قىلماقتا دەپ يۈرۈشمەكتە» دېيىلگەن. «ۋېينامە. يۇمن خەنىڭ تەرجىمىالى» دا: «ئاشۇ چەت چېگرا رايونلاردىكى ئايماق ۋىلايەتلەردىكى ئەمەلدارلار ۋەزىپىگە ئولتۇرۇشى بىلەنلا بېيىپ كېتىدۇ؛ قوشۇندىكى سانغۇنلار بولسا ھەممىنى ئۆزى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرىدۇ. بەزىلىرى پەزىلەتسىز، ئىقتىدارىمۇ چەكلىك، بەزىلىرى سان - سانا قسىز ئادەملەرنى ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرغىنى بىلەن پۇقرالارنى قانداق ئاسراشنى بىلمىگەچكە، ئېغىر ئالۋان بىلەن جەلقە زۇلۇم سېلىپ، خەلقنى دەھشەتلىك تۇردە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنىلا بىلىدۇ. ئۇلار چېگرىدىكى قورغانلارغا ئۆزلىرى ئەسكەر ئەۋەتىپ چارلاپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ تەيىنلىگەن سانغۇن، ئىشقا قويغان ئادەملىرى ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - يارەنلىرى ياكى پارا بەرگەن كىشىلەردۇر. بۇ ئادەملەردە ئۇشمەندىن ساقلىنىش دېگەن ئوي - پىكىر بولمىغاچقا، پەقەت بىر نەرسىنىلا يەنى تىرىكچىلىك قىلىپ، بايلىق توپلاشنىلا ئويلايدۇ. ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرى ئىچىدىكى قىرانلىرى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا مەجبۇرلىنىدۇ. مۇبادا كۈچ لۇكرەك ئۇشمەنگە ئۇچراپ قالسا ئۇشمەنگە ئەسىر بولۇپ قالىدۇ؛ ئەگەر بايلىققا ئېرىشىپ قالسا ئۆزلىرى ئىگە بولىدۇ. بىراق بەزى قېرى - ئاجىز، كېسەل - مېيىپلار بىلەن تېۋىشۇر تاۋلاشنى بىلمىدىغان ھۇنەرۋەنلەر بولسا ھەر خىل ئېغىر مەجبۇرىيەتلەرنى ئاتقۇرىدۇ. قالغانلىرى بولسا تاغ - جىلغىلارغا بېرىپ ياغاچ كېسىدۇ، بەزىلىرى ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىنقچىلىق قىلىپ ئوت - چۆپ ئورىدۇ، بەزى

لىرى سېتىقچىلىق قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىگە بولغان كىرىمى ئىنتايىن ئاز، مەبلىغىمۇ چەكلىك، ھالبۇكى چېگرىدىكى قورغان سانغۇنلىرى ئەمەلدارلاردىن يىغىۋېلىنغان باجدىن ئۇلارغا ئازراق ئاشلىق تارقىتىپ بېرىدۇ. نەتىجىدە قۇللۇق مەجبۇرىيەتلىرىگە تۇتۇلغان، قورسىقى تويمايدىغان، يېپىنچىسى يوق بۇ كىشىلەر قاتتىق سوغۇق، تومۇز ئىسسىقلاردا، ئازابنىڭ ئۈستىگە ئازاب تارتىپ تەڭدىن تولىسى ئۆلۈپ كېتىدۇ، دەپ كۆرسىتىلگەن. ئەلۋەتتە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن قورغان سانغۇنلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ تۈرلۈك مەجبۇرىيەتلەرنى ئاتقۇرىدىغان قورغان خەلقلىرىنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي قاڭقىللار ئەمەس ئىدى. لېكىن قاڭقىللار خىيانەتچىلىك ۋە زالىملىقتا چېكىگە يەتكەن قۇرغان سانغۇنلىرى تەرىپىدىن ئالۋانغا تۇتۇلۇپ، ھەر خىل قوللۇق مەجبۇرىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشقا مەجبۇر بولۇپ. ئىنسان قېلىپىدىن چىققان خورلۇق ۋە دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچراپ تۇراتتى. ھەتتائېرىق - ئۆستەڭھاشىرىدا ئۆلۈپ كېتىدىغانلارنىڭ سانىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى.

ئىككىنچى، قاڭقىللارنى توغبات-ۋېي سۇلالىسى ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىشقا سالاتتى. توغبات-ۋېي سۇلالىسىنىڭ قاڭقىل خەلقىغە قاراتقان ھەربىي ئالۋىنى، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ يەلكىسىدىكى ئېغىر يۈك ئىدى. توغبات ئاقسۆڭەكلىرى قاڭقىللارنىڭ ئەرلىرىنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ، جورجان خانلىقىنىڭ جەنۇبقا بېسىپ كىرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىن سىرت، ئۇلارنى يەنە جورجان خانلىقىغا جازا يۈرۈش قىلىش بىلەن ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى دۈشمەنلەشكەن دۆلەتلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا زورلايتتى. مىلادى 418 - يىلى (ۋېي مىڭيۈەننىڭ تەيچاڭنىڭ 3 - يىلى) كەپتاۋۇل شۆفەن قاڭقىللارنىڭ 20 مىڭ ئاتلىق

ئەسكىرىگە باشچىلىق قىلىپ، شىمالدا جورجانلارغا جازا يۈرۈش قىلدى. مىلادى 428 - يىلى (ۋېي تەيۋۇدىنىڭ شېنجيا ئۇنجى يىلى) جورجان قوشۇنلىرى بىسىپ كىرىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، شىمالغا قاچقاندا. ۋېي تەيۋۇدى قاچقىللارنىڭ ئال بولغان ئەللىرىنى ئۇلارنى قوغلاشقا بۇيرۇق قىلدى. مىلادى 427 - يىلى ۋېي تەيۋۇدى خې لىيەنچاڭغا جازا يۈرۈش قىلماندا، باش سانغۇنلار قول ئاستىدىكى «قاچقىللارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىگە باشچىلىق قىلىپ، دۇشمەن ئىستىھكامىغا قاراپ توسالغۇسىز ئىلگىرىلىدى» («ۋېينامە. ۋېي گوجېننىڭ تەرجىمھالى»). مىلادى 420 - يىلى ۋېي سۇلالىسى خې لىيەندىگە ھۇجۇم قىلغاندا، ۋېي تەيۋۇدى «قاچقىل دەپ ئاتالغان تۇراقلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى خې لىيەندىگە ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق قىلدى» («ۋېينامە. گوبنىڭ تەرجىمھالى»). مىلادى 415 - يىلى (ۋېي تەيۋۇدىنىڭ تەيپىڭ جېنجۇن 6 - يىلى) لزشۇي غۇزلىرىدىن گەيۇۋ شىڭچېڭ (ھازىرقى شەنشىنىڭ ئۇاڭلىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىي) دا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، ۋېي تەيۋۇدى «گاۋپىڭ تۇرالرىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى چاڭئەنگە بېرىپ ئۇلارنى جازالاشنىڭ تەييارلىقىنى پۈتتۈرۈشكە ئەمر قىلدى» («ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە»). مىلادى 498 - يىلى ۋېي شياۋ ۋېندى زور قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ، جەنۇبتىكى چى پادىشاھلىقىغا جازا يۈرۈش قىلغاندا، قاچقىللارنىڭ ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى قوشۇن بىلەن بىرگە جەنۇبقا يۈرۈش قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى، شۇ يىلى سانغۇن يۇ ۋېنفۇ قاچقىللارنىڭ يۇلىن قوشۇنلىرىنى باشلاپ چى قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلدى، يۇقىرىدىكىلەرنى خاتىرىلەردىنلا كۆرۈشكە بولىدۇ. «ۋېينامە. مەنسەپ - جەمەتلەر تەزكىرىسى»دە ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيخې يىللىرىدىكى مەنسەپ تۈزۈمى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدىكى

مەلسەپاەر ئىچىدە قاڭقىلارنىڭ يۇلىن كەپتاۋۇلى دېگەن بىر مەنسەپ بار ئىدى. ئۇ تۆتىنچى دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئىدى؛ قاڭقىلارنىڭ ئۈچار يولۋاس سانغونى تۆتىنچى دەرىجىلىكتىن تۆۋەن ئىدى؛ قاڭقىلارنىڭ ئۈچار يولۋاس ئەمىر لەشكىرى، ئۈچار يولۋاس سەركەردىسى. يۇلىن كەپتاۋۇلى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بەشىنچى دەرىجىلىكتىن تۆۋەن ئىدى؛ قاڭقىلارنىڭ ئۈچار يولۋاس ئەمىر لەشكىرى ئالتىنچى دەرىجىلىكتىن تۆۋەن ئىدى. بۇ ياساۋۇل ئەمەلدارلارنىڭ ئەمەل دەرىجىسىدە «يۇلىن» سۆزى بار بولۇپ، يۇلىن قوشۇنلىرىغا يۇقىرىدىكى نەقىلدىكى خوـ مۇخان غەربىي قىسىم تۇرالىرىنى ئىچىپاملىغاندىكى «ئوردا ياـ ساۋۇللىرى» ئىدى؛ قاڭقىلار جاھانىدىكى داڭدار چەـ ۋەندازلاردىن بولغاچقا، ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى ئۇـ لارنى ياساۋۇللۇققا تالالاپ تولۇقلىغانىدى. ئۈچار يولۋاس سانغون، ئۈچار يولۋاس ئەمىر ـ لەشكەر، ئۈچار يولۋاس سەركەردە قاتارلىقلار، قاڭقىلارنىڭ زەربىدار ئاتلىقلىرىغا قوـ ماندانلىق قىلغۇچى ئەمەلدارلار بولۇشى مۇمكىن. «ۋېينامە. گۇاڭلىك بېگى يۇنىڭ تەرجىمھالىنى» دا: «گاۋزۇ جەنۇبقا جازا يۈرۈش قىلغاندا، يۇلىن پەرمانىدار قۇتاتقۇچىنى ئالتە قورغانغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ زەربىدار ئاتلىقلىرىنى سەپەرۋەر قىلىشقا ئەۋەتكەن» لىكى تىلغا ئېلىنغان. ئالتە قورغانىدىكى زەربىدار ئاتلىقلار يەنى قاڭقىلارنىڭ زەربىدار ئاتلىقلىرى بولۇشى كېرەك. قاڭقىلارنىڭ يۇلىن قوشۇنىنى ئوردىنىڭ داـ ئىملىق تۇرغاۋۇتلار قوشۇنى قىلىپ تەسىس قىلغان بولۇپ، يۇلىن نازارەتچىسى قوماندانلىق قىلاتتى. يۇلىن نازارەتچىـ لىكىنى توغبات خان جەمەتىنىڭ ئەۋلادلىرى ئۈستىگە ئالاتتى. مەسىلەن، يۈەن تەن (شىزۇنىڭ نەۋرىسى) قاتارلىقلار: بەزىدە «شىمالىي تەرەپتىكى مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى بىلەن تىلىنى پىششىق بىلىدىغان» خەنزۇلار ئۈستىگە ئالاتتى،

مەسىلەن، مېڭ ۋېي قاتارلىقلار. قاڭقىللارنىڭ زەربىدار ئاتـ
لىقلىرى ھەربىي قورغانلار تەرىپىدىن ۋاقتىلىق ئەسكەرلىكـكە
تۇتۇلاتتى. ئۇرۇش ئاياغلاشقاندا بولسا دەرھال قايتۇرۇلاتتى.
بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، توغبات
ۋېي سۇلالىسى مەملىكىتىمىزنىڭ تارىخىدا، مىللىي كەمسىتىش
بىلەن مىللىي زۇلۇم سىياسىتىنى بىرقەدەر تىپىك يۈرگۈزگەـ
نىدى. بۇ نۆۋەتنىڭ ۋېي تەيۋۇدىنىڭ مىلادى 451 - يىلى جەـ
نۇبتىكى سۇڭ پادىشاھلىقىنىڭ سانغۇنى ساڭ جىغا يازغان خەـ
تىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. خەتتە ئۇ دىڭلىڭ، ھون، دى،
چياڭ قاتارلىق مىللەتلەردىن بولغان ئەسكەرلەرنىڭ جايلاشقان
ئورنىنى قەستەن ساڭ جىغا ئاشكارىلاپ بەرگەن ھەمدە سۇڭ قوشۇنلـ
رىنىڭ قولى بىلەن ئۇلارنى ئۆلتۈرمەكچى بولغانىدى. خەتتە
قاڭقىللارتىلغا ئېلىنمىغان بولۇپ، بەلكىم قاڭقىللارىولىن ۋەزەرـ
بىدارلىقىنى ئۇستىگە ئالغان بولغاچقا، ۋېي سۇلالىسىدىكىلەرئىھتىيات
قىلغان بولۇشى مۇمكىن. يات مىللەتلەرنىڭ ھاياتىنى ئوت ـ
چۆپ ئورنىدا كۆرىدىغان توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ نەزەرىدە،
قاڭقىللارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ ئورنىمۇ، باشقا ئاز سانـ
لىق مىللەت ئەسكەرلىرىنىڭكىدىن يۇقىرى ئەمەس ئىدى. قاڭـ
قىل خەلقىنىڭ قايتا ـ قايتا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ توغبات ۋېي
سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ئالۋىنىغا قارشى تۇرغانلىقى بۇ نۆۋەتنىڭ
تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.
ئۇچىنچى، توغبات ئاقسۆڭەكلىرى ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆـ
كۈمرانلىقىغا داۋاملىق ئۇچراشنى خالمايى، قوزغىلىپ قارشىلىق
كۆرسەتكەن قاڭقىل خەلقى بىلەن ئۇلارنىڭ ئۇرۇق قەبىلىلىرـ
نى قىلچىمۇ رەھىم قىلماي ئەڭ قەبىھ يوسۇندا باستۇرـ
دى. كۈرەشنىڭ داۋاملاشتۇرغان قاڭقىل خەلقى،
توغبات ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن ھەدەپ قىرغىن قىلىنىدى؛
قورالنى تاشلاپ ئېتائەت قىلىشنى بىلدۈرگەن قاڭقىللارنىڭ

ئۇرۇق قەبىلىلىرىنى مەجبۇرىي پارچىلاپ كۆچۈرۈپ، ئىچكى جايلاردىكى ئايماق - ۋىلايەتلەرنىڭ گازارما تۈتۈنلىرىگە ئايلاندۇردى. شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، گازارما تۈتۈنلىرى يەنى ھەربىي گازارمىلارنىڭ تۈتۈنلىرى بولۇپ، توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىچىدىكى قوشۇن سانغۇنلىرى تەرىپىدىن ئىگىلىنىۋېلىناتتى. ئۇلارنىڭ سالاھىيىتى قۇللاردىن قىلچە پەرق قىلمايتتى. گازارما تۈتۈنلىرىگە ئايلاندۇرۇلغانلار توغبات ھەربىي سانغۇنلىرى ئۈچۈن ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق قىلاتتى، ۋە باشقا مەجبۇرىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىناتتى. كەسىپنى ئۆزگەرتىشكە پول قويۇلمايتتى. مىلادى 444 - يىلى (تەيپىڭ جىنجۇننىڭ 5 - يىلى) شىمالىي قىسىم تۇرالىرى ۋەيي سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەندە، ۋەيي سۇلالىسى ئۇلارنىڭ سەركەردىسىنى ئۆلتۈرۈپ، «قالغان ئاھالىلىرىنى يى (ئورنى شىندۇدا، ھازىرقى خېبېينىڭ يىشىيەن ناھىيىسى)، شياڭ (ئورنى يېدا، ھازىرقى خېبېينىڭ سىشىيەن ناھىيىسى)، دىڭ (ئورنى لۇنئودا، ھازىرقى خېبېينىڭ دىڭشىيەن ناھىيىسى) دىن ئىبارەت ئۈچ ئايماققا ئورۇنلاشتۇرۇپ، گازارما تۈتۈنلىرىگە ئايلاندۇردى» («ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە»). مىلادى 471 - يىلى (يەنشىڭنىڭ تۆنجى يىلى) ۋەيي سۇلالىسى يەنە ۋويې، توكۇمەن ئىككى قورغاندىكى ۋەيي سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن تۇرالارنى «يى، دىڭ، شياڭدىن ئىبارەت ئۈچ ئايماققا ئورۇنلاشتۇرۇپ گازارما تۈتۈنلىرىگە ئايلاندۇردى» («ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە»). يانداۋرقى يىلى (مىلادى 472 - يىلى «لىيەنچۇەن تۇرالىرى ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولغاندا، چىڭ (ئورنى گۇاڭگۇدا، ھازىرقى شەندۇڭدىكى يىدۇ)، شۇ (ئورنى پىڭچىڭدا، ھازىرقى شۇجو شەھىرى)، جى (ئورنى لىچىڭدا، ھازىرقى جىنەن شەھىرى)، گۈن (ئورنى شياچېۋدا، ھازىرقى شەندۇڭنىڭ گۈنجۇ

ناهيىسى) دىن ئىبارەت تۆت ئايماقتا كۆچۈرۈلۈپ، گازارما تۈتۈنىگە ئايلاندۇرۇلدى.» («ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە»)؛ يۇقىرىدىكىلەرنىمۇ خاتىرىلەردىنلا كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللار ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە كەينى ـ كەينىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇردى، مەجبۇرىي كۆچۈرۈلۈپ گازارما تۈتۈنىگە ئايلاندۇرۇلغانلار، تارىخىي كىتابلاردا تولا-راق چۈشۈپ قالغان بولغاچقا، سانى ئاز ئەمەس بولۇشى كېرەك. ۋېي ۋېنچېڭدىنىڭ دەۋرى (مىلادى 452 ـ 465 ـ يىللار) دە، توغبات ۋېي سۇلالىسى توغبات ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارغا قارىتا «بىر-ئەھۋال يۈز بەرسە. قورغانلار ئارقىلىق تىنچىتىپ، ئۆزلىرى-نىڭ ھەيۋىسىنى كۆز ـ كۆز قىلىپ، ئىچكى ۋە تاشقى كۈچ-لەرنى بىراقلا قولغا چۈشۈرۈش» («ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە») سىياسىتىنى ئىجرا قىلدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ ۋاقىت-تىدا جورجان خانلىقى جەنۇبقا ئىنتايىن ئاز ھۇجۇم قىلغان-لىقتىن ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى چېگرىلىرى بىرقەدەر ئەمىن تاپتى، بۇنىڭ بىلەن ئۇلارمۇ بىر مەزگىللىك قىسقا مۇددەتلىك ئەمگەك قېلىش مۇھىتىغا ئېرىشتى. بۇ ھەق-تە «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە: «گاۋزۇڭ (يەنى ۋېنچېڭدى) نىڭ دەۋرىدە قاڭقىللارنىڭ بەش قەبىلىسىدىن نەچچە يۈز مىڭ ئادەم يىغىلىپ، كۆك تەڭرىگە ئاتاپ نەزىر-چىراغ ئۆتكۈزدى. ئات بەيگىسى ئۇيۇشتۇرۇپ مال-چارۋىلارنى قۇربانلىق قىلىپ، ناخشا ئېيتىشىپ، ئۇسسۇل ئويناشتى، ئۇلارنىڭ دېيىشىچە بۇنداق كاتتا مەرىكە ئەزەلدىن بولۇپ باقمىغانىكەن» دېيىلگەن. لېكىن پۈتكۈل توغبات-ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەۋرىدىكى قاڭقىللارنىڭ تۇرمۇشىدىن ئىلىپ ئېيتقاندا، ئۇلار ھەمىشە ئۇرۇشنىڭ پاراكەندىچىلىكى بىلەن

بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچراشتىن سىرت، يەنە توغبات ئاقسۆڭە كلىرىنىڭ مىلىلىي زۇلمى ۋەسىنىپىي ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچراپ، قۇللاردەك ئېچىنىشلىق تۇرمۇش كەچۈرەتتى. قاڭقىللارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ نامراتلىقىنى قاڭقىللاردىن بولغان ئېل بايانىڭ ئاچلىقنىڭ دەستىدىن ھۆكۈمەتنىڭ ئاتلىرىنى توغرىلاپ يەپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىگە ئائىت بىر مىسالدىنمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ («ۋېينامە. ئىنساب قائىدە تەزكىرىسى») ئەينى ۋاقىتتىكى قاڭقىللار تېخىچىلا سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈش باسقۇچىنى تاماملاپ بولالمىغانىدى. ئۇلار ئەركىن ئەمگەك قىلىش بىلەن باراۋەر تۇرمۇش كەچۈرۈشنى بەكلا ئارزۇ قىلاتتى. شۇڭلاشقا پۈتكۈل توغبات ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەۋرىدە، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللار ئارقا-ئارقىدىن قوزغىلىپ كۈرەش قىلىپ، توغبات-ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇردى.

ئىزاھلار:

① قاڭقىللارنىڭ ئايرىم ئۇرۇق ياكى قەبىلىلىرى بىلەن شى يىجيەننىڭ دەي پادىشاھلىقىنىڭ بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بار ياكى يوقلۇق مەسىلىسى توغرىسىدا، تارىخىي كىتابلاردا ئېنىق مەلۇمات يوق. لېكىن «ۋېينامە. مۇقەددىمە» دە مىلادى 376 - يىلى ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقى دەي پادىشاھلىقىنى يوقاتقاندا، شى يىجيەننىڭ «دۆلىتىدىكىلەرنى باشلاپ چوغاي تېغىنىڭ شىمالىغا قېچىپ بېرىپ پاناھلانغاندا، قاڭقىللارنىڭ ئارىلاشما ئۇرۇقلىرىنىڭ پۈتۈنلەي ئىسيان كۆتۈرگەن» لىكى خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن قاڭقىللارنىڭ بەزى ئۇرۇق قەبىلىلىرىنىڭ شى يىجيەننىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا دەي پادىشاھلىقىغا بەيئەت قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

② «ۋېينامە. خانىكەلەرنىڭ تەرجىمىھالى» دە: «خانىكەشيەنمىڭ خېنى جەمەتىدىن بولۇپ، تەيزۇنى تۇغقانىدى. فۇلۇ ئىچكى رايونلارنى دەپسەندە قىلغاندا، خانىكە تەيزۇ ۋە باشقا ئەمەلدارلار بىلەن بىرگە شىمالغا قېچىپ بېرىپ پاناھلاندى. بىراق قاڭقىللار

باستۇرۇپ كېلىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلغانلىقتىن، خانىكە تەيزۇ بىلەن ھارۋىغا ئولتۇرۇپ جەنۇبقا قېچىپ كەتتى، يېرىم يولدا يولدىن ئادىشىپ قالدى، يۈز چاقىرىمدىن ئارتۇقراق يول يۈرگەندىن كېيىن چىجياشەن تېغىنىڭ جەنۇبىدا خەتەردىن قۇتۇلۇپ قالدى» دېيىلگەن. چىجياشەن تېغى ھازىرقى سەنشىنىڭ پىڭلۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، چىجياشەن تېغىغا يۈز چاقىرىمدىن ئارتۇقراق كېلىدىغان جايدا ئادىشىپ قالغان ئورۇن، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى كۆكخوت شەھىرىنىڭ ئەتراپىدا بولۇشى كېرەك. ئادىشىپ قالغان ئورۇننى «يېرىم يولدا» دەپ ئاتىغان بولۇپ، ئۇنىڭ باشلانغان ئورنى (يەنى شىمالغا قاچقان جايى) ھازىرقى كۆكخوت شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى شارمۆرۇن دەرياسى بىلەن ئابۇغانار دەرياسىنىڭ ئەتراپى بولۇشى كېرەك.

③ «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە: «قاڭقىللارنىڭ باشقا بىر سەركەردىسى تۇراتېكىن» دېيىلگەن.

④ پان تېكىن زادى قانچىلىك قاڭقىلنى باشلاپ ئىچكىرىگە بەيئەت قىلغان؟ «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسە» دە: «30 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق» دېيىلگەن. «ۋېينامە. تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» دە: «3000 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق» دېيىلگەن. تۇراتېكىن 900 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ ئىچكىرىگە بەيئەت قىلغاندا، ۋېي سۇلالىسى ئۇنىڭغا سۈر - ھەيۋەتلىك سانغۇن دېگەن نامنى بەرگەنىدى. «ۋېينامە. مەنسەپ تەزكىرىسى» دە سۈر ھەيۋەتلىك سانغۇننىڭ دەرىجىسىنىڭ 4 - دەرىجىدىن يۇقىرى ئىكەنلىكى خاتىرىلەنگەن. پان‌تېكىن ئىچكىرىگە بەيئەت قىلغاندىن كېيىن، ۋېي سۇلالىسى ئۇنىڭغا بەھەيۋەت سانغۇن دېگەن نامنى بەرگەنىدى. «ۋېينامە. مەنسەپ تەزكىرىسى» دە چەت جايلارنى تىنچىتقۇچى، چەت جايلارنى ئەمىن تاپقۇزغۇچى، چەت جايلارغا ئىزگۈلۈك بەخش ئەتكۈچى سانغۇن دېگەنلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ دەرىجىسىنىڭ 3 - دەرىجىدىن تۆۋەن ئىكەنلىكى تىلغا ئېلىنغان،

چەت جايلارنى تىنچىتقۇچى، سانغۇن يىلەن چەت جايلارنى تىنچىتىش قۇچى قاتارلىق سانغۇنلار ئوخشاش ئىدى. ئەلۋەتتە پان‌تېكىننىڭ ئېرىشكەن ئەسلى تۇرا تېكىننىڭكىگە قارىغاندا پۇقسىرى. ئۇنىڭ باشلاپ كەلگەن قوۋملىرىمۇ تۇرا تېكىننىڭكىدىن كۆپ ئىدى. بۇ يەردە «تەيزۇ ھەققىدە خاتىرە» دىكسى ئاساس قىلىندى.

⑤ «ۋېينامە. سۇي خاۋنىڭ تەرجىمھالى» دا: «300 مىڭ تۈتۈندىن كۆپ» دېيىلگەن: «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە: «300 مىڭدىن ئارتۇق» دېيىلگەن: «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە: «300 مىڭ تۈتۈندىن كۆپ» دېيىلگەن. ئەمما ئۇنىڭدا ئۇلارنى «جورجانلار بىلەن بىر» قىلىپ قويغان. بۇ يەردە «سۇي خاۋنىڭ تەرجىمھالى» دىكسى ئاساس قىلىندى. قالغانلىرى داۋاملىق تەپسىلىي تەكشۈرۈلدى.

⑥ «ۋېينامە قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ ھەر ئىككىلىسىدە: «ئەچچە يۈز مىڭ تۈتۈن» دېيىلگەن، «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە» دە «ئەچچە يۈز مىڭ» دېيىلگەن، بۇ يەردە «قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» بىلەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دىكسى ئاساس قىلىندى.

⑦ «ۋېينامە» نىڭ ئەسلىدىكى «جورجانلار ھەققىدە قىسسە» سۆزى دەۋرىدە يوقىلىپ كەتكەچكە، «ۋېينامە» نىڭ ھازىرقى نۇسخىسىنىڭ 103 - جىلدىدىكى «جورجانلار ھەققىدە قىسسە» سى كېيىن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نىڭ 98 - جىلدىدىن تولۇقلانغانىدى.

⑧ «جۇنامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە قاڭقىل دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن مىلادى 546 - يىلى «تۈرالار جورجانلارغا جازا يۈرۈش قىلغاندا، تۇمەننىڭ ئۇلارغا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ 50 مىڭ تۈتۈندىن

ئارتۇق ئادەمنى پۈتۈنلەيدۇ ئۆزىگە ئەل قىلدۇرغان» لىقى خاتىرلەنگەن. ياپونىيە ئالىمى ئونوكاۋا خىدىمى «تۇرالار توغرىسىدا مۇھاكىمە» دە بۇ 50 مىلۇ تۈتۈندىن ئارتۇق ئادەمنى «ئاپۇرغۇر-لىق قوۋملىرى» دەپ قارايدۇ. بۇ يەردە ئۇنىڭ قارىشى ئاساس قىلىنىدى.

⑨ ماچاڭشۇ: «ئوغانلار ۋە سىيانپىلار» 47 - بەت.

⑩ يۇقىرىدىكى قورغانلارنىڭ تەسىس قىلىنغان يىل دەۋرى ھەققىدە. جۇيىلياڭ يازغان «شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ قورغان، قورۇل قۇرۇلمى توغرىسىدا مۇھاكىمە ۋە تەھلىل» ناملىق ماقالىگە قارالسۇن. «ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى».

⑪ «ئالتە قورغان» دېگەن بۇ نام «ۋېينامە» دە كۆپلەپ خاتىرىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئالتە قورغاننىڭ زادى قايسى قورغانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. شۇڭلاشقا كېيىنكىلەر ئالتە قورغان توغرىسىدا ئوخشاشمىغان قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. «ئالتە قورغان ھەققىدە ئىزاھ» («لوفەن شىياڭى توپلىمى» غا بېغىلىغان) تا ۋۇيى، خۇەيۇ، ۋۇچۇەن، ۋۇمىلۇ، رويۈن، خۇەيخۇاڭخى ئالتە قورغان دەپ كۆرسىتىلگەن. ئىلىم - ساھەسىدىكىلەر تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، كۆپىنچىسى بۇ قاراشنى ئاساس قىلىدۇ.

⑫ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» نىڭ 150 - جىلد، لياڭ ۋۇدىنىڭ پۈتۈك 5 - يىلىدىكى مادداسىدا يۇەن يۇەن ئېيتقان «خۇاڭشى يىللىرىدىن بۇيان مۇداپئە مۇھىم دەپ قارالغان بولسىمۇ، شىرەم تۇغقانلار مۇھىم دەپ قارالدى، تۇغ-ئەلەملىرىنى قوغداپ، قورغان قۇرۇپ» دېگەن ئۆزىنى «ئىلگىرىكى سۇلالىلەر چېگىنى پايتەخت قىلىپ، شىمالىي چېگرىنى مۇھىم دەپ قارىغان بولسىمۇ، شىرەم تۇغقانلار مۇھىم بىلىنگەچكە،

تۇغ ـ ئەلەملىرىنى قوغدىغان بىللەن» دەپ ئۆزگەرتكەنىدى. ئېھتىمال سىماگۇاڭ شىمالدىكى قورغانلارنىڭ خۇاڭشى يىللىرىدا تەسىس قىلىنغانلىق توغرىسىدىكى قاراشتا مەسىلىنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلىپ، «خۇاڭشى» دېگەن سۆزنى چىقىرىپ تاشلاپ، «ئىلگىرىكى سۇلالىلەر» دېگەن مۇجىمەل سۆزگە ئۆزگەرتىپ قويغان بولۇشى مۇمكىن.

X باب چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللار-نىڭ توغبات-ۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا قايتىشى

مىلادى V ئەسرىنىڭ دەسلىپىدىن V ئەسرىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە قاڭقىللارنىڭ توغبات-ۇيغۇر دۆلىتىگە قارشى كۈرىشى بىر كۆتۈرۈلۈپ. بىر يەسىيىپ تۇردى. بۇلارنىڭ ئىچىدە كۆلىمى بىرقەدەر چوڭراق بولغان كۈرەشتىن جەمئىي ئۈچ قېتىم يۈز بەردى. VI ئەسرىنىڭ 20 - يىللىرىدا قاڭقىل خەلقى يەنە خەنزۇ خەلقى ۋە باشقا مىللەت خەلقلىرى بىلەن بىرلىكتە كۆلىمى زور بولغان ئالتە قورغان قوزغىلىڭىنى ۋە كۈنلۈك قوزغىلىڭىنى قوزغاپ، ئاخىرى توغبات ۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى.

قارشىلىق كۆرسەتىش كۈرىشى داۋامىدا چۆللۇكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ كۆپ قىسمى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ توغبات-ۇيغۇر دۆلىتىنىڭ كونترول‌لۇقىدىن قۇتۇلۇپ، چۆللۇك

نىڭ شىمالىدىكى ئانا يۇرتىغا قايتتى. چوڭلۇكنىڭ جەنۇبىدا قېپقالغان قاڭقىللار ئالتە قورغان ۋە گۈەنلىك قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قاڭقىللارنىڭ كۈنسايىن خەنزۇلاشقان ياكى سىيانپىلاشقان قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە شىمالىي چېگرىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچۈپ كېلىپ، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى فېئودال تەپرىقىچىلىك ئۇرۇشىغا كەڭ كۆلەمدە قاتناشتى، كېيىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى خەنزۇلارغا قوشۇلۇپ كەتتى.

بۇ بابتا ئاساسلىق چوڭلۇكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ توغبات-ۇيې دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرىشى ۋە ئۇلارنىڭ چوڭلۇكنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا قايتىشى قاتارلىق مەسىلىلەر بايان قىلىنىدۇ.

1. چوڭلۇكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئۇچ قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك قارشىلىق كۈرىشى

V ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن تارتىپ V ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە چوڭلۇكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللار توغبات-ۇيې دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئۇچ قېتىملىق زور كۆلەملىك كۈرەش ئېلىپ بارىدى.

تۇنجى قېتىملىق كۆلىمى زور بولغان قارشىلىق كۈرىشى مىلادى 430 - يىلى يۈز بەردى. مىلادى 429 - يىلى چوڭلۇكنىڭ شىمالىدىكى قاڭقىللار ۇيې سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن چوڭلۇكنىڭ جەنۇبىغا كەلگەندىن كېيىن، نېمىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە، نېمىنىڭ زۇلۇم ئۇكەنلىكىنى بىلمەيدىغان قاڭقىللار ۇيې سۇلالىسىنىڭ سانغۇن

ۇە ئەمەلدارلىرىنىڭ بۇلاڭ - تالانىڭغا ئۇچرىدى. قاڭقىللار قاتتىق غەزەپلىنىپ «ئۆزلىرىنىڭ تارازلىقىنى بىلدۇرۇپ، ئات - كالىلىرىنىڭ قورسىقىنى توينۇزۇپ، چۈللۈكىنىڭ شىمالىغا قاراپ ئاتلاندى». ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تەي ۋۇدى 30 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالىنى خېشى ئارىلىقىغا ئورۇنلاشتۇرۇشقا بۇيرۇق چۈشۈردى ھەمدە دېۋان بېگى لىيۇجې، باش سانغۇن كۇبىنى قوشۇن باشلاپ ۋۇيۇەن دەرياسىنىڭ شىمالىدا تۇرۇشقا، سول قول يانداش ۋەزىر ئەن يۇەننى ئەسكەر باشلاپ يۇبا قەلئەسى (يەنى دەيلەي شەھىرى ھازىرقى ئېكجاۋ ئايمىقىدىكى ئېجىنغول خۇشۇنىنىڭ غەربىي شىمالىدا) دە تۇرۇشقا بۇيرۇپ، خۇاڭخېدىن ئىبارەت تەبىئىي توسۇقتىن پايدىلىنىپ ۋە ۋېي سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قورغانلىرى ئارقىلىق قاڭقىللارنىڭ «ئىسيان كۆتۈرۈپ چۆللۈكىنىڭ شىمالىغا قايتىشى» نى توسۇشقا تۇرۇندى. مەجبۇرىي ھالدا خېشى ئارىلىقىغا كۆچۈرۈلگەن قاڭقىللار بۇنى ئاڭلاپ ساراسىمگە چۈشۈپ «بىزنى خېشى تەۋەسىدە قورشاپ ئۆلتۈرمەكچىكەن» دەپ قاراپ، غەربكە قاراپ لياڭجۇ ئايمىقىغا قېچىپ، بېرىپ، چۆللۈكىنىڭ شىمالىغا ئۆتۈپ كەتتى. مىلادى 430 - يىلى 3 - ئايدا يۇەنجۇڭ ۋە خېشى ئارىلىقىغا كۆچۈرۈلگەن قاڭقىللارنىڭ «نەچچە مىڭ ئائىلىلىرى شىمالىغا كۆچتى»، لېكىن ئۇلار لىيۇجې باشچىلىقىدىكى ۋېي سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشى ۋە «يول بويى ئاشلىقنىڭ كەمچىل بولۇشى تۈپەيلىدىن نۇرغۇن ئادەم ئۆلۈپ كەتتى» (يۇقىرىدىكىلەر ھەممىسى «ۋېينامە». لىيۇجېنىڭ تەرجىمھالى» غا قارالسۇن). 4 - ئايدا يەنە قاڭقىللارنىڭ 10 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەمى ئىسيان كۆتۈرۈپ قېچىپ كەتتى. ئۇلارنى ۋېي سۇلالىسى «دېۋان بېگى فېڭ تى قوغلاپ زەربە بېرىپ يوقاتتى» («ۋېينامە». شىزۇڭ ھەققىدە خاتىرە»). بۇ قېتىملىق ۋېي سۇلالىسىنىڭ

«قوماندان ۋە ئەمەلدارلىرىنىڭ بۇلاڭچىلىقى» تۇپەيلىدىن قوزغالغان قاڭقىل خەلقىنىڭ توغبات-ۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مۇكۇمرانلىقىغا قارشى كۈرىشى ئاخىرى باستۇرۇۋېتىلدى.

مىلادى 471 - يىلىدىن 473 - يىلىغىچە (يەنىشۇنىڭ تۆنجى يىلىدىن 3 - يىلىغىچە) چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق توغبات-ۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مۇكۇمرانلىقىغا قارشى كەڭ كۆلەملىك كۈرىشى پارتلىدى. باشتا دېگىنىمىزدەك توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قاڭقىللارغا قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرى ۋە ۇيغۇر ئەمەلدارلىرىنىڭ بۇلاڭچىلىقى قاڭقىللارنىڭ ئۈستىگە يۈكلەنگەن ئېغىر يۈك ئىدى. شۇنداقلا قاڭقىللارنىڭ ۇيغۇر سۇلالىسىنىڭ مۇكۇمرانلىقىدىن نەپرەتلىنىدىغان ۋە ئۇلارنىڭ مۇكۇمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشقا ئۇرۇنىدىغان تۈپ سەۋەب ئىدى. ۇيغۇر سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تەيۇۋدى ئۆلگەندىن كېيىن ۇيغۇر سۇلالىسى زەئىپلىشىش يولىغا قاراپ ماڭدى. ۇيغۇر سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۇبنچىك (452 - 465 - يىللار) نىڭ دەۋرىدە ۇيغۇر سۇلالىسىنىڭ سىرتقا قارىتا كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇش ئېلىپ بېرىشىغا مادارى يەتمەي، ئامالسىز خەلقنى ئارام ئالدۇرۇش سىياسىتىنى يولغا قويدى. جورجان خانلىقىمۇ بۇ مەزگىلدە زەئىپلىشىپ كەتكەنىدى. جەنۇبىي سۇلالىلەردىكى لىيۇسۇڭ پادىشاھلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا غەلىيان يۈز بەرگەچكە، چېگرىدا ئىنتايىن ئاز ۋەقە سادىر قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ مەزگىلدە ۇيغۇر دۆلىتى بىلەن ئەتراپتىكى قوشنا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زور كۆلەملىك ئۇرۇشلار توختىدى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ قاڭقىللارغا قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرى ۋەئۇلارنىڭ ماددىي بايلىقلىرى (ئاساسلىق جەڭ ئاتلىرى) غا بولغان بۇلاڭچىلىقى بىر مەھەل پەسەيدى.

لېكىن مىلادىنىڭ 465 - يىلى (ۇيغۇر سۇلالىسىنىڭ

پادىشاھى ۋېنچىڭنىڭ 6 - يىلى) پادىشاھ ۋېنچىڭ ئۆلگەندىن كېيىن تەختكە ۋارىسلىق قىلغانۋېي شيەنۋېندى(466 — 471 - يىللار) جانبازلىققا ھېرىسمەن كىشى بولغاچقا، ئۇ تەختكە چىقىشى بىلەنلا ۋېي سۇلالىسىنىڭ ليۇسۇڭ پادىشاھلىقىغا قارشى ئۇرۇشى پارتلىدى. ئۇرۇش بىر توختاپ بىر داۋام قىلدى. مىلادى 470 - يىلى ئۇ يەنە جورجانلارغا جازا يۈرۈش قىلىپ، ئۆزى چوڭ قوشۇن باشلاپ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا ئىچكىرىلەپ كىردى. دۆلەت ئىچىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۇرۇشتىن قاتتىق بىزار بولدى، ئۇرۇشتىن قېچىش ۋەقەلىرى كۈنسېرى ئېغىرلاشتى. مىلادى 471 - يىلى 3 - ئايدا شيەنۋېندى ئۇرۇشتىن قاچقان ئەسكەرلىرىنى قاتتىق جازالاش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى، يارلىقتا: «تيەنئەن يىلى (مىلادى 466 - يىل) دىن بۇيان، دۆلەتتە ۋەقە كۆپلەپ يۈز بېرىپ، جەنۇبتا شۇفاڭنى تىنچىتىلدى (يەنى مىلادى 466 - يىلى سۇڭ پادىشاھلىقىنىڭ شۇجۇدىكى ئايماق بېگى شۇئەندۇ ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ سۇڭ قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خۇەيبېينىڭ شىمالىدىكى كەڭ زېمىنىنى ئىشغال قىلىۋالغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ)، شىمالدا جورجانلارنىڭ تەھدىتى تازىلاندى، بىراق چېگرا ساقلايدىغان ئەسكەرلەر ئۈزلۈكسىز كېمىيىپ كەتتى، جازالاشقا تېگىشلىك بولغانلىرىغا كەڭچىلىك قىلىندى. كەڭچىلىك قىلىنىۋەرگەچكە قاچقۇنلار داۋاملىق كۆپەيدى، شۇڭا، ئۇلارنى جازالىماي بولمايدۇ» دېيىلگەن («ۋېينامە. شيەنزۇ ھەققىدە خاتىرە»). بۇ مەزگىلدە دۆلەت ئىچىدىكى سىنىپىي ۋە مىللىي زىددىيەت كەسكىنلىشىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ ۋاقىتتا جورجان خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا سىياسىي ۋەزىيەت بىرقەدەر مۇقىم بولغانىدى. مىلادى 464 - يىلى يۇچېڭ قاغان

(464 — 485 - يىللار) تەختكە چىققاندىن كېيىن دۆلەت ئىچىدە جورجان خانلىقىنىڭ قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن قاڭقىل قەبىلىسىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى (قەبىلە ئاقساقاللىرى بىلەن سەركەردىلەر) ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ پەسەيتىدىغان بىرقاتار تەدبىرلەرنى يولغا قويدى. مەسىلەن، قاڭقىللارنىڭ پوۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ بەلگىلىك چەكلىمە ئىچىدە ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىشىغا يول قويۇش، ئۇلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى خانلىقىنىڭ چوڭ سىياسەتلىرىنى بەلگىلەشكە قاتنىشىشقا رۇخسەت قىلىش قاتارلىقلار. مىلادى 469 - يىلى قاڭقىللارمۇ ۋېي دۆلىتىگە قارىتا ئەلچى ئەۋەتىپ ئەپلىشىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى (مۇشۇ كىتابنىڭ Ⅶ باب 3 - بۆلۈمىگە قارالسۇن). مۇشۇ مەزگىلدىكى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا «ئىسيان كۆتۈرۈپ ۋە جورجانلارغا ئەل بولۇش» تەك ئەھۋاللارنىڭ يۈزلىنىشىدىن قارىغاندا، يۇچېڭ قاغان ئاستىرتىن قوبۇل قىلىش ياكى قۇتۇرىتىش سىياسىتىنى قوللىنىپ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنى شىمالغا قايتىپ كېتىشكە چاقىرىق قىلغان بولۇشى مۇمكىن. مۇشۇ خىلدىكى ئەھۋاللارنىڭ ھەممىسى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللار ئارىسىدا تەسىر پەيدا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن مىلادى 471 - يىلىدىن باشلاپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ ھەربىي يۈرۈشكە ۋە ئەمەلدارلارنىڭ قاقتى - سوقتىسىغا قارشى تۇرۇشنى مەركىزى مەزمۇن قىلغان، شىمالغا قايتىپ «ئىسيان كۆتۈرۈپ ۋە جورجانلارغا ئەل بولۇش» نى ئاساسىي مەقسەت قىلغان ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كەڭ كۆلەملىك كۈرەش پارتلىدى.

مىلادى 471 - يىلى 4 - ئايدا ھەربىي قىسىمدىكى ئۇرۇلارنىڭ «ئومۇمىيۈزلۈك ئىسيان كۆتۈرۈش» ھەرىكىتى يۈز بەردى. غەزەپلەنگەن قاڭقىل خەلقى قالايمىقان پارا ئالغان

خومۇخەن ۋە گوپىڭجيا قورغىنىنىڭ سانغۇنى شىلىڭنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ۋېن شيەنۋېندى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، رۇيىن بېگى تيەنسى ۋە باش غوجىدار لويۇن قاتارلىق سانغۇنلارنى چوڭ قوشۇن بىلەن ئۇلارنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. تۇرالار يالغاندىن تەسلىم بولغاندا، لويۇن بۇنىڭغا ئاسانلا ئىشىنىپ كېتىپ ھېچقانداق تەييارلىق قىلمىدى. تۇرالار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ نەچچە مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىپ، لويۇننى ئۆلتۈردى، ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنىدىن ناھايىتى كۆپلىرى ئۆلدى. رۇيىن بېگى تيەن سى «پۈتۈن قوشۇنى بىلەن ھالاك بولدى» («ۋېينامە. شيەنزۇ ھەققىدە خاتىرە»، «جىڭمۇ يىللىرىدىكى 12 بەگنىڭ تەرجىمىھالى»، «يى يۇ نىڭ تەرجىمىھالى»). يازما خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا شيەنۋېندى مۇشۇ يىلى 6 - ئايدا خېشى ئارىلىقىغا، 7 - ئايدا يەنە چوغاي تاغلىرىغا «ئۇڭۇشلۇق ھالدا ھەربىي يۈرۈش قىلغان». بۇ مەزگىلدىكى خېشى ئارىلىقى ۋە چوغاي تاغلىرى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن غەربىي قىسىم تۇرالارنىڭ ماكانى بولغانىدى. شيەنۋېندى قانداق قىلىپ «ئۇڭۇشلۇق يۈرۈش قىلالىغان؟» ئۇ ئەلۋەتتە ئۇ جايلارغا ساياھەت قىلغىلى بارماستىن بەلكى غەربىي قىسىم تۇرالارنى باستۇرۇش ئۈچۈن بارغانىدى. لېكىن تارىخىي كىتابلاردا شيەنۋېندىنىڭ ئۆزى قوشۇن باشلاپ غەربىي قىسىم تۇرالىرىغا يۈرۈش قىلغانلىقى خاتىرىلەنمىگەن. بۇ بەلكىم ئۇنىڭ ئۆزى غەربىي قىسىم تۇرالىرىغا قىلغان يۈرۈشىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن بولغان بولۇشى مۇمكىن. 8 - ئايدا شيەنۋېندى پېڭچېڭغا قايتقاندا ئوردىدا ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى پارتلىغان، شيەنۋېندى مەجبۇرىي ھالدا تەختنى ئاران ېەش ياشقا كىرگەن ۋەلىئەھد توغبات خۇڭ (ۋېي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شياۋۋېندى) غا ئۆتۈنۈپ بەرگەن. چوڭ ھوقۇق شاھ

سانىيە فېڭ تەيخۇ جەمەتىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن، پادىشاھ شيەنۋېندىنىڭ تەختتىن قالدۇرۇلۇشى بەلكىم غەربىي قىسىم تۇرالىرىنىڭ «ئىسيان كۆتۈرۈپ» ۋېي سۇلالىسىگە قارشى چىقىشى ۋە ئۇنىڭ ئۆزى قوشۇن باشلاپ قىلغان يۈرۈشىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. 10 - ئايدا خېشى ئارىلىقىدىكى ۋويې، توڭۋەن، گوپىڭ، شاڭگۇيى قاتارلىق تۆت قورغاندىكى تۇرالار قەبىلە ئاقساقىلى يۈجۈرۇ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ باشچىلىقىدا ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ شىمالىدىكى ئالتە قورغان ۋە قۇگۇلى قورغىنىدىكى ۋېي سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ توسۇقىدىن ئۆزىنى ئېلىپ قېچىشقا ئۇرۇنۇپ. بوخەن ۋە جىنچىڭ شەھىرى ئەتراپىدىكى دەريادىن ئۆتۈپ غەربكە قاراپ مېڭىپ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئەسلى ماكانىغا قايتماقچى بولدى. ۋېي سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئەمىر لەشكەر يۈەن خېنى چوڭ قوشۇن باشلاپ قوغلاشقا ئەۋەتتى. ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى يۈجۈرۇ باشچىلىقىدىكى بىر بۆلۈم خېشى تۇرالىرىنى بوخەن (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى لىنشيا ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) دە قوغلاپ يېتىپ «ئۇلارنى تارمار قىلىپ 30 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى» («ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە»، «ۋېينامە. يۈەنخېنىڭ تەرجىمىھالى» دا «ئۇلارنى تارمارقىلىپ 5000دىن ئارتۇق ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالغان دەپ يېزىلغان) يەنە توڭۋەن، گوپىڭ، شاڭگۇي قاتارلىق ئۈچ قورغاندىكى «ئىسيانچى تۇرالار» نى جىنچىڭ شەھىرى (ھازىرقى لەنجۇ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا) دە قوغلاپ يېتىپ «3000دىن ئارتۇق ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى» («ۋېينامە. يۈەنخېنىڭ تەرجىمىھالى»). قورال تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولغان تۇرالارنىڭ ھەممىسى ئىچكى جايلارغا كۆچۈرۈلۈپ ھەربىي تۈتۈنگە ئايلاندۇرۇلدى. لېكىن خېشى تۇرالىرىنىڭ ۋېي سۇ

لالىسگە قارشى كۆرىشى پۈتۈنلەي باستۇرۇۋېتىلمىگەنىدى. ياندۇرقى يىلى (يەنىشىنىڭ ئىككىنچى يىلى يەنى مىلادى 472 - يىلى) 1 -ئايداتوك ۋەن‌ھەربىي قورغىنىدىكى تۇرالار «ئىسيان كۆتۈرۈپ شىمالغا كۆچتى»، 3 - ئايدا يەنە «لىيەن-چۈەن تۇرالىرى ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولدى» ۋېي سۇلالىسى ئالدىراپ - تېنەپ سانغۇن خەن بانى ئەۋەتىپ باستۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى بۆلۈپ چىقىپ، شۇ، جى، يەن قاتارلىق ئايماقلارغا ھەربىي تۈتۈن قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى.

غەربىي قىسىم تۇرالىرىنىڭ ۋېي سۇلالىسىگە قارشى كۆرىشى توپتوغرا بىر يىل داۋام قىلدى. ھەر-قايسى قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى بىرلىككە كەلگەن ھەربىر تەشكىلىي تۈزۈمنىڭ بولماسلىقى، شۇنىڭ-دەك ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھەربىي كۈچىنىڭ ھەددىدىن زىيادە كۈچلۈك بولۇشى سەۋەبىدىن كۆرەش يەنىلا مەغلۇپ بولدى.

دەل غەربىي قىسىم تۇرالىرىنىڭ ۋېي سۇلالىسىگەقارشى كۆرىشى ۋېي سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ دەھشەتلىك باستۇرۇشىغا ئۇچراپ، ئاخىرقى باسقۇچقا بېرىپ قالغان ۋاقىتتا يەنى مىلادى 472 - يىلى2 - ئايدا «شەرقىي قىسىم تۇرالىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ جورجانلارغا ئەل بولدى» («ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە»). شۇ ۋاقىتتا ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى پۈتۈن كۈچى بىلەن خېشى ئارىلىقىدىكى غەربىي تۇرالارنى باستۇرۇ-ۋاتقان بولغاچقا، ئۇلار شەرقتىكى تۇرالارغا بولغان ھوشيار-لىقىنى بوشاشتۇرۇپ قويغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇنىش «جورجان-لارغا قارشى قورۇل» دا تۇرۇشلۇق پىكچىنىڭ ئەترايىدىكى ۋېي سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ جورجانلارغا زەربە بېرىشكە ئەۋەتىلگەن ۋاقىتقا توغرا كېلىپ قالغانىدى. شەرقىي قىسىم تۇرالىرى كۆتۈلمىگەندە ۋېي سۇلالىسىگە قارشى ئۇرۇش‌قوزغاپ ھىمالغا قاراپ كۆچتى. تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلىنىشىچە

ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تۇرالارنى قوغلاپ «قۇملۇققىچە بېرىپ، يېتىشەلمەي قايتىپ كەلدى». بۇ بىرقىسىم قاڭ قىللارنىڭ زور كۆچمىلىكى شىمالدىكى ئەسلى يۇرتلىرىغا قايتىپ كەتتى. يانداۋرقى يىلى (مىلادى 473 - يىلى) 11 - ئايدا «جورجانلار چېگرىغا باستۇرۇپ كىرگەنىدە. رۇشۇمن قورغىنىدىكى ئىككى تارماق تۇرالار يۇز ئۆرۈپ ئۇلارغا قوشۇلۇپ كەتتى» («ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە»). دۇشۇمن قورغىنىدىكى تۇرالار شەرقىي تۇرالارغا مەنسۇپ ئىدى. شەرقىي چىللارنىڭ ۋېي سۇلالىسىگە قارشى يۇقىرىدىكى قوزغىلاڭلىرىنىڭ ھەممىسى، جورجانلارنىڭ «ۋېي سۇلالىسىنىڭ قاراۋۇل خانىلىرىغا باستۇرۇپ كىرىشى» ياكى «ۋېي سۇلالىسىنىڭ چېگرىلىرىغا ھۇجۇم قىلىشى» بىلەن بىر ۋاقىتتا يۈز بەرگەنىدى. شۇڭا ئۇلار جورجان خانلىقىنىڭ شەرقىي تۇرالارنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرىنى ۋېي سۇلالىسىگە قارشى تۇرغۇزۇش خىزمىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولۇشى مۇمكىن. مىلادى 472 — 473- يىللىرى جورجانلارغا «ئەل بولۇپ كەتكەن» شەرقىي تۇرالار پەقەتلا شەرقىي قىسىم تۇرالىرىنىڭ بىر تارمىقى ئىدى. كەتمەي قېپقالغان شەرقىي تۇرالار داۋاملىق ھالدا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈردى. شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ئۇلار ئالتە قورغانىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋېي سۇلالىسىگە قارشى چوڭ قوزغىلىڭىغا قاتناشتى.

مىلادى 471 - يىلىدىن 473 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا غەربىي ۋە شەرقىي تۇرالارنىڭ ۋېي سۇلالىسىگە قارشى كۈرىشى توغىسىدا ۋېي ھۆكۈمىتىگە ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. غەربىي تۇرالارنىڭ كەڭ كەتكەن يايلاق ۋە چارۋا - مالىلىرى ۋەھشىي ۋېي سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن دەپسەندە ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىنىپ قۇرۇقدىۋېتىلدى. نەچچە

ئون مىڭ ئادەم ئۆلتۈرۈلدى. يەنە نۇرغۇنلىغان كىشىلەر مەجـ
بۇرىي ھالدا ئىچكى جايلارغا كۆچۈرۈلۈپ گازارما تۈتۈنلىـ
رىگە ئايلاندۇرۇلدى. شەرقىي قىسىم تۇرالىرىنىڭ چارۋىچىلىق
رايونلىرى جورجانلار بىلەن چېگرىداش بولغاچقا، ئۇلار ئېھـ
تىمال خېلى بۇرۇنلا بۇ جايدىن كۆچۈپ كەتكەن بولۇشى
مۇمكىن. بۇ ئەھۋاللار ۋېي دۆلىتىنىڭ قاڭقىللارنى ئېزىشى
تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان «ئات، كالا، قويلارنى ئەرزان
سېتىۋېلىش، تېرە - يۇڭلارنىڭ دۆۋىلىنىپ تۇرۇشى» دەك
گۈللەنگەن ۋەزىيەت قايتا ئەسلىگە كەلمەيدىغانلىقىدىن دېرەك
بەردى. ئەكسىچە، شۇنىڭدىن كېيىن ۋېي دۆلىتىنىڭ شىمالىي
قىسىم چېگرىلىرىدا كۆپ قېتىم ئاچارچىلىق ئاپەتلىرى يۈز
بەردى، ھەتتا ۋېي سۇلالىسىنىڭ پايتەختى پىڭچېڭ ۋە ئۇنىڭ
ئەتراپىدىكى جايلاردىمۇ «ئاچلىقتىن ئۆلگەنلەرنىڭ ھەددى -
ھېسابى يوق ئىدى» («ۋېينامە. ئوزۇق - تۈلۈك، مال - مۈ-
لۈك تەزكىرىسى»)، «ئاچلىقتىن ئۆلگەنلەرنىڭ ئۆلۈكى ساينىڭ
تېشىدەك يېتىپ كەتكەن بولۇپ كۆمۈپ قويغۇدەك ئادەم
چىقمىدى» («ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە»). ۋېي دۆلىتىنىڭ
پىڭچېڭنى ئۇزۇن مۇددەت پايتەخت قىلىشىدىكى سەۋەب، چوڭ
يۈزلىنىشتىن قارىغاندا، ئۇ يەرگە كۆچۈپ بېرىپ ماكانلاشقان
خەنزۇلارنىڭ دېھقانچىلىق ئىگىلىكى بىلەن نەچچە ئون مىڭلىغان
قاڭقىللارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئۆز ئىلكىدە تۇتۇپ
تۇرالىغانلىقىدىن بولغانىدى. بۇ مەزگىلدە قاڭقىللارنىڭ چار-
ۋىچىلىق ئىگىلىكى خارابلىشىشقا يۈزلەنگەن، خەنزۇلار باشـ
قۇرغان دېھقانچىلىقمۇ ئۇدا نەچچە يىل قۇرغاقچىلىق، ئاپىتىگە
ئۇچرىغانىدى. يەنە كېلىپ ۋېي دۆلىتى كېلەڭسىز بولغان
ھۈكۈمەت ئاپپاراتلىرىنى پىڭچېڭدا داۋاملىق ساقلاپ قېلىشقا
ئامال قىلالمىدى، شۇڭا مىلادى 494 - يىلى پايتەختنى خەنـ
زۇلارنىڭ دېھقانچىلىق مەركىزى بولغان لوياڭغا كۆچۈرۈشكە

مەجبۇر بولدى. بىراق پايتەختتىكى كۆچۈرۈلۈشى توغبات-ۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۆلۈنۈش بىلەن ئالتە قورغان قوزغىلىڭى ۋە ۇيغۇر سۇلالىسىنىڭ ھالاك بولۇشى ئۈچۈن كۆر كولاپ بەردى.

جەنۇبتىكى قاڭقىللارنىڭ توغبات-ۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرىشى مىلادى 488 - يىلى (ۇيغۇر شياۋ-ۋېندىنىڭ تەيخى 22 - يىلى) يۈز بەردى. يەنىشىڭ يىللىرىدا ۇيغۇر دۆلىتىنىڭ پۈتكۈل شىمالىي چېگرىسىنى قاپلىغان تۈرا خەلقىنىڭ قارشىلىق كۈرىشى يۈز بېرىپ، توغبات-ۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ۋەھشىيانە مۆكۈمرانلىقىغا قاتتىق زەربە بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن توغبات-ۇيغۇر سۇلالىسى بۇ تەجرىبە ساۋاقلارنى يەكۈنلىمەي، ئەكسىچە قاڭقىل خەلقىنى تېخىمۇ قاتتىق ئەزدى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. بولۇپمۇ ۇيغۇر دۆلىتىنىڭ چەكسىز ھەربىي يۈرۈشلىرى ۋە تۈگىمەس - پۈتمەس ئالۋان - ياساق لىرى قاڭقىل خەلقىنى ۋەيران قىلىپ ئادەملىرىنى ھالاك قىلدى. قاڭقىل خەلقى توغبات ۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئۈرۈش خۇمارلىقىدىن قاتتىق يىرگەندى. مىلادى 497 - يىل (تيەنخەنىڭ 21 - يىلى) ۇيغۇر شياۋۋېندى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ جى، دىڭ، يىڭ، شياڭ، جى قاتارلىق ئايماقلاردىن 200 مىڭ ئەسكەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، جەنۇبتىكى چى پادىشاھلىقىغا ھۇجۇم قىلدى؛ چى پادىشاھلىقىنىڭ قوشۇنىنىڭ مۇداپىئەسى ناھايىتى مۇستەھكەم بولغاچقا، ۇيغۇر سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى مۇۋەپپەقىيەت قازىنالماي قايتىپ كەلدى. ئىككىنچى يىلى (مىلادى 498 - يىلى) ۇيغۇر شياۋۋېندى يەنە 200 مىڭ ئەسكەرنى جەنۇبقا جازا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى ھەمدە ۋاقاڭقىللارنى ھاروۋا - ئاتلىرىنى ئېلىپ جەنۇبقا جازا يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇق قىلدى» («ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە»). قاڭقىللار جەنۇبقا يۈرۈش قىلىشقا رازى بولماي، ئۇيغۇرلار-

نىڭ ئاقساقىلى شۇڭقارنى ئۆزلىرىگە باش قىلىپ تىكلەپ، ئۇرۇشقا قارشى داغدۇغىلىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭچى قوشۇن جىنلىڭ (سۇجۇ ئايمىقىغا تەۋە، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ھۆرىنگېر ئەتراپىدا) دا ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا قاتتىق زەربە بەردى. جىنلىڭ ۋېي دۆلىتىنىڭ دۇۋۋۇدىدىن شيەنۋېندىگىچە بولغان پادىشاھلىرىنىڭ قەبرىسى جايلاشقان ئورۇن بولۇپ، قاڭقىل قوشۇنلىرىنىڭ بۇ يەردە «ئايلىنىپ يۈرۈشى» توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنى قاتتىق چۆچۈتۈۋەتتى. قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ كۈچى ناھايىتى تېزلا خۇەيسۇنىڭ شەرقىدىكى تۆت ھەربىي قورغان ۋە خېڭ، شۇ ئايماقلىرىغا كېڭەيدى. ۋېي دۆلىتىنىڭ پۈتكۈل شىمالىي چېگرىسى يىمىرىلىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى. 9 - ئايدا ۋېي شياۋۋېندى ئالدىراپ - تېنەپ شىمالغا جازا يۈرۈشى قىلغۇچى سانغۇن يۈۋېنفۇنىڭ قوماندانلىقىدا قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇلارنى باستۇردى. ئەمما ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ قايتىپ كەلدى. ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ۋېي شياۋۋېندىنى جەنۇبتىكى چى پادىشاھلىقىغا بولغان ھەربىي ھەرىكەتلىرىنى توختىتىپ قويۇشقا مەجبۇر قىلدى ۋە خۇەيخېنىڭ شىمالىدىكى ئالدىنقى سەپتىكى «تۇغنى قايتۇرۇپ كېلىش» گە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن شۇڭقار باشچىلىقىدىكى قاڭقىل قوزغىلاڭچىلىرىغا تاقابىل تۇردى. شۇڭقار قاڭقىل قوزغىلاڭچىلىرىنى باشلاپ، يەنشىڭ يىللىرىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن غەربىي قىسىم تۇرالىرىغا ئوخشاش، قوزغىلاڭ غەلىبە قازانغاندىن كېيىن چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئانا يۇرتىغا قايتىپ كەتمەكچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن يۈۋېنفۇنىڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، قەبىلىلىرىنى باشلاپ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كۆچتى. ۋېي شياۋۋېندى جياڭ ياڭ

بەگى يۇەن جىنى تۇتۇق قىلىپ تەيىنلەپ جازا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى. يۇەن جى ۋېي شياۋۋەندىغا مەكتۇپ سۇنۇپ، «قاڭقىللارنىڭ ئىچىدىكى جاھىللار بىزنىڭ قۇدرىتىمىزنى بىلمىگەچكە، ئۆزئارا بىرلىشىۋېلىپ، بىزگە قارشى چىقىپ شىمالغا قايتىپ كەتمەكچى بولۇۋاتىدۇ. ئۇلار ھازىر ناھايىتى ئەسەبىيلىشىپ كەتتى. ئەگەر ئالدىراقسانلىق قىلىپ، ئۇلارغا قوغلاپ زەربە بەرگەندە، چوقۇم چوڭ قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىقىدىغاندەك قىلىدۇ. شۇڭا ئالىيلىرى ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ، پەقەت رەھىمدىن بىرنىلا قەتل قىلىپ، قالغانلىرىغا ئەمىنلىك بېرىپ خاتىرجەم قىلغايلا» («ۋېينامە. جياڭ ياڭ بېگى يۇەن جىنىڭ تەرجىمھالى») دېدى. نەتىجىدە ۋېي شياۋۋېندى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ «جازا يۈرۈشىنى توختاتتى». بۇ توغىبات-ۋېي دۆلىتىنىڭ يەنىشىك يىللىرىدا قاڭقىل قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ باتۇرانە كۈرىشى ئالدىدا، غەربىي تۈرالارغا بولغان كەڭ كۆلەمدە قىرغىن قىلىش ۋە مەجبۇرىي ھالدا ھەربىي تۈزۈمگە ئايلاندۇرۇش سىياسىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا مەجبۇر بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بەلكى ئۇنىڭ ئورنىغا قوزغىلاڭنىڭ رەھبىرىنى جازالاش سىياسىتىنىلا دەستىشى بۇ شۇبھىسىزكى قاڭقىل خەلقىنىڭ قەيسەرانە كۈرىشىنىڭ مەھسۇلى ئىدى. بۇ سىياسەتنىڭ يولغا قويۇلۇشى قاڭقىل قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ئارىسىنى يېرىقلاشتۇرۇش ۋە بۆلگۈنچىلىك قىلىش رولىنى ئويناندى. قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن بىر قىسىم قاڭقىل چارۋىچىلىرى ۋېي سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئالدامچىلىقى بىلەن ئۇلارغا كەينى - كەينىدىن بويسۇندى» («ۋېينامە. جياڭ ياڭ بېگى يۇەن جىنىڭ تەرجىمھالى»). 11 - ئايدا يۇەن جى بىر تەرەپتىن، ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ شۇڭقار باشچىلىقىدىكى بويسۇنمىغان قاڭقىل قەبىلە

لىرىنى قىستىسا، يەنە بىر تەرەپتىن يالغاندىن «ئەلچى ئەۋەتىپ شۇڭقاردىن ھال سورىدى»، شۇنداقلا ياغلىما سۆزلەر بىلەن شۇڭقارنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندىدى. شۇڭقار يۈەن جىنىڭ تەسلىم بولۇشقا قىلغان نەسىھىتىنى رەت قىلىپ شۇ يىلى 12 - ئايدا قەتئىي نىسبەتكە كېلىپ، قوۋملىرىنى باشلاپ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا بېرىپ، جورجانلار-غا ئەل بولدى. بۇ ۋاقىتتا جورجان خانلىقى دەل قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ غەربىي شىمالىنىڭ ئالدىنقى قىسمىغا كەتكەن قاڭقىلارنىڭ پوۋۇرغۇر قەبىلىسى بىلەن جان تىكىپ ئۇرۇشۇ-ۋاتقان بولغاچقا، ئۇلار شۇڭقارنىڭ ئەل بولۇشىدىن قاتتىق ئەندىشە قىلدى. شۇڭقار ئامالسىز، قوۋمىنى باشلاپ جەنۇبقا قايتىپ، ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا ئەل بولۇشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن شۇڭقارنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولغانلىقى ئېنىق ئەمەس، بەلكىم ۋېي ئوردىسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن. قالغان قەبىلەئەزالىرى ۋېي دۆلىتى تەرىپىدىن «بۆلۈپ تارقاتىلاشتۇرۇپ ئىدارە قىلىندى».

بۇ قېتىمقى قاڭقىلارنىڭ ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ قەبىلە باشلىقى شۇڭقارنىڭ باشچىلىقىدىكى تۆت ئاي داۋام قىلغان چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىلارنىڭ چوڭ قوزغىلىڭى، ۋېي سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ بۆلگۈنچىلىك قىلىپ يىمىرىپ تاشلىشى بىلەن مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، بىراق بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى پوۋۇرغور قەبىلىسىنىڭ جورجان خانلىقىغا قارشى كۈرىشى بىلەن بىرلىشىپ، چۆللۈكنىڭ شەرق ۋە غەرب تەرەپلىرىگە كەڭ تارقالغان قاڭقىل مىللىتىنىڭ يات مىللەت-لەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرىشىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغانىدى. بۇ ئىش قاڭقىل مىللىتىنىڭ تارىخىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان جەنۇبتىكى قاڭقىلارنىڭ ئۇچ

قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك قارشىلىق كۆرسىتىش كۈرىشى توغبات-ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قاتتىق زەربە بەرگەن. كۈرەش داۋامىدا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ كۆپ قىسمى توغبات-ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەۋلادتىن ئەۋلاد ھايات كەچۈرۈپ كېلىۋاتقان شىمالدىكى يايلاقلىرىغا قايتىپ كەتتى.

جەنۇبتىكى قاڭقىللارنىڭ كۆپلەپ «ئىسيان كۆتۈرۈپ ۋە كۆچۈشلىرى» تۈپەيلىدىن ۋېي دۆلىتىنىڭ شىمالىي چېگرىسى ۋە ھەربىي قورغانلىرىدا ئادەم ئازىيىپ كەتكەچكە، قاقاسلىشىپ خارابە بولغان مەنزىرىلەر بارلىققا كەلدى. چېڭشىنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 504 - يىلى) يۈەن خۇەي ۋېي شۇەنۋۇدىغا مەكتۇپ سۇنۇپ، «پېقىرنىڭ ئۇقۇشىچە، شىمالدىكى ھەربىي قورغانلاردىكى ۋاساللاردىن بولغان قاڭقىللار ئىسيان كۆتۈرۈپ، سىرتقا قاچقىلى تۇرۇيتۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇدا قەھەتچىلىك يۈز بەرگەچكە ئەسكەرلەرنىڭ ئۇندىن سەككىزى ئۆلۈپ كەتكەن» («ۋېينامە: يۈەن جىنىڭ تەرجىمىھالى») دەپ كۆرسەتتى. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا ئالتە قورغاندىكى توغبات ئاقسۆڭەكلىرى بىر تەرەپتىن، كۈچىنىڭ بارىچە جەنۇبتىكى «ئىسيان كۆتۈرمەي» قېپقالغان قاڭقىل چارۋىچىلىرىنى ۋە باشقا مىللەتلەردىن بولغان دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شوغۇللىنىدىغان ھەربىي قورغان پۇقرالىرىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ياخشى تۇرمۇش ئەھۋالىنى قوغداپ قالماقچى بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن لوياڭغا كۆچۈپ كەتكەن يەنە بىر قىسىم توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ «چوڭ ئەمەللەرنى ئىگىلىۋېلىش»، «ئۆزلىرىنى كۆز - كۆز قىلىش» غا نىسبەتەن قەلبىدە «ئۆچمەنلىك ساقلىغان» ئىدى. شۇنداق قىلىپ توغبات-ۋېي دۆلىتىدە ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىلار بىلەن ھۆكۈمرانلىق

قىلىنغۇچى ھەرقايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا-توغبات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى گۇرۇھلار (ئاساسلىقى ئالتە قورغاندىكى توغبات ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن لوياڭغا كۆچۈپ ئولتۇراقلاشقان توغبات ئاقسۆڭەكلىرى) ئوتتۇرىسىدا ئادەتتىن تاشقىرى ئۆتكۈر بولغان كۈرەش پارتلىدى. بۇ ئەڭ ئاخىرى توغبات ۋېي دۆلىتىنىڭ تېزلىكتە يوقىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى ۋە ئالتە قورغاندىكى چوڭ قوزغىلاڭنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

2. ئالتە قورغان چوڭ قوزغىلىڭى ھەزگىلدىكى چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاتقىللار

مىلادى 523 - يىلى ۋېي شىياۋمىڭدىنىڭ (جېڭگۇاڭ تۆتىنچى يىلى) 4 - ئايدا جورجانلار شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا باستۇرۇپ كىردى. خۇەيخۇاڭ قورغىنىدىكى ئاھالىلەر ئاچ قېلىپ ئاشلىق سوراپ سانغۇن يۇجىڭىنىڭ يېنىغا بارغان بولسىمۇ، رەت قىلىندى. قورغان ئاھالىسى ئاچ - زارلىق ئىچىدىمۇ يەنە ۋېي سۇلالىسى ئۈچۈن چېگرا ساقلاشقا مەجبۇر بولدى. ئۇزاق ئۆتمەي قوزغىلىپ يۇجىڭنى ئۆلتۈرۈپ، ئالتە قورغان چوڭ قوزغىلىڭىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى.

ئىككىنچى يىلى (مىلادى 524 - يىلى، جېڭگۇاڭنىڭ بەشىنچى يىلى) 3 - ئايدا ۋۇيى قورغىنىدىكى ئەسكەر باشلىقلىرى قورغاننى قوغدايدىغان ئەسكەر ۋە خەلقە رەھىمسىزلىك قىلغانلىقى ئۈچۈن، قورغان ئاھالىلىرىدىن بولغان سىيانپىلاشقان ھون پولىۋ خەنبالىڭ ئاممىنى يىغىپ، ئەسكەر باشلىقلىرى ۋە ۋۇيى قورغىنىنىڭ سانغۇنىنى ئۆلتۈرۈپ ۋېي

سۇلالىسىگە قارشى كۈرەشنىڭ چوڭ تۈغىنى ئاشكارا كۆتۈرۈپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن ئالتە قورغاندىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋەكىلى سۇلالىسىگە قارشى قوزغىلىڭى دەبدەبە، ئەس ـ ئەس بىلەن باشلاندى. 4 ـ ئايدا قوزغىلاڭچى قوشۇن ۋۇچۇمەن قورغىنى بىلەن خۇەيسۇ قورغىنىنى ئىشغال قىلدى. بۇ جايلاردىكى «يات مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارغا ئاۋاز قوشتى» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرتەكلەر» 149-جىلد لياڭفۇدىنىڭ پۈتۈكى 4 ـ يىلى). بۇ يەردە دېيىلگەن «ياتلار» ئاساسلىق ۋۇيى، ۋۇچۇمەن، خۇەيسۇ قاتارلىق ئۇچ قورغان ئەتراپلىرىغا تارقالغان غەربىي تۈرالار ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەت كىشىلىرىنى كۆرسىتەتتى. «شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى. قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ تەرجىمھالى» غا ئاساسلانغاندا، غەربىي تۈرالاردىن بولغان قوغۇرسۇ ئالتۇنى ۋەلى سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ خۇەيسۇ قورغىنىنىڭ سانغۇنى ياكى جۇنىنىڭ قول ئاستىدا ـ ئەمىر لەشكەر بولۇپ، پولىيۇ خەنبالىڭنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنلىكىنى ئاڭلاپ، نەچچە ئون مىڭ تۈتۈننى باشلاپ پولىيۇ خەنبالىڭغا ئاۋاز قوشتى. بالىكى قوغۇرسۇ ئالتۇنىنى بەگ قىلىپ تەيىنلىدى. قوغۇرسۇ لوياڭمۇ ئۆزىگە تەۋە بولغان قاڭقىل قوۋملىرىنى باشلاپ پولىيۇ خەنبالىڭغا تەۋە بولدى. قوغۇرسۇ جەمەتىدىن باشقا غەربىي قىسىم تۈرالارنىڭ قەبىلە باشلىقى چىللىغ (يەنى «ۋېينامە» ئىبرىيۇ-رۇڭنىڭ تەرجىمھالى» دىكى چىللىغبۇرۇ بولۇشى مۇمكىن)① ئۆزىگە تەۋە 30 مىڭ تۈتۈندىن ئارتۇق ئاھالىنى باشلاپ، غەربىي قىسىم تۈرالارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى تۈرابېك، تۈراكىبەگ قاتارلىقلار ئۆزىگە تەۋە تۈرا قوۋملىرىنى باشلاپ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ قوزغىلاڭچىلارنىڭ سېپىگە قوشۇلدى.

گوپـــك قـورغـــنـــدىكـى تـۇرالارنـــلـك ئاقســاقـللـى خۇجـيـن بولىۇخەنـبالىك قـوزغـلاك كـۆتـۈرۈپ بـىـر ئايدىن كـېيىن يەنى مـلادى 524 - يـىلى 4 - ئايدا،گوپـكنى ئـشغال قـىلـىپ، «بالىك قوزغـلىڭغا ئاۋاز قوشتى» («ۋېينامە. سۇزۇك ھەقـقىدە خاتـىرە»). قـىسقـىسى. پۇلـيۇخەنبالىك قوزغـلاك بايرىقىنى كـۆتـۈرۈشى بىلـەنـلا، دەرھـال غـەربـىـي تـۇرالار نـىـك قوغۇرسـۇ جـەمـەتـى، تـۇرا جـەمـەتـى ۋە گـوپـىـك قورغـىنىدىكى تـۇرالارنىك هـمـايـىـسـگە ۋە ئاۋاز قوشۇشـىغا ئېرىشـتى؛ بولۇپـمـۇ، پولىۇ خەنـبالـىك قوزغـلاك كـۆتـۈرگەن جايغا يېقىن ئەتراپـتىكى قوغۇرسۇ جەمەتـى، تۇرا جەمەتـى ئۆزىگە تەۋە 40 مىڭ تۈتۈن تەخمىنەن 200 مىڭدىن ئارتۇق قـاڭـقىل ئاھالـىسىنى باشـلاپ، قوزغـلاڭغا قاتنىشپ، پۇلىۇ خەنبالىك قوزغـلاڭچى قوشۇنىنىك كۈچىنى تەخمىنى زورايتتى. ۋۇيې، ۋۇچۇەن، خۇەيسۇ قورغانلىرى شۇنىك ئۈچۈن ناھايىتى تېزلىكـتە ئىشغال قىلـىنىدىكى، قوغۇرسۇ قاتارلـىق غەربـىي تـۇرالار قـوزغـلاڭغا قاتنـىشپ، ناھايىتى مۇھىم روللارنى ئويىنىغانىدى.

غەربـي قـسىم تۇرالارنىك قوللـىشى ئارقىسىدا، پولىۇ-خەنـبالـىك شـۇ يىلى 5 - ئايدا ۋېـي دۆلـتىنىك لىنخۇەي بېگى يۇەنيۇ ۋە شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇنى لى شۇرېن باشلامـچىلىـقىدىكى ۋېي دۆلـتـىنىك زور قوشۇنـىنى ۋۇيۇەن بىلەن بەيداۋ (ھازىرقى كۆكـخوت شەھرىنىك شـمالى) دا ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ قىلدى. يۇەنيۇ قوشۇنىنىك مەغلۇپ بولۇشى سەۋەبىدىن «ئەمەلدىن ئېلىپ تاشلاندى». 7 - ئايدا ۋېي سۇلالىسىنىك قۇتاتقۇچى سانغۇنى سۇي شىيەننى بەيداۋ-نىك ئەتـراپىـدا مەغلۇپ قـىلدى. سۇي شىيەن «يالغۇز ئات بىلەن جېنىنى ئارانلا ئېلىپ قېچىپ كەتتى.» ۋېي سۇلالىسى

ئەۋەتكەن شىمالغا جازا يۈرۈش قىلىش قوشۇنىنىڭ باش تۇتۇقى لى چۈڭ، باسقاق سانغۇن، گۇاڭئەن بېگى يۈەن-يۈەنلەر «ئۇرۇش قىلىپ تاقابىل تۇرالماي» چېكىنىپ يۈنجۈڭ شەھىرىنى (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ھۆرۈنگېر ناھىيىسىنىڭ شىمالى) مۇداپىئە قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئۇرۇش قىلىشتىن قورققاچقا، «ئەسكەرلەرنىڭ رايى يېنىپ، تىرىپىرەن بولۇپ كەتتى». قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ ئارقا - ئارقىدىن قولغا كەلتۈرگەن غەلىبىسىنىڭ تەسىرىدە 8 - ئايدا شەرقىي تۇرالار ۋېي سۇلالىسىدىن يەنە يۈز ئۆرۈپ قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشتى. شۇنداق قىلىپ، شەرقى ۋە غەربىي تۇرالار قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ سېپىگە قوشۇلدى. تارىختا بۇ «شەرقىي ۋە غەربىي تۇرالارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئىسيان كۆتۈرۈشى» دەپ ئاتالدى («ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 150 - جىلد لياڭ ۋۇدىنىڭ پۇتۇڭ 5 - يىلى). 10 - ئايدا ۋېي سۇلالىسىنىڭ باش چاۋۇشى خېبا دۇبا ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى خېباشىڭ، خېبايۆلەر خۇەيسۇدا تۇرا قوشۇنى بىلەن ئۇرۇش قىلدى. خېبا ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ئۆلدى. قوزغىلاڭچىلار خۇەيسۇنى ئىشغال قىلدى. ئالتە قورغان ۋە ئەتراپتىكى جايلارنىڭ ھەممىسىنى ھەر مىللەت قوزغىلاڭچى قوشۇنى ئىشغال قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا گوپىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ رەھبىرى، تۇرالارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى خۇچېن سانغۇن سۇ چىنمىڭدانى ئەۋەتىپ، بېن (ئورنى ئەندىڭدا، ھازىرقى گەنسۇنىڭ نىڭشيەن ناھىيىسى)، شيا (ئورنى يەنلۇدا، ھازىرقى شەنشىدىكى جىڭبيەننىڭ شەرقىي شىمالىي)، بېيخۇا (ئورنى شىڭچېڭدا، ھازىرقى سەنشىنىڭ خۇاڭلىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) قاتارلىق ئايماقلارغا ھۇجۇم قىلدى، «بۇ ۋاقىتتا شيا ئايمىقىنىڭ شەرقىدىكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسى ئىسيان كۆتۈرۈپ،

هەرقايسى قورغانلار بىرلىشىۋالدى» («ۋېينامە. يۈەنخېننىڭ تەرجىمىھالى. قوشۇمچە يوڭنىڭ تەرجىمىھالى»). قوزغىلاڭچىلار بۇ جايلارنى پۈتۈنلەي كونترول قىلدى. شۇنداق قىلىپ غەربتە گوپىڭدىن شەرقتە ئالتە قورغاننىڭ شەرقىدىكى خۇەيخۇاڭ قورغىنىغىچە بولغان جايلارنىڭ ھەممىسى پوليۇخەنبالىڭ باشچىلىقىدىكى نەچچە ئون مىڭلىغان قاڭقىللار قاتناشقان قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ ئىلكىگە ئۆتتى.

مۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ۋېي سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ باش تۇتۇقى لى چۇڭ، گۇاڭياڭ بېگى يۇەن يۇەنلەر يۈنجۇڭ شەھىرىنى يەككە - يېگانە ھالدا مۇداپىئە قىلىشقا جۈرئەت قىلالماي ئالدىراپ - تېنەپ، ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ پىڭچىڭ شەھىرىگە چېكىنىپ بېكىنىۋالدى. يۇەن يۇەن ئوردىغا مەكتۇپ سۇنۇپ مۇنداق دېدى: «خان قوشۇنى ئىسيانچىلار بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ. ئۇلار كۈنسايىن كۈچەيمەكتە. ھازىر ئالتە قورغاندىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئىسيان كۆتۈردى. قاڭقىللارنىڭ ئىككى تارمىقى (شەرقىي ۋە غەربىي قىسىم چېلىلارنى كۆرسىتىدۇ) ئۆزئارا بىرلىشىۋالدى. شۇنداق بولغاچقا، چارچاپ كەتكەن ئەسكەرلەر بىلەن ئۇلارغا ھۇجۇم قىلغاندا غەلىبە قازىنالماسلىقىمىز مۇقەررەر، ئۇنىڭدىن كۆرە، خىل ئەسكەرلەرنى تاللاپ خېڭجو (پىڭچېڭنى كۆرسىتىدۇ، ھازىرقى داتۇڭ شەھىرى) نى ساقلاش مۇھىم. قالغان ئىشلارنى كېيىن مۇزاكىرە قىلغان تۈزۈك» («ۋېينامە. گۇاڭياڭ بېگى يۇەن يۇەننىڭ تەرجىمىھالى»). بۇنىڭدىن شەرقىي ۋە غەربىي ئىككى تارماقتىكى قاڭقىللارنىڭ قوزغىلاڭغا قاتناشقاندىن كېيىن، ئالتە قورغاندىكى قوشۇنلارنىڭ زورايغانلىقى، ۋېي سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ پۈتۈن سەپ بويىچە مەغلۇپ بولغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ب) ياندۇرقى يىلى (مىلادى 525 - يىلى) 4 - ئايدا

تۇرالارلىق قەبىلە ئاقساقىلى خۇچېن باش سانغۇن ۋەنسى چېۋنۇ، سۇچىنىڭدانى باشلاپ، گو پىڭنىڭ شەرقىدىكى، ۋېي سۇلالىسىنىڭ جىڭجۇ ئايمىقى (ئورنى ئەندىگدا، ھازىرقى گەنسۇنىڭ جىڭچۇەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) غا ھۇجۇم قىلدى. ئۇلار ئەندىگىنىڭ شىمالىدىكى تۇزلەكلىكتە ۋېي سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى سۇ باۋيىن، سۇي يەنبو باشچىلىقىدىكى ۋېي سۇلالىسىنىڭ چوڭ قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلىپ، بىر يوللا ۋېي قوشۇنىنىڭ 100 مىڭ ئادىمىنى يوقىتىپ، سۇي يەنبونى ئۆلتۈردى. «بۇ مەزگىلدە ئىسيانچىلار تىنچىتىلمايلا قالماستىن، بەلكى ۋېي ھۆكۈمىتى قابىل سەركەردىلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، ئوردىنى قورقۇنچ قاپلاپ كەتتى» («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 150 ـ جىلد لياڭ ۋۇدىنىڭ پۈتۈك 6 ـ يىلى). گۇەنجۇڭ، لۇگشىدىكى ۋېي قوشۇنى پۈتۈنلەي يىمىرىلدى. خۇچېننىڭ تەسىر كۈچى شەرقتە خۇاڭخېغىچە يېيتىپ باردى. تارىخىي كىتابلاردا لىاتىرىلىنىشىچە، «خۇاجۇ (ئورنى خۇاجۇدا، ھازىرقى سەنشىنىڭ چىنچاڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا)، بەيشۇيلەر مۇھاسىرە ئىچىدە قالغان، گۇەنلۇڭنىڭ ئوڭ تەرىپىنى پاراكەندىچىلىك قاپلاپ كەتكەچكە جايلارنىڭ ئالاقىسىمۇ ئۈزۈلۈپ قالغان» («ۋېينامە. يۇەن خېنىڭ تەرجىمھالى، قوشۇمچە يوڭنىڭ تەرجىمھالى» دىن كۆرۈڭ) ئىدى. 6 ـ ئايدا پولىۋخەنبالىڭ نىڭ قوشۇنلىرى يۇنجۇڭ شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. بۇ ۋاقىتتا يەنە گۇەنجۇڭ ۋە گەننەن رايونلىرىدىكى چاڭلار نىڭ ئاقساقىلى موجى نيەنشىڭ ئۆز قوۋمىگە باشچىلىق قىلىپ، ۋېي سۇلالىسىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا تۇيۇقسىز قاتتىق زەربە بەردى.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، مىلادى 524 ـ يىلى 3 ـ ئايدا پولىۋخەنبالىڭ تۇنجى قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنـ

دىن تارتىپ، تاكى مىلادى 525 - يىلى 4 - ئايدا خۇجىنە
نىڭ ئەندىگدا زور غەلىبە قازىنىشى ۋە 6 - ئايدا بالىگنىڭ
قوشۇنىنىڭ يۈەنجۇنى ئىشغال قىلغانلىقىغا قەدەر بولغان بىر
يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە. ۋېي دۆلىتىنىڭ شىمالىي
ۋە غەربىي شىمالىي قىسىملىرىدىكى كەڭ زېمىنى قوزغىلاڭ
چىلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىپ، ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇن
لىرى كۈمران بولدى. توغبات ۋېي سۇلالىسى خەۋپ ئاستىدا
قالدى.

توغبات-ۋېي سۇلالىسى پات ئارىدا يوقىلىشتەك تەقدە-
رىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئىككىسى تۇرلۈك ئىنتايىن
زەھەرخەندىلىك بىلەن تولغان تەدبىرنى قوللاندى: بىرىنچى،
ئىنتايىن پەسكەشلىك بىلەن جورجان خانلىقىنىڭ قوشۇن چىقىرىپ،
ئۇلارنىڭ نەچچە ئون مىڭلىغان قاڭقىللار قاتناشقان ئالتە
قورغان قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا ياردەم قىلىشنى تەلەپ
قىلدى. ئىككىنچى، سېنئۇبلىش ۋاستىسى ئارقىلىق غەربىي
تۇرالارنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرىنى ئۆزگىرىش ياساشقا
قىزىقتۇرۇپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئىچكى قىسمىغا بۆزغۇنچىلىق
قىلدى ۋە ئۇلارنى پارچىلىدى.

جورجان قاغانى ئاناغاي بۇرۇن يەنى مىلادى 520 -
يىلى جورجان خانلىقىدا ئىچكى قالايمىقانچىلىق يۈز بەر-
گەندە، ۋېي دۆلىتىگە قېچىپ كەلگەنىدى. ئەينى ۋاقىتتا
ۋېي دۆلىتى چۆللۈكىنىڭ شىمالىدا ۋېي سۇلالىسىگە رەسمى
بىر-بر جورجان قاغانىنى يۆلەپ كۈنسېرى گۈللىنىپ كۈچىيىپ
كېتىۋاتقان پوۋۇغورلارنىڭ قاڭقىل دۆلىتىنى ئىككىنجىگە
ئېلىشنى ئۈمىد قىلغاچقا، ئاناغايغا نۇرغۇن ماددىي ياردەم
لەرنى بەردى ھەمدە ئۇنىڭ چۆللۈكىنىڭجەنۇبىدا ھاكىمىيەت
ئاپپاراتلىرى بىلەن قوشۇنلىرىنى قايتا قۇرۇشقا ياردەم قىلىپ
ئۇنى پۈرسەت كۈتۈپ دۆلىتىنى تىرىلدۈرۈشكە كۈشكۈرتتى.

بەراق، ئاناغاي مىنەتدارلىق بىلدۈرۈش ئۈياقتا تۇرسۇن.
ھەتتا مىلادى 523 - يىلى 2 - ئايدا نەچچە ئون مىڭ ئادەمنى باشلاپ كېلىپ قاتتىق بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ چۆللۈكىنىڭ شىمالىغا قايتىپ كەتتى. ئالتە قورغان قوزغىلىڭىدىن كېيىن، ئاناغاي باشچىلىقىدىكى بۇلاڭچىلىقىغا ئادەتلىنىپ كەتكەن جورجان قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرى پۈرسەت كۈتۈپ چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشنى ئويلاۋاتقاندا، ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ كۈتۈلمىگەندە ئۇلارنى چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىغا «تەكلىپ قىلىشى» غا ئۇلار ئەلۋەتتە رازى بولاتتى.
مىلادى 525 - يىلى (ۋېي شياۋمىڭدىنىڭ شياۋچاڭ تۇنجى يىلى) 6 - ئايدا (يولبۇخەنبالىڭ يۈەنجۇڭ شەھىرىنى ئىشغال قىلغان ئايدا) ئاناغاي 100 مىڭ كىشىلىك چوڭ قوشۇنىنى باشلاپ، قۇمۇلۇقتىن ئۆتۈپ ۋۇچۈەن قورغىنىغا ھۇجۇم قىلدى. ئارقىدىنلا غەربكە قاراپ يۈرۈش قىلىپ ۋۇيې قورغىنىنى ئىشغال قىلىپ قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ باش سانغۇنى كوڭ چۇ قاتارلىقلارنى ئۆلتۈردى. قوزغىلاڭچىلار ئۇرۇشتا پايدىسىز ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىپ، ۋەزىيىتى ئىنتايىن خەتەرلىك ئەھۋالدا قالدى.
توغىبات ۋېي ھۆكۈمىتى جورجانلارنىڭ قولى بىلەن قوزغىلاڭچى قوشۇنىنى باستۇرغانلىقتىن، قوزغىلاڭچى قوشۇن ناھايىتى قىيىن ئەھۋالدا قالدى، ۋېي دۆلىتىنىڭ باش ھەربىي مەسلىھەتچىسى يۈجىن گۇاڭىياڭ بېگى يۈەن يۈەنگە غەربىي قىسىم تۇرالارىنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرىنى سېتىۋېلىش ۋە ئارقا بۆلگۈنچىلىك سېلىش پىلانىنى كۆرسەتتى، ئۇ مۇنداق دېدى: «ھازىر توپىلاڭچىلارنىڭ ھەممىسى قوزغىلىپ كەتتى، قورال كۈچىنى ئىشلىتىپ غەلىبە قىلىش ئاسان ئەمەس، شۇڭا پېقىر يۈجىن ئۇلۇغ بېگىمنىڭ يارلىقلىرىنى ئېلىپ ئۇلارغا پايدا - زىيانىنى چۈشەندۈرسەم، ئۇلار چوقۇم ئىچكى قىسىمدىن

ئۆزئارا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ». شۇنداق قىلىپ يۈجىن ئۆزى يالغۇز غەربىي تۇرالارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى يىللىغىنىڭ بارگاھىغا بېرىپ «ئۇنىڭغا ئىلتىپات كۆرسەتتى»، شۇنىڭ بىلەن يىللىغ 30 مىڭ تۈتۈندىن ئارتۇق 100 مىڭدىن كۆپ تۇرالارنى باشلاپ ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا ئەل بولدى («ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 150 - جىلد. لياڭ ۋۇدىنىڭ پۇتۇڭ 6 - يىلى). غەربىي قىسىم قاڭقىللارنىڭ يەنە بىر ئاقساقىلى قوغۇرسۇ ئالتۇنى «دۇلىڭدا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزىگە تەۋە 10 مىڭدىن ئارتۇق تۈتۈننى باشلاپ يۈنجۇ ئايمىقىغا بېرىپ تەسلىم بولۇشنى تەلەپ قىلدى» («شىمالىي چى سۇلالىسى تارىخى، قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ تەرجىمىھالى»). تەخمىنەن شۇ مەزگىللەردە يەنە غەربىي قىسىم تۇرالارنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرىدىن قوغۇرسۇ لوياڭ، تۇرابېك، تۇرا يالچىنلار ئۆز قەبىلىلىرىنى باشلاپ ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. نەچچەئون مىڭ تۈمەن قاڭقىللارنىڭ ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇشى، ئالتە قورغان قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاجىزلاتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇنىڭ مەغلۇپ بولۇش جەريانى تېزلەشتى.

غەربىي قىسىم تۇرالار ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇپ كەتكەندىن كېيىن، پوليۇ خەنبالىڭنىڭ كۈچى يېتىم ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. جورجانلارنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن قوۋمىنى باشلاپ، خۇاڭخېنىڭ جەنۇبىغا بېرىپ، خېشىدىكى خۇچېن باشچىلىق قىلغان قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئۇچرىشىپ قايتا باش كۆتۈرۈپ چىقماقچى بولدى. ئەپسۇسكى، ئالتە قورغاندىكى قەبىلە خەلقىدىن 200 مىڭدىن ئارتۇق كىشى دەريادىن ئۆتمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، ۋېي سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ توسۇپ زەربە بېرىشى بىلەن كۆپ قىسمى ھالاك بولدى ياكى ۋېي قوشۇنلىرىغا ئەسىرگە چۈشۈپ

كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئالتە قورغان قوزغىلىڭى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشتى. پولىيۇ خەنبالىڭنىڭ ئاز ساندىكى قالدۇق ئامىمنى باشلاپ خېنەنگە كىرگەندىن كېيىنكى پائالىيىتى ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارغان جايلىرى تارىخىي كىتابلاردا باھايىتى ئاز خاتىرىلەنگەن. شياۋ چاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 526 - يىلى) 10 - ئايدا بالىڭ «جەنۇبتا خۇاڭخېدىن ئۆتۈپ» بىر يىل تۆت ئايدىن كېيىنلا، ئاندىن تارىخىي كىتابلاردا «خۇچىن بىلەن مۇجىتىيەنشىڭ ئۆزئارا ئالاقىلەشتى، بۇنىڭدىن پولىيۇ خەنبالىڭ گۇمانلىنىپ، ۋەزىرى خېي كۇنى گوپىڭغا ئەۋەتىپ، خۇ چېننى ئالداپ ئۆلتۈرۈۋەتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن («ئەلىنى ئىزدەش قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 151 - جىلد، لياڭ ۋۇدىنىڭ پۈتۈك 7 - يىلى). بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا مىلادى 526 - يىلى 10 - ئايلاردا پولىيۇ خەنبالىڭ ۋە ئۇنىڭ قوۋمى يەنىلا خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. پولىيۇ خەنبالىڭنىڭ خۇچىننى ئۆلتۈرۈش ۋەقەسى خېشى تۇرالبرىنىڭ ئاخىرى ئالتە قورغان قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىدىن ئايرىلىپ چىققانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئالتە قورغان قوزغىلىڭنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدا، جورجانلارنىڭ قاغانى ئاناغاينىڭ قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىدىن تاشقىرى، غەربىي تۇرالارنىڭ ئاقساقاللىرى يىللىغ، تۇرابېك، قوغۇرسۇ ئالتۇنى، قوغۇرسۇ لوياڭلارنىڭ يۇز ئۆرۈشى ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغانىدى. پولىيۇ خەنبالىڭنىڭ باشچىلىقىدىكى ئالتە قورغان قوزغىلاڭچىلىرى جەمئىي تۆت - بەش يۈز مىڭچە ئادەم (خۇچىننىڭ قەبىلىلىرىدىن باشقا) ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە يىللىغنىڭ باشچىلىقىدىكى غەربىي تۇرالار ئومۇمىي سانىنىڭ ئوندىن ئالتە - يەتتىسىنى، تەخمىنەن 300 مىڭ ئادەمنى ئىگىلەيدىغان بولۇپ، غەربىي

تۇرالارنىڭ ئالتە قورغان قورغىلىكىدا ئوينىغان مۇھىم رولىنى مۇشۇنىڭدىنمۇ بىلىۋېلىشقا بولىدۇ. ئالتە قورغان قوزغىلىڭنىڭ تېز روناق تېپىپ تېز ھالاك بولۇشىنى يەنە مۇنداق چۈشەندۈرۈشكىمۇ بولىدۇ:

لېنىن مۇنداق دېگەنىدى: «ھەر قاچان ھەقىقىي، كەسكىن ۋە زور سىياسىي مەسىلە يۈز بەرگەندە، كۈرۈھلار سىنىپىي ئۆلچەم بويىچە بىرلىشىدۇ، ھەرگىزمۇ مىللىي ئۆلچەم بويىچە بىرلەشمەيدۇ.»⑧ قوغۇرسۇ ئالتۇنى قاتقىلارنىڭ قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ باشلىقى بېكقۇلىنىڭ ئەۋلادى ئىدى. يىللىغ. تۇرابېكلار ئېھتىمال قاتقىلارنىڭ بۆركىلى جەمەتىنىڭ باشلىقى تىلەتېكىن (叱吕勤) نىڭ ئەۋلادى بولۇشى مۇمكىن. بېكقۇلى، تىلەتېكىنلار ئۆز قوۋمىنى باشلاپ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا كېلىپ ۋېي سۇلالىسىگە بويسۇنغان بولۇپ، ئۇلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ۋېي خانلىقىنىڭ ئالاھىدە ئېتىبار بېرىشىگە ئېرىشىپ، يۇقىرى ئەمەل، تەمىناتلارغا ئېرىشكەن، ئەيىش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇش كەچۈرۈپ، ئاساسىي جەھەتتىن ياكى پۈتۈنلەي سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرىگە ئايلىنىپ كەتكەنىدى. ئۇلارنىڭ لوياڭغا كۆچۈپ بارغان بىر قىسىم سىيانپى ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن زىددىيىتى بولىسمۇ، لېكىن ھەممىسىنىڭ تۈپ مەنپەئىتى بىردەك ئىدى. شۇڭا ئۇلار ئالتە قورغان قوزغىلىڭىدىن بۇرۇن، قاتقىل خەلقى كۆپ قېتىم ۋېي سۇلالىسىگە قارشى قوزغىلاك كۆتۈرگەنىدە. باشقا غەربىي تۇرالارغا ئوخشاش قوزغىلىپ كۈرەش قىلمىغانىدى. ئالتە قورغان قوزغىلىڭىدىن كېيىن ۋېي سولالىسىنىڭ ئالدىراپ تەسلىم قىلدۇرۇشى بىلەن

ئۇلار قوزغىلاڭچى قوشۇندىن ئايرىلىپ چىقىپ ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانىدى.

يىللىغ يەنچىك ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، دەسلەپتە ۋويىاك (ھازىرقى سەنشىنىك پويۇ ناھىيىسى نىڭ شىمالىي) دا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. مىلادى 526- يىلى ئۇقوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ شىمالىي ۋېيگە قارشى چىققاچقا چەۋنىك غۇز قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئېر جۇرۇك تەرىپىدىن يوقىتىلدى، قالغان بىر تارمىقى تۇرابېك (تەخەللۇسى ساغۇن، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ئېر جۇرۇگۈنىڭ تەرجىمھالى» دا غەربىي قاڭقىللاردىن بولغان تۇرا ساغۇن دەپ ئاتالغان) نىڭ باشچىلىقىدا ئېر جۇرۇك بىلەن بىرگە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئۇرۇشقا قاتناشتى. مىلادى 528 - يىلى ئېر جۇرۇك تاۋجۇ (ھازىرقى خېنەننىڭ مېڭشىيەن ناھىيىسى) دا ۋېي سۇلالىسىنىڭ شاھ سانىيە ۋېي تەيخۇنى دەريا غا چۆكتۈرۈۋېتىپ، ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدار - بەگلىرىدىن 2000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرۈۋەتكەندە، تۇرابېكمۇ بۇ ۋەقەگە قاتناشتى. كېيىن يەنە ئېرجۇرۇگۈنا ئەگىشىپ گېرۇك باشچىلىقىدىكى خېبېي قوزغىلاڭچى قوشۇنىغا زەربە بەردى ۋە ئۇرۇشتىكى تۆھپىسى ئۈچۈن يېڭتۇ ناھىيىسىنىڭ بەگلىك ئوتۇغاتىغا ئېرىشتى. ئېر جۇروك ئۆلگەندىن كېيىن ئۇ يەنە چېشىن ۋۇدى گاۋ خۇەننىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ «تۆت غۇزنى يوقاتتى» (تاغ غۇزلىرى، لۇ شۇي غۇزلىرى، چەۋنىك غۇزلىرى، كىنگىت غۇزلىرى) ۋە ئۇرۇشتىكى تۆھپىسى ئۈچۈن «يەنجۇ ئايىمىقىغا ئايماق بېگى بولۇپ يۆتكىلىپ، دىۋاندىكى ئۇچ ۋەزىرنىڭ قاتارىدىن ئورۇن ئالدى» («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى: تۇرا

بېكنىڭ تەرجىمھالى»).

تۇرا يالچىن ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، قوۋمىنى باشلاپ ئىر جۇرۇڭغا ئەگىشىپ لوياڭغا كىردى ۋە گېرۇڭغا جازا يۈرۈش قىلىش ئۈرۈشىغا قاتناشتى. گېرۇڭنىي يوقاتقان تۆھپىسى ئۈچۈن «يالۇاچ قۇتاتقۇچى سانغۇن، كېڭەش بېگى، جيا چىن قورغىنىنىڭ ئوڭ قول سانغۇنى، تۆتۈق، غەربىي قىسمدىكى بويسۇندۇرۇلغان ئاھالىنىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك ئاقساقىلى، يۈڭنىڭ ناھىيىسىنىڭ تۈنجى بەگلىكىگە تەيىنلىنىپ، 500 تۇتۇن سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلدى» (ۋەبىنامە. تۇرا يالچىنىڭ تەرجىمھالى»). پۈتەي يىللىرىنىڭ دەسلىپىدە (مىلادى 531 - يىلى) ئوردا تەرىپىدىن تۈتۈقلۇققا تەيىنلىنىپ، فېڭ، يۈن، يەن، شۇ قاتارلىق تۆت ئايماقنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇردى، باش تۈتۈق، قوشۇمچە دېۋان بېگى، ئوڭ قول يانداش ۋەزىر بولدى. ئىر جۇرۇڭ ئۆلكەندىن كېيىن، گاۋ خوۋنگە ئىتائەت قىلدى، كېيىن يەنە گاۋ خوۋن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

قوغۇرسۇ ئالتۇنى ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، قوۋمىنى باشلاپ جەنۇبقا يۈرۈپ خۇاڭگۇا دۆيگە بارغاندا (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ يەنشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا)، «دولۇجى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى، ئۇ ئاكىسى قوغۇرسۇبېك بىلەن ئىككىسى جېنىنى ئاران قۇتۇلدۇردى، ئىر جۇرۇڭغا تەسلىم بولغاندىن كېيىن يانداش سانغۇنلۇقىغا تەيىنلەندى.» ۋېي جۇڭدى دەۋرىدە (مىلادى 528 — 529 - يىللار) ئۇنىڭغا فۇ چىڭ تۆرىسى، ئالتۇن جۇلالىق ئىناۋەتلىك تۆرە مەرتىۋىسى ئىنئام قىلىندى، كېيىن

ئېر جۇرۇڭدىن ئايرىلىپ، گوۋخۇەنگە بېقىندى ۋە شيا يۇەن جېڭىدە ناھايىتى زور خىزمەت كۆرسەتكەچكە، گاۋ خەن ئۇنى ئەمىرلەشكەر قىلىپ، كېيىن شىنچىڭنىڭ ئىنانچىخانلىق ئوتۇغاتىنى بەردى. شىمالىي چىنىڭ تيەنباۋ يىللىرىدا (مىلادى 550 - يىلىدىن 559 - يىلىغىچە) شيەنياڭنىڭ ئىنانچىخانلىققا تەيىنلەندى. خەلپەت بېگىلىك ئەمەلدىن سول قول باش ۋەزىرلىككە كۆتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئالتۇن نۇرى باش سانغۇن، سول قول باش ۋەزىر قاتارلىق ئەمەللەرگە ئېرىشىپ، گاۋ خۇەن بىلەن قۇدا - باجا بولۇشتى، «جەمەتىدىن خانىكە، ۋەلىئەھد، بانۇ، مەلىكىلەر چىققاچقا، ئەينى ۋاقىتتا ئۇ شىمالدا ناھايىتى زور نام - ئاتاق قازانغان» («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ تەرجىمىھالى») ئىدى.

قوغۇرسۇ لوياڭ ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، مىلادى 542 - يىلى سانگەن ۋىلايىتى (سانگەن ۋىلايىتى ھازىرقى سەنشىنىڭ شەنيىن ناھىيىسى) دە، ۋېي سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەندە، ئېر جۇرۇڭ تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. قوۋملىرى ئېر جۇرۇڭغا بەيئەت قىلدى؛ قوغۇرسۇ لوياڭنىڭ ئاقىۋىتى ئېنىق ئەمەس، بەلكىم ئېر جۇرۇڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، ئالتە قورغان قوزغىلىڭىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ۋېي سۇلالىسىگە ئەل بولغان غەربىي تۇرالار قەبىلە ئاقساقاللىرى تۇرابېك، قوغۇرسۇ ئالتۇنى قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدا جەنۇبقا بېرىپ، دەسلەپتە ئېر جۇرۇڭغا ئەگىشىپ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى ئۇرۇشلارغا قاتناشتى. كېيىن يەنە گاۋ خۇەنگە ئەل بولۇپ،

ھۆكۈمرانلارنىڭ ئوتتۇراتۈزلەڭلىكتىكى يېغاۋە فېئودال تەپرىقىچىلىك ئۇرۇشىنىڭ قورالىغا ئايلىنىپ قالدى. شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە، ئۇلارنىڭ ھەممىسى خەنزۇلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتتى.

خېشى تۇرالىرى قاتناشقان گۇەنلۇڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنىغا خۇ چېن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن سيانپىلاردىن بولغان ۋەنسى چيۇنۇ باشچىلىق قىلغانىدى. مىلادى 528 - يىلى (ۋېي شياۋ جۇاڭدىنىڭ جيەنى تۇنجى يىلى) 7 - ئايدا چيو تۇ ئۆزىنى تەڭرىقۇت دەپ جاكارلاپ، يىلنامىسىنى شىنخۇ دەپ بېكىتتى. ئۇ باشچىلىق قىلغان قوزغىلاڭچى قوشۇن گۇەنلىڭ رايونىدا نۇرغۇن قېتىم غەلىبىلىك جەڭلەرنى قىلدى. مىلادى 530 - يىلى (ۋېي شياۋ جۇاڭدىنىڭ تۆتىنچى يىلى) 4 - ئايدا ئېر جۇرۇڭنىڭ باش سانغۇنى ئېرجۇ تيەنگۇاڭ، خې بايۆلەر باشچىلىق قىلغان ۋېي قوشۇنى تەرىپىدىن قاتتىق مەغلۇپ قىلىندى. چيۇنۇ ئەسىرگە چۈشۈپ، ئېرجۇتيەنگۇاڭ تەرىپىدىن كۆشۈك ھارۋىغا سولىنىپ لوياڭغا ئاپىرىلىپ، ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى. چيۇنۇ ئۆلگەندىن كېيىن بۇ تارماق قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ بىر قىسمى چيۇنۇ جەمەتىدىن بولغان موچى دورونىڭ باشچىلىقىدا چېكىنىپ لوياڭنى مۇداپىئە قىلدى ۋە ۋاڭچىڭيۈن باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، داۋاملىق ھالدا ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا زەربە بەردى. كېيىن شۇيلو شەھىرى (ھازىرقى گەنسۇنىڭ جۇاڭلاڭ ناھىيىسى) دە ئېرجۇ تيەنۋاڭنىڭ مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قالدى؛ دورو قولغا چۈشۈپ قېلىپ، قەبىلە خەلقىدىن نۇرغۇن كىشى ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. يەنە بىر تار-

ماق قوزغىلاڭچى قوشۇن باش سانغۇن سۇ چىنمىڭدانىڭ باشچىلىقىدا چېكىنىپ شياجۇ ئايمىقى (ھازىرقى سەنشىنىڭ خېڭشەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا) غا بېرىپ مۇداپىئەدە تۇردى، مىلادى 531 - يىلى ئېرجۇ تيەنگۇاڭ باشچىلىقىدىكى ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى؛ سۇ چىنمىڭدا قولغا چۈشۈپ قېلىپ كۆشۈككە سېلىنىپ، لوياڭغا ئاپىرىلىپ ئۆلتۈرۈلدى. قوزغىلاڭ پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولدى.

تۇرالارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى خۇ چېن بىلەن سيانپى ۋەنىسى چيۇنۇ. سۇ چىن مىڭدا باشچىلىق قىلغان گۇەنلۇڭ قوزغىلىڭىغازادى قانچىلىك قاڭقىل خەلقى قاتناشقان، قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن بۇ قاڭقىللارنىڭ كېيىنكى ئاقىۋىتى قانداق بولغان؟ بۇ مەسىلىلەر ئۈستىدە تارىخىي كىتابلاردا ناھايىتى ئاز خاتىرە قالدۇرۇلغان. لېكىن خۇ چېننىڭ ھەر مىللەت قوزغىلاڭچى خەلقى تەرىپىدىن قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ داھىيىسى قىلىپ سايلىنىشىدىن، قوزغىلاڭغا قاتناشقان قاڭقىللار سانىنىڭ ئاز ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇلارنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇن ئىچىدىكى رولى (بولۇپمۇ دەسلەپكىۋاقىتلاردا ئوينىغان رولى)نى تۆۋەن چاغلىغىلى بولمايدۇ.

3. چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قايتىشى

باشتا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارغا مەجبۇرىي كۆچۈرۈلگەن قاڭقىللار ئاز دېگەندىمۇ 1 مىليون 5 - 6

يۈز مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى توغبات-ۋېي سۇلالىسى تەرىپىدىن شىمالىي قىسىم چېگرىلاردىكى قورغانلار (ئالتە قورغان ۋە بوگۇلۇ، ياتلاردىن مۇداپىئە كۆرۈش قورغانلىرى)غا ۋە خېشى ئارىلىقىدىكى توڭۋەن،گو پىڭ قاتارلىق ئىككى قورغانغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. لېكىن مىلادى 524 - يىلىدىكى ئالتە قورغان قوزغىلىڭىدىن تارتىپ جەنۇبتىكى قاڭقىللار ئىچىدە شىمالىي تۇرالار ئاللىبۇرۇن غايىب بولغانىدى، شەرقىي تۇرالار پولىيۇ خەنبالىڭ قوزغىلىڭىغا ئاۋاز قوشقانىدى، لېكىن قوزغىلاڭدىن كېيىن خۇددى ھۇرگۈلدەك بىر كۆرۈنۈپ قويۇپلا غايىب بولۇپ، ئۇلارنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى پائالىيىتىنى سۈرۈشتۈرۈش ھاجەتسىز بولۇپ قالدى. ئالتە قورغان قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن بىز پەقەت غەربىي قىسىم تۇرالارنىڭ پائالىيىتىنى ئۇچرىتالايمىز. غەربىي قىسىم تۇرالاردىكى يىللىغ ۋە قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ قەبىلىسىنىڭ جەمئىي 40 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادىمى بولۇپ، قوغۇرسۇ لوياڭ، تۇرابېك تۇرا يالچىن ۋە گاۋ پىڭ تۇرالىرىدىن خۇ چېن قەبىلىسىنىڭ ئادەم سانى ئېنىق ئەمەس، ئەگەر ئۇلارنى قوشۇپ 40 مىڭ تۈتۈن دەپ ھېسابلىساق، جەمئىي 80 مىڭ تۈتۈن يەنى ئۈچ - تۆت يۈز مىڭچە ئادەم بولىدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە جەنۇبقا كۆچكەن قاڭقىللار 1 مىليون بەش - ئالتە يۈز مىڭ ئادەم بولۇپ، ئالتە قورغان قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندا، ئاز دېگەندىمۇ 1 مىليون 200 مىڭ ئادەم غايىب بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇلار قەيەرگە كەتكەن؟ بۇ مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن، ھازىر ساقلىنىپ قېلىنغان تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ ئىز - دېرىكىنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىكىدەك چۈشەندۇرىمىز:

چۆللوكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ كېيىنكى ئاقىۋىتى

يىللار	كېيىنكى ئاقىۋىتى	ماتېرىيال مەنبەسى
مىلادى 430-يىلى (شىنجيانىڭ ئۇچىنچى يىلى	1. «3 - ئايدا يۈنجۈك ۋە خېشى ئارىلىقىدىكى تۇرالاردىن بىر مىڭ نەچچە تۇتۇن ئادەم ئىسيان كۆتۈرگەچكە، دىۋان بېگى لېۋجې بۇيرۇق بويىچە ئۇلارنى قوغلاپ بېرىپ يوقاتقان».	1. «ۋېينامە. شىزۇ مەققىدە خاتىرە»
	2. 4 - ئايدا، تۇرالاردىن بىر تۈمەن نەچچە تۇتۇن ئادەم ئىسيان كۆتۈرۈپ قاچقاندا، دىۋان بېگى فېڭ تې پەرمان بويىچە قوغلاپ زەربە بېرىپ ئۇلارنى يوقاتقان.	2. «ۋېينامە. شىزۇ مەققىدە خاتىرە»
مىلادى 433 - يىلى (يەنخېنىڭ ئۇچىنچى يىلى)	1. قاڭقىللاردىن باغاقۇن ۋېي سۇلالىسىنىڭ خوەيخۇاڭ قورغىنىنىڭ سانغۇنى لاڭگونى ئۇلتۇرۇپ ئىسيان كۆتۈرگەن.	1. «ۋېينامە. لوسىنىڭ تەرجىمھالى».
	2. بۆركلى قورغىنىدىكى قاڭقىللار ئىسيان كۆتۈرۈپ قورغاننى قورشىۋالغان. ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى قاڭقىللاردىن مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۇلتۇرگەن.	2. «ۋېينامە. شىجىنىڭ تەرجىمھالى»

(داۋامى)

444 - يىلى (تەيپىڭ جېنجۇننىڭ بەشىنچى يىلى)	6.1 - ئايدا «شىمالدىكى قوۋملار» (شىمالىي تۇرالار بولۇشى مۇمكىن) لەردىن 5000 نەچچە تۇتۇن ئادەم شىمالغا كۆچكەن، ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى قوغلاپ زەربە بېرىپ ئۇلارنىڭ ئاقساقىلىنى ئۆلتۈرۈپ، قالغانلىرىنى يى، شياڭ، دىڭ قاتارلىق ئۈچ ئايماققا ھەربىي تۇتۇن قىلىپ كۆچۈرگەن.	1.«ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە»
471 - يىلى (خۇاڭشىڭنىڭ بەشىنچى يىلى)	1. 4 - ئايدا غەربىي تۇرالار ئىسيان كۆتۈرۈپ ۋېي سۇلالىسىنىڭ باش غوجىدارى لويۇننى ئۆلتۈرگەن، ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنىدىن نۇرغۇن ئادەمنى يوقاتقان. 2. ۋويې، توڭۋەندىكى تۇرالار ئىسيان كۆتۈرگەچكە 30 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئۆلتۈرۈلگەن («يۈەنخېنىڭ تەرجىمىھالى» دا «5000 دىن ئارتۇق ئادەم»، «ئومۇمىي	1.«ۋېينامە. شىزۇ ھەققىدە خاتىرە» 2.«ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە». «ۋېينامە. يۈەنخېنىڭ تەرجىمىھالى»

	ئۆرنەكلەر» دە «8000 ئادەم» دەپ خاتىرىلەنگەن). بىر تۈمەن نەچچە تۈتۈن ئادەم ئەسىرگە چۈشكەن، 2000 تۈتۈن ئادەم ئەل بولغان.	«ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 133 - جىلد. سۇڭ مىڭدىنىڭ تەيشىڭ يەتتىنچى يىلى
472 - يىلى (يەنشىڭنىڭ ئىككىنچى يىلى)	1. 1 - ئايداتوڭۋەن قورغىنىدىكى «غۇزلار» (تۇرالار بولۇشى مۇمكىن) ئىسيان كۆتۈرۈپ شىمالغا كۆچكەندە، سانغۇن خەنبا قاتارلىقلار تەرىپىدىن يوقىتىلغان. 2. 2 - ئايدا «شەرقىي تۇرالار جورجانلارغا ئەل بولغان ۋېي پادىشاھىشاھنىشاھ قۇملۇققىچە قوغلاپ بېرىپ يېتىشەلمەي قايتىپ كەلگەن». 3. 3 - ئايدا ليەنچۈەن تۇرالىرى ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولغاندا ۋېي ئوردىسى تەرىـ	1. «ۋېينامە. يۇلتۇز بېقىش تەپسىراتى» 2. «ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە». «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 133 - جىلد. سۇڭ مىڭدىنىڭ تەييۇ بىرىنچى

	پىدىن چىڭجۇ، شۇيجۇ، چىجۇ، يەنجۇدىن ئىبارەت تۆت ئايماققا ھەربىي تۈتۈن قىلىپ بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان.	يىلى» 3. «ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە»
473 – يىلى (يەنشىڭ ئۈچىنچى يىلى)	1. 12 – ئايدا «جورجانلار سەددىچىن ئىچىگە باستۇرۇپ كىرگەن. رۇشۇەن قورغىنىدىكى تۇرالارنىڭ ئىككى قەبىلىسى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۇلارغا ماسلاشقان».	1. «ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە». «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 133 – جىلد سۇڭ ساڭۋۇ ۋاڭنىڭ يۈەنۋېي تۇنجى يىلى.
498 – يىلى (تەيخېنىڭ 22 – يىلى)	1. تۆت قورغاندىكى قاڭقىللار ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ باشلىقى شۇڭقارنى ئۆزلىرىگە باش قىلىپ «ئىسيان كۆتۈرۈپ جورجانلارغا ئەل بولماقچى بولغان»، ۋېي سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جياڭياڭ بېگى يۈەنجىنى ئۇلارنى جازاالاشقا ئەۋەتكەن.	1. «ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە». «ۋېينامە. قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە». «ۋېينامە. مېڭ ۋېينىڭ تەرجىمىھالى»

	شۇڭقار جورجانلاردىن ئازار يەپ پۇشايمان قىلىپ، قايتىپ كېلىپ ۋېي سۇلالىسىگە ئەل بولغان.	«ۋېينامە. داۋۋۇ يىللىرىدىكى يەتتە بەگنىڭ تەرجىمىھالى».
504 – يىلى (جېڭشىنىڭ بىرىنچى يىلى)	1. يۈەنخۈەي ئوردىغا مەكتۇپ سۇنۇپ مۇنداق دېگەن: «پېقىرنىڭ ئۇقۇشىچە شىمالدىكى ھەربىي قورغانلاردىكى ۋاسال قاڭقىللار ئىيان كۆتۈرۈپ، سىرتقا قاچقىلى تۇرۇپتۇ». «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» دە: «ئېيتىلىشىچە، شىمالدىكى ھەربىي قورغانلاردىكى ۋاسال قاڭقىللار ئىيان كۆتۈرۈپ، كۆپلەپ سىرتقا قاچقان» دەپ يېزىلغان. ئىزاھات: «ۋاسال» دېگەندە قاڭقىل قەبىلىلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.	1. «ۋېينامە. يۈەنخېنىڭ تەرجىمىھالى»، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 145 – جىلد لياڭۋۇدىنىڭ تيەنجيەن ئۈچىنچى يىلى
524 – يىلى (جېڭگۈاڭ	1، 3 – ئايدا پوليۇ جەنبالىڭ ۋۇ يې قورغىنىدا ۋېي سۇلا-	1. «شىمالىي چى سۇلالىسى.

نىڭ بەشىنچى يىلى)	لىسىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. غەربىي تۈرالارنىڭ ئاقاقىلى قوغۇرسۇ ئالتۇنى «بىر تۈمەن تۈتۈن ئادىمىنى باشلاپ ئاۋاز قوشقان. بالىڭ قوغۇرسۇ ئالتۇنىنى بەگ قىلىپ تەيىنلىگەن» غەربىي قاڭقىللارنىڭ باشلىقى يىللىغمۇ 30 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادىمىنى باشلاپ بالىڭغا ئاۋاز قوشقان. 2. 4 - ئايدا گاۋپىڭ تۈرالىرىنىڭ باشلىقى خۇ چېن ئۆزىنى گاۋپىڭ بېگى دەپ ئاتاپ، ۋېي سۇلالىسىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، بالىڭغا ئاۋاز قوشقان. 3. 8 - ئايدا شەرقىي ۋە غەربىي تۈرالار ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ۋېي سۇلالىسىگە قارشى ئىيان كۆتۈرۈپ بالىڭغا ئاۋاز قوشقان.	قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ تەرجىمىھالى». «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 150 - جىلد لياڭۋۇدىنىڭ پۇتۇڭ بەشىنچى يىلى. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ئېرجۇرۇڭنىڭ تەرجىمىھالى» 2. «ۋېينامە. سۇزۇڭنىڭ تەرجىمىھالى»، «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 150 - جىلد لياڭ ۋۇدىنىڭ پۇتۇڭ بەشىنچى يىلى. 3. «ۋېينامە. تەيۋۇ يىللىرىدىكى

(داۋامى)

		بەش بەگنىڭ تەرجىمىھالى» «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 150 - جىلد، لياڭ ۋۇدىنىڭ پۇتۇڭ بەشىنچى يىلى
525 - يىلى (شياۋچاڭنىڭ تۇنجى يىلى)	1. 6 - ئايدا غەربىي تۇرالارنىڭ ئاقساقىلى قوغۇرسۇ ئالتۇنى بىلەن يىللىغ 40 مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادىمىنى باشلاپ ۋېي سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان. كېيىن ئېرجۇرۇڭغا ئەل بولۇپ، جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا بارغان.	1. «ۋېينامە. قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ تەرجىمىھالى»، «ۋېينامە. ئېرجۇرۇڭنىڭ تەرجىمىھالى»
526 - يىلى (شياۋچاڭنىڭ ئىك	1. غەربىي تۇرالاردىن تۇرا بۇرۇ بىلەن قوغۇرسۇ لوياڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ	1. «ۋېينامە. ئېرجۇرۇڭنىڭ تەرجىمىھالى»، «ئەلنى

كىنىچى يىلى)	ۋېي سۇلالىسىگە قارشى چىقـ قاچقا، ئېر خۇرۇڭ تەرىپىدىن يوقىتىلغان.	ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 151 - جىلد لياڭۋۇنىڭ پۇتۇڭ يەتتىنچى يىلى.

يۇقىرىقى جەدۋەلدىن شۇنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇكى. چۆلـ لۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاڭقىللارنىڭ غەربىي تۇرالاردىن بولغان قوغۇرسۇ ئالتۇنىنىڭ قەبىلىسى. يىللىغنىڭ قەبىلىسى ۋە خۇچىننىڭ قەبىلىسى ئالتە قورغان قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، داۋاملىق ھالدا جەنۇبتا قېپقىلىپ خەنـ زۇلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەندىن تاشقىرى، قالغان بىر مىليوندىن ئارتۇق قاڭقىللارنىڭ كېيىنكى ئاقىۋىتى مۇنداق ئۈچ تۈرلۈك بولغان: بىرى، «ئىسيان كۆتۈرۈپ» چۆللۈكنىڭ شىمالىغا قايتىپ كەتكەن. يەنە بىرى، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ۋېي سۇلالىسىگە قارشى چىققاندىن كېيىن، ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوـ شۇنلىرى تەرىپىدىن يوقىتىلغان. يەنە بىرى، ھەربىي تۈتۈن سۈپىتىدە مەجبۇرىي ھالدا ئىچكى جايلارغا كۆچۈرۈلگەن. بىز يۇقىرىقى بايان قىلىنغان ئۈچ خىل ئاقىۋەتكە قالغان قاڭقىلـ لارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ سانى قانچىلىك ئىكەنلىكىنى بىلەلـ مىسەكمۇ، بىراق يۇقىرىقى جەدۋەلدىن جەنۇبتىكى قاڭقىللارنىڭ كېيىنكى ئاقىۋىتىنىڭ كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ئۇـ سۇلى بىلەن ۋېي سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشى ۋە توسقۇنلۇق قىلىشىنى تارمار قىلىپ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا قايتىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. قاڭقىل خەلقى

جەنۇبقا مەجبۇرىي كۆچۈرۈلگەندىن تارتىپلا ۋېي دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇش ۋە شىمالغا قايتىپ كېتىش ئۈچۈن ئۈدا كۈرەش قىلدى. مىلادى 433 - يىلى خۇەيخۇاڭ قورغىنىدىكى قاڭقىللار قورغاننىڭ سانغۇنىي لاڭگۇنىي ئىۋلىتۇرۇپ «ئىسيان كۆتۈرۈپ كۆچكەن»، مىلادى 472 - يىلىي شەرقىي تۇرالار «ئىسيان كۆتۈرۈپ كۆچكەن» دە ۋېي سۇلالىسى قوشۇنلىرى چۆللۈككىچە قوغلاپ بېرىپ «يېتىشەلمەي قايتىپ كەتكەن»؛ مىلادى 473 - يىلى روشۇەن قورغىنىدىكى ئىككىنچى قىسىم تۇرالار «ئىسيان كۆتۈرۈپ، جورجانلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن»؛ مىلادى 498 - يىلى قاڭقىللارنىڭ يۇەنخې قەبىلىسىدىن بولغان شۇڭقارنىڭ تۆت قورغاندىكى قاڭقىللارنى باشلاپ جورجانلارغا «ئەل بولۇشى» (شۇڭقار ۋە بىر قىسىم قەبىلە كىشىلىرى كېيىن يەنە چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا قايتىپ كېلىپ ۋېي سۇلالىسىگە ئەل بولغان) قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى جەنۇبتىكى قاڭقىللارنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالغا قايتىش يولىدا ئېلىپ بارغان پۈتۈنلەي مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغان كۈرىشىدۇر. ئالتە قورغان قوزغىلىڭى مەزگىلىدە، شەرقىي تۇرالار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ئاۋاز قوشقان. جورجان قاغانى ئانىاغاي چوڭ قوشۇن بىلەن ئالتە قورغان قوزغىلىڭىنى باستۇرغاندا، ئۇنىڭ قوشۇنى ۋۇ چۆمن قورغىنىدىن غەربكە ھۇجۇم قىلغانلىقتىن، ئەسكىرىي كۈچى ۋۇچۇننىڭ شەرقىدىكى شەرقىي قىسىم قاڭقىللارتارقالغان رايونلارغا ھۇجۇم قىلىشقا يېتىشمىگەنىدى. بۇ ئېھتىمال شەرقىي تۇرالارنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، شىمالىي ۋېيگە قارشى چىققاندىن كېيىن كۆپلەپ شىمالغا قايتىپ كەتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇمۇ جەنۇبتىكى قاڭقىللارنىڭ شىمالغا مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا قايتىپ كەتكەنلىكىنىڭ تېپىك مىسالى. ئۇنىڭدىن باشقا، جەدۋەلدىكى بىر قىسىم جەنۇبىي قاڭقىللارنىڭ شىمالغا قايتىش كۈرىشى تارىخلاردا «قوغلاپ يوقات

سلغان»، «جازا يۈرۈشىدە يوقىتىلغان» ياكى «ئۇلارنىڭ سەر-كەردىلىرى ئۆلتۈرۈلۈپ، قالغانلىرى ھەربىي تۈتۈنگە ئايلان-دۇرۇلغان» دەپ خاتىرىلەنگەن بولغاچقا، بىرمۇ كىشى قېچىپ قۇتۇلالمىغان، ئەمەلىيەتتە ۋەي دۆلىتىنىڭ سانغۇنلىرىنىڭ ئىچىدە چوڭ ئىنئاملارنى ئېلىش ياكى ئوردىنىڭ ئۆز مەسئۇلى-يىتىنى سۈرۈشتۈرۈشىدىن قورقۇپ «قايتىپ كەتكەن» لەرنى يالغاندىن «قوغلاپ يوقىتىلدى» دەپ مەلۇم قىلغانلار بىرمۇنچە بولسا كېرەك. قىسقىسى، ھازىر ساقلىنىپ قالغان تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلەنگەن ماتېرىياللارغا قارىغاندا 1 مىليون-دىن ئارتۇق قاتقىل خەلقى ئالتە قورغان قوزغىلىڭىدىن كېيىن شىمالغا قايتىپ كەتكەن. مانا بۇ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى قاتقىل-لارنىڭ كېيىنكى ئاقمۇتىدۇر.

بىر تۆۋەندە كونكرېت قىلىپ شىمالىي، شەرقىي تۈرالار بىلەن غەربىي تۈرالارنىڭ بىر قىسمىنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىغا كۆچكەن ۋاقتىنى ۋە جەريانىنى تەھلىل قىلىپ باقايلى:

شىمالىي تۈرالار چۈغاي تېغىنىڭ شىمالىدىكى جورجان خانلىقىغا يېقىن جايلارغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ «شە-مالغا كۆچكەن» ۋاقتى باشقا تۈرالارغا قارىغاندا بۇرۇنراق ئىدى. يارما ھۆججەتلەردە، ئۇلار مىلادى 431 - يىلى بىر قېتىم كۆرۈلىدۇ، ئەينى ۋاقىتتا ئۇلار «نەچچە تۈمەن ئاتلىق ئەسكەر» گە ئىگە بولۇپ، قەبىلە ئەزالىرىنىڭ سانى ئاز دە-گەندىمۇ نەچچە تۈمەن تۇتۇن يەنى 200 مىڭ كىشى ئەتە-راپىدا ئىدى. مىلادى 444 - يىلىغا كەلگەندە، يەنى ئارىلىقتا ئون نەچچە يىل ئۇزۇلۇپ قالغاندىن كېيىن، تارىخلاردا «5000 نەچچە تۈتۈن ئادەم شىمالغا كۆچكەن» دەپ خاتىرىلەنگەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلارنىڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇ-بىدىكى پائالىيىتى ئون - تىنسىز غايىب بولدى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ماتېرىياللاردىن بىز تۆۋەندىكىدەك

مۆكۈم چىقىرالايمىز: شىمالىي تۈرالار بۇرۇنلا يەنى مىلادى 432 - يىلىدىن مىلادى 444 - يىلىغىچە بولغان تارىخلىق ئىسيان كۆتۈرۈپ پۈتۈنلەي شىمالغا كېتىپ بولغانىدى؛ مىلادى 445 - يىلىدىن كېيىن جەنۇبتا شىمالىي تۈرالار قالمىدى.

شەرقىي تۈرالارنىڭ چۆللۈكىنىڭ شىمالغا قايتىشقا باشلىغان ۋاقتى تارىختا ئېنىق ئەمەس. «ۋېينامە. لۇسىنىڭ تەرجىمھالى» دا خاتىرىلىنىشىچە، ۋېي شىزۇ دەۋرىدە خۇەيخۇاڭ قورغىنىدىكى تۈرالار «قورغان سانغۇنى لاگگونى ئۆلتۈرۈپ ئىسيان كۆتۈرگەنىدى». خۇەيخۇاڭ ۋۇجۇ قورۇلىنىڭ سىرتى ۋە ئۇنىڭ شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، بۇ جايلار شەرقىي تۈرالار جايلاشقان يەرلەر ئىدى. «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» گە ئاساسلانغاندا، بۇ ۋەقە سوڭ ۋېندىنىڭ يۇەنجيا 10 - يىلى يەنى 433 - يىلى يۈز بەرگەنىدى. شۇ يىلى شەرقىي تۈرالار شىمالغا قايتىشنى باشلىغان بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭدىن كېيىن تارىخىي كىتابلاردا شەرقىي تۈرالارنىڭ «ئىسيان كۆتۈرۈپ» شىمالغا قايتىشى دائىملىق خاتىرىلەنگەنىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسلىقى، مىلادى 472 - يىلىدىكى «شەرقىي تۈرالارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈپ جورجانلارغا ئەل بولۇشى» ھېسابلىنىدۇ. مىلادى 473 - يىلى دو شۇەن قورغىنىدىكى تۈرالارنىڭ ئۈككى قەبىلىسى (دو شۇەن قورغىنى شەرقىي تۈرالار تارقالغان رايونغا تەۋە) «ئىسيان كۆتۈرۈپ» جورجانلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن («ۋېينامە. گاۋزۇ ھەققىدە خاتىرە») ئىدى. مىلادى 498 - يىلى شۇڭقارنىڭ باشچىلىقىدىكى خۇەيشۇنىڭ شەرقىدىكى «تۆت قورغان قاڭقىلىق لىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ، جورجانلارغا ئەل بولدى» («ۋېينامە. مېڭۇبېينىڭ تەرجىمھالى). مىلادى 524 - يىلى شەرقىي تۈرالار قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندىن كېيىن شىمالغا قايتىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، شەرقىي تۈرالارنىڭ

پائالىيەتنىڭ كۆرگىلى بولمايدۇ. ئېھتىمال ئۇلار پۈتۈنلەي شىمالغا قايتىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. قىسقىسى، شەرقىي تۈرالار ئىسيان كۆتۈرۈپ، شىمالغا قايتىشنى باشلىغاندىن تارتىپ، پۈتۈنلەي قايتىپ كەتكەنگە قەدەر، گاھ ئۇرۇلۇپ، گاھ داۋۇم قىلىپ بىر ئەسىرگە يېقىن داۋاملاشقانىدى.

غەربىي تۈرالار (خېشى تۈرالىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كىلەك كۆلەمدە قايتا - قايتا شىمالغا قايتىش كۈرىشىنى قوزغاپ تۇرغان بولسىمۇ (تارىخىي كىتابلاردا ئۇلارنىڭ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە قارشى كۈرىشىنىڭ خاتىرىلىنىشى، شەرقىي تۈرالار بىلەن شىمالىي تۈرالارغا قارىغاندا كۆپرەك خاتىرىلەنگەن)، بىراق، جۇغراپىيىلىك شەرت - شارائىتىنىڭ پايدىسىزلىقى (خېشى تۈرالىرى خېتاۋ ئارىلىقىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان) ۋە قوغۇرسۇ، تۇرا قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ۋېي ئوردىسىغا بولغان سادىقلىقى، شۇنداقلا ۋېي ئوردىسىنىڭ ھەددىدىن زىيادە قاتتىق باشقۇرۇشى قاتارلىق، سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، شىمالغا پۈتۈنلەي قايتىپ كېتەلمىدى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى ۋە ئېچكى جايلارغا ھەربىي تۈتۈن قىلىپ مەجبۇرىي كۆچۈرۈلگەندىن تاشقىرى، قالغان نەچچە تۈمەن تۈتۈن ئادەم، تەخمىنەن ئۇچ - تۆت يۈزمىڭ ئادەم ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچۈپ، كېلىپ ھەممىسى خەنزۇلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. شىمالغا قايتىپ كەتكەن غەربىي تۈرالار ئېھتىمال كۆپ بولمىسا كېرەك. ئۇلار پەقەت غەربىي تۈرالارنىڭ ناھايىتى ئاز بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىشى مۇمكىن④.

ئىزاھلار:

① «ۋېينامە» ئېرجۇرۇڭنىڭ تەرجىمھالى» دا «تۇرا بۇرۇ» خاتا ھالدا «بېي رۇ بۇرۇ» دەپ قارالغان. بۇ ھەقتە جۇڭخۇا